Közös gondolkodás a szocializmusról

Országos elméleti tanácskozás

Szeged, 1987. február 19–21.

Korreferátumok

2

Közös gondolkodás a szocializmusról II.

Közös gondolkodás a szocializmusról II.

A szocializmus fejlődésének időszerű kérdései hazánkban

Országos elméleti tanácskozás
Szeged, 1987. február 19–21.

KORREFERÁTUMOK

Kossuth Könyvkiadó/1988

ISBN 963 09 3262 8

Sorozat ISBN 963 09 3261 X

(4509)

Előszó

Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya és az MSZMP Csongrád Megyei Bizottsága 1987. február 19–21-én Szegeden országos elméleti tanácskozást tartott „A szocializmus fejlődésének időszerű kérdései hazánkban" címmel.

A tanácskozás célját Berecz János a következőkben fogalmazta meg: „Célunk az, hogy az ideológiai munka és a társadalmi gyakorlat tapasztalatainak összegezésével segítsük elő tudásunk gazdagítását és mélyítését a szocializmusról, annak magyarországi valóságáról és fejlődéséről. Ezzel járuljunk hozzá a párt és a magyar társadalom előtt álló nagy feladatok megoldásához. Tanácskozásunk adjon érdemi támogatást az ideológiai munkának a szocializmusfelfogás gazdagításához és szükséges megújításához."

A plenáris ülés anyagát külön kötetként megjelentettük, két kiadásban is. A könyv sikere is jól mutatja, milyen nagy az igény a szocialista építés elméleti-ideológiai kérdései iránt. Ez az igény tovább növekedett annak nyomán, hogy megjelentek az MSZMP Politikai Bizottságának tézisei az ideológiai munka időszerű kérdéseiről; hogy az MSZMP Központi Bizottsága 1987. novemberi állásfoglalása további eszmecserékre hívott fel cselekvéseink tudatos értése, értelmezése érdekében.

A szegedi tanácskozás témakörei, a referátumok és hozzászólások éppen ebben az irányban segítik a tájékozódást. Ezért kiadónk a *tanácskozás teljes anyagát* közrebocsátja *3 kötetben.*

Az I. kötet a plenáris ülés bevezető előadását, a témavezetők referátumait és a szekciókban lefolyt vita összefoglalóit, valamint a tanácskozás egészének összefoglalását tartalmazza.

A II. kötet a szekciók témáihoz benyújtott korreferátumokat fogja egybe, amelyek összességükben gazdasági-szociális-politikai-ideológiai életünk szinte egészét átvilágítják. A tematika viszonylagos egysége sokszínű megközelítésmódokkal társul. Ami közös bennük: törekvés a kibontakozási program megalapozására, a sza-

bad, s egyben felelős tartalmas közös gondolkodásra a szocializmusról.

A korreferátumok egy része különböző folyóiratokban azóta megjelent, ezt az egyes írásoknál jelöljük.

A III. kötet a jegyzőkönyv szerkesztett változata lesz. A vita természetszerűen kevésbé kibontott témái, álláspontjai, megközelítésmódjainak változatossága lehetővé teszi az olvasónak, hogy betekintsen egy tudományos-ideológiai alkotóműhely munkájába. A szerkesztés semmiképpen nem a „sarkok letompítását" kívánja szolgálni, ellenkezőleg: szándékunk, hogy világosabban rajzolódjon ki az eleven, sokszínű vita képe.

Az I. és II. kötetet egy időben jelentetjük meg 1988 elején. A III. kötet szintén még 1988-ban napvilágot lát.

A kiadó

I.

Történelmi utunk és a közgondolkodás

Szekcióvezető:

HUSZÁR ISTVÁN –
az MSZMP KB
Párttörténeti Intézetének igazgatója

BALOGH SÁNDOR

Népi demokrácia és szocialista út választása

A népi demokrácia történelmi előzményei – nemzetközi és hazai viszonylatban egyaránt – a Komintern VII. kongresszusán megfogalmazott népfrontpolitika és a második világháború során kibontakozott antifasiszta függetlenségi mozgalom talajából sarjadtak ki. A nemzetközi kommunista mozgalom vezetői, köztük G. Dimitrov és P. Togliatti a spanyolországi forradalom és polgárháború tapasztalatai alapján jutottak el a népi demokráciának mint új típusú hatalomnak és hatalmi berendezkedésnek a felismeréséhez. Togliatti már 1936-ban „A spanyolországi forradalom sajátosságairól" c. cikkében megállapította, hogy a Spanyolországban létrejött népi hatalmat nem lehet sem a lenini munkás-paraszt demokratikus diktatúrával, sem annak programjával azonosítani. „Hasonlóképpen nem magyarázható meg a spanyol népfront jellege – írta –, ha csak egyszerűen munkás-paraszt demokratikus »diktatúra«-ként definiáljuk. Legelőször is a spanyol népfront nemcsak a munkásokra és parasztokra támaszkodik, hanem szélesebb társadalmi bázissal is rendelkezik, másodszor a polgárháborútól ösztönözve egy sor olyan intézkedést tesz, amelyek meglehetősen túllépik a diktatúra kormányának programját." Ugyanakkor Togliatti arra is rámutatott, hogy az antifasiszta burzsoázia részese, illetőleg részese lehet a népi demokratikus hatalomnak.

A népi demokrácia kifejezése 1937-ben jelent meg a hazai sajtóban a jövő Magyarországával összefüggésben, majd 1938-ban már a Márciusi Front röplapján is szerepelt: „Népi demokrácia: szabadság, föld, kenyér, független ország!" Az illegális kommunista párt emigrációban levő képviselői közül elsősorban Révai József és Lukács György foglalkoztak behatóbban az 1930-as évek végén és a 40-es évek elején a népi demokrácia problematikájával. Révai ide vonatkozó mondanivalóját döntően a „Marxizmus, népiesség, magyarság" című gyűjteményes kötete tartalmazza. Ő úgy látta, hogy Magyarországon az ellenforradalmi rendszert felváltó hatalom „nem okvetlenül csak a munkások és parasztok demokratikus ha-

talma" lesz, de az a nép érdekében „belenyúl" a monopoltőke tulajdonviszonyaiba, és nem a polgári demokrácia felvirágzását fogja előmozdítani, hanem a kapitalizmusnak a szocializmussal való felváltását. Lukács György az „Írástudók felelőssége" című könyvében, a népi demokrácia osztálytartalmával kapcsolatban, 1939-ben így fogalmazta meg a nép fogalmát: „... a magyar nép azonos a magyar dolgozó néppel, vagyis a parasztsággal, munkássággal, városi kispolgársággal, dolgozó intelligenciával." Ennek a megfogalmazásnak a korszerűsége abban állt, hogy a városi kispolgárságot – amelyet a korabeli és jó ideig a későbbi közfelfogás is inkább „polgár"-ként kezelt – maradéktalanul a nép alkotórészének tekintette. De Lukács ezzel együtt szintén nem tudott végleges választ adni a létrejövő népi demokrácia lehetséges társadalmi bázisát illetően. Nem véletlen tehát, hogy az illegális kommunista párt Magyarországnak a Szovjetunió elleni háborúba való belépéséig lényegében csak a parasztságot, a városi kispolgárságot és a haladó értelmiséget tekintette szövetségesének, s majd csak később merült fel az uralkodó osztályok „németellenes részével" való összefogás gondolata a hitleri Németország és magyarországi szövetségesei ellen. A népi demokrácia fogalmának, a népi demokratikus hatalom jellegének és társadalmi bázisának a tisztázása azonban még nagyon sokáig váratott magára.

1944 október elején Kállay Gyula és Rajk László fogalmazta meg a KMP-nek a háború utáni időkre szóló programját, pontosabban a programtervezetet. A programtervezet a „népköztársaság" azonnali megteremtését tűzte ki célul, vagyis olyan állam létrehozását, ahol a munkásság, a parasztság és a társadalom többi dolgozó rétegei birtokolják a hatalmat. Ez a felfogás tehát nemhogy nem számolt az antifasiszta burzsoáziának, a polgári erőknek és képviselőiknek a hatalomban való részvételével, de még a „parasztságon" is tulajdonképpen csak a dolgozó parasztságot értette. A párt Külföldi Bizottságának tagjai 1944 szeptemberében és októberében szintén a programtervezet kidolgozása szempontjából vitatták meg a demokratikus átalakulás kérdéseit, a kommunista párt felszabadulás utáni politikájával összefüggésben. A Külföldi Bizottság vitájában lényegében az a vélemény alakult ki, hogy a nemzeti demokratikus állam létrehozása van napirenden. Ennek megfelelően a kommunistáknak olyan kormányban is részt kell venniük, amely magában hordja a népi demokrácia megteremtésének lehetőségét. Nem derül ki világosan, de úgy tűnik, a Külföldi Bizottság sem tekintette még azt a kormányt népi demokratikusnak, amelyben a polgári erők képviselői is jelen vannak. Igaz, olyan vélemény is elhangzott, amely a „következetes polgári demokráciá"-t már új típusú demokráciának, vagyis népi demokráciának tartotta. A Ma-

gyar Kommunista Párt 1944. november 30-án napvilágot látott akcióprogramja alapjában véve a Külföldi Bizottság álláspontját tükrözte, s ami pedig a konkrét javaslatokat és követeléseket illeti, azok kétségtelenül megfeleltek a népi demokratikus átalakulás céljainak és érdekeinek.

A Vörös Hadsereg 1944 szeptemberében lépte át a jelenlegi Magyarország határát és kezdte meg felszabadító hadműveleteit. 1944 decemberéig a folyamatosan felszabaduló Magyarországon nem volt olyan felelős központi állami vagy társadalmi szerv, sőt külföldön olyan emigráns kormány sem, amely az ország képviselőjének tekinthette volna magát. Az antifasiszta demokratikus erők tömörülése és programja a szövetséges nagyhatalmakat, mindenekelőtt a Szovjetuniót arról győzték meg, hogy egyedül a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontra támaszkodó új hatalom lehet képes az országot a háborúból kivezetni és az újjáépítést megvalósítani. A Szovjetunió – az Amerikai Egyesült Államokkal és Nagy-Britanniával egyetértésben – hozzájárult ahhoz is, hogy Magyarországon az ideiglenes központi hatalom ne bizottságként, sőt ne is egyszerűen csak kormányként alakuljon meg, hanem új jogforrást teremtő Ideiglenes Nemzetgyűlésként jöjjön létre, amely majd az Ideiglenes Nemzeti Kormányt is megválasztja.

Az 1944. december 21-én Debrecenben megalakult Ideiglenes Nemzetgyűlésben a baloldal, a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti Parasztpárt és a szakszervezetek voltak abszolút többségben. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés ilyen politikai összetétele ténylegesen megfelelt az ország felszabadított részében akkor kialakult erőviszonyoknak. Azt sem lehet természetesen figyelmen kívül hagyni, hogy a régi államgépezet, konkrétan a közigazgatás az ország keleti felében úgyszólván teljesen megbénult és széthullott. Ugyanakkor a nemzeti bizottságoknak nemcsak a választási gyűlések megszervezésében és lebonyolításában, hanem a képviselőjelöltek kiválogatásában is szavuk volt.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés – mindenféle jogfolytonossággal szakítva – a magyar állami szuverenitás kizárólagos képviselőjének nyilvánította magát, majd másnap, 1944. december 22-én megválasztotta az Ideiglenes Nemzeti Kormányt. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány létrejöttével azonban nemcsak a hitleri Németországgal való szakítás feltételei teremtődtek meg, hanem ez azt a lehetőséget is magában rejtette, hogy az antifasiszta és demokratikus feladatok valóban népi úton oldódjanak meg Magyarországon.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány által képviselt hatalom a munkásság, a parasztság, az értelmiség, városi kispolgárság és az antifasiszta burzsoázia együttműködésére

épült. De itt már nem a burzsoázia, hanem a nép játszotta a döntő szerepet. Ebben az összefogásban végső fokon a demokrácia szocialista és polgári irányzatai, erői vettek részt. Ezt belpolitikailag az indokolta, hogy akkor még a demokrácia egyik irányzata sem lett volna képes egyedül kormányozni az országot, mivel csak együttesen élvezték a lakosság többségének támogatását. A nemzetközi feltételt pedig a szövetséges nagyhatalmaknak az a közös elhatározása jelentette, amely az összefogás irányában befolyásolta a demokrácia minden hazai képviselőjét és hívét. A népi demokrácia tehát Magyarországon is meghatározott nemzetközi és belső feltételek egyidejű jelenlétének köszönhette a megszületését és a fennmaradását is.

A magyar népi demokrácia gerincét kétségtelenül a baloldali pártok, az MKP, SZDP és az NPP szilárd politikai együttműködése jelentette. Részvételük nélkül valóban nem jöhetett volna létre Magyarországon a népi demokratikus hatalom. De egymagukban nem testesítették, s nem is testesíthették meg a népi demokráciát. Hiszen a szóban forgó pártoknak az akkori összefogása tulajdonképpen csak a munkásság és a szegényparasztság szövetségét jelentette. Így ennek a szövetségnek nélkülözhetetlenül szüksége volt a demokrácia polgári erőire, köztük az antifasiszta városi burzsoáziára is, amelyeket a sajátos magyarországi viszonyok folytán lényegében a független kisgazdapárt centruma képviselt, amelynek a politikai eszménye egy paraszti-polgári demokrácia volt. A baloldali pártok és a centrum összefogásában testet öltött kormánykoalíció volt tehát eredetileg nálunk: a népi demokrácia, illetőleg a népi demokratikus hatalom A kisgazdapárti centrum ebben az időszakban tényleg a koalíció jobboldalán helyezkedett el, de ez egyáltalán nem a polgári jobboldalt jelentette. A polgári jobboldal az FKGP jobbszárnyán és azon kívül volt található. A kisgazdapárti jobbszárny jelenléte a függetlenségi frontban feltétlenül bonyolította és nehezen áttekinthetővé tette a hazai politikai viszonyokat, de ez sem az összefogás tényén, sem annak tartalmán nem változtatott. Arról már nem is beszélve, hogy a politikai viszonyok annak köszönhetően alakultak így Magyarországon, hogy a függetlenségi frontban tömörült pártok vezetői 1945 tavaszán együttesen akadályozták meg további, köztük ellenzéki pártok fellépését, holott erre több kísérlet is történt.

A baloldali pártok és a kisgazdapárti centrum által alakított koalícióban találkoztak a közös érdekek, anélkül persze, hogy a benne részt vevők külön érdekeiket véglegesen, vagy akár csak tartósan feladták volna. A koalíción belüli küzdelmek gyakran éles formát öltöttek, sőt az is előfordult, hogy a kormányzati válságig jutottak, de ezek kimenetele mindig megállapodással, pontosabban komp-

romisszummal végződött. Szinte kivétel nélkül ilyen körülmények között oldódtak meg azok a kérdések, teremtődtek meg azok a vívmányok, amelyeket ma – és természetesen a jövőben is – a legértékesebb demokratikus hagyományaink között tartunk nyilván. Csupán emlékeztetni szeretnénk az újjáépítésre, a földosztásra, a 8 általános iskola bevezetésére, a választójogra, a köztársaság megteremtésére, az emberi alapjogok védelmének törvénybe iktatására, a pénzügyi stabilizációra, a szénbányák államosítására, a legnagyobb nehézipari üzemek állami kezelésbe vételére, az egyházak jogállása közti különbségek megszüntetésére stb. 1945-ben mind a kommunisták, mind pedig a kisgazdapárti centrum, hogy ezúttal csak a két szélső pólust említsem, földet kívánt osztani. Ez közös érdekük volt. A külön érdekeik a földosztás időpontjának megállapításában, s főleg a végrehajtás módjában jutottak kifejezésre. A megalkotott jogszabály olyan kompromisszum volt, amely kétségtelenül rányomta bélyegét a demokratikus földosztásra, de a végrehajtásban már a külön érdekek érvényesítésére irányuló törekvések is tükröződtek. Lényegében ugyanezt lehet elmondani a köztársaság megteremtésével kapcsolatban is. Az, hogy át kell térni a köztársasági államformára, nem képezte érdemleges vita tárgyát a koalícióban. Annál több vita folyt az időpontról és a köztársasági elnök jogköréről. A baloldali pártok ugyanis szűkíteni, a kisgazdapárti centrum viszont bővíteni szerette volna az elnöki jogkört. A baloldali pártok ekkor együttesen is kisebbségben voltak a törvényhozásban. A politikai pozícióik tehát csak gyengülhettek azáltal, ha a nemzetgyűlés egy széles jogkörrel rendelkező kisgazdapárti köztársasági elnököt választ. Végül is a kisgazdapárti centrum azért fogadta el a baloldali pártoknak a nemzetgyűlés jogkörének kiszélesítésére és az elnöki jogkör lényeges szűkítésére vonatkozó javaslatait, mert tulajdonképpen ezek sem keresztezték a jövőbeni elképzeléseit.

1946 nyarán–őszén, a pénzügyi stabilizáció megteremtése után és a békeszerződés kilátásainak az ismeretében, érezhetően gyengült a demokrácia különböző irányzatainak és erőinek együttműködése, ami a közös érdekek háttérbe szorulását és a külön érdekek előtérbe nyomulását jelezte, tükrözte a koalíción belül. A koalíciós partnerek külön érdekei határozottabb előtérbe állításának vagy érvényesítésének azonban ekkor még nem voltak meg valójában sem a belső, sem a nemzetközi feltételei. A szövetséges nagyhatalmak a párizsi békekonferencia idején és a békeszerződés aláírásáig – súlyosbodó nézeteltéréseik és vitáik ellenére – fenntartották az együttműködésüket. A baloldali pártok belpolitikai gyengesége abban jutott a legszembetűnőbb módon kifejezésre, hogy egyelőre még együttesen sem élvezték a falusi lakosság többségének támo-

gatását. S ez mindenekelőtt azt jelentette, hogy parlamenti választások útján nem szerezhetik meg a hatalmat. Más út és mód viszont akkor nem kínálkozott a számukra. Ugyanakkor a nemzetgyűlésben abszolút többségben levő kisgazdapárt szervezetileg olyan gyenge volt, hogy a parlamenten kívüli politikai küzdelmekben egyáltalán nem voltak komoly esélyei. Ezt az 1946. tavaszi baloldali tömegmozgalmak és az 1946. szeptemberi budapesti parasztnapok tapasztalatai egyaránt bizonyították.

A baloldal helyzetét és kilátásait az is gyengítette, hogy a Baloldali Blokk funkciójával és jellegével kapcsolatosan tulajdonképpen áthidalhatatlan nézeteltérések támadtak az MKP, illetőleg az SZDP és az NPP között. Ez utóbbi két párt ugyanis elvetette azt a kommunista javaslatot, hogy a Baloldali Blokk állandó szervként működjék, és területi intéző bizottságait is létrehozzák. Emellett az SZDP vezetőségében és tagságában bizonytalanságot és aggodalmat keltettek a koalíció jobboldala és baloldala között mélyülő ellentétek, és a párt jobboldalán fokozódó nyomást fejtettek ki azért, hogy a szociáldemokrata politika és mozgalom „önállóságát" biztosítsák a kommunista párttal szemben. Hasonlóan az NPP jobbszárnyának vezetői a párt politikájának és politikai orientációjának a megváltoztatását követelték. Ezt az elképzelésüket azonban nem sikerült valóra váltaniuk, mivel Veres Péter és a mögötte álló parasztképviselők a kommunista párttal való együttműködés felbontásába nem voltak hajlandók belemenni. A Nemzeti Parasztpárt válsága ezzel megoldódott, de 1946 őszén a párt változatlanul belső nehézségekkel küszködött.

A fentebbiekben vázolt viszonyok közepette tűzte ki célul az MKP III. kongresszusa a népi demokrácia szocialista irányú és jellegű továbbfejlesztését. A párt a tőkés termelési viszonyok fokozatos felszámolására törekedett, amit az is jelzett, hogy a „Nem a tőkéseknek, a népnek építjük az országot!" jelszónak az első felét „nem a nagytőkének"-re módosította. Ugyanakkor azok a megállapítások, illetőleg követelések, mely szerint az „egész dolgozó nemzettel" együtt kell a fejlődés útján haladni, vagy az olyan kormányzatra van szükség, amelyben a parasztok és a munkások képviselőinek van „döntő szava", aligha jelenthettek mást, mint a városi és a falusi polgári erőknek és képviselőiknek a hatalomból való kiszorítását. Ezzel összhangban a III. kongresszus már nem az FKGP-vel, hanem a kisgazdapárti demokratákkal, s különösen e párt dolgozó paraszti tömegeivel való együttműködési szándékáról és készségéről nyilatkozott. A kongresszus határozata a reakciós jobboldal kifejezést használta általában, de figyelembe véve a koalíció korabeli összetételét, ezen csak a paraszti-polgári demokrácia képviselőit, vagyis a kisgazdapárti centrumot lehetett érteni. A dolgozó pa-

rasztság megnyerésének fontosságát hangsúlyozta a kongresszus azzal is, hogy külön napirendként tárgyalta és fogadta el a mezőgazdasági termelés fejlesztésének és a parasztság helyzetének megjavítását célzó programtervezetét. Más kérdés, hogy ennek akkor mennyire voltak meg a tényleges feltételei. Az MKP III. kongresszusa a kapitalizmusból a szocializmusba való békés és fokozatos átmenet mellett kötelezte el magát. Lényegében helyesen ismerte fel a népi demokratikus hatalom átalakításában rejlő történelmi lehetőségeket. Ugyanakkor azzal, hogy tagadta vagy legalábbis kétségbe vonta a népi demokráciának a már jelenvalóságát, nem csupán a célt homályosította el elsősorban a maga számára, de a célhoz vezető úton követendő gyakorlatot illetően is bizonytalanságot árult el. Arról már nem is szólva, hogy a népi demokrácia, pontosabban a népi demokratikus hatalom jellegének elméleti tisztázatlansága úgyszólván elkerülhetetlenül újabb elméleti és politikai tévedések, hibák lehetőségét rejtette magában.

1946 második és főleg 1947 első felében a Kommunista Párt mellett a Szociáldemokrata Párt és a Nemzeti Parasztpárt is nagy erőfeszítéseket fejtett ki a parasztság megnyerése érdekében. Ezek eredményeként kétségtelenül mutatkoztak részleges sikerek, különösen a Nemzeti Parasztpárt viszonylatában, de ezzel együtt is a tulajdonos parasztság tömegesebb átáramlásáról és baloldali irányú tájékozódásáról egyáltalán nem lehetett beszélni. A kisgazdapártra nehezedő baloldali nyomás fokozódása következményeként jelentős paraszti tömegek maradtak el az FKGP-től, de ezek többnyire inkább visszahúzódtak a közélettől és a politikától, vagy jobb felé tájékozódtak, mégpedig az akkor szintén aktivizálódó ellenzéki Magyar Szabadság Párt és a különböző egyházi társadalmi szervezetek irányában. A kisgazdapárt helyzete és sorsának alakulása szempontjából azok a belpolitikai fejlemények idéztek elő azután lényeges változást, amelyek a nemzetközi helyzettel összefüggésben jelentkeztek és éreztették hatásukat Magyarországon is.

A békeszerződések aláírása után, 1947 márciusában a Truman-elv meghirdetésével a szövetséges nagyhatalmak korábbi együttműködése véget ért, és a nemzetközi életben a hidegháborús politika előidézte viszonyoknak adta át a helyét fokozatosan, vagyis megszűnt hatni az a nemzetközi tényező, amely a demokrácia szocialista és polgári irányzatait, illetőleg erőit az együttműködés irányában befolyásolta az egyes országokban, köztük Magyarországon is. Ennek egyik legjelentősebb belpolitikai következményeként 1947 tavaszán–nyarán felbomlott a Független Kisgazdapárt és annak centruma is, s új erőviszonyok alakultak ki mind a párton, mind a koalíción belül.

A nemzetgyűlés 1947 júliusában módosította az érvényben levő

választójogi törvényt. Az új törvény szűkítette a választók és részben a választhatók körét is. Jelentősen növelte azoknak a szervezeteknek és egyesületeknek a számát, amelyeknek a választmányi tagjait kizárta a választójogból. Rajtuk kívül elveszítették szavazati jogukat azok is, akik rendőrhatósági őrizetben voltak, illetőleg felügyelet alatt álltak; akik 1945 október 31-ig nem tértek vissza Nyugatról; akik Németország valamelyik megszállási övezetébe való áttelepülésre voltak kötelezve; akiket politikai okokból B listáztak; akiknek földjét jogerős határozattal elkobozták stb. Az 1947. augusztus 31-ére kiírt országgyűlési választásokon új pártok indulását is lehetővé tette a törvény. Ugyanakkor azzal is kedvezett a koalíciós pártoknak, hogy előnyöket biztosított számukra az országos lajstromot illetően. Amennyiben ugyanis a koalíciós pártok választási szövetségben tömörültek, és együttesen megkapták a szavazatok 60%-át az országos lajstromon megszerezhető mandátumok 80%-a őket illette. A fentebbi intézkedéseivel a törvény kétségtelenül hasznosította a legutóbbi nemzetgyűlési választások negatív tapasztalatait, illetőleg azok egy részét. A szóban forgó korlátozások sem változtattak azonban a választójog alapvetően demokratikus jellegén.

A koalíció, illetőleg a választási szövetség négy pártja (MKP, SZDP, NPP, FKGP) a szavazatok több mint 60%-át kapta meg, de a választási szövetségen belül lényegesen megváltoztak az erőviszonyok. Az FKGP 1945-ös eredményéhez képest közel 2 millió szavazatot veszített, és jobbára csak a koalíciós politikát támogató szavazóit őrizte meg. Ezzel szemben az MKP 300 000-rel több szavazatot kapott, mint 1945-ben, és – 22%-os részesedésével – a választási szövetség és egyben az ország legnagyobb, legerősebb pártja lett. Az NPP szintén számottevően előretört, az SZDP viszont szavazatokat veszített. A baloldali pártok azonban egymagukban az új törvényhozásban sem jutottak abszolút többséghez, és ezért szilárd, kormányzóképes többséget csak úgy lehetett biztosítani, ha az agrárpártból fokozatosan a dolgozó parasztság pártjává váló Független Kisgazdapárt változatlanul tagja marad a koalíciónak. Ez a körülmény egyben azt is nyilvánvalóvá tette, hogy a kommunista párt nem közvetlenül, hanem csak szövetségesei révén, azokkal szorosan együttműködve tudja biztosítani, hogy a lakosság többségének bizalma övezze a népi demokrácia szocialista irányú és jellegű továbbfejlesztését célzó erőfeszítéseit.

A választások után megalakult Dinnyés-kormányban az MKP 5, az FKGP és az SZPD 4–4, az NPP pedig 2 helyet kapott. A kormány helyzetét azonban lényegesen megkönnyítette, hogy a viszonylag nagyszámú parlamenti ellenzék egyáltalán nem volt egységes, s valójában csupán a Magyar Függetlenségi Párt és a Keresz-

tény Női Tábor bizonyult „kemény" ellenzéknek. A Magyar Radikális Párt, a Polgári Demokrata Párt és a Független Magyar Demokrata Párt, sőt nemegyszer még a Demokrata Néppárt is inkább csak a lojális ellenzék szerepét töltötte be.

A koalíciós pártok kezdettől fogva fölényes többséggel rendelkeztek az Országgyűlésben, s ez lehetővé tette, hogy a népi demokrácia szocialista irányú és jellegű továbbfejlesztését szolgáló intézkedések Magyarországon nagyrészt parlamenti úton valósuljanak meg. Így többek között az Országgyűlés szentesítette a Magyar Függetlenségi Párt mandátumainak megsemmisítését, a nagybankok államosítását, a 100 munkavállalónál többet foglalkoztató gyárak és üzemek köztulajdonba vételét és az egyházi iskolák államosítását.

A népi demokrácia a hatalom gyakorlásának oldaláról nézve – és első látásra – kétségtelenül leginkább a parlamentáris demokráciára emlékeztetett. A gyülekezési és szólásszabadság gyakorlásának méretei, a sokszínű politikai sajtó, a nemzetközi összehasonlításban is egyik legdemokratikusabb választójog, a törvényhozás bizottságainak aktivitása, a parlament gazdag és kiemelkedő törvényalkotásai, valamint széles jogköre egyaránt a parlamentáris demokrácia jelenlétéről tanúskodtak. Ha azonban az Ideiglenes Nemzetgyűlés „szózatá"-tól az egyházi iskolák államosításáig terjedő időszakban végigtekintjük a parlament működését, pontosabban a parlamentáris demokrácia érvényesülését, akkor az említettek tekintetében korántsem beszélhetünk fokozatos gazdagodásról vagy kiteljesedésről, hanem inkább a szürkülést és az elszegényedést jelző tendenciákról. De ezzel együtt is az 1947. augusztus 31-én megválasztott Országgyűlés idején még feltétlenül a parlamentáris demokrácia megléte jellemezte a magyar politikai közéletet.

A népi demokratikus kormányok az 1944–1948-as időszakban tulajdonképpen végig éltek a rendeletek kibocsátására adott felhatalmazással, amelyet a törvényhozástól kaptak. A parlament, a belpolitikai viszonyoktól függően, vita nélkül vagy kisebb-nagyobb vitától kísérve szavazta meg a vonatkozó jogszabályokat. A rendeletekkel való kormányzásra bizonyos időpontokban és kérdésekben feltétlenül szükség volt, de a felhatalmazás „folyamatossága" kétségtelenül csökkentette a törvényhozás szerepét és jelentőségét. Hasonlóan gyengítette a parlamentáris demokrácia maradéktalan érvényesülését az is, hogy a felszabadulás után – a helyi tanácsok létrehozásáig – csupán a fővárosban és környékén voltak törvényhatósági bizottsági választások. Ennek döntően az volt az oka, hogy a baloldali pártok, különös tekintettel a jobbszárny által „terhelt" kisgazdapártra, csak a választójog lényeges szűkítése esetén

merték volna megkockáztatni ezeket a választásokat. Az 1946. június–júliusi pártközi tárgyalásokon a koalíciós pártok vezetői elvben már megegyeztek a törvényhatósági bizottsági választások közeli megtartásában, de előbb a pénzügyi stabilizációra való felkészülésre, majd egyéb belpolitikai problémákra hivatkozva egyre halasztották a választások időpontjának kijelölését. Ily módon a törvényhatósági bizottságok és a képviselő-testületek összetételét változatlanul a nemzeti bizottságok „szabályozták", különleges előnyöket biztosítva a koalíciós pártoknak, illetve képviselőiknek.

A pártok és a szakszervezetek mellett a különböző társadalmi szervezetek és egyesületek is igen aktív tevékenységet fejtettek ki Magyarországon a felszabadulás utáni években. Ezek egy része valamilyen formában a felszabadulás előtt is működött, míg mások a felszabadulás után alakultak meg, jöttek létre. Sajátos módon azonban falun csak a mezőgazdasági munkavállalóknak és az újbirtokosoknak voltak helyi és országos gazdasági érdekvédelmi szervezeteik. Sőt, országos viszonylatban is egyedül a tulajdonos parasztság nem rendelkezett gazdasági érdekvédelmi szervezettel. A baloldali pártok ugyanis elutasították a kisgazdapárti centrumnak a mezőgazdasági érdekvédelemre vonatkozó javaslatát, nem engedték kibontakozni a Magyar Parasztszövetség tevékenységét sem, ugyanakkor nekik sem volt életképes elképzelésük ebben a kérdésben a tulajdonos parasztság dolgozó rétegeit illetően.

A népi demokrácia – változatlanul a hatalomgyakorlás oldaláról nézve – a valóságban soha nem volt Magyarországon sem egyszerűen csak parlamentáris demokrácia. A felszabadulást követő években még viszonylag Lukács György szentelte ennek a sokáig érthetetlenül elhanyagolt kérdésnek a legtöbb figyelmet irodalompolitikai tanulmányaiban, amelyekben részletesen taglalta a demokrácia problematikáját: a „formális", a „közvetett" és a „közvetlen" demokrácia kérdéseit. S ő mutatott rá arra is, hogy a népi demokrácia, ellentétben a polgári demokráciával, igényli és biztosítja a népnek a hatalom gyakorlásában való közvetlen részvételét, vagyis megvalósítja a közvetlen demokráciát is.

A közvetlen demokrácia igényeinek és követelményeinek – eltekintve a nemzeti bizottságok kezdeti tevékenységétől – kétségtelenül leginkább a földigénylő bizottságok és az üzemi bizottságok feleltek meg. Ez utóbbiak valóban maguk döntöttek – fennállásuk idején – az általuk képviselt közösséget érintő fontos kérdésekben. Szerepüket és jelentőségüket fokozta, hogy olykor kiegyenlítették, máskor pedig még módosították is a parlamentáris demokrácia által teremtett belpolitikai erőviszonyokat a baloldali pártok javára. A nemzetgyűlés 1946. decemberi ülésszakán elfogadta a földosztás befejezéséről szóló törvényjavaslatot, amely egyúttal a földigénylő

bizottságok megszüntetését is tartalmazta. Az ezek helyébe lépő földművestanácsoknak azonban már nem volt tényleges hatáskörük. Az üzemi bizottságok a tőke korlátozása mellett a tőke kisajátításánál is jelentős szerepet játszottak még. Az államosítások után viszont már nem nyílt lehetőségük arra, hogy kialakítsák tevékenységük feltételeit és tartalmát az új, gyökeresen megváltozott viszonyoknak megfelelően.

1948 derekára Magyarországon lényegében megvalósult a nagy- és középtőke kisajátítása, valamint a polgári erőknek a hatalomból, sőt nagyrészt a politikai életből történő kiszorítása is. A népi demokrácia szocialista irányú és jellegű továbbfejlesztésével kapcsolatos feladatokat olyan hatalom hajtotta végre, amelynek társadalmi bázisát már „csak" a munkásság, a dolgozó parasztság, az értelmiség és a városi kispolgárság képezte. A népi demokratikus hatalomnak azonban nemcsak a társadalmi bázisát illetően következett be időközben minőségi változás, hanem politikai tartalmát illetően is, hiszen a kommunista párt vezető szerepét mind a koalíciós partnerek, mind a potenciális városi kispolgári szövetségesek elismerték, és ezzel egyidejűleg késznek mutatkoztak aktívan részt venni a szocializmus építésében is. A hatalom jellegében bekövetkezett minőségi változás a népi demokratikus politikai intézményrendszer – a parlamentáris és a közvetlen demokrácia – keretén belül realizálódott, ami egyúttal azt is jelentette, hogy a második világháború után Közép- és Délkelet-Európában a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetnek történelmileg új útja és formája született, jött létre.

A szocialista építés közelebbi és távolabbi céljait, a konkrét feladatokat az MDP 1948. júniusi programnyilatkozata tartalmazta. A programnyilatkozat megállapította, hogy Magyarországon már a munkásosztály és a vele szövetséges dolgozó parasztság van hatalmon. Helyesen ismerte fel azt is, hogy Magyarországon a népi demokrácia a szocializmusba való fokozatos és békés átmenet legalkalmasabb útja és formája: „A Magyar Dolgozók Pártja a magyar népi demokráciát sajátos, viszonylag békés átmenetnek tekinti a szocializmusba." Ez kétségtelen elismerését jelentette annak, hogy a népi demokrácia már szocialista jellegű hatalom, a népi demokratikus politikai intézményrendszer pedig megfelelő formája és kerete a szocializmus építésének. A népi demokrácia és a szocializmus összefüggéséről vallott szóban forgó felfogást azonban a programnyilatkozat konkrét célkitűzései nem hogy nem erősítették meg, hanem inkább gyengítették. Így a demokratikus parlamentarizmus fenntartásának követelése aligha volt összeegyeztethető a koalíció felszámolására, a szövetséges pártok tömegszervezetekké történő degradálására és valójában az egypártrendszer bevezetésé-

re irányuló törekvéssel. A nemzeti bizottságok, a földigénylő és üzemi bizottságok felszámolása után viszont nélkülözte a hitelét az az ígéret, mely szerint a jövőben a nép egyre szélesebb rétegeit bevonják az állami és gazdasági élet ellenőrzésébe és irányításába. A programnyilatkozat változatlanul időszerű feladatnak tekintette a nagybirtokos, nagytőkés reakció és a fasiszta maradványok elleni harcot. De helyet adott annak a hibás „sztálini tételnek" is, hogy a szocializmus építésével párhuzamosan szükségszerűen állandóan éleződik az osztályharc. Nem lehet nem észrevenni, hogy az MDP vezetősége a programnyilatkozatot illetően is igyekezett a Tájékoztató Iroda alakuló ülésén szerzett tapasztalatokat hasznosítani. Ez nem utolsósorban abban jutott kifejezésre, hogy a pártvezetőség a magyarországi viszonyoktól és fejlődéstől leginkább eltérő körülmények között létrejött és formálódott, de akkor a legfejlettebbnek tartott „jugoszláv példa" követését, pontosabban másolását tekintette feladatának.

1948 szeptemberében az MDP vezetői, a Tájékoztató Iroda júniusi állásfoglalására való tekintettel – amely bírálta az egypártrendszer Jugoszláviában megvalósult formáját is – újra a pártok koalíciós jellegű együttműködését hangsúlyozták. Ez az állásfoglalás – akár a tanácstalanság kényszere, akár a józan felismerés szülte – feltétlenül helyesen értékelte a történelmi hagyományokat és az akkori magyarországi politikai viszonyokat, valamint a szövetséges pártok tulajdonképpeni óhaját és elképzeléseit is. Ennek ellenére alig néhány hónappal később, az MDP KV 1948. novemberi ülésén Rákosi Mátyás ismét a „régi formák és intézmények" megszüntetésének a fontosságát hangsúlyozta. S ezt lényegében azzal indokolta, hogy a népi demokráciában a proletárdiktatúra nem teljes, mert a munkásosztály – a többpártrendszer miatt – csak szövetségeseivel megosztva gyakorolhatja a hatalmat. A népi demokráciáról tehát át kell térni a „teljes" proletárdiktatúrára, valójában annak a Szovjetunióban történelmileg kialakult formájára, különös tekintettel az egypártrendszerre. Ezt a felfogást az MDP KV az 1949. márciusi ülésén nemcsak megerősítette, hanem bizonyos értelemben tovább is fejlesztette. Eszerint a demokratikus pártok puszta léte „tartalékot" jelent az osztályellenség számára, a függetlenségi népfront nem annyira a pártok együttműködésének a szerve tehát, hanem sokkal inkább a szövetséges pártok felszámolásának az eszköze.

A Magyar Függetlenségi Népfront programjának, amelyet az országos kongresszus 1949. március 15-én fogadott el, az MDP programnyilatkozata képezte az alapját. A függetlenségi népfront programja azonban több tekintetben is módosította a programnyilatkozatban megfogalmazott politikai célokat. Így már meg sem említette a koalíciót, kizárólag a múltbeli pártversengést marasztalta el, és

a függetlenségi népfronthoz csatlakozó politikai és társadalmi szervezetek következetes megtisztítását a szoros egység és a közös munka feltételének tekintette. Hasonlóan a demokratikus parlamentarizmus sorsára vonatkozólag szintén nem történt utalás a programban. De arra az alapvető jelentőségű kérdésre ugyancsak nem adott világos választ a függetlenségi front programja, hogy milyen politikai rendszer, illetőleg politikai intézményrendszer keretében valósuljon meg a szocializmus építése Magyarországon. Ez annál is inkább érthetetlen, hiszen az MDP vezetői a programnyilatkozat és a program nyilvánosságra hozatala között eltelt időszakban ténylegesen már eldöntötték, hogy Magyarországon a többpártrendszert az egypártrendszerrel váltják fel, s ez képezi majd a gerincét a kiépítendő új politikai intézményrendszernek is.

SZABÓ BÁLINT

A szocialista építés első időszakának értékeléséről

A felszabadulást követő történelmi átalakulás, a második világháború utáni fejlődés szinte valamennyi időszaka eléggé különböző, nagyban eltérő módon még tükröződik ma is a köztudatban. Különösen vonatkozik ez a szocialista építés első időszakára, az 1948–1956-os évekre. Gyakran vetik fel a kérdést e periódus értékelése kapcsán, mik voltak túlsúlyban: az eredmények avagy a hibák. A közgondolkodás inkább a hibákat, az akkor megélt nehézségeket, egyéni és társadalmi konfliktusokat tartja számon, az eredmények elhomályosulnak, nemegyszer jelentéktelennek tűnnek. Olyan nézetek is élnek, amelyek az akkori időszak negatív jelenségeit magával a szocialista rendszerrel azonosítják, illetve mindenfajta nehézséget a rendszer velejárójának tekintenek, az időszakot egységes egészként kezelik s negatívan ítélik meg. Ugyanakkor ettől alapjában eltérő vélekedéssel is lehet találkozni, olyan nézettel, amely az akkori időszak nehézségeit, hibáit, sőt a politika súlyos torzulásait is a nagy társadalmi átalakulás szinte elkerülhetetlen, szükségszerű kísérőjelenségének tekinti csupán.

A vélemények megoszlása természetesen számos okra vezethető vissza. Nyilvánvaló, hogy az eseményeket különböző társadalmi rétegek különféleképpen élték át s a véleményformálásban ez óhatatlanul tükröződik. De az egyoldalú, negatív megítélés hátterében nemegyszer a rendszerellenes propaganda hatása húzódik meg, amely tudatosan és szisztematikusan csak a torzulásokra, a törvénysértésekre irányítja a figyelmet, felnagyítja a hibákat, hallgat az akkori időszak történelmi vívmányairól, a nagy tömegek erőfeszítése nyomán született eredményekről, vagy éppen az erőfeszítések, áldozatok értelmét vonja kétségbe. Másfelől a hibák mentegetése, a korábbi viszonyok „megszépülése" egyfajta válasz újabb keletű ellentmondásainkra, mai nehézségeinkre, mégpedig hibás, hamis válasz, ami ugyancsak nem segíti, hanem nehezíti az előttünk álló feladatok eredményes megoldását. Természetesen, számos más tényező mellett, szerepe van a közgondolkodás alakulásá-

ban a társadalomtudományoknak is: viszonylag sok a még feltáratlan kérdés; nemegyszer igen egyoldalúak a következtetések, ellentmondóak a kérdésre adott válaszok.

A tárgyalt időszak értékeléséről szólva mindenekelőtt talán arra szükséges a figyelmet irányítani, hogy a szocialista építés első időszakát sem lehet minden tekintetben egységes egészként felfogni. Mind a társadalmi változásokat, mind a politikai irányvonal jellegét tekintve különböző periódusokat lehet és kell megkülönböztetni e viszonylag rövid (nyolcéves) időhatáron belül is.

Az időszak kezdetét mély, történelmi jelentőségű változások jellemezték. Olyan változások, amelyek az ország egész további fejlődésére sorsdöntőek, meghatározóak voltak. E változások jelentőségét a hibák, a későbbi fejlemények elhomályosíthatták, de nem szüntették meg.

Elsőként a tulajdonviszonyokban és a hatalom jellegében bekövetkezett korszakos változásokat kell említeni. 1947–1948 fordulójára a felszabadulás nyomán létrejött új, népi demokratikus rendszer hazánkban is betöltötte a proletárdiktatúra funkcióit, a nagybirtok felosztása, a bányák köztulajdonba vétele után sor került a bankok, az ipari vállalatok, a nagykereskedelem államosítására is. Kiszélesedtek a tervgazdálkodás lehetőségei, kibontakozhatott a szocialista társadalom építése. A két munkáspárt: a kommunista párt és a szociáldemokrata párt egyesülése 1948 nyarán megnövelte a munkásosztály politikai súlyát, vonzerejét, társadalmi vezető szerepét.

Az 1948-ra bekövetkezett fordulat eredményeként megszűnt a nagybirtokos osztály, létalapját vesztette a burzsoázia, a tőkésosztály, társadalmi méretekben megszűnt a kizsákmányolás, a munka nélkül szerezhető jövedelem, a polgári társadalomra jellemző társadalmi megosztottság. A korszakos változás velejárója volt, hogy a munkások ezrei kerültek az államigazgatás központi és helyi szerveibe, a vállalatok élére, az újjászerveződő hadsereg tisztikarába és más területekre. Nagy számban kerültek a hatalom szerveibe a dolgozó parasztság és a haladó értelmiség képviselői is. Ez a fejlődés a társadalmi átalakulás egyik megnyilvánulása, egyben a népi hatalom megerősödésének, kiépítésének fontos követelménye volt.

A hatalmi és tulajdonviszonyok változása együtt járt a gazdasági élet gyors fellendülésével. Az 1947. augusztus elsején beindított hároméves újjáépítési gazdasági tervet két év és öt hónap alatt, 1949 végére nemcsak teljesítették, hanem számos tekintetben túl is szárnyalták. 1947 nyarán az ipar össztermelése az 1938. évi szintnek csupán a 2/3-át érte el. A terv előirányozta a súlyos háborús károk teljes helyreállítását, valamint, hogy az ipar a háború előtti szintet mintegy 8–10%-kal túl is lépje. 1949-ben viszont az egész ipar ter-

melése 28%-kal múlta felül az 1938. évit; a gyár- és bányaipar még ennél is többet teljesített, 37%-kal haladta meg az 1938. évi szintet. A mezőgazdasági össztermelés 1949-ben megközelítette az 1934–1938-as évek átlagát. A terv teljesítése és túlteljesítése eredményeként lényegében megszűnt a két világháború között állandósult munkanélküliség, ami a háború után ismét jelentkezett. Egyidejűleg emelkedett a munkások és alkalmazottak reálbére és a szociális juttatás.

Erre az időre esik a kulturális forradalom kibontakozása is. Mindenekelőtt az iskolai oktatás fejlődött nagy ütemben. Meggyorsult a nyolcosztályos általános iskolai hálózat kiépülése; 1949-ben a nyolcadik osztályt több mint kétszer annyian végezték el, mint 1938-ban. A középiskolába járók száma is közel a duplájára növekedett. A főiskolai hallgatók száma szintén majdnem a kétszeresére nőtt. Kifejlődött a felnőttek esti iskolájának rendszere. A közép- és felsőoktatásban növekvő számban részt vehettek a munkások és dolgozó parasztok gyermekei; a kulturális értékek a dolgozók egyre nagyobb tömegei számára váltak hozzáférhetővé; terjedt a tudományos képzés és ismeretterjesztés; a volt uralkodó osztályok műveltségi monopóliuma megszűnt.

Fontos hangsúlyozni és tudatosítani, hogy a fordulat évében és az azt követő hónapokban nemcsak, s nem egyszerűen nagy eredmények születtek, hanem olyan változások mentek végbe, olyan vívmányok teljesültek ki, szilárdultak meg, amelyek a magyar társadalom fejlődésében minőségileg új szakaszt nyitottak, az országot egy új fejlődési pályára juttatták. Hibás intézkedések, elhamarkodott, téves döntések, az objektív viszonyok által nem, vagy nem mindenben indokolt káros módszerek ekkor is voltak, de sem ezek, sem a későbbi súlyos hibák és torzulások, azok egész láncolata nem teheti kétségessé, nem kérdőjelezheti meg e változások korszakos jelentőségét, a felszabadulás után elért és ekkor kiteljesedő vívmányok történelmi értékét. A forradalmi átalakulást kísérő hibák, negatív jelenségek egyszerűen nem mérhetők össze azzal a ténnyel, hogy az ország a társadalmi haladást képviselő erők táborába került, megszabadult a kizsákmányoló társadalom béklyóitól, az osztály nélküli társadalom építésének útjára lépett. A haladás, a munkásosztály szempontjából nézve ezért elhibázott, egyfajta aránytévesztés az a kérdésfelvetés, hogy mi volt túlsúlyban 1948–1956 között, különösen pedig a felszabadulást követően: a hibák avagy az eredmények.

A későbbi időszakot, a későbbi fejleményeket tekintve a kérdésfelvetés azonban már másként fogható fel, de a válasz részünkről csakis hasonló pozícióból fogalmazható meg. Pontos mérleget természetesen erre az időszakra sem lehet készíteni; a történetiség el-

ve, a történeti folyamat összetettsége és ellentmondásossága kizárja ennek lehetőségét. Csak egyet lehet érteni azzal, ami erről a Történelem és közgondolkodás témakörében rendezett 1982. évi tanácskozáson már megfogalmazást nyert, nevezetesen: nem fogadható el az olyan „könyvelői" történetfelfogás, amelyben van egy tartozik és egy követel oldal és ezeken megbízható módon csoportosítani lehet az eredményeket, illetve a korszak hibáit és bűneit. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy a hibák és fogyatékosságok nagysága, súlyossága annak függvényében mérhető, hogy azok milyen mértékben gyengítették a néphatalmat, mennyire veszélyeztették a szocialista építés feltételeit jelentő alapvető vívmányokat. Így közelítve meg a kérdést, nyilvánvaló, hogy az 1940-es évek végén, az 50-es évek elején elkövetett hibák és a torzulások rendkívül súlyosak voltak, mert meggyengítették a munkás-paraszt szövetséget, aláásták a párt és a tömegek kapcsolatát, kompromittálták a szocialista tulajdonviszonyokat, mindenekelőtt a szövetkezeti mozgalmat, részben a kulturális forradalom célkitűzéseit is. (S természetesen semmivel sem ítélhetjük meg kedvezőbben a később fellépő jobboldali, nacionalista áramlatot, amely az alapvető szocialista vívmányok felszámolásához nyújtott segítséget.)

Ez azonban nem szolgálhat alapul ahhoz, hogy kétségbe vonjuk: ebben az időszakban is a szocializmus épült Magyarországon s a tömegek erőfeszítése, áldozatvállalása eredményeként jelentős sikerek születtek az ország gazdasági, kulturális elmaradottságának felszámolása terén. A politikai vezetés hibái és bűnei kihatottak az ország fejlődésére, kedvezőtlenül befolyásolták az eredmények nagyságát, időállóságát, mi több, magának a szocializmus eszméinek, valódi értékeinek kétségbe vonására is alkalmat adtak. Ennek ellenére tény, Magyarország ezekben az években is óriási lépést tett előre, hogy agrár-ipari országból ipari-agrár országgá váljék, hogy létrejöjjön a további fejlődés műszaki bázisa és a társadalom egész szerkezete átalakuljon.

A hibákról a politikai irányvonal és gyakorlat súlyos torzulásairól szólva azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy azok idegenek voltak a tudományos szocializmustól, a forradalmi munkáspártot vezérlő eszmétől, magától a szocialista rendszertől. Közismert, s nemegyszer kifejtett állásfoglalás ez, mégis emlékeztetni érdemes rá, mivel mindmáig találkozni azzal a törekvéssel, hogy a hibákat magából a szocialista rendszerből, a marxizmus–leninizmusból eredeztessék, illetve azzal azonosítsák, rokonítsák. Másfelől mindmáig élnek, sőt újraélednek olyan nézetek, amelyek az akkor (vagy még korábban) keletkezett szocializmusképet tartják mérvadónak, megfeledkezve arról, hogy a történelmi viszonyok megváltoztak, s ezzel együtt a harc feltételei, az új társadalommal kapcsolatos elvá-

rások, igények, a megoldást követelő feladatok is módosultak, változtak.

Bár e két nézet szöges ellentétet képez, teljesen más indítékból ered, mégis közös bennük az a felfogás (pontosabban annak a felfogásnak a terjesztése), hogy a marxizmus–leninizmus nem más, mint bizonyos tételek gyűjteménye (amelyek alapján csak hibás megoldásokra, tévutakra juthatnak a szocializmus útjára lépett országok), illetve hogy a szocializmus olyan eszménykép, olyan állapot, amely egyszer s mindenkorra adott. Vagyis mindkét álláspont a marxizmust befejezett rendszernek, valamiféle „tanítások" örök érvényű összegzésének, sémának tekinti. Holott a tudományos szocializmustól mi sem áll távolabb, mint a dogmatizmus, a sematizmus, bizonyos formák, módszerek abszolutizálása, kanonizálása. Az új, osztály nélküli társadalom első fázisára vonatkozóan is helytálló, rendkívül időszerű, amit Marx és Engels már a múlt század negyvenes éveinek közepén a kommunizmusról szólva leszögeztek: „A kommunizmus szemünkben nem *állapot*, amelyet létre kell hozni, nem *eszmény*, amelyhez a valóságnak hozzá kell igazodnia. Mi kommunizmusnak a *valóságos* mozgalmat nevezzük, amely a mai állapotot megszünteti. E mozgalom feltételei a ma fennálló előfeltételből adódnak." Ugyanezt hangsúlyozta Lenin is, amikor felhívta a figyelmet arra, hogy a konkrét helyzet konkrét elemzése az, „ami a marxizmusban a leglényegesebb, ami a marxizmus élő lelke". E gondolatot a tudományos szocializmus klasszikusai számos összefüggésben és különböző megfogalmazásban hirdették, ismételték.

Nem érdektelen rámutatni arra sem, hogy az 1940-es évek végén az 1950-es évek elején elkövetett hibák jelentős részben éppen abból eredtek, hogy a párt vezetését kisajátító Rákosi–Gerő-csoport szem elől tévesztette ezeket az intelmeket, eltekintett a konkrét helyzet konkrét elemzésétől, a marxista forradalomelméletet nem az adott viszonyoknak megfelelően alkalmazta, hanem a Szovjetunióban meghonosodott forma, az 1920-as évektől kialakult szovjet gyakorlat másolásának útját járta. A szovjet példa mechanikus másolására való törekvés azzal járt, hogy e csoport mind távolabb került a proletárdiktatúra lenini elméletétől, mindinkább letért a marxizmus–leninizmus alapjáról is. Nem egyszerűen arról van tehát szó, hogy az akkori pártvezetőség figyelmen kívül hagyta a nemzeti sajátosságokat, hanem hogy ezzel együtt a marxizmus–leninizmus alapelveit sértette meg. Ennek következtében nemcsak a magyarországi szocialista építés torzult el, hanem a hazai fejlődés hibái, súlyos fogyatékosságai alkalmasak voltak az egyébként történelmi jelentőségű, a valóban általános érvényű szovjet tapasztalatok diszkreditálására is, itthon és külföldön egyaránt

Ez a folyamat rendkívül sajátos módon, meghatározott történelmi viszonyok között ment végbe. Rákosi és csoportja gyakorlatilag kisajátította a maga számára a forradalmi elméletnek, kiváltképp pedig a Szovjetunió tapasztalatainak az értelmezését. Ezt a korabeli viszonyok meg is könnyítették számukra.

A Szovjetunió, mint hosszú ideig egyetlen, s korszakos történelmi sikereket elért szocialista ország, példaként szolgált az egész kommunista mozgalom számára. Így volt ez 1948 után is, amikor más, illetve saját tapasztalatok híján a Szovjetunióban kialakult fejlődési ütem, az ott alkalmazott formák és módszerek nemcsak példát, hanem széles körben elterjedt nézet szerint egyenesen mércét jelentettek a politika alakításában. Kézenfekvőnek tűnt, hogy a szovjet tapasztalatokat azok ismerik a legjobban, s azok értelmezhetik a legautentikusabban, akik a Szovjetunióban hosszabb ideig éltek; így: Rákosi, Gerő és társaik. Mindezt még felerősítette az a viszony, ami a Szovjetunió és az újonnan szocialista útra tért országok között akkor kialakult, nevezetesen egyfajta gyámkodás, amelyet az országok vezetőinek nagy része elfogadott, sőt, mint Magyarországon a Rákosi-csoport, kifejezetten igényelt is. Ezzel együtt tekintélyüket növelték azok a sikerek, amelyeket a kommunista párt a felszabadulás után elért. Többek között így vált lehetővé a vezetés általuk való kisajátítása, s az általuk helyesnek vélt politika elfogadtatása és folytatása még akkor is, amikor már e politika súlyos következményei a gyakorlatban világosan megmutatkoztak.

E periódus értékelése szempontjából azonban az sem közömbös, hogy megkülönböztessük, különválasszuk azokat a gondokat, nehézségeket, ellentmondásokat, nemegyszer megpróbáltatásokat, amelyek az akkori objektív viszonyokból – az ország elmaradottságából, a nemzetközi helyzet kiéleződéséből, a társadalmi átrendeződésből és átrétegződésből – mintegy szükségszerűen következtek, többé-kevésbé elkerülhetetlenek voltak, azoktól, amelyek szubjektív okok következtében, a politikai hibákból álltak elő. Bármilyen nagy is legyen az utóbbi okok szerepe, az időszak történetének objektív megítélése ezt a megkülönböztetést feltétlen szükségessé teszi. Valóságos, értékálló tanulságokra másként nem juthatunk. Ez pedig nemcsak a történelmi múlt megítélése, hanem a mai helyzet tárgyszerű értékelése, a mai feladatok meghatározása szempontjából is fontos. Alapos, megbízható tudományos elemzés nélkül a mozgalom fejlődését mindig kísérő és kísértő szubjektivizmus és voluntarizmus ugyanis aligha kerülhető el.

1953 nyarára kialakultak azok a feltételek, amelyek lehetővé és Magyarországon elkerülhetetlenné is tették a korábban folytatott politikai irányvonal hibáinak feltárását és kijavítását. A Központi

Vezetőség 1953. júniusi ülésén hozott határozat, amely e feladatot volt hivatva teljesíteni, immár nyilvánosságra került, ismert, mint ahogyan régen ismertek a határozat létrejöttének körülményei, indítékai is. Ezért csupán arra kívánunk rámutatni, hogy a dokumentum a kérdések széles körét ölelte fel, a teendőket, a párt politikáját összefüggésükben, egységes egészként kezelte. Ugyanakkor nem tért ki minden hibára. Bár részletesen és konkrétan szólt a törvénysértésekről, a lakossággal szembeni önkényeskedésről, nem tárta fel a teljes valóságot, elsiklott a párt számos vezetője és harcosa ellen hozott igazságtalan ítéletek, koncepciós perek fölött. E kérdésekről sem Rákosi és Nagy Imre, akik a referátumokat tartották, sem mások nem informálták a Központi Vezetőséget. Ez megkönnyítette, hgoy a személyi konzekvenciákat nem vonták le kellően az elkövetett hibákból. De az sem volt szerencsés, hogy a határozat egyoldalú volt: kizárólag csak a hibákat vette számba, nem szólt az eredményekről, s így nem is tartalmazhatta a kialakult helyzet átfogó, körültekintő értékelését.

A fenti fogyatékosságok ellenére a határozat, pontosabban a korábbi irányvonal bírálata, számos hiba feltárása és a kiküszöbölésüket célzó intézkedések körvonalazása nagy jelentőségű esemény volt, magában hordta a gazdaságpolitikában, de az általános politikában is a fordulat jegyeit; alapot, kiindulópontot jelentett egy helyes irányvonal kialakításához, a szocialista rendszer megszilárdításához.

Ismert, hogy a határozat nem érte el célját, nem vezetett a szocialista rendszer megszilárdításához. Sőt, az országban és a párton belül is egyfajta politikai-bizalmi válság alakult ki, illetve mélyült el. Pedig, s ezt hangsúlyozni kell, a határozat végrehajtása során jelentős eredmények születtek. Megkezdődött a beruházások felülvizsgálata, csökkent a nehéziparba, növekedett a mezőgazdaságba és könnyűiparba fektetett eszközök mennyisége, emelkedett a munkások reálbére, a parasztok jövedelme. 1955-re nemcsak az életviszonyok korábbi visszaesését sikerült kiküszöbölni, hanem a munkások reálbére mintegy 6%-kal meghaladta az 1949. évit, a parasztság reáljövedelme pedig ezt jelentősen túlszárnyalva növekedett. Intézkedéseket hoztak a törvényesség helyreállítása érdekében: széles körű amnesztiát rendeltek el, felszámolták az internálás rendszerét, de a koncepciós perek felülvizsgálata, az ártatlanul elítélt munkásmozgalmi vezetők rehabilitálása csak lassan haladt előre. Eredmények mutatkoztak az új politikai irányvonal elméleti megvilágítása terén is. Többek között megállapítást nyert, hogy a második világháború után lehetővé vált a szocializmus békésebb, a fokozatos átalakítás útján előrehaladni, amint azt az egyesülési kongresszus is hangsúlyozta. Később azonban ezt a párt vezetősége teljesen figyel-

men kívül hagyta, az ország sajátosságait nem vette számba. Nem az volt a baj, hogy a kezdeti elképzelésekhez mérten gyorsabb fejlődést irányzott elő, mert erre szükség és bizonyos fokig lehetőség is volt, hanem hogy irreális ütemű fejlődést forszírozott és összetévesztette a Szovjetunió tapasztalatainak felhasználását a Szovjetunió fejlődésének gépies másolásával. 1953 után a szocialista építés egyes elvi kérdéseit is új módon közelítették meg. A párt elméleti folyóirata rávilágított a lenini NEP-politika alkalmazásának fontosságára és helyes elképzelések alakultak ki az ipari struktúra fejlesztésére, a mezőgazdasági termelés ösztönzésének, irányításának új módszereire vonatkozóan.

A válság tehát nem az 1953. júniusi határozatból, a hibák feltárásából következett, még akkor sem, ha a hibák feltárása – s ezzel a párt vezetői is számoltak – elkerülhetetlenül együtt járt bizonyos megrázkódtatással, a felgyülemlett elégedetlenség felszínre kerülésével. A válság elmélyülését a gazdasági helyzet alakulására sem lehet visszavezetni, még ha a népgazdaság nem kevés problémával is küzdött, hiszen 1953 nyarától javult a dolgozó tömegek életszínvonala, az életviszonyok kedvezően változtak. Egészséges törekvések mutatkoztak egy új irányvonal megalapozása érdekében is. Így a válság okait másban kell keresni és lehet is megjelölni.

A korábbi hibák, torzulások mellett a válság kialakulásában, állandósulásában nagy szerepet játszottak azok az újabb keletű hibák, amelyeket a párt vezetősége az 1953. júniusi fordulat bejelentése, a határozatok végrehajtása során elkövetett. Így nagy károkat okozott, hogy a párt vezetősége nem készítette fel a párt tagságát, sőt még az aktívát sem a fordulatra. Nemcsak nem tudatosította a fordulat okait, indokoltságát a pártban, hanem a változás a párttagság tömegeit teljesen felkészületlenül és váratlanul is érte. Nem kis zavar forrásává vált az is, hogy az új politikai irányvonalat az akkor kinevezett új miniszterelnök jelentette be a parlamentben, s beszédében Nagy Imre nem szólt a korábbi időszak eredményeiről, és a párt szerepe is homályban maradt a hibák feltárásában, az új irányvonal kidolgozásában. A párt helyi vezetői tanácstalanok voltak, a felmerült problémákra nem tudtak megfelelően, érdemben válaszolni, a változás jellegét sok helyütt a szocialistaellenes erők kezdték magyarázni a tömegeknek. A párt defenzívába szorult, a megrázkódtatás a vártnál nagyobb volt, s mély nyomokat hagyott. Zavar keletkezett még a nagyüzemi munkásság, a termelőszövetkezethez ragaszkodó parasztság s az értelmiség egyes köreiben is, mert bár az életszínvonal emelésének programját üdvözölték, de a változások révén saját jövőjüket féltették, eddigi munkahelyük elvesztésétől tartottak (a nehézipari termelés, a felsőoktatás méreteinek csökkentése és más okok miatt). Tanulságos arra is rámutatni,

hogy szinte a hibák feltárásával egyidejűleg jelentkezett és főként értemiségi körökben terjedt olyan nézet (amely különféle változatokban napjainkban is él), hogy az egész korábbi időszak csak bajt hozott, csak nehézséget okozott, ami gyakorlatilag a szocialista rendszer egészének tagadását, elutasítását fejezte ki, s az események alakulásában nem lebecsülendő szerepet játszott. Felerősített olyan nézeteket, hangulatokat, amelyek a szocialista rendszert a magyar viszonyoktól idegen formációnak tekintették, s az ellen mindig is felléptek.

Az 1953 júniusa után kialakult bonyolult helyzet alakulását a továbbiakban nagymértékben befolyásolta, hogy a párt vezetőségének egysége mindinkább megbomlott, a hibák kijavításának folyamata megtört. Gyakorlatilag a párt egységét és cselekvőképességét nem is sikerült az új politikai irányvonal jegyében megteremteni.

Rákosi, aki a júniusi fordulat után is a párt első titkára maradt, egyre inkább arra törekedett, hogy az MDP irányvonalában bekövetkezett fordulat jelentőségét bagatellizálja, csökkentse a korábbi hibák bírálatát, a tanulságok beható elemzését, a szükséges következtetések maradéktalan levonását, a hibák következetes felszámolását. Ezzel nehezítette, gátolta a törvénysértő eljárások felülvizsgálatát, de azt is, hogy a párt- és államapparátus a kellő színvonalon, a szükséges aktivitással dolgozzon az új politikai irányvonal végrehajtásán. Másfelől Nagy Imre, a kormány új elnöke, nem tudott kellő aktivitást kifejteni a júniusi program végrehajtása érdekében, nézeteit, tevékenységét fokozódó mértékben jobboldali hibák terhelték. Okkal szorgalmazta a népfront újjászervezését, az akkor még a szántóföld nagy többségét művelő kisparaszti gazdaságok támogatását, ugyanakkor azonban a népfrontot egyéni tagsággal és helyi szervezetekkel működő önálló politikai erőként, a saját vezetése alatt kívánta életre hívni; túlbecsülte a kisgazdaságok termelési lehetőségeit és főként szerepüket a népgazdaság egyensúlyának megteremtésében, fejlesztésében. Később, 1955 végén az ország külpolitikai orientációjának megváltoztatása, a Varsói Szerződésből való kilépés, a semlegesség mellett szállt síkra. Tevékenysége a jobboldali, nacionalista törekvések felélénkülését segítette elő, az ország további szocialista fejlődését veszélyeztette. Ennek jelei már 1954 végén erőteljesen megmutatkoztak.

A pártvezetés egységének megbomlása kihatott a párt egészére, az államapparátus munkájára, magával hozta az állampolgári és munkafegyelem lazulását, kedvezett az ellenforradalmi erők szervezkedésének. A helyzet elvi alapokon nyugvó határozott cselekvést követelt. A kibontakozás, a szocialista konszolidáció egyedüli útja az 1953. júniusi határozatok minden torzítástól mentes, következetes megvalósításán, a párt vezetőségének megújításán, az elvi

alapokon nyugvó kétfrontos harc kifejlesztésén és így a marxizmus–leninizmus alapelveinek alkotó alkalmazásán át vezetett. E feladatot azonban ekkor nem sikerült megoldani, így a politikai-bizalmi válságot sem lehetett felszámolni.

A Központi Vezetőség 1955 márciusában és áprilisában foglalkozott a kialakult helyzettel és határozottan fellépett a jobboldali jelenségekkel szemben. A jobboldali jelenségek elítélése indokolt volt, ám a határozatok túlzó, igaztalan megállapításokat is tartalmaztak s különösen káros volt, hogy a jobboldali elhajlás elleni harcot „baloldali", szektás, dogmatikus pozícióból, a régi, egyszer már feltárt, a Központi Vezetőség által elítélt hibákat védelmezve hirdették meg. Ez újabb fordulatot eredményezett a párt politikájában. A Központi Vezetőség 1955. tavaszi döntései után nemcsak az 1953. júniusi határozatok jelentőségét igyekeztek elkendőzni, hanem a korábbi hibák a gyakorlatban is megismétlődtek, s tovább húzódott a törvénysértő eljárások felülvizsgálata, a rehabilitációk végrehajtása. Ez a huzavona, cikcakkpolitika tovább csökkentette a pártvezetés tekintélyét, a párt egységének bomlása folytatódott, a válság mélyült. Ezt a helyzetet értékelve mutatott rá Kádár János 1957 júniusában: „Nyilvánvaló, hogy a tervezésben, a törvényesség megsértésében, a parasztpolitikában 1953 júniusában feltárt bizonyos hibák nagyon nagy kárt okoztak a pártnak, az országnak és a népnek is. De ... az eredeti hibáknál tízszer nagyobb kárt okozott az, ami a kijavításuk körül történt. Mert azt a párttagság is, az ország népe is minden körülmények között megértette és megérti, hogy a munka hibákkal, néha súlyos hibákkal is jár, de azt sohasem fogják megérteni és nem fogják a vezetőknek megbocsátani, ha a felismert, megnevezett, ország-világ előtt ismert és látott hibákat újból megismétlik. Ez megsemmisíti a pártvezetés tekintélyét, az ország vezetésének a tekintélyét ..."

A helyzet különösen súlyossá vált 1956 tavaszán. Az SZKP XX. kongresszusa, amely 1956 februárjában ülésezett, megerősítette azt a politikai irányvonalat, amelyet az SZKP vezetősége és a nemzetközi kommunista mozgalom 1953-tól alakított ki. A kongresszus hangsúlyozta, hogy a továbbhaladás fontos feltétele a személyi kultusz következményeinek felszámolása, a pártélet lenini normáinak helyreállítása, a szocialista demokrácia fejlesztése, a marxista elmélet alkotó alkalmazása. Fellépett a túlhaladott módszerek, a korábbi hibák mentegetése ellen. A kongresszus munkájának fényében még nyilvánvalóbb lett, hogy az MDP 1955 tavaszán kialakított politikája alkalmatlan az ország előtt álló feladatok megoldására, alapvetően eltér a XX. kongresszus irányvonalától, szemben áll a nemzetközi kommunista mozgalom fejlődésének tendenciájával is.

A politikai irányvonal korrigálása, a szükséges személyi változások foganatosítása, a kétfrontos harc kibontakoztatása azonban tovább váratott magára. Pedig a változást, a hibák következetes felszámolását, a jobboldali jelenségek elleni hatékony fellépést a párttagság mind nagyobb tömegei is egyre határozottabban sürgették; a pártban nőtt a bizonytalanság s nem is volt olyan cselekvési program, ami mögé a párttagság, a szocializmushoz hű erők felsorakozhattak volna.

A pártvezetőség határozatlansága a korrekciók terén komoly lehetőséghez jutatta a magyarországi szocialista építés ellenségeit. A nyugati imperialista körök messzemenően kihasználták a magyar párt vezetőségének erőtlenségét, hibáit, különösen azt a tényt, hogy késlekedett a XX. kongresszus tanulságainak gyakorlati alkalmazásával. Propagandájukban messzemenően kihasználták az immár szervezett frakcióként működő Nagy–Losonci-csoport tevékenységét, amely az adott helyzetben könnyen ragadta magához a kezdeményezést, mivel úgy léphetett fel, mint a XX. kongresszus zászlóvivője, a szükséges, a széles tömegek által is igényelt változások képviselője.

Tény, hogy a Nagy–Losonci-csoport számos olyan problémát vetett fel – a demokratizálási folyamat meggyorsítását, a rehabilitáció befejezését, a tervezés tökéletesítését és más kérdéseket –, amely időszerű és fontos volt. De a bírálat, a jogos kritika kezdettől fogva keveredett a rendszer elleni támadásokkal, a szocializmustól idegen nézetekkel és követelésekkel, ami összefüggött azzal, hogy Nagy Imre és a csoport más tagjai már korábban letértek a marxizmus–leninizmus alapjairól, szakítottak a proletár internacionalizmus elveivel, a nemzeti elkülönülés, lényegében a nacionalizmus pozíciójára helyezkedtek. Így olyan helyzet alakulhatott ki, amikor is a változást sürgető, de különböző indíttatású, különböző célokat és osztályérdekeket képviselő-követő erők között a frontok összemosódtak, az eszmei zavar egyre nőtt. Ez nagymértékben kedvezett a népi hatalom megdöntésére törő ellenforradalmi körök szervezkedésének, térhódításának.

Ilyen módon értékes hónapok, sőt évek teltek el anélkül, hogy sikerült volna az objektív viszonyoknak megfelelő politikai irányvonalat kialakítani, a párt egységét ennek alapján megteremteni, aktivitását, cselekvőkészségét kibontakoztatni. Változásra, a válságból kivezető út megjelölésére csak 1956 nyarán került sor. Az MDP Központi Vezetőségének 1956. július 18–21-i ülése kritikusan elemezte az 1953. júniusi ülés óta megtett út tanulságait, és fontos határozatokat hozott.

Ezek között első helyen a személyi döntéseket kell említeni. Nem állítható ugyan, hogy ezek kielégítőek lettek volna, de jelen-

tőségüket nem szabad lebecsülni. Az ülés felmentette Rákosi Mátyást a Központi Vezetőség első titkárának tisztsége alól, visszahívta a Politikai Bizottságból. Ez lényeges momentum volt még akkor is, ha hibáinak részletes feltárására nem került sor, s első titkárrá a hibákban ugyancsak nagymértékben részes Gerő Ernőt választották. Rákosi leváltása nagy tehertételtől szabadította meg a pártot, s Farkas Mihály kizárása a pártból ugyancsak fontos volt mindenekelőtt a törvénysértések kivizsgálása, a rehabilitációk lezárása szempontjából. Kádár János, Kállai Gyula, Marosán György, Mező Imre és mások bevonása a Központi Vezetőségbe igen lényeges döntés volt; hat új tag, illetve póttag beválasztásával jelentősen megváltozott a legfelső vezető testület, a Politikai Bizottság összetétele; Kádár János a Titkárság tagja lett.

A politikai helyzetről szóló referátum és a felszólalók elítélték azt a káros fordulatot, amely a párt irányvonalában 1955 márciusában bekövetkezett. Fenntartva a márciusi határozatnak a jobboldali jelenségekről adott értékelését, rámutattak, hogy nem helyes minden kritikát opportunizmusnak bélyegezni; az ilyen magatartás éppen megnehezíti a tényleges jobboldali jelenségek elleni harcot, alkalmas arra, hogy növekedjék az ellenzéki erők tábora. Hangsúlyozták, hogy a válságos helyzet kialakulásában nagy szerepe volt az 1953. júniusi határozat végrehajtása során mutatkozó huzavonának, bizonytalanságnak, ami kiterjedt az alapvető elméleti kérdések megítélésére is. Ennek nem kis szerepe volt abban, hogy az ellenség vehette át a hibák bírálatát, s azt a szocialista rendszer ellen fordította.

A határozat nagy hangsúllyal szólt az SZKP XX. kongresszusának jelentőségéről, a személyi kultusz káros következményeinek feltárása és teljes megszüntetése érdekében hozott döntéseiről. Ugyanakkor azt is megállapította, hogy az imperialista körök és a belső reakciós erők a kongresszus által megbírált negatív jelenségekre kívánják a közvélemény figyelmét irányítani, hogy elhomályosítsák a kongresszus nagy jelentőségét, előremutató megállapításait. Rámutatott, hogy hazánkban a szocializmus építése osztályharc közepette folyik és az osztályharc némileg kiéleződött. Az értelmiség egyes csoportjaiban, de elszórtan a munkások és dolgozó parasztok között is ingadozás s a párttal szembeni bizalmatlanság elemei léptek fel, aminek oka egyfelől a párt vezetése részéről elkövetett hibákban, másfelől az osztályellenség fokozódó nyomásában rejlik.

Az előző hetek, hónapok eseményeiről szólva a határozat leszögezte: Egyesek a burzsoá ideológia talajáról bírálva a párt hibáit, tagadják a szocialista építés minden eredményét, a párt, a munkásosztály vezető szerepét, a munkás-paraszt állam demokratizmusát,

s „teljes" sajtószabadságot, vagyis a burzsoá nézetek terjesztésének szabadságát követelik. Mivel szocialistaellenes nézetekkel a dolgozók előtt nyíltan fellépni nem lehet, ezért – állapítja meg a határozat – a XX. kongresszusra, a „szocializmus érdekeire", a „demokratizálási folyamatra" hivatkoznak. A párt ellen fellépők általában egységesek a pártvezetés lejáratására irányuló törekvésekben, a pártegység bomlasztásában, ami akciójukat veszélyessé teszi. A határozat ezért éberségre intette a párt valamennyi tagját, a népi demokrácia minden hívét.

A pártéletről szólva a dokumentum síkraszállt a kétfrontos harc kibontakoztatása, az önálló marxista gondolkodás kialakítása, az élő, eleven marxizmus, a kérdések körültekintő megvitatása, a pártdemokrácia fejlesztése mellett. Ugyanakkor felhívott a pártfegyelem megszilárdítására, hangsúlyozva, hogy a pártéletet nem jellemezhetik csak a viták, a pártot az egységes cselekvés jellemzi. Kimondta, hogy az adott viszonyok között különösen fontos feladat a párt eszmei, politikai, szervezeti egységének megszilárdítása.

Az ülés elfogadta a második ötéves terv irányelveit. Az irányelvek nem tévesztették szem elől a mezőgazdaság szocialista átszervezésének feladatát, de a korábbiaktól eltérően nem az „erőteljes", hanem a fokozatos számszerű fejlesztést és a mezőgazdasági termelés egyidejű növelését irányozták elő. Változatlanul szükségesnek ítélték az iparosítás folytatását, ugyanakkor hangsúlyozták, hogy a fejlesztést az ország adottságainak megfelelően a szocialista országok együttműködésére építve kell végrehajtani. A dokumentum a fő feladatokhoz sorolta a gazdasági irányítás módszereinek megváltoztatását, különösen a vállalatok számára jóváhagyott központi tervmutatók csökkentését. Nyomatékkal szólt az anyagi ösztönzésről, az ár-, bér- és hitelrendszer továbbfejlesztéséről, olyan intézkedések kidolgozásáról, amelyek a tervek mennyiségi teljesítése mellett döntően a jó minőségi munkára, az önköltségcsökkentésre, az anyagtakarékosságra, a műszaki színvonal emelésére ösztönöznek.

A Központi Vezetőség 1956. júliusi ülését értékelve összegezésként megállapítható: a plénum elvi alapon, a kétfrontos harc jegyében határozta meg a feladatokat, s kiindulópontul szolgált ahhoz, hogy a megújult pártvezetőség tömörítse a párt egészséges erőit, hogy ettől kezdve olyan úton haladjon tovább, amely a politikai válság felszámolásához, a szocialista rendszer konszolidálásához, a szocialista demokrácia kibontakozásához vezet. Az ülés megvetette az alapját a gazdasági építőmunka újabb fellendülése számára is.

A párt történelmi útját értékelve joggal állapította meg 1959-ben az MSZMP VII. kongresszusa: „1956 júliusában a következetes

marxista–leninista politikáért harcoló erők győzelmeként megszületett a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének az a határozata, amely építve saját forradalmi tapasztalatainkra, felhasználva a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusának útmutatásait, megmutatta a válságból kivezető utat. E határozat alkalmas volt arra, hogy kedvező változást hozzon a párt és az ország életében. A revizionista elemek azonban, hogy megakadályozzák a párt válságának leküzdését, szervezetten és teljes erővel a párt és a rendszer ellen támadtak és mindent megtettek, hogy meggátolják a júliusi határozat végrehajtását."

Pedig a júliusi ülés után nagy és szerteágazó munka kezdődött az ott elfogadott határozatok végrehajtása érdekében. A revizionista csoport azonban a saját platformját akarta érvényesíteni, s a párt vezetését is meg kívánta a maga számára szerezni. A belső s külső ellenforradalmi erők a revizionisták fokozott aktivitását, az október 23-án szervezett tüntetést sikerrel használták ki a népköztársaság elleni fegyveres támadás kirobbantására. A júliusi határozatban körvonalazott feladatokat végrehajtani így csak az ellenforradalom leverése, 1956. november 4-e után lehetett, immár egy új helyzetben, sok szempontból más viszonyok között.

Végigtekintve a szocialista építés közel egy évtizedes történetén, az MDP egész tevékenységén, megállapíthatjuk:

– A párt kezdetben helyes programot dolgozott ki, aminek realizálása során történelmi jelentőségű vívmányok születtek. A magyar dolgozók jelentős eredményeket értek el a szocialista társadalom építésében, az ország nagy lépést tett előre a korábbi gazdasági, társadalmi és kulturális elmaradottság leküzdése terén.

– Nem sok idő múltán azonban, mivel a párt vezetését a Rákosi-csoport kisajátította s letért a marxizmus–leninizmus alapjairól, súlyos hibák és torzulások keletkeztek a párt politikájában és ez megrázkódtatást idézett elő az országban.

– 1953 júniusában nagy jelentőségű határozat született a hibák kijavításáról, ám a politikai fordulat módja, majd a pártvezetés egységének megbomlása nem tette lehetővé a helyes döntések következetes végrehajtását. Kitűnt, hogy jobboldali platformról nem lehet eredményesen küzdeni a „baloldali" hibák ellen, mint ahogy szektás, dogmatikus alapon sem lehetett a jobboldali jelenségeket megszüntetni.

– A párt ugyan nagy késéssel, de képes volt a tanulságok levonására, a kétfrontos harc jegyében a válságból kivezető út programjának kimunkálására.

– A jobboldali, ellenforradalmi erők ugyanakkor mindent megtettek a válságból kivezető program végrehajtásának megakadályozására. Tevékenységük során messzemenően kihasználták a korább-

bi hibákat, s a felszámolásuk során mutatkozó ingadozást, késlekedést, a párt vezető szerepének, akcióképességének csökkentését.

– Az új szocialista rendszer működésének zavarai, a hibák kedveztek egy politikai válság kialakulásának és az ellenforradalom kirobbanásának, de a válság nem automatikusan nőtt át ellenforradalomba, hanem a revizionista, szocialistaellenes erők szervezkedése és aktív tevékenysége eredményeként.

– A hibák feltárása, majd azok kiküszöbölése tehát nem az október 23-án kezdődött események következménye volt, hanem fordítva: az ellenforradalom megszakította, megtörte ezt a folyamatot, a hibák következetes felszámolásához az út az ellenforradalom leverésén át vezetett.

– Ugyanakkor az MSZMP politikája nem tekinthető egyszerűen az ellenforradalom előtti útkeresés egyszerű folytatásaként. Az MSZMP politikájában, tevékenysége során természetesen hasznosult, megvalósult mindaz, ami még a korábbi fejlődés eredményeként felmerült, előremutató, hasznos kezdeményezés volt, ám a párt politikájának a történelmi követelményekkel összhangban való megújulásához az út a tanulságok minden korábbinál mélyebb, sokoldalúbb feltárásán és számos újonnan felmerült kérdés megválaszolásán át vezetett.

– Végül a magyar kommunista mozgalom, a hazai szocialista építés megújulása a nemzetközi viszonyok és a szocialista világrendszer fejlődésének is új időszakával esett egybe, az e téren bekövetkezett változások e folyamat szerves részét képezik. A világ a hidegháború első periódusán túljutott, a világháborút sikerült elkerülni, a szocializmus túllépett egy ország keretein és világrendszerré vált. A hagyományos gyarmati rendszer szétesett és a két társadalmi rendszer harca is új feltételek között folytatódhatott. Ma már tudjuk, ez a fejlődési szakasz sem könnyű, és rövid idő alatt nem is haladható meg. Az is nyilvánvaló, hogy a szocializmus felsőbbrendűsége nem a konfliktusok, a nehézségek elkerülésében, hanem ezek leküzdhetőségében mutatkozik meg, s magának a szocializmusnak a törvényszerűségei, előnyei csak most bontakozhatnak ki mind erőteljesebben. Mindez szorosan összefügg azzal a kommunista világmozgalomban immár általánossá vált felismeréssel, hogy nemcsak a háború feltételei, de kimenetelének lehetősége, következménye is gyökeresen megváltozott, ami szükségszerűen együtt járt a nemzetközi osztályharc feltételeinek, terréniumainak és formáinak változásával, módosulásával is.

MOLNÁR JÁNOS

A szocializmus megvédése és megújulása

Harmincéves fejlődésünk történetének akárcsak vázlatos áttekintése, akárcsak a legfontosabb tanulságok kiemelése is meghaladná e rövid leírás lehetőségeit. Ezért ebben csak a következőkre vállalkozhatok: mindenekelőtt a konszolidáció fő tényezőinek a bemutatására, a 60-as évek első felére bekövetkező megtorpanás, illetve lelassulás megszüntetésének összetevőire, és végül a napjainkban újra növekvő nehézségek vázolására.

1. Az 1958 végére bekövetkezett sikeres és gyors *konszolidáció* barátot és ellenséget egyaránt meglepett és ámulatba ejtett. Joggal. A Magyarországon 1956 októberére kialakult politikai válság a szocializmus történetének addigi legnagyobb válsága volt, amely az egész társadalmi rendszert alapjaiban rendítette meg. Olyan válság, amelynek előidézésében nem lehet kimutatni a hazai és külső ellenség perdöntő, kezdeményező szerepét. Olyan válság, amelynek keletkezésében és az elmélyülésében kétségkívül a szocializmus torzulása volt a fő szereplő.

A válság súlyosságát csak fokozta, hogy a problémák felismerése is elég sokáig váratott magára. Külső ösztökélésre következett be. Majd a felismert és feltárt problémák megoldása húzódott el. Egymást követő sikertelen kísérletek történtek a súlyosbodó helyzetből való kilábalásra. Ám ezek – maguknak a kísérleteknek a következetlenségei, a párton belüli ellentétek növekedése, később pedig már amiatt – nem vezettek eredményre, mert ezt az áldatlan helyzetet az ellenséges erők kihasználták. S a válság kulminációja idején a társadalmat irányító párt tekintélye, befolyása, irányítóképessége olyan mélyre csökkent, hogy önerőből már nem volt képes az események tragikus alakulását megállítani. Emellett a nép számottevő tömegeiben olyan mély kiábrándulás, keserűség és zavar lett úrrá, ami megbénította akcióképességét az ellenséggel való szembefordulásban. Az, hogy ilyen mély és sokoldalú, bonyolult válságból kevesebb, mint két év alatt sikerült a szocialista rendszert kivezetni és konszolidálni, méltán váltott ki elismerést.

Ha azt a kérdést tesszük fel, hogy *mik voltak döntő okai, tényezői* a sikeres konszolidációnak, határozott lehet válaszunk: itt elsősorban közvetlen politikai tényezők, a politika irányának, a politika módszereinek radikális megváltozása a kiindulópont. Bizonyos gazdaságpolitikai, szociálpolitikai stb. intézkedéseknek is volt természetesen szerepük – a begyűjtés eltörlése, az életszínvonal emelkedését elősegítő különböző intézkedések –, de nem ezek játszottak döntő szerepet. A döntő szerepet azok a közvetlen politikai változások játszották, amelyek közül különösen fontos volt az úgynevezett *kétfrontos harc* elvi, politikai, szervezeti megvalósítása, azaz, annak a biztosítása, hogy a régi Rákosi-féle, és a Nagy-féle irányvonalat követőket eltávolítsák a vezető posztokról. Ennek a megvalósítása a mély válság után kialakult helyzetben meglehetősen könnyű volt, hiszen mindkét irányzat befolyásosabb képviselőiről egyszerű volt kimutatni hovatartozásukat, s még inkább felelősségüket a történtekért. Ez a határozott törekvés hosszú ideig – szinte máig – fontos tényezője volt annak, hogy a tömegekben erősödjön a bizalom az újjászervezett párt politikája iránt.

Ezeknek a politikai változásoknak a lényegét már az MSZMP 1956. decemberi határozata tartalmazta. Hiszen azzal, hogy az események négy oka közül az első, illetve a második helyre a Rákosi, illetve Nagy-csoport tevékenységét tette, megalapozta a kétfrontos harc alapelvként való felfogását. A határozat világosan leszögezte, hogy a párt folytatja a szocialista építést, megőrzi és folytatja a kommunista mozgalom pozitív hagyományait, a pártegyesülésből következett előnyöket nem hagyja veszendőbe menni. A szocialista társadalomért való harcban szakít más országok gyakorlatának gépies másolásával, a hazai adottságok alapján, a szocialista építés sajátos útján akar haladni. Nyomatékkal szólt ez a határozat a tudomány alkalmazásáról a politikában.

Igen fontos szerepet játszott a konszolidáció sikerében a kommunista párt társadalmi szerepéről vallott felfogás megtisztítása a rárakódott dogmatikus, idealisztikus, irreális nézetektől. A párt mindenhatósága elvének és gyakorlatának elvetése, a kommunisták különlegességéről szóló sztálini tételek megtagadása, a párt vezető szerepe érvényesítésének olyan felfogása, amely szerint ennek a helyes politika mellett a kommunisták egyéni meggyőző képessége az alapja – a legfontosabb álláspontok e tekintetben. A tömegekkel való kapcsolatok különös fontosságának, nap mint nap való erősítésének a hirdetése, az a felfogás, hogy a kommunista párt a nép szolgálatára létrejött önkéntes szervezet, hogy a társadalmi, politikai élet vezető posztjainak betöltésére minden tisztességes és hozzáértő embernek lehetősége kell, hogy legyen, ugyancsak fontos elemei voltak a politikai megújulásnak.

Ezeknek az elveknek a kimunkálásában történelmi jelentősége volt az MSZMP 1957 júniusában tartott országos pártértekezletnek. Ez, amellett, hogy megerősítette és továbbfejlesztette az 1956 decemberében elindított politikai változásokat, megvédte és megerősítette a politikában bekövetkezett fordulatot a felerősödött szektás támadásoktól.

A politikában bekövetkezett változások, a politika megújulása következtében nemcsak az ellenséges elemeket sikerült teljesen elszigetelni, hanem új és a korábbinál magasabb szintre lehetett emelni a párt és a munkásosztály közötti kapcsolatokat. Sikerült elszigetelni a munkástanácsok szocialistaellenes tevékenységét, megszilárdítani a párt üzemi bázisát és mindezen közben újjáalakítani a párt szakszervezeti politikáját. Ez utóbbinak történelmi jelentőségű kiinduló állomása volt a SZOT 1957. januári ülése, ahol az MSZMP máig érvényes módon körvonalazta szakszervezeti politikájának alapelemeit. Egyrészt a szakszervezetek kettős feladatának deklarálásával. Eszerint a szakszervezetek feladata részint a szocialista építés minden oldalú segítése. Ugyanakkor a párt visszautasította a szakszervezetek függetlenségének eszméjét és alkotó módon kifejtette és azóta is támogatja a szakszervezetek önálló tevékenységének a lehetőségét.

Az 1957. május elsejei ünnepségek légkörébe, az azokon részt vevő jelentős munkás- és paraszttömegek kiállása a rendszerért, az Országgyűlés májusi ülésszaka, a Munkásőrség megteremtése, a KISZ megszervezése, a Hazafias Népfront újjáalakulása mindmind egy fontos láncszeme volt a konszolidáció előrehaladásának.

2. A konszolidációt követő első nagy súlyú, rendkívül bonyolult politikai feladat *a mezőgazdaság szocialista átszervezése volt.* Ez egyben az új politika első igazi próbája is.

Ennek az előre képzeltnél is nagyobb nehézségeit az okozta, hogy lényegében másodjára kellett hozzáfogni e feladat megoldásához, az első kísérlet egészében kudarcot vallott. Közismert, hogy alig három év alatt az MSZMP megoldotta a mezőgazdaság szocialista átszervezését. Ennek az volt a kiindulópontja, hogy nagyon alaposan, elvi, szociológiai, tudományos elemzéssel készültek fel rá. Hiszen az 1957 júniusában megjelent Agrárpolitikai Tézisek már tartalmazták az alapvető elvi álláspontokat az átszervezéssel kapcsolatban. Ez az elvi állásfoglalás – melyet 1958-ban, majd az átszervezés tapasztalatainak állandó, az átszervezés folyamatában való elemzése során gazdagítottak, bővítettek – világosan állást foglalt az úgynevezett kettős feladat kérdésében, abban, hogy a szocialista átszervezéssel elszakíthatatlanul összefüggő feladat a termelés emelése is. Ez nemcsak hogy megfosztotta a misztikus és dogmatikus vonásaitól a szövetkezeti rendszert, de egyben egyik

alapvető politikai biztosítéka lett annak, hogy eredményesen harcoljanak az átszervezés során óhatatlanul jelentkező türelmetlenség, erőszakoskodás ellen. Már ezek az irányelvek abban a szellemben születtek, s a gyakorlat ezt teljesen félreérthetetlenné tette, hogy a kulákságot, mint osztályt ugyan fel kell számolni, de a volt kulák mint ember számára lehetővé kell tenni a normális, zaklatásmentes életet, a munkát. E bonyolult kérdés humánus megoldása, amelyben a párt a legszerényebb rétegektől is támogatást kapott, jelentős erkölcsi tőkét biztosított számára. Ezeknél is fontosabb volt, hogy a párt szakított a mezőgazdaság szocialista átszervezésének dogmatikus felfogásával és elvetette az úgynevezett lenini hármas jelszó mechanikus alkalmazását. Egyenesen kijelentve, hogy Magyarországon 1958–1960-ban nem érvényes és nem alkalmazható ez a „jelszó". Maguk az Irányelvek a parasztság nem három, hanem öt rétegéről szólnak, sokkal reálisabb és pontosabb képet festve a magyarországi agrárviszonyokról, mint korábban tette az MDP. Végül, a mezőgazdaság szocialista átszervezésének különösen fontos vonása volt, hogy a párt az átszervezés idején mindig nagyon éberen figyelte a különböző eredetű paraszti rétegek problémáit, a köztük keletkező súrlódások okait és azonnal intézkedett azok megszűntetésére.

3. A mezőgazdaság szocialista átszervezése, a szocializmus alapjainak a lerakása új politikai és gazdasági helyzetet teremtett az országban. Létrejött a lényegében szocialista jellegű gazdasági alap, megszűntek a társadalmon belüli politikai harc lehetőségei, összezsugorodtak a már amúgyis kis létszámú ellenséges elemek lehetőségei a rendszer gyengítésére. Reális feltételei teremtődtek a szocialista nemzeti egység állandó erősítésének. Az e téren való előrehaladásban nagy szerepe volt az MSZMP megújuló *szövetségi politikájának.*

Ennek alapvetése visszanyúlik az 1956. november 4-e utáni hetekre, hónapokra, azokra a hetekre és hónapokra, amikor a harc az ellenség ellen még igen kiélezett, egy rövid ideig fegyveres jellegű volt, amikor még az ellenség megsemmisítése volt napirenden. Az MSZMP már ebben az időben rendkívül következetesen, nagy bölcsességgel tartózkodott az általánosításoktól, attól, hogy ellenségnek kiáltson ki olyan embereket, akik megnyerhetők a szocializmus ügyének, az új politikának. A párt már 1956 novemberében szembeszállt azokkal az általánosító nézetekkel, amelyek az ifjúságot vagy az értelmiséget az ellenforradalom előkészítőinek kiáltották ki. Határozottan elítélte az ilyen nézetek hirdetőit, mondván, hogy sem az egyik, sem a másik réteg nem nevezhető egységesen bűnösnek a bekövetkezett eseményekért. Gondosan figyelt arra, hogy megkülönböztesse a tudatos ellenforradalmárokat a megté-

vedt, megzavarodott emberektől vagy a hőbörgőktől. Ezek a kiinduló elemek fejlődtek tovább a mezőgazdaság szocialista átszervezése idején, majd teljesedtek ki a szocialista nemzeti egységért vívott harcban, amikor alapelvvé lett, hogy aki nincs ellenünk, velünk van, mert a szocializmus magasztos céljai képesek maguk mellé állítani az embereket. Ezek a vonások fejlődtek tovább az amnesztiák idején, s amikor eltörölték a származáson alapuló megkülönböztetést az egyetemi felvételeknél. Ezek az alapelvek fejlődtek tovább akkor is, amikor a 60-as években az osztálykülönbségek fokozatos elhalványulásának kezdetén a párt egyre nagyobb figyelmet fordított az osztálykülönbségek mellett az osztályokon belüli rétegek helyzetére, és általában a nem osztályjellegű társadalmi különbségekre, a nem osztályjellegű rétegek speciális problémáinak megoldására.

Annak a megértése és elfogadtatása, hogy a szocializmus alapjainak lerakása más, új harci formákat követel, mint amilyent a korábbi időszakok —, nem ment könnyen, jelentős ideológiai, politikai erőfeszítéseket követelt a párttól. Ebben fontos feladata volt annak a magyarázata, hogy a kommunisták fő jelszava most már nem a társadalmi, politikai jellegű harc, hanem a társadalmi politikai egység megteremtése.

Ezek a viszonyok kedvezően hatottak a munkásosztály és az értelmiség közötti kapcsolatok normalizálására is. Ha későn és némileg lassan, de bekövetkezett a konszolidáció az ideológiai, kulturális életben is, és kezdtek megszilárdulni a kapcsolatok a párt és az értelmiség között. Ebben szerepet játszott, hogy igen korán kezdték felszámolni a kulturális élet szektás, dogmatikus irányításának a legdurvább formáit és már az 1958-as Művelődéspolitikai Irányelvekben kidolgozták a terület párt és állami irányításának legalapvetőbb elemeit. Az, hogy a terület irányításának legfőbb sajátossága az eszmei vitákban, a meggyőzés segítségével való irányítás, előkészítette egy fordulat kibontakozását a párt művelődéspolitikájában. E tekintetben különösen nagy jelentősége volt annak az elvnek, amelyet 1958 óta vallottak, s amelyik a kulturális alkotó műhelyek önállóságát és felelősségét hirdette.

Ezt a politikát nagymértékben segítette és a további fejlődés fontos eszköze lett a párt új felfogása az egyes tulajdonformák társadalmi szerepéről. Különösen jelentős dolog volt az, hogy a párt szakított a szövetkezeti és az állami tulajdon korábban elterjedt hierarchikus jellegű megkülönböztetésével. Úrrá lett az az álláspont, hogy az állami és szövetkezeti tulajdon a szocialista tulajdonforma egy-egy fajtája és közöttük elvi, lényegi különbség nincs. A fejlődés során mindegyik fejlődik, tökéletesedik, hat egymásra és belőlük valami új alakul majd ki. Ugyancsak nagy jelentőségű do-

log volt ebben a tekintetben a szociális tulajdon különböző formái, továbbá a szocialista tulajdon és a magántevékenységek közötti együttműködés lehetőségének az elindítása.

Ezek a fentebb röviden bemutatott tényezők járultak hozzá ahhoz, hogy a gyors konszolidáció után a szocialista építés a 60-as évek első felére az élet számos területén jelentős eredményeket hozott. Ezek közül kiemelkedő jelentőségű volt a tömegek bizalmának megnövekedése, termelési, politikai aktivitásának a fejlődése.

4. Ezek a kezdeti sikerek nagy erkölcsi, politikai tőkét kölcsönöztek a pártnak, a korábbinál sokkal bensőségesebbé, sokkal hatékonyabbá tették a párt és a tömegek közötti kapcsolatokat, magasabb fokra emelték a párt vezető szerepét. Mégis, a 60-as évek első fele nemcsak a már említett sikereket tette szemmel láthatóvá, hanem ugyanezekben az években *szaporodni kezdtek a nehézségek, a kimerülés jelei, kopni kezdett az az erkölcsi tőke, amit a párt addig felhalmozott.* Nyilvánvalóvá vált, hogy az említett politikai eszközök nem elegendőek a termelés, a népgazdaság fejlődésének meggyorsításához, sőt itt a nehézségek szaporodnak. Kiderült, hogy a politikai rendszer nem tudja eléggé mobilizálni a tömegek támogatását, nem tudja eléggé élővé tenni a demokráciát, hogy a politikai rendszer működésében igen nagyok a bürokratikus és formális vonások. Egyre nyomasztóbbá váltak a nehézségek az ideológiai életben is, ahol a kulturális és az ideológiai élet feladatainak a kezdeti átfogó és alkotó módon való megközelítése hovatovább kissé eltorzult. Az ideológiai életben nagyarányú egyoldalúság jelentkezett abban, hogy szinte csak a revizionista, a jobboldali jellegű problémák elleni harcra hívtak fel, és alig történt említés az ideológiai élet szektás, dogmatikus jelenségeiről. Divattá vált az ideológiai élet fő problémájának tekinteni Lukács György úgynevezett revizionista nézeteit. Az ideológia fő feladatát a jobboldali polgári, kispolgári nézetek elleni harcban látták. Ezzel megfosztották az ideológiát attól a lehetőségétől, hogy valóban az aktuális társadalmi, emberi problémák megoldásával foglalkozzon. Mindez nehezítette a dogmatizmussal való teljes és következetes szakítást.

Az MSZMP viszonylag idejében felmérte a fentebb vázolt helyzet veszélyeit, azt ugyanis, hogy a szocialista építésben ismét súlyos nehézségek keletkezhetnek és ennek megfelelően átfogó munkába kezdett, amelynek eredménye a szocialista építés új fellendítése lett a gazdaság, a politikai rendszer és az ideológia számos területén. Ez a folyamat 1964–1965-től bontakozott ki – folyamatosan – és lényegében máig tartóan áthatotta a társadalom egészét.

5. Ez a munka 1964-ben a *gazdaságirányítási rendszer reformjának* az előmunkálataival indult meg. Ennek eredményeként hosszú előkészítő munka után dolgozták ki a reform alapelveit 1966-ra és

indították el a reformot a gazdaságban 1968-ban. Azok az alapelvek, amelyeket itt szem előtt tartottak – az áru- és pénzviszonyok, a verseny jelenléte a szocializmusban, a gazdaságon kívüli adminisztratív eszközök, a direkt utasítások kiszorításának szükségessége a gazdaság irányításából, a különböző vállalkozási formák egymás mellett élésének a lehetősége, a demokrácia kiterjesztése az üzemek irányításában stb. stb. – máig is alapelvek. Jóllehet, a reform jelentőségét kezdetben csak a vezetők szűk köre értette meg igazán, ma már áthatja az egész társadalmat és az emberek gondolkodását is. A gazdasági reform eredményei annál számottevőbbek voltak, mert ennek a kibontakozása az országra rendkívül kedvezőtlenül ható nemzetközi gazdasági helyzetben következett be.

Ugyancsak a 60-as évek közepe táján indította meg a párt a *politikai rendszer fejlesztésére* irányuló rendszeres munkáját. Ennek a jelentősége nem kisebb, mint a gazdasági reformé. Ma már teljesen világos mindenki előtt, hogy a két társadalmi rendszer közötti versenynek nemcsak a gazdaság fontos területe, illetve eszköze, hanem a politikai rendszer, a demokrácia ügye is. Ennek felismeréséig sem volt könnyű eljutni olyan viszonyok közt, amikor korábban még az a dogmatikus felfogás jellemezte a szocialista szemléletet, hogy a szocializmus politikai rendszere a proletárdiktatúra megteremtésével kész, befejezett dolog. Az MSZMP felismerte, hogy a politikai rendszer állandó fejlesztése éppen olyan feladata a pártnak, az államnak, mint a gazdaság, vagy a kultúra továbbfejlesztése. Ez a törekvés 1967-ben indult meg jelentős léptekkel a tanácsrendszer új felfogásával, a tanácsok szerepének növelésével. Ezután sorra követték egymást a társadalmi szervek – különös súllyal a szakszervezetek – általános társadalmi és politikai szerepének a megfogalmazása, fejlesztése, majd a választási rendszer fejlesztése. Ennek a folyamatnak fontos része az Országgyűlés szerepének fokozása.

A 60-as évek közepén új lendület bontakozott ki az *ideológiában* is és következetessé vált a dogmatizmus leküzdése a különböző tudományágakban. Ez a folyamat sem volt visszaesésektől mentes, de kétségtelen, hogy az 1965. márciusi, a párt ideológiai feladatairól szóló határozat rendkívül nagy jelentőségű állomása volt ennek a folyamatnak. Ez a határozat következetesen igyekezett alkalmazni a kétfrontos harcot az ideológiai életben is, és helyesen állapította meg, hogy az ideológiai munka legfőbb feladata a valóságos társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális problémák mély és átfogó elemzése és a megoldás útjainak keresése. Ez a hozzáállás méltó a marxista ideológiához, így töltheti be méltóan feladatát. Az ideológiának aktív, vagy a társadalmi problémák nyílt feltárására való mozgósítása, serkentése annál is fontosabb volt, mert ez akkor kö-

vetkezett be, amikor a világszocializmust egy általános új dogmatikus áramlat fenyegette a kínai kulturális forradalom idején. Az ebből származó veszélyek felismerése hozzájárult az ideológiai tevékenység felélénkítéséhez. Az ideológiai tevékenység feladatainak új értelmezése – szakítás azzal a szemlélettel, amely az ideológia szerepét a régi tételek ismétlésére, az ellenséges nézetek elleni harcra szűkítette és korlátozta – fellendítette a vitákat a társadalomtudományok szinte minden ágában. A 60-as évek második felétől egész sor addig tabunak tekintett kérdésről indult nyílt vita, amely elősegítette a valóság jobb megismerését.

Mindez kihatott általában a kulturális tevékenységre is, ahol megindult a művelődéspolitikai irányelvek fő elveire támaszkodva a művelődéspolitika önálló ágazatainak az elemzése, eme ágazatok irányító elveinek a részletes kidolgozása és egymást követték a tudománypolitikai, az oktatáspolitikai, a közművelődés-politikai irányelvek. Kétségtelen, hogy mindez ösztönzően hatott a társadalomtudományok fejlődésére is, amelyek közül különösen a közgazdaságtudomány, a szociológia, de a történettudomány is jelentős mértékben megszabadult a dogmatikus hibáktól és alkotó módon kezdett neki a valóságos problémák kritikus vizsgálatának.

A politika megújításának képessége és annak sikerei újabb lendületet adtak az általános társadalmi fejlődésnek. Ez az élet szinte minden területén érvényesült. Kedvező hatást váltott ez ki a többi szocialista országban is és kétségkívül hatással volt azokra a törekvésekre, amelyek a szocialista országokban is kibontakoztak, elsősorban a gazdaságirányítás korszerűsítése érdekében. Abban, hogy a magyarországi reformtörekvések, ha nem is teljesen zökkenőmentesen, de tovább folytatódtak, szerepe volt az ország nemzetközi tekintélye növekedésében is. Ez kedvező hátteret teremtett az említett folyamatok felerősödéséhez. Az ország szilárd, megbízható, elvileg következetes és egyre aktívabbá váló nemzetközi tevékenysége jó hátteret biztosított a belső feladatok megoldásához.

6. Mégis, a 70-es évek végétől, a 80-as évek elejétől *újra különféle természetű nehézségek növekedésének voltunk és vagyunk tanúi.* Sőt ezek mélyebben fekvő és nagyobb problémákat hoztak napvilágra, mint amilyenekkel korábban találkoztunk. A tartósnak bizonyult és növekvő számú nehézségek egyben visszamenőleg is csökkentették azoknak a nagy történelmi jelentőségű lépéseknek az értékét, amelyeket 1956–1958 között, illetve a 60-as évek második felében sikerült végrehajtanunk.

A nehézségek között az egyik legtartósabbbnak a gazdasági bajok bizonyultak. Ezeknek eléggé közismertek már olyan jellemvonásai, mint a sikertelen kísérletek a hiánygazdaság megszüntetésére, az eladósodás mértékének nagyarányú növekedése, vagy a leg-

utóbbi évek ama tapasztalata, hogy eddig nem sikerült megteremteni a gazdaság átfogó fellendülésének a feltételeit. Ennél is jelentősebb probléma azonban, hogy a reform közel két évtizedes és jelentős eredményei nem hoztak számottevő előrelépést a magyar gazdaság műszaki, technikai színvonalának emelésében. Ezek a problémák jó néhány év óta felismert, feltárt problémák. Megoldásukra számos, ám lényeges fordulatot nem hozó kísérlet történt. Ezenközben a gazdaság problémái mellett más társadalmi, „nemzeti" problémák egész sora is felszínre került. Ezek közül kétségkívül a legsúlyosabb következményekkel fenyegető a népesség fogyásának szemmel látható, már évek óta tartó folyamata. Ez nemcsak hogy súlyos veszéllyel fenyeget, de a közvélemény felelősen gondolkodó rétegeit leginkább irritáló problémakör. A még sorolható és újabban felismert nehézségek közül ide kívánkozik a közösségi szellem gyengeségének megemlítése. Kétségkívül – akár a szocializmus egészét illetően, a közösségi szellem erősödését illetően is – sok volt az illuzórikus elképzelés terveinkben, de az itt feszülő nehézségekről megfeledkezni nem szabad.

Az újra növekvő nehézségek szerves velejárójaként kiéleződtek az ideológiai viták a tennivalókról. Ezeknek a középpontjában az utóbbi fél évtizedben a reform folytatásának a meggyorsítása állott. Ez a mindenképpen indokolt és jogos törekvés néha olyan egyoldalúságba torkollott, ahol már elfeledkeztek arról, hogy a reformtörekvések kezdeményezője a 60-as évektől és azóta is minden esetben az MSZMP volt. Másrészt, a reform siettetésének jelszószerű hangoztatása mögött sokszor elsikkadt a tényleges problémák konkrét megjelölése, a megoldásokhoz vezető út pontos felvázolása.

Végül szólni kell arról az összefüggésről, amely a szocializmus hazánkban jelentkező nehézségei, még a világszocializmus nehézségei között vannak. A világszocializmus belső nehézségeiről többé-kevésbé nyíltan a XX. kongresszus óta beszélünk. Ám azóta ezek a nehézségek nem csökkentek, hanem növekedtek mind a szocializmuson belüli politikai és más ellentétek formájában, mind abban a tekintetben, hogy a szocialista gazdaság ütőképessége nem a kívántnak, az elképzeltnek megfelelően alakult, s hogy a két világrendszer közötti versenyben feltűnő nehézségeink kétségkívül csökkentették a szocializmus vonzerejét. Mindezek arra figyelmeztetnek bennünket, hogy csak a szocialista országok általános és közös, következetes erőfeszítéseivel együtt lehet fellendíteni, előremozdítani a világszocializmus gyorsabb, hatékonyabb fejlődését.

HALAY TIBOR

Szocializmusfelfogások ma a magyar közgondolkodásban

Az 1987-es esztendő a szocializmus forradalmi gyakorlata és elmélete számára történelmi jelentőségű. Hét évtizede földrésznyi területen valóságként kezdődött az, ami addig utópiaként, majd tudományos eszmeként, nemzetközi mozgalom céljaként, a kommünben kísérletként létezett. A szovjetek országa polgárháborúban védte meg az alig szerzett hatalmat, évszázados elmaradottság talaján indította el egyszerre a modernizációt és a szocialista társadalomépítést, győzelmesen vívta honvédő háborúját és fő ereje volt a fasizmus szétzúzásának, megtörte az imperializmus atommonopóliumát, meghatározó szerepe van ma a kölcsönös biztonság és béke megteremtésében, támogatója a haladásnak a világban.

E történelmi út súlyos hibákkal, torzulásokkal, törvénysértésekkel is terhes volt. Az SZKP XX. kongresszusa történelmi jelentőségű lépés volt a bűnök, torzulások, hibák felszámolásában. A kongresszus után azonban ez a folyamat megtorpant.

A szocializmus belső lényegéhez tartozó megújulási készség – az SZKP XXVII. kongresszusával datálva – forradalmi értékű reformokat indított el a Szovjetunióban, az átalakulást, a szocializmus továbbfejlesztését, melynek a gazdasági mechanizmus gyökeresen új módja, a gyors tudományos-technikai és társadalmi változtatások, a nyitottság és demokratizmus a fő elvei. „Több szocializmust" – vált jelszóvá.

Ma már tucatnyi szocialista típusú illetve több ilyen politikai orientációjú ország léte tükrözi a szocialista eszme élő valóságát korunkban. Legtöbbjében saját történelmének fordulatszerű eredményei és az örökölt, sokszor hibás politikával súlyosbított ellentmondások feszültségei együtt jellemzik a mostani évtizedeket, keresve a szükséges megoldásokat: a tartós értékek megerősítését, mások váltását vagy válságának leküzdését, az új viszonyoknak megfelelő marxista válaszok kimunkálását és gyakorlattá tételét. A modernizálás szocialista útja, a társadalom minőségében a szocializmus igényelte mélyreható átalakítások a világgazdaságban és a nemzet-

közi viszonyokban való részvétel – ez korunk szocializmusa, a létező valóság, a megújulásra való képesség és törekvés.

Hazánk is a szocializmus felépítéséért folyó hosszú út egy megtett szakasza után és még nagy erőfeszítéseket igénylő további feladatai előtt áll. Az elmaradottság felszámolásában és a társadalom szocialista átalakításában egyaránt történelmi jelentőségű sikereink és eredményeink vannak, s ez nemzeti felemelkedésünk objektív mércéje. Azonban nálunk is a szocialista indulás első éveit súlyos torzulások jellemezték, 1956-ban tragikus sorsforduló veszélye volt, s az ellenforradalom leverése után az MSZMP politikája alapján indulhatott meg – egy nemzetközileg is elismert, a szocialista reformok útjait két évtizede a gyakorlatban kereső – sikeres és gyors előrehaladás. A 70-es évek közepétől súlyos gazdasági és társadalmi gondokkal küzd országunk, de a kibontakoztatás most indult programja hivatottnak és alkalmasnak látszik a megoldásra, a stabilizálásra és az azt követő dinamizálásra. Ez tartalmában összecseng a „peresztrojkával", más országok reformterveivel.

Erre a történelmileg kialakult és objektíve létező szocializmushátterre építve érthetjük meg az olyan nagy horderejű, de az egészhez képest „részkérdéseket" is, mint a hazánk közgondolkodásában élő mai „társadalomképek" és „szocializmuskép" problémája, melyről az alábbiakban szólunk.

Nem pontos terminológia tulajdonképpen „szocializmuskép"-ről, „szocializmusfelfogás"-ról, „társadalomkép"-ről beszélni, amikor az ezzel kapcsolatos közvéleményt, a közgondolkodást akarjuk jellemezni, hiszen

– maga a „társadalom" és a „szocializmus" is önmagukban egzaktan nehezen körülhatárolható fogalmak,

– a közgondolkodásban e képek mindig véleményszinten jelennek meg, s ezek már természetüknél fogva is erőteljesen egyediek, szubjektívek és szórtak,

– az egyes emberekben vagy a társadalom valamilyen csoportjaiban rendszerint nem állnak össze egy konzisztens fogalommá, hanem csak többféle „kép" egymást kiegészítő vagy keresztező összességeként fogalmazódnak meg,

– ha a modell és egyéb folyamatokat el is tudjuk választani, de az, amit akár idézőjelben is „szocializmuskép"-en értünk, önmagában kétfelé oszlik: van egy elméleti, tudományos „szocializmuskép" és van egy közgondolkodásban élő mindennapi „szocializmuskép" az emberek véleményeiben, ami két különböző dolog, s szét kell választani.

A problémák ellenére célszerű a közgondolkodás e fogalmainak tartalmát kibontani, mert értelmezésük iránt rendkívül erőteljes az igény, széles körben köznapi viták forrását képezik, s a politika

számára is operacionalizálható következtetéseket adhatnak úgy a pragmatikus döntésekhez, mint az ideologikus megközelítésekhez. Ma már a szakirodalomban (különösen filozófiai, szociológiai, történeti, elméleti közgazdasági és interdiszciplináris részmegközelítésekben) több értékes elméleti és empirikus elemzés található a témáról. A téma jellege, tartalmi buktatói és metodikai kimunkálatlansága ellenére a stratégiai-történelmi út felvázolásában, az értékvizsgálatokban, az egyes társadalmi szférák kutatási eredményeinek szintetizálására irányuló törekvésekben, sőt egyes empirikusan is feldolgozott vélemények, dimenziók és képek összeállításában, illetve bizonyos tipológia-alkotási kísérletekben ragadhatók meg leginkább ezek az eredmények.

Már első megközelítésre is szerfölött bonyolult, összetett egy ilyen „imágó" felrajzolása, hiszen – még leegyszerűsítve is – a ma felerősödött zavarok okaiként olyan nagy horderejű problémák szerepelnek, mint a korszakváltás, a globális problémák, a nemzetközi viszonyok, a szocialista világrendszer alakulása, a hazai újszerű gyakorlat, az elméleti munka gyengesége, sőt torzulásai. Ez tulajdonképpen helyes irányú megközelítés, de a valóságban az még inkább szövevényes, s objektív és szubjektív faktorok együttese vagy sokféle kereszteződése adja a zavar magyarázatát, melyek sok esetben erőteljesen politikai töltetet is kapnak (kényesnek, értékítélőnek, belügyekbe beavatkozónak stb. minősítve, amit tehát nem célszerű „csokorba" szedni).

A „szocializmuskép" körüli zavarokat végül is elsősorban három okkal szokták magyarázni: a gazdasági-társadalmi feszültségekkel, az elméleti munka lemaradásával a gyakorlat és a tényleges igények mögött, végül a nemzetközi gazdasági és politikai kontextusokkal. Nem vitatva ezek fontosságát, az alábbiakban legalább tucatnyi kerül megfogalmazásra, abból a meggyőződésből, hogy ha gazdasági és társadalmi harmónia lesz és nem lesznek ilyen feszültségek, ha az elméleti munkánk során több dologban előre lépünk, ha a nemzetközi viszonyok másként alakulnak, akkor is támadhat egy sor zavar és bizonytalanság az úgynevezett „társadalomkép" és „szocializmuskép" körül. Már csak azért is, mert önmagában van olyan differenciáltság, hogy a „szocializmuskép" a szubjektívebb, a „társadalomkép" az inkább objektív hátterű megalapozottságra támaszkodó.

Ha kellően mély és differenciált választ tudunk adni a „képek" zavarainak okaira, akkor a köztudatban élő felfogások tartalmát is jelentős részben már megközelítjük. Igen sokféle tényező együtt ad erre magyarázatot:

a) Mindenekelőtt klasszikus elméleti örökségünk, vagyis Marx–Engels–Lenin munkásságától nem lehet elvárni és megkapni a XX. század utolsó harmadának kérdéseire készen adaptálható elméleti recepteket (pedig a hétköznapi tudatba általunk is évtizedeken át beplántálódtak az ilyen „elvárások").

Marx és Engels nem tartotta céljának és nem dolgozott ki egy koherens képet a kapitalizmust túlhaladó társadalomról. Konkréten koruk tőkés viszonyait elemezték és egész elméleti felfogásukban a társadalmi fejlődés általános menetének vizsgálatát végezték, ezért és ilyen felfogásban (illetve korlátok között) fogalmazták meg a kommunizmus–szocializmus néhány alapvonását. A társadalmi fejlődés általános menetéből levont következtetéseik egészében (mint a társadalom mozgásiránya) és egyes vonásaiban (például a társadalmi tulajdonról, a tervszerűség lehetőségéről, a munka szerinti elosztás szükségességéről, az osztályjelleg gyökeres átalakulásáról, az általános stratégiai perspektíváról stb.) helyesnek, máig érvényesnek bizonyultak, de számos konkrét megállapításuk más történelmi körülmények között nem bizonyult helytállónak (például a világforradalomról, a legfejlettebb tőkés országban győztes forradalomról, az áruviszonyok megszűnéséről stb.).

Lenin egyrészt a monopolkapitalizmus körülményei közé kellett helyezze a marxi felfogást, s az új viszonyoknak megfelelően értelmezze azt, valamint gyakorlati cselekvési programmá kellett formálnia (részben Marx–Engels egyes tételeinek korrekciója révén, részben pedig a forradalmi cselekvés gyakorlati napirendre kerülése következtében). Azonban Lenin is – éppen a marxizmus lényegét jelentő megközelítés szellemében – a maga történetiségében adott választ a jövő társadalmának elméleti és gyakorlati problémáira. Az ismert „konkrét helyzet konkrét elemzése" felfogás számára azt jelentette, hogy mindenekelőtt a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet megválaszolása volt a legfőbb elméleti és gyakorlati tennivaló, másrészt a cári Oroszország rendkívül sajátos fejlődési viszonyai és fejlettsége mellett, végül az oroszországi hatalomátvétel és a polgárháború által rendkívüli mértékben sajátossá tett körülmények között vizsgálta ezt (érzékletes példa a hadikommunizmus, majd ezzel szemben a NEP, az áru-, pénzviszonyok előtérbe állítása). Lenin műveiből tehát összeáll egy többé-kevésbé

konzisztens „szocializmuskép", azonban az ő számára sem ez volt az alapvető elméleti és gyakorlati teendő, s a mondott okok miatt a hatalmas életműben szinte minden gondolatra lehet idézetet találni (persze rendszerint kiragadva, mert a lenini gondolkodásban azok mindig valamilyen elméleti–logikai–történeti–ökonomikus egységet alkotnak).

b) A Szovjetunió és a létező szocializmus országainak az utóbbi négy évtized történetében látható fejlődése – nagyon gyakran azonos politikai és ideológiai hivatkozásokkal – a lényeget érintően is rendkívül eltérő gyakorlati megoldásokat, s számos esetben elméleti pozíciókban is érdemi különbségeket mutatnak (bár mindez természetes kellene legyen, s erre sok hivatkozás történik is, mégis ez a zavarok egyik fő forrása).

A Szovjetunió fejlődésének első évtizedei modellé váltak annak idején, minthogy csak egy országban létezett a szocialista társadalom; később az elméletben és a nemzetközi munkásmozgalomban keletkezett torzulások miatt ezt kötelezően modellnek is tekintették (például a népi demokratikus országokban ismert „másolások", egyes tőkés országok pártjainak a fejlett tőkés viszonyoktól eltekintő koncepciói, a jugoszláv konfliktus illusztrálja ezt). Az SZKP XX. kongresszusától indult meg a fordulatszerű változás, amit azonban számos nemzetközi és a Szovjetunión belüli probléma nehezített: például a berlini, a budapesti, a prágai, a lengyel válságok, a kommunizmus rövid távú napirendre tűzésének elméleti és gyakorlati programja, a szubjektivizmus és az új viszonyokból illetve elméleti igényekből eredő változások meg nem értése és lebecsülése; az utóbbi években bekövetkezett gyökeres változások, a radikális átalakítás (forradalomértékűnek is jellemezve), a gazdasági és társadalmi-politikai reformok, a gyorsítás és nyitottság követelményei, az SZKP újjászerkesztett programja és XXVII. kongresszusának elméletileg is markáns fogalmazásai felvetik és főképp a gyakorlatban továbbfejleszteni kívánják a szocializmusról és a kommunizmusról alkotott felfogást, számolva a ma és a jövő új követelményeivel, a „szovjet-út" példajellegű, de nem modellszerű értelmezésével.

A létező szocializmus valamennyi mai országa számára egyszerre kell a társadalomátalakítás és az elmaradt modernizáció feladatait megoldani. Ezenkívül ma szocialista jelzővel rendkívül sokféle objektív és szubjektív társadalomkép, elméleti felfogás, politikai törekvés stb. jelentkezik. Hogy mindez mennyire bonyolulttá teszi a kérdést a közgondolkodás számára, nehezíti az emberek eligazodását, azt a variánsok egyszerű vázlatos felsorolása is tükrözi:

Az európai szocialista országok lényegesen eltérő gazdasági-társadalmi-ideológiai-politikai gyakorlatot valósítanak meg (a proble-

mát az eltérések meg nem értése, a kölcsönösen alkotott értékítéletek okozzák; most a reformfolyamatok számos „oldódást" eredményeznek, például a szovjet, lengyel, kínai, magyar gazdasági mechanizmus koncepciójának hasonlóságai stb.). A létező szocializmus világához az ázsiai és amerikai kontinens országaiból is tartoznak, melyek objektív fejlettségük és történelmi előzményeik alapján gyökeresen eltérő értelmezést igényelnek (ugyanakkor számos ideológiai kiindulópontjuk ugyanaz, és sem önmaguk, sem mi nem érzékeljük kellően vagy toleráljuk e lényeges másságot).

Egyes szocialista országok pedig (például Románia, Jugoszlávia, Albánia) több szempontból másokhoz képest sajátos történelmi utat futottak vagy futnak be. Ma „szocializmuskép"-ként épülnek be a köztudatba a szocialista orientációjú országok is, melyek léte politikailag óriási jelentőségű (mert antiimperialisták, bizonyítékai, hogy a mai korban társadalmi haladást csak szocialista jelszóval lehet tömegbázisúvá tenni), ugyanakkor sem gazdasági, sem társadalmi kifejlődött alapja a szocialista irányultságnak még nincs, konkrét viszonyaik elmaradottsága nem egyszer szinte „lejáratja" a szocalizmus-eszmét (például az etiópiai tömeges éhínség stb.), s közgondolkodásunkba mindez beépül, a differenciálóképesség nem tudott elterjedni.

c) A szélesen értelmezett tőkés világban a szocializmus eszméje rendkívül sokszínűségben – és a kommunista mozgalomtól, annak különféle irányzataitól a támadó antikommunizmusig terjedő végletekben – létezik, s a személyes, az intézményes, a kommunikációs, a kulturális, a gazdasági stb. kapcsolatok csatornáin szintén sokféleképpen hat hazai közgondolkodásunkra is. Sajátos vonást ad a szocializmusról és a nemzeti felemelkedésről alkotott képnek az összevetés is, részben pozitívan hatnak önmagunkhoz mért négy évtizedes gyors változások, részben viszont negatívan (néha „rendszer-jellegűen"), a legfejlettebb és gyorsan növekvő országok technikai, növekedési és életszínvonalbeli előnyei.

A fejlett tőkés országok egyes kommunista pártjai reális politikai erőt képviselnek és lényeges szerepet játszanak hazai politikai életükben, s többé-kevésbé jól körülhatárolt ideológiai alapokon keresik a gazdasági-politikai stb. viszonyaik között adaptálható szocializmuskoncepciót; másutt viszont nagyon gyenge a kommunista mozgalom, s a mi köztudatunkban néha ehhez kapcsolódik a szocializmusért folyó harc perspektívája, azt a látszatot keltve, hogy igazán e régiókban nincs ma bázisa; a kommunista és munkáspártok egy része az úgynevezett eurokommunizmus koncepciójával szintén egyfajta sajátos szocializmustudat közvetítőjévé vált, egyes reális kérdésfeltevései mellett a létező szocializmus és egy meghatározott „szocializmuskép" kritikájaként is jelentkezett.

Ma a szociáldemokrácia (főleg Nyugat-Európában, de részben a fejlődő világban is) komoly és tömegbázissal rendelkező erőt képvisel a munkásmozgalomban, s szocializmuskoncepcióval is rendelkezik (ami belefér kettős szerepébe: a tőkés viszonyok „átmentése", evolúciós úton radikális társadalmi „átalakítás"); szociáldemokráciával való intézményes és az egyéb sokirányú kapcsolatok révén természetesen ez is beépül a köztudat formálódásába.

Ugyancsak nagyszámú szocializmusról alkotott és szervezetten kutatott polgári koncepció, sokféle marxizmus-interpretáció is jellemzi az utóbbi évtizedeket; mivel a tudományos kapcsolatok nem szűkülnek le kizárólag metodikai kérdésekre, s a közvetítőrendszerek is továbbítják tartalmát, így elméletileg sok minden beáramolhat ezekből, ami a szocializmusról alkotott fogalmat (gyakran erőteljes kérdőjelek feltételével, a polgári értékek s életforma idealizálásával stb.) szintén befolyásolja. A mai kiélezett nemzetközi ideológiai küzdelemben az antikommunizmus is egy markáns képet formáz és demonstrál a szocializmusról, s arra alapozza többek között politikai támadását (például a marxizmus időszerűtlenségét, a szocialista eszmék kudarcát, a kapitalista megoldások szocializmusba plántálásának sikeresélyeit hirdeti és a létező szocializmus országai között különbségek, ellentétek politikai-elméleti kiélezésére törekszik stb.).

Az eddigiekben inkább a szűkebben értelmezett szocializmustudatot befolyásoló, s azt közvetlenül érintő tényezőkre, illetve azok bizonyos zavaraira utaltunk. A továbbiakban az áttekintés a társadalomképünk egészét illetve annak zavarait indikáló hatásokra vonatkozik, visszautalva kiindulópontként arra, hogy maga a társadalomról alkotott felfogás erőteljesebben objektív hátterű, s döntő indikátora a szocializmusfelfogásnak.

d) A hazai társadalmunkról kialakult és formálódó tudatot legerőteljesebben a mai kor újszerűsége és folyamatos változásai, megtett történelmi utunk eszmei és gyakorlati átélései és következtetései, a világban elfoglalt helyünkről alkotott értékítéletek befolyásolják.

A második világháborút követő időszakban, s ezen belül is különösen az utóbbi két évtizedben nagyon jelentős változások mentek és mennek végbe a nemzetközi viszonyokban és az egyes szocialista országokon belül egyaránt. Különösen döntő a világgazdasági folyamatok hatása, a globális problémákra való reagálásaink lehetőségei és perspektívája, az intenzív fejlesztésre való áttérés és a gazdaságban a struktúraátalakítás kényszere, az egyensúlytalanság stb. Mindez jelentős elbizonytalanodásokkal, valóságos értékváltásokkal, sőt értékválsággal jár együtt, főleg azért, mert a kérdések

egy jelentős részére igazán elméleti választ nem tudunk adni, néha valójában még csak nem is keressük azt.

Történelmi utunk valóságos menete illetve annak átélései (családi „örökségek", személyi életutak stb.), a nemzeti tradíciók értékelése és főképp az utóbbi négy évtized folyamatainak tudományos és ideológiai feldolgozottsága, illetve számos részének nem kellő ismerete, a nagy fordulópontokról ma is folyó viták stb. szintén közvetlen befolyásolói a társadalomról és a szocializmusról kialakított képnek. Az úgynevezett „50-es évek"-ről, 1956-ról, a mezőgazdaság átszervezéséről, a 70-es évek elejéről folyó viták után ma leginkább a felszabadulás utáni „útválasztás" lehetséges alternatívái, az 1956–58 közötti konszolidáció (például a gazdasági reform, az önigazgatás kibontakoztatható vagy elmulasztott lehetőségei), a gazdasági reform új szakasza (második hulláma) a 70-es évek végén – a 80-as évtizedben, a társadalom különböző szférái (főképp a politikai rendszer) reformigénye illetve ezek „radikalizmusa", a gazdaság dinamizálásának és a társadalmi viszonyok fejlődési irányának perspektívái – ezek a problémakörök kerültek előtérbe. Mindezt erőteljesen átfonják az úgynevezett „nemzeti sorskérdések": népszaporulat, alkoholizmus, öngyilkosság, depriváció, felelősség egyes országokban élő magyarokért stb. kérdésfeltevései. Az ezekre adott egyéni vagy társadalmi csoportoknál összeálló választípusok szintén lényeges hatással vannak a társadalomképre.

Különösen fordulatszerű véleményalkotó faktorrá váltak a 80-as évtized és annak második fele magyar gazdasági és erre épülő társadalmi feszültségei. Válság és csőd vagy egyensúly és dinamizálás, stabilitás és bizalom vagy tartós perspektívátlanság és radikális változások szükségessége, az elért életkörülmények valamelyes őrzése és intézményes szociálpolitika vagy igazságtalan egyenlőtlenségek és a szocialista célok feladása stb. kérdéspárokban illetve válaszpárokban jutnak kifejezésre a valóságos ellentmondások. A negatív válaszok kikezdhetik a politikai alapját képező társadalmi konszenzust, a pozitív válaszok cselekvési programot és teret keresnek, ilyet találni vélnek; mindenesetre döntően motiválják (nemegyszer meghatározzák) a mai magyar társadalomról és általában a szocializmusról kialakított vagy átértékelődő képeket.

e) Még közvetlenebb az összekapcsolódás a szubjektíve megfogalmazásra kerülő társadalom-, illetve szocializmustudat és az egyes egyének, családok, rétegek mikrokörnyezete (személyes életesélyei és helyzete) között. Empirikusan is igazolható állítássá válik: „úgy ítéli meg a valóságot, ahogyan azt éli vagy élni véli". Márpedig a mai magyar társadalmi valóság erőteljesen, de nem mindig a társadalmi, illetve a szocialistának ítélt értékek mentén differenciált. A jelenségeket – az élethelyzetek meghatározottságában – a

szocializmussal, illetve a reformokkal konformnak vagy nem-konformnak vélik, természetesen az előnyöket pozitívnak, a hátrányokat negatívnak minősítve.

Tovább bonyolítja a különböző vélemények „képpé" formálódását két körülmény: egyrészt a szocializmus a munkásmozgalom harcai történetének folyamán és az egyes országokban a hatalom megragadása után a legmagasabb emberi és minden megelőzőt túlhaladó értékeket tűzött zászlajára, részben elmosva a kommunizmus két szakaszának különbségeit, részben gyors és „egygenerációs" jövőként ábrázolva azt, részben a valóságosan történelmileg példátlan változásokat és haladást misztifikálva számos illúziót keltett; másrészt a szocializmusra vonatkozó nézeteink dogmákká merevedtek, tételek gyűjteményeként kerültek megfogalmazásra (nem számolva a korral, idővel, történelmi előzményekkel, fejlettségi szintekkel stb.), a politikában jelszavakká, a propagandában irányelvekké, az oktatásban tananyaggá rögződtek. A közvélemény alapvető ellentmondásossága pedig abból fakad, hogy mindezt a társadalom tagjai (hazailag és nemzetközileg) egyre inkább az új típusú rendszer gyakorlatán kérték-kérik számon, s tapasztalataik lényegesen eltérnek a szocializmusról tanult, közvetített, tételezett ismeretekről.

A fent leírt hatótényezők arra törekszenek magyarázatot adni, hogy a mai magyar valóságot valahogyan letérképező „társadalomkép" és az azt ideologikusan megfogalmazó „ szocializmuskép" jelenleg miért küzd komoly zavarokkal a közgondolkodásban, miért vált a cselekvő gyakorlatot is segítő vagy visszatartó erővé az az igény, hogy a megváltozott, a létező és várható viszonyoknak adekvát szocializmustudat fogalmazódjék meg a marxista-leninista elméletben; s mindez annak ellenére, hogy hazánk – az elmélet és gyakorlat alapján – negyven (vagy a korábbi súlyos hibák és torzulások kijavítása óta harminc) esztendő fejlődése során történelmi jelentőségű vívmányokkal, típusában létrehozta az új társadalmat, s a termelőerők, a gazdaság, az életviszonyok, a társadalmi lehetőségek, a politikai stb. területén megindult az előző társadalom túlhaladása útján. A zavarok feltehetően a bonyolult viszonyrendszerrel, a meglévő ellentmondásokkal, a szocializmus kezdeti stádiumával magyarázhatók.

EGYES FELFOGÁSOK A KÖZVÉLEMÉNYBEN A TÁRSADALOMRÓL ÉS A SZOCIALIZMUSRÓL

Az eddig elmondottakból az következik, hogy nem látszik reálisnak és mai ismereteink alapján megvalósíthatónak egy valamilyen

meghatározott „társadalomkép", illetve „szocializmuskép" felrajzolása, mely közvéleményünkben él. Úgyszintén megalapozatlan lenne néhány olyan típus felvázolása is, melyekről viszonylag biztonsággal állítani lehetne, hogy ezekbe sorolódik – akár csak hazai felnőtt lakosságunkra vonatkoztatva is – a gondolkodás, vélekedés.

Éppen azt kíséreltük meg bemutatni, hogy milyen sokféle hatás formálja a társadalom- és szocializmustudatot, s ezek mennyire „kevert nézeteket" tudnak gyakran kiváltani. Az ismeretekből (s azok nagyfokú szórtságából), a hazai és nemzetközi folyamatokból és gyakorlatból, a személyes élethelyzetekből és tapasztalatokból leszűrődött s gyakran meg is formált vélemények nem alkotnak egyértelmű „képet" a közvéleményben, mely a gondolkodás, magatartás, cselekvés kiindulópontja lenne. Igazából elméletünk sem produkált még a mának megfelelő, integrált „társadalom- és szocializmusképet", bár már utaltunk az igen értékes elemzésekre (még konkrét típusokat is kidolgoztak empirikus kutatások során: „antikapitalista", „tradicionális", „reformpárti", „reformellenes" nézetcsokrok bemutatásával, ami jó alap a további vitákhoz és vizsgálatokhoz). Az sem látszik célszerűnek, hogy osztályok-rétegek és státusok szerint keressünk domináns „képeket", egyrészt mert nem így tagolódnak, másrészt semmi nem mutatta eddig, hogy a szocializmusképek rétegspecifikusak lennének (bár e tekintetben is mutatnak ki például ifjúsági „szubkultúrákat", nyugdíjas-attitűdöket, a vállalkozási szférába kiegészítésként vagy menedzserként betagozódók pozitívabb reformképét stb.).

Azon a szinten, amennyire ezt „összeállónak" véljük, néhány társadalom- és szocializmusfelfogás belső tartalmát röviden jellemeznénk:

a) Felépül egy „szocializmuskép" a múltban vagy újabban keletkezett és szerzett, az új társadalom lényegeként tételezett célokból és értékekből. Ezeket rendszerint „ismérvül" véve konfrontálják a tapasztalt folyamatokkal, s így alkotnak véleményt, a fellelt ellentmondásokból néha a társadalom szocialista típusú voltát is kétségbe vonva. Ilyenek: A szocializmus embercentrikussága, mely megvalósítja a kizsákmányolás megszüntetését, biztosítja a személyiség sokoldalú fejlődését, esélyeit, szabadságát. A termelőerők és technika gyors és állandó növekedése elvileg lehetséges, sőt szükséges az új társadalomban (s ha nem így van, az valahol hibák következménye). A munkásosztály hatalma, mely bevonja a dolgozók összességét annak gyakorlásába (s legfeljebb ennek értelmezését kell világossá tenni) és a társadalmi tulajdon (melynek konkrét működése lehet problematikus) képezi a szocializmus alapját. Mindez lehetővé teszi a társadalom és a gazdaság tudatos irányítását, mely a párt vezető szerepével valósulhat meg (a tovább fejlődés a párt

munkastílusán múlik, a gazdasági és társadalmi szférák irányításával folyamatosan szükségessé váló reformján keresztül valósulhat meg). Az életszínvonal tömeges és gyors növekedése, a termelési alapok e célból való bővítése és hatékony működtetése, a munka szerinti elosztás, a társadalom – az állam gondoskodása mindenkiről: a teljes foglalkoztatás, az oktatás nyitottsága, a nyugdíj, az egészségügyi ellátás, a szociálpolitika (s mindezen szférákban nem koncepcionális, hanem csak működési feszültségek keletkezhetnek, illetve a nem eléggé hatékony munka és a túlságos differenciálódás nehezítik az érvényesülését).

Az igazságosság, az egyenlőség, a demokratizmus szocialista alapértékek (a nem ilyen gyakorlati jelenségek a szocializmus elvének ellentmondóak).

A szocialista országok közösségének gazdasági és politikai együttműködése elvi és gyakorlati érdekünk, és felemelkedésünk külső feltételeinek fő útja (nem tagadva a nemzetközi munkamegosztásba és kapcsolatokba való többirányú részvételt).

b) A mai napi gyakorlatunk tapasztalataiból kialakított „társadalom- és szocializmuskép" egyrészt elvi rangra emeli a konkrét megoldásokat, másrészt egy erőteljesen pragmatikus orientáltságot tüntet ki. Megközelítési szempontjai például:

Társadalmunk valóban gyökeresen megváltozott, léptünk előre a modernizáció útján (iparosítás, kollektivizálás, piacműködés), és társadalmunk típusa is a történelmileg korábbinál magasabb rendű; a tömegek társadalma, de itt is szükségszerűen kialakul egy elit (ez periódusokként változhat, lehet pozitív is, negatív is); erőteljesen túlszervezett, elbürokratizálódott és túlpolitizált a társadalom, bár ugyanakkor nem tudnak a különben jó politikai célkitűzések kellően előrejutni. A termelőeszközök társadalmi tulajdona alapja a szocializmusnak, de a valóságban ez nem igazi dolgozói tulajdonlás (az állami üzemekben bérmunka folyik, a szövetkezetek központilag beszabályozottak, a dolgozói beleszólás fórumai erősen formálisak). Szükséges a reform, a radikálisabb változtatások; a kisvállalkozás, a kiegészítő gazdasági tevékenység jó, de egyrészt a társadalom presztízsben ezt túlságosan honorálja, másrészt lehetséges, hogy csak átmeneti élénkítő szerepük lesz. A gazdasági és szociális fejlődésünk önmagához képest imponáló haladást tett meg, de az utóbbi évtizedben válsággal terhes, növekszik elmaradása a fejlett tőkés, sőt egyes szocialista országoktól (oka, hogy nincs igazán új koncepció, hogy nem megy végbe az elképzelt reform, nincsenek meg a jobb munkára késztető érdekeltségi és kényszerítő viszonyok, nem történik meg a felelősségre vonás, az erőteljes személyi változások). Az életkörülmények általában megjavultak, az utóbbi néhány évben azonban nemcsak stagnálás, hanem

gyors visszaesés van; erőteljes létbizonytalanságot okoz az infláció a perspektívátlanság (a lakosság, főleg az értelmiségi fiatalok egy része számára a lakásprobléma, a nyugdíjasok és sokgyermekesek, a csak bérből élők számára az egy főre jutó alacsony jövedelem a fő feszültségpont). A társadalomban erőteljes differenciálódás tapasztalható, ez azonban nem kötődik a főmunkához, a teljesítményekhez, és másutt együtt jár nivellálódással is (mindez nemegyszer szocialista elvekbe is ütközik). A politikai rendszerben is kétségkívül lényeges előrelépések történnek, azonban ennek korlátot szabnak a kialakult hatalmi struktúrák, az érdekek igazi képviselete még nem megoldott intézményesen. A politika megkísérli a felgyülemlett gazdasági és társadalmi feszültségek oldását, de nincs eléggé átfogó koncepció, hiányzanak a hatékony eszközök a végrehajtásra, erőteljes társadalmi fellazulás, a párt belső és külső hatásának gyengülése észlelhető; radikálisabb változások kellenek minden szférában, de őrizkedni kell azok bemérhető negatív kísérőjelenségeitől (például új adórendszer, új monetáris rendszer, adósságállomány stb.). A nemzetközi szocialista együttműködés fejlesztése érdekünk, erősítenünk kell, de bizonytalan a hatékonysága, s meghirdetett elveink ellenére is főleg a konvertibilis piaccal való kapcsolatok fejlesztésében vagyunk érdekeltek, azt erősítjük (idealisztikus és pragramatikus érdekeink ütköznek). Magyarország még „elismert mintának" számít a világban, de egyre csökken ez a helye mind a szocialista, mind a tőkés relációkban.

c) Már a közvéleményben is megtalálhatók, tulajdonképpen egyes elméleti munkák adaptációja vagy részbeni bekerülése révén, a nemzetközi és hazai stratégiából kiinduló szocializmusfelfogások elemei. Különösen három problémakör épült-épül be a közgondolkodásba:

Egyrészt a szocializmusnak a nemzetközi és történelmi perspektívában való értelmezése a múlt-, jelen- és jövőfolyamatok értelmezése útján. Úgyszintén megfogalmazást nyert jövőképként a kommunizmus is. Ilyen megközelítésekben szerepel a „szocializmuskép" stratégiai kérdésként. Másrészt a szocializmust a kapitalizmushoz való viszonyában vizsgálják: hogyan értelmezendő a tőkés rend túlhaladása, illetve a legfejlettebb tőkés országok termelőerő-technikai, termelékenységi szintjének elérése; miként nyújthat újat és többet az „élet minősége" tekintetében a szocialista társadalom; a szocializmus viszonya a legfejlettebb tőkés országokhoz és a tőkés világrendszer egészéhez; az úgynevezett harmadik világ alternatív útjai stb. Végül pedig a szocializmusnak árutermelő társadalomként való megértése, vagyis az, hogy valóságos áruviszonyok, pénz- és piaci kategóriák vannak, de a társadalmi rendszer immanens meghatározottságában, tehát a központi szabályozás gazdasá-

gi eszközeként a társadalmi-történelmi célok megvalósítását szolgálhatják. Az árutermelés automatizmusai, ellentmondásai érvényre juthatnak, de már a szabályozott piacnak ebben a korlátozottságában.

Mindezek több színvonalas tanulmányban konstatálhatók a szakirodalomban. Nem konzisztens, hanem ma éppen erőteljesen ütköző-vitatkozó elméleti megközelítésekről van szó. A közvéleményben természetesen csak ezek beszűrődései és egy sajátos logikával a felsorolt társadalomfelfogásokba elemekként illesztve találhatók fel.

d) A szocializmusra tételezett (általánossá vált, újrafogalmazott, újként megformált) értékek és a gyakorlati folyamatok kölcsönhatásainak alapján mindinkább megjelenik már a közgondolkodásban mai „társadalomképünknek" és „szocializmusképünknek" egy olyan formája, mely a magyarországi fejlődés utóbbi három évtizedének tapasztalatait törekszik általánosítani. Megindultak a kutató- és elemzőmunkában is az erre irányuló vizsgálódások. Mostani ismeretszintünknek megfelelően – és egyéni véleményként – az általános törvényszerűségek és a nemzeti sajátosságok e kapcsolatát címszavakban a következőkben lehetne jellemezni:

A magyar tapasztalatok alapján a szocializmus általános törvényszerűségeinek tekinthetők

– a történelmi célt és a szocialista átalakítást programjául vállaló hatalom és a társadalomirányító forradalmi párt (konkrét formái és útjai a korszaktól, az országtól, a politikai rendszer hagyományaitól, a nemzetközi helyzettől stb. függően alakulhatnak ki);

– a társadalmi tulajdon dominanciája, mely működésében a központi akarat képviseletének és az önigazgatásnak valamely hatékony kombinációja; olyan funkcionálása a társadalom rendelkezésére álló különböző szektoroknak, forrásoknak és eszközöknek, mely a termelőerők modern fejlesztését, a hatékonyság növelését, a jövedelemteremtő képességet, a nemzetközi munkamegosztásba való racionális beilleszkedést teszi lehetővé;

– a tervszerűség, mely gazdasági és társadalmi folyamatok átfogó irányításának elvi lehetőségét és szükségességét jelenti; s ettől megkülönböztetve a tervgazdaság rendszere, amiben összekapcsolódik a tervezés, a szabályozás és az áru-piac területén működő önálló vállalkozás (vállalat, szövetkezet, intézmény);

– a társadalom összetételének minőségi változásait kifejező szociális struktúra, mely új osztály- és rétegszerkezetet, a fejlődés során ezek közeledését (homogenizálódását), illetve sokféle tényező hatására más jellegű rétegződését (differenciálódását, egyenlőségek-egyenlőtlenségek szerinti tagozódását) jelenteti meg;

– a munka szerinti elosztás elve olyan értelemben, hogy a társa-

dalmilag értékelt munkateljesítmények képezik alapvetően a jövedelmek, s ezáltal az életszínvonal alakulásának alapját (a társadalmi igazságot szolgáló intézményes szociálpolitikával összekapcsolva);

– a társadalom ideológiai alapja: a marxizmus–leninizmus hegemón szerepe (a politikai cselekvésben, a központilag kézben tartható szférákban, a közgondolkodás terén való szélesítésének törekvésében; de feltételezi állandó megújulásának, változásának képességét és szükségességét is);

– a szocialista társadalom politikai rendszerének (döntési mechanizmusának, a hatáskörök telepítésének, az intézményeinek) biztosítania kell az érdekek sokféleségei számára a kifejeződésüket és képviseletüket, így juthatnak jobban érvényre végső soron az össztársadalmi célok is és szélesedhet-működhet kiteljesedettebben a szocialista demokrácia.

Az MSZMP megalakulása óta eltelt három évtizedben újszerű megoldásként, a szocializmus általános elméletéhez és gyakorlatához is hozzátett tapasztalatként feltehetően a következőket lehetne kiemelni:

– a tervgazdaság és a gazdaságirányítás újszerű felfogása abból indul ki, hogy a kettő nem azonos; vagyis a szocialista gazdaság irányítása nemcsak egy erősen centralizált, tervutasításos (és tervlebontásos) rendszerben lehetséges, hanem úgy is, hogy (a hatalom történelmi célját kifejező) központi akarat érvényre jutását a tervezés és a piacszabályozó gazdasági eszközök, a vállalatok tényleges önállósága és önigazgatása biztosítják;

– a mezőgazdaság szocialista átszervezése és nagyüzemeinek eredményes működése kisugárzó hatású volt; az önigazgatás intézményei a tsz-ek; a termelőszövetkezetek szerves részeként alakultak ki a háztáji gazdaságok, továbbá a melléküzemági tevékenység, ma pedig az ipar, a mezőgazdaság, a kereskedelem, a termelőszövetkezetek és állami vállalatok legkülönbözőbb kooperációja és közös vállalkozásai működnek, illetve a termelési rendszerek elterjedése jelzi a mezőgazdasági fejlődés útját;

– a kétfrontos harc: az ellenforradalom leverése során és azt követően a politika és a társadalom megújulása többek között azon alapult, hogy az MSZMP egyaránt harcot folytatott a dogmatikus-szektás, valamint a jobboldali-revizionista nézetek ellen; ez a szélsőségektől mentes kétfrontosság és „kétfrontos érzékenység" máig is alapvető jellemzője a párt politikai-ideológiai stílusának és tevékenységének;

– a szövetségi politika részben a nemzetközi és a hazai kommunista mozgalom történelmi előzményeire, részben az 1949 és 1956 közötti időszak kritikus elemzésére és tanulságai levonására, tová-

bá a párt általános politikai elveire épült-épül; az „aki nincs ellenünk, az velünk van" formula szállóigévé vált és ma is érvényes;

– az értékekre és toleranciára épülő elvi kultúrpolitika jelentős vívmányunk, s e szövevényes-bonyolult területen is az általános politika helyességét bizonyítja, melynek alapja a szocialista és általános emberi értékek, a nemzeti múlt örökölt tradícióinak egysége; a támogatások, a tudomásulvétel, a vitakritika, a tiltás elvének és gyakorlatának összehangolása formálja működő mechanizmussá;

– az érdekek sokféleségére és demokratikus képviseletére épülő intézményrendszerünk: a párt új politikai munkastílusa az állami és társadalmi szervekkel való munkamegosztás elvére és gyakorlatára épül, továbbá a gazdaságirányításban alkalmazott eszközökkel és új szervezeti-vállalati formákkal, a regionális-helyi érdekek mobilizálásával keresi a szocialista demokrácia mind hatékonyabb megoldásait;

– az internacionalizmust, a nemzeti érdeket és a békét középpontba állító külpolitika alapját az a – tapasztalatokkal is alátámasztott – felismerés képezi, hogy a szocialista társadalmi forradalom és a nemzeti függetlenség-felemelkedés, a proletár internacionalizmus és a nemzeti keretekben folyó építőmunka, mindezek feltételeként pedig a béke és kölcsönös biztonság egymástól elválaszthatatlan fogalmak.

A fentiek elvi tételekként kísérlik megfogalmazni a három évtizedes magyar fejlődésnek – a szocializmus értékeként megtartott vagy megújított elméleti alapokon és a gyakorlat igazolta megoldások ideológiai rangra emelését vállalva – a fő jellemzőit. Tudjuk, hogy ilyen „tiszta formájában" – az eleve ellentmondásosnak felfogott – e vonások nem jutottak-juthattak érvényre, ilyen konzisztens „képként" nem is élnek a közfelfogásban. Mégis ezt tartjuk leginkább olyan elméleti szocializmusfelfogásnak, melyre a közgondolkodás egyénileg „szórt" társadalomfelfogásai, mint rendező elvre, felépülhetnének.

e) Mai közgondolkodásunk „társadalom- és szocializmusképe" egyik variánsként jellemezhető néhány olyan problémakörrel is, melyek ma leginkább középpontban állnak (vagyis problémacentrikusan):

A széles közvéleményben megoszlanak a vélemények, hogy a reformok-e az okai a gazdasági-társadalmi feszültségeknek, vagy azok éppen a nem következetes végigvitelükből fakadnak; bizonytalanság és félelem is van a racionalitásra irányuló változtatásokkal szemben, mások viszont a radikális intézkedésektől való tartózkodás jóvátehetetlen következményeitől félnek; a közvéleményben tehát nem fejeződött be a „reformvita". Sok az értetlenség a tulajdon felfogásában is, mivel a gyakorlati lépésekben (például bérleti

szerződés, vgm-ek, új vállalati formák, vegyes vállalkozások, többszintű bankrendszer) történt változásokkal kapcsolatban nem vált ideologikusan elfogadottá, hogy egymástól különbözőek a tulajdonlás, a rendelkezés és a használat funkciói; más véleményekben viszont a túlkötöttséget, a túlzott központi átcsoportosításokat bírálják. A műszaki fejlődés lelassulása és a „technikai rés" növekedésének veszélye általánosan aggodalom tárgya, azonban a nyitott gazdaságpolitikát (például hitelfelvételeket, működő tőke keresését, kötvényrendszert) sokan valamiféle nem szocialista eszköznek ítélik. Mai társadalmi valóságunk értékelésében egyesek a 80-as évtizedet visszaesésnek tartják a 60-as évtized közepét követő gyors növekedéshez, életszínvonal-emelkedéshez, társadalmi harmóniához képest, s nem érzékelik, hogy ma végül is egészében lényegesen magasabb szintű a gazdaságunk, intézményrendszerünk stb., s más típusúak a problémáink, lemaradásunk pedig nem a korábbi saját színvonalhoz képest feszítő és veszélyes. A „kettős struktúrakép"-et széles körökben nem értik és nem tolerálják: elsősorban az egyenlőtlenségek tényét, növekedését, a perifériahelyzeteket („gazdagságot és szegénységet"), és sokan nem bíznak a nem teljesítményből eredő keresetek (például a láthatatlan jövedelmek) kézben tarthatóságában; szélsőséges nézetek sora kap lábra a közgondolkodásban azzal az éllel, hogy a nehézségek leküzdése érdekében tett vagy sürgetett (s a szakemberek körében gyakran nagyon lassúnak és kevésnek tartott) változtatásokat, a társadalmi feszültségeket a politika nem tudja kellően kezelni, kézben tartani. Szélesen értelmezett ideológiai életünkben még ma is tart az „optimizmus" és „pesszimizmus" egymásra mutogatása, bizonytalanságot éreznek az erőteljesen igényelt társadalomkritika és az „ellenzékiség" megkülönböztetésében, illetve megítélésében, hol a túlzott beavatkozást, hol a túlzott toleranciát bírálják. Sokan tartják jelentősnek a demokratizmus szélesítésére tett lépéseket, mások viszont csak nagyon kezdetinek tartják, ismét mások pedig általános liberalizálódást érzékelnek (gyakran összekeverve a politikai intézményrendszer működését a munkahelyi szervezetlenséggel, a munkaidő nem megfelelő kihasználásával, a szelektív gazdaságfejlesztés lassúságával, a szubjektivizmus jelenségeivel). Bizonyos mértékű „válságérzet" jut kifejezésre abban, hogy egyéni véleményekben a két rendszer versenye szempontjából hátrányban lévőnek, perspektívátlannak ítélik helyzetünket.

E rövid, a problémákra koncentráló közvéleményszelet is bizonyíthatja, hogy a mai valóságunkról kialakult felfogás tartalmában mennyire heterogén; s a vélemények eleve tükrözik, hogy mindez nem strukturálisan rétegspecifikus, hanem életszituációk szerint rétegzett és egyideileg specifikus.

Nem lehet ma nálunk a közgondolkodásban egységes vagy akár valamelyik formájában dominánsan jellemző „társadalomkép"-ről és „szocializmuskép"-ről beszélni. Az összeállt véleményekből ez az „imágó" rendkívül szórt, heterogén. Hiánya nem magyarázható csak egy-két döntő dimenzióval, elméleti vagy gyakorlati okkal stb. Egy-egy megfogalmazható „kép" nem kötődik egyértelműen valamely osztályhoz, réteghez, társadalmi csoporthoz, sokkal inkább az egyes életutak (egyéni, családi, kisebb vagy nagyobb társadalmi csoportok) anyagi, műveltségi, politikai helyzete stb. formálják azt; amennyiben ezek „osztály- és rétegspecifikusak", úgy a vélemények is összeállhatnak ilyenné. Bármennyire is csábító valamely tipológia felállítása, ma mégis inkább a különböző „társadalom- és szocializmusképek" összeállítódása, tartalmának felbontása, illetve ezek folyamatainak a mechanizmusa látszik időszerű tennivalónak a vizsgálatok számára. Az elmondottak során is ezért törekedtünk a zavarok okainak, a nézetek sokféleségének és keveredésének, az így alakuló tartalmi képeknek a bemutatására.

A gazdasági-társadalmi-politikai reformok elképzelt vagy már kialakított irányai, valamint a szocializmusnak a közvéleményben ideologikusan tételezett elvei között még ma is számos konkrét ütközés lelhető fel (egyenlőség, egyenlőtlenség, hatékonyság, humanitás, tulajdon, kötvény, külgazdasági orientáció, teljesítményelv stb.). Feloldani: az elméleti viták, a gazdaságszemlélet változása, a nyitott kérdések megválaszolása, számos probléma újrafogalmazása stb. útján lehet, de ezeket nem a kapitalizmus és a szocializmus értékeinek ütközéseként, nem valamiféle kapitalista és szocialista módszerek szembesítéseként, hanem mint a társadalmi racionális cselekvés és célkitűzések összekapcsolása, a szocializmus általános és nemzeti vonásainak dialektikája kérdéseként kell értelmeznünk.

A kérdés tulajdonképpen végül is úgy áll fönn: van-e konzisztens szocializmusfelfogás vagy nincsen. A politikában és a szakirodalomban több megfogalmazás úgy válaszol, hogy igen, a tartalmi problémák ellenére is ezek összeállnak. Például az a történelmi jelentőségű megfogalmazás az utóbbi időben, hogy a Szovjetunióban ma a 30–40-es évek szocializmusképe érvényesül, önmagában egy konzisztens szocializmusfelfogásként is értelmezhető, amely elavult, torz, nem használható a gyakorlat és az elmélet szempontjából. Az értékkutatásokban leírták, hogy időbelileg miként változnak a társadalomról, a szocializmusról alkotott felfogások, természetesnek véve, hogy valamilyen „kép" mindig van. A már idézett empirikus vizsgálatok térbelileg helyeztek el egymás mellett élő felfogásokat, feltételezve, hogy önmagában mindegyik többé-kevésbé

konzisztens lehet. A fentiekben elmondottak viszont azt próbálták bizonyítani, hogy a közgondolkodás szintjén nem állnak össze konzisztens „társadalomképek" és „szocializmusképek". Hanem megkülönböztetve négyféle építkezési módot (a tételezett értékekből, a pragmatikus gyakorlatból, az elméleti igénnyel általánosító hazai tapasztalatokból, a problémaorientáltságból kialakult vélemények et) a legkülönbözőbb nézetek és magatartások keveredéséből alakulnak ki a társadalomról vallott felfogások és annak az értékekkel való minősítéseként pedig a szocializmusról alkotott vélemények. Fontos, hogy mindezzel reálisan számoljunk.

Ahhoz, hogy közgondolkodásunkban megfelelő tartalmú és inkább használható fogalmak éljenek a mai társadalomról, s általában a szocializmusról, háromirányú komplex tevékenység kell, hogy megvalósuljon: a gyakorlati cselekvés elméleti következtetései, illetve az elméleti alapok kimunkálása, s ezek kölcsönös együtt művelése (ma igazából a részfolyamatok elemzésénél tartunk és azok szintetizálása még alacsony fokú); az ismeretek továbbítása a politika, az oktatás, a propaganda, a társadalmi viták stb. felé maga is alkotóan előrevihet vagy torzíthat; végül is a közgondolkodás mindezek integrálódása, összekapcsolva a személyes tapasztalatokkal és cselekvéssel. Vagyis a valóság objektív folyamatai és a tudatformáló munka együtt képes vagy nem képes előbbre vinni az ügyet.

Béke és Szocializmus, 1987. 8. sz.

HARSÁNYI IVÁN

A nyugat-európai kommunisták szocializmuselképzelései történelmi távlatban

Tudom, hogy itt most nem a szocializmus világhelyzetéről, hanem a szocializmus ügyének magyarországi állásáról vitatkozunk. Egy vonatkozásban azonban ezt az önkorlátozást előnytelennek tartom: abban, hogy eltekintünk a nyugat-európai tőkés országok kommunista pártjai szocializmuselképzeléseinek a vizsgálatától. Nemcsak azért, mert ezekben kiemelt szerepet játszik viszonyuk a létező szocializmus valóságához és *ideáriumához.* Azért is, mert ha a termelőerők fejlettsége szempontjából „megkésett" országok szocializmusáról van szó, amelyek mind tudatosabban törekszenek arra, hogy meghaladják fejlődésünk „Elbán-inneni" jegyeit, ésszerűnek látszik, ha szemügyre veszik az élen haladó tőkés országok szocializmusra törő erőinek a jövőelképzeléseit, akik koncepcióikat éppen a fejlett kapitalista országok érett tőkés viszonyaiból bontják ki. Különböző okokból – méretek, fejlettségi szint, világstratégiai helyzet stb. – aligha alkalmas az összevetésre az USA esete vagy akár Japáné. Ezért a továbbiakban Nyugat-Európa, ezen belül is néhány párt kommunista szocializmus-stratégiáinál kívánok maradni.

Sokakat meglepett, amikor a Francia Kommunista Párt 1982. februári XXII. kongresszusán Georges Marchais főtitkári beszámolója a párt irányvonalának átalakítását így indokolta: „A problémák, melyekkel szembenézünk, mindenekelőtt abból származnak, hogy pártunk késlekedett a szocializmushoz vezető út kijelölésével, valamint az országunk és korunk általános feltételeinek megfelelő szocializmus körvonalazásával ... Húsz éven át rabjai maradtunk egy olyan szocializmus modelljének, amely nem felelt meg országunk és korunk feltételeinek ... Megelégedtünk azzal, hogy átmeneti szakaszt javasoljunk egy nem eléggé meghatározott távoli cél felé[1]

[1] A Francia Kommunista Párt XXII. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1982. 8–9. old.

Bár más pártok vezetői sokszor fogalmazták meg a franciákénál élesebb bíráló álláspontot a szocialista országokról, a francia pártnak a „stratégiai késésre" vonatkozó – tegyük hozzá, elégtelenül kifejtett – tézise alkalmas arra, hogy ennek szálán elemezzük a nyugat-európai kommunista pártok szocializmuselképzelésének történelmi formálódását.

Különös, hogy a szocializmus viszonyaira vonatkozó önálló, viszonylag összefüggő elképzeléssel a nyugat-európai tőkés országok kommunistáinál legkorábban a 70-es években találkozunk, amikor pedig már közel egy évtizede heves viták folytak a nemzetközi mozgalomban a létező szocializmus országaiban kialakult gazdasági, politikai, kulturális viszonyokról. A magyarázatért némileg vissza kell nyúlnunk a történelembe.

Noha a Szovjetunióban, majd a többi szocialista országban kialakult társadalmi-gazdasági viszonyok a nemzetközi kommunista mozgalomban évtizedeken át a szocialista társadalmi formáció megfellebbezhetetlen normáinak számítottak, ez korántsem jelenti, hogy az egyes pártok, akár a Komintern időszakában is, mereven ehhez igazították volna stratégiai-taktikai terveiket. Erre nem is volt szükség. 1935-ben a Komintern VII. kongresszusán a szocializmust mint közvetlen stratégiai célkitűzést levették a napirendről. Így nemcsak a pártok napi feladatai és a szocialista végcél, hanem a közvetlen stratégiai célkitűzés és a végcél között is igen megnőtt a fesztávolság. Ez lehetővé tette, hogy a kommunisták az egyes országok konkrét viszonyaihoz igazodó antifasiszta-demokratikus tartalmú politikát dolgozzanak ki, anélkül, hogy ehhez kritikai vizsgálatnak kellett volna alávetniük a kor szovjetunióbeli szocializmusát, vagy a Komintern korábban meghirdetett szocializmus-elképzelését, amely a proletárdiktatúra, a tanácsrendszer és a társadalmi tulajdonon alapuló centralizált tervgazdaság pilléreire épült. (S maga ez az elképzelés sem azonosítható önmaga eltorzult, a 30-as években kialakult, Sztálin nevéhez kapcsolható változatával. Hiszen 1. ha a megkésettség, a fenyegetettség, a feszített fejlesztés kényszere szükségszerűen hozta is magával a politikai centralizációnak a klasszikusok elgondolásaiban nem szereplő magas fokát, nem vezethető le belőle elkerülhetetlen fejleményként a sztálini torzulás. Egy ilyen felfogás lehetetlenné is tenné, hogy a torzulásért bármiféle felelősséget állapítsunk meg, csupán a végzetre mutogathatnánk. 2. Várhatóan a világ országai túlnyomó többségében a jövőben is valamilyen formájú – gyakran a közép-európainál jóval nagyobb arányú – „megkésettség" állapotából kell majd keresni az utakat a szocializmus felé. (Nem egyértelmű, hogy ezeknek az országoknak eleve és kezdettől minden vonatkozásban a szocialista országok érettebb fejlődési szakaszára kikínlódott, sok tekintetben éppen az

érettebb viszonyok által kikövetelt gazdasági megoldások és politikai struktúrák átvétele jelentené a megváltást.)

A lényeg azonban az, hogy a 30-as évek felétől éppen az, amit a kommunisták egyelőre csak egyformának tudtak elképzelni – tehát a többé-kevésbé már kiépült szocialista rendszer – „zárójelbe került", csak távoli perspektívában, általánosságban kellett tételezni. S minthogy a stratégiai cél – alaposan át sem gondolt – „visszaigazítására" csak 1947 után került sor, a szocializmuselképzelés „egybeszabottsága" a népi demokratikus forradalmak során sem zavarta a megoldások gazdag sokféleségét, s nem is vonta emiatt rájuk a törvényszerűtől való eretnek eltérés vádját. Mi több, eleinte az sem okozott megütközést, hogy egyes országokban (például Jugoszláviában) speciális körülmények között a végcél hatalmi szempontból „összecsúszott" az aktualitással, előrejött a mába. Ezt nemcsak a népi demokrácia hosszú ideig fennállt államelméleti végiggondolatlansága tette lehetővé, hanem az is, hogy a jugoszláv formák – az igen eredeti népfrontmegoldás kivételével – közel voltak a korai szovjet történelmi mintákhoz.

Az SZKP XX. kongresszusának stratégiai jelentőségű útmutatásai erősen hatottak a tőkés országok kommunistáinak szocializmuselképzelésére. A kongresszus beszámolója nagy hangsúllyal, pozitív értelemben tárgyalta a *szocialista forradalmak eltérő útjait,* sőt a szocialista építés, *a szocializmusba való átmenet sajátos nemzeti megoldásait is.* „Egészen valószínű – mondta Hruscsov a beszámolóban –, hogy a szocializmusba való átmenet formái egyre változatosabbak lesznek."[2] Több népi demokratikus ország mellett különösen kiemelte Kínát és Jugoszláviát, az utóbbi esetében pedig „a gazdaság igazgatásának és az államapparátus felépítésének" sajátszerű konkrét formáit. Figyelembe véve a nemzetközi kommunista mozgalom akkori struktúráját és az SZKP benne játszott szerepét, ez igen fontos feltételét teremtette meg annak, hogy a tőkés országok kommunistái ne csak öntörvényű forradalmi stratégiákat, hanem hasonlóan öntörvényű, változatos, saját feltételeiken alapuló szocializmuselképzeléseket is kidolgozzanak.

A XX. kongresszus utáni két-három viharos év azonban nem adott igazán lehetőséget ennek az utóbbi gondolatkörnek az elméleti kimunkálására. A jó néhány pártban szélsőségekbe csúszó, ittott ellenforradalmi törekvésekkel érintkező „nemzeti kommunista" útkeresés, illetve néhány tőkés ország (Anglia, az USA, Dánia, Olaszország, Franciaország) kommunista pártjainak ezzel kapcsolatos megrázkódtatásai Keleten és Nyugaton is fokozták a mozga-

[2] Az SZKP XX. kongresszusa. (1956. február 14–25.) Szikra 1956. 45. old.

lom vezetőinek az óvatosságát és ellenállását a szocialista építés stratégiájának jelentősebb módosításaival szemben. Míg a XX. kongresszus az elkövetett, uniformizáló típusú hibák korrekciójaként a *sajátosságok* mozzanatának adott nagyobb nyomatékot, az 1956–57-es események tapasztalata érezhető szemléleti eltolódást eredményezett. Moszkvában, 1957 novemberében 12 szocialista országbeli kommunista párt küldöttségei (a helyszínen tartózkodó, de a megbeszélésen részt venni nem kívánó jugoszlávok távollétében) nyilatkozatukban ismét erőteljesen a szocialista építés *általánosan kötelező törvényszerűségeire* helyezték a hangsúlyt. Nem mintha a Nyilatkozat nem emelte volna ki a nemzeti sajátosságok nagy jelentőségét, de az iránt sem hagyott kétséget, hogy ezeket elsősorban a mindenütt egyforma – és a szocialista társadalmi formáció minden szféráját átfogó – törvényszerűségek érvényre juttatásának módszerbeli eltéréseként, eszköztáraként fogja föl, anélkül, hogy fontos tartalmi kérdésekben akceptálná a helyi adottságok sugallta különbségeket. Ez eleve konfliktusokkal terhes visszalépés volt, mivel olyan, az indokoltnál merevebb, nemzetközileg „hitelesített" szocializmuselképzelést produkált, amelynek előbbutóbb összeütközésbe kellett kerülnie az objektív helyzetből, de a XX. kongresszus impulzusaiból is következő diverzifikálási törekvésekkel. Hamarosan ki is bontakozott az első konfliktus, s szinte törvényszerűen a jugoszlávokkal, mégpedig nem is a Tájékoztató Iroda szomorú történelmi előzménye miatt. A valódi ok egyik oldalról az volt, hogy ebbe az új szocializmuselképzelésbe nem nagyon illettek bele még a XX. kongresszuson pozitív hangsúllyal említett sajátos megoldások sem (tehát növekedett a mozgalom türelmetlensége a másként cselekvéssel szemben); a másik oldalról kétségtelenül közrejátszott benne a Jugoszláv Kommunista Szövetség 1958. áprilisi kongresszusán elfogadott pártprogram számos tézise, amelyek egy része valószínűleg csak szokatlanságával és merészségével váltott ki (az elfogadhatónál jóval hevesebb és esetenként végletes megfogalmazású) bírálatot, más részük viszont mai szemmel is elméleti horderejű „mellélövésnek" tűnik. Zavarba hozta a mozgalmat a kubai forradalom is, ahol a szocializmus útjára nem a marxista–leninista élcsapatpárt vezetésével tértek rá.

A tőkés országok kommunistáinak szocializmuskoncepciója tehát bonyolult, többszálú kapcsolatban állt a létező szocializmus konkrét folyamataival, mint önálló elképzelésük kialakulásának „kihelyezett" kísérleti műhelyével. 1956-tól mindenesetre éberen – s már korántsem kritikátlanul – figyelték a szocialista országok valóságának minden jelentősebb elmozdulását, illetve a szocialista országok kommunista pártjainak saját társadalmi viszonyaikról rajzolt önarcképét. Vezetők és ideológusaik első ízben a 60-as évek-

ben tettek kísérleteket saját – egyelőre természetesen prognózisszerű – szocializmuselképzelésük egyes elemeinek a kialakítására. Ennek oka részben éppen a prognózisjelleg: szocializmusképük sokszor inkább a létező szocializmus viszonyainak a lenyomata – bíráló hozzáállás esetén negatív lenyomata – volt, mint a 60-as évek kapitalizmusából levezetett program. Ki kellett alakítaniuk véleményüket a már meglévő szocializmusról, nehézségeinek okairól, hogy a szükséges mértékben el tudjanak szakadni tőle, hogy ne abszolút mintaként kezeljék.[3]

A XX. kongresszus és a szocialista országok tapasztalata mellett a nyugat-európai kommunisták sajátos szocializmuselképzelésének harmadik előfeltétele az az iskola volt, amelyet a 60-as években az önálló arculatú átmeneti stratégiák kidolgozása révén jártak ki. Ezek a stratégiák ugyanis, minél inkább végiggondolták őket, sikeres végrehajtásuk esetén annál inkább egy, a szocialista országok addigi viszonyaitól sok tekintetben eltérő végpontba torkolltak. Az ilyen típusú elméleti munka területén feltétlenül megkülönböztetett hely illeti meg Palmiro Togliatti és Santiago Carrillo munkásságát, noha fellépésük időpontja, megközelítési módjuk és színvonaluk tekintetében nem azonosíthatók. Egyvalami mégis azonos síkra helyezi őket: bírálatuk egyaránt a szocialista *politikai rendszerek* kritikus vizsgálatából indult ki. Ez feltehetően abból származott, hogy a szocialista gazdaság fogyatékosságaira ezerféle reális magyarázat volt, a kiinduló pozíciók gyengeségétől a második világháború pusztításain át az embargóig és a kényszerűen vállalt, erőn felüli fegyverkezésig. Togliatti éles tekintete sem ezen akadt fönn. Röviddel a XX. kongresszus után, a „Nuovi argomenti"c. baloldali folyóirat munkatársának adott válaszaiban (a folyóirat 1956. május–júniusi számában), a „személyi kultusz" Hruscsov adta kritikájára reagálva nem a túlburjánzott, eltévelyedésekre vezető személyi hatalom bírálatát kevesellte, hanem a magyarázatát, hátterének a föltárását tartotta elégtelennek. S mindjárt a dolog közepébe vágva így jellemezte a XX. kongresszus e téren követett eljárását: „Kicsúszik kezünk közül az igazi kérdés: az, hogy miként és miért juthatott el a szovjet társadalom bizonyos formákhoz, amelyekkel eltávolodtak a demokratikus élettől és a törvényességtől, sőt amelyek az elfajulás bizonyos formáihoz vezettek". Majd: „Sztálin egyidejűleg volt kifejezője és okozója egy helyzetnek, részben azért, mert ő bizonyult a bürokratikus típusú apparátus leghozzáértőbb szervezőjének és vezetőjének akkor, amikor ez a demokratikus élet formái fölé kerekedett, részben pedig azért, mert elméleti síkon igazolt egy valójában hibás irányzatot, amelyen azután az ő személyes

hatalma nyugodott, mely végül is elfajuló formákat öltött.[3] A nyilatkozatot megjelenésekor a szovjet vezetők meglehetősen rossz néven vették, különösen *a politikai rendszer antidemokratikus torzulásaira* nyíltan utaló bekezdései miatt. Ám rövidesen pozitív értelemben reagáltak a lényegére: közzétették az SZKP Központi Bizottságának határozatát „A személyi kultusznak és következményeinek a leküzdéséről", amely már igyekezett behatóbban jellemezni azt a történelmi közeget, amelyben a „személyi kultusz" szindrómája létrejöhetett.[4] Maga Togliatti erre a kérdésre híres, 1964. augusztusi „jaltai feljegyzéseiben" is visszatért. Mint leírta, „a legnagyobb figyelem a demokratikus szabadságjogokat és a személyes szabadságot korlátozó és megszüntető, Sztálin által meghonosított rendszer leküzdésének kérdésére összpontosul. Nem minden szocialista ország nyújt egyforma képet. Az általános benyomás az, hogy van bizonyos lassúság és ellenállás a lenini normákhoz való visszatéréssel kapcsolatban ... Ez a lassúság és ellenállás számunkra nehezen érthető. Mindig abból az elgondolásból indulunk ki, hogy a szocializmus rendszere a legszélesebb szabadságot biztosítja a dolgozóknak, akik ténylegesen, szervezett módon vesznek részt a társadalom egész életének irányításában ... Viszont az egész mozgalomnak kárt okoznak azok a jelenségek, amelyek néha ennek az ellenkezőjét mutatják.[5]„Fontos mozzanat, hogy a szocialista országok csoportjában akkor (a Kínai KP fellépése nyomán) mutatkozó „centrifugális irányzat" kapcsán Togliatti egyrészt ugyan ennek a súlyos veszélyességét hangoztatta, másrészt viszont egyik orvosságaként azt ajánlotta, hogy őrizkedjenek „az erőszakolt külsődleges egyformaságtól", mivel „az egységnek az egyes országok sokféleségében és teljes önállóságában kell megszilárdulnia és fennmaradnia"[6].

A bírálat és a stratégiai alkotómunka viszonylag lassú kibontakozását több dolog is magyarázta. A Kínai KP fellépése csak a legmarkánsabb megnyilvánulása volt annak, hogy a nemzetközi kommunista mozgalomban jelentős erők vannak, amelyek már a hagyományos megoldásoktól való eltávolodás addigi mértékét is bizalmatlanul figyelték. Mint ismeretes, az 1956-os megrázkódtatások hatására 1957-ben magában a Szovjetunióban is kialakult egy „visszafelé" teendő korrekciókat sürgető csoportosulás. Más ese-

[3] *Palmiro Togliatti:* A demokrácia és a szocializmus problémái. Válogatott írások és beszédek. Kossuth Könyvkiadó 1965. 214. ill. 219. old.

[4] A személyi kultusznak és következményeinek leküzdéséről. Az SZKP Központi Bizottságának határozata. (1956. június 30.) In: A nemzetközi kommunista mozgalom dokumentumai.1945–1976. Kossuth Könyvkiadó 1977. 128–132. old.

[5] *Palmiro Togliatti:* Id. mű. 463. old.

[6] Uo. 464. old.

tekben az aggodalom olyan országok helyzetéből fakadt, amelyek kommunistái társadalmuk és gazdaságuk alacsony fejlettsége, valamint a közvetlen külső fenyegetettség miatt nem is távolodhattak el ugyanolyan mértékben a központosítás gyakorlatától mint a fejlettebbek. Zavarba ejtő volt a jugoszláv tapasztalat is, amely – noha ott nagymértékben megszabadultak az állami centralizáció legtöbb elemétől, és a politikai felépítményt az önigazgatás elve szerint alakították – nem produkálta a közéleti demokráciának a nyugati pártok egy csoportja által mindinkább elengedhetetlennek ítélt, pluralisztikus formáit.

Vélhetően első ízben Santiago Carrillo vázolta föl kommunista talajról a szocialista társadalom olyan politikai felépítményének a képét, amelyben a kommunista párt nem élvez intézményes vezető szerepet. Ha 1965 októberében megjelent „Mi jön Franco után?" c. írásában a kivívandó új rendszer leírásában a jövendő spanyol társadalmának markánsan vázolt eredeti vonásait még egy „antimonopolista társadalmi-politikai demokrácia" – vagyis a szocializmust megelőző átmeneti szakasz – jellegzetességeiként mutatja be, 1967 májusában, „Mai problémák új látószögből" c. brosúrájában ezek már magának a szocializmusba való átmenetnek a sajátságaiként jelennek meg.[7] Többpártrendszerű megoldással számol, amelyben „a párt (értsd: a kommunista párt – *H. I.*) szerepe nem azt jelenti, hogy végső soron maga dolgozza ki a szintézist. Feladata, hogy általa megfelelőnek tartott megoldásokat javasoljon, vagy ellenvetésének adjon kifejezést a többi pártok és csoportok javaslataival kapcsolatban, majd pedig velük együttesen dolgozza ki a szintézist. A szintézis kialakítása tehát az indítástól kezdve a megoldásig nem a párton belül, hanem a demokratikus intézmények keretében, valamennyi szocialista erő részvételével történik. Az alkalmazás feladata nem a párt szerveit, hanem az állami intézményeket terheli." Carrillo már első írásában világossá teszi, hogy a kormányzás különböző, a szocializmus talajára helyezkedő pártok kezében lesz. A párt „irányító, de nem uralmi szerepet tölt be", azon az alapon, hogy „az államtörténelmi feladatainak megoldásához nagyobb felkészültséggel rendelkezik és nem azért, mert a hatalom minden eszközét birtokolja". Ez azt is magában foglalja, hogy „nem mindig a párt kezdeményezi a megoldásokat. A kezdeményezés különböző esetekben másoktól is kiindulhat. A párt kezdeményezéseit vissza lehet utasítani, és a pártnak meg kell hajolnia a demokratikus döntés előtt. Ez azonban nem akadályozza meg, hogy ezt a kezdeményezést, ha helyes volt, más alkalommal újra fel

[7] A két írást egy kötetben lásd *Santiago Carrillo:* Mi jön Franco után? Gondolat Kiadó 1969.

lehessen vetni, amikor a tapasztalat meggyőzi a szövetségeseket, akik eljutnak addig, hogy felismerjék az intézkedés szükségességét." Ami a kormány összetételét illeti, „a kapitalizmusból a szocializmusba való átmeneti időszakban a pártnak lehetnek tárcái és több-kevesebb vezetője a kormányban, anélkül, hogy ez lenne irányító szerepének a legfőbb jele. Ez utóbbi legfőképpen a tömegektől való kapcsolatától és mozgósító képességétől függ."

Az így leírt megoldás első ízben próbálta formába önteni – olyan időpontban, amikor a „modell" megvalósítása távolról sem állt a küszöbön – egy, a nyugati polgári demokrácia adottságaiból kinövő szocialista társadalom egy szeletének (pártrendszerének) sajátságait. Hogy *nem* a szocialista forradalmat megelőző *átmeneti* szakaszra vonatkozik, ez kiderül abból, hogy megoldási javaslatát a kommunista vezetésű szocialista országok addigi tapasztalatával összevetve (még nem szembeállítva!) fejti ki, amely országokban „magának a pártnak kell a társadalomban a problémák megoldására fölvetődő javaslatokat szintetizálni. A határozatot tehát a pártban hozzák, legalábbis minden fontos kérdésben és néha a kevésbé fontosakban is. Az élcsapat szerepe tehát abban áll, hogy meghatározza és végre is hajtja a megoldásokat."[8]

Tulajdonképpen ezt a Nyugat-Európa számára megfelelőnek tartott szocializmuselképzelést terjesztette ki Carrillo 1977-ben megjelent „Eurokommunizmus és állam" c. könyvében a társadalom minden szférájára, a hazai és a külgazdaságot is beleértve, ezúttal azonban már nyíltan a szocialista országok megoldásaival szemben, azok elvetése talaján. Ebbe belejátszott a csehszlovákiai és két lengyel válságperiódus tapasztalata, illetve ennek Carrillo-féle interpretációja is. Ez hozzájárult a szocialista országokat illető megállapítások propagandisztikus kiélezettségéhez. Ezáltal a bírálat több helyen pamfletbe ment át.

Az „eurokommunista" próbálkozás tehát kísérletet tett arra, hogy a tőkés országok társadalmi viszonyaiból és nemzetközi kapcsolataiból összefüggő új szocializmuselképzelést vezessen le. Ez az elképzelés taktikai mozzanatokkal is szétválaszthatatlanul összefonódott. A tőkés gazdaság és társadalom 1973 után indult heves válságjelenségeiből az erősebb nyugat-európai kommunista pártok egy csoportja arra a következtetésre jutott, hogy ilyen körülmények között rugalmas politika esetén belátható időn belül megnyílhat az útjuk a kormánypozíciók felé, valamilyen széles monopólium-ellenes szövetség keretében.

Az „eurokommunista" szocializmuskép továbbra is a létező szocializmus bírálatából indult ki. Az eurokommunista pártok –

[8] Az idézeteket lásd id. mű 370-372. old.

1975–77 között elsősorban a francia, az olasz, a spanyol – két alapvető kifogást emeltek a létező szocializmussal szemben. Eszerint

– ezek a társadalmak gazdaságilag nem elég hatékonyak és dinamikusak, képtelenek megfelelő színvonalú közellátást biztosítani lakosságuknak, közgazdasági eszközrendszerük elavult;

– nem felelnek meg a politikai demokrácia olyan követelményeinek, amelyek a szocializmussal szemben joggal támaszthatók.

A bírálat akkori elnagyoltsága, antiszolidáris hangja ellenére nyilvánvaló, hogy ezen a két ponton indult meg maguknak a szocialista országok kommunista pártjainak – vagy többségüknek – az önkorrekciós vizsgálata is, néhány esetben már korábban, többnyire csak a 80-as évek derekán.

Az „eurokommunizmus" szocializmuselképzelése Carrillo kifejtésében gazdaságilag egy szociális intézményekkel ellensúlyozott és tervezett piacgazdaság koncepciójából indult ki, amelynek keretében „hosszú perióduson át együtt léteznek a köztulajdon és a magántulajdon formái". Továbbra is fennált a kétértelműség abban a tekintetben, hogy mit ért „átmeneten". Megoldását hol „a demokratikus szocializmus modelljének" nevezi (ezt a címet viseli a jövőképet tartalmazó fejezet is), hol „a szocializmushoz vezető demokratikus út"-ról beszél, „amely még nem szocializmus, de már nem is a monopoltőke uralma az állam fölött". Nem foglal állást konkrét formában a termelőeszközök társadalmi tulajdonba veendő részének méreteiről, területeiről és jellegéről. Annyit mond erről, hogy „a társadalom kezébe s bizonyos esetekben nemcsak az államnak, hanem az országos, regionális és a helyi hatalmaknak is a kezébe adjuk a gazdaság döntő emelőit, azzal a céllal, hogy az átmeneti periódusban biztosított legyen a munka és a kultúra erőiből létrejött történelmi blokk hegemóniája".[9]

Kiderül, hogy az állam az adók révén koncentrálja majd azokat az eszközöket, amelyekkel befolyásolni tudja a gazdaságot. A tervezésnek egyrészt racionálisnak, másrészt demokratikusnak kell lennie. „Az általános tervnek minden szinten a sok-sok terv egyetlen egészbe való összekapcsolódásaként kell kialakulnia, nem pedig egy felülről jövő bürokratikus kényszer következtében." A terv igyekezett figyelembe venni a tőkés világgazdasági környezet, például az integráció és a multinacionális monopóliumok hatásait; állást foglalt a Közös Piacba való belépés mellett és kilátásba helyezte, hogy nem nyúl a multinacionálisok tulajdonához. Mindazonáltal naiv elemeket is tartalmazott a tőkés környezetnek egy szocialis-

[9] *Santiago Carrillo:* „Eurocomunismo" y Estado. El „eurocomunismo" como el modelo revolucionario idóneo en los paises capitalistas desarrollados. Crítica, Barcelona 1977. 99. old.

ta irányú fejlődéssel szembeni toleranciája tekintetében, amelyeket azóta a nyugat-európai tapasztalat objektív kritikának vetett alá.

Érdekes, hogy a politikai rendszer jövőképének a leírása itt sokkal szétfolyóbb, mint az 1967-es munkában. Mindenesetre az elképzelés a demokrácia kategóriája köré épül, éles polémiában a kommunisták – köztük Lenin – addigi, Carrillo álláspontja szerint „korlátozó jellegű" demokráciafelfogásával. Egyik sarkköve „az általános választásnak mint a társadalom kormányzását vezérlő kritériumnak vagy szabálynak a megbecsülése", de túl kíván lépni a néptömegeknek azon a jogán, hogy „minden X évben megválaszszák képviselőiket". Carrillo „az önigazgatáson és a népi ellenőrzésen alapuló demokrácia" fogalmát használja.[10]

Ami a hatalmi feltételeket illeti, a szocializmus államát, beleértve az apparátusokat is, nem a burzsoá állam *kívülről* végrehajtott *szétzúzása* után, új munkás–paraszt állam kiépítésével kell kiépíteni, mert ez – úgymond szükségképpen – hosszú időre visszavetné az apparátusok hatékonyságát. A feladat más: a monopoltőkés apparátust kell *belülről átalakítani*, hogy alkalmassá legyen a szocialista viszonyok kialakítására és fejlesztésére. Ennek megalapozására szolgál Carrillo tétele a burzsoá államaparátus mély válságáról, amely utat nyit tagjainak a megnyerésére, akik elvesztik ugyan kiváltságukat, de ezért kárpótolja őket az egész közösség megbecsülése. A kép itt kétségkívül utópikus elemekkel telítődik.

Az elgondolás kulcsa itt is a pluralizmus, az egyenlő jogú politikai és érdekképviseleti szervek szabad versengése, az általános választójogon alapuló politikai váltógazdaság. Mindez elsősorban arról akarta meggyőzni a hazai közvéleményt, illetve azokat az egyéb – zömmel külső – hatalmakat, amelyek akadályozhatják a társadalmi átalakulást, hogy

– a szocializmusba való átmenet nem jár majd hirtelen, földindulásszerű változással, hanem évtizedekre elnyúló evolúciós folyamatként zajlik le;

– hogy végcélként sem szerepel benne az állampolgárok megfosztása megszokott intézményi környezetüktől;

– végül, hogy az egész folyamat kockázatmentes, mert szavazócédulákkal bármikor megszakítható.

Az 1970-es évek belső és nemzetközi erőviszonyai az akkori elképzelésekben megfogalmazott várakozásoktól eltérően alakultak. A heves válság a technika és a technológia, a tőkés gazdasági viszonyok és a szociális struktúra elhúzódó, alapokat is érintő átrendeződésbe ment át, amely mindmáig tart. Mindez a menetét kísérő strukturális válságjelenségek és a néptömegeket sújtó komoly szo-

[10] Uo. 125-126. old.

ciális gondok – például a pangó tömeges munkanélküliség – ellenére nem nyitott utat ahhoz, hogy a kommunisták hegemón helyzetből próbálhassanak ki egy ehhez hasonló elképzelést a szocializmusba való átmenetre, különösen pedig új vágású szocializmus kiépítésére. Ám éppen mert a kívánt feltételrendszer nem jött létre, az eurokommunizmus „kudarcáról" vagy „válságáról" csak abban az értelemben beszélhetünk, hogy a 70-es évekre nézve az elképzelt átmenet megnyitásához nem járható utat vázolt föl. Megújulása a korábbi formában kizárható, mivel nem valószínű, hogy az új helyzetben ismét az akkorihoz hasonló kiindulófeltételek alakulnának ki. Az alapértékek állandósága ellenére ez tükröződik az Olasz KP 1982 után kidolgozott „harmadik út"-koncepciójában is, amely bizonyos vonatkozásban máris az eurokommunizmusénál komolyabb kudarcot szenvedett: több szocialista ország kibontakozó reformprogramjai mind meggyőzőbben cáfolják stratégiai építményének azt az alaptételét, hogy a létező szocializmusból nem nyithatók utak a szocialista jövő felé, mivel az 1917-es októberi forradalommal kezdődött folyamat hajtóerői kimerültek. Más vonatkozásban ez a koncepció ugyancsak kételyeket ébreszt: az az elhatározás, hogy az OKP nem tart fenn megkülönböztetett kapcsolatokat a kommunista pártokkal, bár minden párttal hajlandó a kapcsolatra, úgy tetszik, szemben halad számos kommunista pártnak azzal a törekvésével, hogy – bár teljesen új alapokon – fokozzák a kommunisták nemzetközi együttműködését. (Paradox módon erre utal még Carrillo 1986–87-ben alakult „Spanyol Dolgozók Pártja – Kommunisták Egysége" nevű pártjának a programtervezete is.) Könnyelműség volna azonban – az összes kérdőjelek ellenére – minden további nélkül tévedésnek nyilvánítani az olaszok nyitását az európai baloldal nem kommunista erői felé.

Különös, de igaz, hogy az „eurokommunizmus" még azon a területen volt a „leghatásosabb", ahol részben saját szuverenista elveivel is szembekerült: a szocialista országokkal és kommunista pártjaikkal szembeni, beavatkozással felérő érdes kritikája terén. Ez a bírálat – s ezt nyugodtan megmondhatjuk – „visszájáról" játszott bizonyos szerepet abban, hogy a bírált pártok egyre kritikusabb szemmel közeledtek saját valóságukhoz, lényegében ugyanazon a két fő vonalon, ahol nyugati kommunista bírálóik: az alacsony gazdasági hatékonyság és a nem kielégítő demokrácia szempontjából. Ezt a szerepet a bírálat sokkal jobban betölthette volna, ha kevesebb lett volna benne a sértő, antiszolidáris mozzanat. Egyszersmind a szocialista országok egyes kommunista pártjai is tettek olyan lépéseket, amelyek alkalmasak voltak az ellenzéki pozícióban kemény harcokat vívó nyugati pártok belső politikai és szervezeti nehézségeinek a továbbélezésére. Úgy tűnik, e téren az élet iga-

zolta az MSZMP türelmesebb megközelítési módját, még ha ez időnként – látszólag vagy akár ténylegesen – az ideológiai kérdések „zárójelbe tevését" kívánta is.

A nyugat-európai kommunisták szocializmusperspektívája bizonyára sokat nyert volna azáltal, ha a létező szocializmus dinamizálódása, reformjai már korábban több fogódzót adtak volna ahhoz, hogy szocialista jövőképét ne puszta gondolati úton építse föl, hanem szelektíve „kölcsönözhető" szerkezeti elemeket is sugalltak volna neki, akár a gazdálkodás, akár az államépítés terén. Ezt a jövőre nézve egyáltalán nem kell kizárnunk. Ez azonban a későbbiekben sem jelentheti azt, hogy a nyugat-európai szocializmuselképzelések azonosuljanak a létező szocializmus megoldásaival (amint az sem valószínű, hogy az egyes nyugati pártok koncepciói egymáshoz viszonyítva uniformizálódnak). S fordítva: a szocialista országok demokráciájuk kiépítése során nemcsak a polgári demokrácia rendszerükbe való „átemelését" nem vállalhatják, hanem a szocializmus nyugati kommunista elméleti „modelljeit" sem tekinthetik utánzandó, vagy utánozható mintának, noha – ugyancsak szelektíve – tanulhatnak belőlük, hasznosíthatják őket.

Valószínűnek látszik, hogy a történelmi előzmények – és objektiválódott gazdasági, technikai, társadalmi-politikai, ideológiai, társadalom-lélektani következményeik – miatt a nyugat-európai kommunista pártok a viszonylag kifejlett szocializmusban is ragaszkodni fognak a politikai felépítmény számos, a polgári demokráciától örökölt formájához, és ez önmagában nem teszi csökkent értékűvé, vagy következetlenné ezt a szocializmust. Ugyanígy valószínű, hogy a jelenlegi szocialista országok később sem térnek rá erre az útra, hanem regionális sajátságaik és történelmi előzményeik jegyeit megőrizve elsősorban a szocialista demokrácia specifikus lehetőségeinek a kiaknázásával haladnak előre. A 70-es, 80-as évek tanulságai – a nemzetközi kommunista mozgalomban kibontakozó folyamatokkal együtt – alkalmasak arra, hogy a különböző adottságú régiók különböző (elméleti és gyakorlati) szocializmusmintái közötti eltérések a jövőben ne okozzanak az (esetenként mindkét oldalról könnyelműen kezelt) „eurokommunizmus"-vitához hasonló éles konfliktusokat.

Tájékoztató, 1987. 3. sz.

H. VARRÓ RÓZSA

Válság- és ellentmondás-megoldás a szocializmusban

Ma már túljutottunk azon az egyoldalúságon – igaz keserves tapasztalatok árán –, hogy a válságot mint olyant kizárólag a kapitalizmusnak tulajdonítsuk. Az általános válság valóban rendszerspecifikus a tőkés társadalomra nézve. De a részterületek, kivételes történelmi szituációban pedig az egész rendszer válsága sem elvileg, sem gyakorlatilag nem zárható ki egy-egy szocialista országban. Gyakoribb azonban a nem mindenre kiterjedő, ugyanakkor az adott szférában átfogó diszfunkciókat mutató jelenségek sokasága, azaz a különböző területek ideiglenes vagy tartósabb válsághelyzetbe kerülése. Mindez nem indokolja, hogy valamely nehézség láttán azonnal válságra következtessünk. Ugyanis miként korábban a válság létének tagadása volt a jellemző, ma már szinte divattá vált az általános „válságosdi", vagyis e fogalom megalapozatlan, tehát felelőtlen használata. Ahogyan az élő szervezet – tudva természetesen, hogy a társadalom nem biológiai organizmus – számos, egyidejűleg fellépő betegsége, kóros elváltozása, diszfunkcionális működése egyértelműen megkülönböztethető a szervezet egészének krízisétől, a szakember, de még a laikus számára is, ugyanúgy a társadalom értékelésében sincs helye bajok és elégtelenségek alapján bármely helyzetet válságnak ítélni. Az értékítélet helyessége vagy tévessége tartalmát tekintve sem közömbös, válság és a lényeges elégtelenségeknek a megkülönböztetése az elemi elméleti tisztánlátásnak is követelménye. A válságos állapot – maradva biológiai hasonlatunknál – a szervezet teljes összeomlását megelőző stádium, amely vagy a halálhoz, vagy az organizmus végső (biokémiai, immunológiai stb.) erőfeszítésének, összpontosításával – ami maga is a válságállapot „tünetegyüttesébe" tartozik –, a szinte teljes fordulatszerű gyógyuláshoz, regenerálódáshoz vezet. Hasonlóan a társadalomban is a rendszer egészének válsága azt jelenti, hogy az átfogó jellegű diszfunkciók, amely a részjelenségek tehetetlenségében is megjelenik, eluralkodnak, amelyet rendszerint felfokozott elégedetlenség, s bizonyos anarchikus tendenciák kísérnek, közvetlen

összeomlással fenyegetve a társadalom alapstruktúráját. Más a társadalom egyes területeinek válsága, amelyek kicsiben az imént felsoroltakhoz hasonló. Hatásával a viszonylag jól működő területek eredményességét korlátozza, hangulati hatásával pedig saját területén túlmenően is rossz társadalmi közérzetet szül. A társadalom egésze szempontjából a részterületek válságát „válságjelenségeknek", „válságtünetnek" nevezzük. Elhanyagolásuk, bagatellizálásuk, terjedésük veszélyének alábecsülése az egész rendszert válságba sodorhatja. Nem jobb az a magatartás sem – bár a radikalizálódás dicsfénye övezi –, amely a válságjelenségek alapján „bátran" meghirdeti a nemzet katasztrófáját. Egyfelől a semmire nem mozgósító, össztársadalmi rossz közérzetté szervezi a valóságon alapuló jogos elégedetlenséget; másfelől a válságjeleket alábecsülni, a „majdcsak lesz valahogy" filozófiájával, és az áloptimizmus derűjével nem tenni semmit, mondván, hogy „a szocializmus mint haladó, fejlődő, társadalom nem juthat válságba" – egyaránt alkalmatlan módszer a helyes kiút keresésére, ismeretelméleti tartalmuk pedig egyformán a voluntarizmus.

Mindkét véglet leküzdésének nélkülözhetelen feltétele a szocializmus körülményei között fellépő válság lehetőségének és főként ellenszerének alapos tanulmányozása, aminek legfőbb útja a válság és ellentmondás viszonyának feltárása.

VÁLSÁG ÉS ELLENTMONDÁS

A válság jellegét és megoldásának módját lényegében levezethetőnek tartom az ellentmondás jellegéből és megoldásából. Nagy leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy egy rendszer általános válságba akkor jut, ha alapvető ellentmondásai nemzeti keretben és nemzetközi méretekben egyaránt antagonisztikusak.

A szocializmus ellentmondásai mint nem antagonisztikus ellentmondások akkor sodorják válságba a társadalom egy-egy területét, vagy átmenetileg egészét, ha ezeket az ellentmondásokat a társadalom, bármilyen ok következtében nem oldja meg. Ilyenkor a felhalmozott, és megoldásában késleltetett ellentmondások nagy társadalmi feszültségeket, számos objektív és szubjektív torzulást gerjesztve válsághelyzetet teremtenek. Az egész rendszer válsága akkor következik be, ha az alapvető ellentmondásra lesznek jellemzőek az előbbi tünetek.

Azt jelenti-e ez, hogy az ellentmondásnak adekvát kifejezése a válság? Semmiképpen! Az ellentmondás léte a szocializmusban a társadalmi élet állandó velejárója. A válság viszont az ellentmondások megjelenésének sajátos, kiélezett, spontán folyamatok el-

uralkodását mutató, és magas társadalmi árat követelő módja. Feltehetően különböző, nagyszámú ellentmondás fölhalmozódása és találkozása, valamint megoldásuk objektív és szubjektív okok által történő késlekedése esetén lép föl. A válság kialakulásának különböző súlyos ellentmondások egybeesésén túl, jellemzője az is, hogy az ellentmondásos egységet alkotó egyensúly és egyensúlytalanság közül az egyensúlytalan állapot válik uralkodóvá. Az egyensúlyt nem az ellentmondás nélküli harmonikus állapottal azonosítom, hanem magát az egyensúlyt dinamikusnak felfogva, ellentmondásos viszonynak vélem, melyben az egyensúly folyamatosan megbomlik és helyreáll. Szinte minden ellentmondásnak fontos tartalmi eleme az egyensúly és egyensúlytalanság együttes jelenléte. Ha közülük az egyensúlytalanság válik uralkodóvá egy-egy nagyobb társadalmi területen, vagy a társadalom egészében, és az önszabályozó mechanizmusok nem tudnak működésbe lépni, akkor visszafordíthatatlan folyamatok indulnak be. Ilyenkor az adott összefüggésben olyan súlyos diszfunkciók lépnek föl, hogy válságba sodorják magát a rendszert, és most már csak a válság fölszámolása lesz az ellentmondás megjelenésének és egyben megoldásának módja. A válság lefolyásának és szanálásának jellege a konfliktus természetétől függ.

Milyen viszony van ellentmondás és konfliktus között? A mindennapi politikai terminológiában ezeket gyakran szinonímaként kezelik, pedig – legalábbis egy ilyen téma tárgyalásánál – nem árt megkülönböztetni őket. A magam részéről azokkal (Buolding, Mucha, Dahrendorf stb.) értek egyet, akik az ellentmondást és a konfliktust oly módon különböztetik meg, hogy az utóbbin a tudatosodott, kiélezett, a megoldásra megérett, a nyílt összeütközés stádiumába jutott ellentmondásokat értik.

Visszatérve alapkérdésünkre: nem minden ellentmondás-torlódás, és nem minden nagyszámú konfliktus jelent egyszersmint válságot.

Az alábbiakban abból az előfeltevésből indulok ki, hogy a szocializmusban a válság nem szükségképpeni. Megelőzésének és elhárításának lehetőségei és elvi feltételei magában a szocializmus *lényegében* rejlenek. Ezért a válságelkerülés a szocializmusban nem egyszerűen „management" tevékenység – bár a szocializmus gyakorlatától ez sem szabad hogy idegen legyen –, még kevésbé ügyes trükkök alkalmazásának kérdése, hanem azoknak a tartós, átfogó feladatoknak a megtalálása, amelyek a szocializmus lényegét érintik. Mindezek centrumában külön-külön is az ellentmondások megoldása áll.

Ha elfogadjuk azt, hogy a válság mögött a meg nem oldott és felhalmozódott, de egyben valamilyen módon rendeződött és egymás-

sal kölcsönhatásba lépett ellentmondások vannak, akkor ebből következik, hogy ellentmondások folyamatos és időben történő megoldása akarva-akaratlanul *válságelhárító* társadalmi tevékenység is. Ehhez a következő előzetes megszorító megjegyzéseket fűzzük:

— Nem minden megoldatlan ellentmondás vezet válsághoz. Csak az olyan strukturális ellentmondások együttes fellépése eredményez válságot, amelyek döntő fontosságú társadalmi funkciók alapjaiban jelentkeznek, ezért megoldatlanságuk súlyos működési zavarokat okozhat.

– Nem táplálhatunk olyan illúziót, hogy a válságelhárítás szempontjából minden az ellentmondás megoldásán múlik és hogy megoldása azonnal megszünteti a válságnak az objektív folyamatokban tovagyűrűzött formáit és következményeit, mint például a gazdasági válság alapján keletkezett erkölcsi, politikai vagy a legitimációs válságot. De ennél is fontosabb, hogy az ellentmondás megoldása nem pusztán akarat és elhatározás dolga. Ennek legalább két oka van. Az egyik az, hogy az egységes (természetesen a kapitalizmus és szocializmus; fejletlen és fejlett országok mély ellentéteit hordozó) gazdasági világrendszer közepette igen nagy számú internacionális válság és ellentmondás lehetséges, amelynek megoldása, eliminálása nem lehet egyetlen gazdaság, egyetlen nemzet vagy vezetés szubjektív akaratának kérdése. A másik ok, hogy minden ellentmondás megoldása, tehát a belső, a regionális jellegűeké is, számos időigényes anyagi-tárgyi, nemegyszer szociálpszichológiai feltételektől függ. S amilyen életveszélyes a feladatok halogatása e feltételek hiányára való hivatkozással, ugyanilyen veszélyes voluntarista módon az akarat, a jószándék, a hozzáértés hiányát feltételezni minden megoldatlan ellentmondás láttán.

– Végül megjegyzem, hogy bár minden válságelhárítás az ellentmondások megoldását követeli, nem minden ellentmondás-megoldás válságelhárítás. Az ellentmondások léte, megoldása és újak keletkezése a társadalmi mozgások-változások és a fejlődés belső tartalmát képezik, tehát megoldásuk lényegesen szélesebb társadalmi szerepet tölt be, mint a puszta válságelhárítás. Biológiai hasonlattal élve, a táplálkozás, mozgás, a hygiene egészségmegőrző tényező, de nem azért eszünk, járunk, dolgozunk, sportolunk és tisztálkodunk, hogy egészségesek maradjunk, hanem hogy egyáltalában létezzünk, anyagiakban és szellemiekben gyarapodjunk, hogy élvezetekhez jussunk, hogy éljünk. Figyelembe véve e megszorításokat az ellentmondások megoldása minden rendszerben – ha nem is azonos vele – szorosan kapcsolódik a válság megelőzéséhez, felszámolásához. De e megelőzés és elhárítás nem néhány kiragadott ellentmondás megoldását követeli, hanem bizonyos kulcsfeladatoknak a megfelelő elvégzését, illetve ezen területek és folyamatok ellentmondásainak megoldását.

Melyek tehát a válságmegelőzés és válságelhárítás sarkkövei? A legfontosabb feladat ebből a szempontból is a párton belüli ellentmondás-megoldás, és a párt helyes elméleti és gyakorlati viszonya a válságjelenségek kezdeti formáihoz, azaz a válságmegelőző és -elhárító tevékenység sikeres pártirányítása. Az ellentmondásmegoldás és válságelhárítás magában a pártban azonban olyan összetett kérdés, hogy itt és most eltekintünk tárgyalásától, és a többi feltételt vesszük sorra. Hangsúlyozzuk, hogy a válságelhárítás tárgyalandó öt területe feltételezi a párton belüli viszonyok belső rendezettségét, s hogy ezen öt terület is, a párt által irányított, szervezett és ellenőrzött folyamatként töltheti be válságelhárító funkcióját.

1. Egyensúlyteremtés a társadalmi folyamatokban;
2. Konfliktuskezelés;
3. Szocializmus folyamatos legitimálása;
4. Szocialista nyilvánosság érvényesülése;
5. Reform mint a szocializmus alapvető, válságok nélküli útja.

1. EGYENSÚLYTEREMTÉS A TÁRSADALMI FOLYAMATOKBAN

Napjainkban úgy tűnik, hogy a szocializmus *fő ellentmondását* – országonként más-más területen jelentkező, de – egy meghatározott *egyensúlymegbomlás* képezi. A szocializmusban, az ellentmondások belső tartalmából, nevezetesen a kölcsönös feltételezettség és a kölcsönös kizárás mozzanataiból – nem antagonisztikus ellentmondásokról lévén szó – a *feltételezettség a dominálló*, amelynek legjellegzetesebb esete az egyensúly. Nem lehet véletlennek tekinteni, hogy hazai problémáink sorában szinte legtöbbször az *aránytalanságok* okozzák a fő gondot, lett légyen az a nehézipar és könnyűipar, az ipar és mezőgazdaság, a termelési eszközt és fogyasztási javakat gyártó ágazat; a külkereskedelmi fizetési mérleg két pólusa; a termelés és a fogyasztás; a bérkiáramlás és az árualapok; a szakembertermelés és a gazdaság fogadóképessége; az egyéni igények és a társadalmi teljesítőképesség stb. egyensúlytalansága. Ami a valóságos folyamatokban egyensúlybomlás, az teoretikusan az ellentmondások egységének hiátusai. Ez ugyanakkor maga is ellentmondás, amely az egymással összefüggő tényezők – rendszerint más ellentmondásokból származó – kóros és káros arányeltolódását jelenti, amely a rendszer normális működését korlátozza. Ezért minden olyan gazdasági és politikai törekvés és valóságos társadalmi tevékenység, amely az egyensúly megőrzésére és helyreállítására irányul és a komplementer társadalmi folyamatok helyes arányainak kialakítását szolgálja, egyszersmind ellentmondás-meg-

oldó tevékenység is, amely válságmegelőző vagy válságelhárító funkciókat tölt be. Válságelhárító egyensúlyteremtésen csak kivételként értendő a „mennyiségi kiegyensúlyozás" az egyik oldal növelése, vagy a másik oldal csökkentése által. Valójában az egyensúlytalanságot teremtő okok feltárása lényeges, s ezek elhárítása eredményezi közvetett úton az egyensúly helyreállítását is. Példával élve a bérkiáramlás okozta egyensúlytalanságot a forgalomban lévő pénz és az árualap között, valamint a költségvetési deficit növekedése, látszólag megoldható az ideiglenes bérstop alkalmazásával és az állami költségek drasztikus csökkentésével. Azonban a tartós és igazi megoldást a bérek mögötti teljesítmények minőségi és mennyiségi fokozása, az ehhez szükséges korszerű bérrendszer, az anyagi érdekeltség, a műszaki fejlesztés, az önköltség csökkenése stb. hozhat. Tehát nem mechanikus vagy adminisztratív kiegyensúlyozás a megoldás, hanem az egyensúlyteremtő közgazdasági mechanizmusok beindítása, az egyensúlytalanság okának feltárásával. Ebben az értelemben az egyensúlyteremtő mechanizmusok beindítása, vagy az egyensúly megbomlásának időben történő feltárása nélkülözhetetlen eleme a válság kibontakozása megakadályozásának.

2. KONFLIKTUSKEZELÉS

A konfliktus nem elkerülhetetlen és nem feltétlenül kívánatos formája az ellentmondásoknak, illetve azok megoldásának. Nem véletlen, hogy a polgári ideológia és még inkább a politikai gyakorlat – lévén, hogy e társadalom több gonddal küzd a válságok terén – régen kialakította a válságkezelés teóriáját és módszerét, bár tegyük hozzá, hogy e „kezelés" nem is mindig a tudatos alakítás eredménye. Ahogy W. G. Runciman (The Sociological Review, Keele, 1985. febr.) összefoglalja: A tőkés, liberális demokratikus társadalmakban a *gazdasági ellentmondásokat:* a munkanélküliség és a szociális juttatások kombinációja, valamint a tőke és munkaerőpiac viszonylagos rugalmassága ellenőrzi; a *kulturális ellentmondásokat* a szabadság és a nyílt verseny ideológiája; a *politikai ellentmondásokat* pedig a hivatalba kerülésért vetélkedő pártok váltakozása vezeti le, mint biztonsági szelep. Tegyük még hozzá, hogy különös szerepe van valamennyi konfliktus kezelésében a társadalmi nyilvánosság burzsoá formájának, amely az abszolút tájékoztatás illúziójával, a rafinált és ügyes manipulációval, valamint a hírtermékek sokaságának, az információáradat keltette bőség zavarával a legeredményesebb konfliktuskezelést gyakorolják. De részese a konfliktuskezelésnek a pluralizmus is, amennyiben az nemcsak a

pártok hatalmi pozícióban történő váltakozása, de annak valósága és hiedelme (mert a kettő együtt van), hogy a különböző szervezetek, szövetségek, társaságok, a helyi lokális közösségek ténylegesen ellenőrzésük alatt tartják a hatalmat, a bürokratikus apparátust.

Láthatóan ezek az eszközök a maguk teljességében vagy nem állnak a szocializmust építő társadalmak rendelkezésére, vagy szocializmusidegen voltuk miatt szándékosan nem élünk velük.

A konfliktuskezelésen természetesen nem a konfliktusok megoldását, hanem;

a) biztonsági szelepek beépítését

b) biztonsági fékek kialakítását

c) a konfliktustűrés feltételeinek kialakítását

mint a társadalmi mellékfolyamatokat kanalizáló mechanizmusokat értem.

Indokolatlan szemérmességnek érzem azt a vélekedést, amely a *„biztonsági szelepek"* létrehozását és működését szocializmusidegennek tartja. Ezeket egy társadalom csak akkor nélkülözhetné, ha létezne olyan tökéletes gazdasági és politikai mechanizmus és olyan ideális feltételrendszer, amely mellet minden károsan, esetleg katasztrofálisan ható ellentmondás eleve megelőzhető lenne, és minden ellentmondás és konfliktus még kifejlődése előtt vagy legalábbis a legalkalmasabb időpontban megoldható lenne. Egy ilyen illúzió azonban nem más, mint méltó társa annak az illúziónak, hogy a szocializmus mindenféle válságtól mentes, hogy a szocializmusban minden ellentmondás ideálisan megoldható, és hogy a társadalom egészében a harmónia uralkodik. Mivel ez nem így van, marad tehát a másodlagos társadalmi folyamatok és következmények szabályozására bizonyos szelepek beépítése, illetve az ad hoc, esetleg tartósan létező társadalmi jelenségek szelepként való működtetése. Hogy „szelepként" viselkedik valami, az azt is jelenti, hogy szocialista társadalomban nem lehet és nem szabad kiépíteni olyan mechanizmusokat és praktikákat, amelyek *csak* szelepek. A szelepfunkciót mindig valami egyéb rendeltetésű társadalmi szervezet, akció, esemény stb. töltheti be, amelynek ez csak *másodlagos* feladata, vagy esetleg nem is szándékolt másodlagos terméke, miközben elsődleges feladata épp a valós ellentmondások megoldása. Mégis fölmerül a kérdés: elismerni a szelepek működésének létét, esetleg ilyeneket szándékosan létrehozni, nem jelent-e biztatást a nép rút becsapására? Ezt a veszélyt valóban magában hordozza, de nem szükségképpen válik azzá:

– Ha egy adott jelenségről tudjuk, hogy nem *csak* szelep, és szelepként működve sem old meg önmagában semmit, hanem csak segít megoldani;

– ha alantas eszközöket sem igaz, sem hamis célra nem használunk fel. Ilyenek:
– a szándékos megtévesztés, hamis információ, a tények szándékos eltorzítása, rágalmazás;
– bármilyen eszmei dezorientáció, hamis tudat, demagógia;
– a nacionalista ideológia felhasználása a belső bajok elleplezésére, az energiák, az indulatok levezetésére, torz indulatok keltésére.

Mindebből az is következik, hogy amikor valamilyen szervezetet, folyamatot, eseményt egy adott szakaszban, mint szelepet használ a politikai vezetés, akkor azt nem öncélúan teszi, hanem egyidejűleg:

– elvon fel nem használt energiákat a káros irányba történő érvényesítéstől, főleg a sok irányba történő szétforgácsolódástól;
– a hasznos partikuláris tevékenység serkentésével mintegy gyakoroltatja, tréningben tartja a főirányba fel nem használt erőket, hogy a megfelelő pillanatban arra is készen álljanak;
– elősegíti a fő feladatokra való mozgósítást azzal, hogy nem engedi meg a társadalmi túlfűtöttség kialakulását, illetve levezeti a feszültségeket. Irritált, nyugtalan, hisztériás társadalmi miliő sehova sem vezet, legfeljebb kapkodáshoz, rosszabb esetben lelki kifáradáshoz, apátiához, közönyhöz.

Tehát a jobb kifejezés híján „szelep"-nek nevezett valamennyi társadalmi mechanizmus alapvető funkcióját tekintve nem más, mint a konfliktuskezelés egyik módja, abban az értelemben, hogy lehetőség szerint nem enged konfliktussá válni, kiéleződni megoldási feltételekkel *még* nem rendelkező ellentmondásokat. Ezzel elősegíti a konfliktustűrés szükséges szinten tartását.

Talán szembeötlő egy forradalmi folyamatot élő társadalomban ún. *„fékek" beépítéséről* szólni, mint tudatos társadalomirányítás egyik feladatáról. Vannak a társadalom életében megfékezhetetlen folyamatok. Ilyenek maguk a forradalmak, de ilyenek az éretlen társadalmi feltételek mellett keletkező nagy feszültségek robbanásából származó események is. A forradalom folyamatát nem lehet és nem is szükséges „fékezni", a forradalmat végig kell vinni. A társadalom meddő pusztítását okozó robbanásokat pedig – még ha azok a valódi társadalmi ellentmondások talaján is keletkeznek – meg kell előzni, s ha már nincs más eszköz, lefékezésük módja az elfojtás. Nyilvánvalóan a fékek beépítése nem a forradalmi folyamat, a szocialista építés lelassítására szolgál.

Olyan gazdasági szabályozókról, tudatilag mozgósító tényezőkről, jogilag visszatartó törekvésekről és intézkedésekről van szó, amelyekkel cél, hogy a társadalom előtt álló feladatok megoldásának „melléktermékeként" keletkező káros következmények csök-

kenjenek, a felesleges áldozatok minimalizálódjanak, a nem kívánt jelenségek visszaszoruljanak. Hogy csak egy példát említsünk: az anyagi érdekeltség a szocializmus nélkülözhetetlen mozgatóereje, de egyben a kívánt, a megérdemelt, és a meg nem érdemelt anyagi, vagyoni különbségek forrása is. Ilyen és hasonló esetekben van szükség közgazdasági-jogi-erkölcsi politikai fékek kialakítására. Láthatóan ez sem más mint a társadalmat egészséges, dinamikus egyensúlyban tartó törekvés, s mint ilyen válságmegelőző. Azonban ez is – miként a szelepek alkalmazása – kétélű eszköz. A gyakorlatban rendkívül nehéz megtalálni azt a határt, amelyen belül a fékező törekvések csak a mellékhajtásokat, csak a nem kívánt jelenségeket korlátozzák. Könnyen túlcsap határain, lefékezve, nehezítve, késleltetve a szükséges nélkülözhetetlen folyamatokat. Ezért hatásuk mindig csak ingadozásokkal, pontatlanságokkal és tendenciaként érvényesül. Ezzel együtt felelős társadalompolitikának vállalnia kell eme objektív veszélyt, valamint azt a szubjektív népszerűtlenséget, amely azok oldaláról érkezik, akik minden féket korlátnak minősítenek, az ügy elszabotálásával vádolnak. Mértékkel, de bátran kell alkalmazni ezt az eszközt a társadalom normális működése, s ezzel a válságok megelőzése érdekében is.

A *konfliktustűrés* a „szelep" kifejezéshez hasonlóan gyanúsan hangzó fogalom, bár inkább használatos, mint az utóbbi. Jogosnak tűnik az az ellenvetés, hogy a konfliktusokat nem tűrni, hanem megoldani kell. A tűrés azonban *nem eltűrést* jelent, hanem a megoldáshoz szükséges feltételek megteremtésének aktív szakaszát. A türelem nem öncél, hanem a konfliktusok kiérlelése, „kihordása" és a megoldáshoz szükséges feltételek kiérlelésének periódusa, amely alatt idő keletkezik:

- az alternatívák kidolgozására vagy kiválasztására;
- az objektív és szubjektív feltételek kialakítására;
- a tennivalók helyes sorrendjének meghatározására.

Ezek nélkül a konfliktusmegoldást a pánikszerű kapkodás, félbehagyott vagy egymást keresztező intézkedések helyettesítik, amelyek szétforgácsolják az erőket, és a konfliktus nem megoldódik, hanem tovább bonyolódik, és súlyos, nehezen megoldható válságba sodorja a társadalmat. A társadalom konfliktustűrése igen összetett jelenség. Függ a párt tekintélyétől, a tömegek szocialista tudatosságától, a jól értelmezett, egyszerre mozgósító és megnyugtató információt adó nyilvánosságtól, az állampolgároknak a közügyekbe való bevonásától, valamint a történelmi hagyomány számos elemétől, a kulturális szinttől, és nem utolsósorban szociálpszichológiai tényezőktől. Mindezek tárgyalása azonban már nem lehet feladatunk.

Ezért ismételten aláhúzzuk, hogy a legfontosabb konfliktusmeg-

oldó képesség és a „kezelés„ nem több, mint a káros és felesleges (elkerülhető) konfliktusok megelőzése, és a megfelelő környezetben és időben történő megoldására való felkészülés.

3. A SZOCIALIZMUS FOLYAMATOS LEGITIMÁLÁSA

A válságmegelőzésnek aligha van fontosabb területe, mint egy rendszer legitimációjának folyamatos fenntartása. Egy társadalmi válságban, főleg ha az már eléri a politikai szférát is, akkor előbbutóbb maga a legitimáció kérdőjeleződik meg. Az intézményi és politikai szféra válságát közvetlenül a legitimációs válság vezeti be. Egy rendszer legitimációja minimum két sarkponton nyugszik: nevezetesen 1. a társadalom alapvető osztályainak és rétegeinek a rendszer jellegére, alapvető célkitűzéseire vagy fő tendenciáira vonatkozó *konszenzusán*; 2. a rendszerrel, az országgal, a politika fő vonalával, a társadalmi igazságosság egy meghatározott értelmezésével való *identitáson*. A legitimációs válság rendszerint ezek hiányára, illetve a meglevő konszenzus felbontására, a már kialakult identitás megbomlására vezethető vissza.

A szocializmus építése a közép-kelet-európai országokban számos hiányt mutat a legitimáció megteremtésében és annak megvédésében. A forradalom kivívásával, megvédésével és az ezek nyomán fellépő kézzelfogható eredményekkel a politikai rendszer letudni vélte a legitimációt. Természetesen nincs szó a legitimáció objektív és szubjektív hiányáról. Ellenkezőleg! Ahogy Bayer József írja Lukács Györgyre hivatkozva: „A forradalom – eltérően a hatalombitorlástól és az államcsínytől – már magában hordja saját legitimitásának elvét, amelyet a forradalmi hatalom azután kibont, és fokról fokra, egész intézményrendszerében és ideológiájában érvényre juttat."[1]

S tegyük ehhez hozzá, hogy a szocialista forradalom mint a legszélesebb tömegek harcának eredménye már e történelmi folyamatban legitimálja önmagát. Mégis két forrásból fakadóan szinte kezdettől fogva van gyenge pontja ennek a legitimációnak. Az egyik az, hogy a szocialista átalakulás olyan régiókba jött létre, ahol a korábbi rendszerek legitimációs hagyománya igen gyenge volt, beszámítva a szocializmus számára aligha használatos olyan legitimációs tényezőket, mint az egyház és a vallás, valamint a nacionalizmus. Hiszen – ahogy rámutat Habermas – a nagy birodalmak csak egy igen szűk réteg identitására számítottak. Ugyanis a birodalmi hatalmi struktúra, a függőség különleges rendszere az el-

[1] Társadalmi szemle, 1985/12. sz.

nyomás és fékentartás erős állami formái nem igényelték a hatalmon lévőktől, hogy tudatosan és rendületlenül küzdjenek uralmuk elismertetéséért.

E hagyományok tovább éltek a szocialista forradalom után, sőt felerősödtek, amikor a világtörténelmi győzelem és rendszer igazságosságának tudata összefonódott a személyi kultusszal, amely nehezen jóvátehető módon gyengítette a tudatos, demokratikus legitimációs törekvések sokoldalú kibontakozását. E térségben, a Max Weber-i tipologizálás értelmében – amely tiszta formában valószínűleg sehol sem létezett – a legitimációnak inkább a „tradicionalizmuson" és a „karizmán" alapuló formái rendelkeztek hagyományokkal. Következésképpen nem véletlen, hogy a kelet-európai szocialista rendszerek legitimációjába ezek a vonások talán a szükségesnél jobban megrögződtek, és így nem fordítottak kellő tudatossággal gondot a legitimáció szocialista formáira. Elegendőnek vélték általában a szocializmus felsőbbrendűségének, igazának bizonyítását (sokszor deklarálását), és a tömegek konkrét irányú mozgósítását. S ebben hol a már-már anarchikus legitimálási formák, hol pedig a polgári társadalomra jellemző „racionális legitimáció" – ez a harmadik forma a Max Weber-i csoportosításban (nevezetesen a tudatra, a felvilágosultságra való apellálás) – került túlsúlyba, anélkül, hogy a szocializmus *adekvát legitimációs eszközeit* megtaláltuk volna.

A szocializmus legitimációjának legfőbb hiányossága mégis az volt, hogy a *legitimáció eltérő szintjeinek* szükséges megkülönböztetése a gyakorlatban legtöbbször nem történt meg. A legitimitás a társadalmi valóságnak legalább három szintjére vonatkoztatható: a társadalmi rendszerre; a politikai rendszerre; és a kormányzati szintre (Bayer J. idézett cikke). Tévedéseink egyik forrása, hogy egy-egy sikeres politikai kurzus legitimációját úgy értékeltük, hogy maga a szocializmus mint társadalmi rendszer legitimálódott, vagy pedig – s ez gyakoribb és politikailag veszélyesebb – a szocialista rend legitimációjából a politikai rendszernek, s mi több, a kormányzat mindenkori legitimációjára is hajlamosak vagyunk következtetni. Valóban létezik ezek egymásra irányuló kölcsönös hatása, átsugárzása, de összekeverésük annak súlyos veszélyét hordozza, hogy az egyik szint legitimitásából a másik szinten is rendben levőnek tartjuk, s ez *legitimációs fenyegetettséget* hordoz. Miként delegitimációs veszélyt hordoz az is, amikor kormányzati vagy politikai válságjelekből tendenciózusan következtetnek a rendszer legitimációjának megingására.

Mindezek ellenére állíthatjuk, hogy a polgári ideológiának és politikai gyakorlatának előnye, illetve a szocializmus lemaradása e téren *rendkívül relatív*. Nem szabad elfelejteni, hogy a tőkés társa-

dalmak fejlettebb demokratikus államaiban a legitimáció elméletének és eszközeinek idejében történő kidolgozása, illetve kialakítása annak köszönhető, hogy e társadalmak *mint társadalmi-gazdasági alakulatok* és mint politikai rendszerek valódi lényegük alapján aligha legitimálhatják önmagukat. Érthető tehát, hogy az előbbit kevéssé tekintik legitimációs tartománynak, míg az utóbbira és főleg a kormányzati rendszer legitimációjára óriási erőket fordítanak, s tegyük hozzá, kifinomult módszereket alkalmaznak. Ezzel szemben a szocialista forradalmak hatalmas tömegmozgalomra, a tömegek megnyerésére, bevonására, aktivitására támaszkodva eleve megteremtették a szocializmus mint *rendszer* legitimációját. Mégsem indokolt feltételezni, hogy a hősi küzdelmekben való hajdani részvétel, s főleg azok közvetített emléke későbbi generációk számára önmagában elfogadottá teszi magát a rendszert. Nem, mert a későbbi nemzedékek érzelmi kötődése a hősi múlt időbeli távolságával arányosan csökken, és a küzdelem résztvevőiben is megfogalmazódhat, hogy „nem ezt akartuk". De szükségessé teszi a folyamatos legitimálást az is, hogy a szocializmus a mai modern kapitalizmus fejlett országaival vagy azok néhány sajátosságával összevetésben nem igazolja automatikusan önmagát. Még inkább fontos ez az újabb és újabb nemzedékek irányában, akik a kezdeti „közmegegyezésnél" nem voltak jelen, és a modern kapitalizmussal való horizontális összehasonlításra pedig gyakori lehetőségük van.

Mint említettük, a legitimáció egyik általános feltétele a *konszenzus*. Ez nem örök, minden új szakaszban, minden új feladat kapcsán, minden újonnan belépő nemzedékkel vagy újonnan szerveződött réteggel is újra kell kötni, újra ki kell alakítani.

A konszenzus a szocializmusban nem létezik annak lényegi vonásaival való azonosulás nélkül. Delegitimáció létrejöhet a hibák nyomán, nehézségek okán. Delegitimációt szándékosan is elő lehet idézni. Ugyanis a legitimáció mint „a hatalom legitimként való *elismerése*", tudatos elem, úgy ideiglenes megvonása is előidézhető a tudatos manipuláció eszközével, ha az valamilyen mértékben megalapozódott a materiális szféra repedései, nehézségei által. Főleg a politikai rendszer és a kormányzat legitimációját – természetesen bizonyos negatív alapok létezése mellett – mesterségesen, tudatosan is meg lehet ingatni. Megindul a delegitimáció a kiküzdött értékek és eredmények szisztematikus megkérdőjelezésével, a folyamatok pozitív, vagy a negatív oldalainak elhallgatásával, dezinformálással, személyek és intézkedések megrágalmazásával. Egyáltalán, a társadalom valóságos nehézségei és hibái ürügyén a legitimáció azonnali és gyakori megkérdőjelezése – nemegyszer tudományosnak látszó blöffök segítségével – delegitimáló hatású, miként az a

hibák takargatása, a valóság lakkozása is. Az ilyen törekvések leleplezése, valós alapjai fölszámolása kétségkívül a legitimációs válság elhárítása irányába hat. De mert a legitimáció nem egy konstans jelenlevő, amit egyszerűen védeni kell, ezért a válságelhárítás a legitimáció folyamatos biztosításával, annak állandó építésével oldható meg. Természetesen a legitimáció végső s egyben legstabilabb alapját egy társadalom gazdasági sikeressége, a célok vonzó jellege, dinamizmusa, és nem utolsósorban az egyén érvényesülési lehetősége adja. Ezek azonban nagyobbrészt közgazdasági kérdések lévén nem képezték kutatásaim tárgyát.

4. A NYILVÁNOSSÁG HELYE ÉS SZEREPE A VÁLSÁGELHÁRÍTÓ MECHANIZMUSBAN

A nyilvánosság – beleértve a szocialista nyilvánosságot is – a politikai rend egyik szervező elve, amely a közhatalom feletti kritika szférájaként jött létre és a különböző társadalmi erők politikai küzdelmének és mozgásának színtere. A nyilvánosság egyszersmind a tömegek megnyerésének és befolyásolásának eszköze a különböző információcsatornák útján. Miközben maga is hatalommal bír, hatalmi eszköz, egyben közvetítő tényező a társadalom és a hatalom között. A szocialista nyilvánosság több specifikus megkülönböztető jeggyel is rendelkezik. Ezekből megemlítjük a következőket:

a) A szocialista nyilvánosságon *csak a haladást* szolgáló, valósághű ideológiai-politikai nézetek szétáradását, terjesztését, a tömegek és a vezetés javuló tájékoztatását értjük.

b) Mint a szocialista demokrácia szerves része, magában foglalja a *társadalom valamennyi funkcionáló szervezetét* (amelyek természetesen többek is, kevesebbek is a nyilvánosságnál), mert azok a habermasi értelemben vett „nyilvános okoskodásnak" is fórumai, a társadalmi ügyekbe való szervezett, rendszeres és intézményes beavatás eszközei, és nem utolsósorban a tömegek aktív gyakorlati társadalmi tevékenységének területei. Ebben az értelemben – és csakis ebben az értelemben – a nyilvánosság fogalmába beleértem a párt, a szakszervezet, népfront, ifjúsági szervezet stb. tevékenységét is.

c) Végül kiemeljük a szocialista nyilvánosság jegyei közül, hogy ez egyszerre tartalmazza *a hatalom feletti kritikai mozzanatot és a hatalom* (értve ezen a politikai rendszer) *iránti bizalmat.* Kritikai funkció nélkül nemcsak a nyilvánosság korlátozódik, hanem a hatalom is gyöngül. Nélküle nem történik meg egészséges formában a hatalom és a társadalom egésze közötti információ áramlása, következésképp nem lép fel a negatív visszacsatolás, aminek hiányá-

ban a társadalmi folyamatok irányított korrekciójára sincs lehetőség. A nyilvánosság kritikai eleme a szocializmusban feltételezi a bizalmat. A kölcsönös bizalom a szocialista állampolgári lét alapkövetelménye, a tömegaktivitás és a közügyek érdekében való konstruktív nyilvános szereplés feltétele. A bizalom és a kritikai mozzanat csak *formálisan* és részlegesen van ellentmondásban, amennyiben a bizalom egy szűk határon belül türelemre is int a kritika terén, és a kritika megingathatja e bizalmat. Lényegét tekintve azonban a bizalom felerősíti, tartalmassá és főleg korrektté teszi a kritika gyakorlását és fogadását. A gyakorlatra irányuló, a lehetőségekkel megközelítőleg arányos és főleg felelősségteljes bírálatot legjobban a bizalom alapján lehet gyakorolni. De a bírálatot fogadni: annak szükségességét, társadalmi hasznosságát, megalapozottságát jól megítélni, és konzekvenciáit a gyakorlatban időben levonni szintén csak a bizalom alapján lehet a legoptimálisabb módon.

A nyilvánosság azzal, hogy legitimál, beavat, feszültséget vezet le, felelősségre nevel és tettekre mozgósít, egyszersmind lehetővé teszi a válság *előjeleinek* időben való felismerését, s ugyanakkor az elkerüléshez szükséges társadalmi – termelő, politikai és ideológiai – tevékenység szervezésére is képes.

Itt kell jeleznünk, hogy a nyilvánosság *rossz értelmezése* éppen hogy az ellenkező irányba hat. Melyek ezek a tipikus értelmezési tévedések?

Az első és legtipikusabb a nyilvánosság szerepének *abszolutizálása*. Az ilyen felfogás a mindent megváltó nyilvánosságra hivatkozva előbb-utóbb egyfajta objektivitás mögé rejtőzve szabad utat nyit a legkülönbözőbb, a szocializmustól idegen nézeteknek. Nem sorolom ide a „más" vagy akár az elleséges nézetek kellő és érdemi bírálat melletti nyilvános fórumokon történő tárgyszerű ismertetését. De a nyilvánosság abszolutizálása nemegyszer felerősíti az általa nem kívánt, sőt éppen bírált hangulatokat. Az arányok elvételével maga is propagálójává válik annak, aminek létét és elszaporodását sokan a társadalmi nyilvánosság hiányára vezetik vissza. Az abszolutizálás leszerelő hatású is, mert következményeként kialakul az az illúzió, hogy ha valamiről a tömegkommunikációs eszközök sokat és sokoldalúan szólnak, akkor az már a megvalósulás útjára került.

A rossz értelmezések másika a *kritikai szerep kisajátítása*. Az a tévképzet, hogy a társadalomkritikának egyedüli letéteményese a nyilvánosság (s ilyenkor a nyilvánosságot rendszerint leszűkítik a tömegtájékoztatás hivatalos és más formáira), elvi alapot ad a különböző társadalmi dimenziók összekeveréséhez. Lévén, hogy a tömegkommunikációs eszközök a gyakorlatban egy szűk csoport

használati birtokában vannak, általa egyesek össztársadalmi kritikának, „népakaratnak", „tömeghangulatnak" tüntethetnek fel szűkebb csoportnézeteket, és az össztársadalmi rangjára emelhetnek rétegérdekeket. Ebben a miliőben létező értékek eltűntnek látszanak, és egy idő után a társadalmi valóságban is visszaszorulnak, miközben vélt vagy partikuláris értékek általános alapértékké lépnek elő.

Tehát a félreértelmezett nyilvánosságnak identitás-aláásó, értékzavar-fokozó, s mindezzel delegitimáló hatása lehet, s ezzel a válsághelyzet kialakulását nem korlátozza, hanem teremti.

Alapvetően azonban a szocialista nyilvánosság egyik nélkülözhetetlen eszköze a válság megelőzésének. Ebből a szempontból legfőbb feladata, hogy minden válságelőjelet, jelenséget, társadalmi ellentmondás, amely a válsághoz vezetne, segítsen feltárni, felszínre hozni; majd megoldását szervezni.

5. REFORM MINT A SZOCIALIZMUS ALAPVETŐ, VÁLSÁGOK NÉLKÜLI ÚTJA

Felfogásunk szerint átfogó reformra a szocializmus építése során a feltételek gyökeres megváltozásakor, valamint akkor van szükség, amikor az ellentmondások olyan területeken és olyan mennyiségben jelennek meg, hogy igen valószínűvé válik a társadalom válságba jutása.

Mivel a reformnak igen sokféle értelmezése létezik az elméleti köztudatban, nem felesleges a reform felfogásunk szerinti fogalmát rögzíteni. „A reform a szocialista építés konszolidált körülmények között az alapvető társadalmi minőség továbbfejlesztésének átfogó módja, a társadalom egy-egy nagyobb, vagy egyszerre több szférát érintő, azokat tovább fejlesztő, átgondolt, tudományosan megkonstruált, rendszerszerűen egybekapcsolt folyamata, amely a központi irányitást és a legszélesebb népi kezdeményezést egymástól elválaszthatatlanul tartalmazza."[2] Mindezt, ha lefordítjuk témánk nyelvére, akkor azt mondhatjuk - lévén, hogy a minőségi változás belső tartalma az ellentmondás - , hogy a reform mindig az *ellentmondások komplexumát* oldja meg. A válságmegelőzés legfőbb módja az ellentmondások átfogó jellegű, azaz reformok útján történő megoldása.

Milyen ellentmondások megoldása képezi a reform belső tartalmát? Mindenképpen az *alapvető ellentmondásé*, valamint az ezzel

[2] *H. Varró Rózsa:* A reformról. Társadalmi Szemle, 1984/2. sz. 48. old.

közvetlenül vagy meghatározó módon kapcsolatban levő, *az alapvető ellentmondás mentén* szerveződő ellentmondásoké.

Az alapvető ellentmondás tartalmát 1. a termelőerők és a termelési viszonyok között fellépő; 2. a termelőerőkön belüli és 3. a termelési viszonyokon belüli ellentmondások képezik. Az alapvető ellentmondáshoz *közvetlenül kapcsolódó* szféra pedig a *politikai intézményrendszer* és az *ideológiai élet ellentmondásai.*

A reform tehát ebből az aspektusból nem más, mint ezeknek az ellentmondásoknak, illetve ezek közül egy adott időszakban megoldásra érett állapotban levőknek a megoldása s vele együtt a válság elkerülésének alapvető módja. Éppen ezért a reformnak általános elvi feltétele ezeknek az ellentmondásoknak kellő társadalmi felelősséggel és tudományos hozzáértéssel végigvitt elemzése és alapos ismerete.

Az a tény, hogy a reform ellentmondás-komplexumok megoldását jelenti, nem igényli azok egyszerre történő megoldását. Márcsak azért sem, mert ennek ritkán van meg az objektív és szubjektív feltétele. Rendszerint egy-egy ellentmondáscsoport megoldásával teremtődik meg a másik csoport megoldásának feltétele. A reform szerepe a válságmegelőzés folyamatában nem egy a többi válságmegelőző hatású társadalmi tényezők között, hanem a legfontosabb.

Ugyanis a korábbi pontokba érintett válságelhárító mechanizmusok és területek a reformfolyamatnak tartalmi elemei, illetve tulajdonságai – így például a reform maga is egyensúlyt teremt, legitimál, nem nélkülözheti a párt vezető szerepét stb. Ő maga azonban nem egy a sok közül, hanem a reform maga – az alapvető ellentmondás konkrét történelmi formájának megoldásában jutott szerepe folytán – *a szocializmus alapvető, válságoktól mentes útja.* A hangsúly itt az „alapvetőn" van. A reform már csak azért sem teremthet ellentmondásmentes állapotot, mert ő maga is számos ellentmondást szül, amelyek érintőleges tárgyalására nincs itt módunk.

Az elmondottakból is kitűnik: a felsorolt feladatterületek gondozása, a tennivalók elvégzése akkor is nélkülözhetetlen lenne, ha soha semmilyen válság nem fenyegetné a szocializmust. Ezért önmagukban nem valami művi úton létrehozott válságelhárító mechanizmusok, hanem a szocializmus normális létének, fejlődésének, a nép és a nemzet boldogulásának, a társadalom előrehalaadásának eszközei és módszerei.

(A tanulmány egy részlete a *Társadalmi Szemle* 1987. 3. sz.-ban jelent meg.)

PACH ZSIGMOND PÁL

A nemzettudat alakulásáról Magyarországon 1945 után

1

„Mi közünk a nemzetekhez?" – tette fel a kérdést Engels 1845-ben, az ún. „nemzetek ünnepéről" tudósítva, amelyet a Testvéri Demokraták nemzetközi társasága ült meg Londonban, angol, francia, német, olasz, spanyol, svájci, lengyel, török és magyar résztvevőkkel. És a kérdésre így válaszolt: *„A nemzetekhez... nagyon is sok közünk van. A nemzetek testvériesülése,* [az] amelyet most a szélső, proletár párt mindenütt végrehajt a régi, természetadta *nemzeti egoizmussal* és a szabadkereskedelem képmutató *magánegoista kozmopolitizmusával* szemben..." „Kívánjuk, hogy az összes nemzetek demokratái, elvetve a múltbeli féltékenységet és nemzeti ellenszenvet, testvéri falanxban egyesüljenek a zsarnokság megsemmisítésére és az egyenlőség általános győzelmére."[1]

Marx és Engels tévedett, amikor a szociális forradalmat és vele együtt a nemzetek internacionalista testvériesülését az akkor közeledő forradalomtól várta; e tévedésükkel utóbb maguk számoltak le. De az idézett *1845.* évi kijelentés mégis időálló. A marxistáknak a nemzeti kérdésben való eleven érdekeltségét szögezte le, és a nemzeti kérdés internacionalista felfogásának egyik alapelvét fogalmazta meg maradandó érvénnyel: a *kétirányú* szembenállást – mind a „nemzeti egoista" nacionalizmussal, mind a „magánegoista" világpolgársággal, nemzeti közönyösséggel.

Éppen száz esztendővel később, *1945*-ben – a történelmi helyzet minden gyökeres különbsége dacára – végső soron hasonlóan kétirányú feladatot állított a nemzeti kérdés Magyarországon is a demokratikus erők, a kommunisták elé. „Kétfrontos" harcot kellett folytatniuk a háborús katasztrófát szenvedett és felszabadult országban. Egyrészt teljes határozottsággal kellett fellépniük a nemzettudat súlyos nacionalista-fasiszta szennyeződésével, a soviniz-

[1] MEM 2. köt. 571., 581. old.

mus és faji uszítás torz eszméivel szemben; másrészt szóval és tettel kellett cáfolniuk a nemzettől való idegenségükről terjesztett rágalmakat, bizonyítaniuk nemzeti hivatottságukat, legitimációjukat.

Az eszmei-politikai harc Magyarország felszabadulásának folyamatában indult. Hazánk történelmi útjának szakaszait és ütemeit mindazóta jószerint azzal jellemezhetjük, sikereit és kudarcait részben azon mérhetjük le, hogy a magyar kommunisták és szövetségeseik mennyire voltak képesek arra – és a változó körülmények között mennyire volt lehetséges számukra –, hogy együtt és egyszerre tegyenek eleget a kettős feladatnak. Annak, hogy leküzdjék a nacionalista elfogultságok és gyűlölségek korlátait és kísértéseit, s ugyanakkor elhárítsák a nemzeti sajátosságok élénk színeit fakító tendenciákat. Annak, hogy a haza eszméjét és a haladás gondolatát a gyökeres társadalmi átalakulás folyamatában a kor színvonalán egyesítsék.

A felszabadulás óta objektíve megtett történelmi utunknak csakúgy, mint közgondolkodásunk történelmi útjának éppen ez az egyik fő mércéje, és továbbhaladásunknak is egyik kulcsa: mennyiben sajátosan nemzeti jellegű a szocializmus építésének felfogása és gyakorlata hazánkban; mennyiben tudunk magyar veretű választ adni a társadalom törvényszerű fejlődésének nemzetközi kérdéseire.

2

A magyar társadalom nemzettudatának alakulása korántsem volt egyenes vonalú és ellentmondásmentes 1945 után. Különböző tényezők hatottak rá egymás mellett és egymással szemben. Az a tény, hogy a Horthy-rezsim háborús összeomlásba vitte az országot, nagyrészt szertefoszlatta a történelmi uralkodó osztályok államvezető szerepéről, nemzeti illetékességéről hangoztatott nézeteket – de az általuk negyedszázadon át gerjesztett irredenta, antiszemita és antikommunista érzelmek, besúlykolt nacionalista szólamok tömeghatását rövid távon persze nem oszlatta el, az őket felváltó demokratikus államkormányzatra pedig súlyosan nyomasztó politikai örökséget hagyott. A trianoni államhatárok rögzítése a második világháború után a Horthy-rendszer és a Szálasi-rezsim politikájának keserű hagyatéka volt, de olyan beállításra is lehetőséget engedett, hogy a kommunisták, a demokratikus erők nem képviselik megfelelően a nemzeti érdekeket. Másfelől az a tény, hogy éppen nemzeti jelszavak mindent túlharsogó rikoltozásával sodorták az országot a háborús katasztrófába, sokak előtt magát a nemzet szót is kétségessé tette, a nemzet fogalmat is diszkreditálta.

A kiábrándultság hangulatának olyan megnyilatkozások is tápot adhattak, amelyek a nacionalizmust – mély elvi és erkölcsi alapon, de – egy általános felvilágosult vagy elvont internacionalizmus szemszögéből marasztalták el, illetve az olyan következtetések, amelyek – a második világháborúnak abból a tényleges és tragikus tapasztalatából kiindulva, hogy a kis államok, egymás közti viszályaik miatt is, a nagyhatalmi terjeszkedéssel szemben nem képesek tartós nemzetközi ellensúlyt biztosítani – a nemzeteszme, illetve a nemzeti állam jelenkori időszerűségét egészében megkérdőjelezték.

1945 így is alapvető fordulatot hozott a társadalmi tudat alakulásában is. A Szovjetunió felszabadító tette és a belső haladó erők küzdelme néhány év alatt elsöpörte a régi uralkodó osztályok anyagi-politikai hatalmát, következésképpen megrendítette ideológiai hatalmukat, túlsúlyos tudati befolyásukat is. Pár esztendő folytán kedvező lehetőségek nyíltak arra, hogy a hazafias érzések egyre szélesebb tömegekben kapcsolódjanak össze a társadalmi haladás törekvéseivel, a nemzet jövőjének képe az internacionalizmus távlataival, a magyarságtudat a marxizmus gondolataival.

Ámde ugyanerre az időre, a fordulat évére már a hidegháborús feszültség és a sztálini korszak szektás-dogmatikus torzulásai is egyre inkább éreztették hatásukat, gátolva a kedvező lehetőségek valósággá válását. Az eszmei-politikai harc kiéleződött, de túlnyomórészt formálissá vált. A tényleges vita akár a nemzeti kérdésben kavargó nézetek körül, akár az ideológia és a politika más kérdéseiben a nyílt színen lényegében megszűnt, és egy uniformizált látszategység felszíni máza mögé szorult – alkalomadta kitörésre várva. A kirekesztés és dogmatizmus a kultúra és a tudomány területén is eluralkodott: fukar mércével mérte történelmi és kulturális örökségünket, szürkített-csonkított jelentős históriai egyéniségeket és folyamatokat, indokolatlanul mellőzött nemzeti értékeket. A politikában és a gazdaságban a szovjet példa idealizálása és mechanikus másolása, a szocialista táboron belül a nemzeti és a nemzetközi érdekek viszonyának egyes felfogásbeli tisztázatlanságai és gyakorlati csorbulásai ellene hatottak hazafiság és internacionalizmus egészséges, együttes fejlődésének; sértették a nemzeti érzelmeket, és a nacionalizmus örökölt formáinak maradványaitól még korántsem mentes társadalmi rétegek és csoportok nemzettudatát újabb nacionalista elemekkel terhelték.

Mindez más gazdasági és politikai tényezőkkel együtt – közöttük a szektás vezetés bűnös törvénysértéseinek lelepleződésével, valamint a revizionista tendenciák felbukkanásával – eszmei zűrzavart, értékvesztést, morális válságot idézett elő a társadalomban, és az 1956. évi ellenforradalmi időszakban a nacionalizmus felbolydulásához, szovjet- és kommunistaellenes jelenségekhez vezetett.

A Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusának állásfoglalása a szocializmushoz vezető különböző utak lehetőségéről, valamint a szovjet kormány 1956. október 30-i nyilatkozata a szocialista országok közötti kapcsolatokban a teljes egyenjogúság érvényesítéséről, szakított a torzításokkal, és megteremtette az átmenet elvi feltételeit a szocializmus monopolitikus felfogásától és gyakorlatától a közös társadalmi tapasztalatokra, törvényszerűségekre és sajátos nemzeti adottságokra egyaránt figyelő politikai cselekvéshez és elméleti elemzéshez, a nemzeti és nemzetközi érdekek gazdasági, politikai egyeztetéséhez, a hazafiság és az internacionalizmus pozitív kölcsönhatásának kibontakozásához.

Magyarországon voltaképpen csak a Magyar Szocialista Munkáspárt 1956. decemberi határozatában nyert világos és közérthető megfogalmazást és a szocialista konszolidáció folyamatában átfogó alkalmazást a kétfrontos harc gondolata: szélesen, a társadalomirányítás egész problematikáját illetően, de a nemzettudat ideológiailag és politikailag oly érzékeny területére kiterjedően is. A termékeny tézis ebben a vonatkozásban azt jelentette, hogy a politikai hatalom megálljt int a feltarajlott nacionalizmusnak; de igenis teret enged a nemzeti öntudat és azonosságtudat pozitív kifejezésének, egészséges önmegvalósításának, a nemzeti sajátosságok kifejtésének, a nemzeti és nemzetközi szempontok összehangolásának; s a szocialista konszolidáció létrejöttével mindinkább tágítja ennek mozgásterét, józan fokozatossággal, de szívós következetességgel.

Azt jelentette, hogy ösztönzi a kultúra és a tudomány művelőit arra, hogy elvi kritikával forduljanak szembe a nacionalizmus hagyatékával és új formáival – ugyanakkor gondos kutató, újraelemző munkával mélyítsék el és szélesítsék ki a szocialista jelen szerves nemzeti-történelmi alapzatát: a forradalmi, függetlenségi és szabadságharcos hagyományok mellé – mellé jük és nem szembe velük! – sorakoztassák fel a békekorszakok, a reformok, a gazdasági haladás, az anyagi-technikai civilizáció és a szellemi kultúra előmozdításának megannyi értékét, hasznos-nemes tradícióját.

Azt jelentette, hogy a politikai vezetés megnyitja az utat a szellemi közélet nyilvánossága felé a demokratikus nemzettudat különböző árnyalatainak, irányzatainak a képviselői előtt – azok számára is, akik az ötvenes évek mély társadalmi és morális válságában orientációt vesztettek, és most kezdtek újratájékozódni előremutató irányban. Társadalmi életünk fórumain most már szélesedő tér kezdett nyílni a tényleges vitára, nem utolsósorban éppen a nemzet és nemzettudat problémakörében.

A történelmi, irodalmi és publicisztikai viták szakaszosan, mintegy hullámszerűen újultak fel, és Molnár Erik, illetve Darvas József, majd Illyés Gyula és Király István írásai nyomán különösen megélénkültek. A nézetek ütközései nem nélkülözték az ideges, szubjektivisztikus felhangokat, és a vitatott kérdések természetéből következően az olyan hajlandóságokat, amelyek a „vagy-vagy" típusú válaszadások felé csúsztak: egyfelől inkább a nacionalizmus megnyilvánulásaira és veszélyeire, másfelől inkább a nemzeti közöny tüneteire és fenyegetéseire tették a hangsúlyt. Egészükben véve azonban a viták pozitívan hatottak, felfogások rendeződését, görcsök oldódását segítették elő.

Általában is elmondhatjuk, hogy a szcialista megújulás politikai irányvonala számottevő sikereket ért el a nemzettudat tisztításatisztázása tekintetében is a hatvanas évek folyamán, a hetvenes évek elején – akkor, amikor hazánk és a nagyvilág sok vonatkozásban „felszálló ágon" haladt; a hidegháború után beköszöntő enyhülés felderülő láthatárát a kubai válság és a csehszlovákiai események sem tudták hosszabb időre felhőbe borítani; tartott a világgazdasági konjunktúra; a gazdaság és életszínvonal töretlenül növekedett a szocialista közösség országaiban.

4

Valamikor a hetvenes évek közepe felé kezdődött jelenkortörténetünknek legújabb – s lényegében mindmáig tartó – szakasza, amidőn a világgazdasági feltételek romlása és a nemzetközi feszültség újbóli kiéleződése egybeesett a szocializmus világméretű előnyomulásának lelassulásával és a szocialista országok belső nehézségeinek fokozódásával. Az olajárrobbanások, a tőkés gazdasági recesszió hatásainak „begyűrűzése", a külkereskedelem cserearányainak romlása, egyúttal az extenzív fejlesztés tartalékainak kimerülése a korábbiaknál nyilvánvalóbbá tette a „létező szocializmus" gazdaságának hatékonysági problémáit, és felidézte a világszínvonalhoz való gazdasági-műszaki felzárkózás elakadásának veszélyét.

Ezek a fejlemények sokszorosan kihatottak, s ellentmondásosan tükröződtek a nemzeti létben és nemzettudatban. Mindenekelőtt megkerülhetetlenül napirendre tűzték a szocialista tervgazdálkodás mechanizmusának reformját, illetve annak – a közbülső megtorpanás után – továbbfolytatását, a nemzetgazdaság korszerűsítésének és teljesítőképessége fokozásának feladatát. Ez a program nyilvánvalóan csak a legszélesebb szövetségi politika, a „nemzeti közmegegyezés" alapján igérhetett eredményt – mindazok alkotóerejének kibontakoztatásával, akik saját boldogulásukat keresve képesek és

készek „népben, nemzetben gondolkodni" és cselekedni. Így a gazdasági nehézségek szorítása ösztönzött a hazafiasság „tartalékainak" mozgósítására, a nemzettudat történelmi-kulturális összetevőjének erősítésére is.

S talán nem tévedünk, ha úgy értékeljük: szellemi életünk fejlődésének fő árama a legutóbbi egy-másfél évtizedben is ebbe a pozitív irányba mutatott, előrevitt. Méltó helyre állított elfeledett vagy mellőzött történelmi, tudományos és művészeti értékeket – köztük olyanokat is, amelyeket a történeti egyházak közvetítenek –, korrigált a hazafiságban nacionalizmust gyanító óvatoskodásokat, felismert és elismert tényleges nemzeti sajátosságokat; átfogó, össznemzeti érdekű vállalkozásokat indított a történelmi-társadalmi tudományokban; kulturális kapcsolatokat épített a határainkon kívül élő magyarsággal.

A gazdasági téren tett erőfeszítések nem voltak eredménytelenek. Amikor minden kendőzés nélkül kell szembenéznünk azzal a kemény ténnyel, hogy a termékszerkezet korszerűsítésében, a hatékonyság növelésében és a gazdaságtalan termelés korlátozásában általában nem sikerült előrelépnünk, ugyanakkor nem téveszthetjük szem elől azt sem, amit a népgazdasági tervezésnek az áru-, pénz- és piaci viszonyokkal való összekapcsolása és a köztulajdonnak az egyéni vállalkozókedv érvényesülését lehetővé tevő felfogása és kezelése révén ténylegesen elértünk. Az iparszerűen szervezett szövetkezeti nagyüzem és a kiegészítő egyéni háztáji gazdaságok sajátos együttesének kialakítása a mezőgazdaságban átütő, határainkon túl is méltányolt erdményeket hozott. Majd a nyolcvanas évek elejétől a közösségi tulajdon (illetve az állami szektorban végzett munka) és a magántevékenység társítása számos új formájának bevezetése az iparban és különösen a szolgáltatások területén – ellentmondásos mozzanataival együtt is – fontos nemzeti jövedelemképző tényezőnek bizonyult, és ugyancsak nemzetközi figyelmet keltett. Ezek a sajátos módszerek is közrejátszottak abban, hogy a nehéz időkben is gyarapodott az ország, sikerült megőrizni népgazdaságunk stabilitását és alapvető szociális vivmányainkat. Egyben hozzájárultak nemzeti öntudatunk „karbantartásához" is, és annak egyik jelenkori összetevőjévé váltak. A „magyar modell" – vitatott – fogalma közvéleményünkben túlnyomórészt nem nacionalista felhangokkal kísérve, nem a követendő példa jelentésével vált használatossá, hanem a szocialista építés nemzeti sajátosságainak kifejezéseként, sajátos formáinak, légkörének és hangulatának jelzéseként.

Ez az értékelés azonban, mint ismeretes, nem általánosan elfogadott. Az ellenvéleményt egyes írók – még a hetvenes években és a nyolcvanas évek elején – főként úgy fogalmazták meg, hogy a poli-

tikai vezetés irányvonalát egyoldalúan gazdaságközpontúnak minősítették, és a nemzeti kérdések, a nemzettudat kérdései iránti közömbösségben marasztalták el. Némelyek úgy vélekedtek, hogy 1945-tel és azóta „a fordulat nem a tudatban, pusztán a körülményekben következett be". Mások az „önostorozó történetszemlélet" ellen vontak pennát, és történetírásnak-oktatásnak, tömegkommunikációnak egyaránt szemére vetették, hogy – jelen gondjainkat folyvást a multtal kötve össze és történeti fejlődésünk elmaradását emlegetve – gyengítik a nemzet önbizalmát, elhintik a kishitűség magvait. Az ilyen és hasonló felfogások mintha nem akarnák hírét venni a Magyar Szocialista Munkáspárt állásfoglalásainak, amelyek egyenlő súllyal mutatnak rá mind a nacionalizmusban, mind a nemzeti közömbösségben rejlő veszélyekre, s mindkét negatív magatartásforma elleni fellépés fő eszközét a hazafiság és nemzetköziség tudatának együttes kibontakoztatásában, a nemzeti önismeret és önbecsülés józan egyesítésében jelölik meg. Mintha nem akarnának tudomást venni arról a munkáról, amelyet a Hazafias Népfront és más társadalmi szervezetek, kulturális és tudományos intézmények éppen ebben a szellemben végeznek, az utóbbi évtizedekben növekvő intenzitással. Mintha nem vetnének számot azzal, hogy aki nem néz reálisan szembe a multtal, annak aligha lehet valós problémalátása a jelenben; mintha nem vennék észre, hogy a létkörülmények és a tudatállapot között tartósan nem lehet alapvető ellentmondás.

5

Jelenkorunk utóbbi egy-másfél évtizedének változásaihoz kapcsolódik egy olyan kérdés előterébe nyomulása is, amelyről az eddigiekben csak utalásszerűen esett szó. A határainkon túl, nevezetesen a szomszédos szocialista országokban élő magyarság, a magyar nemzeti kisebbségek problémája ez, ami társadalmunk nemzettudata alakulásának egyik neuralgikus pontjává vált az elmult időszakban.

A kérdés Trianon, illetve a második világháború vége és a párizsi békeszerződés (1947) óta létezett, de egy ideig – több oknál fogva – a hazai nemzettudat perifériájában maradt. Egyrészt, az elmélet és a propaganda – a klasszikus marxista felfogás alapján – a nemzeti elnyomást a kapitalista elnyomás sajátos formájának, kettős kizsákmányolási helyzetnek tekintette; ennek megfelelően úgy vélte, hogy a kapitalista társadalmi viszonyok felszámolása, a szocialista átalakulás önmagában. mintegy automatikusan megoldja a nemzeti-nemzetiségi kérdést is a Duna-tájon. A visszásságokat, ellent-

mondásokat a burzsoá múlt maradványának, átmeneti jelenségnek tartotta, a tömegtájékoztatásban megkerülte, illetve tabuként kezelte. A hamaros megvalósulás reményével hivatkozott a lenini nemzetiségpolitikai elvekre, amelyek történelmi előrelépés lehetőségét kínálták a térség népeit olyannyira nyomasztó negatív örökség meghaladása felé.

Másrészt a gyakorlat, a mindennapok szintjén a szlovákiai események, az ún. lakosságcserék súlyos konfliktusokat keltettek és egyéni tragédiákat okoztak, de a társadalomnak – amelyet akkoriban a gyökeres politikai-gazdasági átalakulás átfogóbb és közvetlenebb vonatkozásai foglalkoztattak – csak egy meghatározott, viszonylag szűk körét érintették, s ez esetben okkal lehetett bízni abban, hogy éppen az 1948. évi csehszlovákiai államfordulat, a kommunisták hatalomra jutása véget vet az ottani magyarság meghurcolásának. Romániában Petru Groza pozitív gesztusai, a kolozsvári magyar egyetem felállítása, a Magyar Autonóm Tartomány létesítése a Székelyföldön, egy demokratikus nemzetiségi politika perspektívájával kecsegtetett. Amikor Jugoszlávia 1949 után, rövidebb időre, ellenséges országnak minősült, a Tito-ellenes rágalomhadjárat sem emelt elnyomásra hivatkozó vádakat. Az 1956-os magyar nacionalizmus éle pedig nem a kisebb szomszéd országok ellen irányult; a Szovjetunióhoz való viszony és nem a trianoni (párizsi) határok kérdése képezte magvát.

Az 1956-ot közvetlenül követő években sem tolódott el egyenlőre a hazai nemzettudat ez irányú koordinátája, holott a határokon túl élő magyarság helyzetében negatív mozzanatok váltak érzékelhetővé. Romániába, Csehszlovákiába éppen ez idő tájt indult-bontakozott a nacionalizmus új hulláma. Nyilván az 1956-os magyarországi események tanulságaként is, táguló tér nyílt a román és szlovák lakosság nemzeti-hazafias érzületének, de egyben az „államnemzet" eszméjének is – kevésbé a lenini nemzetiségpolitikai elvek szellemében, mint inkább régi történelmi receptek jegyében – a kisebbségek, a magyar nemzeti kisebbség rovására. A kezdődő fordulat még nem váltott ki nyílt reagálást a magyarországi közvélemény részéről. A kolozsvári magyar egyetem összevonása a román egyetemmel 1959-ben, itthon jószerint visszhangtalan maradt. A hatvanas évek első felének ún. nemzetvitái tény- és érvanyagukban a hazai jelenre-multra korlátozódtak, s úgyszólván szó sem esett határon túli dolgokról, még az egyes szomszédainknál egyre divatozóbb nacionalista színezetű történetértelmezésekről sem.

Mindez csak vagy egy évtizeddel később került hangsúlyosan és kritikusan szóba – akkor, amikor a hetvenes évek változásai, kedvezőtlen nemzetközi politikai és gazdasági fejleményei éreztették hatásukat a nemzeti-nemzetiségi kérdés kezelésére, a nemzettudat

alakulására is a szocialista országokban. A belső problémák halmozása azt a – korábbi történelmi időszakokból jól ismert – kompenzációs mechanizmust hozta mozgásba egyes szomszédainknál, amely gazdasági hiányokért, társadalmi-politikai fogyatékokért a nemzeti tudat szférájában keresett, illetve kínált kárpótlást, és annak nacionalista elemekkel való feltöltésében vélte megtalálni az ellenszert, a társadalmi kötőanyagot. Most jött el igazán a divatja, sőt néhol már kötelező, hivatalos érvénye olyan romantikus történelmi mítoszoknak, amelyek évezredes messzeségbe vetített „ősnépek" és „nemzetállamok" és a jelen nemzeti-politikai állapotok között folyamatos és töretlen összefüggést konstruáltak. A nacionalizmus elleni eszmei harc sajátos modellje került alkalmazásra: harc a kisebbség nacionalizmusa ellen (amelynek egyre több életmegnyilvánulását sorolták ebbe a rovatba); engedmény, mozgástér a többségi nemzet nacionalizmusának.

A többségi nemzet, „államnemzet" tudatának túlburjánzásai nem korlátozódtak a történelem, az irodalom, az ideológia területére, hanem kiterjedtek a nemzeti kisebbségek kezelésének gyakorlatára. A Magyar Autonóm Tartományt már 1968-ban megszüntették, az 1970-es évek elejétől-közepétől kezdve pedig a diszkrimináció sorozatos jelei, tényei mutatkoztak. Egyre szorítóbb erővel merültek fel a határaikon kívül szakadt magyarság emberi és nemzetiségi jogainak, kulturális-nemzeti identitása megőrzésének problémái.

Ilyenképpen a nemzeti-nemzetiségi kérdésnek a multból fennmaradt aknái újabb tárgyi-érzelmi-indulati töltést kaptak a Dunatáji terepen. A vita nagyrészt a háttérben, a kulisszák mögött morajlott fel. Legális nyilvánosságot csak ritkán kapott, a hivatalos közleményekből legfeljebb a sorok közül volt kiolvasható. Ez társadalmunk különböző rétegeiben – nem indok nélkül – értetlenséget, egyet nem értést váltott ki. Fenyegetett az a veszély, hogy ezenközben sokak tudatában elsikkad a távolabbi és közelebbi múlt megszenvedett tanulsága: a nemzeti marakodás felújulása a dunai térségben történelmileg sehová sem vezet, legfeljebb a pozitív lehetőségek értelmetlen elszalasztásához, a szocialista közösség gyengüléséhez.

6

Az a korábbiakban jelzett felfogás, amely a nemzetiségi problémákat a szocialista fejlődés általános folyamatában automatikusan megoldódni vélte, mintegy az 1960-as évek második feléig élt hazánkban. Ettől az időtől számíthatjuk annak a felismerésnek az ér-

vényesülését, amely szerint a szocializmus építésének általános problematikáján belül a nemzeti-nemzetiségi kérdések külön figyelmet, külön kezelést kívánnak. A hetvenes években pedig a magyar politikai vezetést és kulturális irányítást a gazdasági nehézségek fokozódása nem a nacionalizmust idéző reflexek felé vitte, hanem éppen a nemzetiségi létből eredő hátrányok kiegyenlítésén való munkálkodásra késztette. Arra, hogy a Magyarországon élő németek, szlovákok, délszlávok, románok számára egyre kedvezőbbé tegye a nemzetiségi jogok gyakorlásának feltételeit – mindazokat a lehetőségeket, amelyekre anyanyelvük, hagyományaik, kultúrájuk megőrzéséhez és gazdagításához szükségük van. Az MSZMP XII. kongresszusának (1980) határozatában kifejtett álláspont szerint a kétnyelvű, kettős kulturáltságú és ennek megfelelően józan állampolgári tudattal és egyben egészséges nemzeti-nemzetiségi tudattal rendelkező emberek nevelése, az adott állam iránt lojális, ugyanakkor az anyanemzettel való közösség tudatát fenntartó és ápoló egyének szabad fejlődése: a nemzetiségi kérdés internacionalista szellemű megoldásának fontos eleme lehet itt a Duna-tájon – határainkon belül is, túl is.

Tárgyilagosan állapíthatjuk meg tehát, hogy abban az időszakban, amikor egyes szomszédos országokban a nacionalizmus új hullámverései követték egymást, hazánkban éppen ellenkező irányú, pozitív fejlődési folyamat bontakozott ki (ami persze még korántsem tekinthető lezártnak). Ezt a megítélést megerősítették a magyarországi nemzetiségi szövetségek 1983. őszi kongresszusai is, külön méltányolva, hogy a magyar kormányzat nemcsak a népszámláláskor magukat valamely nemzetiséghez tartozónak vallóra tekint (1980: 84 ezer), hanem – az anyanyelv ismeretén kívül a közös származás, szokások és hagyományok tudatára is kiterjedő széles körű felmérés alapján – a fentiek három-négyszeresére becsüli azoknak a honfitársainknak a számát, akiknek speciális gondoskodást igénylő, sajátos nemzetiségi szükségleteik vannak.

Ez a nemzetiségi politika társadalmunk széles rétegeinek egyetértését és támogatását tudhatja maga mögött. Ritkábban hangzanak csak el olyan nézetek, amelyek célszerűségét kétségbe vonják; mondván: amúgy sem talál viszonzásra. Az ilyen véleményekre azt válaszolhatjuk: nemcsak ezért, sőt elsősorban nem ezért csináljuk. Azért tesszük, mert a szocializmus lényegéből következőnek tartjuk; azért tesszük, hogy hazánk minden lakosa minden szempontból érdekelt legyen az ország építésében, a nehézségek leküzdésében: otthon érezze magát, és azonosulni tudjon közösségi céljainkkal.

Amikor joggal hangsúlyozzuk, hogy a szocialista nemzetiségpolitika elvi jellegű és nem lehet a viszonosságnak vagy a nemzetisé-

gek számarányának függvénye, természetesen nem tekinthetünk el azoktól a nagyságrendi különbségektől, amelyeket a magyarországi nemzetiségekhez képest a szomszédos országokban élő magyar nemzeti kisebbségek számadatai mutatnak. Romániában (az 1977. évi hivatalos adatok szerint) 1 millió 670 ezer, Csehszlovákiában (az 1980-i hivatalos statisztika szerint) 620 ezer, Jugoszláviában (1981) 420 ezer, a Szovjetunió (kárpátaljai Ukrajna) területén (1979-ben) 170 ezer, összesen tehát 2 millió 880 ezer volt azoknak a személyeknek a száma, akik a népszámláláskor magyarnak vallották magukat. Ehhez járul történelmi és földrajzi helyzetük lényeges különbsége. A magyarországi nemzetiségiek túlnyomórészt évszázadokkal ezelőtt telepedtek be mai lakóhelyeikre, s anyanemzetüknek csak később kibontakozott nemzeti fejlődésétől nemcsak földrajzilag, hanem társadalmilag is távol maradtak. A magyar nemzeti kisebbségeket viszont a tisztán magyar népességű területekből is jócskán kanyarító trianoni határok művi úton hozták létre; így azok egy történelmileg kialakult, folyamatosan fejlődő modern nemzet részét alkotják.

Erről azonban egyes szomszédos országokban számosan, sajnos, nem akarnak tudomást venni. Abból kiindulva, hogy a kisebbségek elszakadóban vannak az anyanemzettől, a többségi nemzethez való asszimilálódásukat, vagy pusztán folklórtényezőként való fennmaradásukat tartják a fejlődés kívánatos perspektívájának. Román részről vannak, akik a nemzetiségi kérdés „teljes", sőt „örök időkre szóló" megoldottságának tételét hangoztatják. A „kettős kötődés" elvét csakúgy elutasítják, mint az egymás országaiban élő nemzetiségeknek a népek közeledését szolgáló „híd"-szerepét – olyan hivatkozással, mintha az államegység biztonságát veszélyeztetné. A magunk részéről nem tudunk egyetérteni ezzel a felfogással. Mi éppen a kapcsolatok korlátozását, a nemzetiségek beolvasztásának tendenciáját látjuk olyannak, ami rontja az adott állam társadalmi légkörét és gyengíti politikai stabilitását. Mi több: úgy vélekedünk, hogy a lenini nemzetiségpolitikai elvek közös, kölcsönös és következetes alkalmazása nemcsak Közép-Kelet-Európa *egyes* országainak közvéleményét, társadalmi tudatát érintené, befolyásolná kedvezően, hanem az egész szocialista közösség szempontjából a stabilitás egyik fontos tényezője lehetne, és előmozdítaná az egyenjogú nemzetek baráti közeledését, az internacionalizmus tendenciájának érvényesülését.

Nem tekinthetjük ugyan külön szakasznak jelenkorunk történetében, de mégis külön kell szólnunk a legutóbbi két-három esztendőről. Csupán néhány mozzanat jelzésére szorítkozunk – olyanokra, amelyek közvetlenül hatottak nemzettudatunk alakulására is.

Az első: hazánk külpolitikai helyzetével és tevékenységével kapcsolatos. A Magyar Népköztársaság nemzetközi tekintélye és mozgástere, hírünk a világban a legutóbbi években is gyarapodott. Az a tény, hogy aktív külpolitikával működünk közre a Szovjetunió, a szocialista közösség államai összehangolt kezdeményezéseiben a béke és a biztonság érdekében; az a tény, hogy kis ország létünkre is hozzá tudtunk járulni a Kelet és a Nyugat közötti normális, tárgyalásos kapcsolatok fenntartásához a nemzetközi feszültség kiélesedésének éveiben; az a tény, hogy a legnehezebb időkben is sikerült megőriznünk nemzetközi fizetési és hitelképességünket – nemzeti önbecsülésünket is alátámasztja.

Második megjegyzésünk nemzettudatunk imént tárgyalt neuralgikus pontjára vonatkozik. Az MSZMP XIII. kongresszusának határozata világosan és egyértelműen fogalmazott: „Természetesnek tartjuk és elősegítjük a magyarországi nemzetiségeknek a velük azonos anyanyelvű nemzetekkel való kapcsolatait. Hasonlóképpen természetesnek tartjuk, hogy a szomszédos országok magyar nemzetiségű dolgozói hazájuk hű állampolgáraiként ápolják anyanyelvüket, fejlesztik nemzeti kultúrájukat, s hozzájárulnak népeink barátságának, országaink együttműködésének erősítéséhez." Ebben a szellemben külpolitikánk egyik jellemző vonásává vált az utóbbi években, hogy elvi alapon határozottan fellép a magyar nemzeti kisebbségek jogainak érvényesítéséért. Főleg persze kétoldalú megbeszélések keretében teszi ezt; de vitánk nem szorult immár a kulisszák mögé, hanem kezdett nyílt színre lépni – nemzetközi testületekben csakúgy, mint itthon. Az 1985. őszi Kulturális Fórumon és legutóbb a bécsi, ún. utótalálkozón hazánk képviselői kifejtették: amikor a magyarországi nemzetiségek sorsa és anyanemzetükhöz fűződő kapcsolataik támogatása fontos politikai ügyünk, ugyanakkor határainkon túli magyarok sorsának alakulása sem csupán külpolitikai kérdés számunkra, hanem belső életünkre is hatással van. Hiszen szerte a világban, de elsősorban a szomszédos államokban élő több milliónyi magyar erős szálakkal kötődik nemzeti hagyományaihoz és a mai Magyarországhoz; igényli családi, baráti kapcsolatainak fenntartását és fejlesztését, az anyanemzetéhez való kötődésének elismerését, és ez az igény természetesen kölcsönös. Nemzetközi tanácskozások magyar felszólalói vitába szálltak a nemzetiségi kérdéseket „végérvényesen" megoldottnak deklaráló

kijelentésekkel, illetve a deklarált elveknek ellentmondó gyakorlattal; a szocializmustól idegennek minősítették a nacionalizmus minden formáját, kiváltképpen a nemzetiségek feletti korlátozó gyámkodást, az erőszakos asszimilációt; kiemelték a nemzetiségi jogok érvényesülésének nemzetközi jelentőségét az európai béke és biztonság szempontjából. Nyilván pozitívan hatottak közvéleményünkre az olyan tények is, hogy a legutóbbi években növekvő számban jelentek meg kiadóinknál külhoni magyar írók művei, gyakrabban kaptak helyet napilapjainkban, folyóiratainkban a nemzeti-nemzetiségi kérdést elemző cikkek; hogy a közelmúltban látott napvilágot Erdély történetének háromkötetes összefoglalása, és indult meg szervezett formában a tudományos igényű magyarságkutatás.

Harmadjára a szocializmus magyarországi megvédésének és megújulásának harmincadik évfordulójára utalhatunk, amelyről szintén nemrégiben emlékeztünk meg. Az alkalomhoz kapcsolódó politikai és tudományos ülések, kiadványok és közlemények, televíziós és rádióadások mérlege egészében véve pozitív. Élénk figyelmet kiváltva világították meg az ötvenes évek mély társadalmi válságának okait, és leküzdésének, a szocialista megújulás három évtizedének magyarországi tapasztalatait; gazdag szemlét tártak elő az immár emberöltőnyi korszak meggyőző társadalmi, gazdasági, kulturális és tudományos eredményeiről. Külföldi ellenfeleink vajmi keveset profitálhattak a reményekkel várt évfordulóból. És ami talán a legfontosabb: ez alkalom kapcsán is megerősödhetett az a benyomásunk, hogy a válságból való kiemelkedés, a megújulás évtizedeinek magyarországi történelmi tapasztalata – mint a szocialista közösség egyik országának nemzeti adaléka – nemzetközi érdekű is lehet. Hiszen az „aki nincs ellenünk, az velünk van" formulája, a „nemzeti közmegegyezés" elve, a gazdasági mechanizmus reformjának követelménye manapság más szocialista országok közéletéből, sajtójából is gyakran visszaköszön, más országok sajátos viszonyaira alkalmazva is ígéretes politikai irányvonalnak minősül.

Az elmúlt két-három év azonban terhes volt keményen negatív mozzanatokkal is – főleg gazdasági téren. Népgazdaságunk 1985-re előirányzott megélénkülését 1986 végéig sem sikerült elérnünk, folytatódtak a korábbi kedvezőtlen gazdaságfejlődési tendenciák, nem csökkentek a munkateljesítmény és a jövedelemszint közti aránytalanságok.

Bár politikai és társadalmi rendszerünk alapjai e nehezült viszonyok között is szilárdnak bizonyulnak, hazánk belső légköre – az előbb jelzett pozitív tények visszaigazolása mellett is – kedvezőtlenebbé vált; az anyagi-gazdasági körülmények visszásságai erősen

hatnak a közvéleményre, a közhangulatra. Ha a „magyar modell" – abban az értelemben, ahogy a korábbiakban kifejtettük – táplálta nemzeti önbizalmunkat, akkor tartani lehet tőle, hogy a hozzá fűződő bizalom a mai körülmények között egyesekben meginoghat, másokban pedig az ellentmondásos elemeire utaló aggályok erősödhetnek fel, ideológiai indoklással is – ami a reformfolyamatban ismét fékező effektusok beépítését vonhatja maga után. Nem tekinthetünk el attól sem, hogy egyfelől a szocialista építés nehézségei, másfelől a tőkés világban térhódító jobboldali áramlatoknak hozzánk is elcsapódó hullámverései fölhangosították a belső opozícióit, amint az Írószövetség legutóbbi közgyűlése is mutatja. Végül nem hagyható figyelmen kívül, hogy nehéz helyzetekben ismét aktivizálódhatnak történelmileg régen lejáratott, de rejtetten tovább élő soviniszta jelszavak; faji előítéletek is.

Bonyolult gazdasági-politikai-ideológiai problémakomplexummal kell tehát szembenéznünk, amelyben nyilván a gazdasági fejlődés előmozdítása jelenti a kulcskérdést, kül- és belpolitikai helyzetünk, a közhangulat, a nemzettudat alakulása szempontjából is. A gazdasági-társadalmi hatékonyság emelése, az innovációs készség növelése – a világgazdaságtól való elmaradásnak a kora újkorban történteket megismétlő elkanyarodásnak, megkésésnek az elkerülése – ez hazánk jelenének központi feladata, nemzeti sorskérdésünk.

Elsősorban persze rajtunk áll, saját anyagi és szellemi erőforrásaink összpontosításától és célirányosabb felhasználásától függ, hogy lemarad-e az ország és a perifériára szorul, vagy előre lendül és új impulzust ad a „magyar modellnek". A világgazdasági versenyben való felzárkózásnak, helytállásnak érdeke is arra késztet, hogy körültekintően vessünk számot nemzeti adottságainkkal, lehetőségeinkkel; kritikusan nézzünk szembe hiányainkkal és tehertételeinkkel, és a reális nemzeti önismeretben ne a konzervativizmus „megideologizálásának" eszközét, hanem a reform előrelendítésének eszmei indítékát lássuk és hasznosítsuk.

De előrehaladásunk nem kevésbé függ a nemzetközi együttműködéstől, kivált a szocialista gazdasági integráció fejlettebb, az áru- és pénzviszonyokat felhasználó formáitól. Hiszen a tudományos-műszaki haladás meggyorsításának feladatával – a gazdasági hatékonyság e döntő követelményével – a mai kor színvonalán képtelenek lennénk egyedül megbirkózni, és fejlődésünk szorosan kötődik a KGST komplex programjának sikeréhez, a Szovjetunió tudományos-technikai potenciáljának erősödéséhez. Hiszen Magyarország a baráti országokkal együttesen és egyaránt van érdekelve a társadalomépítés nehézségeinek legyűrésében, a szocializmus megújulá-

sában – azoknak a radikális átalakulásoknak a végrehajtásában, amelyeknek az SZKP XXVII. kongresszusa adott világpolitikai hangsúlyt, és az SZKP Központi Bizottságának az 1987. januári ülése fejtette ki politikai és ideológiai feltételrendszerét.

Ilyenképpen nemzeti érdekeink ma is elválaszthatatlanok a szocialista közösség érdekeitől, nemzeti öntudatunk gyarapodása az internacionalizmus elveinek érvényesülésétől.

PAPP ZSOLT

Mozaikképek a létező szocializmusról

TALLÓZÁS A TÉMA NYUGATI IRODALMÁBAN

Az alábbi áttekintés semmivel nem akar többet nyújtani, mint ami a címben található. Arról lesz szó, hogyan szólnak rólunk – mások, s eközben sem időrendben, sem témákban nem törekszünk kimerítő áttekintésre, tipizáló jellemzésekre. Személyes érdeklődéstől vezérelten kiragadunk egy-egy – kétségkívül domináns és reprezentatív – elméleti, politikatudományi, írói-esszéisztikus, pártpolitikai, szociológiai és napi publicisztikai pozíciót, és röviden elmondjuk, hogyan viszonyulnak az *éppen létező* szocializmushoz egyes nyugat-európai szerzők, gondolkodók. Az írásnak nem témája tehát a marxizmus körüli viták története; nem foglalkozik a szocializmuselméletekkel vagy ezek történetével; nem kíván fényt vetni a nyugati baloldal mai vagy korábbi önreflexióira, szocializmusértelmezéseire.

1. A NEMZETKÖZI FÜGGŐSÉGI VISZONYOK ELMÉLETEI

Meghatározott okokra visszavezethető szünet vagy „szélcsend" után a hatvanas évek második felében jelentős lökést kapott az imperializmus struktúráinak és reprodukciós mechanizmusainak tudományos kutatása. Ebben az időben fontosnak mondható munkák sora jelent meg Franciaországban, az Egyesült Államokban, az NSZK-ban. A szerzők között tucatnyira rúgott a latin-amerikai társadalomtudomány ottani származású művelőinek száma. A téma – némileg leegyszerűsítve – a társadalmak nemzetközi rétegződése volt. Ez a rétegződés politikai, gazdasági, technológiai és katonapolitikai okokra volt visszavezethető, és a rétegződésben megnyilvánuló egyenlőtlenség aszimmetrikus interakciós mintákban csapódott le, amit az elemzések három összekapcsolódó részstruktúrában különítettek el. 1. Az első struktúrában találhatók a kapitalista

társadalmak egyenlőtlenségei és az ebből adódó konfliktusfelületek, amelyek közös érdekszervezetek útján politikailag jelentős mértékben semlegesítődnek; 2. A második struktúrába került a kapitalista és szocialista társadalmak között fennálló gazdasági és technológiai szakadék, ami a szocialista társadalmak autonómiája dacára számos szempontból aszimmetrikus kölcsönös kapcsolatokhoz (penetrációhoz) vezethet; 3. Végül egyértelmű dominancia- vagy dependenciaviszonyok fennállása állapítható meg a nyugati kapitalista társadalmak és a harmadik világ országainak többsége között. Ez utóbbi különös jelentőségét az adta, hogy a harmadik világ országai a világgazdaság jellege és szervezetei folytán sokkal mélyrehatóbban kapcsolódtak a kapitalista országokhoz, mint – bizonyos kivételekkel számolva – a szocialista világ országaihoz.[1]

Felidézve egy keveset a korabeli álláspontokból, figyelemre méltó volt az Egyesült Államok nemzetközileg operáló gazdasági és pénzügyi szektorainak tulajdonított szuperimperialista szerep (Pierre Jalés megfogalmazása). Eszerint az USA a világkapitalizmus stratégiai *top management*-jeként cselekszik, és minden más kapitalista államnak, köztük Nyugat-Európa országainak és Japánnak a cselekvési lehetőségeit végső soron az Egyesült Államok érdekei határozzák meg – vagy korlátozzák. Ebből a hegemoniális vezető szerepből kiindulva számos kutató Nyugat-Európa és Japán nemzeti burzsoáziáinak elnemzetietlenedését és az USA-tőkének való alárendelődését, szatellizációját prognosztizálta.

A szuperimperializmust mint a hierarchikusan kiépült egyenlőtlenség rendszerét értették: ennek csúcsán található az Egyesült Államok, mint technológiailag domináló, gazdaságilag és pénzügyileg világméretekben operatív *szupermetropol*, ehhez képest a nyugat-európai országok kétségkívül döntő gazdasági és technológiai területeken működő másodrendű *szupermetropoliszok*, és a harmadik világ legnagyobb része az amerikai–európai–japán metropoliszok *perifériája*. Az utóbbiak nemzeti burzsoáziája pedig stratégiailag nélkülözhetetlen „hídlábakat" szolgáltat az „északi metropoliszokból" kiinduló kapitalizmusnak. Nézzünk most egy keveset abból, ahol rólunk volt szó.

Nos, a korabeli szuperimperializmus-elméletekben – függetlenül attól, hogy ezt a kifejezést használták vagy sem –, a szocialista tár-

[1] A francia vitából kiváltképpen említendők Samir Amin, Agriri Emmanuel, Pierre Jalés, Christian Palloix, illetve Charles Bettelheim, az USA-ból Paul A. Baran, Paul M. Sweezy és Harry Magdoff; a latin-amerikai társadalomtudományból Fernando Cardoso, André Gunder Frank, Celso Furtado írásai. – A maga útját és „világelméletét" járó Immanuel Wallerstein szocializmusértelmezéséhez lásd Szentes Tamás utószavát „A modern világgazdasági rendszer kialakulása" c. kötethez Gondolat Kiadó 1983.

sadalmak úgy jelentek meg, amelyek kevéssé fejlett termelőerőik és alacsonyabb életszínvonaluk folytán vagy alárendelődnek vagy beletagozódnak a kapitalista világgazdasági rendszerbe[2]. E mellett szólt a technológiai és szociális-gazdasági konkurrencia, a nemzetközi fegyverkezési verseny és a fogyasztói szokások internacionalizálódása[3]. Az a szocialista országoktól produkált nyitás, melynek során a tőkés nyugat részleges gazdasági befolyást nyert (közös tervek, beruházások) a Szovjetunió és Kelet-Európa egyes területein, a szocialista országok „törékennyé tett autonómiájának" tézisét illusztrálta. A szocialista országok, hangzott a diagnózis, feladták sokat hangoztatott gazdasági önállóságukat és sokkal határozottabb külső orientációt kívánnak megvalósítani, mint amit ideológiájukban hirdetnek. A korabeli tünetek és megnyilatkozások – a „túlszárnyalás" politikájának meghirdetése, a hasonló, sőt magasabb növekedési ráta elérése, a verseny, a technikai vívmányok terén (mind a fegyverkezésben, mind a fogyasztásban), a nyugatinak mondott életstílus-ismérvek megjelenése – olyan tényezőkként kerültek bemutatásra, amelyek a termelés és forgalom, a kutatás és fejlesztés nemzeti prioritásaiként a világgazdaságba való beépülést szorgalmazzák.

A korabeli vitákban nem kérdőjelezték meg ennek esélyét, ám kérdésesnek tartották a politikai autonómia fenntarthatóságát. Az elmúlt 15 év fejleményei tükrében a gazdasági felzárkózás (modernizáció) *politikai rendszerfüggő* jellege, illetve ez irányú *invarianciája* került éles megvilágításba[4].

[2] Lásd erre *Ekkehart Krippendorff* Bevezetőjét az általa szerkesztett Internationale Beziehungen c. kötethez (Köln 1972); *François Palloix:* L'économie mondiale capitaliste (Paris 1971), *Dieter Senghaas* (szerk.): Imperialismus und strukturelle Gewalt. Analysen über abbängige Reproduktion (Suhrkamp 1972).

[3] Lásd erre *Ursula Schmiederer:* Systemkonkurrenz als Strukturprinzip der internationalen Politik. In: Politische Viertel-Jahresschrift 1972; Sowjetunion und China. Zwei Weg des sozialistischen Aufbaus (München 1970); Zur Kritik der Sowjetökonomie (Berlin 1969. benne Ch. Bettelheim); Übergänge zum Sozialismus (Kursbuch 1971, 23); *Ch. Bettelheim:* Ökonomischer Kalkül und Eigentumsformen (Berlin 1970); Bettelheim, Dobb, Foa, Huberman, Robinson, Mandel, Sweezy és mások: Zur Kritik der Sowjetökonomie (Berlin 1971); Bettelheim, Castro, Guevara, Mandel, Mora: Wertgesetz, Planung und Bewusstsein (A tervezésvita Kubában.) (Frankfurt 1969).

[4] Lásd erre *Ágh Attila:* A „politikai fejlődés" a harmadik világban. Valóság, 1981. 4. sz.; *Kopátsy Sándor:* Egy reformkoncepció világgazdasági háttere. Valóság, 1986. 12. sz.

Az általános elméletek, vagy ahogy néha mondják, a Nagy Elméletek elmúlt tíz-tizenöt éves képződményeit nézve, rögtön sajátos helyzetbe ütköztünk. A Nagy Elméletek nem tudnak a szocializmusról, vagy ha igen, hallgatnak róla. Felmerülhet nyomban, mit értünk Nagy Elméleten? Itt elfogadjuk Almási Miklós egy korábbi tanulmányának szempontjait[5]. Tekintsünk vissza. Nos, az öreg Karl Popper – ki ugyan már a második világháború után a „nyílt társadalom" előnyeiről írva „letette a garast" – a hetvenes években a természet, a társadalom és az objektivációk „három világ"-elméletével foglalkozik. A francia Foucault az uralom köznapi-pszichikai intézményeit elemzi, az angol Giddens az evolúciós történelemelméletekkel hadakozik, a nyugatnémet Gadamer a *mű*-ben rejlő közlés szubjektív megfejthetőségéről ír, az amerikai Kuhn a tudományos igazság paradigmáinak evilági módosulásait boncolgatja, a nyugatnémet Jürgen Habermas a kommunikációban rejlő megegyezés lehetőségét vizsgálja. Ő egyébként egy korábbi munkájában[6] az evolúciós problémákkal, a társadalom szervezési elveivel és ezek újkori bonyolódásával foglalkozva eljut egy pontig, amikor így fogalmaz: „egy különös problémát jelent az ún. szocialista átmeneti társadalmak besorolása". Ezek fejlődéselméletileg tekintve vajon a fejlett kapitalizmusnál magasabb társadalmi formációk, vagy ugyanannak a fejlődési foknak a variációjáról van szó? – teszi fel a kérdést, és *nyitva hagyja*. Az immár több ezer oldalas életmű felől nézve legalábbis sajátos ez a visszafogottság vagy szűkszavúság. (Miközben korrektsége elvitathatatlan: nem nyilatkozik, nem minősít ott, ahol nem kutatott.)

Kiragadva a témákat, kanyarodjunk el két izgalmasnak mondható elméleti pozíció egy-egy problémafelvetési módja felé. Általános társadalomelméleti, illetve politikai szociológiai elemzésmódokat idézünk. Jóllehet nem beszélnek expressis verbis a létező szocializmus társadalmi-szerkezeti-politikai jelenségeiről, mégis nehezen kikerülhetők, s kivált mai, problémamagyarázatokat és problémamegoldásokat kereső világunkban talán megengedhető, hogy expressis verbis nem nekünk címzett mondandójuknak egy-egy részét „címzettként" magunkra is vonatkoztassuk. A nyugatnémet társadalomelmélet kiemelkedő gondolkodójáról, Niklas Luhmannról[7]

[5] Világosság, 1984. október.

[6] Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus. Frankfurt 1976. 167. o.

[7] Luhmannról kitűnő magyar nyelvű tanulmányok állnak rendelkezésre Pokol Béla jóvoltából: Modernizáció – a társadalmi szférák funkcionális elkülönülése. Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 3.; Iparosítás és modernizáció. Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 3.; A társadalmi innováció automatizmusai.

és az ugyancsak német politikaelméletet talán legjelentősebb figurájáról, Claus Offéról[8] van szó. Miért lehetnek érdekesek a számunkra? Mert *a* fejlett társadalmak bizonyos fennállási és működési kritériumait kutatják. Az egyik egy átgondolt modernizációelméletet fejt ki, a másik – egyebek mellett – a politikai-uralmi rendszerek jelenkori társadalmi elfogadottságának ún. legitimációs feltételeit vizsgálja. Nézzünk egy keveset ezekből a tanokból.

Nos Luhmann úgy véli, hogy a XIX. század óta futó európai fejlődés egyik alapvető vonása az, hogy a társadalmakban alrendszerek vagy részrendszerek válnak el egymástól. Ezek véleménye szerint nem a kutató tudat produktumai, hanem a társadalmi élet – a modernség! – velejárói, aminek megfelelői nyomon követhetők a mindennapi életben is. Ezek a részrendszerek, úgymond, különböző feladatok teljesítésére különülnek el: más és más a funkciójuk. A társadalom effajta funkcionális differenciálódása azzal jár, hogy az egyes funkciók ellátására elkülönült intézmények, struktúrák, működésmódok épülnek ki. (És nem szükségszerű, mondja, hogy minden funkcióra mindenkor kiépüljenek az intézmények vagy struktúrák. Ám az ellátatlan funkció akkor is ott van – csak „hallgat".) Megítélése szerint a társadalom evolíciója azt az utat követi, hogy a korábban sok funkciót ellátó alapegységek – amilyen a család, a nemzetség – *felől* a kevés funkciójú, ám nagyszámú részrendszer különválása *felé* tart. Mit jelent mármost a társadalom modernizációja, modernizációs állapota? A külső és belső igényekhez, változásokhoz való szakadatlan és nagyfokú alkalmazkodóképességet – mondja –, ami éppen az alrendszerek elválása és a funkciók alrendszer-specifikus „leosztódása" folytán valósulhat meg. Így, ekkor léphet egy szféra multifunkcionalitása helyére a sok szféra egyfunkcionalitása. Mondhatnánk így is: a részterületek *egycélúsága* a modernizáció kritériuma. Véve egy példát: eszerint egy vállalatnak mint gazdasági egységnek csak a hatékonysággal, a racionalitással kell törődnie. A szociálpolitikával más intézményeknek (részrendszereknek) kell foglalkozniuk, a teljes foglalkoztatást szintén más szférák kell hogy biztosítsák. A közösségképződést úgyszintén egyéb „alrendszereknek" kell szavatolniuk. Ám, ha egy vállalatnak a hatékony termelés mellett szociálpolitikával, teljes foglalkoztatással és közösségteremtéssel *is* kell foglalkoznia, akkor olyan funkciókeveredés következik be, ami szükségképpen tönkre-

Valóság, 1985. 4.; A modern időkés állami beavatkozás természetének megértéséhez. Szociológia, 1984–85. 1–2; Niklas Luhmann médiumelmélete. Szociológia, 1986. 1–2.

[8] Claus Offe politikaelméletére vonatkozóan lásd *Papp Zsolt:* Konszenzus és kihívás (Kossuth 1985) egyes írásait.

teszi az eredeti feladat (hatékonyság) eredményes ellátását. Az *egyéb* feladatokra *egyéb* részrendszereknek kell kiképeződniük.

A szerző kiterjedt életművében több kötetben mutatja be, hogy mit ért az elkülönülések kialakulásán, hogy az egyes funkciók ellátására milyen konkrét s egyre hatékonyabb „működésmódok" dolgozódnak ki. Sorra veszi a gazdaság, a politikai rendszer, a közigazgatás, a jogi szféra, a tudomány és oktatás, a tömegkommunikáció, a szocializáció stb. területeit. Úgy látja, hogy bizonyos időszakokban bizonyos részrendszerek ellátnak *meghatározó* szerepet (19. sz.: gazdaság), ám ez módosul (20. sz. derekára a tudomány és információtermelés „önállósult részrendszerei" viszik át a „funkcionális primátust".) „Meghatározó szerep? Ezzel „vigyázni kell". Az egyes részrendszerekhez csak azok sajátos „nyelvén", „logikáján" belül maradva lehet „hozzászólni". Előfordul, mondja Luhmann, hogy rövid távú előnyökért megtörik a részrendszerek önállóságát és figyelmen kívül hagyják ezek sajátos kapcsolódási módjait. Ez azonban modernizációs zsákutcához, társadalmi diffúzióhoz vezet. A modernizáció ugyanis nemcsak az egyes részrendszerek elkülönülését, hanem *sajátos* – saját logikákra építő – *kapcsolatát* is jelenti. Így a politikai rendszer (pártrendszer, parlament stb.) csak a jogi szféra beiktatása – közigazgatás – révén „kommunikálhat" a társadalommal. Egy új politika újfajta prioritása nem irányulhat közvetlenül a társadalom felé. Aztán: az állami-kormányzati szféra a gazdasági alrendszerhez csak annak „nyelvén", a pénzen keresztül közvetíthet impulzusokat. Ha az állam a gazdaságot orientálni akarja, ezt csak a pénzfeltételek (kamatok, hitelek, pénzérték-megváltoztatás stb.) útján lehet megtenni, s ha ilyen értelemben nem lehet szólni a gazdasághoz, jobb nem is szólni hozzá! Inkább tegye az a magáét. Érdekes aztán – s ezzel befejezzük Luhmann megidézését –, amit a választási rendszerről mint a politika önvédelmi eszközéről ír. Arról sokat tudunk, írja, hogy a politika „természetes expanziós jellege folytán" folyton „rátelepszik" a társadalomra. No és fordítva? A politikai rendszert talán nem kell megvédeni a társadalmi akaratok örökös és mindenirányú nyomásától? Dehogynem – s véleménye szerint erre szolgál a választási rendszer. Ez azt jelenti, hogy csak meghatározott időközökben, előre megalkotott, jogilag formalizált csatornákon, szabályok és „alakiságok" szerint tud a társadalom „természetes módon" hozzáférni a politikai rendszerhez. S bár, mint még jelezzük, ez az elv nem abszolutizálható, mégis elmondható, hogy a választás mint eljárási rendszer útján bizonyos mértékben sikerül elválasztani a politikailag releváns és politikailag nem releváns cselekvést. A kettő nem mosódik egybe, és nem gyakorolhat ellenőrizhetetlen-kanalizálhatatlan nyomást a politikára. A választási rendszer arra szolgál te-

hát, hogy a társadalom „ezer szálon futó" befolyásával és nyomásával szemben a politikai részrendszer *mint* részrendszer védje a maga önállóságát. Ha a választási rendszer tökéletlen, ha a társadalmi akaratok nem formalizálhatók, nem rendelhetők hozzá „csatornákhoz" és „alakiságokhoz", akkor – természetesen egyéb kedvezőtlen körülmények fennállásának esetét sem kizárva – a mindennapi élet halmozódó feszültségei „inadekvát formákban", forradalmak és ellenforradalmak formájában jutnak el a politikához, úgy, hogy elsöprik azt. Persze, mondja szerzőnk, a választási rendszer mint a politika önvédelmi eszköze *önmagában* kevés. A választások hozhatnak olyan „széllökéseket", amelyek akadályozzák a folyamatos, homogén politizálást. Ezért kívánatos e szféra további olyasfajta önvédelmi eszközét beléptetni, mint a neokorporativizmus. Ekkor a nyilvánosság teljes kizárásával tárgyalnak és alkudoznak nagy érdekhordozó testületek, relativizálva a mindenkori választások fejleményeit.

Kanyarodjunk át Claus Offe politikai szociológiája felé. Luhmanntól a modernizáció részrendszer szemléletű megközelítését idéztük fel. Offétől hozzunk példát a politika „részrendszerébe" vagy inkább annak „előterébe" behelyezett *egyéni magatartás* megközelítésére. Offe azt vizsgálja, hogy a modern politikai uralmi rendszernek mit kell teljesítenie ahhoz, hogy elfogadják –, hogy állampolgári oldalról lojalitás, elfogadókészség, bizalom épüljön ki irányában. A belpolitikai lojalitás, az állampolgári bizalom – mondja – akkor áll elő, ha a társadalom nagy érdekcsoportjai sem egymással, sem az állammal nincsenek tartós konfliktusban. Ha egymást „tolerálják", az állami-politikai rendszert pedig „követik". Mármost milyen felső politikai eszközökkel állítható elő az elégedetlenség és engedelmesség effajta hiánya? Négy ilyen eszközt különböztet meg. 1. Kívánatos, hogy az állampolgár teljesítőképességével arányos *ellenszolgáltatásokhoz* (bérek, keresetek, jövedelmek) jusson, hogy materiálisan „kompenzálják". 2. Kívánatos a *demokratikus részvétel és beleszólás* meghatározott nagyságrendjének biztosítása, meghatározott területeken. Meghatározott nagyságrend? Igen; sem a részvétel és beleszólás túlsága, sem ezek deficites, kibelezett állapota nem kívánatos: lojalitászavarokhoz vezet. Éppígy tudni kell egymástól elválasztani azokat a területeket, ahol a részvétel és beleszólás megengedhető (kommunális szektor, infrastruktura-politika stb.), és ahol elkerülendő vagy kivédendő (távlati fejlesztési programok, energiapolitika). Engedni kell működni a „saját szervezetek" világát, ahol az állampolgár jelen van és jelenlétét-befolyását, ezzel jelentőségét tapasztalhatja; ettől el kell választani azokat a szinteket és formákat, ahol a saját szervezetek illetéktelenek és működési zavarokat keltenek. 3. Társadalmi azonosságtuda-

tot biztosító *integratív értékű szimbólumokat, értékeket, ideológiákat* kell működtetni. Ezek a kommunális, etnikai, rétegbeli regionálistáji-történeti stb. szintektől a nemzeti, sőt nemzetközi azonosulásokig terjedhetnek. Általuk az állampolgárok a valahova tartozás és az együvé tartozás élményét nyerik. 4. Végül a politika nem mondhat le a *represszióról:* az ellenőrizhetetlen és nemkívánatos politikai akaratok és motívumok elfojtásáról vagy elnyomásáról. – A szerző a vázolt sémák súlyozásainak, lehetséges kombibációinak és valóságos együttjárásainak érdekes lehetőségeire hívja fel a figyelmet. Természetesen az a „jó" – a politikai-uralmi rendszer zökkenőmentesen akkor legitimálódik –, ha kevés a represszió és az első három tényező mindegyike „megfelelő nagyságrendben" van jelen. Ez azonban egy ideális határhelyzet, ritka kivétel. *Valamelyikből mindig több van, másból mindig kevesebb.* De hát melyik az a faktor, amelyikből elég a „kevesebb" is? Van-e olyan, amelyikből „sosem elég"? Aztán: e több-kevesebb nagyságrendben előálló faktorok milyen optimális kombinációkat – és milyen gyakorlati-politikai csődhelyzetekhez vezető kombinációkat – mutatnak? Példával szólva: elég-e – mondjuk – a demokrácia „meghatározott nagyságrendje" a belpolitikai lojalitás biztosításához? Elegendő-e – mondjuk – a demokrácia és az identitásbiztosítás párosítása, ha ezek mellé nem társul megfelelő jövedelem és életszínvonal? S aztán: mi jellemző ránk? Mikor, melyik „tényezővel" operáltunk az elmúlt három évtizedben, most merőben analitikus szemszögből nézve? Hogyan követték egymást nálunk ezek a lojalitásteremtő faktorok: melyiknek milyen volt a kibontakozási íve: mikor milyen „állapotban" találkoztak és összegeződtek?

3. POLITOLÓGIA ÉS ESSZÉ – DIÓHÉJBAN

Itt kell megvallanunk, hogy azért is indítottunk a fenti „részben rólunk, vagy hozzánk is szól a mese" elméleti nézőpontok felől, mert amit a nyugati politológia expressis verbis rólunk mond, az nemcsak hogy nem hízelgő vagy lesújtó, hanem árnyalatlanul sovány és megsemmisítően semmis. A nyugati politológia – némi túlzással, mégis elmondható – pártállásra való tekintet nélkül differenciálatlan a szocializmus országai kapcsán, s miközben társadalmaink működéséről gazdaságilag és társadalmilag-szociológiailag kétségkívül többet tudnak, mint korábban, politikai rendszerünk és rendszereink működéséről 1986-ban körülbelül ugyanazt olvashattuk, mint húsz évvel ezelőtt.

Nem lehet itt elhallgatni, hogy ez alighanem a saját önkép tájékoztatáspolitikai kialakításában meglevő mulasztásokkal is össze-

függ. A süket csönd, avagy az egytömbű, antinomikus dorongolás leírásainál nem érdemes időzni, bár figyelmen kívül hagyni hiba volna azokat. A nyugati és keleti (szocialista) társadalmak szembeállítása majdnem minden politikatudományi írás refrénje, s ezen belül aztán „válogathatunk". A nyitottakat szembeállítják a zárttal, a parlamentárist a totalitáriussal, a pluralistát a monistával, az alulról szerveződőt az etatistával, az érdektagoltat a bürokratikusan szervezettel – és így tovább.

Innen nézve nem érdektelen persze a megítélés elmozdulásainak bekövetkezése. Egy példa. A korábbi polgári politológiában a „totalitárius politikai rendszerek" címszó alatt összevontan taglalták a fasizmust és a „bolsevik típusú szocializmust". Ez a tradíció a hatvanas-hetvenes évek fordulóján néhol megszakad. Egy korabeli jelentős nyugatnémet polgári politológus-páros kötetében olvassuk a következőket.[9] Totalitárius társadalmi-politikai képződménynek tekinthető az olasz fasizmus és a német nemzetiszocializmus uralmi rendszere, melyekkel a spanyol s a későbbi görög rendszerek hordoztak rokonvonásokat. Ezek a tőkés társadalmi és gazdasági rend válságtermékeiként jöttek létre. Jellemzőjük egy hiperaktív, militáns szociális mozgalom, amely mozgósítja a létében veszélyeztetett középrétegeket, s a katonai fegyelem és a vezérelv révén a társadalom mélyreható átpolitizálását valósítja meg, lényegében ellenforradalmi társadalomelképzelések irányában. „Ezzel szemben állnak a szovjet típusú uralmi rendszerek, mind történelmi kialakulásformáikban, mind nemzeti-kommunista variánsaikban, Kínában, Kelet-Európában és a harmadik világ egyes országaiban. A kommunista uralom más történelmi, társadalmi és gazdasági előfeltételek talaján alakul ki, mint a fasiszta nemzeti szocialista rendszerek. Az előbbiek alapját egy forradalmi társadalomfejlesztési modell adja, és a társadalompolitika olyan racionális-bürokratikus formáját állítják elő, amivel a fasiszta rendszereket nehéz összehasonlítani. A Szovjetunió ma egy olyan társadalmi-politikai rendszert testesít meg, amely a külső és belső veszélyeztetések dacára több generáción át életképesnek bizonyult, és több különböző fejlődési fokon áthaladva fennállásában és társadalompolitikai célkitűzéseiben megerősödött." „Ezt a két modellt a totalitarizmuskutatás címszava alatt vonják össze, ám a közös elnevezéssel végrehajtott összehasonlítás mind tudományosan, mind politikailag problematikus." Termékenyebbnek látszik – írják – a totalitarizmus forgalomtól elbúcsúzni és az egyes rendszerek differenciált elemzését megadni. – Hogy persze ez a differenciálás mennyire nem általá-

[9] *Otto Stammer–Peter Weingart:* Politische Soziologie. München 1972. 120–125. o.

nos, erre „jó" példát szolgáltat a balról „átcsúszott" francia újjobboldal tényked ése a hetvenes években.[10]

Hozzunk most egy példát arra nézve, hogy a hatvanas évek végén nyugatnémet baloldali szociáldemokrata szerzők – az Abendroth-féle marburgi iskolából – hogyan ítélték meg a szocialista, szovjet típusú fejlődést. Különösen figyelemre méltóak talán az idézet végén összegezett várakozások – amelyek java része az 1966–1968-as reformhullám dacára nem teljesült, ám ettől még az említett politológusok megmaradtak baloldaliaknak és szociáldemokratáknak.[11] Így írtak: „A bürokratikus sztálini önkényuralom megteremtette saját meggyengülésének és későbbi felszámolódásának feltételeit. Amennyiben a szovjet társadalom iparosodott, úgy küzdötte le visszamaradottságát... Az iparosodás jóvoltából az orosz történelemben először jött létre a technikai, gazdasági és adminisztratív intelligencia széles rétege, amely az eltorzított marxista ideológia racionális magvát elfogadta, és tartósan a személyes biztonság és a tudományos kutatás és képzés relatív szabadsága megteremtésére ösztönzött. A nagyszámú és kulturálisan megerősödött munkásság feltámadt passzivitásából és artikulálni kezdte a szabadságra és biztonságra vonatkozó követeléseit... Az ún. desztalinizálás megnyilvánulásai – a gazdasági és államapparátus decentralizálása, a jogállamiság vonásainak bevezetése, a fogyasztói szükségleteknek és a lakosság társadalmi érdekeinek tolerálása – kifejeződései voltak a korai felhalmozási korszak lezárulásának és a társadalmi gazdaság folytatódó akkumulációja kezdetének. A szovjet típusú társadalmak liberalizálása gazdasági kényszerűséggé lett. Hogy ez a leépítés és ez az átalakulás..., amely az eredeti felhalmozás korszakában jött létre, nem visszaesések nélküli, és csak nagyon lassan halad előre, ez természetes. A demokratizmus egyes elemei még hiányoznak: munkástanácsok, szabad és titkos szovjetválasztások, több szovjetpárt vagy legalábbis frakció engedélyezése a párton belül, a szakszervezetek függetlensége, sztrájkjog, a tervezés demokratikus formája stb. Ugyanakkor a szovjet társadalom ma elvileg szabadnak látszik, hogy »feltörjön azokhoz a célokhoz, amelyeket meg akar ragadni«. – Éppen a Szovjetunió példáján bizonyítható annak a módszerbeli eljárásnak a kétes volta, amely a kiinduló tendenciában progresszív forradalmi diktatúrát, ami egy iparosodás előtti társadalomban következik be, s ami az iparosodás bevezetéséhez egy racionális elméletet igé-

[10] Vö. pl. *André Glucksmann:* Les maitres penseurs. Paris 1977; La betise. Paris 1985. (A mestergondolkodók; Az ostobaság hatalma – németül 1978., 1985)

[11] *Wolfgang Abendroth–Kurt Lenk* (szerk.): Einführung in die politische Wissenschaft. München 1986. 148–153. o.

nyel, a már iparosodott társadalmak fasiszta diktatúráival... hasonlítja össze. A manapság szélesen elterjedt felfogás – mindkét jelenséget külsőleges analógiák alapján, a »totalitarizmus« kategóriája alá vonni – elzárja az utat a minőségi tartalmi különbségek elemzése, éppígy a történelmi funkciók megértése elől." Hogy a baloldali szociáldemokraták kritikája – és várakozásai! – hogyan élnek tovább, erre később visszatérünk.

Tovább tallózva a nyugati politológiában, nézzünk most egy szociáldemokratákkal *is* szimpatizáló liberális szociológust, politológust, Ralf Dahrendorfot. 1980-as tanulmánykötetében a következőket írja.[12] A szocialista országokban arról van szó, hogy ezek „elválaszthatatlanok a növekedéstől, mégpedig az ipari (s valamelyest a mezőgazdasági) növekedéstől. A központi tervezés kapcsolja össze az állam struktúráit a termelés expanziójával. Mivel nincsenek választások, a termelési célok teljesítése lesz a siker kritériuma mind a miniszterek tucatjai, mind a hivatalnokok ezrei számára. Más oldalról állandóan erre, a termelés érdekeire emlékeztetik a mindennapok emberét is... Ezek a tények visszatükröződnek a szocialista országok osztálystruktúrájában. A szocialista ideológusok természetesen azt állítják, hogy ilyen nincs. Ez persze – folytatja Dahrendorf – csak abban az értelemben igaz, ahogy elmondható, hogy időközben a piaci társadalmakban is a tőke és a munka a kerítés ugyanazon oldalára állott; így (a szocialista társadalmakban) az állami és gazdasági funkcionáriusok, valamint a dolgozó emberek ugyanazt a gazdasági expanziót képviselik... A szocialista társadalmak osztálystruktúrája valóban explicitebb, mint a liberális tár-

[12] *Ralf Dahrendorf:* Die neue Freiheit. München 1980. 79–80. old. – Hankiss Elemér időközben megjelent tanulmánykötete – Diagzózisok 2. Magvető 1986. – kitűnő összegezését adja a kelet-európai rendszerek újabb keletű nyugati politológiai leíráskísérleteinek. Idézzük ezt bővebben. A „totalitáriánus államok" típusú megközelítések után megindult az újabb és újabb definíciós kísérletek sorozata. Voltak, akik „autokratikus" (White, 1977), mások „proteriánus" (A. C. Janos), megint mások „oligarchikus" rendszerekként (D. P. Hammer) próbálták értelmezni a kelet-európai társadalmakat. Voltak, akik „leninista monizmusként" (Ph. C. Schmitter), „mono-organizációs társadalomként" (T. H. Rigby), vagy „mono-archiaként" (W. Brus) írták le őket. Fölmerült a „bürokratikus", illetve „legális racionális autoritarianizmus" (A. C. Janos), a „participációs demokrácia" (R. V. Daniels), a bürokratikus „államkapitalizmus" (A. G. Meyer, M. Djilas) és a „korporativizmus" fogalma is (Schmitter and Lembruch 1979). És végül vannak kutatók, akik a pluralizmus fogalmának valamilyen változatával próbálkoztak. H. G. Skilling „kezdődő pluralizmusról", Hammer és Taubmann „bürokratikus pluralizmusról", J. F. Hough „intézményes" vagy „intézményesített pluralizmusról", Alex Nove „központosított pluralizmusról", G. Sartori „egypártrendszeres pluralizmusról" szól. Más kutatók szerint – Archie Brown, Andrew C. Janos – indokolatlan pluralizmusról beszélni, amennyiben ennek sine qua nonja, hogy a társadalmi és politikai aktorok autonómiával rendelkeznek. A vita folyik tovább – írja Hankiss.

sadalmaké. A funkcionáriusok a klasszikus értelemben uralkodó osztályt alkotnak. Megvalósítanak egy kétségbeesett dróthúzást, amennyiben a megfelelő időben a fedelet kinyitják, egy kis gőzt kiengednek, hogy a robbanást elkerüljék... Ami szükségképpen csődbe jut... ezekben az országokban a tőke helyét a politikai bürokraták új osztálya vette át, és a bértárgyalások vagy sztrájkok, a választások és kormányváltozások helyére a nem átlátott egyezkedések bonyolult eljárásai léptek, amelyek minden pillanatban összeomolhatnak. Mivel nincsenek biztonsági csatornák, amelyek a liberális politikai és gazdasági rendszerekbe beépítettek, minden egyéni előny követelésének politikai formát kell felvennie. Amikor egy szocialista országban a növekedés abbamarad, akkor a több fogyasztási cikk óhajtására a válasz az elnyomás." – Mi mindebben a meghökkentő? Hogy ezt a kis „mínuszgyűjteményt" a nyugati félteke egyik legképzettebb, saját viszonyaikról legfinomabb elemzéseket hozó, igen nagy hatású szociológusa, politológusa adja, akinek írásain egyetemisták, felnőttek szocializálódnak az NSZK-tól Angliáig. Feltehetjük a kérdést: ha egy Dahrendorf így látja, mit várhatunk a többiektől, a klasszisokkal gyengébbektől és képzetlenebbektől? Mit várjunk, mondjuk az újságíróktól? És itt találjuk az *észlelési paradoxont,* megítélésünk *kognitív aszimmetriáját.*

Mert – több ponton igencsak eltérve a fentiektől – a nyugati sajtó 1980-ban már jó évtizede azt írta, hogy: – legalábbis Magyarországon – erőteljes fogyasztási orientáció és egyéni boldogulásigény található; a funkcionáriusok pragmatisták és a politikai bürokraták, ha vannak, láthatatlanok; itt-ott vannak sztrájkok; kísérleteznek az alkotmány és a választási rendszer reformjával; az egyéni előnyök keresése a növekedés nyakára tekeredik; többet fogyasztanak, mint amit megtermelnek – magasabb az életszínvonal, mint ami indokolt lenne. És így tovább. Hogy „a több fogyasztási cikk óhajtására a válasz az elnyomás"? Magyarország éppen *nem* ezt az utat járta, ami nem jelenti, hogy a választott út volt a legjobb – de hát elnyomás sem volt, kivált nem a fogyasztói szükségletek elnyomása.

Kognitív aszimmetria: *a teoretikus* a különbségeket és változásokat lefedő sémákban gondolkodik, az *újságíró* látja a sématlanodást – és a kétféle megítélés nem találkozik egymással. Hogy a képletet tovább bonyolítsuk, idézzünk meg egy nagy formátumú írót, kinek viszonyainkról szóló beszámolója az *itt már nem látom a sémát – ám annál rosszabb rájuk nézve* megítélést hozza. Hans Magnus Enzensberger 1985-ben több napot töltött hazánkban, sétált,

beszélt, tájékozódott.[13] Miért érdemes hát az ő útibeszámolójából idézni - éppen a fentebbi globálisan alulminősítő és elutasító Dahrendorf-féle jellemzés után? Mert Enzensberger elmondja, hogy Magyarországon élettel, elevenséggel, igyekvő akaratokkal találkozott. „Budapest mindmáig megőrizte világvárosi rangját és csillogását." „Legyőzhetetlen vágyak", „találékonyságra ösztönzés", szókimondás, nyitottság, elégedettség, lüktető zsibongás, „talpalatnyi paradicsom" - ezek Magyarország jellemzői. De *hogyan mondja* mindezt? Tanulságos, mulatságos, és helyenként kínosan mulatságos megidézni „diagnózisát".

Az író ugyanis minden életjel mellé negatív értékminősítést, diszkriminatív jelzőt tesz.

Az idelátogató nyugatiak, írja, elképednek. Nem ilyennek képzeltük a kommunizmust. Mit találunk? Nincs gondterheltség, nincs sorbanállás maroknyi krumpliért, a vendéglőkben árad a jókedv, „patakokban folyik a szilvapálinka", a nyugatiak örömmel váltják be pénzüket. Ő is elégedett, de - mint írja - nem tudja, miért. Nem hajlandó - igaza van! - „két kávéházi viccből és csárdásmuzsikából" összerakni a „reformgulyást". Ehelyett? Szétnéz a városban, s mit talál. Homlokzatokat, falfelületeket, neogótikusban, szecessziósban (amit mint stílust - leszögezi - utál), de úgy!, hogy minden málladozik, minden repedezik, minden megfeketedik. Széttörnek a kapubejárók szőlőfürtjei, torzók a díszítő angyalok, állvány támogatja a tévé (volt tőzsde) palotáját - tetején fák nőnek -, rozsdás a vörös csillag a főkapitányság háza tetején. Minden „a pusztulásban sugároz méltóságot, a széthullás pátoszát zengi".

Kövessük még nyomon „képünket", ezt az elvitathatatlanul bravúros írói teljesítményt. A *viszolygó fintorgás*, a *csakazértis fanyalgás* csúcsprodukcióját. Ne felejtsük; egy hatvanas években szocializálódott, egykor markánsan újbaloldali intellektüel figyelget minket. Ki egyszer már nagyon csalódott.

Tehát, „igaz, van műemlékvédelem" - írja -, „de csak bizonytalan meszelgetés", ami „nem hatol a dolgok mélyéig". A régi anyagot „félszívűen, felületesen kezelik". „A múlt felszámolását akaró rendszer őrzi a múlt széttöredező maradványait." (Itt a kétlövetű szemrehányás, a mindenáron fanyalgás: lám, a múltat felszámolni akaró rendszer őrzi a múltat. Vajon mit kapnánk a fejünkre, ha semmiféle múltőrzés, ha csak a neofita gőz mindent átmeszelése?) Írónk visítozó nőket, ordítozó gyerekeket, málladozó padokon ülő nyugdíjasokat, ócska asztaloknál kártyázó lumpeneket, régimódi

[13] Die Zeit, 1985. május 3. - Napjaink egyik nagyhatású Amerika- és Szovjetunió-ellenes pamfletjét Regis Debray írta: Les Empires contre l'Europe (Paris 1985) (A nagyhatalmak Európa ellen - németül 1986).

ridiküllel sétáló utcalányokat, 1932-ben készült zekéket lát Budapesten. (S egy telitalálat: „itt még létezik a nép", az, amelyik Nyugaton már feloldódott a középosztály olvasztótégelyében. „Parasztarcok, proletárarcok, lumpenarcok, különböző foglalkozások arcai, régi osztályok arcai.") Ahol lakásban jár: elhalványult polgári ragyogás. A Lenin körút: „kizsákmányolás és díszítés, kosz és ragyogás, összeomlás és idill" keveréke. Van kávéház, de ronda. van építészeti stílusnyom, de nagyzási mániát tükröz. A Marx téren lehet közlekedni és vásárolni, ergo (óh, újbaloldal-reminiszcenciák!) itt „a banalitás két istenét, a közlekedést és a fogyasztást imádják". (Hol a hon, mivel írónk megbékélne?! – mondhatnánk. Benéz a hivatalokba, ezek kicsik és áporodottak, bennük nadrágszíjas férfiak eszegetnek, és mit lát a Körút boltjaiban? Harmincéves celofándíszítések, ósdi papírszalagok az üvegek nyakán, papírvirágok, megsárgult dobozok. Kioszkok, hivatalok, szállodák, előtereik? Rajtuk a „vidéki ártatlanság", a „diktatúra színvaksága", a „keleti tömb stílusa", a „merev kaszárnyaszellem", a „fejletlen szovjet esztétika jelei". Hol járt az író? – kérdezhetnénk. *Látja, amit akar?*

Következik sok találó, kínosan pontos észrevétel. A belső: udvarok piszkossága, otthagyott szemét és építési anyag; a levélszekrények számtalan átragasztott nevén ott a lakásviszonyok nyomorúsága; a Lenin körút hol „börtönudvarra", hol „karavánszerájra" emlékeztető kapualjaiban a „lehangoló szegényes bőség". Rengeteg hanglemez, video-, s egyéb kazetta, blue jeans és folklór. Pfuj, ez „édes szemét" a nép ópiuma". (Bizony az, mondhatnánk.) De hát – hogy jön ez össze a „diktatúra színvakságával" és a „kaszárnyaszellemmel"? Csak nem tetszik semmi. Igaz, Csepelen érezhető a reform, szétbontották a nagy méreteket, a munkások géemkáznak és jól keresnek, tudnak vásárolni – de minden *piha:* sivár, kátyús, barakkos, füstös, stílustalan, öreges, rezignált, berozsdásodott. Tervgazdálkodás? „Elaggott, érelmeszesedett." Magángazdasági élénkítés? „Bomló és bűzös." Minden „szétmálladozik, széttöredezik". *Eddig is* rossz volt – kevés munkafegyelem, kevés erőfeszítés, kevés felelősség –, *ezután is rossz lesz.* Magasabb árak, nagyobb egyenlőtlenség, munkanélküliség. Hogy szabad véleménynyilvánítás? Ez végképp nem tetszik. Aki megszólal vagy zavarosan bölcs ellenzéki, vagy cinikusan szemfényvesztő rendszerhű. „Minden és mindennek az ellenkezője igaz" – mondja az író –, „opportunizmus, cikcakkosság, kétértelműség".

Fejezzük be. Ne felejtsük: itt nem egy újságíró, hanem egy André Gide vagy majd' Heninrich Böll nagyságú író mért meg minket. Eredménye a hatvanas évek elvilágtalanodott újbaloldalijának tipikus megítélése. Polgárnak – a megvetett polgárnak – nem talál minket, így *ez se* tetszett; komminstának – pontosabban bigott vo-

nalhűeknek – szintén nem talált minket, s ez a másféleség *sem* tetszett. Írását a „Die Zeit"-ben mértékadó nyugatnémet értelmiségiek tízezrei, netán százezrei olvashatták. Sajnálatos, hogy ez az ezoterikus fölény elemzőbb választ nem kapott, ugyanott. Mert elmondhattuk volna, hogy írónknak fogalma sincs a kelet-európai reformok „honnan hová"-járól (miként egy Dahrendorfnak sincs). Hogy prepotens módon nem vett tudomást a példátlanul megnövekedett kulturális kínálatról és fogyasztásról. Hogy szemforgató módon elfelejtette, hogy ideológiai paraméterek alapján is be lehet rendezni utcákat, előtereket és kapualjakat – egy az egyben –, amelyek élhetőségéről még mindig elmehet meggyőződni.

A priori ellenszenv és értetlenség – aminek komplementer pólusa a tájékozatlanul fölényes és sematizáló Dahrendorf.

Kilátásaink – ha az igényesebb ránk-figyelőket vesszük – nem túlságosan jók tehát.

4. PÁRTÁLLÁSPONTOK

Nem kizárható, hogy az imént említett 68-as baloldali szociáldemokraták is részt vettek a Német Szociáldemokrata Párt 1986-os „új elvi programjának" megfogalmazásában. És – felénk tekintve – belefogalmazták az elmúlt tizenöt év mozdulatlanságából eredő csalódásaikat, várakozásaik meghiúsulását.

„A szovjet társadalmi rendszer, bár szocialistának minősíti önmagát, az előttünk álló problémák egyikére sem kínál meggyőző megoldást. Ellenkezőleg, az állam és a társadalom feletti bürokratikus uralom, amely a hatalom semmiféle hatékony ellenőrzését nem engedélyezi, már régen képtelennek bizonyult a reformra, s ráadásul megterheli a nemzetközi kapcsolatokat. A szociáldemokrácia nem azért utasítja el a »létező szocializmust«, mert az netán szocialista lehetne, hanem azért, mert a »létező szocializmus« ellentmond bárminemű szocializmus liberális alapelveinek." – „A kommunista kormányzású országokban a megcsontosodott uralmi struktúrák és az egyéni felelősség hiánya gátolja a termelőerők kibontakozását."

A kép azonban bővíthető és bővítendő. Idézünk a „Frankfurter Rundschau" 1896. márciusi számából.[14] Az SDP három parlamenti képviselője *még az SZKP XXVII. kongresszusa előtt* elemzést készített a szovjet gazdaság és társadalom változásáról, amelyet „véle-

[14] Frankfurter Rundschau, 1986. március 4. („A régi sztereotípiákat le kell küzdeni" címmel.)

ményük szerint a Nyugat még nem értett meg". Az elemzést vitairat formájában átadták pártjuknak. Ebből idézünk. Nos, írják az elemzők, a szovjet gazdaság extenzív szakaszának volt egy megfelelő termelési rendszere, amely hozzájárult a gyors iparosításhoz. A gazdaság komplexszé válásával felszínre kerültek ennek ellentmondásai. 1. Nem fűződik érdek a termékek értékesítéséhez, mivel a mennyiségi termelést jutalmazzák; a mezőgazdaságot és a szolgáltatásokat elhanyagolták, ezáltal az egyéni fogyasztási igények kicsorbultak és ellátási nehézségek keletkeztek; 2. Nem fűződik érdek a kapacitások kiaknázásához és a költségspóroláshoz, mivel nincs verseny; 3. A vállalatok nyereségességét a gazdasági árrendszer hiánya miatt nem lehetett megállapítani; 4. A tervezési rendszer nehézkes, és változásra képtelen; 5. Hiányzik az ösztönzés a műszaki fejlődés eredményeinek a termelésben való alkalmazására.

A magyarországi reformok is a fenti hiányosságok miatt merültek fel – mondja a beadvány –, és a következő alaptételt fogalmazták meg. „Ha egy célt közvetett eszközökkel el lehet érni, akkor ezeket előnyben kell részesíteni a közvetlen beavatkozásokkal szemben; ha közvetett eszközöket kell alkalmazni, akkor ezeknek –ha lehetséges – pénzügyi eszközöknek kell lenniük; ha egy cél a költségvetési és pénzpolitikai eszközök alkalmazásával nem érhető el, akkor a nem pénzügyi eszközök alkalmazása előtt mindig meg kell vizsgálni, hogy a cél reális-e." (Lám, hogyan látnak ma bennünket némely nyugatnémet szociáldemokraták: azt a pozitívumot is tulajdonítják, miben hiányt szenvedünk.)

Vegyük tovább a beadvány elemzésének néhány szempontját. Melyek – eszerint – a Szovjetunióban megfogalmazott újfajta célmodernizációs programok; 2. Nagyobb önállóság a bérek és munkahelyek alakításában, valamint a szakképzettség fejlesztésében; 3. A legfelső és középszintű tervhatóságok irányadó funkciója csökken, tudományos és tanácsadó szervekké alakulnak át, személyi állományuk leapasztásával. Ezáltal a szovjet gazdasági rendszeren belül rendszerváltozás kezdődik anélkül, hogy feladnák a kollektív tulajdon alapelvét. Kezdeményezések tapasztalhatók a minisztériumok és vállalatok közötti alá- és fölérendeltségi viszonyok megváltoztatására.

A beadvány szerzői a Szovjetunión belüli reformok hajtóerőiről szólva, a novoszibirszki tudományos központ megállapításait idézik. Ezek szerint az eddigi tapasztalatok azt igazolják, hogy a Szovjetunióban a gazdasági irányítási mechanizmus javítása *nem* úgy játszódik le, hogy elavult alkotórészeket fokozatosan hatékonyra cserélnek. Hanem – a kommunizmus építése során – a termelési viszonyok rendszerei igen ritkán, több évtized alatt egyszer váltják

egymást a maguk konkrétságában. Az ilyenfajta fordulat viszont annál átfogóbb és mélyrehatóbb.

A szerzők úgy látják, hogy a Szovjetunióban nem korlátozott részreformokról, hanem hosszú távú célokat követő, végleges formákat még nem nyert átalakulásokról van szó. Követni kell a vitát – írják –, amely az SZKP-ban Aganbegjan és Bogomolov akadémikusok között az *emberi tényezőről* folyik. Eszerint a termelőerők fejlődését minden eddiginél nagyobb mértékben össze kell kötni a demokrácia és az önigazgatás formáival; a termelőerők kollektív formáin belül fokozni kell az egyéni kezdeményezést, ami nem jelenti a magángazdasági rendszerhez való visszatérést. A tudományos és technikai fejlesztés meggyorsítása csak úgy lehetséges, ha nem kampányok következnek, hanem az emberek abban érdekeltté válnak. A koordináció, a hatékonyság, az eredményes központi irányítás érdekében kívánatos a decentralizálás és a szocialista önigazgatás. Az 1982. novemberi Andropov-féle „fordulat" óta világos jele van annak, hogy a szovjet vezetés nemcsak beszél a változásokról, hanem a szovjet rendszeren belül valóban politikai reformokat akar végrehajtani.

Külpolitikai oldalról támogatni a SZU reformtörekvéseit – írják a szerzők –, mert a Kelet–Nyugat közötti viszony kiéleződése jelentősen leszűkítené a Szovjetunióban a reformok gazdasági és politikai mozgásterét. Ezért kedvezni kell a „biztonsági partnerkapcsolatokra" törekvő politikának. Látni kell, hogy a '80-as évek fordulópontot jelentenek – SDI, befolyási övezetek harca, a „jólét vége" –; problémák kiéleződése várható a szocialista országokban, amit már nem lehet pusztán gazdasági változásoknak betudni, hanem a politikai rendszerek rovására is írhatók. Következtetések: 1. Harcolni az európai biztonsápolitikáért, 2. Ennek révén is növelni a kétoldalú mozgástereket, és megkönnyíteni a szerkezeti reformokat (a Nyugatra vonatkozóan is!), 3. Összeurópai gazdaságpolitikai kapcsolatokat kell kiépíteni, ami a stagnálások és ökológiai gondok leépítésének feltétele Keleten és Nyugaton egyaránt; 4. Az SPD továbbra is bírálja a demokrácia és az emberi jogok megsértését, ezért is, hogy a Szovjetunió és a kelet-európai országok mint modell, továbbra is alkalmatlanok. De sok kérdésfeltevésben világosan felismerhetők a hasonlóságok, amelyeket reformokkal kell leküzdeni. A magyar kísérletek azt bizonyítják, hogy a közvetett állami gazdaságirányítási módszerek hatékonyak és működőképesek lehetnek, és ösztönzést nyújthatnak a gazdasági válság leküzdésére. A szovjet gazdasági és tervezési struktúrák megreformálásának eredménye csak hosszabb idő múlva fog átfogóan megmutatkozni. A szovjet reformok azonban már ma érdekes tanulságokkal szolgálnak arra vonatkozólag, hogyan lehet a népgazdasági tervezés

technikájának továbbfejlesztésével válságokat leküzdeni és átállni a minőségi növekedés pályájára.

Befejezve, az előterjesztés így fogalmaz: le kell küzdeni a régi sztereotípiákat. Sem az alábecsülés, sem a bizalmatlanság nem okozhat újfajta veszélyeket. Innen nézve sem az iskolák, oktatási intézmények, sem a tömegtájékoztatási eszközök között nincsen kielégítő kapcsolat Kelet és Nyugat között. Ugyanakkor nagy lehetőségek kínálkoznak a környezetvédelem, a kulturális csere, a tudományos-technikai együttműködés terén. Mindeközben *még várat magára a Kelet-Európában folyó viták anyagainak lefordítása* – mondják a szerzők. *Tanszékeket kellene létesíteni Kelet- és Nyugat-Európa egyetemein, amelyek profilszerűen a kelet–nyugati kapcsolatok javításával foglalkoznának.* Régebbi javaslat, hogy hozzanak létre *közös* kelet–nyugati intézetet Kelet-Európa politikai fejlődésének kutatására. A szerzők végül Gorbacsov főtitkár 1984-es angliai megfogalmazását idézik: „valamennyiünknek tanulnunk kell az együttélést egy megváltozott modern világban", ami a Keletre és Nyugatra nyilván egyformán vonatkozik.

Végül egy záróidézet az Olasz Kommunista Párt kongresszusi tézistervezetéből.[15] „Nem a mienk a szocializmusnak egy olyan koncepciója, mint a termelési eszközök és csereeszközök teljes államosítása és a tervezés közigazgatási irányítása, mert ez, mint a történelmi tapasztalat mutatja, bürokratikus hatalomformákhoz, alapvető gazdaságtalanságokhoz, valamint az újítás és a kutatások lefékezéséhez vezet. Számunkra a döntő elemek a társadalmasítási folyamatok és a gazdasági demokrácia kiterjesztésének folyamatai." Egy későbbi alfejezetben – amely megismétli az OKP XVI. kongresszusán megfogalmazottakat – ezt olvassuk: „Az októberi forradalomnak történelmi jelentősége van, és a Szovjetunió népeinek döntő súlya és szerepe volt a náci fasizmus döntő vereségében, az emberiség egyharmadának nem kapitalista útra térésében. E társadalmak azonban nem modellek; súlyos, megoldatlan problémákkal küzdenek gazdasági, társadalmi és politikai életükben. Figyelemmel kísérjük ezeknek az országoknak a reformpolitikáját, az újító javaslatok megindulását. Objektív szellemmel értékeljük az új szovjet vezetés erőteljes politikai és diplomáciai kezdeményezését az enyhülés és leszerelés terén."

[15] Javasolt tézisek az OKP XVII. kongresszusára (Firenze 1986. április 9–13) – Alessandro Natta, az OKP főtitkára 1986 nyarán egy interjúban így fogalmaz: „Keleten a modernizálás irányában kell fejlődni, ezt még nem ismerték fel, de meg kell várni, vajon lehetséges-e?" (Osteuropa 1986. júl.).

5. A KELET-EURÓPA IRÁNTI KUTATÓI ÉRDEKLŐDÉS NYILADOZÁSA

A hetvenes évek második felétől az amerikai marxizmusnak, ezen belül a szociológiai rétegződés- és struktúrakutatásnak hullámaiba szervesen kezd beépülni a szocialista társadalmak struktúrája iránti érdeklődés. Harry Braverman, Michael Buravoj, Eric Wright és John Roemer munkáival olyan szerzők sora jelentkezett, akik a klasszikus és monopolkapitalizmus munkamegosztásos, rétegződésbeli és üzemi rendszerei után érdeklődnek, és nem akarnak megállni a kapitalista viszonyok kutatásánál. Kiemelendő Michael Buravoj, aki a „Socialist Review"-ban 1981-ben írt tanulmányában magyar kutatási eredmények alapján próbálja kinyomozni a szocialista gazdaság–üzemi viszonyok jellegzetességeit. Az amerikai újfajta osztályelemzési vonulatnak van olyan leágazása tehát, amelyik a Kelet-Európával való összehasonlítás felé fordul, és felteszi a kérdést, osztályszempontból átmeneti, keverék vagy „keleti típusú", állam vezérelt társadalmakról van-e szó.[16] Figyelemre méltó ez azért is, mert a kelet-európai társadalmak vizsgálói eddig – részben nyelvi okokból, részben a személyes kutatói érdeklődés alakulása miatt – többségükben a térségből elszármazó emigránsok voltak, esetleg a kivándoroltaknak az óhazához kötődő gyermekei.[17] Most viszont megjelentek az első olyan kutatók, akiket kizárólag a téma érdekessége vonz – gyakran el az országig. Az illetőknek van amerikai kutatási múltjuk és elméleti becsvágyuk az általánosabb összefüggések kelet-európai hatásmechanizmusainak, variációiknak vizsgálatához – amint Tamás Pál írja.[18] Többről van tehát szó, mint kisebbségek kulturális azonosságkeresési gondjairól; inkább beszélhetünk valamilyen szociológiai üzenetet tartalmazó kutatásokról. Tudunk arról is, hogy túl a rétegződésen és az üzemi viszonyokon, múltunk és közelmúltunk története is érdeklődést kelt. Amint ismert, Ránki György történészprofesszor több éve oktat az amerikai Indiana Egyetemen, Bloomingtonban, az ott 1979-ben létesített tanszéken. A magyar történelem iránt érdeklődők történésznek,

[16] Lásd erre: Az amerikai szociológiáról. Interjú Szelényi Ivánnal, Szociológia, 1983/3. Lásd még a M. Buravoj–Th. Skocpol (szerk.): Marxist Inquires. Studies of Labor, Class and Status (Chicago–London (1982) c. kötet bevezető tanulmányát, illetve ennek hivatkozott irodalmát.

[17] Jórészt az ő munkáik, írásaik töltik meg a Bécstől Svájcon és Nyugat-Berlinen át Londonig húzódó Kelet-kutató intézetek kiadványait. Kiemelnénk ezek közül a Soviet Economy, Soviet Studies, Problems of Communism és Ideological Perspectives c. folyóiratokat, amelyek elsősorban a szovjet gazdaság problémáival foglalkoznak.

[18] Vásárfia. Washingtoni jegyzetek. Élet és Irodalom, 1986. okt. 31.

szociológusnak, politológusnak vagy közgazdásznak készülnek, és Ránki professzor szélesebben vett Kelet-Európa történetet is oktat. Amint egy interjúból megtudjuk[19], az elmúlt öt évben négyszáz hallgatója volt. Ennek egy nehezen felbecsülhető része „nem vehető komolyan" (mivel ún. civilizációs kurzusként vette fel a magyar történelmet). Az öt év alatt tizenkét konferenciát rendeztek, ahol néhány alkalommal összehozták a Magyarországgal foglalkozó tudósokat a világ minden tájáról; kötetet jelentettek meg. 28 diák írt valamilyen magyar témából disszertációt, köztük közgazdászok, történészek, szociológusok, néprajzosok, illetve annak készülők.

6. NAPI SAJTÓ ÉS AZ ÁTTEKINTÉS VÉGE

A nyugat-európai napi sajtó hazánkat – közismerten, ezért rövidre véve – „szocialista mintaországnak" írja le. (Ez a „rácsodálkozás" még akkor is tartott – a hetvenes évek közepén –, amikor már egyre kevesebb alapja volt.) Mi vagyunk a „jókedvű világfiak" Kelet és Nyugat között, mi vagyunk a „felidézett közép-európaiság", az „alkotó különcség", a „budapesti csoda". Az „összeegyeztethetetlen dolgok ötvözése", a „szellemi hagyományok és dogmák összebékítése", a gyors eredmények, a határozott változtatások, a nyitott határok, a mozgékonyság és a realizmus, az ellenszavazatok és a magánvállalkozás „országa". Pár éve olvassuk: „most új szakítópróba előtt állunk", életszínvonalunk magasabb, mint a tényleges teljesítmények, „hanyatlásérzés", és „leromló statisztikák". „A reformot folytatni kell." Tegyük most félre a napi sajtót, és próbáljunk megfogalmazni néhány benyomást: hogyan ítélnek meg minket, odaátról.

A szociológia jó ideje használt megkülönböztetését elővéve, sajátságosan másként vagyunk megítélve – mint *Magyarország – a társadalmi rendszer*, illetve *az emberi életvilág* optikái felől. Ha a *rendszert* – rendszerünket – vesszük, itt gazdasági téren viszonylagos megértéssel találkozunk, politikai – politológiai – téren viszont uralkodik a globális sommás, negativisztikus, ultimatívan elutasító hang. Ám ha leereszkedünk az *életvilág* – a mindennapi élet színterére, eközben, érdekes módon, a hideg-rideg, kioktató-elutasító hang enyhül, sőt, felmelegedik. Aki fentebb a *rendszer*-problémák síkján tudomást sem vesz rólunk, vagy ha igen, nem „akceptál" minket, mondván, hogy termelésextenzivitás, etatizmus, paternaliz-

[19] Magyar tanszék Bloomingtonban. Beszélgetés Ránki György professzorral. Kritika, 1986. 10.

mus, bürokrácia, mozdulatlanság, zártság – az a *mindennapi élet* síkjára leereszkedve azt mondja, hogy fogyasztás, nyilvánosság, érdekvédelmi szervek, állam előtti autonómiák, konszenzuskeresés, nemzettudat-keresés, józan külpolitika.

Nyilván nem pusztán propagandánkon, tájékoztatáspolitikánkon múlik, hogy ezt a kettős tudatot – kettős megítélést vagy kognitív aszimmetriát – fokozatosan megszüntessük.

Tiszatáj, 1987. 4. sz.

KISS ARTHUR

A felszabadulás utáni magyar történelem az antikommunista propagandában

Az utóbbi időben jelentősen megnövekedett a történelem és ezen belül a felszabadulás utáni korszak története iránti érdeklődés. Óriási kereslet mutatkozik a történelmi monográfiák, népszerűsítő írások és memoárok iránt. Gyorsan elkelnek a történelmi kérdéseket tárgyaló folyóiratok és egyéb írások. Magas az ilyen problémákkal foglalkozó színházi és filmelőadások látogatottsága, a történelmi kérdéseket tárgyaló rádió- és televízió-műsorok nézettségi, illetve hallgatási szintje.

Ez a tény részben azzal magyarázható, hogy az elmúlt évtizedekben a dogmatizmustól és a revizionista torzulásoktól megtisztuló történelmi kutatások számos értékes eredményt hoztak. Új összefüggéseket tártak fel. Az eddigiek mellett új problémákat vetettek fel. Számos kérdés tárgyalása gazdagabb lett, új hangsúlyokat kapott. Mindezek a vívmányok esetenként messzemenően korrigálták az egyes történeti kérdésekről kialakult eddigi képet.

Másrészt a lakosság nagy része, különösen az ifjúság figyelmének előterébe kezd kerülni a múlt, s különösen a sorsát közvetlenül befolyásoló közelmúlt. Ennek ismerete alapján kíván pontosabb vagy sokoldalúbb választ kapni jelen helyzetünkre, illetve a jövő lehetséges alternatíváira.

Az antikommunista propaganda – a többi között – ezt a történet iránti érdeklődést használja fel arra, hogy – saját történeti interpretációit és értékeléseit nyújtva – befolyásra tegyen szert a tömegek között és egyben rágalmazhassa, lejárathassa a létező szocializmust. Ezért aktuális a felszabadulás utáni magyar történelem antikommunista interpretációjának vizsgálata a jelen, a létező szocializmus kérdéseivel foglalkozó konferenciánkon.

Az antikommunizmus a burzsoá és a kispolgári politika és ideológia egyik sokszínű, széles kört felölelő, befolyásos irányzata. Egy korreferátumban ezért csak arra szorítkozhatunk, hogy ismertessük a közelmúltunkra vonatkozó egyes tipikus antikommunista interpretációs kísérleteket.

Itt azonban egy megszorítást kell tenni. Nem mindegyik kifejezetten a Magyarország felszabadulás utáni történetét tárgyaló polgári és kispolgári szerző tartozik az antikommunista interpretátorok közé. E témakörrel foglalkozók sorain belül tehát meg kell különböztetni azokat a történészeket, szociológusokat, közgazdászokat, politológusokat, akik *szaktudományos alapon* foglalkoznak Magyarország problematikájával (például az angol történész Macartneyt, az amerikai közgazdász és politológus W. F. Robinsont, D. Granickot, a politológus Ellen Comissot, az Egyesült Államokban élő Gáti Károlyt, Sinor Dénest vagy a londoni Péter Lászlót és másokat) azoktól, akik antikommunista *politikai szempontból* vizsgálják Magyarország történetét. Noha a különböző társadalomtudományok kevés számú magyar szakértője polgári osztályálláspontról értékeli a magyar történelmet, sőt esetenként ennek alapján a szocializmust, vagy a kommunistákat elutasító nézeteket vall, felfogása nem feltétlenül antikommunista.

Ugyanakkor a felszabadulás utáni magyar történelem kifejezetten antikommunista értékelései többnyire nem szaktudományos munkák. Megállapításaik nem a történelmi tények pontos és mélyrehatóan feltárásán és objektív elemzésén nyugszanak, hanem kimondottan-kimondatlanul politikai-ideológiai célzatossággal bíró, lényegében véve egyoldalú elfogultságtól fűtött álláspontok. Ezek nem is annyira a tudós társadalom, vagy a tudomány iránt komolyan érdeklődő közönség informálására szánt művek, hanem különböző politikai pamflettek és tanulmányok, politikai cikkek és programok, emlékiratok és dokumentumgyűjtemények. Kifejezett és elsődleges céljuk az, hogy a közelmúlt történetének sajátos értelmezésével a létező szocializmust sokoldalúan és minden lehetséges módon, akár tudatos történelemhamisítással is, diszkreditálják.

A Magyarország felszabadulás utáni történetének antikommunista értékelései részben a közelmúlt egyes részkérdéseivel foglalkozó munkákban lelhetők fel elsősorban az ellenforradalom történéseit tárgyaló írásokban. Másik előfordulási helyük a magyar politikai élet emigrációba szorult, különböző politikai irányzatokhoz tartozó képviselői tollából megjelent egyes memoárok (például Kovács Imre, Borbándi Gyula, Mérai Tibor, Király Béla, Kopácsi Sándor, Mindszenty József és mások írásai). Végül, a felszabadulás

utáni Magyarország történetének kérdéseit érintik vagy tárgyalják különböző írásaikban a szocialista rendszerrel szembefordult hazai „ellenzékiek" is.

Az említett források részben külföldön megjelenő könyvekben, illetve folyóiratokban, politikai dokumentumokban, az emigráció tanácskozásairól szóló tudósításokban jelennek meg. Részben a hazai szamizdátokban történik kísérlet egyes külföldön megjelent írások (például Schöpflin Gyula, Konrád György munkái, Hegedüs András memoárjai stb.) kiadására, illetve önálló munkák, állásfoglalások publikálására. Az említett állásfoglalásokat az ellenséges kapitalista rádióadások teszik széles körben publikussá és ezáltal a lakosság történelmi tudatát befolyásoló tényezőkké.

A továbbiakban az utóbb említett három forrás alapján kísérlem meg azt, hogy a felszabadulás utáni magyar történet antikommunista értékeléseiről vázlatos képet nyújtsak.

II

A Magyarország felszabadulás utáni történetét interpretáló antikommunista propagandában érdemes megkülönböztetni a magyar fejlődés e szakaszát bemutatni és értékelni akaró írásokat (ezeket – jobb híján – „leíró" történetábrázolásnak nevezem), a hazai szocializmus kérdéseinek nem annyira historikus, mint inkább értelmező vagy általánosabb politikai tárgyalási módjától. A kettő egyezik abban, hogy felhasználja a történelmi tényeket (vagy azok fikciókon alapuló leírását). A „leíró" történetábrázolás azonban többnyire beéri azzal, hogy egy másik osztályálláspontról, a polgári vagy kispolgári nézőpontból nyújtott magyarázatokkal „kiegészíti" és „korrigálja", „meghazudtolja" és „megcáfolja" a „hivatalos" vagyis a marxista történetképet. A történések ismertetésének szintjén maradva mintegy párhuzamos, konkurens ellentörténelmet, másfajta történetleírást alkot, a hatalom által eltitkolt, „egy valódi", „egyedül autentikus" történelmet. Az ilyen típusú történetábrázolás jelenik meg a különböző cikk- és okmánygyűjteményekben (például Bibó István külföldön kiadott tanulmányai egy részében, a Rajkperről, az 1956-os ellenforradalom „igazi történetéről" szóló kötetekben és másokban); a különböző dokumentarista irodalmi alkotásokban (például Mérai Tibornak Nagy Imréről, W. Lomaxnak az ellenforradalomról szóló könyveiben és másokban), ilyen jellegű írás a különböző memoárok jelentős része (például Kovács Imre „Magyarország két megszállása" c. könyve, Kopácsi Sándor memoárja stb.). A „leíró történet" persze nem értékelésmentes; az antikommunista propaganda általánosító kliséit használja.

A felszabadulás utáni időszak antikommunista értékelésének másik fajtája többnyire – még akkor is, hogyha egyes részleges történelmi analíziseket ad – nem történeti leírást kíván nyújtani, hanem a torzított történelemábrázolásra, mint ismeretre alapozva von le különböző politikai következtetéseket, alkot értékítéleteket fogalmaz meg politikai programokat. Az antikommunista interpretációk e fajtája többnyire az elméleti igénnyel fellépő könyvekben vagy tanulmányokban található (például Haraszti „Darabbér", Fehér–Heller–Márkus „A szükségletek feletti diktatúra" című írásában és másutt); az esszéjellegű tanulmányokban (például Konrád György, Kenedi János, Haraszti Miklós, Vajda Mihály és mások ilyen jellegű cikkeiben); az „ellenzéki" mozgalom különböző dokumentumaiban, programatikus írásaiban ölt testet.

III

A Magyarország felszabadulás utáni történetére vonatkozó antikommunista interpretációk egy része *közvetlenül* foglalkozik a magyar történelem, különösen a közelmúlt eseményeinek antikommunista szemszögből történő leírásával, sajátos szempontú értelmezésével. Ezekben a magyarázatokban az osztályharcban alulmaradt szocializmusellenes erők és tendenciák képviselői megkísérlik azt, hogy korábbi reakciós, vereségükre vezető álláspontjukat megszépítsék. Vonalukat olyan demokratikus reálpolitikának igyekeznek feltüntetni, amely a demokrácia és a dolgozók érdekeit szolgálta volna, amelynek győzelme esetén elkerülhetőkké váltak volna a későbbi szocialista átalakulás során elkövetett hibák és bűnök. A magyar történelem ezen interpretátorai a kapitalista restauráció vonalának vereségét természetesen nem e népellenes politika lelepleződésével, a dolgozóknak a tőkés rendszer exponenseitől, illetve kiszolgálóitól való elfordulásával magyarázzák, hanem azzal, hogy az a kommunisták machiavellista műveleteinek, szalámi taktikájának, az igazságon és a demokrácián erőszakot tevő aljas eljárások alkalmazásának eredménye volt.

Ez az interpretáció ily módon sajátos perújrafelvétel színtere és eszköze lesz. A társadalmi fejlődés, a nép által eldöntött történelmi per jogos ítéletét meg nem történtnek, a szükségszerű elbukást fatális, gonosz hatalmak által előidézett sorscsapásnak minősítik. Mindezzel megkísérlik azt, hogy olyan irányba manipulálják a tömegeket, s olyan mozgásokat indítsanak be, amelyek a „megsértett történelmi igazság nevében", a szocialista forradalom kezdetén már állítólag megjelent „személyi kultuszos uralom" és maradványai elleni „igazi küzdelem", a „valódi politikai reformok" jegyében hely-

reállítanák azt a történeti és politikai állapotot, amely 1945 végét és 1946-ot, vagyis a koalíciós időszak kezdetét jellemezte, mely időszakban még nem dőlt el a hatalomért folytatott küzdelem és ahol és amikor még a reakciós erők túlsúlya állott fenn. Tehát ott szeretnék kezdeni és folytatni, olyan körülmények és kedvező feltételek mellett kívánnának akcióba lépni, melyek esélyt nyújtanának arra, hogy a kapitalizmus útjára terelhetik az országot. Erre törekedtek 1956-ban (innen is fakad az 1956 október végi – november eleji napok viszonyainak idealizálása), ezt a kiindulópontot tekintik egy „demokratikus" megújhodás egyedüli feltételének. Ezt az álláspontot vallja ma – pl. Borbándi Gyula tanúsága szerint[1] – a nyilasok kivételével szinte az egész antikommunista demokratikus emigráció, illetve – ahogyan az a különböző programatikus fellépéseikből kitűnik – a hazai „ellenzék" jelentős része is.

Ebben a törekvésében épít a közelmúlt történetében aktívan részt vettek feledékenységére, az elmúlt rossz időket felejteni óhajtók tudatos vagy öntudatlan elfojtásaira, a személyi kultusz politikájában, vagy a jelenlegi problémák, hibák miatt kialakult bűntudatra. Ezért az azóta felnőtt új nemzedékek történeti ismereteinek hiányosságaira, a leegyszerűsítő történelemértelmezésekkel szembeni averzióikra, az autentikusnak látszó információk iránti éhségre. Arra számít, hogy megmozgatva az új generációk igazságérzetét és kihasználva a politikai harc kérdéseit illető naivitását a maga törekvéseire, céljaira használhatja fel a fiatalok aktivitását.

Ez a sokszor nagyon kifinomult módszerekkel élő, nemegyszer rendkívül színes és érdekes történelemábrázolás nem marad hatás nélkül. Befolyásol szélesebb tömegeket is, elsősorban az ifjabb nemzedékek történet iránt érdeklődő tagjait. Ha másképpen nem, úgy mindenképpen hat, hogy az interpretációjának hitelt adó emberek a „hivatalos", marxista történelemmagyarázatokat nem a valóságos folyamatok adekvát tükrözésének, hanem csak részleges leírásnak, a maga módján elfogult képnek, valamint relatív és ezért kétségbe vonandó, illetve vonható igazságnak tekintik.

A dolgozó tömegek történelmi tudatának formálására irányuló marxista tevékenységünk még nem ellensúlyozza kellőképpen azt a propagandát. Közelmúltunk történetének elemzése és – főleg – helytálló megállapításainak „apró pénzre váltása", a politikai harc szükségleteinek és nyelvezetének megfelelő széles körű elterjesztése messze elmarad az ellenséges kihívás által támasztott követelményektől.

Ez a helyzet azonban nem tartható fenn soká. Egy ország törté-

[1] Lásd *Borbándy Gyula:* A magyar emigráció életrajza. 1945–1985. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1985.

netének ellentétes alapokon nyugvó kettős interpretálása, kétféle, egymást kizáró és ugyanakkor egyaránt az autentikus magyarázat igényével fellépő történetértelmezése az adott társadalom történelmi tudatában sajátos tudathasadást válthat ki. Ennek következménye pedig az lehet, hogy a jelent megelőző és a mát megalapozó, a párt, a szocializmus elkötelezett erői által vállalt múlt jogosságának, legitim jellegének elvitatása a jelenlegi politika jogosultságának a megkérdőjelezésére, és a legitim voltába vetett bizonyosság megrendülésére vezethet.

IV

A felszabadulás utáni magyar történelem antikommunista értékelései nemcsak ilyen közvetlen „leíró" formában tárgyalják a hazai szocializmus problémáját. Az ellenséges interpretációk – állítólagos történelmi tényekre hivatkozva – a létező szocializmusra (és ezen belül természetesen a hazai szocializmusra is) általában érvényes értékeléseket és ítéleteket is megfogalmaznak. Ez olyan tézisekben nyilvánul meg mindenekelőtt, melyek szerint a szocializmus a magyar néptől idegen, a magyar történeti fejlődésbe bele nem illeszkedő és nem illeszthető jelenség, melyet külső erők oktrojáltak rá a magyar népre; a létező szocializmus hibákkal és bűnökkel terhelt, a társadalom életerejét emésztő, a társadalom abnormális működésére vezető, sorsát negatívan befolyásoló elviselhetetlen rendszer; a szocializmus „belülről", vagyis saját alapján, saját elvei szerint megreformálhatatlan és ezért e rémuralomnak csupán annak elsöprése vethet véget; a szocializmus csak akkor maradhat – időlegesen – fenn, és lehet viszonylag stabil, hogyha elsősorban a szocialista hatalom engedményei, illetve a liberalizmus irányába mutató reformjai alapján – valamilyen módon létrejön a vezetők és a vezetettek valamiféle kompromisszuma. Ezt az állapotot azonban ezek a „teoretikus" magyarázatok csak átmenetinek minősítik. Az emberek állítólagos „ősi" vonzódása a magántulajdon rendjéhez, vagy pedig a szocialista hatalom természetében rejlő totalitárius, diktatórikus tendenciák – szerintük – előbb vagy utóbb felülkerekednek és véget vetnek ennek az ideiglenes egyensúlynak.

A Magyarország felszabadulás utáni történetének antikommunista értékelését jelentő ilyesfajta tézisekhez többnyire úgy jutnak, hogy 1. az ország történetének egyedi voltát tagadják; vagy pedig 2. meghamisítják a történelmi tényeket; illetve 3. fikciókon alapuló, illetve hamis történelmi analógiákat alkalmaznak. Ezek a mód-

szerek természetesen nem válnak el mereven egymástól. Egymásba átcsapnak, egymást kölcsönösen „megerősíthetik".

Amint említettük, a felszabadulás utáni magyar történelemmel összefüggő antikommunista propaganda a maga, a létező szocializmusra vonatkozó, általános ítéleteket kimondó következtetéseinek egyik módszertani fogása az, hogy az országban végbemenő folyamatokat egyedi jellegüktől megfosztva tárgyalja. Ez jut kifejezésre azokban az interpretációkban, amelyek Magyarország speciális történelmi folyamatait egyszerűen besorolják a kelet-, közép-kelet-európai régióuniformizáltként ábrázolt történetébe. Ennek az eljárásnak szemléletes formája az az állítás, amely a szovjet hódítás tényével, vagy pedig a Kelet-Európára, annak sorsára vonatkozó állítólagos jaltai nagyhatalmi megállapodások alapján beállott helyzettel, illetve ezen állítólagos szerződések megszegése által kialakított körülményekkel magyarázza Kelet-Európa történetét. „A II. világháború ideje alatt és után Moszkva csaknem egész Kelet-Európára kiterjesztette hatalmát" – írja Zbigniew Brzezinski, ennek a felfogásnak egyik legtekintélyesebb képviselője. „Ez is főleg katonai hódítás volt, alátámasztva az alárendelt társadalmak ideológiai átalakításával. Moszkvától függő helyi kommunista funkcionáriusok kezdtek hatalmat gyakorolni Moszkva nevében, miközben megerősítették érdekeltségüket pozíciójukban és privilégiumaikban.[2]

Hasonlóképpen írnak más szerzők is, köztük eurokommunisták, „újbaloldaliak" is.

Ezeket az álláspontokat széleskörűen terjeszti a burzsoá és kispolgári propaganda és agitáció, a politikai gyakorlat számos megnyilvánulása.

Az említett antikommunista külföldi álláspontokkal egyeznek azok a Magyarország kérdéseivel is foglalkozó szerzők (például Fehér, Heller, Márkus könyveikben, Konrád, Kenedi János és mások tanulmányaikban), akik akár az emigrációban, akár a hazai „ellenzék képviselőiként" Magyarország történéseit csakis a régió kontextusában, annak állítólagos, általános törvényszerűségeinek alárendelten tárgyalják, miközben figyelmen kívül hagyják azt, hogy ez a sommás értékelés tulajdonképpen a „szovjet birodalom" történetének egy nem különösen érdekes alesetévé sorolja be Magyarország történetét.

[2] *Zb. Brzezinski:* Game plan. A Geostrategic Framework for the Conduct of the US–Soviet Contest. The Atlantic Monthly Press. Boston/New York 30. old.

A felszabadulás utáni magyar történet antikommunista interpretációjának másik módszere és megnyilvánulásai a történelmi folyamat tényeinek meghamisításával kialakított magyarázatok. Ezek különösen az országnak a fasizmus alóli felszabadulásával, a felszabadulás utáni koalíciós harcok bemutatásával, illetve az úgynevezett 50-es évek tényleges tartalmára vonatkozó tények leírásával kapcsolatosan figyelhetők meg.

Az ország fasizmus alóli felszabadulásának tényét mindenekelőtt azzal igyekeznek eltorzítani, hogy egyenlőségi jelet tesznek a német fasiszta megszállás ténye és a szovjet hadsereg felszabadító harcai során bekövetkezett ideiglenes katonai megszállás között, illetve az előbbi és ama tény között, hogy a Szovjetunió és a Magyarország közötti szerződés alapján hazánk területén szovjet csapatok tartózkodnak. Ezt az eljárást példázta Kovács Imre 1979-ben megjelent könyvének már a címében is (Magyarország két megszállása). „A II. világháború után német érdekszférából orosz érdekszférá lettünk" – írja az „Állami ember és a cenzúra" című tanulmányában Konrád György. A Monoron tartott „ellenzéki" tanácskozáson elhangzott referátumában Csurka István arról szólt, hogy a felszabadulás után csakhamar kiderült, hogy „az ország voltaképpen csak egyik függőségből a másikba került át".

A németek által megvalósított tényleges megszállás, az ország belehajszolása egy reménytelen háborúba, az óriási emberi és anyagi áldozatok, az ország kifosztása mintha azonos lenne a felszabadítási hadműveletekkel járó ideiglenes katonai igazgatással, illetve az ezekhez viszonyítottan egészen más ténnyel, azzal, hogy szerződés alapján meghatározott kontingensű szovjet csapatok tartózkodnak hazánkban, egyrészt arra szolgál, hogy gyűlöletet szítson az úgymond megszállókkal szemben. Másrészt, és ez a lényegesebb, azt sugallja, hogy az ország elveszítette függetlenségét, nincsen önálló cselekvőképessége birtokában és ezért mindaz, amit itthon történik, idegen erők akaratát fejezi ki, semmi köze nincs a hazai fejlődéshez, a nemzeti érdekekhez. Erre utalnak – a többi között – a már említett monori referátumnak olyan megállapításai, miszerint hazánkban „szovjet típusú rendszer, a szocializmus" létezik, az országot 1945 után a „nemzet nyakára ültetett bábok" kormányozták. A paroxizmusig terjedő gyűlölet hatja át az 1986 márciusában kibocsátott „ellenzéki" program, a „Márciusi üzenet" erről a kérdésről szóló sorait: „Függetlenségünk délibáb. Múltunkat elvitatják, jelenünket elbitorolják, jövőnket idegen erőknek szolgáltatják ki" . . . „A mi nemzetköziségünk . . . nem azonos a nyakunkra ültetett satrapák és helytartók nemzetköziségével."

Az állítólagos idegen megszállásról szóló tézisek értelme világos: arra hivatott, hogy elvileg-politikailag megalapozza az „elveszett" függetlenségért folytatandó szabadságharcot, melyet mind az idegenek, mind hazai satrapáik ellen kellene megvívni. A „reánk erőltetett" szovjet típusú rendszer, a szocializmus szavak, értékelések pedig szintén egyértelmű programot adnak: ha a szocializmus idegen erők által az országra oktrojált rendszer, akkor a szabadságharc csakis a szocializmus ellenében vívandó küzdelem lehet.

Ez az álláspont teljesen figyelmen kívül hagyja azt, hogy a szocializmus gondolata hazánkban is megjelent a múlt században, az osztályharc szerves részeként, a munkásmozgalom törekvéseként kezdte hódító útját. Mindenfajta szovjet hadsereg általi megszállás nélkül 1919-ben, a Magyar Tanácsköztársaságban ez a mozgalom győzedelmeskedett, mégpedig az osztályharc fejlődésének, a dolgozók tömegeinek forradalmi harca eredményeként. A két világháború között minden félfasiszta és fasiszta elnyomás ellenére élő maradt az osztályharcos munkásmozgalom, amelynek legtudatosabb része sohasem mondott le a szocializmus megvalósításáról. A felszabadulást követő időkben pedig, amikor kedvező feltételek teremtődtek meg e törekvés realizálására, a munkásosztály, a dolgozó nép szocializmusnak elkötelezett erői végül is kivívták a munkáshatalmat és megkezdték az új, kizsákmányolás nélküli társadalom építését.

A népi, a szocializmusért küzdő erők azért tudtak felülkerekedni a felszabadulást követő években, mert olyan politikát folytattak, amely jól fejezte ki a dolgozók érdekeit, s ezáltal a legszélesebb néptömegeket állította oldalukra. Azért voltak képesek győzni, mert szorosan kapcsolódtak a megelőző történeti fejlődés polgári demokratikus törekvéseihez, felvállalták és megvalósították a már a század elejére megérett, elengedhetetlenné vált demokratikus átalakulás programját.

A szocialista forradalomban való átfejlődés felszabadulás utáni kedvező belső feltételei mellett nagy szerepe volt természetesen annak is, hogy a szovjet hadsereg győzelmét követően, ebben a régióban a burzsoá intervenciós erőktől mentesen folyhatott le az osztályerők küzdelme. Ebben a lakosság többségének érdekeit kifejező mozgalmak szükségképpen nagyobb befolyásra tehettek szert, mint a kizsákmányoló kisebbség önös érdekeit szolgáló pártok, mozgalmak és politikusok. A szovjet erők azonban nem vívták ki és nem is vívhatták ki a szocialista forradalom győzelmét.

Arról, hogy a szocialista átalakulásért vívott küzdelemben nem idegen katonai erők, hanem a dolgozó nép harcai játszották a döntő szerepet, hogy a szocialista átalakulás megindításában nem idegen motiváció, hanem a dolgozó nép törekvései jutottak kifejezés-

re, erre indirekt módon vall Kovács Imre már említett memoárja, a „Magyarország két megszállása" című munka is. Ebben Kovács Imre idéz egy magyarországi vidéki körútja után, 1946. július 1-jén az Egyesült Államok egyik budapesti diplomatájával folytatott beszélgetéséről szóló táviratot. Ebben az akkori nagykövet – Kovács Imrére hivatkozva – így írt: „A kommunista párt a legdinamikusabb párt Magyarországon. Vidéki párthelyiségeiben állandó lázas tevékenység folyik; valakit a vezetésből kora reggeltől késő estig ott lehet találni. A többi pártok helyiségeiben rendszerint senki sem található, aktivitásnak nyoma sincs." Kovács Imre egyenesen felszólítja az Egyesült Államokat és szövetségeseit, hogy akadályozzák meg ezt a haladó erők előre törését elősegítő aktivitást. A távirat a továbbiakban – ismét csak Kovács Imrére hivatkozva – így folytatja: „Ha nem jön valamilyen formában segítség Nyugatról, akkor Kelet- és Közép-Európában a kommunisták lassan, de biztosan uralomra jutnak." Könyve végén Kovács Imre a következőképpen összegzi mondanivalóját: „A magunk táborából nem foghatjuk senkire, hogy bűnös, amiért Magyarország belesodródott a bolsevizálódás tragikus folyamatába... *Nem mi voltunk törpék, ellenfeleink voltak óriások, az események gigantikusak és agyon nyomtak bennünket.*" (Kiemelés tőlem. *Kiss A.*)[3]

A szocialista erők felülkerekedése, a szocialista hatalom megteremtése és a szocialista átalakulás olyan harcban valósult meg, amelyben semmiféle biztosíték nem volt arra, hogy a szocializmus erői feltétlenül győzelmet aratnak. Magyarországon – mint ismeretes – az első választásokon a reakciós erők blokkja aratott győzelmet. A hatalomért folytatott küzdelem még 1947 őszén sem volt eldőlve. Erről tanúskodik – a többi között – a kommunista és munkáspártok 1947 szeptemberében tartott lengyelországi értekezletén a magyar párt részéről adott tájékoztató. Révai József ottani felszólalásának nyilvánvalóan nem lehetett az a célja, hogy akár szépítse, akár sötéten ábrázolja a magyarországi viszonyokat. Az 1947-es augusztusi választások eredményeit mégis így értékelte: „A tények és statisztikai adatok azt mutatják, hogy még nem hódítottuk meg a munkásosztály döntő többségét..." Továbbá, „a magyar reakciós burzsoázia arra törekszik, hogy szembeállítsa a parasztokat a munkásokkal és a parasztok segítségével igyekszik elszigetelni a munkásosztályt, amelyet a kommunisták vezetnek. Nem lehet azt mondani, hogy a burzsoáziának ez a terve már végérvényesen kudarcot vallott." A választások eredményeit összefoglalóan értékelve Révai leszögezi, hogy „mégsem sikerült egészen elérni célunkat, vagyis

[3] *Kovács Imre:* Magyarország két megszállása. Vörösváry Publishing Co. Toronto, 1979. 325. old.

szilárd baloldali többséget szerezni a parlamentbe és ilyen módon biztosítani Magyarország fejlődését a népi demokrácia útján . . ." „Az új kormány megalakításával egy csatát megnyertünk, de . . . az a kérdés, hogy a magyar demokrácia népi demokrácia vagy polgári demokrácia lesz-e – még véglegesen nincs megoldva. Ezzel kapcsolatban nincs még véglegesen megoldva a második fő kérdés sem – belép-e Magyarország a szomszédos népidemokráciák sorába, vagy valamilyen formában az angol-amerikai imperializmus támaszpontja lesz . . ." „Mindezt, valamint a nemzetközi helyzet kiéleződését figyelembe véve meg kell mondani, hogy a magyar demokrácia komoly és nagy politikai küzdelmek felé halad."[4]

Amikor az imperialista reakció és a befolyása alatt álló erők tagadják azt, hogy a hatalom kérdésében a kelet-, középkelet-európai országokban, közte hazánkban éles harc folyt és hogy ebben az osztályküzdelemben, annak objektív menete során a szocialista forradalom erői saját maguk helyes politikáját, taktikáját követve arattak győzelmet, több célt kívánnak elérni. Először is, elhallgatják és igyekeznek elfelejteni ennek a küzdelemnek a tanúságait. Azt, hogy e harcban alapjában véve a kapitalista út, illetve a szocialista út alternatívája állt egymással szemben. Ebben a folyamatban a kapitalista út erői a többség rovására, részben az imperializmus segítségével és reá támaszkodva igyekeztek felülkerekedni. A dolgozó tömegek jogos önvédelmük során jutottak el ahhoz, hogy megteremtsék a effajta törekvések elleni biztosítékokat, saját hatalmukat, a társadalmi tulajdont, és ezzel egy olyan politika kedvező feltételeit teremtették meg, amely lehetővé tette a kizsákmányolás mentes rend építését.

Másodszor, az imperialista reakció és a befolyása alatt álló erők azzal, hogy tagadják azt a tényt, hogy a szocialista fordulat győzelme a *belső* erők harcának eredménye volt és annak következménye, hogy az erőviszonyokban a reakciós erők számára kedvezőtlen változások mentek végbe, megkísérlik azt, hogy a szocialista átalakulást külső és idegen importterméknek tüntessék fel. Ez is azt a célt szolgálja, hogy elvitassák: a szocializmus hazánk történetéhez szervesen kapcsolódó jelenség, a szocialista átalakulás nemzetünk felemelkedését szolgáló ügy.

Harmadszor, a szocialista forradalmat, a szocialista átalakulást valamiféle külső hódítás eredményének feltüntetve az ellenséges propaganda egyrészt rágalmazza a Szovjetuniót, mint hódító célokat követő államot. Másrészt, azzal, hogy a szocialista átalakulást

[4] A tartós békéért, a népi demokráciáért. Kilenc kommunista párt lengyelországi értekezletének beszámolói. (1947. szeptember) Szikra é. n. 181–182. és 185–186., valamint 184. old.

valamiféle külső hatalom beavatkozására vezeti vissza, a külső hatalmak alkujának tárgyává kívánja tenni a belső osztályharc által elért eredményeket. Külső nyomások segítségével kívánja hatálytalanítani azokat a hatalomban végbemenő változásokat, visszafordítani azt a társadalmi átalakulást, ami országunkban bekövetkezett.

A felszabadulás utáni magyar történet marxista magyarázatai, különösen a népszerűsítő irodalomban és tömegkommunikációs adásokban nemritkán túlságosan leegyszerűsítve ábrázolják a kommunista párt vezette dolgozó nép harcát és fokozatos felülkerekedését. Ezáltal olyan kép alakul ki, mintha a győzelem útja rendkívül sima lett volna, s szinte predeterminált diadal volt. Ez a beállítás azután sugallhatja azt a gondolatot, hogy talán nem is a hazai erők küzdelme, hanem a nemzetközi viszonyok túlereje döntötte el a hazánkban folyó hatalmi harc kérdéseit. Másrészt, ez az ábrázolás, miután a győzelem tényéből indul ki, túlságosan gyengének láttatja a politikai ellenséget, nem ábrázolja a kemény csapásváltásokat, a küzdelmet, a kíméletlen harc „adok-kapok" logikáját, azt, hogy mennyire drámai fordulatokon múlott az, hogy a népi erők végül is felülkerekedjenek. Ezzel a képpel viszont részben elhalványul a kommunisták vezette dolgozó nép küzdelmének a jelentősége, a bekövetkezett fordulat nagysága. Másrészt, ez az interpretáció nem világítja meg azt a tényt, hogy éppen e harc keménysége játszhatott és játszott szerepet a későbbi fejlődési periódusban abban, hogy esetenként túlzó biztonsági intézkedéseket tettek, hogy a politikai ellenféllel szemben kemény „preventív" intézkedéseket alkalmaztak és mindezeket a korábbi harc tapasztalataival indokolták és lehetett is indokolni.

A felszabadulással, illetve a koalíciós harcokkal kapcsolatos történelemtorzítások és -hamisítások a létező szocializmusnak a magyar nép történetével való szerves kapcsolatát teszik vitatottá, azt, hogy a hazai történetnek ez a szakasza mélyen bele van gyökerezve országunk eddigi fejlődési folyamatába. Ezzel egyidejűleg elvitatja azt, hogy szocializmusunk nemzeti jellegű és hogy csakis e társadalmi rendszer képes arra, hogy megoldja a magyar nép sorskérdéseit.[5]

*

[5] Szemléletesen fejezte ki ezt a gondolatot az emigráns Gombos Gyula, amikor „Húsz év után" című könyvében így írt: „Nem változott az országot fogva tartó hármas áttételű uralmi szerkezet ... az Ideológia, mely a Pártért van; a Párt, mely helytartó szerepében az orosz hódoltságért van, s az orosz hódoltság, mely öncél. Vagy fordítva: az orosz hódoltság, mely egyedül kezese a Párt uralmának; a Párt, mely magányos és meddő képviselője az Ideológiának; s az Ideológia, mely be szeretné helyettesíteni az egész nemzet eszméletét." Lásd *Gombos Gyula:* Húsz év után. München 1970. 12–13. old. Idézi Borbándi Gyula említett könyve.

Idő és tér híján nincsen módunk arra, hogy részletesen tárgyaljuk az „50-es éveknek" és az 1956-os ellenforradalomnak a történeti tények meghamisításán alapuló antikommunista értékeléseit. Ezek egy másik aspektusból támadják a létező szocializmus elméletét és gyakorlatát. A történeti tényekkel való manipulálással kívánják „bizonyítani" azt, hogy ez a rendszer normális működésre képtelen, zsarnokságon, elnyomáson, nyomoron alapuló javíthatatlan és reformálhatatlan társadalmi-politikai szisztéma.

Az 50-es évekkel összefüggésben e helyütt csupán azt emeljük ki, hogy ezek az értelmezések a szocialista építés személyi kultusszal terhelt időszakának hibáit és bűneit úgy tüntetik fel, mint *általában véve minden* szocializmus lényegi jegyeit. A történelmi valóság elferdítésével, egyrészt a hibák és bűnök abszolutizálásával, másrészt, a felszabadulás utáni magyar történelem első évtizedében, közöttük az 1950-es évek elején bekövetkezett pozitív változások, a magyar dolgozók munkájával elért jelentős vívmányok teljes elhallgatásával és megtagadásával jutnak el ahhoz a következtetéshez, hogy *minden* szocializmus embertelen és elviselhetetlen hatalom.

Hogyha viszont a szocializmus – a tények állítólagos egyértelmű tanúsága szerint – a világ legiszonyúbb rendszere, akkor minden becsületes és haladó embernek harcolnia kell e rémuralom bekövetkezése és – ha létrejött – fennmaradása ellen. E küzdelem sikere érdekében, a szocializmus legyőzése céljából minden eszköz és minden eljárás megengedettnek tekinthető. A szocializmus személyi kultusszal terhelt éveinek antikommunista megrágalmazása ily módon elméletileg és politikailag „megalapozta" a harcos antikommunista fellépéseket. Ez segíti elő azt a manővert, mellyel az 1956-os magyarországi ellenforradalmat a magyar nép a zsarnokságként aposztrofált szocializmus elleni jogos harcának, forradalmának, továbbá az „idegen" uralom és a megszálló hadak elleni szabadságküzdelmének tüntetik fel.

VI

Három évtizede annak, hogy az MSZMP az autentikus marxista–leninista elvek és normák alapján, a dolgozó tömegekre támaszkodva fellépett a létező szocializmus negatív jelenségei ellen. Elutasítva a személyi kultuszos torzulásokat, egyidejűleg szembefordult az ellenforradalommal és az útját egyengető, neki engedményeket tevő revizionizmussal is. Pártunk 30 esztendős gyakorlata során megtisztította a szocializmust a személyi kultuszos hibáktól és bűnöktől, valamint következményeiktől. Olyan társadalmi-poli-

tikai viszonyokat teremtett, melyek között minden dolgozni kívánó ember képes a maga és a közösség javára munkálkodni és alkotni. Bebizonyosodott – és ezt még a tőkés viszonyok objektívebb és reálpolitikus képviselői is kénytelenek elismerni –, hogy ez a rendszer képes a normális emberi élet számára kedvező körülményeket teremteni.

Ezek a tények súlyos csapást jelentettek és jelentenek az antikommunista politika és propagandistái számára. A szocializmusra vonatkozó rágalmaik, s az 1956-ról szóló értékeléseik hitelességének fenntartása érdekében egyre jelentősebb mértékben kezdik alkalmazni a fikciókon alapuló hamis történeti analógiák módszerét. Egyrészt, arra kényszerülnek, hogy az általuk forradalomnak és szabadságharcnak ábrázolt 1956-os ellenforradalommal szemben fellépő és azt leverő szocialista kormányzatot az 1848–1949-es forradalmat és szabadságharcot leverő osztrák ellenforradalmi adminisztrációhoz hasonló és a magyar néptől idegen célokat követő rendszernek tüntessék fel, mely – a valóság minden tanúsága ellenére – a magyar történelem minden eddiginél szörnyűségesebb hatalma. A munkás-paraszt forradalmi kormányt és az általa megvalósított konszolidációt ebből a célból kiindulva az antikommunisták hosszú ideig azzal vádolták, hogy a sztálinizmus restaurációját valósítja meg.

Amikor a tényleges társadalmi folyamatok menete tarthatatlanná tette ezt a rágalmat, akkor a lejáratás és uszítás más formáira tértek át. „1956 és ami utána következett a magyar történelem máig fel nem mért, a maga valójában fel nem fogott váltó-állítása . . .„ – írja a monori tanácskozás egyik referátuma. „1956. november 4-e óta a magyarság nem a saját történelmét éli. Ilyen fordulat még egyetlen-egy történelmi fordulópontján, egyetlen-egy szabadságharcának bukása, egyetlen-egy háború vesztése során sem következett be . . . 1956 után a magyarságnak nem a viszonyai és a helyzete fordultak meg soha nem tapasztalható módon, hanem a lelke. A viszonyulás saját magához, történelméhez. A magyar lélekben minden érvénytelenné vált . . . A lánctalpak legelemibb emberi mivoltában taposták le a magyarságot. A jelentéktelenség tudatát és a kilátástalanságot mintázták bele roppant tank-súlyukkal a magyar lélekbe . . . A mai magyar élet minden őrülete, lehetetlensége, tudathasadottsága ebből az évszázadok óta begyakorolt életmentő magatartástól (a rezisztenciától – *Kiss Arthur*) való elfordulásból, ebből a végső elkeseredéstől, amely már még a végső elkeseredést is értelmetlennek és hiábavalónak tartja, vezethető le. A disszidálási hullámok, a gyermekszülési hajlandóság végzetes elapadása, a mértéktelen iszákosság és a kiugróan magas öngyilkossági arányszám, a nemzeti mivolt iránti nagyfokú közömbösség mind-mind

ebből ered. Ez a mai magyar élet alfája." A magyar történelem korábbi szakaszai mind jobbak voltak a jelen kornál, állítja a referátum, amely ilyen szempontból még a személyi kultuszos rendszert is pozitívebbnek értékeli. „Még akkor is... még az iszonyatos szenvedések és megaláztatások közepette sem támadhatott, a nem a saját életemet élem" – érzete a megalázott magyarságban – írja a szerző. A helyzet annyira nyilvánvalóan képtelen lett, amennyire erőszakos, hogy milliók csak mint egy, az isten által reájuk mért purgatóriumi korszakot... élhették le a Sztálin–Rákosi nevével jelzett uralmat. A nemzet belső szervezete, öntudata, ha nem is érintetlen és sértetlen, de valójában ép maradt. 56 után viszont már – a főreferátum tartója szerint – minden sötétnek tűnik. Szélsőséges formában fejezi ki ugyanezt a gondolatot az „ellenzék" által kiadott Márciusi üzenet. „A magyar társadalom hamis igék és féligazságok füstös levegőjét szívja, egy önnön igazában is kétkedő hatalom cinikus mesterkedéseitől szenved. Kiáltása a pusztába kiáltott szó, fogcsikorgatása a gúny tárgya, vigadása is keserves... Vajon volt-e kor, midőn a hazugságok nyilvánvalóbbak voltak? Volt-e idő, amikor korrupció, csalás, lopás annyira intézményes részévé vált a nemzetgazdaságnak, mint ma? Naponta romlik az élet minősége... Megélt-e már más korok magyar társadalma a maihoz mérhető általános eldurvulást? Megadta-e magát valaha a magyar a hatalom kényszerítéseinek olyan mélységes lemondással, olyan lehetetlen közönnyel, mint ma?... A közmegegyezés tartalmát a dokumentum így jellemzi: „Ez a híres »közmegegyezés« a hatalom és a társadalom között: nem kényszerítenek rá, hogy politizálj – politizálnak ők helyetted. Még dolgozni sem mindenkinek muszáj: ha elég okos vagy, akadnak majd, akik dolgoznak helyetted..."

Ennek a negatív értékelésnek a fényében azonban érthetetlenné válik az, hogy a magyar nép miként képes elviselni ezt a rettenetesen ábrázolt helyzetet? Hogyan tud a szocialista kormányzat egy, a magyar történelemben eddig nem tapasztalt konszenzust teremteni a dolgozók tömegével? Az ezekre a kérdésekre való sajátos magyarázatként jelenik meg a másik – ugyancsak a történelmi tényekkel manipuláló analógiaként – az úgynevezett kiegyezéskomplexus. Fehér, Heller és Márkus a szükséglet feletti diktatúráról szóló 1983-ban megjelent könyvükben Kelet-Európát tárgyalva arról írnak, hogy e régió országainak zsarnok rendszerét korszerűsítő és hatékonyabbá tevő törekvések során a kormányzat „posztsztalinista kompromisszumra" kényszerült a lakossággal. Ennek alapja a jövedelmek és az életkörülmények lassú, de állandó javulása, a nem paternalisztikus elnyomás felváltása a paternalisztikussal, amely garantálja az egyes egyén fizikai életkörülményeinek javulá-

sát a szabadság, a társadalmi kezdeményezés és a kritikai gondolkodás ellenében."[6]

A hazai ellenzék írói a kiegyezés gondolatát Magyarországra is konkretizálják. A monori tanácskozás referátuma erről azt írja, hogy „a mai magyar társadalom a rossz, egyoldalú, megalkuvó, de ugyanakkor sok vonatkozásban eredményes és hasznos kényszeregyezség társadalma. Ez a kényszeregyezség a forradalom és a szabadságharc leverése után köttetett. A magyarság ekkor belekényszerült ebbe, de ez az alku nem volt teljesen haszontalan és eredménytelen. A nemzet kapott is. Az a bizonyos »legvidámabb barakk« titulus ennek a kényszeregyezségnek az eredményeként ragasztódott rá az országra, joggal. Az élet a 60-as és 70-es években itt valóban emberibb és elviselhetőbbé vált... A magyarság átélt már ehhez hasonlót. Az 1867-es kiegyezés után is felpezsdült az élet, Magyarország a monarchia egyik központja és súlypontja lett, de a kiegyezést, az alkut megkötő magyar vezető osztály éppen úgy a megoldatlan nemzetiségi kérdés és a korhadt társadalmi rendszer fölött élte tivornyás életét, mint ez a mai. Annak a dézsafödőnek a beszakadása a mélybe rántotta az egész Szent István-i Magyarországot, az hozta meg Trianont. Ez a most esedékes beroggyanás pedig még ennél is végzetesebb fenyegetésű: az önálló magyar nemzeti lét teljes megszűnése... Üvegesedő szemmel, bénán áll ez a nemzet most itt Európa közepén, és a deszka pedig szépen korhad és rothad alatta. Itt semminek sincs legalitása, itt minden mozdulat félszeg és visszafogott, csak olyan mintha mozdulat volna..." Egy másik szerző már egyenesen az 1956 utáni kapitulációról beszél, s arról, hogy „a magyar társadalom kiegyezése még előttünk áll". Ez a kiegyezés még nem mozgásterünk, hanem – ha így gondoljuk – feladatunk."

Hogyan érte el a kormányzat ezt a „kiegyezést"? Úgy, hogy politikailag semlegesítette, a társadalmi kérdések iránt közömbössé tette a társadalmat, továbbá, hogy bizonyos fokú anyagi jólétet nyújtott neki.

Ez a kompromisszum az értelmiség és a hatalom közötti alku eredménye volt. Ennek során az értelmiség jelentős része hagyta magát „megvesztegetni" némi anyagi jólét, csekély szellemi szabadság, külföldre utazás ellenében. A hatalom pedig úgy politizált, hogy ne élezze ki túlságosan az értelmiség értékeivel való ellentétet. Ahogyan Schöpflin Gyula a „Szélkiáltó" című emlékezéseiben írja: „az értelmiség jelentős része lepaktált a rendszerrel, és egy tál lencséért eladta a kiállás, a tiltakozás jogát". (152. old.)

[6] *Fehér F.–Heller Á.–Márkus Gy.:* Dictature over Needs. St. Martins' Press, New York 1983. 262. old.

Mire kell és mire jó a kiegyezésről szóló hamis történeti analógia? Először is, az 1848–49 utáni polgári demokratikus forradalom és szabadságharc utáni 1867-es kiegyezésre emlékeztetve bizonyítani kívánja azt, hogy az adott esetben is egy levert forradalmat és szabadságharcot követő kiegyezés következett be. Azaz, visszamenőlegesen még egy oldalról próbálja indokolni és tisztára mosni az ellenforradalmat.

Másodszor az analógiával jelezni akarják azt, hogy a kiegyezésben részt vett egyik fél – miként 1867-ben is – a magyar néptől idegen hatalom.

1867-ben a kiegyezést megkötő másik fél a magyar fő- és a középnemesség volt. Ez részben az 1848–49-hez ragaszkodó tömegekre, a passzív rezisztenciára támaszkodva tudta tartani a maga tárgyalási pozícióit. Az antikommunista propaganda interpretációja viszont azt a fikciót képviseli, hogy az „idegenekkel" és politikájukkal ma is egységesen szemben áll az 1956-os állítólag hű maradt magyar nép. A magyar értelmiség – vagy annak jelentős része viszont – saját önző érdekében feladta a dolgozóknak ezt a pozícióját. Ez az érvelésmód tehát azt sugallja, hogy ha az értelmiség nem akarja elveszíteni a tömegtámogatást, hogyha hű akar maradni a néphez, vissza kell térnie annak állítólagos álláspontjára és szembe kell fordulnia a szocialista hatalommal.

Harmadszor, az 1867-es kiegyezés nem tüntette el a megegyezett felek közötti különbséget. Az a kiegyezés korának egész ideje alatt fennmaradt és végül, csak az Osztrák–Magyar Monarchia bukásával szűnt meg. A „kiegyezéstézis" ugyanígy feloldhatatlannak kívánja feltüntetni a jelenkori felek, a szocialista kormányzat és a magyar nép közötti állítólagos különváltságot és a „kiegyezésüket" is csak időlegesnek próbálja ábrázolni.

Végül, mint ismeretes, az 1867-es kiegyezés – noha jelentős lépéssel vitte előbbre az ország korszerűsítésének folyamatát, s az azt követő évtizedekben ténylegesen végbement a társadalom számottevő modernizálódása – végül is katasztrófába torkollott. Az Osztrák–Magyar Monarchia birodalmi érdekében Magyarország a központi hatalmak oldalán vett részt az első világháborúban, és ez az ország vereségéhez és Nagy-Magyarország összeomlásához vezetett. A fiktív kiegyezéssel „érvelő" antikommunista propaganda azt próbálja sugallni, hogy az állítólagos kiegyezés ugyanilyen katasztrófába való sodródás veszélyét jelenti a magyar népre nézve.

Hiba lenne, hogyha – akár történetírásaik vagy értelmezéseik téves volta, akár e felfogásokat meggyőződésből vallók csekélynek tűnő száma miatt – lebecsülnénk a felszabadulás utáni magyar történelemre vonatkozó antikommunista propaganda interpretációnak reális vagy potenciális hatását. Első tekintetre úgy tűnik, hogy szélsőséges formájú magyarázataik ma még valóban nem bírnak jelentős befolyással. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy veszélytelenek, s ezért nem kell velük törődni. Mozgásterük és befolyásuk – meghatározott feltételek mellett – viszonylag gyorsan kiszélesedhet. Először is azért, mert egyáltalán nem kicsiny azoknak az embereknek a tömege, akik – részben történeti tudatformáló tevékenységünk nem kielégítő volta, részben hiányos történetismereteik miatt – nincsenek kellőképpen felvértezve a történethamisításon alapuló ellenségesen manipulációk ellen.

Nem csekély – továbbá – azoknak a száma sem, akiknek nincsenek a marxista–leninista szocializmuskoncepcióra vonatkozó autentikus ismereteik, vagy a szocializmusfelfogásuk frázisszerű és felszínes, s ezért nem alakult ki elkötelezett viszonyuk a tudományos szocializmus elméletéhez vagy gyakorlatához. A létező szocializmus problémái, hibái vagy mulasztásai következtében – különösen a fiatal értelmiségiek, egyes vallási közösségek hívő tömegei között és másutt is – újra éledhet az az elméleti-politikai beállítottság, amely egy jobboldali politikával való akár akaratlan egybeesést is lehetővé tesz és amely szemléletmódról annak idején, 1947-ben Sarkadi Imre igen plasztikusan így írt: „A fiatal magyar értelmiség tekintélyes része... (a demokrácia) eredményeit nem akarja visszacsinálni, tehát a szó szoros értelmében nem reakciós, a jövőre vonatkozó elképzeléseit sem helyteleníti, tehát nem marad le a fejlődés ütemében, ennek ellenére szíve szerint mégis az ellenzéki oldalhoz tartozik, ami ma a konzervatív oldalt jelenti..." Sarkadi Imre arról ír, hogy a háború előtt és alatt a fiatal értelmiség erőteljesen jobboldali szimpátiákkal bíró tömeggé vált. Ebben a jobboldali, fasiszta elemekkel egybeeső mozgásában a közös indítékot az antiszemitizmus, a faji hazafiság és kisebb mértékben, de általában letagadhatatlanul az antikommunizmus adták. „Mi maradt meg ebből a felszabadulás után?" – kérdi Sarkadi Imre, s így válaszol: „Az antiszemitizmus megmaradt, ha nem is kap hangot. Ez volt például egyik oka annak, hogy különösen az első évben miért tekintette értelmiségünk, de különösen a fiatalság az egész demokráciát holmi zsidó dolognak. Az antikommunizmus inkább idegenkedő, félő formában maradt meg, a kommunisták ellen irányuló ellenszenv legfeljebb periódusonként nő egyszer-egyszer

nagyra, valamilyen erőszakoskodó vagy túl dinamikus kommunista akció hallatára. A faji hazafiasság szintén megmaradt egy más formában: kiegyeznének a kommunizmusban is, csak magyar kommunizmus lenne, sőt kiegyeznének a kommunizmusban is, csak ne lennének benne zsidók... Nem úgy állnak tehát szemben a demokráciával, mint akiknek a rendszer nem felel meg, mint akik parancsuralmat, feudalizmust vagy éppen liberálkapitalizmust akarnak. Valahogyan azonban szemben-állnak, amit úgy lehetne kifejezni, hogy nem hisznek azokban a törvényszerűségekben, melyek a demokratikus változásokat szükségszerűen követelik (ha a változást magát nem is bánják), s ugyanekkor hisznek egyfajta törvényszerűségben (fajiság, antiszemitizmus stb.), s ebben éppen azért hisznek, mert az előbbiekben nem hisznek."[7]

40 esztendővel később – úgy gondolom – még mindig találhatók ilyen gondolati elemek. Az antiszemitizmus megmaradásához hozzájárulhatott a személyi kultuszos vezetők egy részének származása is. Az antikommunizmus hangulatát nemcsak a szocialista építés személyi kultusszal terhelt időszakában bekövetkezett torzulások nem segítették oszlatni, hanem a személyi kultusz leleplezésének mai túlzó módjai, valamint a szocialista építés problémái is felerősíthetik. A „faji hazafiasság" megnyilvánulásai ellen az elmúlt évtizedekben alig folyt számottevő vagy meggyőző küzdelem, a magyar „sorsproblémák" kérdésében megnyilvánuló demagóg fellépések, amelyek alkalmasak e szemléletmód felélénkítésére, mind ez ideig nem kaptak megfelelő és meggyőző választ. Az antikommunista propaganda történeti interpretációi viszont – amint az a fentiekből is kitűnik – az itt említett felfogásokkal rokon nézeteket tartalmaznak. Ez pedig sok embert ösztönözhet arra, hogy őket hiteles magyarázatként elfogadja és álláspontjukat magáévá tegye.

Végül, a létező szocializmus gondjai és kudarcai nyomán ismételten és ösztönösen is jelentkezhet több embernél az az érzés, hogy „valahol utat tévesztettünk". Ennek kapcsán kialakulhat bennük az a szándék, hogy a történelmi múltba visszatekintve, megkeressük azt a pontot, ahol ez az útvesztés bekövetkezett. Létrejöhet az emberek között az a törekvés, hogy a múltnak ehhez a pontjához visszatérve, onnan újra kiindulva új, most már egy zökkenők nélkül vagy egyenesen hibáktól mentes más útra térjenek. Az antikommunista propaganda a magyar történelemmel végzett manipulációival éppen ezt a célt, a szocializmustól eltérő vonalak kutatását és követését kívánja előmozdítani.

Az effajta manőverek ellensúlyozásához és megakadályozásához

[7] *Sarkadi Imre:* Cikkek, tanulmányok. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974. 377., 378., 379. old.

mindenekelőtt a szocializmus gyakorlatában fellelhető fogyatékosságok és hibák kiküszöbölése, az új társadalom hatékony építése szükséges. Politikánk jobbátétele mellett azonban a létező szocializmus érdeke megkívánja azt is, hogy alaposan foglalkozzunk a Magyarország felszabadulása utáni történetre vonatkozó ellenséges interpretációkkal. Adjunk helyes válaszokat közelmúltunk kérdéseire, és küzdjünk – a többi között – a közelmúlt folyamatainak a meghamisításával operáló antikommunista felfogások és politika ellen.

II.

Gazdasági útkeresés és megoldások a szocialista építés magyar gyakorlatában

Szekcióvezető:

BEREND T. IVÁN –
az MTA elnöke

PALÁNKAI TIBOR

A világgazdaság és a magyar gazdaság

A kelet-európai szocialista országok az 1960-as évektől egymáshoz képest nem jelentős fáziseltéréssel *az ún. intenzív fejlődés szakaszába* léptek. Az intenzív fejlődés alapvető forrása a termelékenység és a hatékonyság fokozása. Ez a gazdasággal és a társadalommal szemben minden területen minőségileg új követelményeket állít. Az intenzív fejlődés a termelőerők (technikai bázis, a munkaerő minősége, a termelő és vállalatszervezet stb.), a termelési viszonyok (tulajdonosi struktúra és működtetése, jövedelmek elosztási elvei és arányai, az áruviszonyok szabályozása stb.), valamint a felépítményi rendszer (intézmények, munkakultúra, innovációs és vállalkozói szemlélet) alapvető fejlesztését igényli. A reformviták és a tervezési rendszer korszerűsítése korábban megkezdődött, de az intenzív fejlődés követelményeivel összhangban a gazdaságirányítási rendszer átfogó reformja vált halaszthatatlanná. Mindinkább fel kellett ismerni, hogy nem egyszerűen a gazdasági-társadalmi és politikai viszonyok egyes elemeinek a kiigazítására van szükség, hanem gyökeresen új gazdasági és társadalmi fejlődési szakaszba léptünk, amely szervesen illeszkedik és szolgálja a fejlett szocialista társadalom felépítését.

Az intenzív szakaszra való áttérés oka: a bőséges strukturális munkaerőforrások kimerültek, a nagyarányú szerkezeti változások gyors növekedést indukáló és hatékonyságot fokozó hatása megszűnt, s a széles és viszonylag igénytelen, dinamikus piacokra (KGST) már nem lehetett építeni. Külgazdasági szempontból az intenzív fejlődés a nemzetközi munkamegosztásba való fokozottabb bekapcsolódást, a nemzetközi együttműködés új szerkezetét, formáit, intenzitását és módszereit igényli. Külgazdaságilag az új követelmények főként két viszonylatban fogalmazódtak meg határozottan. Az egymás közötti kapcsolatokban napirendre került *a gazdasági integráció*, ami a KGST-n belüli együttműködés szerkezetének, mechanizmusainak, formáinak és módszereinek minőségi változását vetette fel. Az integráció céljait és feladatait az ún.

komplex program fogalmazta meg, amelyet hivatalosan 1971-ben fogadtak el. Az intenzív fejlődésből új követelmények származtak, másrészt *a kelet–nyugati kapcsolatok* vonatkozásában. Az integráció és a kelet–nyugati kapcsolatok a nemzeti gazdaságfejlesztési stratégiák fontos elemévé váltak.

A nemzetközi munkamegosztással szemben az új követelmények 4 fő területen merültek fel:

1. Az intenzív fejlődésben a hangsúly a termelékenység és a hatékonyság növelésére helyeződik. Ennek fő forrásai: *a technikák korszerűsítése,* az emberi tényezők fejlesztése (szakképzés) és jobb kihasználása, valamint az irányítás és szervezés javítása. Különösen a kis szocialista országok számára a technikai fejlesztés intenzív nemzetközi együttműködést és *technikai importot* jelentett. A műszaki rekonstrukcióban a szocialista integrációnak és a korszerű nyugati technikák importjának egyaránt stratégiai szerepe van. A technikaimportot komplexen értelmezem, abba bele kell érteni a minőségi alapanyagokat, a kapcsolódó termékeket és szolgáltatásokat, a szükséges szakértelmet, a korszerű munka- és vállalatirányítási és szervezési módszereket.

2. Az intenzív fejlődéshez olyan nemzetközi munkamegosztás kapcsolódik, amelyben *az intenzív vállalatközi együttműködés* (nemzetközi termelési kooperációk, tőke- és technikatranszfer, a korszerű értékesítési formák) előnyeit fokozottan használják ki. A tőkés viszonyokból eredő sajátosságok lefejtése után a transznacionális vállalati struktúra a szocialista termelőerőknek mozgásformája, s objektíve szükséges termelő-vállalkozó szervezet. A szocialista országok közösségében ezek a folyamatok nem indultak még el, s számos vonatkozásban az alapvető feltételek hiányoznak (valutáris rendszer). A nemzetközi vállalatközi kapcsolatok stratégiai jelentősége a szocialista és a kelet–nyugati együttműködésben egyaránt felértékelődött.

3. Az intenzív fejlődéssel fokozódik *a széles, biztos és dinamikus piacok jelentősége.* A rekonstrukciókkal és a fejlesztés meggyorsításával nő az ellátás biztonságának fontossága, a hatékonyság enélkül aligha képzelhető el. A műszaki fejlesztés és a nagyobb szériák szélesebb exportpiacokat igényelnek, különösen bizonyos ágazatokban a termelés exporthányadát növelni kell. Kedvezőtlen körülmény, hogy az 1970-es évektől különböző folyamatok eredményeként a gazdasági növekedés a világgazdaság valamennyi régiójában lelassult. Ezzel együtt felértékelődött az importforrások jelentősége, különösen ami a minőségi alapanyagokat, a félkész termékeket és a korszerű alkatrészeket illeti. A korszerűsítés és a hatékonyságnövelés szempontjából a versenyimpulzusok az export és az import oldalán egyaránt meghatározó jelentőségűvé váltak.

4. Az intenzív fejlődés *a tőkeigények* jelentős növekedésével jár együtt. Ez különösen vonatkozik az európai KGST-országokra. A korszerű technika bevezetése és a szerkezeti rekonstrukció önmagában tőkeigényes. A kelet-európai szocialista országokban ezt növeli az infrastrukturális lemaradás (makro és mikro szinten egyaránt), ami a korábbi gyors iparosítás egyik fő aránytalansága volt. A másik szűk keresztmetszet a mezőgazdaság (Magyarország részben kivétel), ahol a fejlesztés jelenlegi szakaszában a tőkeigényesség különösen fokozódik. Az energiaszférában a költségesebb és nagyobb beruházásokat igénylő források irányába való világméretű eltolódás a KGST számára az egyik alapvető ellátási gonddá vált. Növelte a tőke-problémákat a fegyverkezési verseny intenzifikálódása. Mivel a szocialista országok helyzete a tőkeigények tekintetében hasonló volt, az 1970-es évektől a világgazdasági nehézségektől függetlenül (pl. cserearányromlás) fokozottan szorultak a tőkés országoktól tőkeimportra.

A magyar gazdasági fejlődés szakaszváltásával párhuzamosan az 1970-es évektől *a világgazdaságban minőségileg új helyzet* (világgazdasági korszakváltás) állt elő. A folyamat több tényező együttes és egymásra hatásának az eredménye, s a nemzetgazdaságok számára ezek a világgazdasági kihívások és alkalmazkodási kényszerek fő tényezői.

1. A második világháború utáni *tudományos és technikai forradalom minőségileg új, második szakaszának* a kibontakozása (divatos „harmadik" vagy „negyedik ipari forradalomnak" nevezni).

Az 1970-es évektől elterjedő és fontossá váló műszaki vívmányokat a számítástechnikával, a mikroelektronikával, az informatikával és a telekommunikációval, az ipari robotokkal és az irodai automatizálással, a biotechnikával, az új speciális anyagok és energiaforrások elterjedésével és alkalmazásával lehet fémjelezni. Az új technika a termelés teljes vertikumát, a társadalmi és gazdasági élet valamennyi területét érinti, minőségileg új lehetőségeket nyit az emberi tevékenységek valamennyi szférájában. A technikai forradalom a termelésben a termékstruktúra rendkívüli mértékben felgyorsult változását (termékinnováció) és a termelési eszközállomány radikális megújítását teszi lehetővé. Az új technika alapján megújul a társadalmi és gazdasági infrastruktúra (kommunikáció, információs társadalom), s újfajta szolgáltató ágazatok és rendszerek jönnek létre. A termelés mellett „forradalom" zajlik a pénzügyi elszámolásokban („készpénz nélküli társadalom"), vagy a közoktatásban és a közegészségügyben (megelőzés). Az új technika átalakítja a társadalom struktúráját és politikai rendszerét (intézményi rendszer, demokratizálás stb.). Napjaink technikai forradalma következtében új társadalmi, gazdasági és politikai struktúra alakul

ki, amely működésében, teljesítményében és az emberi szükségletek kielégítésében új minőség.

2. *A természeti források felértékelődése.* Az 1970-es évektől megélénkültek a viták a természeti források átértékelődéséről, s több nyersanyag- és energiaforrás tekintetében jelentek meg távlati hiányokkal fenyegető jóslatok. A kérdés különösen a Római Klub „A növekedés határai" tanulmányai kapcsán került napirendre. Tény, hogy ez ideig a jóslatok viszonylag tartósan csak az energiaszférákban (olajárak átmeneti zuhanása ellenére) igazolódtak. Adott termelési struktúrában természetesen a jövőben nem zárható ki egyes nyersanyagforrások hiánya, s ennek kapcsán csereértékük jelentős emelkedése. A nagyarányú környezetkárosítás és pazarló fogyasztás miatt távlatilag hiánycikké válhat a víz és a tiszta levegő. Az elmúlt időszakban különböző irányú zavarok keletkeztek a világ élelmiszer-termelésében és -ellátásában. Az emberiség számára ezek mint globálisan ható és kezelést igénylő problémák jelentek meg. A globális problémák esetenként drasztikus világpiaci árváltozások hordozói voltak, melyek az egyes nemzetgazdaságok világgazdasági helyzetét lényegesen befolyásolták.

3. Az 1970-es évekre a nemzetköziesedés folyamata minőségileg új szakaszba lépett. A háborút követően a világkereskedelem gyors bővülése eredményeként az országok között a kölcsönös külkereskedelmi függés magas foka vált jellemzővé. A nemzetközi munkamegosztás behatolt az újratermelési folyamat valamennyi szférájába a kutatástól az értékesítésig, az ipartól a szolgáltatásokig. Az utóbbi évtizedekben az új technika lehetőségeivel és követelményeivel összhangban a termelés mindinkább közvetlenül nemzetközileg szerveződik. A tőkés világgazdaságban kialakultak a transznacionális vállalati rendszerek, amelyek a fejlesztés, a termelés és értékesítés „globális" megszervezésében és optimalizálásában, a korszerű technika és a tőke monopolizálásában és áramoltatásában, a nemzetközi munkamegosztásból származó előnyök kihasználásában új helyzetet teremtettek, s a hatékonyság és a profitmaximalizálás alapvető kereteit adják a tőkés világgazdaságban. A globális világgazdasági problémák a nemzetköziesedési folyamat fontos tényezőjét képezik.

Az internacionalizálódás a nemzetgazdaságok helyzete és fejlődése szempontjából *számos következménnyel járt.*

1. A nemzetköziesedés következtében jelentős mértékben fokozódott a *nemzeti gazdaságok kölcsönös függése.* A nemzetközi együttműködés az újratermelési folyamatnak valamennyi szféráját mindinkább áthatja, s nőtt a különböző gazdasági folyamatok kölcsönhatása és egymás által való meghatározottsága. Az utóbbi időszakban *az újratermelés alapvető arányai, egyensúlyfeltételei, dina-*

mikája és hatékonysági kritériumai növekvő mértékben a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódástól függnek, s ilyen szempontból a nagy országok sem képeznek kivételt. Az országok gazdasági potenciálja és fejlettsége függvényében a kölcsönös függés súlyosan aszimmetrikus. Az interdependencia rövid távon mint konjunkturális függés jelenik meg, de hosszabb távon is univerzálisan befolyásolja a gazdasági fejlődés feltételeit.

2. A nemzetközi munkamegosztásban való részvétel a gazdasági fejlődés és *a hatékonyságnövelés döntő tényezőjévé* vált. Az új technika vívmányainak alkalmazása nemzetközi együttműködést igényel, előnyei maximálisan csak nemzetközileg aknázhatók ki. A munkamegosztásban jelentősen megnőtt a nemzetközi termelési kooperációk szerepe, a vállalatok a nemzetközi kapcsolatok önálló szereplőivé váltak. A hatékony gazdálkodás infrastruktúrája nemzetközileg szerveződik. A kölcsönös függés felismerése mellett, a nemzeti gazdaságpolitikákat mindinkább a nemzetközi faktorok tudatos számbavétele mellett dolgozzák ki. Az országok közötti együttműködésben megnőtt a nemzetközi gazdasági intézmények szerepe, az azokban való aktív és hatékony részvétel jelentősen befolyásolhatja az adott ország és vállalatai helyzetét.

3. Az utóbbi időszakra *szélesedtek a különböző világgazdasági folyamatok továbbgyűrűződésének a lehetőségei.* Az inflációt az elmúlt évtizedben összkövetkezményeivel együtt még a viszonylag stabil gazdaságok sem voltak mindig képesek a határaikon megállítani, legfeljebb azokat más nehézségekkel cserélték fel. A nemzetközi inflációs folyamatokat számos vonatkozásban a nemzetközi kereskedelem és pénzügyek zavarai indukálták (olajválság, a pénztőkék felhalmozódása a nemzetközi piacokon, kamatlábak), de egyúttal közvetítették is.

A szoros gazdasági kapcsolódás és függésaszimmetria széles lehetőséget nyújt az egyensúlyzavarok továbbhárítására, s ebben a kevésbé hatékony és versenyképes gazdaságok kedvezőtlenebb helyzetben vannak.

Az 1970-es évekre ilyen körülmények között jelentősen nőtt a különböző *nemzetgazdaságok világgazdasági kiszolgáltatottsága és sebezhetősége.*

4. A nemzetköziesedés felgyorsulása *a nemzeti jövedelmek nemzetközi újraelosztásának szélesebb csatornáit és új nagyságrendjeit* eredményezte. Az erőforrások nemzetközileg racionális allokációja szükségszerűen a jövedelmek országok közötti áramlásával jár együtt. Ez épülhet a kölcsönös előnyöket biztosító mechanizmusokra és elvekre, de nem egy esetben súlyos egyoldalú veszteségekhez is vezethet (kolonialista típusú munkamegosztás). A jövedelmek nemzetközi áramlását a transznacionális társaságok az utóbbi

évtizedekre rendkívüli mértékben megnövelték, s kialakultak a nemzeti jövedelmek átvitelének nemzetközi intézményi formái (főként az EGK-ban).

Különösen nagyarányú nemzetijövedelem-átvitelt eredményeztek az 1970-es években az olajárrobbanások. Ezek a fejlett tőkés országok számára is jövedelemvesztéssel jártak. A kamatlábak „robbanása" viszont az eladósodott országoktól vont el nagyobb arányokban jövedelmet.

A megváltozott világgazdasági feltételek mellett az intenzív fejlődési szakaszra való áttérésben negatív és pozitív következményei vannak annak a ténynek, hogy a világgazdaságban jelentős, részben tőlünk lényegesen fejlettebb régióval érintkezünk, s a külső alkalmazkodási kényszereket ez a régió diktálja. További nehézségek forrása, hogy az áttérés gazdaságtörténetileg szerencsétlen módon a világgazdaság átfogó, hosszan tartó és mélyreható strukturális és szabályozási válságával esik egybe (sok más fejlett ország a hasonló fejlődési szakaszba kedvezőbb világgazdasági feltételek mellett léphetett). A válságot az elmúlt 15 évben több világgazdasági megrázkódtatás (1971: a Bretton Woods-i nemzetközi pénzügyi rendszer összeomlása, 1973: első olajárrobbanás, 1979: második olajárrobbanás, 1982: adósságválság) kísérte, s azok világgazdasági recessziókkal jártak együtt. A növekedés hosszabb távú lassulását és a tőkés konjunktúra bizonytalanságának a fokozódását tapasztaljuk. Sajátos okokból a szocialista országok növekedése is lassult. Az inflációs folyamatok különösen bizonyos időszakokban felgyorsultak, s azok a recesszió idején sem törtek meg. 1982 után a fejlett országokban az inflációs rátákat sikerrel törték le, de ennek „árát" részben a súlyosan eladósodott országok esetenként katasztrofális mértékű inflációval fizették meg. Az árarányok folyamatosan átrendeződnek, s az energiatermékek mellett főként a korszerű technikát hordozó és innoválódó termékek értékesítése bizonyult jövedelmezőnek. A hanyatló ágazatok és a lassan korszerűsítő országok termékeit nehéz megfelelő nyereséggel értékesíteni (sokszor csak veszteség mellett lehet nehezen eladni ezeket), s a cserearányveszteségek ma már nagyrészt ebből származnak. Az egyensúlyzavarok a belső költségvetésekben és a külső fizetési mérlegekben krónikussá váltak, s azok csak nagy erőfeszítések árán háríthatók el. Az 1980-as évek közepére különösen súlyos helyzetbe kerültek az eladósodott országok, az ún. adósságválság csak lassan és ellentmondásosan oldódik.

Alapvető jelentőségű az a tény, hogy az 1970-es évektől Magyarország (és a többi kelet-európai szocialista ország) számára *az intenzív fejlődésre való áttérés*, valamint a minőségileg megváltozott *külső világgazdasági környezethez és kihívásokhoz való alkalmazko-*

dás egybeesik, s szervesen összefonódik. A reform egyúttal világgazdasági alkalmazkodás, az alkalmazkodás nem képzelhető el széles körű reformok nélkül. A műszaki és szerkezeti rekonstrukciók, a tervezési és szabályozási rendszer nemzeti és integrációs szintű fejlesztése, a társadalmi és politikai reformok egyaránt szolgálják ezeket a célokat.

Az intenzív szakasz és a világgazdasági alkalmazkodás a társadalmi-gazdasági alakulat valamennyi elemének *egyidejű, átfogó és komplex fejlesztését* igényli. Gyakran elhangzik, hogy nincs többre szükség, mint korszerű és minden piacon értékesíthető árukat termelni. A feladatokat esetenként egyoldalúan műszaki fejlesztési vagy munkaszervezési és fegyelmi kérdésekre (jobban kell dolgozni) szűkítik. Pedig a változtatások igénye a társadalmi és gazdasági élet valamennyi területén felmerül, s nehéz a feladatokat fontossági sorrendben rangsorolni. A komplexitás felismerése az utóbbi időben a tudományos vitákban és a hivatalos intézkedésekben egyre inkább tükröződik. Ha gyorsítani igyekszünk az innovációs folyamatot és a termékszerkezet korszerűsítését, szembetaláljuk magunkat a gazdaság optimális koncentrálásának és a vállalatszervezet kérdésével. Az új technika bevezetése nem egyszerűen műszaki-szervezési feladat, hanem széles körű foglalkoztatási, átképzési, szociológiai, pszichológiai és szemléleti összefüggései vannak. A vállalati önállóság nem egyszerű irányítási és hatásköri decentralizálás eredménye, hanem politikai feltételekhez is kötődik. A kívánatos piaci versenyhez nem elegendő csupán a vállalati struktúra decentralizálása és árreformok végrehajtása. Az irányítási rendszer fejlesztése nem képzelhető el a felépítményi szféra áttekintése nélkül (üzemi demokrácia, a szakszervezetek szerepének tisztázása stb.). A tulajdonviszonyok fejlesztése párhuzamosan felveti a társadalmi és morális értékrendünk tisztázását.

Az elmúlt években vállalati szinten és a gazdaságpolitikában egyaránt nagy *erőfeszítések* történtek a megfelelő *világgazdasági alkalmazkodás érdekében.* Lépésekre került sor a hatékonyság növelésére, s a magyar gazdaság szervezeti rendszere korszerűsödött. Különösen a kisvállalkozások segítségével és szélesítésével közeledtünk az optimális vállalati struktúrához. A társadalomban erősödött a vállalkozó szellem, s ez mind a hatékonyság, mind a hiánytevékenységek felszámolása szempontjából pozitív hatásokkal járt. A gazdaságirányítási rendszerben a hatékonyság és teljesítményorientáltság erősödött. A kormányzat számos rövid távú fejleménnyel szemben (az adósságválság kirobbanása 1982-ben) olyan „tűzoltó" lépésekre kényszerült, amelyek keményen terhelték a gazdaságot és a társadalmat. Az ország a nehéz körülmények ellenére is fizetőképességét fenntartotta, s a speciálisan kedvezőtlen

körülmények ellenére az életszínvonal jelentősebb csökkentését el tudta kerülni.

A magyar népgazdaság világgazdasági alkalmazkodása az elmúlt időszakban *mégsem tekinthető megfelelőnek.* Ez vonatkozik *a vállalati és a nemzetgazdasági szintű alkalmazkodási folyamatokra* és erőfeszítések sikerére egyaránt.

A magyar vállalati szféra nagyobb arányú rekonstrukciója éppen csak elkezdődött. A külgazdasági alkalmazkodás irányába egy-egy területen és vállalatnál kisebb-nagyobb mértékű előrelépésre került sor. A magyar ipar egészében a alkalmazkodásban viszonylag lassan mozdult előre. Túlzottan lassú az ipar szerkezeti korszerűsítése, s a felgyorsult technikai fejlődés körülményei között műszaki és szerkezeti lemaradásunk, s világgazdasági térvesztésünk fokozódott. Az alkalmazkodás kulcsterületein az előrehaladás nem kielégítő, s nem tudatosodott a feladatok komplexitása. Még mindig sok a veszteséges termék és vállalat, széles körben jellemző a teljesítmények visszatartása. A vállalatok egy része elvben ugyan elismerte a változtatás szükségességét, de azt másoktól vagy felülről várja. Egyes vállalatok sokszor nagyobb erőfeszítéseket fordítottak a támogatások igazolására és kialkudozására, mint azokat feleslegessé tevő rekonstrukciókra, a tényleges műszaki és strukturális korszerűsítésre. Az egyensúly átmeneti javulásában az elmúlt években elsősorban speciális tényezőknek volt szerepük, s a népgazdaság külgazdasági teljesítőképessége kellőképpen nem fokozódott. A belső piacon a szervezett decentralizáció ellenére a monopolista törekvések erősödtek, s számos termelő a veszteségeit és alkalmazkodási hiányosságait monopolárakkal igyekszik a társadalomra hárítani.

Az alkalmazkodási kényszerek a magyar társadalomban konkrétan elsősorban *műszaki és strukturális* vonatkozásban fogalmazódtak meg. A korszerűsítést részben tőkekorlátok, másrészt érdekeltségi és ösztönzési hiányosságok (kutatás és fejlesztés feltételei, a szakemberek anyagi és erkölcsi megbecsülése stb.) akadályozzák. A termékinnováció és a termelésieszköz-állomány megújítása alapvetően tőkekérdés, de az innovációt lassító tényezőket (érdektelenség, szemléletbeidegződések stb.) hosszan lehetne sorolni. Az előrelépést hátráltató tényezők mégis leginkább a műszaki fejlesztésben és szerkezeti váltásban küzdhetők le. Az országban jelentős szellemi teljesítménykapacitások állnak rendelkezésre, s egy-egy kulcsfontosságú területre a tőkeforrások esetenként vállalati és kormányzati döntésekkel megfelelően koncentrálhatók. A társadalmi, politikai és tudati inerciákkal való megküzdés már várhatóan sokkal nehezebbnek bizonyulhat.

Az alkalmazkodás nem egyszerűen a korszerűbb technikai és ter-

mékstruktúra. A legtöbb területen az 1980-as évek közepére például a nyugat-európai társaságok felzárkóztak, sőt esetenként sikerült műszaki és strukturális szempontból a japán és amerikai versenytársak elé vágni. Ez önmagában mégsem elegendő. Az alkalmazkodásnak olyan területei és elemei vannak, mint a vállalatszervezeti rekonstrukciók, a bér-, anyag- és energiaköltségek csökkentése, a korszerű vállalatszervezési és irányítási módszerek alkalmazása, a szériaelőnyök kihasználása, a kooperációs kapcsolatok megszervezése, a készletezés optimalizálása, a termelési kapacitások reális piaci lehetőségekhez való igazítása (termelés-visszafejlesztés), a nemzetközi munkamegosztás előnyeinek maximális kihasználása vagy a transznacionális együttműködésbe való megfelelő illeszkedés.

A magyar vállalati szintű világgazdasági alkalmazkodásnak számos neuralgikus területe van. A kisvállalkozások bizonyították, hogy a gazdaságban munkaszervezési, tevékenységösztönzési és vállalkozási források és energiák szabadíthatók fel. Hasonló feltételeket kellene biztosítani a nagyvállalatok számára, hogy kiválasztódhasson, kitermelődhessen az a vállalkozó, kockázatot és felelősséget vállaló manager típus, aki a vállalati alkalmazkodás nélkülözhetetlen, szubjektív kulcsfigurája. A viszonylag alacsony bérszínvonalat a munkaerő több összefüggésben (szervezés, munkafegyelem, túlfoglalkoztatás) pazarló felhasználása ellensúlyozza, s ezért a világpiacon a bérköltségek tekintetében nem tudunk komparatív előnyöket realizálni. A munka szerinti elosztás mellett jobban el kellene ismerni a minőségi teljesítményeket (vállalkozás, kockázat, innováció, felelősségvállalás stb.)

A magyar vállalatok számára a világpiaci riválisoknál, a komputerszervezett és optimalizált készletgazdálkodással szemben, az alkatrészellátás és -készletezés siralmas helyzete nehezen ledolgozható költséghátrányokat képvisel.

A reform keretében több lépésre került sor *a vállalati szerkezet korszerűsítésére* (pl. a nagy trösztök feldarabolása). A belső piac monopolisztikus jellege csak szűk területen oldódott, míg számos vonatkozásban (pl. importrestrikciók miatt) erőteljesebbé vált. A tényleges és egészséges piaci versenyhez elengedhetetlen a vállalati önállóság teljes kibontakoztatása, valamint a tudatosan és határozottan érvényre juttatott importverseny. A magyar világgazdasági alkalmazkodás egyik alapvető korlátja a gazdaság jelenlegi zárt jellege, amelyből csak tudatos és átfogó export- és importpolitikával lehet kitörni.

Vállalatainknál a mennyiségi önfenntartó és bővítésorientált szemlélet és magatartások oly mértékben idegződtek be, hogy a mennyiségi leépítéseket követelő *minőségi fejlesztéseket* még nehéz

keresztülvinni és elfogadtatni. *A gazdaságtalan kapacitásokhoz való ragaszkodás* monopol piaci törekvésekkel jár együtt, s a költségvetési támogatások túlzott mértékű fenntartását teszi szükségessé. A termelő- és munkaerő-kapacitások leépítését számos társadalmi és politikai tényező akadályozza. A magyar társadalom a költségvetési veszteségfinanszírozást kompenzáló és a monopolhelyzetből fakadó, áthárító jellegű áremelkedéseket ez ideig jobban készek mutatkozott tudomásul venni, mint a tényleges alkalmazkodás következményeit.

A magyar gazdaságra *a krónikus tőkehiány és a nagyfokú tőkeéhség* a jellemző. A tőkehiány viszonylagos. Nagy irodalom bizonyítja ennek strukturális és hatékonysági okait (az anyag- és energiaigényes ágazatok túlméretezett fejlesztése), összefüggését a tőkeforrások viszonylag kedvezőtlen ki- és felhasználásával, valamint a nemzeti és a KGST-hitelpiacok fejletlenségével. A tőkehiányt súlyosbította és hangsúlyosabbá tette bank- és hitelrendszerünk műszaki és szervezeti elmaradottsága (elektronikus bankszámlarendszerek, mágneses hitelkártyák elterjedésének hiánya) és viszonylag alacsony hatékonysága (a képesség a tőkeforrások maximális mozgósítására, bevonására, a tőkeforrás gyorsításából származó többletek produkálására vagy a források optimális allokációjára). Bankrendszerünk reformja lépés lehet a hatékony tőkepiac kialakítása irányába. A jelentős külső források bevonása ellenére a vállalatokat elszakítottuk a külső tőkepiacoktól, ezért nagymértékben kikapcsoltuk azok fegyelmező és alkalmazkodást kikényszerítő szerepét.

A világgazdasági alkalmazkodás egyik kulcskérdése valamennyi relációban *a nemzetközi vállalati együttműködéshez*, a transznacionális ipari struktúrához való kapcsolódás. A hagyományos külkereskedelmi kapcsolatokat így terjeszthetnénk ki nagyobb mértékben a kutatásra és fejlesztésre, szélesebb lehetőségek nyílnának a korszerű technika és a külső tőkeforrások megszerzésére. A közvetlen vállalati kapcsolatok nélkül fontos alkatrészek csak monopoláron szerezhetők be, ezek közvetítik a magasabb műszaki és minőségi követelményeket, szervezési és irányítási színvonalat, s azokat a nemzetközi munkamegosztás hatékonysági előnyeinek a kihasználásában és a külső piacokra való jutásban nem nélkülözhetjük.

A termelési együttműködés, a közös vállalatok és a külföldi tőkebefektetések magyarországi feltételeinek a javítására több intézkedés történt (kisebbségi részesedés megengedése, profitrepatriálás, vámszabad terület, adókedvezmények stb.). A tapasztalatok azt bizonyítják, hogy fontos a markáns érdekeltség biztosítása, amely további lépéseket tehet szükségessé (valutakonvertibilitás, hazai tő-

keforrásokhoz való hozzájutás, nyitás a KGST- és az EGK-piacok irányába, infrastruktúra fejlesztése stb.).

A magyar gazdaság erőteljes nyitottsága alapján *a népgazdaság teljesítménymutatóinak alakulását* (növekedés, foglalkoztatottság, infláció, egyensúly stb.) *a külgazdasági tényezők* nagyban *meghatározzák.* Az elmúlt időszakban erőfeszítések történtek az ún. *új növekedési pályára való* térésre, de ennek lehetőségei a jövőbe tolódtak. Az elmúlt évek azt bizonyítják, hogy a világgazdaságban csak azok az országok voltak képesek a kielégítő növekedés fenntartására, amelyek megfelelő ütemben követték a technikai forradalom által diktált műszaki és szerkezeti változásokat, átfogóan alkalmazkodtak az új világgazdasági követelményekhez, s maximálisan ki tudták használni a nemzetközi munkamegosztásból származó előnyöket. A sikeresen alkalmazkodó országok ellenőrizni tudták a foglalkoztatás és az árak színvonalát, fenntartották a gazdaság egyensúlyát és világgazdasági pozícióikat.

A világgazdasági alkalmazkodás szempontjából *az átgondolt és átfogó külgazdasági stratégiák és politikák jelentősége felértékelődött.* Külgazdaság-politikánk is elsősorban a rövid távú nehézségek kezelésében volt sikeres, míg a hosszú távú strukturális alkalmazkodás gyenge pontját képezi. Külgazdaságpolitikánkban változatlanul alapvető gond annak nagyrészt zárt jellege, az autark mechanizmusok és szemlélet túlélése valamennyi szinten. Ez nagyban megnehezíti az ésszerű gazdasági kalkulációkat, eltorlaszolja a racionális gazdasági cselekvés számos útját, s megfosztja a gazdaságot az intenzívebb külső versenyből nyerhető hatékonysági és növekedési impulzusoktól. A fokozottabb nyitottság követelményét nem lehet egyszerűen a külkereskedelmi politikákra (pl. liberalizálás) szűkíteni, hanem az érinti az egész gazdaságpolitikát, s ezen belül a pénzügyi szabályozásnak (pl. valutakonvertibilitás és árfolyam-politika, külföldi tőke kezelése stb.) különleges szerepe van. Szélesebbé tehetjük kapcsolatainkat különböző nemzetközi szervezetekkel, amelyek között az EGK-val kötendő kereskedelempolitikai szerződés külön említendő.

A magyar világgazdasági alkalmazkodásnak a jövőben több nemzetközi feltétele van. Ezek közül a KGST-együttműködés korszerűsítésének és lényeges továbbfejlődésének a jelentőségét külön kell hangsúlyozni. Az intenzív fejlődés és a világgazdasági alkalmazkodás kollektív feladatainak a megoldása nagyban meghatározhatja az egyes szocialista országok fejlődését is.

(*Népszabadság*, 1987. május 5. A cikk némileg rövidített változata a konferencián elhangzott korreferátumnak.)

SIPOS ALADÁR

A magyar gazdasági reform és fejlesztésének feltételei[1]

Ismeretes, hogy a második világháború után a szocialista fejlődés útját választó országok túlnyomó többsége a Szovjetunióban kialakult *tervutasításos* gazdasági irányítási rendszert vezette be. E rendszer keretében a gazdasági növekedés ezekben az országokban ugyan jelentősen felgyorsult, de ezt súlyos negatív jelenségek kísérték. Ezek főleg az erőforrások pazarlásában, a beruházások elhúzódásában, a lassú műszaki fejlődésben, az állandósult hiányban, a termékek gyenge minőségében, a bürokratizmus növekedésében nyilvánultak meg. Magyarországon mindezt súlyosbította az MDP vezetésének a fordulat éve után kialakult voluntarista, a hazai feltételeket semmibe vevő gazdaságpolitikája.

Az MDP Központi Vezetőségének 1953. június 27–28-i ülésén elfogadott korszakos jelentőségű párthatározat új szakaszt nyitott a magyar társadalom életében. „Különösen nagy volt a jelentősége a közgazdászok számára, hiszen a határozat az ország gazdasági fejlődésének égető kérdéseire fordította a fő figyelmet, elítélve a gazdaságpolitikában érvényesülő voluntarizmust, a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálását, az ország adottságaival nem számoló iparosítási kurzus irreális célkitűzéseit, a lakosság életszínvonalának csökkentését. A hangsúly természetesen a politikai és a gazdaságpolitikai hibák és torzítások kijavításán, kiigazításán volt; a meginduló közgazdasági viták is e kérdések körül forogtak. De napirendre került tervgazdálkodásunk módszereinek az ésszerűsítése, a túlzott centralizáció, a bürokratikus kinövések elleni küzdelem, az adminisztratív módszereknek anyagi ösztönzéssel, személyi érdekeltséggel való felváltása is."[2] A vita és a javasolt gazdasági re-

[1] Az előadás összeállításában felhasználtam: *Sipos Aladár–Tardos Márton* „Gazdaságirányítás és szervezeti rendszer a reform második évtizedének végén" c. tanulmányt. Gazdálkodás, 1986. 3. sz.

[2] A magyar közgazdasági gondolat fejlődése 1954–1978. Válogatta és szerkesztette: *Szamuely László*. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1986. 13. old.

form koncepciójának elemzése meghaladja a jelen előadás kereteit. Tény azonban, hogy a politikailag csődbe jutott Rákosi–Gerő klikk képtelen volt, de nem is akart átfogó gazdasági reformot bevezetni.

Az ellenforradalom leverése után ujjáalakult párt- és államvezetés felkarolta a szakemberek kezdeményezését és az élére állt az átfogó mechanizmusreform-program kidolgozását célzó munkálatoknak. A kormányzat által létrehívott Közgazdasági Bizottság és az általa koordinált különböző bizottságok már 1957 tavaszára elkészítették reformprogramjaikat. Ez a reformmunka azonban 1957 nyarán megszakadt. Mint a Berend T. Iván könyvében[3] közölt dokumentumokból is kitűnik, a reformelgondolásokat érdemben semmilyen kormányszerv vagy politikai irányító testület nem tűzte napirendre; a döntés gazdaságon kívüli tényezőkkel, nemzetközi politikai-ideológiai indítékokkal függött össze, de szerepe volt annak, hogy a külső – szovjet – gazdasági segítséggel megvalósított gyors gazdasági talpraállással megszűnt a gazdasági irányítási rendszer reformjának kényszere is.

Bár az átfogó gazdasági reform egy időre lekerült a napirendről, az új párt- és állami vezetés azonban nem az ellenforradalmat megelőző politikai és gazdasági berendezkedést restaurálta. A megindult és tartósnak bizonyult konszolidáció során lényeges változások mentek végbe mind a gazdaságpolitikában, mind a gazdasági mechanizmusban. A megtett intézkedések között különösen fontos volt az új agrárpolitika kidolgozása, a beszolgáltatási rendszer eltörlése és a felvásárlási rendszer bevezetése. Ennek eredményeként a korábbi hierarchikus rendszert a szerződésekre alapozott árukapcsolatok rendszere váltotta fel. Olyan döntés volt ez, amely nemcsak a politikai sikereknek volt az egyik forrása, hanem *gazdagította az átmeneti korszak marxista közgazdasági elméletét és a gazdaságirányítás gyakorlatát is.*

1956 novembere előtt – a szektorális hovatartozástól függetlenül – lényegében kötelező állami tervutasítások alapján termeltek és gazdálkodtak a mezőgazdasági üzemek. A kötelező beszolgáltatási rendszer eltörlése a mezőgazdaság két legjelentősebb szektorában – a termelőszövetkezetekben és az egyéni gazdaságokban –, megszüntette a direkt típusú irányítást és helyébe a közvetett szabályozási rendszert vezette be. Új ár-, adó-, hitel- és támogatási politikát kellett kialakítani; új termékforgalmazási és termelési, értékesítési szerződéses rendszer alapelveit kellett kimunkálni, számításba véve azokat az automatizmusokat és gazdasági impulzusokat, amelyek ezeknek az új gazdaságpolitikai eszközöknek a hatására jelentkez-

[3] *Berend T. Iván:* Gazdasági útkeresés 1956–1965. A szocialista gazdaság magyarországi modelljének történetéhez. Magvető Kiadó 1983.

ni fognak az egész mezőgazdaság, annak egyes szektorai, valamint a kapcsolódó ágazatok – ipar, kereskedelem –, illetve bizonyos értelemben a népgazdaság egészének területén. Ezeket a változásokat joggal tekinthetjük az első olyan nagy jelentőségű lépésnek, amely a későbbi években kihatott az egész népgazdasági irányítási rendszer tökéletesítésére.[4]

AZ 1968. ÉVI GAZDASÁGI REFORM

A gazdaság működésében időről időre visszatérő súlyos zavarok már a hatvanas években jelezték, hogy a szocialista átalakulás – az államosítások és a mezőgazdaság kollektivizálása –, valamint az előbbiek alapján kialakuló tervirányítás olyan korszerűtlen, bürokratikus gazdálkodáshoz vezetett, amely fékezte a magyar gazdaság fejlődését és felzárkózását a fejlettebb országokhoz. A probléma megoldásához kívánt segítséget nyújtani a magyar gazdaságirányítás 1966-ban meghirdetett reformja. Az azóta eltelt csaknem két évtizedes történelmi szakasz jelentős tapasztalatokat nyújtott arról, hogy a termelőeszközök szocialista tulajdonának birtokában milyen lehetőségek nyílnak az államigazgatás kizárólagos gazdaságirányító szerepének helyettesítésére a *tervszerűen szabályozott piaccal,* és hogy ebben a folyamatban milyen nehézségek adódnak.

A szabályozott piac 1966-ban elfogadott gazdaságpolitikai programja azt a célt tűzte maga elé, hogy ne csak a direktív tervutasítások és a központi anyagelosztás gyakorlatától szakadjon el, hanem az állami tulajdonnal egyenrangúvá tegye a szövetkezeti tulajdont és teret nyisson a magánkezdeményezéseknek; meghaladja a központi állami igazgatás centralizált irányításának és közvetlen ellenőrzésének rendszerét, a pénzfolyamatoknak, a népgazdasági tervnek részletekben való alárendelését és az állampolgárok gazdasági szabadságának erőteljes korlátozását. A gazdálkodás demokratizálásának, önálló elkülönült döntési központok létrehozásának stratégiai programja hat fontos elemből állt:

1. A gazdaság *többszektorúsága,* ami azt jelenti, hogy az állami és szövetkezeti szektor szocialista jellege egyenértékű és, hogy a szocialista vállalatok, valamint a magánkezdeményezésen nyugvó gazdasági tevékenységek a gazdaságban szabadon versenyeznek a tervszerűen korlátozott fizetőképes keresletért.

2. A gazdasági egységek közötti *kapcsolat kereskedelmi jellege,*

[4] Lásd *Gyenis János:* A Magyar Szocialista Munkáspárt agrárpolitikájának néhány főbb jellemzője az 1957–1961 közötti időszakban. In: Gazdaságpolitikánk tapasztalatai és tanulságai 1957–1960. Budapest 1976. 229–231. old.

azaz a partnerválasztás szabadsága a kölcsönös előnyök alapján, a korábban kialakult központi elosztás helyett.

3. *Az árak kereslet-kínálat harmonizáló funkcióját* elősegítő hatósági ármegállapító és ellenőrző munka a szabad árak növekvő jelentősége mellett a korábbi központosított, jó esetben a költségeket tükröző merev árrendszer helyett.

4. *A gazdaság nyitottsága* mind a világpiac, mind a KGST-partnerek felé, a külvilágtól való korábbi részleges izoláció helyett.

5. *A nyereségérdekelt vállalatok önállósága* a beszerzési, termelési, értékesítési és beruházási kérdésekben, a gazdasági döntési jogok erőteljes államigazgatási központosítása helyett.

6. A vállalati *dolgozók fokozatos bevonása* a vállalatok döntéseibe.

A tapasztalatok alapján megállapíthatjuk, hogy a gazdaság az 1968-tól tartó – ingadozásokkal terhes – fejlődés során:

1. Képes volt a tervszerűen szabályozott piac programján előrehaladva, a direktív tervutasításos rendszer belső inkonzisztenciáinak feloldása útján növelni a gazdálkodás hatékonyságát és az állampolgároknak mint termelőknek, növekvő munkavállalási szabadságot, alkotó lehetőséget biztosítani úgy, hogy azok a munkajövedelmet egyre inkább saját belátásuk szerint, szuverén módon használhassák fel.

2. Egyúttal az is világossá vált, hogy a hierarchikusan szervezett állami és szövetkezeti vállalatoknak a piaci feltételekhez szükséges *önállósága nem teremthető meg* egyedül a *vállalati önállóság* deklarálásával. *A tényleges vállalati önállóság kibontakozását akadályozza:*

– a vállalatoknak a szinte áttekinthetetlen *formális és informális kapcsolatrendszerében* is megnyilvánuló függősége a területi, funkcionális és ágazati szakigazgatástól;

– *a pénzügyi előírások nagy száma,* amely módot teremt arra, hogy a vállalatok pénzkészleteik feletti rendelkezését megszüntesse, és a vállalati jövedelmek felhasználását a bér és kereset, valamint a beruházások finanszírozására korlátozza; az árszabályozás, amely az ún. szabadáras termékek ármeghatározását előírja;

– végül, *a pénz- és tőkekínálat piaci feltételeinek* a hiánya, az, hogy egy vállalat gyakran még a leggyorsabban megtérülő beruházásokhoz sem képes eszközökhöz jutni, ugyanakkor egy másik vállalat veszteséges beruházásokhoz is felhasználja saját eszközeit, sőt, a külső hitelforrásokat is.

Ilyen módon megállapítható, hogy az 1966–68-as években végrehajtott változások olyan folyamatot indítottak meg a tervszerűen szabályozott piac felé, amelyben a piac a program végrehajtásának következetlenségei, a visszahúzó tényezők és néhány, akkor még

nem teljesen végiggondolt és ezért megoldatlan kérdés következtében nem teremtett megfelelő hatékonysági követelményeket. A vállalatok maguk dönthetnek – a központilag meghatározott pénzügyi szabályozók érvényességi körén belül – a termelés, a beszerzés, értékesítés, sőt a beruházások kérdéséről is, de ha az eredményességük eltért a tervezettől, ha nyereségük nem nőtt monoton módon, akkor önállóságuk mértéke korlátozódott. Márpedig a vállalatok a bel- vagy külpiaci körülmények előre nem várt alakulása következtében gyakran kívül esnek a hatóságok által elfogadhatónak ítélt és az adott szabályozás mellett nyereséget biztosító szűk sávon. Ilyenkor kedvező jövedelmi feltételek esetében a központi szervek elvonják hasznukat, kedvezőtlen jövedelmi feltételek esetén pedig ki vannak szolgáltatva a központi szervek adóelengedő vagy -támogató beavatkozásának. Azok pedig a bajba jutott vállalatok nagy száma miatt, saját korábbi rendelkezéseiket átlépve, az utóbbiak segítségére sietnek.

3. A gazdálkodás szervezeti rendszerét az új gazdasági mechanizmus feltételei között is az *államosítás után kialakult egyszerű funkcionális, felülről áttekinthető munkamegosztásra építő kapcsolatrendszer határozta meg.* Az államosítások és a mezőgazdaság kollektivizálása után ugyanis a szervezetek átalakítására leginkább az a próbálkozás volt a jellemző, hogy a gazdálkodó egységek számát csökkentsék, a párhuzamos tevékenységeket megszüntessék, a termelés volumenét – úgymond: a fajlagos költségmegtakarítások érdekében – nagyüzemekbe koncentrálják, a kereskedelmi kapcsolatokat leegyszerűsítsék.

Az így működő vállalati szervezetre nemcsak a vállalatok számának erős csökkenése és az egymással konkuráló vállalatok hiánya jellemző, hanem az is, hogy a hasonló kereslet kielégítésére alkalmas, hasonló profilú vállalatok olyan munkamegosztást alakítanak ki, amely a versenyt a minimumra csökkenti, továbbá a kereslet változásához való igazodás kizárólag a meglévő – általában nagy, és a költségekre, a bevételekre nem elég érzékeny – vállalatok termelésszerkezetének módosulásával történhet, mert *a feleslegessé vált vállalatok megszüntetésének és az új keresletkielégítő vállalatok alapításának automatizmusai hiányoznak.* Mindez azt eredményezi, hogy erősen lelassul a termékstruktúra új elemekkel való feltöltődése, és a rossz hatékonyságú, alacsony jövedelmű és kevéssé keresett termékek visszaszorulása.

Ennél talán még károsabb az, hogy egy-egy termelő vállalat nem tud megszabadulni a ráfizetéses termékeitől, mert a hatóságok elvárják, hogy gyakorlatilag változatlan árak mellett továbbra is kielégítse a keresletet, ami – az államigazgatási szervek nem megalapozatlan megítélése szerint – másképp kielégítetlen marad, hiszen

– mint erre már utaltunk – a keresletváltozásra az állami, szövetkezeti és kisvállalkozói kínálat nem reagál automatikusan.

4. A vállalatok gazdálkodásuk eredményét, a *nyereséget* csupán *nagyon korlátozott mértékben tekinthetik sikerük mércéjének.* Egyrészt azért, mert az árakat kevéssé használhatták fel a kereslet–kínálat befolyásolására, valamint veszteséges termékek termelésére és értékesítésére is kényszerültek. Másrészt, mivel nyereségük nagy részét adók formájában elvonták, de ha a nyereség kevésnek bizonyult a fennmaradásukhoz szükséges bérfejlesztéshez vagy hiteltörlesztéshez, akkor módjuk volt arra, hogy központi támogatással (adóelengedés vagy -támogatás formájában szerzett kedvezménnyel) rendszeresen áthidalják a nehézségeket.

5. A gazdasági mechanizmus reformjának 1972 után bekövetkező lelassulása nagyrészt annak volt a következménye, hogy a változásokkal járó, és a reform 1968-ban még nem teljesen végiggondolt elemei miatt keletkező gazdálkodási zavarok hatására a *gazdálkodók önállóságának korlátozása* került napirendre. A reformot fékező gazdaságpolitika, miközben elkerülte a közvetlen tervirányítás visszaállítását, a vállalatoknak az állammal szembeni szállítási felelősségét hangoztatva, pénzügyi és politikai eszközökkel korlátozta önállóságukat. Fellépett a spontánul fejlődésnek indult kisvállalkozói tevékenység növekedése ellen (tsz-melléküzemág, háztáji és mezőgazdasági kisgazdaságok), összevonásokkal és más módszerekkel szanálta a rossz hatékonysággal működő nagyvállalatokat stb. és a gazdaság hatékonysági szempontok szerinti egységes szabályozása helyett vállalatonkénti egyedi szabályozási alkut fejlesztett ki. A vállalati autonómia visszafogásával elfoglalt, pozícióiban megerősödött gazdaságvezetés a hetvenes évek közepére lényegesen veszített a problémaérzékelő képességéből. Ennek következménye, hogy későn ismerte fel és 1973–1979 között alig reagált az országot ért külpiaci megrázkódtatásokra. A megfelelő védekezési stratégia kidolgozása helyett a gazdaságpolitika az amúgy is növekedni akaró vállalatokat a megtérülési feltételek megfelelő elemzése nélkül olyan fejlesztésekre ösztönözte, amelyek később vállalati fizetési nehézségeket okoztak.

6. Az 1968–1978 közötti időszak tapasztalatai azt bizonyították, hogy a terv és a piac sikeres együttesének létrehozása bonyolultabb feladat, az irányításban átfogóbb és mélyebb változásokat követel, mint azt két évtizeddel ezelőtt gondoltuk. *A direktív tervutasítások mechanizmusainak öröksége* az állami és pártszervezetek felügyeleti szerepében, a túlközpontosított termelői apparátusban, a monopol kereskedelmi kapcsolatokban *tovább élt.* A gazdaságra vonatkozó jelentősebb döntések továbbra is az irányító apparátusokban – a gazdaságon kívül – születtek meg, s jellemző maradt az ország le-

hetőségeit meghaladó, ambiciózus fejlesztési programok elfogadtatása. Az ilyen, látszólag hasznos és mindig jól indokolható programoknak azonban nagy ára van: olyan felhasználási irányzatokat hoznak létre, amelyek megakadályozzák a vállalatoknak a valódi piaci igényekre adott válaszát. Nem sikerült érdemleges változást elérni a függelmi viszonyokban. Sajátos ellentmondás volt megfigyelhető abban, hogy az irányítási rendszer korszerűsítése kizárólag a legfelső hatalom elhatározásával történhetett meg. Így a felmerülő tisztázatlan kérdéseket is csak a párt vezető testülete lett volna képes rendezni, azaz a gazdaságirányító szervezetek jogkörét úgy korlátozni, a pénz hatókörét úgy kiterjeszteni, hogy az érdekeltség alapján működő vállalatok kénytelenek legyenek hatékonyan alkalmazkodni a kül- és belföldi kereslethez. A gazdaságot irányító állami és pártapparátus ugyanakkor megszokta, hogy közvetlenül szervezi és ellenőrzi a gazdasági folyamatokat és ezért a gyakorlatban természetesen felmerülő átmeneti rendellenességeket (bérdifferenciák, tsz-melléküzemágak vagy áfész-ek munkaerő-elszívó hatása) hajlamos a régi módon kezelni, ami fékezi a gazdaság rugalmasabb és hatékonyabb működését biztosító változásokat. E tényezők következtében a gazdaságpolitika a reform megoldatlan problémáira és az 1973-as külpiaci megrázkódtatásokra elsősorban a zavarok elkerülésének igényével reagált. 1973–1978 között a gazdaságirányítás elodázta a kialakult problémák megoldását, és az ország korábbi fogyasztási és beruházási tendenciáin alig változtatott, ami objektíven nézve azt jelentette, hogy a külföldi eladósodás terhére költekeztünk.

A REFORM SZÜKSÉGESSÉGÉNEK ÚJBÓLI FELISMERÉSE

A felgyülemlett hitelállomány és a nemzetközi hitelpiac feltételeinek várható változása, valamint a KGST-nyersanyagszállítások csökkenése 1978 végén hirtelen módosította a magyar gazdaság fejlődését. A deklarációk azt mutatták, hogy véget ért a rejtett recentralizáció időszaka, azaz befejeződött az a gazdaságilag elvesztett időszak, amikor a reform konkrét intézkedéseinek, ezen belül a direktív tervutasítások és a központi anyagelosztás eltörlésének, a vállalatok önállóságának formális helyeslése együtt járt a központi irányítás erősítésével és a vállalatonként egyedileg meghatározott szabályozás kialakításával.

Az 1978-at követő változásokat vitathatatlanul a fizetési mérleg javításának törekvése jellemzi. A kereskedelmi egyensúly 1984-ig sikeresen megvalósított javítása mellett három, a gazdasági mechanizmus szervezeti rendszerét mélyen érintő és az 1979 óta használt

piacorientált nyilatkozatokkal összecsengő, de ellentmondásosan megvalósított változási irány is kialakult.

1. A nagyvállalati szervezetek átalakítása a verseny követelményeinek megfelelően. A vállalkozói tevékenység, a kisvállalkozások kiszélesítése.

2. Az ágazati irányítás, ezen belül legelőször az ipar ágazati irányításának összhangba hozatala a szabályozott piac követelményeivel.

3. A gazdasági szabályozás egyedi elemeinek háttérbe szorítása, az ár, bér és beruházás szabályozásának egységes – a szokásos szóhasználat szerint normatív – a vállalatok között versenyt teremtő kialakítása. A vállalatok közti jövedelemátcsoportosítás piaci módszereinek (kötvénykibocsátás, közös vállalat alapítása stb.) megjelenése. Előadásomban az első és a harmadik kérdéssel foglalkozom részletesebben.

A VÁLLALATI STRUKTÚRA KÉRDÉSEI

Az egyik legnagyobb horderejű, mindmáig megoldatlan kérdés a vállalati struktúra; a nagyvállalatok dominanciája és a kis- és közepes vállalatok hiánya. A kívánatosnak tekintett vállalati struktúráról több vita is zajlott. A nagyvállalati forma túlsúlyát követők előretörésének időszakai 1962–1963-ra, majd 1975–1977 közé esnek, amikor vitathatatlanul csökkent a gazdálkodó vállalatok száma. Ezzel ellentétes tendenciák nyilvánulnak meg 1968–1970 között, majd 1979 után.

A vitatkozó felek egyaránt tudták, hogy a termeléskoncentráció fajlagos költségmegtakarítási előnyökkel jár, s a hatékony gazdálkodás meghatározott üzemi és vállalati méreteket kíván a gazdálkodás egyes fontos területein. Továbbá, hogy a változó és egyre inkább diverzifikálódó gazdasági igényekhez való alkalmazkodást általában és különösen a tőkekoncentrációval nem jellemezhető ágazatokban elősegítené a vállalatok közti verseny, ezen belül új kínálattal jelentkező vállalatok megjelenése.

Az ideologikus érveket sem nélkülöző vita hátteréből a következő tényleges problémákat érdemes kiemelni:

Az 1950 óta kialakult erőteljes vállalati koncentráció az esetek nagy részében nem hozott létre olyan nemzetközi mércével mérve is nagynak számító vállalatokat, amelyek tevékenysége révén jelentős fajlagos költségcsökkenést lehet elérni. A magyar vállalatok a nemzetközi gyakorlat szerint, a koncentrációval jellemezhető ágakban, általában az ott kialakuló mérce szerint nem nagyok. Mégis, viszonylag sok olyan – Magyarországon nagynak számító, de a nem-

zetközi versenyből kiszoruló – vállalatunk van, amely nem eléggé specializált, s ezért a nagyságból származó hátrányokat koncentrálja: a lassú termékszerkezet-váltást és lomhaságot s vele a magas fajlagos termelési költségeket. A sikertelen vállalatok lényegileg változatlan fennmaradása természetszerűleg sokak érdeke, akik nem restek a nagyüzemek termelési hatékonyságot növelő hatásáról szóló általános megállapításokkal érvelni a konkrét esetek elemzése nélkül. Ehhez felhasználják a nagyobb üzemek veszteségeivel felszínre kerülő társadalmi problémák miatt kialakuló természetes politikai idegenkedést is. A kis- és közepes vállalatok hiánya a magyar gazdaságban azokban az ágazatokban a legjellemzőbb, ahol (könnyűipar, szolgáltatás, finomvegyipar és a gépipar bizonyos ágai stb.) a technikai haladás a diverzifikált kisebb termelővállalatok közti piaci és kooperációs munkamegosztást, a termelési profilok gyors módosulását igényli. Ezeknek a saját területükön nemzetközi mércével mérve is nagy – bár a legnagyobb tömegtermelő konszernekhez képest jelentéktelen – vállalatoknak létrehozása a direktív tervutasítás belső logikájából, az áttekinthetőségre törekvő közvetlen irányítás céljaiból vezethetők le. Ezt a logikát a gazdasági reform meghirdetése utáni évtizedekben két fő tényező továbbra is erősítette. Egyrészt a viszonylag markánsan elhatárolt profilok: a vállalati specializáció módot adott arra, hogy a vállalatoktól nemcsak és nem elsődlegesen a nyereséget, hanem a mennyiségileg mérhető bel- és külpiaci szállításokat, azaz az áruellátást kérjék számon. Másrészt a reform utáni magyar gazdaság azért fogadta el és erősítette a nagyvállalatokat ott is, ahol azok gazdasági előnyei nem egyértelműek, mert – mint már szó volt róla – a magyar vállalatok állami támogatás nélkül csak akkor képesek működni, ha eredményeik a szabályozáskor figyelembe vett várhatótól nem szóródnak nagymértékben. Márpedig minél nagyobb – minél többfélével foglalkozik – egy vállalat, annál inkább valószínű, hogy a prognosztizált feltételektől való eltérések kiegyenlítődnek és így a tervezett és tényleges eredmények nem térnek el jelentősen. Így az a világon mindenütt megfigyelhető irányzat, hogy a termelés volumenének diverzifikálás útján való növelése csökkenti a vállalati gazdálkodás eredményességének bizonytalanságát – a magyar helyzetben még inkább igaz. Ebből következik az is, hogy ha az 1968-tól napjainkig érvényes kereslet- és beruházás-szabályozás mellett kisebb önálló szakosodott üzemek gazdálkodtak volna, akkor az egyedi támogatások és adóelengedések még inkább elkerülhetetlenek lettek volna. Mindez érthetővé teszi, hogy a vállalati koncentráció mértéke miért nem csökkent 1968 után, és jól magyarázza azt is, hogy az 1979 után újból kibontakozó, a versenyt ösztönző szervezeti törekvések miért nem vezettek átütő sikerhez.

1979-től napjainkig mégis jelentős, ha nem is átütő változások történtek. *Az állami és szövetkezeti vállalatok számának csökkenése megállt, sőt, a vállalatok száma növekedni kezdett.* A nagy szervezetek megbontására irányuló változás ugyan nem érte el a tervezett mértéket, az eredmény mégis figyelemre méltó. Még jelentősebb *a leányvállalatok és az ún. kisvállalatok és kisszövetkezetek alakulása.* Ezzel párhuzamosan megjelentek az *új vállalkozási formák* (gmk, pjt, szövetkezeti szakcsoport stb.) is, s elterjedtek a vállalati gazdasági munkaközösségek (vgmk). Az utóbbi – legnépesebb – formával kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy a vgmk a valóságban nem lett új vállalkozási szervezet, és nem tarthatjuk másnak, mint a vállalati függelmi viszonyok között működő, a munkaviszonyok és a tagok kiválasztásában önállósággal rendelkező munkabrigádnak.

Az ellentmondásoktól nem mentes fejlődés azt eredményezte, hogy a több-kevesebb önállósággal rendelkező gazdálkodó szervezetek száma már nemcsak a mezőgazdaságban jelentős – ha a háztáji gazdaságot és az alkalmazottak kisegítő gazdaságait is figyelembe vesszük –, hanem az iparban, az építőiparban, a kereskedelemben és a szolgáltatások terén is.

A nagyvállalatok és leányvállalatok közti szigorú munkamegosztás, a konkurencia elkerülése, a verseny hiánya az új helyzetben lényegében ugyanúgy jellemző maradt, mint korábban. Elsősorban az iparban, építőiparban és a vendéglátóiparban –, az állami és szövetkezeti nagy- és kisszervezetek a kereslet csökkenésére, a verseny kiéleződésére a kínálat visszahúzásával védekeztek, ahelyett, hogy erőfeszítéseiket növelték volna. Hasonló jelenségeket figyelhetünk meg a kisvállalkozások korábban is működő szervezeteinek tevékenységében is, valamint a főként a szolgáltatási szférában működő állami és szövetkezeti kisvállalatoknál. Arra a nagy figyelmet érdemlő kérdésre, hogy mi tette lehetővé az új és régi kisvállalati szervezetek defenzív magatartását, miért nem kényszerültek versenyre a fizetőképes kereslet megszerzéséért, az általános keresletszabályozás kapcsán még a későbbiekben visszatérünk.

Az állami és szövetkezeti vállalatok – ezen belül az új kisvállalatok és szövetkezetek – viselkedését mindmáig a központ által elvárt, némi egyszerűsítéssel ellátási feladatnak nevezhető tevékenység elvégzése határozza meg. Ha a tevékenység jövedelmezősége nem volt kielégítő, akkor a feladat ellátását egyedi vállalati támogatásokkal és adóelengedésekkel segítették elő. A támogatások csökkenése, az adóelengedések mérséklődése után sem változott azonban lényegesen a helyzet azoknál a romló eredményeket felmutató vállalatoknál, amelyek a lemorzsolódó létszám mellett áremelésekkel és az amortizációnak a folyó költségek fedezésére való felhasználásával reagáltak, és amelyek dolgozóinak egy része a vál-

lalaton belül visszatartotta teljesítményét, de külön jövedelmekkel (borravaló, vállalaton belüli gmk és vállalaton kívüli kisvállalkozói vagy kontármunka) képes volt jelentős bevételi többlethez jutni.

A magántevékenységek közül a *legsikeresebbnek mindeddig a tsztagok háztáji és az alkalmazottak kisegítő családi művelésű gazdaságai bizonyultak.* E kis gazdaságokból származó termelési érték stabilan meghaladja a mezőgazdasági bruttó termelés egyharmadát, az állattenyésztésben a 40%-ot, a mezőgazdasági nettó termelési érték több mint felét. A kistermelés a falun élők számára – bár sok munka árán – jelentős többletjövedelmet biztosít. A jövőt illetően azonban a mezőgazdasági kistermelés megfelelő gépesítés és korszerűsítés nélkül már aligha növekedhet és tarthat lépést a hatékonysági követelményekkel. Ráadásul a mezőgazdasági kistermelésben – kielégítő belföldi és importkínálat híján – nincs is mód megfelelő gépesítésre, és a tőkét olyan sok munkával kell helyettesíteni, hogy ennek gazdasági ésszerűsége már vitatható. A kistermelés gépesítésére az ország technikailag nincs felkészülve. A kistermelők gépigényét jelenleg sem belföldi termelésből, sem szocialista importból nem tudjuk fedezni, a tőkés importnak pedig a magas árak és a devizahiány egyaránt akadálya. (A munka gépesítése, a gazdálkodók termelési biztonságának, beruházási kedvének fokozása azonban mindenekfelett azt kívánja, hogy csökkenjen a látható gazdagodás miatti félelem.)

Jelentősebbek a magántevékenység problémái a gazdaság többi szektorában. Itt erősen differenciált a kép. A tradicionális kisipari szakmákban az alacsony szintű gépesítés, valamint a foglalkoztatottak számának adminisztratív korlátja nehéz megélhetési feltételekkel, sokféle szakma kihalásával párosul.

Néhány területen azonban más a helyzet. Míg az állami és szövetkezeti szektorban a vállalatok általában a keresetek visszaszorítására kényszerülnek, s néha a feladataik megoldásához feltétlenül szükséges bérek kifizetésére sem képesek, addig a magántevékenységek aránya nő, és esetenként igen magasak az ott megszerezhető személyi jövedelmek. Érdekes és egyúttal figyelemre méltó jelenség, hogy a kisipar és az új vállalkozói szektor jelentős mértékben a másodállások és a nyugdíjasok foglalkoztatása révén növekedik. A magántevékenység vállalása a biztosított, szerény főállású jövedelmek kiegészítésére – sokszor megkétszerezésére, sőt, háromszorozására – szolgál. A szabadidő munkaidőre váltásával szerezhető jövedelemkiegészítés a jellemző a vállalati munkaközösségekben is. Kialakult a mellékmunkákat vállaló dolgozóknak egy olyan rétege, amely a napi rendes munkaidő alatt takarékoskodik munkaidejével, de magát túlhajtva is vállalkozik jövedelmek szerzésére a

kistermelő-kisvállalkozói szektorban. Az új kisszervezetekben magántevékenységet végzők jelentős része *nem* főállásban dolgozik. A főállásban vállalkozók – kisiparosok, építőiparosok, fuvarosok, szerződéses vendéglátó-ipari üzemvezetők stb. – is általában avval számolnak, hogy bármikor visszatérhetnek állami vagy szövetkezeti szférába mint munkavállalók. A vállalkozói tevékenységet általában nem úgy tekintik, mint a megélhetés életre szóló módját, hanem mint átmeneti, hosszabb-rövidebb ideig tartó állapotot, amit csak addig tartanak fenn, amíg munkavállalói jövedelmeikhez és esetleg azok borravalóval, fusizással kiegészített összegéhez képest is jelentősen többet kereshetnek. Ez nem azért figyelemre méltó, mert egyesek a kisvállalkozói tevékenység révén lényegesen többet kereshetnek, mint a nagy szervezetek munkavállalói, hanem azért, mert az ipari, építőipari, kereskedelmi, vendéglátó-ipari és fuvarozói tevékenységek széles skáláján – ellentétben a tőkés piaci feltételekkel – a kisvállalkozók az ilyen magas jövedelmet tekintik normálisnak, és ha ezt nem képesek megszerezni, akkor felhagynak a kisvállalkozói tevékenységgel.

Mindez azt mutatja, hogy a koncentrált termelési struktúra nyolcvanas évekbeni elég radikális átalakulása ellentmondásos következményekkel járt. Egyrészt a létrejött szervezeti struktúra – bár sok változást hozott a szervezeti méretekben – továbbra is polarizált: *a nagy és kis szervezetek mellől változatlanul hiányoznak a közepes méretű üzemek.* Másrészt ez a termelési struktúraváltás, ha javította is a kínálati választékot, csupán egy-egy részpiacon (pl. kenyér, taxi) közelítette meg a versenyen alapuló egyensúlyt, nem hozott azonban érdemleges áttörést a vevők piaca felé. A kisvállalkozóknak általában nem kell különösebb kockázatot vállalniok, amikor áttérnek a munkavállalói helyzetből a vállalkozói helyzetbe. Kevés kivételtől eltekintve vagy nagyon kevés, vagy könnyen mobilizálható invesztícióra kényszerülnek, s a tevékenységet kockázat nélkül feladhatják, veszteség nélkül visszatérhetnek a munkavállalói helyzetbe.

Az a tény, hogy a nemzeti jövedelem szerény növekedése a nyolcvanas években nagyrészt a magántevékenységből eredt, egyrészt pozitív, mert jelzi a kistermelői kínálat, ha nem is kielégítő, de mégis kedvező alakulását és azt, hogy ez a szektor a családok nagy részének módot adott arra, hogy mérsékelje a reálbér csökkenéséből eredő veszteségeit, másrészt kedvezőtlen, hogy a kisvállalkozások erősödése együtt járt az állami és szövetkezeti vállalatok egy részének hanyatlásával, és hogy az állami pénzügyi szabályozás hiányossága miatt nem alakult ki megfelelő verseny a kisvállalkozók tevékenységének hatására sem.

A legtöbb belső ellentmondással terhelten a pénzügyi szabályozás változott. 1978 után mind a monetáris, mind a költségvetési politikát, de még az ár- és keresetszabályozás kereteit meghatározó dokumentumok is a versenygazdaság gondolatát hirdették. Ekkor jelent meg a kompetitív – világpiaci árakhoz igazodó – árrendszer gondolata, ekkor kapott minden korábbinál nagyobb hangsúlyt az egységes (normatív) szabályozás rendszere. Újult erővel fogalmazódott meg a költségvetési támogatások leépítésének szükségessége is. A későbbiekben a gazdaság merev kereset- és árszabályozásai negatív következményeinek mérséklése érdekében a hatékony vállalatok körére kiterjedően kísérleti keresetszabályozást, valamint bér-, illetve árklubot hoztak létre. A hatékony vállalatok számára az államigazgatási ellenőrzés sajátos formái között lazították a merev előírásokat. Általános érvénnyel törölték azt az árkalkulációs elvet, amely az amortizáció költségként való felszámolását kötelezően előírta. Így módot teremtettek a kihasználatlan kapacitások felhasználására, ha ez csökkenti a veszteséget. Az ésszerű tőke-reallokáció megkönnyítésére szerephez jutottak a vállalatok közötti tőkeátcsoportosítás piaci eszközei, mint a társulások, a kötvénykibocsátás, a részvénytársaság-alapítás, valamint kis pénzintézetek is alakultak.

A piaci orientációjú intézkedések meghirdetése – ami hangnemében szinte közelített ahhoz, amit egyes amerikai és nyugat-európai közgazdászok konzervatívnak, mások liberálisnak neveznek – teljes ellentétbe kerültek a kialakult gyakorlattal. *A vállalatokat a gazdasági nehézségekre hivatkozva a központi szervek formális és informális eszközökkel közvetlenül irányították.* Így a nagy hangsúllyal bevezetésre került új piaci megoldások az esetek nagy részében üres formává váltak. A szabad árak változását előzetes bejelentési kötelezettséghez kötötték; a kompetitív árrendszer és a bérszabályozás rendszeresen változó formáiba hatósági intézkedésekkel sorolták be a vállalatokat, korlátozva döntési szabadságukat. Ezek az intézkedések elsősorban a nagyvállalatok helyzetét nehezítették, amelyek közül igen sok csak egyedi, pénzügyi megkülönböztetés – általában adóelengedés –, más vállalatoknál való eladósodás segítségével volt képes tovább működni. A közép- és kisvállalatok pénzügyi nehézségeiket általában nem megkülönböztető pénzügyi intézkedések kierőszakolásával oldották meg. A különbségnek nem az az oka, hogy hatékonyabbak, mint a nagyvállalatok, hanem az, hogy gazdálkodásuk az áttekinthetetlen részletek nagy száma miatt a központi szervek számára kevésbé áttekinthető, és így a velük folyó ún. szabályozási alkuban helyzetük kedvezőbb. A költségvetési

és hitelintézmények továbbra is diszkriminatív intézkedéseket hoztak annak érdekében, hogy lényegileg valamennyi vállalat számára lehetővé tegyék a továbbélést, vagy hogy jövedelmeik ne haladják meg a tervezett kiadásokat. Az eladósodott – zömében nagy – vállalatok továbbélése érdekében elengedtek adókat, átütemezték a hiteltörlesztéseket. A közepes és kisebb vállalatok túlnyomó többsége a túléléshez szükséges feltételeket a hatóságokkal folytatott áralkuban tudta megszerezni.

A tőkemozgást megkönnyítő nagy számú változás azonban nem érintette a tőkeallokáció főbb arányait, még nem jelentett alapvető változást a piac irányába. Funkciója inkább az éppen napirenden lévő, a központi elképzelésekkel összhangban álló beruházási kérdések megoldása, a piaci jelszavak alátámasztása volt.

A költségvetési támogatások és egyéb költségvetési kiadások, valamint a nemzetközi adósságszolgálati terhek fedezésére a költségvetés bevételei és pénzteremtési lehetőségei nem bizonyultak elegendőnek, ezért *a vállalati szférákban keletkezett jövedelmek általános megcsapolására is sor került.* A vállalati tartalékalapok felhasználását megtiltották, a tartalékalapok egy részét elvonták, a likvid pénzeszközökkel rendelkező vállalatok hiteltörlesztési kötelezettségeit felgyorsították, fokozták a beruházásaikkal kapcsolatos terheket, az érvényes megállapodások utólagos felmondásával.

A költségvetési és hitelpolitikai eszközök az *adminisztratív export- és importszabályozással és gazdaságdiplomáciai lépésekkel együtt* – néhány kedvező világgazdasági körülmény mellett – *elégségesnek bizonyultak a nemzetközi fizetésképtelenség elkerülésére,* de a korábbi célkitűzésekkel ellentétben nem vezettek a gazdaság hatékonyságának javulásához, sőt, egyenesen akadályozták a meghirdetett új növekedési pálya gazdaságpolitikai jelszavának valóra váltását.

Az 1978 után szükségessé váló restriktív gazdaságpolitika azért nem tudott nagyobb – nemcsak a fizetési krízis elkerülését, hanema további fejlődést is megalapozó – sikerekhez vezetni, mert az adósságcsökkentés szorongató kényszerében a politika – a népgazdasági kereslet általános csökkentése és a részletekbe menő adminisztratív beavatkozások erőteljes és minden gazdálkodási területre kiterjedő mérséklése helyett – az *adminisztratív eszközöket* helyezte előtérbe. Ilyen körülmények közt a gazdasági növekedés megtorpanása nem járt sem a gazdálkodási magatartás megváltozásával, sem a tevékenységi szerkezet érdemleges átalakításának megkezdésével. A gazdaság teljesítőképessége nem javult, a gazdálkodó szervezetek továbbra is eléggé közömbösek maradtak a fogyasztói igények, a kereslet–kínálat alakulása iránt. Csupán a gazdasági szabályozás döntő területein kívül eső kisgazdaságok tevékenysége élénkült meg, a már ismertetett, nem kívánt kísérőjelenségek mellett.

AZ MSZMP KB 1984. ÉVI ÁLLÁSFOGLALÁSÁNAK ÉS AZ 1985. ÉVI INTÉZKEDÉSEKNEK A HATÁSA

Az MSZMP KB 1984 áprilisában hosszú előkészítő munka után állást foglalt a gazdaságirányítás továbbfejlesztésének kérdésében. A KB állásfoglalása és az azt követő intézkedések továbbfejlesztése terén az előző időben kialakult politika folytatásaként a következő három kérdésben hoztak létre jelentősebb változást: a gazdasági versenyben részt vevő vállalatok autonómiájának intézményi megalapozásában, a pénzügyi szabályozás fejlesztésében és a piacfelügyelet módszereiben.

LÉPÉSEK A VÁLLALATI AUTONÓMIA IRÁNYÁBA

A gazdasági versenyben részt vevő állami vállalatok tulajdonosi felügyeletét kivették az államigazgatás kezéből. Csak a közszolgáltatást végző vállalatok, trösztök és néhány kivételes helyzetben levő vállalat államigazgatási felügyelete maradt változatlan; esetükben a tulajdonosi funkciókat továbbra is az ágazati minisztériumok, illetve a helyi tanács gyakorolja. A piactól függő vállalatoknál a tulajdonosi funkciók nagy része átkerült a vállalati tanács (vt), a küldöttgyűlés, illetve a közgyűlés hatáskörébe.

Az új vállalatirányítási formák alapját három koncepció képezte: az *önigazgatási típusra* vonatkozó, amely a vállalatirányítás feletti teljes ellenőrzést a dolgozók kezébe kívánta adni; a *korporatív megoldás,* amely a vállalatvezetés mellett az állami és társadalmi szervek, valamint a dolgozói képviseletből álló, háromelemű vállalati tanácsot kívánt létrehozni a vállalatok stratégiai irányítására; végül az *állami vagyonfelügyelőségre* vonatkozó, amely egymástól független, sőt egymással versenyző szervezetek kezébe kívánta adni a vállalatok tőkemegtérülés szempontjai szerinti ellenőrzésének jogát. A három eltérő – egyaránt zárt logikájú – koncepcióval való kísérletezés helyett választott jelenlegi megoldás leginkább az önigazgatási rendszerhez közelít. Az ágazati minisztériumok és tanácsok tulajdonosi vállalatfelügyeleti jogát a vállalatok zöménél törvényességi felügyeletté alakítja át. Ez utóbbi elvileg csupán a tételes törvények betartásának ellenőrzésére ad jogot. Számtalan kiskapu maradt azonban nyitva, amelyeken keresztül az állami szervek formálisan vagy informálisan beleszólhatnak a vállalatok döntéseibe. Az új gyakorlat további gyengéje, hogy nem rendezi a vállalati kollektíva és az állami szabályozás közötti konfliktusok kezelésének módját. Ennél is nagyobb problémák forrása, hogy nem tisztázza megfelelően a tulajdonosi jogosítványok nagy részével formálisan rendelkező dolgozó kollektíva tulajdonosi jogainak tartalmát. Ez abban is kifejezésre jut, hogy a változások során *elmaradt*

a vállalati vagyonérdekeltség rendezése, amit a későbbiekben megoldandó feladatnak tekintettek. Így nem tisztázódott, hogy a tulajdonosi jogokkal élő vállalati kollektíva mitől válik érdekeltté a jövedelmek rövid lejáratú növekedésének igényét meghaladó – a vállalat hosszabb távú jövedelemtermelő képességének növelését célzó, a dolgozó kollektíva hosszabb időhorizontban mért biztonságával összefüggő – döntések meghozatalában; képes-e és akar-e a vt vagy a közgyűlés fellépni a túlzott béremelési törekvések ellen, s ha igen, milyen meggondolásból? A kérdés nehézségére utal, hogy a vállalati vagyon megtérülésének szempontjából is időről időre mérlegelést kíván a vállalati vagyon felhasználása, hogy például mi történjék a hatékonyan ki nem használható eszközökkel stb. A vállalati vagyon növekedéséhez ezenkívül a társadalom vállalati kollektíván kívül eső tagjainak is fűződnek hosszú és rövid lejáratú érdekei. Nem került megfelelően mérlegelésre, hogy a vállalati tulajdonosi ellenőrzés gyakorlásakor nincs-e szükség és mód ezeknek az érdekeknek a képviseletére.

A probléma érzékelése szempontjából érdemes végiggondolni, hogy mikor indokolt kihasználni azt az új lehetőséget, hogy a bérek növelhetők az amortizáció terhére is.

A lehetőség felmerülésekor a vállalati kollektíva rövid lejáratú jövedelemalakulása és a hosszabb távú jövedelem alapját jelentő vállalati vagyon növelése közötti konfliktussal van dolgunk. Így például a vállalati kollektíva egészének rövid távú érdekei és az idősebb tagok szempontjából az amortizáció fokozatos felélése előnyös lehet. Ugyanakkor a kollektíva fiatalabb tagjai hosszabb távú érdekei szempontjából a folyó termelés folytatása, az eszközök rekonstrukciója, az állampolgárok vállalaton kívüli csoportjainak pedig a vállalat bezárása, eszközeinek eladása lehet előnyösebb. Ilyen problematikus esetekben a tulajdonosi jogokat gyakorló vállalati kollektíva érdekei megoszolhatnak és/vagy ellentétbe kerülhetnek a vállalati vagyon alakulása szempontjából előnyösebb olyan megoldásokkal, amelyek a régi termelési struktúrát előállító dolgozók jövedelmének, esetleg létszámának csökkenésével és/vagy a munkaerő-struktúra átalakításával járnak.

A fentiek is jelzik, hogy az állami tulajdonjogok gyakorlásának új rendje nem oldotta meg az alapvető problémákat: a kereslet- és beruházásszabályozás gondjait. A változások ellenére lényegileg változatlan maradt az, hogy a vállalat vezetésében és az azt ellenőrző testületben nincsenek jelentős erők, amelyeknek érdeke fellépni a gazdaságtalanul működő szervezetek költségvetési eszközökkel történő továbbműködtetése ellen; továbbra sincsenek a vállalat ellenőrzésében olyan erők, amelyek, ha a hatékonysági szempontok ezt megkövetelik, érdekeik alapján fellépnek a gazdaságtalan, nagy szervezetek indokolt felbontásáért.

1985-ben jelentős pénzügyi változások történtek. Átalakult a szabályozórendszer és ésszerűsítették az idők folyamán kialakult jövedelemcentralizációs csatornák, az adózás rendszerét. A nyereségadót mérsékelték. A hatékonysági követelmények érvényesülése érdekében megnőtt az erőforrásadók szerepe, így például bevezették a vállalati vagyonadót és növelték a keresetadót. Az előrelépést ígérő változások azonban bizonytalan értékűek. A gazdaság nehézségeire hivatkozva például – közgazdasági szempontból indokolatlanul – bevezették a fejlődést gátló felhalmozási adót. A lényeges probléma azonban az, hogy a változások együttesen inkább növelték, semmint csökkentették a jövedelmek centralizációjának mértékét, és továbbra sem szűnt meg a vállalati támogatások és adóelengedések diszkriminatív rendszere.

Az árak tekintetében nagy változást ígért az árképzés előírásai alóli fokozatos felszabadítás, s a mezőgazdasági és kereskedelmi árképzés rugalmasabbá tételének ígérete, amit a tisztességtelen nyereség fogalmának kiiktatása és a tisztességtelen ár fogalmának definiálása kísért. Az új elvek szerint tisztességtelennek csak a versenytársakénál magasabb ár minősül. Az árellenőrzésben elvileg kiiktatták a nyereségrátához kötött árkorlátozást. Így elvileg csökkent az a korábbi időszakban zavarokat okozó ellentmondás, hogy a vállalatok céljának a nyereség növelését tekintették, de az árak hatósági ellenőrzésekor káros vagy legalábbis gyanús tényezőnek minősült egy-egy termék vagy a vállalat összesített kalkulációjában szokásosnál nagyobb nyereségráta. Fokozatosan és egyre szélesedő körben kívánták törölni a világpiaci árak változási irányzatához való kötelező alkalmazkodás előírásait is. A szabályozott piac felé mutató változások a valóságban nem fejtették ki hatásukat. Az ármechanizmus érdemi hatásainak kibontakozását fékező következménye, hogy a szabaddá vált árak váratlan és erőteljes növekedésétől félve, úgy fékezték le, hogy kiszélesítették az árnövelésre vonatkozó előzetes bejelentési kötelezettséget.

A vállalati vezetők és dolgozók jövedelemnövekedésének merev szabályozását többféle keresetszabályozási formával, ezen belül a keresetszint-szabályozás bevezetésével enyhítették. A keresetszint-szabályozás elvileg – különösen, ha az az ugyancsak bevezetett fékek nélkül működik – lényegileg megszünteti a bérnövekménynek és a bérköltségnek a gazdasági hatékonyság szempontjából káros megkülönböztetését. Az ésszerűbb keresetszabályozás azonban csak akkor vezet a hatékonyság növeléséhez, ha a vállalatnak egyértelműen fő célja a nyereségérdekeltség, a vagyon értékének növelése. Ha ebben nincs változás – a vállalat továbbra is ellátási

és exportfeladatokat teljesítő gazdasági egységként működik –, akkor értelemszerűen stratégiáját és taktikáját a gazdálkodás többi területén ennek rendeli alá, így a nyereségnövelés érdekében nem kockáztatja a dolgozókkal való nyugodt kapcsolatait és nem takarékoskodik a bérekkel.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a vállalatok a saját szempontjuk szerint logikusan járnak el, amikor a keresetszabályozás tarkaságát elsősorban arra használják, hogy megtalálják maguknak azt a szabályozási formát, amely várható nyereségük mellett a legtöbb bér kifizetését teszi lehetővé. Az 1985-be előtérbe kerülő keresetszint-szabályozás azoknak a vállalatoknak kedvez, amelyeknek nyereségrátája várhatóan magas és hosszú távon képesek elviselni, hogy a keresetszint-szabályozás alkalmazásával együtt járó magas adó megkülönböztető mértékben terheli a költségeiket.

Így nem lehet véletlennek tekinteni, hogy 1985-ben a keresetek növekedése jelentősen meghaladta az eredményességet, és ez a kormányzatot 1986-ban arra kényszerítette, hogy a szabályozás szigorításával a vállalatokat új helyzet elé állítsa.

1985-ben megerősítésre kerültek a *tőkemozgás új formái* is – a társulás, a kötvény- és részvénykibocsátás, pénzintézet-alakítás stb. Jelenleg és a belátható jövőben a tőkeallokáció meghatározó formái azonban továbbra is a régiek maradnak. Így továbbra is érvényesülni fog a beruházások finanszírozásával kapcsolatos, korábbiakban ismertetett legfontosabb ellentmondás. A saját tőkéhez képest jelentős beruházást hatékonyan végrehajtó vállalat továbbra is képtelen lesz saját erőből boldogulni, és eredményessége nem a fejlesztés sikerétől, hanem a hitelmegállapodásaiban kialkudott,vállalatonként változatlanul eltérő feltételektől fog függeni. A saját eszközökhöz képest kis fejlesztést végrehajtó vállalat pedig akkor is nyereséges maradhat, ha a fejlesztés eredményessége nem éri el a megkívánt szintet.

Az 1985. évi pénzügyi változások ellentmondásos jellegének oka elsősorban abban kereshető, hogy azok a *pénzkibocsátás rendjét alig érintették.* Hosszas viták után ugyan elfogadásra került a *bankreform* programja, és kezd kibontakozni a vállalatok közti nyílt hitelezés. A pénzkibocsátás kemény szabályozására azonban továbbra sem került sor. A népgazdasági (makro) keresetszabályozás programja most sem került meghirdetésre. A bankrendszer továbbra is megnehezíti a hatékony vállalatok hitelfelvételét és nem állítja le a hitelkibocsátást a rossz hatékonyságú vállalatok részére, nem lép fel erélyesen a vállalatok közti eladósodás megszüntetése érdekében.

Az ország romló gazdasági helyzete ellenére az általános keresetkorlátozás helyett kialakított és lényegileg minden vállalat túl-

élését célzó pénzellátás sajátos helyzetet teremt. A kapacitáskihasználatlanság az áruk és szolgáltatások piacán való hiánnyal és a munkaerőpiac reális feltételekhez képesti túlfűtöttségével párosul.

1985-től fokozatosan megkezdődött a tőkepiac kibontakozása. Egyes vállalatok szabadon értékesíthető kötvényeket bocsátanak ki. Meggyorsult a különböző társulások alapítása. Új gazdálkodási szabályok látnak napvilágot. Csökkentek a keresetkorlátozás, valamint az árelőírások merevségei. Törvényesen szabályozták a fizetésképtelen vállalatok felszámolását. Bevezették, illetve kiterjesztették az átképzési segélyt, amely az elbocsátottak szociális támogatását szolgálja. Lényeges módon, a verseny elősegítését célozva, átalakul a bankrendszer.

Mindezek a nagy jelentőségű, pozitív változások azonban nem jártak a gazdálkodás minőségének javulásával. A külkereskedelmi eredmények 1985–1986-ban romlottak 1984-hez képest, de a belső piacon sem bővült az árukínálat. A szocialista szektor teljesítményei nem nőttek. A vállalatok az állami elvonások után fennmaradó jövedelmeiket változatlanul a személyi jövedelmek növelésére használják fel, s nem vagyonuk gyarapítására. Sőt, ez a tendencia erősödött is az új vállalatirányítási formák terjedésével.

Az utóbbi két-három év fejleményeit még nehéz értékelni. Nagy valószínűséggel állíthatjuk azonban, hogy az 1983–1984. évi javuló külpiaci eredmények nem az általános pozitív változás, hanem különleges erőfeszítések nyomán alakultak ki. A gazdaságirányítás kényszerrel és prémiumokkal, sok vonatkozásban a hatékonyság kárára érte el a külpiaci egyensúly javulását. Az adminisztratív kényszer és a prémiumok 1985 óta tartó visszafogásával egyidejűleg nem került sor a gazdasági-pénzügyi eszközök kényszerének bevezetésére. A vállalatok továbbra is erős kötöttségek közt gazdálkodnak. Eközben nyilvánvaló számukra, hogy pénzügyi nehézségeikből nem képesek saját erejükből kikerülni, de számíthatnak arra, hogy a fizetésképtelenséget az állam segítségével nagy valószínűséggel elkerülhetik. E felismerésből pedig az következik, hogy észszerűtlen lenne változtatni régi magatartásukon. Azaz: a gazdaság problémái mélyen gyökereznek, s az eddigi változtatások még nem elégségesek a gazdaság centralizálásával kialakult káros hatások felszámolásához.

A jelenlegi helyzetből a kiutat csak akkor lehet megtalálni, ha a gazdaságirányítás nem tér el az 1984-ben megfogalmazott, de következetlenül végrehajtott céloktól. Nem igér igazi sikert, ha a fizetési mérleget továbbra is az ismert módszerekkel – egyedi szabályozással, rábeszéléssel, célprémiumokkal – próbáljuk javítani. E kísértésnek ellenállva mód van arra, hogy a vállalatokat egységesen szabályozzák, a népgazdasági keresletet pedig a gazdaság teljesítő-

képességéhez mérten szigorúan korlátozzák. Ha pedig a hitelkereslet meghaladja a tervezett kínálatot, akkor azt a kamatlábak növelésével visszaszorítják. Ugyanakkor a vállalatok mozgásterét a pénzszűke időszakában is lényegesen növelni kell; nagyobb szabadsággal kell rendelkezniük az árak, bérek meghatározásában és a veszteséges tevékenységek felszámolásában. A jövedelmező vállalatoknak pedig módot kell adni a fejlődésre, beruházásokra.

A foglalkoztatás és infláció vonatkozásában jelentős kockázatokat tartalmazó, a szervezeti reformok útján következetesen előrehaladó, a pénz és a piac szabályozó szerepének teret engedő politika lehet egyedül képes arra, hogy a stagnáló és válsággal fenyegető helyzetből az országot kimozdítsa.

HOÓS JÁNOS

Hosszú távú gazdasági tervek és növekedés

Mai gazdaság- és társadalompolitikai feladataink megjelölésében célszerű visszanyúlnunk a két évtizeddel korábbi időszak gazdaságpolitikájához és gazdasági fejlődéséhez.

A hatvanas éveket és a hetvenes évek nagy részét uraló gazdaságpolitika az ötvenes évek végén – a második hároméves terv idején – formálódott ki. Ez az új gazdaságpolitika mindenekelőtt alapvető céljának tekintette az életszínvonal emelését és a korábbi, elsősorban mennyiségi növekedésre törekvő felfogással szemben nagy súlyt helyezett a hatékonyság növelésére is. Ekkor fogalmazódtak meg azok az iparstrukturális célok, amelyek később döntően befolyásolták a hatvanas évtized fejlesztési elgondolásait. Ezek közé tartozott az ipari szerkezet olyan jellegű átalakítása, melynek során növekszik a viszonylag kis nyersanyag- és energiaigényű, magas műszaki színvonalat megtestesítő termékek aránya. A termékszerkezet alakításában nagyobb súlyt kaptak azok a termékcsoportok, amelyek tradíciókkal, felhalmozott tudással, kutatókapacitásokkal rendelkeztek (pl. gyógyszeripar, híradástechnika).

Ekkor indul be a tartós fogyasztási cikkek gyártása, közöttük a hűtőgépeké is, amely a hatvanas évek fellendülését kísérő viták jelképévé vált. Fordulat következett be a legjelentősebb természeti erőforrás, az agropotenciál hasznosításában is. A szocialista nagyüzemek újjászervezése és hathatós támogatása mellett, eleinte talán engedményként, később már tudatosan vállalva egyre növekvő szerepet kapott a kisüzem, a háztáji gazdaság.

Az új gazdaságpolitika – a korábbi nézetekkel szakítva – nagy súlyt helyezett a nemzetközi együttműködésben rejlő előnyök kihasználására, amelynek fő útja akkor a szocialista országokkal való nemzetközi szakosodás kialakítása volt. Ugyanakkor nem alakult ki konkrét elképzelés a tőkés országokkal való kapcsolatok fejlesztésére, sőt olyan elgondolások is napvilágra kerültek, amelyek a tőkés országokkal való kereskedelem arányát a fejlődő országok javára erőteljesen csökkenteni kívánták.

A 60-as évek gazdaságpolitikai célkitűzéseinek megvalósítására kedvező külső feltételek mellett került sor. Ezek közül kiemelhető a világgazdaság viszonylagos stabilitása, a világgazdaság és -kereskedelem gyors növekedése, a nyersanyagok, különösen az energiahordozók viszonylag alacsony ára és kínálati bősége. Ebben az időszakban a szocialista és a tőkés országok viszonyát általában az enyhülés irányzata jellemezte, amely kihatott a két országcsoport gazdasági kapcsolataira, lehetővé téve a kölcsönösen előnyös áruforgalom gyors emelkedését.

A KGST-országok viszonylatában kialakult nemzetközi munkamegosztást az időszak nagyobb részében a gép–nyersanyag csere jellemezte. A hatvanas évtizedben a nyersanyagok, félkész termékek szocialista importja még évi 10%-os ütemben növekedett, ami jelentős tényezője volt a magas ütemű belföldi gazdasági növekedésnek. A külkereskedelmi árarányok és cserearányaink stabilak voltak és a hatvanas évtizedben némileg még javultak is.

Az ötvenes évek második felében kibontakozott gazdaságpolitika dinamikus gazdasági növekedést tett lehetővé, fokozatosan növelve a lakosság életszínvonalát úgy, hogy az a hetvenes évek elejére minőségileg magasabb színvonalon állt, mint másfél évtizeddel korábban. A gazdasági struktúra a korábbinál sokkal inkább épített a hazai adottságokra, szervesen beilleszkedve a szocialista nemzetközi munkamegosztás igény- és feltételrendszerébe. Ebben az időszakban mérséklődött a hazai, viszonylag kedvezőtlen geológiai adottságú természeti erőforrásokra (szénbányászat) való rá-utaltság. A hazai fogyasztói piacnak szánt nagyobb figyelem a belföldi igények fokozott kielégítése mellett exportkapacitások létrehozását is elősegítette.

A sikerek mellett azonban ezt az időszakot is jellemezték olyan nehézségek, amelyek végső soron a külkereskedelmi mérleg rendszeresen visszatérő hiányában csúcsosodtak ki. Az ipar gyors, évi 8% körüli növekedése, az ipari termelés $-importhányadának gyors növekedése, a dollárimport tervezettnél lényegesen gyorsabb növekedését vonta maga után. Ugyanakkor azok az alágazatok, illetve termékcsoportok, amelyek a hatvanas években az ipari (elsősorban gépipari) struktúraváltozás fő irányait képviselték (pl. híradástechnikai, műszeripari termékek) még kevéssé voltak alkalmasak a $ relációjú export fokozására. Így az importnövekedést a konvertibilis export növekedése végül is nem tudta ellentételezni, holott üteme szintén meghaladta a tervezettet. Ennek következtében gazdaságunk tőkés külkereskedelmi egyensúlya – a gazdaságpolitikai célkitűzésekkel ellentétben nem javult, hanem akut problémává vált. A gazdaságnak fokozatosan egy jellegzetes „tranzit" karaktere alakult ki. A tőkés export a hazai élelmiszer-gazdasági termékek mel-

lett egyre inkább a szocialista energia- és nyersanyagimportra alapozódott, ugyanakkor a szocialista relációba kikerülő feldolgozóipari export egyre nagyobb arányban tartalmazott tőkés relációjú importot (mindenekelőtt tőkés alkatrészeket).

Egyre fokozódó problémát jelentett az infrastruktúra fejlesztésének lemaradása az általános gazdasági fejlődés mögött. Ezen ugyan a hatvanas évek elején beindított 15 éves lakásépítési program, valamint a közlekedési hálózatok intenzívebb fejlesztése a hatvanas évek második felétől kezdve próbált enyhíteni, összességében azonban az infrastrukturális elmaradás egyre nyilvánvalóbbá vált, korlátozva egyben más területek fejlődését és az életkörülmények lényeges javítását is.

A hatvanas évek második felétől kezdve gazdasági fejlődésünk feltételei fokozatosan megváltoztak. A külső feltételek számunkra kedvezőtlenebbé válása először a KGST-országok viszonylatában jelentkezett: a hatvanas évtizedben iparunk növekedését elsősorban biztosító gép–nyersanyag cserelehetőségei fokozatosan szűkültek. A kisebb KGST-országok egymás közötti külkereskedelmükben már korábban is igyekeztek érvényesíteni a gépet gépért elvet, de a hatvanas évek második felétől kezdve, a földrajzilag közeli, gazdaságosan kiaknázható és szállítható nyersanyagkészletek fokozatos kimerülése miatt a Szovjetunió is egyre szigorúbb feltételekhez kötötte nyersanyagszállításait. A feltételek „keményedése" részben beruházási hozzájárulások kérésében, részben hasonló keménységű termékek cseréjére vonatkozó törekvésekben nyilvánul meg. A szocialista piac igényesebbé válása is új feladatokat jelentett, amennyiben a termelési ráfordítások, ezen belül a tőkés anyag-, alkatrészigény növekedése irányába hatott.

A hatvanas évek második felére az ipari fejlődés belső feltételei is megváltoztak. Egyre nyilvánvalóbb lett a munkaerőforrások és általában a növekedés extenzív forrásainak kimerülése és mind a lakossági igények kielégítésében, mind az ipari termelés feltételeinek biztosításában további új problémákat okozott az infrastruktúra korábbi, nem kielégítő mértékű fejlesztése is.

A hatvanas évek gazdasági problémáinak megoldását, a növekedés extenzív tényezőinek kimerüléséhez való alkalmazkodást a politikai és gazdasági vezetés a gazdaságirányítás átfogó reformjával kívánta elérni. A reform célja az erőforrások hatékonyabb felhasználása, a fejlődés viszonylag magas ütemének – új feltételek közötti – stabilizálása, az életkörülmények jelentős javítása volt. Ezt a reform a döntési jogkörök decentralizálásával a tevutasításos, tervlebontásos rendszer indirekt szabályozásának helyettesítésével a központi makrogazdasági tervezés és a szabályozott piaci mechanizmus kölcsönhatásával igyekezett megvalósítani.

A gazdasági mechanizmus megváltoztatása mellett bizonyos fokig változtak a gazdaságpolitika hangsúlyai is. Lényegesen nagyobb hangsúlyt kapott például a műszaki fejlődés felgyorsítása és ennek érdekében a fejlett tőkés országokkal való kapcsolat bővítése. A feldolgozóipar strukturális átalakítására központi fejlesztési programokat alakítottak ki.

A mezőgazdaságban az előző időszakban létrehozott nagyüzemek bázisán – megfelelő állami támogatással – lehetővé vált az élenjáró technikai eredmények (elsősorban a különböző termelési rendszerek) átvétele és gyors elterjesztése.

Ugyanakkor az infrastruktúra fejlesztése a hatvanas évtizedben sem kapta meg azt a figyelmet, ami megillette volna, így a hatvanas évtized végére e területen igen nagy volumenű, tovább már nem halasztható elmaradások halmozódtak fel. Az egyre nyilvánvalóbb feszültségek hatására a IV. ötéves terv jelentős forrásokat csoportosított át az infrastrukturális ágazatok javára. Az infrastruktúra fejlesztése során előtérbe került a városi tömegközlekedés fejlesztése, az országos autópálya-hálózat kiépítésének meggyorsítása és a vasúti hálózat rekonstrukciós jellegű felújítása.

A kereskedelemben az arányaiban is gyorsan bővülő beruházások lehetővé tették a bevásárlóközpont-hálózat fokozatos kiépítésének megkezdését, a hűtő-tároló lánc fejlesztését, ami jelentős elemét alkotta a lakossági életszínvonal javulásának.

Az ötvenes évek végétől a hetvenes évek közepéig tartó időszak fejlődését összefoglalóan értékelve úgy ítélhetjük meg, hogy a magyar gazdaságpolitika ebben az időszakban rátalált arra a gazdasági modellre, amely, ha nem is ellentmondások nélkül, de másfél évtizeden keresztül biztosította az ország dinamikus gazdasági fejlődését, és ezzel párhuzamosan az életszínvonal javulását. Mindezek eredményeként a hetvenes évek közepén hazánkban a lakosság életmódja minőségileg más, magasabb színvonalon állt, mint az időszak elején volt. E modell alapelemei a KGST-együttműködésre épített iparfejlesztés, egy sajátos, a nagy- és kisüzem együttműködésére épülő agrárpolitika, majd az időszak második felében a fejlett ipari országok irányába is nyitó műszaki fejlesztési politika voltak. E modell működőképességét, vitalitását elsősorban a kedvező nemzetközi feltételek, a gazdasági környezet ugyancsak dinamikus fejlődése és a szocialista gép–nyersanyag csere lehetőségének továbbélése biztosította.

A hetvenes évek első felében induló, majd közepétől kibontakozó világgazdasági fordulatok a nemzetközi együttműködés feltételeit – amelyre a korábbi gazdaságfejlesztési modell épült – jelentősen megváltoztatták. Cserearányaink néhány év leforgása alatt összességükben kb. 20%-kal romlottak.

A cserearányromlás hatására a tőkés, majd a szocialista külkereskedelmi forgalomban is egyre nagyobb deficit lépett fel.

A cserearányromlással párhuzamosan a világgazdaságban egyéb, a magyar exportra negatívan ható változások is történtek. Tőkés relációban a lelassult gazdasági növekedés általában mérsékelte a világkereskedelem növekedését, ami erőteljesen korlátozta a hagyományos ipari exportunk növelésének lehetőségét. A Közös Piacban egyes területeken (pl. mezőgazdasági, acélipari termékek) jelentkező túltermelési válságok olyan protekcionista intézkedésekhez vezettek, amelyek a szocialista országokat különösen sújtják.

A KGST viszonylatában a hetvenes évek közepére – részben a nyersanyagárak jelentős emelkedése miatt – erőteljesen beszűkült a rubelelszámolású gép–nyersanyag csere lehetősége, ami a hetvenes évek második felétől kezdve már egyre erőteljesebben éreztette hatását.

A világgazdasági feltételek változásának jellegét, tartósságát a domináns gazdaságpolitikai elemzések nem helyesen értékelték. A súlyos cserearányromlás körülményei között is fenntartották a belföldi felhasználás magas szintjét (benne a lakossági fogyasztását) és védtük a gazdasági növekedés magas ütemét. A cserearányromlásból származó veszteségeket a költségvetés vállalta magára és külföldi hitelfelvételekkel finanszírozta. Az akkori elképzelések szerint a világpiaci változtatásokat a nagyobb megrázkódtatások elkerülése végett fokozatosan kellett a gazdaságban érvényesíteni, az elsődleges cél a gazdaság dinamikus növekedésének fenntartása volt. Igaz, a termelés növekedése 1975–76-ban visszaesett, de a bíráló megjegyzések hatására 1977-ben már ismét a növekedésösztönző politika kerekedett felül és a gazdasági növekedés üteme 8%-ot ért el. Az 1973–78-as időszakban végül is 5,5% volt az évi átlagos növekedés. Ugyanebben az időszakban a tőkés import volumene évi 10,5%-kal növekedett, az export viszont a világpiaci recesszió miatt csak lényegesen alacsonyabb, mintegy 4%-ot megközelítő ütemet ért el.

Az adatokból jól érzékelhető, hogy cserearányromlás nélkül, pusztán a volumenfolyamatok is nagyarányú egyensúlyhiányt okoztak volna, ami nem meglepő, hiszen a korábbi időszakban is a gazdasági növekedés legfőbb korlátja a tőkés külkereskedelmi mérleg egyensúlya volt. A néhány év alatt bekövetkező 20%-os cserearányromlás azonban ezt a folyamatot rendkívüli mértékben felerősítette úgy, hogy 1974-től kezdve nagyarányú eladósodási folyamat bontakozott ki.

Az V. ötéves terv első éveiben a megváltozott külgazdasági feltételekhez való alkalmazkodás érdekében több lépés történt. Az 1975–76-ban végrehajtott termelői árintézkedések nyomán a leg-

fontosabb nyers- és alapanyagok árai mintegy 55–60%-kal, a belföldi értékesítésű ipari késztermékek árai pedig 7–25%-kal lettek magasabbak, mint 1970-ben.

A megváltozott feltételekhez való alkalmazkodást szolgálta a termelési struktúrával és a hosszú távú külgazdasági politikával foglalkozó októberi KB-határozat, és – többek között – az V. ötéves tervben előirányzott 45 milliárd forintos $-exportnövelő hitelkonstrukció.

Az V. ötéves terv első éveiben hozott intézkedések azonban nem voltak elégségesek ahhoz, hogy az egyre inkább kibontakozó eladósodási folyamatot megállítsák. A gyorsan kumulálódó adósságállomány 1978-ra olyan szintet ért el, amely már erősen problematikussá tette fizetőképességünk további fenntartásának esélyeit és akkor 1978 végén következett be az a gazdaságpolitikai fordulat, amely fő feladatként az egyensúly megteremtését és a struktúra szelektív átalakítását jelölte meg, és ezeknek minden egyéb célt alárendelt. A szabályozórendszerben határozott intézkedések történtek a beruházási és fogyasztási vásárlóerő visszafogására (vagyis a belföldi felhasználás mérséklésére) és erőteljes importkorlátozó intézkedéseket léptettek életbe.

A belföldi felhasználás visszafogásával sikerült is az ország külgazdasági helyzetét döntő módon megváltoztatni. Ezt jól érzékelteti, hogy míg 1978-ban a tőkés külkereskedelmi mérlegnek közel 60 milliárd forint hiánya volt, addig ez a hiány 1981-re gyakorlatilag megszűnt és 1984-re – átmenetileg – egy 35 milliárd forintos többlet alakult ki. A közel 100 milliárdos fordulat, ami a nem rubelviszonylatú export háromnegyed részét teszi ki, rendkívüli erőfeszítéseket kívánt az országtól. Miközben a GDP 1978 és 1984 között évi átlagban 1,8%-os ütemben növekedett, a belső felhasználás – ugyancsak évi átlagban – megközelítőleg 1%-kal csökkent. A belföldi felhasználás mérséklésének döntő része a felhalmozáshoz kapcsolódott – a beruházások volumene az 1978-as csúcsértékről 1984-ig mintegy 20%-kal esett vissza, míg a fogyasztás esetében sikerült egy igen minimális, évi 1%-os növekedési ütemet elérni.

A hosszú távú alkalmazkodást biztosító strukturális átalakulás terén az 1978 óta követett gazdaságpolitikai gyakorlat kevésbé volt sikeres. Az elfogadott gazdaságpolitikai koncepciók célul tűzték ki az ipari struktúra átalakítását, a feldolgozóipar versenyképességének gyors növekedését, de a valóságban a tőkés külkereskedelmi egyensúly megteremtésében – az import korlátozásának nagy súlya mellett – a mezőgazdasági és élelmiszer-ipari termékeknek, valamint az ipari, de tipikusan nem feldolgozóipari termékeknek volt döntő szerepe. 1978 és 1984 között a nem rubelrelációjú export folyó áron 94 Mrd Ft-tal növekedett. E növekedésből legnagyobb

arránnyal, 46 milliárd Ft-tal az energiahordozók és anyagok, félkésztermékek részesedtek. Az élelmiszerexport növekedése 30 milliárd forint volt, míg a beruházási javak esetében 11, a fogyasztási iparcikkeknél 7 milliárd forint volt a növekedés.

Az adatok jól érzékeltetik, hogy az 1978-as gazdaságpolitikai fordulat után sem jött létre olyan strukturális változás, ami a gazdaság jelenlegi nyitottsága mellett a tőkés külkereskedelmi egyensúlyt tartósan biztosítani tudná, illetve lehetővé tenné az eladósodási tendencia megállítását majd megfordítását. A tőkés exportnövekmény zömét alkotó nyersanyagoknak és energiahordozóknak ugyanis nincs olyan gyorsan bővülő beszerzési forrásuk, mint a múltban volt, így ebben a struktúrában az export már aligha növelhető. Ez az igazság drámai erővel tört magának utat az 1985. és 1986. év fejlődésében, amikor az export növelési lehetőségei jelentősen beszűkültek, és a még viszonylag mérsékelt importnövekedés is azt eredményezte, hogy az adósságállomány újból növekedni kezdett.

A nyolcvanas évek közepére kiderült, hogy a gazdaságpolitika sikeres volt abban, hogy az importigényt mérsékelte és így lehetővé tette a behozatali többlet megszüntetését, de ugyanakkor nem ösztönözte kellően a strukturális átalakulást, így exportstruktúránkban változatlanul igen jelentős súlya van azoknak a termékeknek, melyek értékesítése csak csökkenő árak és egyre nagyobb nehézségek mellett lehetséges. A hagyományos exportstruktúránk leértékelődését jól példázzák az alábbi adatok:

– az exportbevételek mintegy egyharmadát adó, az élelmiszerek tőkés piaci export árszintje 1981 óta folyamatosan csökken és az 1985. évi árszint mintegy egyharmaddal volt alacsonyabb az öt évvel ezelőttinél;

– a vaskohászati termékek – amelyek a tőkés export kb. 5%-át teszik ki – egy tonnára jutó árbevétele 1980 és 1985 között 339 $-ról 248 $-ra, tehát közel 30%-kal csökkent.

Az 1978 után követett gazdaságpolitikai gyakorlat tehát nem volt képes arra, hogy a gazdaságot egy új növekedési pályára állítsa ezért a gazdaságpolitika lényeges elemeinek és a megoldandó feladatoknak újragondolása vált szükségessé.

A kibontakozás érdekében tulajdonképpen egyszerre három feladatot kell megvalósítanunk. Mérsékelnünk, majd megállítanunk kell az ország eladósodását, utat kell biztosítanunk a jövőt szolgáló strukturális átalakulásoknak, és biztosítani kell az életszínvonal bizonyos alapvető igényeket kielégítő növekedését.

A fenti célok együttes megvalósítása mind a strukturális, mind az életszínvonal-politikában egy nagyon határozott differenciálást igényel.

Abból a tényből kiindulva, hogy a gazdasági növekedésünk és ezzel az életszínvonal növekedésének is a legnagyobb korlátja ma nem az ország belső felhalmozó képessége, hanem a tőkés külkereskedelmi egyensúly, olyan strukturális átalakulást kell célul kitűzni, amely ezt a legszűkebb keresztmetszetet fokozatosan feloldhatja, és így lehetővé teheti a gazdaság szelektív típusú dinamizálását.

Melyek lehetnek egy ilyen struktúrapolitika fő vonásai? Mai struktúrapolitikai gondjaink jelentős részben arra vezethetők vissza, hogy az elmúlt évtizedekben nem épültek ki azok a feldolgozóipari ágazatok, amelyek tőkés relációjú export teljesítésére alkalmasak lehetnének.

A magyar ipar ugyanis a szocialista együttműködés keretében termelőeszköz- és végtermék-orientációval épült ki, míg tőkés relációban a Magyarországhoz hasonló fejlettségű országok – a nyersanyagok és élelmiszerek mellett – elsősorban ipari fogyasztási cikkeket és alkatrészeket, résztermékeket tudnak értékesíteni.

Ennek az a magyarázata, hogy a fogyasztói igények skálája széles, és bizonyos fogyasztói rétegek igényeit az egyszerűbb és ennek megfelelően olcsóbb termékek is kielégítik. Az alkatrészgyártás pedig a végtermékeknél kevésbé igényli a korszerű háttéripart, és így a megfelelő minőség könnyebben biztosítható.

A magyar ipar struktúrája tehát sok szempontból ellentétes azzal, amit a tőkés export növelése megkívánna. Ez a struktúra nem okozott gondot mindaddig, amíg a szocialista relációjú gépexportunkért cserébe dinamikusan növelhettük nyersanyag- és energiaimportunkat és ennek bázisán a tőkés exportot. E feltétel megváltozása azonban jelentős – piaci – korlátokat állított az ipar jelen struktúrában való továbbfejlesztése elé.

Az ország eladósodottsága miatt a struktúrapolitikában egy nehéz kettős feladatot kell megvalósítani. Egyrészt erősíteni kell azokat az ágazatokat, amelyek alkalmasak a tőkés relációjú exportra, másrészt megoldást kell találni azon ágazatok számára, amelyek szocialista relációra épültek ki, és további dinamikus növekedésük az ellentételezés problémái miatt kevéssé lehetséges.

Nagy súlyt kellene arra helyezni a külgazdaság-politikában, hogy előrelépjünk exporttermékeink feldolgozottsági fokában, műszaki színvonalában, minőségében, általában a piaci munkában és így nyerjünk teret, találjunk réseket az éles versenyfeltételek között. Igen erőteljesen ösztönözni kellene, hogy a feldolgozóipar – elsősorban a gép- és finomvegyipar – területén jöjjenek létre olyan exportkapacitások, amelyek sikerrel vehetik fel a versenyt a tőkés piacokon. Ennek érdekében határozottan előre kellene lépnünk a gazdaságirányítás fejlesztésében, elsősorban a külkereskedelem in-

tézményrendszerének fejlesztésében és a bankrendszer továbbfejlesztésében.

Hagyományos exporttermékeink, hagyományos piacain készen kell állnunk arra – ha sikerül enyhíteni a részünkre rendkívül hátrányos protekcionista korlátokat, hogy piaci jelenlétünket megszilárdítsuk, exportgazdaságosságunkat erőteljesen javítsuk.

Mindezt elő kell segítenünk a kereskedelmi áruforgalmi formákon túl a fejlett technológiák importját lehetővé tevő közös vállalati és más termelési együttműködéssel, az egyensúlyi viszonyokat is kevésbé terhelő külföldi működő ipari tőke behozatalával.

A jelenlegi körülmények között az exportorientációt feltétlenül ki kell egészíteni egy tudatos háttéripari fejlesztési politikával, amelynek része lehet a racionális, gazdaságos importhelyettesítés is. Gazdaságunk mai, viszonylag (az exportpotenciálhoz képest) magas importigényessége abból is következik, hogy gazdaságunkban a háttéripar fejletlen, nyersanyagainkat nem dolgozzuk fel kellőképpen, és az egyes iparágak, alágazatok nem épülnek eléggé egymásra, illetve a hazai igények kielégítésére. Ez a kérdés szorosan kapcsolható vállalataink nagyságrendi szerkezetéhez, a rugalmas vállalkozásra, profilváltásra képes kis- és középvállalatok viszonylag kis árához. A tőkés importigényesség (fajlagos) mérséklése érdekében erőteljesen – és más szocialista országokkal is együttműködve – fejleszteni kellene például az intermedierek gyártását, ami ma tőkés importunk egyik legnagyobb tétele. Ugyancsak fejleszteni kellene az alkatrészgyártást, amelyre az elmúlt időben pozitív példákat is lehetett találni (például a Rába-hátsóhíd gyártása). A petrolkémiai program az alapoktól kezdett építkezni és első lépésben a legtőkeigényesebb fázist hozta létre, majd a program félbeszakadásával elmaradt az alapanyagok feldolgozását szolgáló vertikum kiépítése, amelynél viszonylag kis tőkeigénnyel, az alapanyagoknál sokkal értékesebb intermediereket lehet előállítani. Ugyanez vonatkozik az alumínium- és az acélgyártásra is. De nemcsak az iparban, hanem a mezőgazdaságban is lehetőség van számos termék magasabb szintre történő feldolgozására, és ezáltal részben az exportkapacitások fejlesztésére, részben az importigényesség mérséklésére.

Mai struktúrapolitikai gondjaink nem elhanyagolható kérdése, hogy mi lesz a szocialista relációra kiépített kapacitások sorsa. Ha az erre a relációra kiépített összes kapacitást stagnálásra kényszerítjük az ellentételezési problémák miatt, akkor egy idő múlva minden terület elmarad a fejlődéstől.

Ezért olyan politikát kell folytatni, amely egy új együttműködési koncepció szellemében, egyes kapacitásokat leépít, más kapacitásokat viszont dinamikusan fejleszt úgy, hogy azok műszaki színvo-

nala a nemzetközi fejlődéssel lépést tartson. Ennek megvalósítása érdekében az eddigieknél sokkal határozottabban kellene például arra törekednünk, hogy más szocialista országokkal közösen vásároljunk licenceket, elsősorban azokon a területeken, ahol a belső feszültségek feloldására, vagy esetleg az exportkapacitások növelésére kölcsönös érdekeltségünk van. (Ilyen lehetne például korszerű gépkocsi licencének közös vásárlása.)

A struktúraátalakítási célok megvalósításához elkerülhetetlen a gazdasági mechanizmus hazánk tényleges feltételeivel adekvát fejlesztése. Az elmúlt években e területeken sok problémát okozott, hogy olyan elvárásokat támasztottunk az egyes szabályozó elemekkel szemben, amelyek elérését a tényleges feltételek – például a piaci viszonyok, a gazdasági verseny hiánya – nem tették lehetővé. Így a sok esetben diszfunkcionálisan működő szabályozó elemek hatásának ellensúlyozására utólag számos korrekcióra volt szükség. (Például a tőkés export ösztönzése terén.) A gazdasági mechanizmus továbbfejlesztése elsősorban olyan megoldások keresését jelenti, amelyek a tényleges hazai viszonyok figyelembevételére épülnek. Az egyik alapvető feladat e téren a piaci viszonyok fejlesztése, a piaci verseny feltételeinek megteremtése, ennek érdekében a jelenlegi túlcentralizált gazdasági struktúra oldása, a gazdálkodó egységek számának növelése. A piaci viszonyok megteremtése nélkül nem várható, hogy a szabályozórendszer elemei jól működjenek, az árrendszer helyesen orientáljon és megvalósuljon a hatékonyság javítását szolgáló költségérzékenység. Az új vállalatvezetési formák bázisán a mai rövid távú nyereségérdekeltséget egyre inkább a hosszú távú vagyonérdekeltséggel kell felváltanunk. Előre kell lépnünk a vállalati és a személyi jövedelemadó-rendszer fejlesztésében.

Az egyensúlyi problémák megoldása, a szükséges strukturális átalakulás megvalósítása kétségtelenül további áldozatokat is igényel. Ezért az életszínvonal-politikában az alapigények kielégítése mellett a teljesítményekkel arányosan kell differenciálnunk. Az átalakulás terheit mérsékelheti, ha azokon a területeken, ahol az igények kielégítése nem, vagy alig vonz többletimportot, határozottabb lépésekkel haladunk előre. Ilyen területként említhető meg ma az egyik legnagyobb feszültséget jelentő lakásprobléma megoldása, de ide sorolható a telefonellátás fejlesztése is.

A lakásellátás területén napjainkra kialakult feszültség különösen a családalapító fiatal korosztályokban nagy. A lakásellátás jellemző mutatói lényegesen rosszabbak, mint pl. a fejlettségben hozzánk közelálló Csehszlovákiáé. Nem törvényszerű azonban, hogy ez így maradjon. Egy átgondolt, hosszú távú kitekintésben készülő lakáspolitika már középtávon is változtathatna ezen a helyzeten.

És ebben a politika nemcsak a lakosság támogatására, de erőforrásaira is számíthatna. A szociológiai felmérések szerint, a lakosság által végzett többletmunkák elsődleges motiváló tényezője a lakáskörülmények javítása.

A lakáshoz hasonló példa a telefon. A telefonellátást tekintve Magyarország ma Európában az utolsó helyeken található, holott jelentős telefongyártó kapacitásaink vannak. A telefonellátás javítása jelentős életszínvonal-javító tényező, és sokoldalúan szolgálhatja társadalmi és gazdaságpolitikai céljainkat (pl. elszigeteltség csökkentése, a biztonságérzet növelése a perifériális helyzetű településeken, a termelőmunka infrastrukturális feltételeinek javítása stb.), és fejlesztésébe ugyancsak bevonhatók a lakossági erőforrások.

A gazdaságunk előtt álló feladatok megoldása érdekében mindenképpen áldozatokat kell vállalnunk, a lakosság tűrőképességét azonban kétségtelenül emelné, ha a terhek a jelenleginél jobban megoszlanának a különböző társadalmi csoportok között. Ezen túlmenően elsősorban arra kellene törekedni, hogy a jövedelemarányok kifejezzék az egyes tevékenységek elvégzéséhez szükséges képzettségi, felelősségi és teljesítményi szinteket. Ismert például, hogy az elmúlt négy évtizedben a nagyobb tudást igénylő foglalkozások – különösen az értelmiségi szakmák – fokozatosan leértékelődtek a kevesebb ismeretet igénylő és a fizikai foglalkozásokhoz képest. Ennek a folyamatnak, ha továbbra is jellemző marad, rendkívül erős negatív hatása lesz, mert olyan kontraszelekciót eredményez, ami igen kevéssé teszi lehetővé a világban lezajló műszaki fejlődéssel való lépéstartást.

Mit tehet mindezek megvalósítása érdekében a tervezés? A középtávú tervezés a VII. ötéves terv elfogadásával lezárult, most arra van szükség, hogy az elfogadott koncepciót megvalósítsuk. A középtávú terv azonban nyílt és rugalmas, ami annyit jelent, hogy folyamatosan figyelemmel kíséri a gazdasági és társadalmi folyamatokat és ha azok jelentősebb mértékben eltérnek a tervezett iránytól, elsősorban az éves tervezés keretében, igyekszik korrigálni az eltéréseket. Ezt a feladatot megkönnyíti a tervkészítés során kidolgozott több fejlődési változat. Az 1986. év eredményei, illetve problémái még inkább előtérbe állították a tőkés külkereskedelmi egyenleg javításának, a gazdasági szerkezet átalakításának szükségességét, amit a Központi Bizottság határozata is kiemel az 1987. évi terv céljai közül.

A hosszú távú tervezési munka újabb, a 2000. éven túlnyúló szakasza ebben az évben indult be. Az elmúlt tervezési szakaszban (a 2000. évig tartó tervezésben) körvonalazódtak azok az alapvető külső és belső feltételek, amelyek hazánk fejlődését a következő

másfél-két évtizedben meghatározzák és ugyancsak kialakultak az alapvető társadalmi és gazdasági fejlődés alternatív irányai és céljai is. Az elmúlt hosszú távú tervezési ciklus tapasztalata, hogy viszonylag kevéssé sikerült előrehaladni a célokat megalapozó eszközök kialakítása, a célokhoz vezető esetleg különböző fejlődési pályák jellemzőinek mélyebb kidolgozása tekintetében. Ezért a jelenlegi tervezési ciklusban a korábbinál lényegesen nagyobb hangsúlyt kap az eszközrendszer meghatározása és az egyes alternatív fejlődési pályák kidolgozása.

Az eszközrendszerrel kapcsolatos tervezőmunka középpontjában a gazdaságirányítási mechanizmus működése gyakorlati tapasztalatainak feldolgozása áll. Olyan kérdések megválaszolására helyezzük a hangsúlyt, hogy mennyiben segítette elő az utóbbi éveket jellemző gazdaságirányítási gyakorlat a hosszú távon szükségesnek tartott strukturális átalakítást, illetve a strukturális átalakítás kikényszerítése érdekében milyen változtatásokat kell elérnünk a gazdaságirányítási gyakorlatban? Mennyiben sikerült a szabályozott piac feltételeit megteremteni, illetve e tekintetben milyen további teendőink vannak? Mely területeken várható, hogy a piacépítési tevékenységünk már a közeljövőben is eredményt hoz, és hogyan irányítsuk hatékonyan azokat a területeket, ahol a piaci verseny feltételei csak hosszabb távon teremthetők meg? Hogyan kapcsolhatók össze hatékonyabban a döntési mechanizmus láncszemei, hogyan formálódhat ki a piaci mechanizmusok és a központi tervezés legelőnyösebb összhangja?

Az alternatív fejlődési pályák kialakításával a távlati tervezésnek az a célja, hogy részben a külső feltételek eltérő alakulása, részben a gazdaságpolitika eltérő prioritásrendszere függvényében felmérje, hogy a kitűzött társadalmi és gazdasági célok elérésének milyen lehetséges útjai vannak.

Ma a gazdaságpolitika lényeges elemének tekinthető több kérdésben közgazdászaink véleménye eltér. Így különbség van a külgazdasági feltételek és a célszerű külgazdasági stratégia megítélésében. Az eladósodási folyamat megállításának célszerű módja (erőteljes restrikció vagy exportorientált élénkítés), a struktúrapolitikai és a gazdaságirányítási szabályozók és az árrendszer egyes elemeinek (pl. infláció) megítélésében is eltérnek a vélemények.

Az eltérő vélemények eltérő prioritásrendszert eredményeznek, amelyben mindegyik prioritásnak megvan a maga létjogosultsága, de ugyanakkor ezek a prioritások ellent is mondanak egymásnak. Az ország előtt álló társadalom- és gazdaságpolitikai problémák megoldása tulajdonképpen az egyes prioritások közötti helyes arányok kialakítása. Ehhez azonban végig kell gondolnunk minden alternatíva eredményeit és ráfordításait, előnyeit és hátrányait mind

gazdasági, mind társadalmi szempontból. Ebbe a munkába a távlati tervezés széleskörűen kívánja bevonni mind a tudomány, mind a különböző érdekképviseleti szervek szakembereit.

Lehetőséget kívánunk tehát adni arra, hogy minden értelmesnek tűnő megoldási alternatíva megfelelő mélységben kidolgozásra kerüljön, majd széles társadalmi viták alapján érlelődjön ki az a változat, ami cselekvésünk vezérfonalává válhat.

Közgazdasági Szemle, 1987. 7–8. sz.

CSENDES BÉLA

A magyar agrárpolitika és tanulságai

Az idén lesz harminc esztendeje annak, hogy napvilágot láttak a Magyar Szocialista Munkáspárt Agrárpolitikai Tézisei. Huszonöt év telt el a mezőgazdaság szocialista átszervezése óta. Nevezetes évfordulók alkalmából tanulságos áttekinteni a felszabadulás óta megtett utat. Segíthet ez az előttünk álló gondok megoldásában is.

A második világháború előtti évtizedekben az elavult, a feudalizmusból átmentett birtokviszonyok viszonylag alacsony szinten konzerválták a magyar mezőgazdaságot. A magyar mezőgazdaság a két világháború között az európai termelés hátsó soraiban volt található. A nyugati országok a főbb növényekből és állati termékekből termelőegységenként kétszer-háromszor annyit termeltek, mint Magyarország.

A parasztság óriási tömegei számára csak a földhöz jutás hozhatott megoldást. Nélkülözhetetlen volt ez az ország demokratikus átalakításához. Ez nyithatta meg az utat a mezőgazdasági termelés fejlődéséhez is. Az 1945-ben végrehajtott földreform váltotta valóra a parasztság évezredes álmát. A föld azoké lett, akik megművelik. A földreform után a földhöz jutott parasztság rendkívül mostoha viszonyok között, nagyon kevés igaerővel, termelőeszközök híján, hősies erőfeszítéssel látott hozzá földje megműveléséhez. Ennek köszönhetően az ország mezőgazdaságát viszonylag gyorsan sikerült helyreállítani.

A termelés a földosztás után gyors ütemben növekedett, szerkezete belterjesebbé vált, a termelőeszközök mennyisége gyarapodott. Az egykori „három és fél millió koldus" emberré lett, a parasztság életkörülményeiben is határozott javulás következett be.

A felszabadulást követő esztendőkben az ország politikai életében is gyors és radikális változások zajlottak. A Magyar Kommunista Párt helyes politikája, a tömegekkel kiépített szoros kapcsolat érzékelhető eredményeket hozott. Felgyorsult a demokratikus átalakulás, a baloldali pártok elnyerték a szavazatok többségét. Megkezdődött a bankok, a bányák, majd a nagyüzemek, ezt követően a

nagykereskedelem államosítása. A gyors és jelentős politikai és gazdasági sikerek nyomán támadt megrészegülés azonban sorozatos politikai, gazdasági hibák elkövetéséhez vezetett. Ezek közé tartozott, hogy a parasztság körében, a korábban hirdetett türelemmel szemben, egyik napról a másikra „megjelent" a termelőszövetkezetek erőltetett ütemű létrehozásának követelése. A paraszti tulajdon térhódítását, a gyarapodás és a paraszti felemelkedés ismert és bevált útjait hirtelen kemény adminisztratív és gazdasági korlátozás zárta el. Megkezdődött az iparosítás hazai adottságainkat figyelmen kívül hagyó erőszakolása is. Az akkori magyar vezetés számára a célok és a hozzájuk vezető út tekintetében a Szovjetunió fejlődésének sematikus másolása szolgált alapul, teljesen figyelmen kívül hagyva a hazai adottságokat.

A mezőgazdaság az akkor kialakított társadalmi-gazdasági koncepcióban az iparosításhoz szükséges akkumuláció és munkaerő egyik jelentős forrásául szolgált. A magyar elképzelést az tette irreálissá, hogy az iparosítást a mezőgazdaság gyors fejlesztésével, az utóbbit pedig a teljes kollektivizálással együtt, egyetlen ötéves terv időszaka alatt kívánta megvalósítani.

Az ország erőforrásai nem voltak elégségesek e két cél együttes megvalósításához.

Az első ötéves terv (1950–1954) céljai közé azonban bekerült a mezőgazdaság teljes kollektivizálása. Az volt az elképzelés, hogy a szövetkezeti üzemek térhódításával párhuzamosan emelkedni fog a termelés. Ezzel szemben az ötvenes évek első felében, főleg a kollektivizálás okozta termelési bizonytalanság következtében a termelés növekedése lelassult (két kedvező időjárású év kivételével a termelés nem érte el az 1934–1938-as évek színvonalát). Nem valósult meg a mezőgazdaság termelőerőinek tervezett fejlődése sem. Keveset fordítottak mezőgazdasági beruházásokra és ezek sem voltak hatékonyak. Ezért a beruházások arra sem voltak elegendőek, hogy a termelésből kieső munkaerőt és paraszti termelőeszközöket pótolják.

A hibás gazdaságpolitikai koncepció végrehajtásának eszközei és módszerei is további súlyos hibákhoz vezettek. A mezőgazdaságban megtermelt nemzeti jövedelem tetemes részét az adó- és az árrendszer, valamint a beszolgáltatási rendszer csatornáin átszivatytyúzták az iparba. A fontosabb mezőgazdasági termékek felvásárlásának állami monopóliuma, más termékek forgalmazásának korlátozása, a termékek saját felhasználására és termelésére vonatkozó adminisztratív előírások szabták meg a termelés és értékesítés kényszerpályáit.

A megalapozatlan kollektivizálás forszírozásából eredő nehézségek láttán nem a célokat vagy a módszereket vizsgálták felül, ha-

nem a mezőgazdaság terheinek növelésében, a termelés adminisztratív irányításának kiterjesztésében kerestek kiutat.

Az ár- és adópolitika, a beszolgáltatás, az ezzel járó zaklatások, a nem kifizetődő gazdálkodás felbomlasztotta a paraszt és a föld hagyományos kapcsolatát. Előbb csak gazdag parasztok tulajdona nem volt többé a régi; hátrányos megkülönböztetés sújtotta azokat, akiknek 14 ha-nál több földje volt. Megkezdődött a gazdag parasztok gazdasági és politikai hatalmának korlátozása, ami rövidesen gazdasági felszámolásukba csapott át. A föld többé nem jelentett társadalmi emelkedést, de anyagi biztonságot sem. Sokan nem ragaszkodtak már a földhöz, a mezőgazdasághoz. Egyre többen hagyták ott földjüket. 1949–1953 között mintegy 1,5 millió ha földet hagytak ott. Ebben az időszakban negyedmillió munkaképes korú, többségükben a gazdálkodásban tapasztalt ember menekült el a mezőgazdaságból. Egyes ipari vidékeken szinte elnéptelenedett a mezőgazdaság.

A paraszt elválasztása a földtől, a megszokott, a hagyományos paraszti lét felcserélése kínos, keserves folyamat akkor is, ha lassan megy végbe. Még inkább az, ha gyors a váltás. Magyarországon túl gyors volt, amit csak tetézett, hogy lebecsülték a különböző átmeneti szövetkezeti formák jelentőségét is. Ugyanakkor a létrejött nagyüzemek többsége az erőszakos szervezés és a szükséges anyagi feltételek megteremtésének elmaradása miatt nem vált példamutató, modern nagyüzemmé. Tetézte a hibákat az is, hogy 1952 után ugrásszerűen emelték a termelőszövetkezetek beszolgáltatási terheit is. A mindenre kiterjedő állami adminisztratív irányítás és ellenőrzés rendszabályai alól a szövetkezeti gazdaságok sem voltak kivéve. A kistermelők százezreivel szemben itt mindez teljesebben érvényesülhetett. Az állami beavatkozás a szövetkezetek belső életére is kiterjedt. A szövetkezeteket valójában az állami, tanácsi szervek irányították. A fontos döntések nem a szövetkezetekben születtek, a termelés kockázatát mégis a szövetkezeti tagoknak kellett viselniük. A tagok nem előre megállapított ellenértéket kaptak munkájukért, hanem a költségek levonása utáni bizonytalan összegű maradékot osztották el a tagok és a szövetkezeti alapok között. Ezt a minden termelőszövetkezetre egységesen kötelező alapszabály írta elő. Így a szövetkezeti parasztok nem voltak igazán tulajdonosai a szövetkezetnek (tulajdonosi, döntési jogkört nem gyakorolhattak), de ugyanakkor munkásai se voltak (nem kaptak munkabért, viselniük kellett a termelés kockázatát). Ez az állapot általában kedvezőtlenebb volt számukra, mintha kistulajdonosok vagy bérmunkások lettek volna. A volt nagybirtok cselédeiből alakult szövetkezetek valahogyan elviselték ezt, de az ország azon területe-

in, ahol évszázadok óta szabad birtokos parasztok gazdálkodtak, sehogyan sem fogadták el az ilyen körülményeket.

Az 1953-ban bekövetkezett politikai váltás a gazdaságpolitikai célok bizonyos revíziójához vezetett. Átmenetileg megszűnt az erőszakos kollektivizálás, lehetővé tették a parasztok kilépését a szövetkezetekből, sőt a szövetkezetek feloszlását is. Rövid idő alatt 300 ezerről 200 ezerre csökkent a szövetkezeti tagok száma, ugyanilyen arányban csökkent a szövetkezetek szántóterülete is. Enyhítették a mezőgazdaság terheit, több beruházást kapott a mezőgazdaság. Ezek az intézkedések valamennyire csökkentették a mezőgazdaságban felhalmozódott feszültségeket. 1955-ben azonban ismét terminusokat szabtak a termelőszövetkezet szervezésére, amiből újabb erőszakoskodások keletkeztek.

Az ország vezetői 1956 előtt képtelenek voltak olyan agrárpolitikát kidolgozni és végrehajtani, ami az ország adottságaival és tradícióival számolva a szükséges feltételeket is biztosítva, elvezethetett volna a mezőgazdaság fejlesztésének és a paraszti tömegek türelmes és saját tapasztalataikon alapuló, az önkéntességet és fokozatosságot messzemenően betartó módon végbemenő szocialista átalakítás együttes megoldásához. 1956-ban ismét visszaesett a szövetkezeti szektor részesedése, ebben azonban az erőszakos kollektivizálás káros gazdasági és politikai hatásai mellett már jelentős szerepe volt az ellenforradalmi eseményeknek is.

Igaztalanok lennénk, ha az 1956 előtti korszaknak csak a nagy és súlyos hibáit látnánk. Voltak nem lebecsülhető eredmények is, amelyek említése nélkül az 1957 utáni fejlődés sem érthető meg igazán. Mélyreható változások következtek be a parasztság életkörülményeiben (a falusi lakosság kulturális színvonala jelentősen emelkedett, minden községbe eljutott a villany, a könyvtár, a film, a rádió stb.), fejlődött a gépesítés is, nőtt a műtrágyahasználat, mezőgazdasági szakemberek tömegét képezték ki stb. Ha kismértékben és lassan is, fejlődött és belterjesebb lett a mezőgazdasági termelés. Megjelent a mezőgazdaság szocialista szektora, s az ellenforradalom ellenére a termelőszövetkezetek 50%-a megmaradt, jelezve, hogy a mezőgazdaság szocialista formái azért gyökeret eresztettek a parasztság (főként a korábbi nagybirtok munkásai és a volt félproletárok) körében.

Az 1956 utáni magyar vezetés súlyos örökséget kapott a korábbi vezetéstől. Az ellenforradalom leverése után az új vezetés legfőbb feladata volt a népi hatalom megszilárdítása. Az újjáalakult Magyar Szocialista Munkáspárt új szövetségi politikát dolgozott ki, melyben egyik legfőbb feladatának tekintette a munkás-paraszt szövet-

ség állandó erősítését. Az első intézkedések, majd a hamarosan kidolgozott új agrárpolitika is ezt az alapvető célt szolgálta.

A múlt hibáival való gyökeres szakítást tükrözte és az új agrárpolitikát is meghatározta az újjáalakult párt Ideiglenes Központi Bizottságának 1956. decemberi határozatában megfogalmazott tétel, miszerint: „A Magyar Szocialista Munkáspárt a marxizmus–leninizmust alkotó módon alkalmazva, a szocializmust a magyar sajátosságoknak és a jelen történelmi követelményeknek megfelelően kívánja magvalósítani. Nem fogja más, a szocializmust építő országok gyakorlatát gépiesen másolni, hanem történelmi tapasztalatait és eredményeit figyelembe véve, a hazai adottságok alapján, a szocializmus építésének sajátos, magyar útján kíván haladni."[1]

A hibák felszámolása, az új agrárpolitikai gyakorlat haladéktalanul megkezdődött. Eltörölték a parasztságot fojtogató beszolgáltatási rendszert, ezzel együtt megszűnt a legtöbb adminisztratív előírás is, amelyek korábban szinte teljesen megszabták azt, hogy az egyes parasztok mit kötelesek termelni, illetve kényszerpályákra terelték a termelők saját temékeinek felhasználását és értékesítését is. Biztosították, hogy a parasztság termelvényeit szabadon értékesíthesse az állami és szövetkezeti felvásárló szervek, a lakosság vagy a többi termelő részére. Kiépült a termelési és értékesítési szerződéses rendszer, amiben alapvető szerepet szántak a falusi beszerző és értékesítő szövetkezeteknek. Új ár-, adó-, hitel- és támogatási politikát dolgoztak ki, amelyek növelték a parasztok és termelőszövetkezetek termelési érdekeltségét. A termelés biztonságát szolgálta a korábbi erőszakos szövetkezetszervezés és tagosítás hibáinak orvoslása, a földek adásvételének mintegy három hektárig történő engedélyezése, a föld bérbeadásának megkönnyítése is. Mindez szinte azonnal kivívta a parasztság bizalmát.

1957 közepén közzétették az új agrárpolitikát meghirdető „Agrárpolitikai Téziseket". Ebben világosan kifejezésre juttatta az új vezetés, hogy agrárpolitikájával a munkás-paraszt szövetség erősítését, a mezőgazdasági termelés fejlesztését, a mezőgazdaság korszerű, szocialista nagyüzemmé való átalakulását tekinti egyik legfontosabb feladatának. (Ekkor az ország szántóterületének 78%-át egyéni parasztok művelték, az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek pedig csak 22%-át.) „Az átalakítást úgy kell végrehajtani – olvasható a tézisekben –, hogy a termelési színvonal az átalakítás időszakában se csökkenjen, sőt növekedjék."[2]

Az átalakítás ütemét attól tették függővé, hogy: 1. mikorra tud-

[1] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. Kossuth Könyvkiadó 1973. 20. old.

[2] Idézett mű, 119. old.

ják a meglévő nagyüzemek fölényét a termelésben és a tagok jólétében kétségtelenné tenni az egyéni termelők számára; 2. hogyan tudják biztosítani a termelőszövetkezeti nagyüzemek megteremtéséhez szükséges állami eszközöket és az egyéb segítséget; 3. mikorra tudják a parasztság különböző rétegeit – legfőképpen a középparasztságot – saját tapasztalatai alapján következetes nevelő munkával, becsületes módon, erőszak alkalmazása nélkül meggyőzni arról, hogy a szövetkezeti utat válassza.

Az agrárpolitika megteremtette és óvta ugyanakkor az egyénileg gazdálkodó parasztok termelésének biztonságát, igyekezett ösztönözni arra, hogy saját eszközeikkel fejlesszék gazdaságukat. Különös figyelmet fordított a középparasztságra. Az agrárpolitika szilárd támasza volt a szövetkezeti parasztság és a mezőgazdasági munkásság. Új módon határozta meg magatartását a kuláksággal is; elvetette a kulákság megsemmisítésének korábbi gyakorlatát, lehetővé tette számukra a termelést, fiaik, leányaik elől nem zárta el az érvényesülést.

Körültekintő, szívós munka folyt a meglévő termelőszövetkezetek példamutató, modern, belterjes gazdaságokká tétele érdekében. Az állam terherbíró képességének megfelelően számottevően növelték a mezőgazdaság fejlesztésére fordított összegeket (állami támogatást, hitelt stb.), gondoskodva egyidejűleg arról, hogy ezeket ott és úgy használják fel, ahol és ahogyan azok a leggyorsabban a legnagyobb eredményt biztosítják. Növelték a mezőgazdaság gépállományát, műtrágyahasználatát. A gépállomások munkájának javítása mellett lehetővé tették, hogy a szövetkezetek saját erő- és munkagépeket vásárolhassanak. Az állami gazdaságok fejlesztésével azok egyre inkább a szocialista nagyüzem mintagazdaságaivá váltak. Lehetővé tették, hogy a termelőszövetkezetek termelvényeiket maguk dolgozhassák fel (feldolgozó üzemeket létesíthessenek, illetve állami és egyéb szervektől ilyeneket átvehessenek). Engedélyezték, hogy áruikat saját üzleteikben, piaci elárusítóhelyeken árusíthassák. Javították a szövetkezetek szakemberellátását, a szakemberek fizetésének egy részét az állam magára vállalta. (Korábban a gépállomási mezőgazdászok látták el az agronómiai irányítás funkcióit a szövetkezetekben.)

Nagy horderejű változások kezdődtek el a szövetkezetek belső gazdálkodási rendjét illetően is. Lehetővé tették, hogy – a korábban kötelezően előírt – munkaegységrendszer mellett új jövedelemelosztási módszereket alkalmazzanak. „Ezeket tanulmányozni és a gyakorlati alkalmazásukban szerzett tapasztalatokat haznosítani kell"[3] – szögezték le a tézisekben. Jogot kaptak a termelőszövetke-

[3] Idézett mű, 116. old.

zetek arra is, hogy a helyi viszonyoknak megfelelően módosításokat eszközölhessenek az alapszabályzatokban (pl. a háztáji gazdaságban visszamaradó állatállomány mértékét bizonyos esetekben maguk határozhatták meg).

Mindezek a változások óriási hatást gyakoroltak a termelőszövetkezeti gazdálkodásra; nőtt a nagyüzem önállósága, fejlődött a gazdálkodás színvonala, erősödött a tagok tulajdonosi érzése, javult a vezetés színvonala, kibontakozhatott a szövetkezeti demokrácia. Felgyorsult a meglévő szövetkezetek korszerűsödési, nagyüzemivé válási folyamata. Volt azonban ezeknek a változásoknak mindezeken túlmutató jelentőségük is; a későbbi években kibontakozó, az egész népgazdaság irányítási rendszerét átfogó reformok első lépéseit ismerhetjük fel bennük. Hogy e lépéseket újabbak követték és nemcsak a mezőgazdaságban, hanem népgazdasági méretekben, abban döntő szerepe volt annak, hogy az említett változások helyességét az élet fényesen igazolta. Meggyorsult a mezőgazdaság termelésnövekedése és hamarosan megteremtődtek azok a feltételek is, amelyek lehetővé tették a tömeges kollektivizálás megkezdését és – néhány év alatt – a mezőgazdaság szocialista átszervezésének sikeres befejeződését.

1959-ben kezdődött meg a szövetkezetszervezés utolsó, befejező szakasza, és 1961-ben lényegében befejeződött a magyar mezőgazdaság szocialista átszervezése. Az ország vezetése ebben az időszakban a gazdaságpolitikai törekvések középpontjába állította a mezőgazdaság szocialista átszervezését, és ezt sikerült is az egész társadalom ügyévé tenni. Megragadta az ekkorra kialakult kedvező politikai, gazdasági helyzetet.

1958-ban az eredményes agrárpolitika következtében már az ország minden megyéjében 30-40 jól gazdálkodó, példamutató szövetkezet volt. Erre az időre a kisárutermelő parasztság legalább felének közvetlen kapcsolata volt valamilyen szocialista szervezettel (gyermek, közeli rokon ilyen helyen dolgozott), tapasztalhatta, hogy a szocialista szektorban is lehet boldogulni. Oldódott ekkorra a paraszti tulajdonhoz való görcsös ragaszkodás (igaz, ezt az 1956 előtti rossz tapasztalatok is motiválták). Változásra volt szükség; az nem lett volna előnyös, ha az államnak támogatnia kell egy elaprózott, elavult eszközökkel rendelkező, perspektíva nélküli kisparaszti fejlődést, amikor a paraszt is eleve tudja, hogy ez nem tarthat soká.

A kollektivizálás befejező szakaszát meghirdető határozatok nem tartalmaztak semmiféle tervet az átszervezés ütemére vagy befejezésének határidejére. Az átszervezés egyik legfőbb sajátossága az volt, hogy a vártnál gyorsabban, három esztendő alatt ment végbe.

Az átszervezés sikerét döntően magyarázzák az alkalmazott módszerek.

– Sikerült érvényesíteni az *önkéntesség* elvét. Az átszervezés a parasztsággal való viták, egyezkedések, a paraszti érdekek figyelembevételével, a parasztság egyes csoportjai közti érdekütköztetések feloldása alapján valósult meg. (A szórványos helyi túlkapások ellen a vezetés azonnal fellépett.)

– A magyar adottságoknak megfelelően formát öltött a *fokozatosság* elve, amely a mai napig is jellemzi szövetkezeti mozgalmunkat. Egyszerűbb szövetkezeti formák (szakszövetkezetek, szakcsoportok stb.) szerveződtek egyes kedvezőtlen adottságú területeken, a speciális kultúrákkal foglalkozó körzetekben, és más sajátos mezőgazdasági tevékenységet (kisállattartás, méhészet stb.) folytatók között. Az egyszerűbb szövetkezetek azonban a vártnál kisebb szerepet kaptak, bár közülük többféle ma is fontos szerepet tölt be, és szervezésüket a gazdaságpolitika továbbra is fontosnak tartja.

– A fokozatosságnak a fő termelőszövetkezeti típuson belül is számos eleme alakult ki. Ezek egy részét – a földjáradék kötelező fizetését, a háztáji gazdaságot, a jövedelemelosztás és munkaszervezés bizonyos formáit (részesművelés, családi művelés stb.) – a gazdasági kényszerhelyzet és a parasztság megnyerése céljából vezették be, majd egyre inkább gazdasági megfontolás tárgyát képezték. Továbbfejlesztett formában ma is és még várhatóan hosszabb ideig lényeges előrevivői a szövetkezeti gazdálkodásnak.

– Az átszervezés módszerei között kiemelkedő a *szövetségi politika* helyes alkalmazása. A figyelem a falu életében kulcshelyzetben lévő tekintélyes, jól gazdálkodó parasztokra irányult. Ez érthető, hiszen a középparasztságot követte a szegényparasztság tömege is, továbbá belépésük döntő volt az újonnan alakult termelőszövetkezetek anyagi megalapozása (föld, állat, felszerelés bevitele, szakértelem stb.) szempontjából is.

Belépésük megkönnyítése érdekében lehetővé tették például középparaszti szövetkezetek szervezését is. Az átszervezésben pozitív tényező volt a kulákkérdés megoldása is. A szövetkezetbe lépett parasztságra bízták: felveszik-e vagy nem a gazdagparasztot. A jelentkezők többségét felvették, később a jól dolgozók beválaszthatók lettek a termelőszövetkezeti vezetőségbe is, jó néhány gazdagparasztból idővel kitűnő termelőszövetkezeti elnök lett.

– Jól bevált módszernek bizonyult, hogy már az átszervezés során is nagy gondot fordítottak a szövetkezetek belső *demokratizmusára*. Az újonnan alakult szövetkezetek saját elképzeléseik szerint választhatták meg vezetőiket. (Beavatkozásra csak akkor került sor, ha a belső harcok a szövetkezet létét fenyegették, de ilyenkor is a falu, a szövetkezet érdekeit figyelembe véve jártak el.) Minden fon-

tos, a szövetkezeti tagokat alapvetően érintő kérdésben a szövetkezeti közgyűlés döntött.

– Az átszervezés során *súlypontokat* képeztek. Hasznos megoldás volt, hogy amelyik községben elkezdték, ott lehetőleg rövid idő alatt be is fejezzék a szervezést. Így már a belépetteket is mozgósítani lehetett a még kívül maradottak meggyőzésére. A módszer további előnye az volt, hogy ezzel a termelés visszaesése nélkül lehetett megoldani a földek táblásítását.

– A kollektivizálás fontos politikai tényezője volt az, hogy a politikai és a gazdasági vezetés nagy *figyelmet fordított az egyénileg gazdálkodó parasztokra.* Az átszervezéssel kapcsolatban az egyéni parasztok terhei nem növekedtek, tőlük semmilyen kedvezményt nem vontak meg.

– Kedvező politikai tényezőként hatottak az akkor született *szociális intézkedések* is. Rendezték a termelőszövetkezeti tagok nyugdíját, öregségi járadékát, betegbiztosítását.

– A kollektivizálás vártnál gyorsabb üteme súlyos problémák elé állította a népgazdaságot. A társadalom összes erőit kellett mozgósítani ahhoz, hogy ezek a problémák ne okozzanak megrázkódtatást. Az új, illetve megnövekedett szövetkezetek gazdálkodásához szükséges eszközök biztosítása (a hazai ipar és import), ezek pénzügyi forrásainak megteremtése csak egységesen értelmezett és fegyelmezetten végrehajtott politika alapján járhatott eredménnyel. A gazdaságpolitika körültekintően kidolgozott és következetesen alkalmazott *állami támogatási rendszere* a kollektivizálás sikereinek mindvégig lényeges tényezője volt.

A megalapozott, az adottságokat figyelembe vevő agrárpolitikának, az átszervezés során alkalmazott elveknek, módszereknek köszönhetően sikeresen oldódott meg a kettős feladat: 1961 elején már az ország szántóterületének mintegy 90%-a tartozott a szocialista szektorhoz (72% termelőszövetkezet, 14% állami gazdaság, 3% egyszerűbb szövetkezet). Az átszervezés három esztendejének mezőgazdasági össztermelése pedig több mint 11%-kal haladta meg az ezt megelőző három év termelését.

A Magyar Szocialista Munkáspárt agrárpolitikai tézisei új agrárpolitikát indítottak. Már akkor megjelentek olyan új vonások, amelyek azután a kollektivizálási folyamatban, majd az ezt követő néhány esztendőben tovább formálódtak, egyre határozottabb alakot öltöttek, kiteljesedtek és újabb elemekkel gazdagodtak. A termelés növelése és a kollektivizálás egyidejűleg nélkülük aligha lett volna megoldható.

Az agrárpolitikai tézisek megjelenésétől fokozatosan fogalmazódott meg és alakult a szövetkezeti önállóság. Első nagy lépését a

kötelező beszolgáltatás megszüntetése jelezte. Létrejöttét elsősorban nem gazdasági, hanem politikai meggondolásnak köszönhette, továbbá eredetileg elsősorban nem a szövetkezetekre, hanem az egyéni parasztokra volt tekintettel. A kötelező beszolgáltatás eltörlése elsőként indította el a központi tervek termelőszövetkezetekre történő lebontásának megszüntetési folyamatát, a közgazdasági eszközökkel való szabályozást.

A következő nagy horderejű intézkedés a nagy gépek tulajdona állami monopóliumának megszüntetése volt. Tükrözte azt a felismerést, hogy előnytelen a termelésre, ha annak egyik fontos tényezője felett nem a szövetkezet rendelkezik.

Alulról jövő kezdeményezés, „nyomás" hatására jöttek létre a jövedelemelosztás olyan változatos, új formái, amelyek végül is elvezettek a munkaegységrendszer megszűnéséhez. A magyar vezetés nagy érdeme, hogy kezdetben eltűrte, majd meggyőzve az új formák előnyéről, támogatta, felkarolta, általánossá tette azokat.

Hasonlóképpen „felülről" engedélyezett, de szigorúan megszabott korlátok között indult meg a háztáji gazdálkodás, ami azután a szövetkezeti tagok gyakorlati törekvéseiben tovább formálódott, és végül is a tagok, a szövetkezetek és a népgazdaság számára egyaránt előnyös módon intézményesült.

Az említettek – és mellettük még több más új jelenség – azonban igazán kitisztult szerepét, intézményesült formáját, elméleti elismerését a népgazdaság egészére kidolgozott gazdaságirányítási reform keretében a hatvanas évek közepén kapta meg. A gazdaságirányítási reform sokat merített a mezőgazdaságban 1957 óta formálódó gyakorlati tapasztalatokból, ugyanakkor a reform a termelőszövetkezetekre is további fontos, új következtetéseket hozott.

A legátfogóbb következtetés – hogy a termelés központi irányítását decentralizálni kell, és a központi irányítás közgazdasági eszközökkel folyjék, az adminisztratív beavatkozást pedig a gazdálkodásban meg kell szüntetni, hogy fejleszteni kell a vállalati önállóságot – meggyorsította az önálló szövetkezeti nagyüzemi gazdálkodás akadályainak felszámolását is.

Az állami és tanácsi szervek a termelést és gazdálkodást közvetlenül irányító szerepének megszűnése a népgazdaság minden fontos területén jótékony hatással volt a termelőszövetkezetek belső szervezetére, az állami szervekkel és vállalatokkal való kapcsolataikra.

Kimondásra került az az elv, hogy a szövetkezetek és az állami vállalatok gazdasági és jogi kapcsolataiban mindenütt és következetesen az egyenjogúság elve érvényesüljön.

Kibővült a szövetkezeti tulajdon köre, 1967-ben törvény született a szövetkezeti földtulajdon megteremtésére. (Korábban a termelő-

szövetkezet csak állami és a tagok magántulajdonában lévő földön gazdálkodhatott.)

Lebontottak minden korlátot, amelyek korábban a termelőszövetkezetek értékesítési, feldolgozási, szolgáltatási tevékenységét akadályozták. Szabadon működtethettek élelmiszer-ipari, feldolgozó, építési, szállítási, javítási, bizonyos ipari jellegű melléküzemeket.

A vállalati önálló gazdálkodással átalakult a szövetkezetek belső szervezete, működési, munka- és jövedelemrendszere (ettől kezdve nyert polgárjogot a szövetkezetekben a nyereség, az önköltség, az értékcsökkenési leírás, a munkadíjalap, a forgó- és tartalékalap stb.).

Hivatalos elismerést kapott a – számos szövetkezetben már korábban bevezetett – garantált pénzbeni munkadíjazás, és intézkedés történt az áttérés anyagi feltételeinek megteremtésére is.

A termelőszövetkezeti önálló vállalati gazdálkodás anyagi alapjainak megteremtését a termelői árak felemelésével és a szövetkezeti adósságok törlésével segítették elő.

A szövetkezetek önállósága társadalmi elismerést nyert érdekképviseleti szerveik – Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa, területi szövetségek – életre hívásával is. Néhány év múlva megvalósult a munkás-alkalmazott és szövetkezeti parasztság között a jövedelemparitás. A társadalom más tagjaival azonos lett a szövetkezeti tagok nyugdíj-, táppénz- és egyéb szociális ellátási rendszere. Az intézkedések nagy elvi jelentőségűek; megnyitják a társadalmi osztályok közötti egyenlőtlenségek lebontásának útját. Az állam gazdaságpolitikai változtatásainak hatására a szövetkezeti parasztság számára kitágultak az anyagi, emberi, kulturális felemelkedés lehetőségei.

Mindennek kiemelkedő jelentősége volt a szövetkezeti gazdálkodás fellendülésében, utat nyitott a társadalmi fejlődés szempontjából oly fontos gondolkodás, tettrekészség, kezdeményezés szellemének meghonosításához. Erősítette a tagok és a szövetkezetek kapcsolatát, utat nyitott a szövetkezeti demokratizmus továbbfejlődéséhez, megteremtve – az anyagi-műszaki fejlesztéssel együtt – a termelőszövetkezeti termelés és gazdálkodás fellendülését.

A magyar mezőgazdaság az 1960. évi 6,8 millió tonnával szemben huszonöt év múlva 15,5 millió tonna gabonát takarított be. A hústermelés (élősúlyban) ugyanezen időszak alatt 1 millió tonnáról 2,2 millió tonnára nőtt. Közben 600 ezer hektárral fogyott a mezőgazdasági terület, 800 ezerrel csökkent a mezőgazdasági aktív keresők száma. Ezt óriási műszaki-technikai fejlődés kísérte.

A traktorkapacitás (kW-ban számítva) 1960 és 1985 között több

mint ötszörösére nőtt, a műtrágya-felhasználás csaknem megnyolcszorozódott, a mezőgazdaság energiafelhasználása pedig megtízszereződött. A magyar mezőgazdaság – benne a termelőszövetkezetek – eredményei itthon és külföldön egyaránt rangot vívtak ki maguknak.

Az utóbbi esztendőkben a hazai és a nemzetközi gazdasági viszonyokban végbement jelentős változások *szükségessé teszik agrárpolitikánk újragondolását.* Harminc évvel ezelőtt agrárpolitikánk egy belső ellátásra jellemző *élelmiszerhiány,* több területen az *élelmiszerimport* mielőbbi felszámolását, az agrár- és *élelmiszerexport gyors ütemű bővítését* tekintette *egyik* fő célkitűzésének. Az utóbbi években viszont a termelési *többletek gazdaságos realizálása okoz gondot.* A hazai élelmiszerpiac bővülési lehetőségei mérséklődtek, a nemzetközi piacokon a túltermelés és a protekcionizmus jelentős és tartós árcsökkenéshez vezetett.

A megváltozott feltételek között, az új kihívásoknak a magyar mezőgazdaság csak akkor képes megfelelni, ha képes lesz megújulni.

Sürgető, elodázhatatlan feladattá vált a termelés hatékonyságának, a termelés szerkezetének és a termékek minőségének további javítása, a piaci igények fokozott figyelembevétele, a mezőgazdasági vállalatok alkalmazkodóképességének erősítése.

A hazai mezőgazdaság viszonylag kedvező természeti feltételekkel, erős gazdasági alapokkal és szellemi erőforrásokkal rendelkezik. A magyar gazdaság a ma belátható hosszú ideig nem mondhat le arról, hogy ezt az *adottságot mezőgazdasági nyersanyagok termelésére minél jobban kihasználja, s az így kapott nyersanyagot minél magasabb fokon feldolgozza.*

A termeléspolitikában a korábbi *mennyiségi növekedés helyett a fejlesztés szelektivitásának kell a jövőben dominálnia.* A termelés azokban az ágazatokban és területeken növekedhet, amelyek hosszabb távon nemzetközileg versenyképesek, vagy azzá tehetők.

Az egész népgazdaságban, így az agrárszférában is alapvető követelmény, hogy a *termelési struktúrát* és a *ráfordítási struktúrát* a megváltozott körülményekhez *idomítsuk.*

A mezőgazdaság *termelési struktúrájában* a vivő ágazatok (gabona- és hústermelés) fejlesztése meghatározó jelentőségű. A teljesítmények további növelését, a belső összetétel, a minőség és a hatékonyság javítását ezekben az ágazatokban továbbra is elő kell segíteni, hogy lépést tarthassunk az e téren élenjáró országokban megvalósuló tudományos-műszaki előrehaladással. Különösen sürgető az állattenyésztési ágazatokban a nemzetközi élvonalhoz képest meglévő elmaradottságunk csökkentése, felszámolása.

A hazai kereslet kielégítése, a világpiacon időről időre megnyíló rések kihasználása, az értékesítés kockázatának csökkentése *a mezőgazdasági termelés sokszínűségének fenntartása* mellett szól. Tudatosan fel kell karolni minden olyan, jelenleg kisebb volumenű, de gazdaságosan értékesíthető termék termelését, aminek piacot lehet szerezni (vetőmagvak, egyes zöldség- és gyümölcsfélék, kisállatok stb.).

A struktúraváltásra nagyobb lehetőség van az *élelmiszer-ipari feldolgozásban.* Ez nemcsak lehetőség: kényszer is, mert az élelmiszeripar technológiai színvonalának elmaradottsága hovatovább a mezőgazdasági termelés növelésének fékjévé válik. Agrárexportunkat biztonságosabbá és gazdaságosabbá korszerűbb, jobb minőségű, tetszetősebb csomagolású termékekkel tehetjük.

A versenyképesség kulcskérdése a hatékonyság javítása. Ennek fő útja a *tudományos-műszaki fejlesztés,* aminek homlokterébe az anyagi ráfordítások jobb hasznosítását, a beruházásigényesség csökkentését, a termékek minőségének javítását kell állítanunk. De igénybe kell venni a hatékonyság javításának azt az útját is, amit a *szervezeti-érdekeltségi rendszer továbbfejlesztése* ígér. Az ebben lévő tartalékok mozgósítása, a már eddig szerzett tapasztalatok szerint is, jelentősen meggyorsíthatja az előrehaladást.

A *nagyüzemi* termelés *és* az egyéni munkára alapozott *kistermelés együttélése* a szocializmus építésének időszakában nem átmeneti engedmény, hanem *hosszú távú stratégiai elv.* Ezért a fejlesztés a mezőgazdasági *termelőszövetkezetekre,* az *állami gazdaságokra,* a különböző formát öltő egyszerűbb szövetkezetekre, a nagyüzemekhez *kapcsolódó kistermelésre* alapozható. Egyes területeken a *magán kistermelésre* is a jelenleginél *nagyobb lehetőséget szükséges adni.*

Mezőgazdaságunkban három szövetkezeti forma található meg: a termelőszövetkezet, a szakszövetkezet és a mezőgazdasági szakcsoport.

A mai *termelőszövetkezetek* összetett vállalatok, hiszen mezőgazdasági üzemek, ipari, szolgáltató-, kereskedelmi egységek kombinációi, amelyeket integrálódó kisgazdaságok egészítenek ki. Ezt a jövőben nem csupán fenn kívánjuk tartani, hanem jelentősen továbbfejlesztjük. A vállalati fejlődés során (a méretek növekedése, a műszaki fejlődés stb.) azonban gyengült a tagok tulajdonosi pozíciója, ma kevésbé vesznek részt gazdaként a közös munkában. Az önkormányzati testületek gyakran formálisan működnek. Előtérbe került a munkavállalói pozíció és magatartás, aminek jelentős szerepe volt a termelés növekedésében, legalábbis amíg a keresetek reálértéke évről évre növelhető volt. Mindez azonban a takarékos esz-

közfelhasználásban való érdekeltség csökkentésével, a hosszabb távú érdekek háttérbe szorulásával, a bérszabályozás szövetkezetektől idegen módszereinek elterjedésével és alacsony hatékonyságú foglalkoztatással járt együtt.

Korszerűsíteni kell tehát szövetkezeti modellünket is. Ennek főbb irányai, véleményem szerint, az alábbiak:

– Helyre kell állítani a szövetkezeti *tulajdon* sajátos, szövetkezeti jellegét.

Az alkalmazkodóképesség javítása, a hatékonyság növelése, az *emberi kezdeményezés széles körű kibontakoztatása, a tulajdonosi, gazdai kötődés a teljesítményorientáció* közvetlenebb érvényesítését, a szövetkezeti tagok *folyó és hosszabb távú érdekeinek együttes* érvényesítését követelik.

– Sürgető feladat a szövetkezetekben a hatékonyabb működés új formáit, kereteit megteremteni. Ehhez *a belső irányításérdekeltségi rendszer* olyan átalakítása szükséges, ami az egyéneket, illetve kisebb kollektívákat közvetlenül érdekeltté teszi munkájuk eredményében, az anyag- és amortizációs költségek megtakarításában, az előállított termékek minőségének javításában. Ilyen lehet többek között: a szövetkezeten belüli családi vállalkozás, az eszközök bérbe vétele, önelszámoló csoportok, csoportos vállalkozási formák elterjesztése. A világon *sehol sem jött létre fejlett mezőgazdaság csak a bérmunkára alapozva.* A szövetkezetek alkalmas terepet kínálnak arra, hogy a munkajövedelmek egyre inkább az előállított értékből való *részesedés formáját* öltsék, és fokozatosan megszabaduljanak a hagyományos értelemben vett bérjellegüktől. Ez természetesen nagyobb kockázattal járna, és a mainál lényegesen nagyobb jövedelemingadozásokhoz vezetne mindkét irányban. Mindezek elvezethetnek oda, hogy a szövetkezetek szervezetükben, működésükben újjáalakulhatnak, tevékenységükben nem a munkavégzés tényére és annak díjazására helyezik a hangsúlyt, hanem egyre inkább a munkavégzés eredményére, a különféle vállalkozási feltételek alakítására. Így a teljesítmény és a részesedés közvetlenebb kapcsolatba kerülhet, a belső irányítás és munkaszervezet átalakulhat. Ehhez azonban nélkülözhetetlen a vállalati önállóság növelése, az önigazgatás és szövetkezeti demokratizmus fokozása. A feltáruló és ütköző érdekek csak ilyen körülmények között nyerhetnek hasznos feloldást.

Az önelszámoló vállalkozások megteremthetik a folyó eredményben való érdekeltséget. A *rövid és a hosszú távú érdekeltség közötti ellentmondás* azonban csakis a lekötött eszközökkel való hatékony gazdálkodás intézményesítése, a vállalati vagyon védelme, a hatékony vagyonnövelés intézményes ösztönzése révén képzelhető el.

Elő kell tehát mozdítani a szövetkezeti tagoknak *a közös vagyon gyarapításához fűződő hosszú távú érdekeltségét.* A tagsági felhalmozás szövetkezeti fejlesztésbe való bekapcsolására már ma is van számos példa, de ez tovább bővítendő. Jelenleg egyik szövetkezeti modellben sincs még megoldva a közös vagyon növekedéséhez való egyéni hozzájárulás nyilvántartása és az abból való részesedés.

– Kedvező társadalmi-gazdasági közeget kell teremteni a *szövetkezeti formák gazdagodására, különböző adottságokhoz való idomítására.* Az agrárpolitikának bátorítania kell új szövetkezeti formák kialakulását, a meglévő szövetkezeti formák változatos továbbfejlődését, s az egyes szövetkezeti formákról más formákra való áttérés lehetőségét. Ehhez a jelenleginél nagyobb mozgástér szükséges a tulajdon, a tulajdonnal való rendelkezés, a vagyon működtetése, a tőkebefektetés és a vállalkozás kérdéseiben.

Átgondolást igényel, hogy a *szakszövetkezet* (ahol az egyéni tulajdonosi érdekeltség megtartása mellett létezik a kollektív gazdálkodás) nem kínál-e a jelenleginél szélesebb körben (főként a kedvezőtlen természeti adottságok között gazdálkodóknál) hatékonyabb alternatívát a szövetkezeti gazdálkodásra, a nagyüzemi és kisüzemi termelés összekapcsolására.

Az állami gazdaságok gazdálkodási, belső érdekeltségi rendszerét – a tulajdonviszonyokban meglévő különbségek figyelembevételével – a termelőszövetkezetekéhez hasonlóan kell fejleszteni.

Korszerűsítésre szorul a mezőgazdaság ár- és adórendszere is.

A jelenlegi árrendszerben a mezőgazdaság és az élelmiszeripar hátrányos helyzetbe került, amit nem tulajdoníthatunk teljes egészében a világpiaci árviszonyok megváltozásának.

Az agrárolló nálunk jobban kinyílt, mint az európai országok többségében. Ráadásul mezőgazdasági és élelmiszer-ipari áraink már korábban is jóval kevesebb hozzáadott érték realizálását tették lehetővé, mint a hazai ipari termelői árak, illetve más országok termelői árai. Egyre mélyül az ipari és mezőgazdasági árképzés közötti ellentmondás.

Gátat kell vetni az agrárolló további nyílásának. Ennek útja nem lehet sem a termelőeszköz-árakhoz nyújtott állami támogatás növelése, sem pedig a termelőeszközöket gyártó ipari ágazatok érdekeltségének csorbítása. Így a *mezőgazdasági* és élelmiszer-ipari termelői *áraknak kell nagyobb mozgási lehetőséget adni.*

A mezőgazdasági termelői árak hatósági szabályozását *hatóságilag garantált árakkal* kell felváltani. Fel kellene adni az élelmiszerfogyasztóiárak széles körű hatósági szabályozását, radikálisan csökkenteni, megszüntetni, néhány termék kivételével, a támogatást. Az áremelkedést – az arra rászoruló néprétegeknél – a felszabaduló költségvetési támogatás terhére lehetne kompenzálni.

A napirenden lévő hozzáadottérték-adó (TVA) és a személyi jövedelemadó bevezetésével messzemenően figyelembe kell venni a mezőgazdasági termelés sajátosságait, a mezőgazdasági kistermelés teherbíró képességét, törekedni kell minél egyszerűbb, minél kevesebb ellenőrzést kívánó megoldások kialakítására.

Elsőként az agrárpolitikában kezdett kialakulni, formálódni 1957 után a gazdaságirányítás reformja, ami hasznos tapasztalatokkal szolgált az 1968-ban általánosan bevezetett reformlépésekhez. Azonban a *hatások nemcsak egyirányúak voltak.* Az általánosan beindult reformfolyamat kedvezően befolyásolta a mezőgazdaságban korábban kialakult reformot is. Ez a *kölcsönös hatás napjainkban felerősödött.* Agrárpolitikánk korszerűsödése *elválaszthatatlan az általános gazdasági reformkoncepció megvalósulásától.* Többek között: a valós piaci viszonyok megteremtésétől, a gazdaság monetarizálásától, az olyan közgazdasági környezet kialakításától, amely kiegyensúlyozott feltételeket teremt a vállalatok közötti versenyhez. Nem halasztható tovább a bel- és külpiac intézményes összekapcsolása sem.

VAJDA GYÖRGY

A műszaki fejlődés és gazdasági közege

Az újkor kezdetét a történelemben Kolumbusz útjával szokták megjelölni; de vajon a világűr meghódításának első lépése nem hasonló jelentőségű fejlemény-e? És még hosszan lehetne sorolni napjaink korszakos jelentőségű vívmányait: az információtechnika új lehetőségeinek kihatásai vetekszenek a könyvnyomtatás feltalálásáéval; a számítógépek szinte korlátlanul kiszélesítik a szellemi és az adminisztratív munka lehetőségeit; a mikroprocesszorok intelligenciát visznek a korábban csak mechanikusan működő eszközeinkbe; az anyagtudomány feljődése megnyitja az utat a szinte tetszőlegesen megtervezett tulajdonságú anyagok előállítására; a felületek megmunkálásának, az anyagok manipulálásának pontossága az atomok dimenziójához közeledik. Mindez – az elektronika, az automatizálás, a robotika új lehetőségeivel együtt – forradalmi változásokhoz vezet a gyártási technológiákban; a biotechnológia nemcsak a gyógyászatban, hanem a mezőgazdaságban, sőt jó néhány ipari technológia előtt is beláthatatlan távlatokat tár fel; az atom titkának megfejtése nemcsak a haditechnikát alakította át alapvetően, hanem az energetikában is új korszakot nyitott.

A példákat még hosszan sorolhatnánk, könnyen lehet, hogy az utókor korunkat jelentőségében és kihatásaiban az első ipari forradalomhoz fogja hasonlítani. Mert nemcsak a technika évszázadok alatt megszokott folyamatos korszerűsödésével állunk szemben, hanem ugrásszerű változásokkal, amikor a mennyiségi változások minőségi átalakulásra vezetnek. Az új lehetőségek messzemenő társadalmi hatásaival is számolnunk kell: megváltoznak a munkakörülmények, az ember szerepe a munkában, módosul a társadalom rétegződése, átalakulnak az életkörülmények, az életvitel, az életmód. Az új lehetőségek korábban elképzelhetetlen gyorsasággal jelennek meg a gyakorlatban.

Az új technikai lehetőségek talaján nagyarányú gazdasági átrendeződés bontakozik ki. Nemcsak új iparágak és vállalatok szédületes fejlődése, valamint nagy múltú szervezetek hanyatlása jellemzi

ezt, hanem egész nemzetek szerepének módosulása. Az új lehetőségeket időben felismerő és kihasználó országok jelentős lépéselőnyhöz jutnak gazdasági potenciáljuk növelésében, életszínvonaluk emelésében, míg az elmaradók lehetőségei tovább romlanak. Jobb helyezést nem kizárólag a csúcstechnológiák fejlesztése révén lehet elérni (amire Japán a tipikus példa), hanem a nemzetközi munkamegosztás átrendeződéséből következő lehetőségekkel is (ezt bizonyítja a csendes-óceáni térség kisebb országainak és a fejlődő világ néhány gyorsan iparosodó államának példája). A műszaki színvonal nemcsak a gazdasági erő, hanem a katonai potenciál tekintetében is meghatározóvá vált, és mindkét vonatkozás döntő szerepet játszik a két világrendszer küzdelmében, a szocialista országok jövőjének alakulásában. Nem véletlenül került a műszaki haladás a szocialista országok kommunista pártjai figyelmének fókuszába.

Mindennapos feszítő gondjainkat ismerve úgy tűnhet, hogy ma nem nagyon tudunk erőt és figyelmet fordítani a bevezetőben említett átalakulásokra, ez későbbre halasztandó, távlati feladat. Vitathatatlan, hogy prioritást kell adnunk jelenlegi tevékenységünk eredményesebbé, hatékonyabbá, korszerűbbé tételének, mert így tudunk erőforrásokat gyűjteni gazdasági és társadalmi feszültségeink enyhítéséhez. A jelen akut feladatainak megoldásában is alapvető szerepe van azonban a műszaki fejlesztésnek, ha ez többségében nem is látványos, hanem kis lépéseket jelent. Ám e kis lépéseket is úgy kell megtennünk, hogy a jelen és a jövő kettős szorításából kivezető úton járjunk, olyan megoldásokat kell keresnünk, melyek nemcsak a jelen, hanem egyúttal a jövő feladatainak megoldását is segítik, hogy biztosítsák illeszkedésünket az új fejleményekhez, megtaláljuk helyünket az átalakuló világban. Ha ez nem sikerül, fokozódik lemaradásunk, ami nemcsak gazdasági és társadalmi lehetőségeinket gyengítené, hanem politikai vonzerőnket is. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a műszaki fejlődés meggyorsítása ma sorskérdés számunkra.

Valós műszaki színvonalunkat megítélni, a műszaki fejlődés követendő útját kialakítani csak a technikai, társadalmi és gazdasági körülmények között, sokirányú kölcsönhatások figyelembevételével lehet. E bonyolult kérdéskörnek e helyütt csupán néhány olyan elemére kívánok utalni, mely a gazdasági közeg alakulását és alakítását befolyásolja. A műszaki fejlődés rendeltetése a társadalmi szükségletek jobb kielégítése (gyakran új lehetőségek megteremtésével is), miközben a technika számottevően visszahat a társadalom arculatára, magatartására, rétegződésére. A társadalmi befogadókészség perdöntő jelentőségű a technikai fejlődés szempontjából. Ez sok elemből tevődik össze. Ide sorolható a progresszív politikai és társadalmi légkör; az innovációt kívánó és ösztönző szemlélet

kialakítása; a szervezetek és az egyének helyzetében létrejövő differenciálódás eltűrése és az ezzel együtt járó konfliktusok felvállalása; a korszerű technikához elengedhetetlen színvonalas munkakultúra és munkamorál kialakítása; az emberi tényező kibontakoztatása.

A korszerű technika minden munkakörben magas igényt támaszt az emberrel szemben, nemcsak szakmailag, hanem az emberi tulajdonságok tekintetében is. Nevelési és oktatási rendszerünket is újra kell gondolnunk az általános iskolától a felsőoktatásig és a szakmai továbbképzésig, hogy az új generációk megfelelhessenek az új követelményeknek. A szakmai ismeretek biztosítása nélkülözhetetlen, de nem elég; nagy szükség van az általános műveltség fokozására is. A fejlett technika ugyanis felelősségteljes, fegyelmezett, kooperatív, öntevékeny és intelligens magatartást kíván. A jó minőségű munkavégzésnek belső szükségletté kell válnia. A korábbi feltételezésektől eltérően a korszerű, automatizált technológiák nem a munka elszürkülésével, elidegenedésével járnak, hanem a munkások felelősségteljes, öntevékeny, kreatív szerepének növekedésével.

A társadalom és a technika közötti kölcsönhatások gazdasági konzekvenciái gyakran csak áttételesen érvényesülnek (pl. az oktatás költségei vagy a munkamorál javításának feltételei), a gazdasági és a műszaki szféra kapcsolatai nyilvánvalóbbak. Egyrészt a műszaki haladás útját a gazdasági hatékonyság növelése jelöli ki, másrészt a gazdaság területén kell biztosítani a műszaki fejlődés feltételeit, valamint az innovációra ösztönző, sőt kényszerítő körülményeket. Ma már közhelyszámba megy, hogy tartós versenyképességet és hatékonyságot csak folyamatos innovációval lehet elérni. Nagy gondunk, hogy ennek feltételeit nem tudtuk kielégítően megteremteni. Bár vannak sikeres műszaki fejlesztési lépéseink is, a fejlett országokhoz viszonyított átlagos műszaki elmaradásunk az elmúlt években tovább nőtt a kényszerű restriktív gazdaságpolitika következtében.

A műszaki fejlődés leghatásosabb hajtóereje a verseny, gazdaságirányításunknak egyik fontos célkitűzése a versenyhelyzetek kialakítása. E nagyon is szükséges követelmény teljesülését azonban jó néhány körülmény fékezi. A belső piac némely területén (pl. élelmiszerek, háztartási vegyipar, könnyűipar, egyes tartós fogyasztási cikkek, néhány szolgáltatás), ahol több, hasonló profilú fogyasztási cikkeket termelő vállalatunk van, sikerült bizonyos mértékű versenyt kialakítani. Ez azonban elég sérülékeny, az anyagellátás vagy a vállalatok közötti kooperáció zavarai, exportárualapok biztosítása, a kereskedelem és a termelés érdekellentétei és más körülmények könnyen vezetnek ellátási zavarokra, a piaci verseny korlátozott elosztásra szűkül (amit a kereskedelemben tapasztalha-

tó korrupció jelez). Erre ellenszer az importverseny lehetne, de ennek szocialista relációban gyakran korlátot szab a kínálat, tőkés relációban pedig a devizahiány. A termelőeszközök területén még rosszabb a helyzet. Párhuzamos kapacitások kialakítása – a kihasználatlanság kockázatával – nagy luxus lenne, a vállalatok szétdarabolása sem mindig gyógyír, mert a specializáció és a piacmegosztás révén könnyen lehet újabb monopolhelyzeteket kialakítani.

A szocialista külkereskedelemben versengés folyik a minél biztosabb szállítási lehetőségekért. Ezzel szemben a hosszú időre szóló államközi megállapodások és ármeghatározások, a kontingensek, a kapcsolatok és a forgalom bonyolításának bürokratikus stílusa alig ösztönöz a műszaki fejlesztésre. Érlelődik e gondok közös felismerése és a törekvés a rugalmasabb, a vállalatokat összekötő közvetlenebb kapcsolatokra. A gazdasági mechanizmusok különbözősége miatt azonban csak fokozatos fejlődésre számíthatunk.

Vállalataink a tőkés piacon éles és kíméletlen versenynek vannak kitéve, ami jelenleg a legerősebb ösztönzés a műszaki fejlődés számára. De ennek terelő erejére is csak részben építhetünk, mert ez az ösztönző hatás különböző deformáló hatások közepette érvényesül.

Egyrészről a tőkés országok és vállalatok velünk szemben alkalmazott politikai, gazdasági és műszaki diszpreferenciájáról, valamint piaci mozgásterünk korlátozásáról van szó. Ehhez kapcsolódik, hogy személyes jelenlétünk is csekély ezeken a piacokon (devizális okokból minőségi változásra e téren nincs is lehetőség), ami többek között korlátozza tájékozottságunkat is a követelmények és a konkurensek magatartásának jövőbeli alakulásáról, a felhasználók termékeinkkel kapcsolatos tapasztalatairól, a külföldi kutatófejlesztő munka részleteiről.

Másrészről deformáló hatású az a védőernyő, amit az exportáló vállalatok fölé kell kifeszítenünk, hogy ellensúlyozzuk azokat a hátrányokat, melyek fejletlenebb technológiánkból és kedvezőtlenebb gazdasági körülményeinkből (pl. anyagellátás, kooperáció, import, elvonások) fakadnak.

Az értékesítés területén a verseny gyors, radikális fellendülésében nemigen reménykedhetünk, csak fokozatos és lassú javulásban. Elhatározásunkon múlik viszont a verseny megteremtése az erőforrásokért, a tőkéért, a munkaerőért és a tudásért. Ez erőteljesen differenciálná a vállalatok lehetőségeit, de a műszaki fejlődésnek csak akkor válik hatékony hajtóerejévé, ha a megítélés nem a pillanatnyi eredményességen múlik, hanem a jövőben várható piacképességtől és hatékonyságtól függ. E tekintetben sokat várunk a bankrendszer megindult átalakulásától, de ügyelnünk kell arra, hogy a hitelezők rövidebb távú gazdasági érdekeltsége ne szorítson háttérbe ígéretes perspektivikus lehetőségeket.

Az említett gondok ellenére törekednünk kell a versenyszituáció minél szélesebb körű kialakítására az értékesítés szférájában is, de számolnunk kell az ezt korlátozó objektív akadályokkal. A verseny hiányzó vagy csak mérsékelten érvényesülő hajtóerejét a műszaki fejlesztésre központi intézkedésekkel és gazdasági termelőerőkkel kell pótolnunk.

Abban, hogy a piac automatikusan és gyorsan optimális irányba tereli gazdasági és műszaki fejlődésünket, aligha reménykedhetünk. Ezért a fejlődés befolyásolásában elkerülhetetlen az állam szerepvállalása, ami a legkonzervatívabb piacgazdálkodást folytató tőkés országokban mindennapos gyakorlat. Ideális szabadpiaci verseny ugyanis ott sem létezik, azt monopóliumok, preferenciák és diszpreferenciák tömege torzítja el. Olyan állami tevékenységre van szükségünk, mely erősíti a vállalatok alkalmazkodási hajlamát a valós piaci kereslethez, egyidejűleg érvényesíti a népgazdasági érdekeket és elősegíti a társadalmi optimum kialakulását. Sok vita tárgya, hogy az állami befolyásolás mennyire legyen konkrét vagy normatív, bár ez inkább a megjelenési formát érinti, nem a lényeget, hiszen a reálfolyamatokra vonatkozó célok és elképzelések nélkül egyik út sem vezethet eredményre.

A közvetlen ráhatás eszközei a népgazdasági terv részét alkotó különféle központi programok. Ezeket gyakran éri bírálat, hogy voluntarista módon eltérítik a vállalatokat a piacorientált fejlődéstől, de épp az előzőekben említettek indokolják fenntartásukat, mégpedig a népgazdaság számára legfontosabb kérdésekben. A központi irányításnak ma tulajdonképpen ez az egyetlen eszköztára a termelési szerkezet és a műszaki fejlődés alakulásának konkrét befolyásolásában.

Legnagyobb a hatásuk a technológia fejlesztését szolgáló, pénzügyi forrásokat is biztosító gazdaságfeljesztési programoknak. Egy részük termelési kultúrák megteremtésére irányul (pl. elektronizáció, gyógyszer- és növényvédőszer-gyártás fejlesztése), más részük a gazdasági hatékonyság növelésének fő irányaira (pl. energiatakarékosság, anyagtakarékosság). A kutatásfejlesztési programok egy része egyes gazdaságfejlesztési programok hátterét jelenti, mások olyan új irányzatok meghonosítását, melyek meghaladják a vállalatok látókörét, lehetőségeit, érdekeltségét (pl. biotechnológia). Végül az úgynevezett cselekvési programok központi anyagi források nélkül, de bizonyos preferenciákkal kívánnak kevésbé átfogó feladatkörökben koordináló szerepet betölteni (pl. robotika, mechatronika, videotechnika). A központi programok mind a termelésnek, mind a kutatásfejlesztésnek csupán kis hányadát fedik le, de kisugárzó és tovagyűrűző hatásaik révén ennél jóval nagyobb területeket orientálnak.

A központi programok kialakításában, irányításában, finanszírozásában, sőt megvalósításában is jelentős szerep hárul az érdekelt termelővállalatokra. A műszaki fejlődés meghatározó szereplőinek a termelővállalatokat tartjuk, mert itt dől el, hogy az innovációból mi és hogyan valósul meg. Műszaki fejlődésünk felgyorsításának sarkalatos kérdése tehát, hogyan tudjuk a különféle központi és vállalati programokat koordinálni (pl. a kutatásfejlesztés, a beruházások és a technikai transzfer összhangját), és hogyan tudjuk a programok keretében folyó tevékenységet folyamatosan és rugalmasan illeszteni a változó körülményekhez.

Gazdasági mechanizmusunkkal összhangban a legszélesebb körű hatást a gazdasági terelőktől várjuk, őszintén meg kell azonban mondani, hogy eddigi tapasztalataink éppen a műszaki fejlődés tekintetében nem kedvezőek. Az a tulajdonképpen helytálló szemlélet, hogy elég a vállalatokat versenyképességre és hatékonyságra ösztönözni, mert ezekhez amúgy is a műszaki fejlődésen keresztül vezet az út, két okból sem bizonyult hatásosnak. Egyrészt a közel egy évtizedes restrikciós gazdaságpolitika olyan kényszerekkel járt, melyek – szándékunk ellenére – erősen korlátozták a műszaki fejlődésnek mind az ösztönzőit, mind az erőforrásait. Másrészt gazdasági szabályozásunknak több eleme éppenséggel fékezte vagy korlátozta a műszaki fejlődést.

A restrikciós politikának nagy eredménye volt fizetőképességünk megőrzése. Hátránya viszont a fennálló helyzet megőrzésére törekvő gazdaságpolitika nivelláló jellege; a költségvetés egyensúlyának biztosításához a legtöbb erőforrást a legeredményesebb szervezetektől lehetett elvonni, hogy abból a gyengéket dotálhassuk. Ez szinte kontraszelekciót alakított ki, korlátozta azoknak a fejlődésre képes és érdemes szervezeteknek az erőforrásait is, melyek expanziója és műszaki fejlődése nemzetijövedelem-többletet hozhatott volna létre. A szelekció sokszor megfogalmazott igényéből csak keveset tudtunk realizálni, elsősorban a tőkés exportot ösztönző akciókkal.

Nyilvánvaló, hogy korlátozott erőforrásaink az egész népgazdaság technikai fejlesztéséhez nem elegendőek. Előrehaladást csak az eredményesség szempontjából legígéretesebb termelési kultúrákra koncentráló, szelektív fejlesztéspolitikától várhatunk. Területét nem feltétlenül a vállalatok vagy ágazatok szervezeti határa jelöli ki, egyrészt ezek tevékenységének nem mindig teljes spektruma ígéretes, másrészt kölcsönös technikai függőségekkel átszőtt világunkban a versenyképesség feltétele többnyire számos vállalat, sőt ágazat hatékony együttműködése és összehangolt fejlesztése.

A szelektivitás erősödését várjuk a hitel és a bankok szerepének növekedésétől, ez azonban csak akkor teljesülhet, ha a hitelek meg-

ítélésénél nem a minél gyorsabb megtérülés elve dominál, hanem a perspektivikus szempontok (távlati piaci lehetőségek, innovatív szellem, vállalkozóképesség, adaptivitás, szellemi tőke stb.) is érvényesülnek. A szelektivitást most a jelenleg versenyképes és nemzetijövedelem-termelő tevékenységek expanziójának támogatására és ösztönzésére kellene koncentrálni, hogy az így előteremthető többleterőforrásokból majd további ígéretes területeket legyünk képesek fejleszteni.

Gazdasági szabályozással kapcsolatos problémáink tulajdonképp abból fakadnak, hogy a gazdaság rendkívül bonyolult valóságát szimuláló – általunk kreált – egyszerű modellre épül. Ebből két dolog következik. Az egyik az, hogy a kezelhetőség és az áttekinthetőség érdekében csupán néhány kiragadott elemet lehet a szabályozáshoz felhasználni. Ennek következtében a valóságban meglévő bonyolult kölcsönhatások miatt a szabályozás nem mindig a kívánt irányba téríti el a rendszert, vagy előre nem várt hatásaival is szembekerülünk. A másik, hogy a modellt nem lehet felkészíteni a külső és belső körülmények előre nem látható, folytonos változásaira. Ezért a szabályozókat gyakran változtatni kell, néha elég drasztikusan.

A műszaki fejlődés szempontjából szabályozásunk legnagyobb gyengéje a vállalati érdekeltség időhorizontja. A műszaki fejlesztés hosszabb távú, több évet – néha sok évet – igénylő feladat. Vállalataink jelenlegi érdekeltsége a tárgyév túlélésére irányul, ami óhatatlanul együtt jár a műszaki fejlesztés háttérbe szorulásával. Ezt ellensúlyozni csak kevés – főleg széles látókörű, koncepciózus és helyzetét stabilnak érző vezetésű – vállalatunk képes. A rövid távlatú orientációban nemcsak a szabályozók bizonytalansága játszik szerepet, hanem az is, hogy tulajdonképpen minden a jelenlegi eredményesség függvénye. Ettől függ a dolgozó jövedelemnövelésének lehetősége, ami megtartásuk érdekében szinte mindent megelőző szempont, ezen múlik a vállalat megítélése, fizetőképessége, hitelképessége, fejlesztési lehetősége és sok más működési feltétel. Gyötrő gazdasági gondjaink is azt követelik, hogy minden vállalatunk ma nyújtsa lehetőségeinek maximumát. Az érdekeltségi alap képzésének módjába aligha építhető be hosszabb távtól függő elem, mert azt sok bizonytalanság terheli részben szabályozásunk jellege, részben a körülmények változékonysága miatt.

Közgazdászaink a vagyonérdekeltség megteremtésétől várják az érdekek módosulását, ami azonban nem közvetlenül, hanem áttételesen fejtene ki hatást, pl. a hitelek és a preferenciák elnyerhetőségében, az általános megítélés jellegében és hasonló, a működést befolyásoló kérdésekben. Ez sem ígérkezik problémamentes megoldásnak; egyrészt a vagyon növelésének nem a műszaki fejlődés

az egyetlen útja: lehet beruházni a régi technika konzerválásával is, vagy ügyes pénzügyi műveletek is növelhetik a vagyont (pl. kötvény). Másrészt nemcsak a mérlegben kimutatható vagyon jellemzi a vállalat ütőképességét, hanem olyan nem számszerűsíthető elemek is, mint a szellemi felkészültség, innovatív hajlam, vállalkozó szellem, piaci hírnév, a termékek minősége, piaci kilátások stb. (Ahogy a tőkés részvények értékét is nagyban befolyásolják ilyen – lényegében szubjektív megítélésen alapuló – szempontok is.) E nehézségek ellenére műszaki fejlődésünk felgyorsítása megköveteli, hogy a hosszabb távú érdekeltséget valamilyen formában gazdasági életünkben meghonosítsuk.

A műszaki fejlődést szolgáló vállalati elhatározások ösztönzésére központi szerveinknek további eszközük is van – a preferenciák. A világ sok országában gyakorlat a technikai fejlődés támogatása ilyen módszerekkel. A preferenciák eszköztára sokrétű, kedvezményes hitelek, állami alapjuttatás, a fejlesztés anyagi kockázatának megosztása (pl. a központi „rásegítés" a kutatásfejlesztéshez), adó- és vámkedvezmények, a gyorsított leírás lehetőségeinek biztosítása stb. Erre az útra mi is ráléptünk, de a költségvetés kiegyensúlyozásának szempontjai korlátozzák a kívánatos mérték elérését, sőt bizonyos diszpreferenciák is érvényesülnek (pl. a felhalmozási adó vagy az import engedélyezésének eljárásrendje).

Műszaki fejlődésünk felgyorsítása is megkívánja az ár-, adó- és bérrendszer reformját. Nehéz megítélni, hogy jelen gondjaink mellett milyen ütemben tudjuk az előirányzott lépéseket megvalósítani a gazdasági egyensúly és az életszínvonal-politika jelentős megzavarása nélkül. A jelenlegi viszonyok egyik kedvezőtlen eleme az állóeszközök és az élőmunka irreális értékaránya. Így a gépesítés és az automatizálás ritkán gazdaságos, ami viszont a technológiai korszerűsítés, a minőségi jellemzők növelése ellen hat (az erőforrások adóztatási rendszere is a szerves összetétel növelése ellen működik). Hogy a torz arányok ellenére is van előrelépés, azt vagy a munkaerőhiány kényszeríti ki, vagy az, hogy versenyképes termékeket másképpen nem lehet előállítani. Általános tapasztalat, hogy az olcsó munkaerő csak átmenetileg biztosít komparatív előnyt, tartósan azonban fékezi a műszaki fejlődést, és akadályozza a belső piac kiszélesítését, ami nem lebecsülhető hajtóereje a fejlődésnek.

Jelenlegi gyakorlatunkban egyidejűleg és egymás mellett többféle árképzési elv érvényesül; vannak a *világpiachoz igazodó* versenyárak, és vannak a *tényleges ráfordítást elismerő* költségarányos árak és vannak – főleg szociálpolitikai okokból alacsonyan tartott és többnyire dotált – *kedvezményes* árak. Mindez természetszerűleg jelentősen befolyásolja a termelési költségeket: nehéz megítélni,

hogy valamely termék ténylegesen mibe is kerül a társadalomnak; a nyereség és veszteség forrása valóban ott van-e, ahol az kimutatható; egybeesik-e a vállalati és a népgazdasági érdek (amit az is jelez, hogy a gazdaságosságot e két eltérő szemléletmódnak megfelelően gyakran kétféleképpen is számítják).

Tovább bonyolítja a viszonyokat a költségvetési elvonások szinte áttekinthetetlen és változékony rendszere, amiben időnként – kényszerűségből alkalmazott, de – váratlan drasztikus megcsapolások is megjelennek. A halmozott adózásnak a következménye, hogy minél magasabb a termékek feldolgozottsági foka, minél szerteágazóbb a vállalatok közötti kooperáció, annál nagyobbak a költségek, vagyis csökken a progresszívebb műszaki megoldások gazdaságossága és versenyképessége.

Egy másik következmény, hogy a fejlesztési alapnál sokkal „puhább" pénzből, a költségekből finanszírozható felújítások aránya egészségtelenül megnőtt a beruházásokhoz viszonyítva. Ez gyakran a régi technológia konzerválását jelenti a nagyon is szükséges modernizálás helyett, és nem is mindig ez az olcsóbb megoldás. Az előzőekben említett deformáló hatások döntéseinkre is kihatnak; nem biztos, hogy többféle műszaki megoldási lehetőség közül a gazdaságossági számítások az optimális útra terelnek, különösen az elhatározások időtállóságát tekintve.

Az árrendszer, az elvonási és támogatási politika, a jövedelemszabályozás gazdasági mechanizmusunknak a legerőteljesebb eszközei. Sokirányú munka folyik korszerűsítésükre, hogy a jelenleginél eredményesebben ösztönözzenek a gazdasági hatékonyság növelésére, a műszaki korszerűsítésre és a szükséges struktúraváltozásokra. Olyan megoldásokra van szükségünk, melyek a nemzeti jövedelem növelése szempontjából ígéretes területeken nemcsak lehetővé teszik, hanem ösztönzik is a műszaki fejlődést, egyúttal a visszafejlesztendő területeken gátolják az indokolatlan befektetéseket és kényszerítik a veszteségforrások felszámolását. Ez konfliktusokkal terhes út, de felvállalása a műszaki fejlődés kibontakoztatásához nélkülözhetetlen.

Nyilvánvaló, hogy a veszteséges tevékenységek dotálását csak fokozatosan lehet leépíteni, mert idő szükséges a kieső termelés helyettesítéséhez, és esetenként a kieső tőkés exportárualap pótlását is biztosítani kell. Valószínű, hogy a foglalkoztatási gondok a feltételezettnél könnyebben vezethetők le. Árrendszerünkben a világpiaci értékítélethez való igazodás tűnik a legcélszerűbb iránytűnek, de ennek következetes érvényesítése nehezen áttekinthető következményekkel járhat az antiinflációs politikára és szociálpolitikánk gyakorlatára. Sokat remélhetünk a befektetett munkától függő hozzáadottérték-adó meghonosításától is, mert áttekinthetőbbé

teszi a helyzetet, kiküszöböli a költségviszonyokat összekuszáló halmozódásokat, és a műszaki megítélés is egyértelműbbé válik.

Komoly visszahúzó erő – nemcsak a folyamatos termelésben – a vállalatok közötti kooperáció megbízhatatlansága a szállítási határidők és a minőség tekintetében. Az innováció vállalaton belül is rendkívül nagy erőfeszítéseket kíván a szükséges tárgyi és személyi feltételek megteremtéséhez, a különféle eredetű visszahúzó erők (érdekek, kockázat, kényelmesség, óvatoskodás stb.) leküzdéséhez. Hatványozódnak e gondok, ha ezeknek a követelményeknek a kívülálló vállalatoknak is meg kell felelniük a szükséges anyagok, alkatrészek, részegységek biztosításával, nem szólva az esetleges beruházások gyötrelmeiről és az adminisztratív ügyintézés hosszadalmasságáról. Az együttműködés megbízhatatlansága nemcsak a végtermékek minőségét és a szállítási határidőt befolyásolhatja kedvezőtlenül, hanem a lehetségesnek többszörösére növelheti az új technikai megoldások bevezetésének átfutási idejét. Így még idejében született döntések esetén is ki vagyunk téve annak, hogy a terméket értékesítésiélettartam-görbéjének csak leszálló ágában tudjuk a piacon megjelentetni, nyomott árak mellett.

Az innovációban az időtényező nagy szerepet játszik, gyors fejlesztéssel jelentős többletjövedelemhez lehet jutni, az elmaradás viszont cserearányromlással jár. Az együttműködés zavarait igazán a verseny tudná kiküszöbölni, ennek létező korlátai viszont a gazdasági szabályozás felelősségét növelik meg. A vállalatok érdekeltségének fokozása a szállításban (amin a hozzáadottérték-adó bevezetése sokat lendíthet), a mindkét fél számára reális és a minőséget, valamint a határidőt is szankcionáló árak, a tartós, stabil kapcsolatokat felértékelő távlatibb érdekeltség – és hasonló elemek – sokat javíthatnak a helyzeten. A kölcsönös kiszolgáltatottság miatt a vállalatok előnyben részesítik a „jó" kapcsolatokat, ezért a jogi szankcionálástól nem lehet alapvető változást remélni.

A műszaki fejlődés gazdasági környezetének lényeges eleme a személyes anyagi érdekeltség. Legfontosabb termelőerőnk – ahol a jobb kihasználásban a legnagyobbak a tartalékaink – az ember munkavégző képessége. A tudás, a leleményesség, a termelési tapasztalat anyagi erőforrásokat is képes pótolni, és fordítva, a legkorszerűbb technika sem váltja be a hozzá fűzött reményeket, ha az azt létrehozó és működtető emberek nem teszik hozzá tudásukat és képességeik javát. Az emberi tényező kibontakoztatásának számos összetevője (nevelés, képzés, munkamorál, munkakultúra, eszmei motiváció, erkölcsi elismerés stb.) egymással szoros kölcsönhatásban van, az anyagi ösztönzés ennek csupán egyik – bár kétségkívül fontos – eleme. Perdöntő az egyenlősdi és a nivelláló törekvések felszámolása, a keresetek számottevő differenciálása a felmutatott

teljesítmény és annak minősége alapján. Az általános munkafegyelem és munkamorál ettől várható javulása, a minőségi munkavégzés felértékelődése jelenlegi lehetőségeinknek lényegesen jobb kihasználását tenné lehetővé, és már ez is komoly műszaki előrelépés lenne (javulna a termékek minősége és megbízhatósága, nőne a termelékenység, erősödne a korszerűsítés szándéka stb.).

Ösztönző jövedelempolitikára a termelőszervezetek minden munkakörében szükség van, de megkülönböztetett figyelmet érdemel a szakértelmiség. Ennek alkotókészsége, kreativitása, hivatástudata ugyanis meghatározza a műszaki fejlődés konkrét lépéseit, a termékekben többletértékként megtestesülő tudást. E réteg képességeit korántsem aknázzuk ki, aminek több oka van. Sok vállalatunk vezetése igénytelen, nem is tűz ki erőfeszítést kívánó feladatokat; gyakran hiányoznak a korszerű kutató-fejlesztő munka tárgyi feltételei; erősen visszaesett e pályák presztízse és vonzereje (egyes szakmák – pl. a konstruktőri, a technológusi – riasztó mértékben zsugorodnak); és nem utolsósorban arról van szó, hogy jövedelempolitikánk diszpreferenciája lemorzsolta e réteg jövedelmi helyzetét. (Az átlagmérnök és az átlagszakmunkás keresete közötti arány 20 év alatt 2-ről 1,1-re csökkent. Az életkeresetek csak az aktív időszak utolsó évtizedében egyenlítődnek ki, s az a paradox helyzet alakult ki, hogy az azonos korú fiatal szakmunkások jövedelme jóval magasabb, mint a mérnököké.) Jövőnk szempontjából nagyon nyugtalanító, hogy a műszaki pályák iránt megcsappant a fiatalok érdeklődése, s egyúttal nagy a pályaelhagyók száma; felfokozódott a törekvés a mellékkeresetekre, ami lazítja az azonosulást a főhivatással. Különösen aggasztó, hogy sok fiatal diplomás legfogékonyabb éveiben igénytelen tevékenységekkel igyekszik anyagi helyzetének megalapozására, ami elvonja energiáját attól, hogy minél sokoldalúbban felkészüljön pályájára.

Jövedelempolitikánk hibáit felismertük, tapasztalható is már törekvés a változásra. Élenjáró vállalataink az átlagnál erőteljesebben növelik a szakértelmiség keresetét, de az adott kényszerű korlátok között a legjobb szándék is csak lassú javulást eredményezhet. Az átlagos jövedelem azonban csak statisztikai indikátor, mert nem a diploma, hanem a teljesítmények szelektív elismerésére van szükség. Vannak kiskapuk – vagy rések – is a jövedelempolitikában, találmányok, software-díjak, eredményhasznosítási részesedés révén egyesek néha kivételesen nagy jövedelemhez is hozzájuthatnak. Ezek ma hasznos és nélkülözhetetlen lehetőségek, a pénz többnyire érdemes emberekhez, tehát jó helyre jut (gyakran kimódolt eljárásrenddel). Hátránya viszont, hogy az egyén sokszor a technika konzerválásában válik érdekeltté, abban, hogy minél tovább élvezhesse az adott többletjövedelmet. Hiányzik az a lehető-

ség, hogy aki konkrét szakmai tevékenységével jelentős jövedelemnövekményhez juttatja vállalatát, az e növekménnyel arányos anyagi elismerésben részesülhessen – akár egy magánkereskedő keresetének színvonalán is – függetlenül attól, hogy alátámasztják-e „bőrpapírok" ezt a szerepet. Természetesen ezt csak a többi dolgozó érdekeltségi alapjától független forrásból lehet megvalósítani és csak kiemelkedő sikerek esetében szabad gyakorolni, de annak a lehetősége, hogy a feladattal való azonosulás kiugró jövedelemmel járjon, nagy hajtóerővé válhat. Ez okos vezetés mellett elejét vehetné a mondvacsinált találmányoknak, ösztönözné a külföldi technika adaptálásának felgyorsítását, előmozdítaná a hazai kutató-fejlesztő eredmények hasznosítását. Meglepő, hogy ez a réteg még a jelenlegi anyagias közgondolkodás korában is milyen nagy jelentőséget tulajdonít az erkölcsi elismerésnek. Ezt társadalmi szervezeteinknek is jobban figyelembe kellene venniük, és a tömegtájékoztatás is sokkal többet tehetne az alkotó pályák, az új megoldások meghonosításáért küzdő emberi sorsok vonzó bemutatásával.

Az emberi tényezők között kiemelkedő szerepe van a vállalatok vezetésének. Az adott társadalmi-gazdasági mozgástérben hasonló adottságú vállalatok sikeressége nagyon eltérő, ami nagyrészt a vezetők rátermettségén múlik. A nagy látókörű, koncepciózus, innovatív és vállalkozó szellemű személyiségek a nehéz feltételek között is meg tudják találni a fejlődés útját, ehhez képesek létrehozni a szükséges társadalmi-gazdasági-műszaki mikroklímát, és így a vállalati kollektívát magukkal tudják ragadni. Messze vezetne a vezetés helyzetével, követelményeivel és problémáival kapcsolatos kérdések taglalása, itt csupán a gazdasági közeggel kapcsolatos interaktív szerepükre kívántunk utalni: az optimális magatartás kialakítására a vállalaton kívüli gazdasági feltételek között és a célszerű gazdasági viszonyok megteremtésére vállalaton belül.

Nagy előrelépés volt az a felismerésünk, hogy a naturáliákra vonatkozó tervutasításokkal egy szövevényes népgazdaságot részleteiben nem lehet vezérelni, célszerűbb a vállalatok önálló adaptív magatartását előmozdítani és a központi követelményeket gazdasági ráhatások révén érvényesíteni. A tapasztalatok viszont azt mutatják, hogy az irányításban sem lehet csupán az értékfolyamatokra hagyatkozni, egyrészt a gazdasági szabályozás lehetőségeinek korlátai, másrészt a piaci viszonyok korlátozott érvényesülése miatt.

Véleményem szerint a kiutat és több dilemmánk megoldását (pl. szelektív fejlesztés, távlati érdekeltség, célszerű hitelpolitika) az értékfolyamatok és a reálfolyamatok együttes megítélésének gyakorlata biztosíthatná. Ez jellemzi a nagy tőkés korporációk gyakorlatát is, hiszen a világpiac is csupán a jelenlegi értékrendről és minősítésről informál, a holnap piacán az esélyek és a lehetőségek elő-

rebecsléséhez a jelenleg kitapintható értékviszonyok nem adnak elegendő támpontot. Természetesen e komplex megközelítés mást jelent kormányzati szinten (vitatott módon, de csírájában tulajdonképp már alakul: fő irányok kijelölése, preferenciák meghatározása központi programok és nem vállalati szférában megoldandó feladatok gondozása stb. formájában), és mást vállalati szinten (fejlesztési stratégia, piacpolitika stb.). Magától értetődő, hogy a nehezen kvantifikálható, gyakran csak szubjektív ítélőképességre alapozott elemek beépülése a döntésekbe kockázati tényező. De józan kockáztatás nélkül eleve középszerűségre ítéljük magunkat, a mások által már kitaposott utak kései követése nem ígér nagy jövedelmezőséget vagy cserearány-javulást.

Ez a stratégia nem áll ellentmondásban azzal a realitással, hogy a következő 1-2 évtizedben csak a technikai fejlődést követő országok közé tudunk besorolni, az élmezőnybe csak kivételes esetekben juthatunk és bizonyosan nem a csúcstechnológiák területén. A termékek használati értékének, minőségi jellemzőinek nagyon széles spektrumára van jelentős kereslet. E termékskálában mindig meg lehet találni a mi lehetőségeink számára a reális szintet (célszerű minél magasabbra törni, de csak amíg erőnkből futja.) A kereslet azonban erős kínálati versenyt is kivált a világpiacon, s ebben csak folyamatos korszerűsítéssel, előretartó fejlesztéspolitikával lehet csatát nyerni a termékspektrum bármely szintjén.

Egyes közgazdászaink a reálfolyamatok említését a gazdaságirányítással összefüggésben eretnekszagúnak érzik, az ómechanizmus visszacsempészésétől tartva. Nem erről van szó, de nem szabad megfeledkeznünk a gazdasági alap meghatározó jellegéről sem. Nem kívánom lebecsülni a felépítmény visszaható jellegét, ami serkenti vagy fékezheti a gazdasági fejlődést, mégis úgy tűnik, hogy egyesek túlságosan sokat várnak a jogi szabályozástól, az intézményrendszer strukturális átalakításától, a jogosítványok újrafelosztásától és hasonló lépésektől. Egy részük valóban szükséges, sőt elkerülhetetlen, de jövőnket alapvetően mégiscsak a termelőerők konkrét helyzete és alakulása szabja meg, hiba lenne ezt figyelmen kívül hagyni.

Műszaki fejlődésünk gazdasági közege nem vizsgálható a nemzetközi környezettől függetlenül. A rendelkezésünkre álló anyagi és szellemi erőforrásokkal, saját erőnkből műszaki fejlesztési feladatainknak csak tört részét tudnánk időben megoldani. Ezért elengedhetetlen a technikai transzfer külföldről. Ennek mértéke és orientációja szövevényes politikai, gazdasági és műszaki probléma. A kézenfekvő megoldás: támaszkodás a szocialista országokra, amit jó néhány technológiánál (pl. atomerőmű, vaskohászat, kőolaj-feldolgozás, egyes gépgyártási területek) követtünk is. Sajnos e

lehetőségek korlátozottak; egyrészt, mert számos szakterületen a lemaradás ezekben az országokban is fennáll), másrészt az új megoldások terjedését adminisztratív akadályok is fékezik.

A lemaradásnak sok oka van: a szocializmus eleve fejletlenebb országokban győzött; a háborús károk felszámolása és egy új háború megakadályozása óriási erőforrásokat vont el; hosszú ideig az elemi létfeltételek tömeges megteremtése volt az elsődleges feladat; a törekvés a gyors mennyiségi növekedésre háttérbe szorította a minőségi jellemzőket (termelékenység, anyag- és energiatakarékosság, használati érték, megbízhatóság stb.); az alágazatok egyenlőtlen műszaki színvonala és a krónikus hiányok miatt nehéz volt a fejlesztés hátterét biztosítani; a nehézkes irányítási rendszer fékezte a kezdeményezéseket stb. Mindezt tetézi, hogy tájékozottságunk sem elegendő a szocialista lehetőségekről, amiben a nehézkes kapcsolatrendszer és az ösztönző kölcsönös érdekeltség gyengesége mellett előítéletek és a gyenge nyelvtudás is szerepet játszanak.

A KGST-nek a világ élvonalába törő, közös felzárkózást célzó komplex programja kiutat ígér ebből a helyzetből, de ennek realizálása hosszú időt és eljárásrendjeink korszerűsítését kívánó folyamat. Aktív részvételünk ebben nemcsak politikai elkötelezettségünk megerősítése miatt fontos; élvonalba kerülésünkre más út nem kínálkozik.

Nagy az éhség vállalatainkban a tőkés technikára, elsősorban technológiai berendezések beszerzésére, de a törekvés a licenciák, a know-how, a kooperációk iránt sem jelentéktelen. A korábbi időszakban a tőkés technikai transzfer sok területen jelentős műszaki előrelépést eredményezett, bár ennek gazdasági haszna nem mindig realizálódott megfelelően. A fejlett technika átvételéről a jövőben sem mondhatunk le, de a tőkés orientációt több korlát szorítja keretek közé.

Elsősorban a csúcstechnológiák területén egyre hatásosabb az embargó, ami a termékeken túlmenően növekvő mértékben kiterjed az információkra is, és betartására az Egyesült Államok a politikailag semleges fejlett tőkés országokat is rákényszeríti. Azzal is tisztában kell lennünk, hogy tőkés üzletfeleinknek nem érdeke versenytársak felnevelése, s ez gyakran eldönti – mégpedig hátrányosan – a számunkra hozzáférhető technika színvonalát. E tekintetben csak az hozna minőségi változást, ha az élenjáró tőkés vállalatok tőkéjük befektetésével érdekeltté válnának fejlődésünkben (a jelenlegi, viszonylag kis befektetések elsősorban kisvállalatoktól származnak, piacuk bővítése érdekében). Mindezen túl ez a transzfer rendszerint megnöveli a más relációból nem helyettesíthető importigényeket anyagokból, alkatrészekből, termelőeszközökből,

ami külkereskedelmimérleg-gondjainkat növeli, ha a termék tőkés piacon nem értékesíthető. A tőkés technikai transzfernek a legfőbb korlátja azonban szűkös devizahelyzetünk. Mindezek következtében a tőkés technikai transzferrel kapcsolatos politikánk nagy körültekintést és célratörő szelekciót kíván. Oda kell irányítanunk, ahol tartós versenyképességünket mozdítja elő, és ahol honosítására és továbbfejlesztésére a feltételek biztosítva vannak.

A technikai transzferrel kapcsolatos helyzetnek nem lebecsülendők a politikai vonatkozásai sem. Főleg a fiatal generáció mind nehezebben fogadja el műszaki elmaradásunk történelmi okokra hivatkozó magyarázatát. Személyes élmények híján negyvenéves fejlődésünk történelmi horderejét sem érzékelik valódi jelentőségének megfelelően. A haladó szelleműek a velünk összemérhető fejlett és fejlődő országokhoz viszonyított helyzetünk elemzését tartják szükségesnek, a kevésbé lojális rétegek pedig a legfejlettebbekhez viszonyítják színvonalunkat. A fiatalok nem annyira a visszapillantást, hanem az előretekintést szorgalmazzák. Dinamizmusuk, alkotó energiájuk kibontakoztatásához is a legfőbb mozgatóerő műszaki fejlődésünk perspektívát nyitó felgyorsítása.

Természetesen a legátgondoltabban kialakított gazdasági környezet is csak akkor képes a gazdasági és műszaki fejlődést felgyorsítani, ha megfelelő társadalmi feltételekkel találkozik. A szellem, a légkör, az emberi tényezők, a különféle motivációk, a befogadókészség az innovációra a műszaki fejlődésben alapvető szerepet játszanak. Alakításuk azonban sokkal nehezebb, mint a gazdasági szabályozók kimunkálása. A társadalmi feltételek megteremtésének feladata megoszlik az állami, illetve vállalati vezetés és a politika között. Minden szinten rendkívül nagy a pártszervezetek felelőssége, elsősorban a szemléletformálás és a káderpolitika tekintetében. E nagy súlyú gazdasági és társadalmi feladatok megoldására csak akkor törekedhetünk a siker reményében, ha értelmiségünk maga is szerepet vállal a kiútkeresésben. Alkotó munkájával – a sokszor nehéz körülmények ellenére – törekszik a gazdálkodás egyénektől és kollektíváktól függő feltételeinek javítására, a közvélemény pozitív irányú befolyásolására; mindezzel cselekvő módon segítve elő a műszaki fejlődést és a gazdasági megújulást.

Társadalmi Szemle, 1987. 5. sz.

III.

Társadalomkép és társadalmi folyamatok a 80-as években

Szekcióvezető:

KULCSÁR KÁLMÁN –
az MTA főtitkárhelyettese

SZABÓ KÁLMÁN

A tulajdonviszonyok változásai és társadalmi következményei

A szocialista előrefejlődés előtt álló legfőbb akadályok igen sokfélék és összetettek. A társadalomnak mindenekelőtt a gazdasági színtéren kell véghezvinni az MSZMP KB 1986. novemberi ülésén meghirdetett *fordulatot.* Az irányelvek kulcsszavai: külgazdasági egyensúlyba kerülés; gazdasági verseny- és exportképesség; a termelési struktúra piacorientált korszerűsítése; a modern technológiák gyorsított meghonosítása; ily módon kikerülni a túlzott eladósodottság és alacsony hatékonyság okozta stagnációból az általános jólétet tartósan megalapozó intenzív növekedési pályára. A fordulat feltételezi a gazdasági *reform* következetes folytatását, sőt annak kiterjesztését és elmélyítését. *Kiterjesztés* a társadalmi-politikai színtéren jelentkező tendenciák, progresszív erők felsorakoztatása irányában, a visszahúzó törekvések, magatartások háttérbe szorítására, többek közt intézményi változtatások és konstruktív tudati befolyás révén. *Elmélyítés* a társadalom gazdasági bázisának (s ezzel a politikai, népi bázisának) legbelsőbb összefüggései, sajátos vonásai kiteljesedése irányában. A fordulat magában foglalja a gazdaságpolitika, a gazdaságirányítás súlypontjának áthelyezését az elosztásról a termelésre, a mennyiségi növekedésről a minőségre, a túlzottan fogyasztói érdekről a gazdasági eredményességre, tehát a teljesítményarányos és a társadalmi hasznot hajtó tevékenységhez fűződő érdekeltségre. Mindezek a problémák szorosan és többnyire közvetlenül összefüggnek a szocialista gazdasági működés alapjául szolgáló tulajdon rendszerével, mindenekelőtt a domináns állami tulajdonforma kérdésével. Kifejtésem arra irányul, hogy érzékeltesse azokat a következtetéseket, amelyek szerint égető társadalmi-gazdasági problémáink megoldásának *kulcsát* az állami tulajdonviszonyok korszerűbbé tétele jelenti. Konkrétan egy *köztulajdonosi társasági rendre való* fokozatos – természetesen igen gazdag formaváltozatokban realizálódó – átállás objektív szükségességét és lehetőségét igyekszem vázolni. Ezt követi a várható társadalmi kihatások tárgyalása.

A tőkés magántulajdonban lévő üzemek, bankok államosítása – nemzetközi tapasztalatok alapján mondható ez – fontos és elkerülhetetlen lépés a korábbi, reakciós rendszer felszámolásában és egy széles népi bázisú társadalmi-gazdasági rendszer kezdő alapjai megvetésében. Nálunk a szovjet hadsereg fasizmus feletti győzelme nyomán kibontakozó baloldali társadalmi erők először a régi elnyomó apparátusok helyén kezdték a közhatalmukat kiépíteni. A nagybirtokok paraszti kézre adásával indult el, majd a nagytőke kisajátításával folytatódott a rendszerváltozás. Az államosított üzemek tulajdonjogi formája a felépítmény részéről az új erőviszonyok, a legszélesebb emberi termelőerők új anyagi státusának intézményi megszilárdítását szolgálta. Az állami szektorra alapozva kerülhetett sor a gazdaság működési rendszerének, a tervgazdálkodás mechanizmusának kiépítésére. Emlékeztetni kell rá, Magyarországon – főként a mezőgazdaság kistulajdoni jellege miatt – elég széles körű maradt az árucsereviszonyok (bár egyre korlátozottabb módon), az árupiac, nem kevésbé a munkapiac tere. A tőkepiac régi formái szűntek meg nagyon gyorsan. Nem volna igazságos megfeledkezni arról a támaszról sem, amit az állami tulajdonnal biztosított anyagi források a szocializmus érdekelt erői számára jelentettek a hatalmi és anyagi pozíciójukat vesztett csoportok – méghozzá mesterségesen is élezett – rezisztenciájával szemben. A korábbi vagyonosi és nincstelenségi polarizáció megszűnt, az ipari foglalkoztatottság rohamosan kibővült, a gyárosok és megbízottaik helyére új vezetők kerültek a dolgozók soraiból, megnyílt a magasabb iskolai tudás megszerzésének lehetősége gyermekeik számára. Mindez antikapitalista, az új rendet igenlő töltést adott az állami tulajdonnak.

Tartalma azonban egyre jobban elhalványult, kiüresedett. Új munkaerők seregei áramlottak a mezőgazdaságból és családi körből az állami szektorba, akik azelőtt maguk gazdálkodhattak; megkezdődött a munkásnemzedék váltása is. A folyamatot felgyorsította a forszírozott iparosítás, amellyel kapcsolatban a gazdaságpolitika napi érdekeiktől elszakított és közérdekűnek deklarált célokat vetített eléjük. Mint ismeretes, súlyos bajok keletkeztek az ellátás, a reáljövedelmek alakulásában. Mindinkább meglazult az emberek viszonya a termelési eszközökhöz, amelyet az általuk alkotott munkakollektívák és lakóhelyi közösségek, valamint a döntést motiváló pénz szerepét felváltó tervmutatók lettek volna hivatva közvetíteni. A központi gazdaságigazgatás által gyakorolt anyagi hatalom a dolgozók számára rendkívül elvonttá, elidegenedetté tette az állami tulajdont, kedvezett a bérmunkási magatartás továbbélésének;

eközben a tárgyi körülmények és mechanizmusok oly módon alakultak, hogy gyakorlatilag múltba merült az elbocsátás és a munkanélküliség fenyegetése, de ezzel megingott az üzemi világra jellemző fegyelem és szervezettség.

1956 után főként az ellátás javulása, a fogyasztási színvonal emelkedése, és az a körülmény, hogy a mezőgazdaság szövetkezeti rendszerre történő átállásával felszabadult százezreknek az ipar munkahelyet adott, szűkítette az állami tulajdon elvontsága miatt előálló hézagot. Kivált a személyi tulajdon gyarapításának lehetősége hatott ilyen irányban.

Újabb fejleményt jelentett e tekintetben az 1986-os mechanizmusreform elindulása. Főleg a háztájival, a mellékfoglalkozással, a tartós javak és bizonyos ingatlanok megszerezhetőségével tovább bővült a keresetköltés tere. Ezenkívül a vállalati önállóság jogi és bizonyos anyagi feltételeivel a kollektívákhoz közelebb került, a vállalati vezetőkre decentralizálódott a döntési hatalom. Az üzemi demokrácia képében lehetővé vált az „alulról jövő ellenőrzés", sőt bizonyos érdekeltségi motiváció is létrejött a vezetési folyamat feletti ellenőrzésben. Azonban egy alaptényen mindez nem változtatott: miközben az állami tulajdon megmarad az eredendő – formális tulajdonjogi – *egyöntetűségében* az áru–pénz viszonyok szocialista sajátkénti elismerésével, a vállalati önálló gazdálkodás kereteinek megteremtésével gyakorlatilag legitimálódott az elméletileg rég felismert faktális igazság, a *gazdasági elkülönültség*.

A gazdálkodási önállóság mikroszinten tehát nem kapta meg adekvát tulajdonformáját: a termelési tényezők használata, a gazdálkodás igazgatása decentralizálttá vált, viszont a termelési tényezők – különösen a felhalmozott és tartósan lekötött vagyonérték – feletti rendelkezési hatalom makroszinten centralizált maradt. Ez eleve akadályozta a termelési tényezők – kivált a tőke – piacainak az árupiacokkal többé-kevésbé egyező létrejöttét; az egyik piac síkjáról a másikak síkjára való átváltást, még szabályozott formában is. A tényezőpiacok fejletlensége ellene hatott az árupiacok (bel- és külpiac, fogyasztói és beruházási piac) reformmal meghirdetett aktivizálásának, a túlzott árkötöttségek és a túlzott jövedelem-újraelosztás megszüntetésének. Az utóbbiak pedig gátolták mind a munkapiaci, mind a tőkepiaci aberrációk és „üres terek", hiányok és feleslegek visszaszorítását.

A gazdálkodási önállóság (elkülönültség) és az állami tulajdon tagolatlan formája közötti aszinkronitás igen elevenen játszott közre abban is, hogy a nyereséghez fűződő vezetői és kollektívaérdek ténylegesen kezdettől fogva alárendelődött a bérnövelési érdeknek. A nyereségrészesedési rendszer eleinte még ígéretesnek tűnt; de nagyon hamar megmutatkozott, hogy nem képviselhet komoly el-

lensúlyt se a bérköltség, se a beruházási igények feltornászásának hajlamával szemben. Más szóval, nem jelent meg mikroökonómiai szinten se a vezetőknél, se a kollektíváknál olyan erejű vállalati érdek, amely a személyi jövedelmek (alapbér és mozgóbér) formáival vetekedve a hosszabb távú stratégiai kritérium mozzanatát, így a más területre való befektetésének perspektivikus szempontját is kellő arányban kikésztette volna.

Nem vitatható el, hogy történtek hosszabb távra kiható és hasznot hajtó kezdeményezések, sikeres mikroszintű fejlesztések. Egyes kiváló vezetők személyi kvalitásain kívül azonban számos ezoterikus – kivételező támogatás, jó összeköttetés stb. – tényező is belejátszott ebbe. Ritkán mondható el, hogy a jövőre vonatkozó esélyek közül a reálisan kínálkozó jobb megoldást az aktuális személyi jövedelem lehetséges növekménye rovására választották. A rövid távú érdekeltség szinte kizárólagos dominanciája egyik oka és következménye volt az említett aszinkronitásnak. Így köze volt ahhoz is, hogy a beruházások döntő része centralizált maradt (célprogramok) és központosítva történt a „tőkeáramlás" már azelőtt is, hogy a külgazdasági nehézségek nagymérvű jövedelemelvonásra, a szabályozók változtatására kényszerítettek. Az aránylag jelentős felhalmozás a 70-es évtized során sem vezetett alapinnovációkra, illetve a technikai fejlesztés, az alaphatékonyság jelentős gyorsulására. Ez a tény különben frappáns cáfolata annak a vélekedésnek, amely egyedül a beruházási szűkösséget okolja a műszaki haladás és a hosszú távú szempont elhanyagolásáért. De ugyanilyen erejű megkérdőjelezése annak is, hogy az intenzív fejlesztés, a gyorsan változó piacok, a csúcstechnológiai innovációk korában – még ha hibátlan volna is a gazdaságpolitika – a vállalatok helyett és érdekeltségük ellen akár a legjobb központi apparátusok képesek lennének megbirkózni a termelési s a termékstruktúra piacorientált változtatásával, az erőforrások dinamikus korszerűsítésével!

Milyen tanulságot szűrhetünk le az elmondottakból? Olyasmit, hogy a gazdasági reform csak részben válthatja be az ökonómiai szempontból teljes joggal hozzá fűződő reményeket, ha az csak a piaci tényezők aktivizálását segítő intézkedésekre, és ha csak a tudományosan megalapozottabb népgazgasági tervezés szerepének növelésére szorítkozik. A struktúraváltást, az exporthatékonyságot, versenyképességet az objektív lehetőségek határvonalait megközelíteni a legreálisabb koncepciózus gazdaságpolitika, s népgazdasági tervezés és a legragyogóbb piacépítő kormányzati reguláció sem képes az esetben, hogyha nem megy végbe az állami tulajdonviszonyok hozzáigazítása ahhoz a tényhez, hogy a munkák kifejtése, az erőforrások ésszerű lekötése közvetlenül csak önfinanszírozó vállalatok által történhet.

A legújabb közgazdasági kutatások és tapasztalati elemzések az állami tulajdon árutermeléshez illeszkedő tagolásának olyan módjait tekintik reálisnak, amelyeket gyűjtőszóval *köztulajdonosi társasági formának* lehetne nevezni. A népgazdaságnak azokon a területein, ahol (a világban mindenütt) csak nagyüzemi és középüzemi bázison szervezett vállalatok tudnak versenyképesek lenni, ezt a formát kellene – előbb kísérletezve, majd kiigazítva – meghonosítani. A megoldás feltételezné, hogy minden vállalatnak *legyen saját alaptőkéje,* amellyel csak ő rendelkezhet (természetesen megfelelő szabályok szerint), amely anyagi *fedezetéül* szolgál a felvett hiteleinek, kibocsátott kötvényeinek, és ahol a tőkevagyon értékváltozása jelenti a *vállalat nyereségét,* illetve *veszteségét.* Hozzá tartozna továbbá *tulajdonjegyek* (részvényjellegű értékpapírok) kibocsátása egyfelől jogi személyt jelentő más vállalatok, konszern vagy holdingrendszerű – kötelezően vegyes profillal, több ágazatban fungáló – képződmények, bankok részére, másfelől saját vezető és nem vezető beosztásúakból álló kollektívái, illetve ezeken keresztül egyes dolgozói részére. Munkabérükön felül ők – a vállalati tőkeérték egy eszmei hányada erejéig – a képződő nyereség osztalékalapjából juthatnának jövedelemhez, illetve tulajdonjegyük névértéktől eltérő beváltásával élvezhetnének árfolyamnyereséget, vagy szenvednének árfolyamveszteséget. Olyan köztulajdonosi társasági érdek jönne tehát létre, amely a tőkevagyon értéknövekménynek maximálásában jelenne meg tőkejövedelem-érdekeltségként; ösztönözne és kényszerítene a fajlagos költségcsökkentéssel összhangban álló teljesítményarányos bérpolitikára, ésszerű munkaerő-gazdálkodásra, valamint gyártmány- és technológiafejlesztő, akár alapinnovációk kockázatát is vállaló befektetésekre, s ha adott pillanatokban ez jobbnak mutatkozik, banki megtakarításokra stb.

Úgy lehetne összegezésként megfogalmazni, hogy a *köztulajdonosi* társasági forma (vagy ehhez hasonló tőkevagyon-érdekeltségi rendszer) *közös nevezőjét* képezi a *terv* és a *piac fogalompárjának.* Azzal ugyanis, hogy a vállalati érdek tartalmazná a mai munkajövedelemhez kapcsolódó rövid távú érdekek mindenkori összehangolásának szükségességét a befektetésekhez, ezek megtérüléséhez kapcsolódó hosszú távú érdekkel, több rég óhajtott célnak juthatnánk a közelébe.

Először is, olyan vállalati stratégiai tervek készülnének, amelyeket a saját jól felfogott érdekükben igyekeztek optimálisan kialakítani a reálisan lehetséges variánsok közül. (Hiszen a kudarc következményeit se a társaság által választott vezető, se a társaság, se annak részeseként a kollektíva másra át nem háríthatja, s tőle – a

stabil adókon túl – az extra hasznot nem konfiskálhatja.) A saját érdekeken nyugvó vállalati stratégiákra a népgazdasági tervezés úgy építhetne, mint eleven szakmai (s emberi) bázisra. Kiemelhet közülük egyeseket felgyorsításra, diszpreferálhat másokat a makroökonómiai prioritások (infrastruktúra, egyensúly, a nem anyagi ágakkal való tevékenységcsere, az ökológiai prevenciók, a nemzetközi együttműködési politika stb.) érdekében.

A köztulajdoni társasági forma felfokozná a piacorientáltság kényszerét. A mának élés, az aktuális vevőkör megsarcolásának ösztöne helyett a vevőkör tartós megtartásának és a távlati piacteremtés igényének törekvését éltetné. A versenytárs pozícióveszélyeztető mozgásának felismerése újdonságok, technikai innovációk elkezdésére késztetné; egyáltalán, megnövelné annak a hajtóanyagnak az „oktánszámát", amely a regulált belpiaci kínálat, s a külpiaci hullámverések „szerkezetét" mozgásban tartja.

A fajlagos költségemelő bérfejlesztést belülről kellő intenzitással ellensúlyozó távlati érdekeltség (kivált, ha az a piac és központi szabályozók nyomásával is párosul) módot adna a központi keresetszabályozás feloldására egy általános vásárlóerő-szabályozás rendszerében. Ezáltal kibővülne a vállalatok mozgástere egyfelől a béralap és a létszám, másfelől a jövőre megtakarított bérnek fejlesztésre, a bővítési források egy részének bérre való konverziójára; nem különben az élőmunka és az anyag költségelemeinek egymással történő helyettesítésére.

Azáltal, hogy a nyereség „feje tetejéről" (mint az állami költségvetés változásától függő változóból) a „talpára" állhatna (azaz közvetlenül a társadalmi tőke adott részében bekövetkezett változásoktól függene), a nyereségráták képében megjelennének a vállalatokban zajló munka, műszaki-gazdasági szakszolgálati (fejlesztő, szervező, marketing stb.) tevékenység piaci realizálással elismert objektív mutatói. E paraméterek trendjei a mikrogazdálkodás valóságos hatékonyságát fejeznék ki, s vele a vezetés, a köztulajdonosi társaság stratégiáját minősítenék. Azonban a mérlegekből, a stratégiákból következtethetők lennének a jövőt jelző kilátások is, amelyek aztán a vállalkozásban részt vevők értékpapírjainak árfolyamát alakítanák. Ez pedig az élénk tőkeáramlásnak, az ehhez szükséges likvidhányadok gyakorlatának vetné meg alapját, következésképpen a népgazdasági struktúrapolitika előtt egyengetné az utat. De elősegítheti annak az aszimmetriának az áthidalását is, amely az árupiaci egyensúlyba jutás és a munkapiaci egyensúly között egyébként súlyos mértékben és tartósan keletkezhetne.[1]

[1] Ferge Zsuzsa mutatott rá erre az eshetőségre a „Gazdasági reform, szociálpolitika és legitimáció" c. cikkében. Valóság, 1986. 10. sz.

A monetáris politika és a költségvetés intézményére hárulna a nemzeti valuta értékmegőrzésének, egyáltalán az értéktörvény érvényesítésének feladata. Az nevezetesen, hogy a központi elvonási-támogatási mértékek, az ár-bér ügyi kötöttségek el ne mossák a különböző ágak átlagos tőkelekötése, valamint az egyes vállalatok egyéni ráfordításai, s eszközigényességei közötti szükségszerű differenciákat.

A helyszűke és a téma nem engedi meg a probléma szakmai vonatkozások[2] és a megoldások körüli viták ismertetését. Az útkereső fejtegetéshez mindazonáltal érdemes három megjegyzést fűzni.

a) A szocialista társadalom nem hunyhat szemet a felett a sokszázados tény felett, hogy valamennyi anyagi érdek közül mindenkor a tulajdonosi érdekek voltak a legkeményebbek és a legtartósabb hatásúak. Tulajdonosi bázison lehet hatékony a bérleti vállalkozás is.[3] Ami történelmileg újat jelent, az abban áll, hogy most a szocialista tulajdon dominanciája esetén kell az egyének, a kollektívák, valamint az egész nép (állam) visszacsatolásos kapcsolatát a termelőeszközökhöz mint sajátjukhoz kiformálni.

b) Elméletileg pedig sem a társulási formák (részvény-, közkereseti, betéti stb. társaságok) tapasztalatainak szelektív felhasználása, sem a kollektíva részvételének önkormányzati módozata nem jelent eredeti elképzelést; mindkét lehetőséget már megtaláljuk a klasszikusok műveiben is.[4] A profitráta mint értékelő is csupán az extenzív fejlődés gyakorlatához képest jelent újat, de nem a marxi elméleti örökség szempontjából, amelyet egészében kell – mutatis mutandis – a szocialista gazdasági ökonómia forrásának tekinteni. Az újítást csupán e három fogalom – az önigazgatás, a tőkevagyon és a nyereségráta – egybekapcsolásának gondolati kísérlete képezi; igazolását csak a hazai és több szocialista ország beinduló próbálkozásainak gyakorlata adhatja meg.

c) Annyi bizonyos viszont, hogy mivel a valóságos tulajdonviszonyoknak mindig rendszermeghatározó szerepük van, az állami szektor szervezeti egységeinek vagyonérdekeltségi rendre történő áttérése normatív erővel befolyásolná a makrogazdaság egész működési mechanizmusát, s ez kisugározna a társadalmi folyamat más szféráira.

[2] Vagyonérdekeltség – reform című tanulmánykötet (Közgazdasági és Jogi Kiadó 1987) bővebben tájékoztat ezekről.

[3] Amint erre Szung Jang-jen rámutat a tulajdonrendszerről írt cikkében. Csingcsi Jencsiu c. lap 1986. 9. sz.

[4] Lásd MEM 25. köt. 415–416. old.

Eddig a figyelmet az állami tulajdonra mint tulajdonviszonyainknak az ország jövőjét – a szövetkezetekkel és a kisvállalkozói tulajdonviszonyokkal értelmes szimbiózisban – elsődlegesen meghatározó szektorára összpontosítottam. Az ebben bekövetkező tulajdonváltozások társadalmi folyamatokra gyakorolt hatásaival csak mint várható fejleményekről, csak hozzávetőlegesen és természetesen nagy hibalehetőséggel foglalkozhatom. Annál inkább, mert a következményeket nehéz lenne elválasztani a reform egyéb gazdasági és nem gazdasági intézményeket érintő sok más intézkedésének hatásaitól. De azt, hogy e döntő tulajdonformán korszerűsítő módosításoknak kell történnie, a hosszú távú masszív vállalati vagyonérdekeltség létrehozásának nyilvánvaló kényszerűsége támasztja alá. Máskülönben ugyanis éppen e magisztrális vonalon elkerülhetetlenül kisiklana az innováció, a piacokhoz alkalmazkodó struktúraváltás sorsfordító ügye. Ráadásul, ha nem lépünk előre a hosszú távú érdekeltség útján, amelynek léte teljesen elválaszthatatlan a mindenkori tulajdonformától, nehéz elképzelni, hogy a gazdasági döntések orientálására hivatott paraméterek – az árak, bérek, költségvetési normatívák, kamatok, valutaárfolyamok stb. – lényeges torzulást ne szenvedjenek, s ezáltal a rossz jövedelmezőségi arányok ne okozzanak az erőforrások allokációjában súlyos félresiklásokat.

A szekció témakörét illetően elsőnek említem a leglényegesebb evidenciát. Azzal, hogy a tulajdon szocialista megújítása lényegesen hozzásegíti a népgazdaságot valódi hatékonysági többlethez, az *állam többet nyújthat szociálpolitikai célokra* a gyorsabban képződő jövedelemnövekményből. Ezen belül a szociálpolitikai funkciókat ellátó intézmények helyi forrásainak a feltöltése, szolgálataik anyagi alátámasztása is megerősödne a gazdasági szervezetek részéről.

Ami a *munkaidőalap* egészét és *megoszlását illeti,* véleményem szerint a tulajdonviszonyok korszerűsítése, amennyiben a dolgozók és kollektíváik „részvényesi" státusa is kellő intenzitású, nem nehezíti a strukturális átrendeződéssel szükségképp együtt járó foglalkoztatási, munkahely- és szakmaváltoztatási gondokat. Sőt talán gyorsítólag hat. Ezzel szemben a tulajdonosi magatartással gazdagodott többségi szolidaritás, kollektív bölcsességi alapon, támaszul szolgálhat a vezető számára, hogy az emberségesség ne szenvedjen sérelmet. De adott esetben segítségére lehet a legjobb elhelyezkedési út kiválasztásában is azoknál, akik munkájuk alapján egyébként kiérdemlik ezt. Az elmenők, a kilépők különben pót-

lően összekötő kapocsként funkcionálnának. Végső kimenetelében az egyenlő esélyű szektorköziség az osztálykülönbségeket az ágazati sajátosságokban gyökerező paratechnikai különbségekre redukálná.

A társadalmi munkaidőalap megoszlását a tulajdonreform kétféleképpen befolyásolhatja. Egyrészt a társadalmilag hasznosabb munkafunkciók és munkahelyek súlyának megnagyobbodása által (jövedelmezőségi hatás), másrészt a fokozott teljesítményarányossági elv és részvényesi jövedelem kilátásai által, amennyiben bizonyos idő múltán lecsökkenthetik a kötelező munkaidőn túl végzett melléktevékenységek körét. (Eközben az önálló kisáru-termelői és szolgáltatói kör kiszélesül.) Lényeg az, hogy egészében véve bekövetkezik a főmunkahelyi tevékenység súlyának és értékképző erejének fokozódása. (A részfoglalkoztatásra és a házimunka-vállalásra vonatkozó hatást elemezni kellene.)

Elég nagy valószínűséggel megbecsülhető az, hogy a tulajdonforma korszerűsödése – a reform más lépéseivel egyetemben – jelentős jövedelemátrendeződést okozna. Adottnak véve a reáljövedelem szintjét, megugranának az állampolgárok tőkejövedelmei és *viszonylagosan* csökkenne a munkajövedelmek súlya. (A juttatásoktól eltekintek.) A munkakereseteken belül tendenciálisan megnövekedne a versenyképesebb, magasabb jövedelmezőségű munkahelyek dolgozóinak bére és/vagy – reálisan, illetve potenciálisan – a tőkejövedelmük is. Minden, a reform hatását felismerő és helyesen ténykedő vállalatnál a középmezőnyhöz képest feltehetően kimagasló keresethez vagy tőkejövedelemhez juthatnának azok, akik egyéni újításokkal, életrevaló ötletekkel, helytállásukkal, minőségi teljesítményükkel a kollektíva, a társasági tagok által is észlelhetően jobbították a vállalat eredményét, gyarapították vagyonértékét. A költségérzékenység és a költségelemek szabadabb konverziója kipréselné a szervezeteken belüli felesleges rezsitényezőket, emellett a megélénkülő vállalati versenyszellem nem átallana olyan, most lefitymált pórusokba is behatolni, ahol kontárok és mások, kihasználva a hiányt, jogtalanul vagy méltánytalanul sokszoros jövedelmeket vágnak zsebre. Valószínű tehát, hogy a szóban forgó módosulások az árnyékgazdaság visszaszorulása irányában is kedvező befolyást gyakorolnának.

Nem hagyható említés nélkül egy másik várakozás sem. Ahol kül- és belpiacokon a nagyobb vállalati méretezés és diverzifikáció a versenyképesebb, ott idővel ezek és döntően csakis ezek maradnának talpon, érnének el tartós gazdasági eredményeket, tennének szert jó hírnévre. Ahol viszont a kisebb méret vagy az individualitás, a kreativitás és mozgékonyság a versenyképesebb, ott ezek a vállalkozások és tartósan csakis ők maradnának porondon. Hosz-

szabb távon minimálisra szűkülnének azok a jelenségek, amelyek a redisztribúció paternalista és más torzulásai folytán huzamosan és jelentős részben *idegen munkából élést* biztosítanak, kiáltó ellentétben a szocialista termelési mód kizsákmányolásmentes jellegével.

Elég nagy mértékben az állami tulajdon magánelsajátítással szembeszegülő – mikroökonómiai tagolásának tulajdonjegyes formájából következne, hogy lényegesen megváltozna a személyi vagy a kisvállalkozói tulajdon „anyagának", az egyéni vagyonoknak az összetétele. A nemzeti vagyont pusztító illegális eltulajdonítások megcsappanására bizton lehet számítani. (15 évvel ezelőtt a Taurus vállalat részjegyes rendjének az üzemi anyag- és eszközvédelem volt az egyik legszembetűnőbb megnyilatkozása.) Minek folytán az értékpapírok válhatnának az állampolgárok egyéni vagyonának alkotórészeivé, a személyi adózás mellett ez oda hatna, hogy mérséklődjön az öncélú tezaurálás, a kincsként rejtve tartott értéktárgy, és növekedjen az a hányad, amelyet a gazdasági vérkeringésbe vagy szociális-kulturális-kommunális létesítményekbe visszaáramló jövedelem értékjelei tesznek ki. Miután a jövedelemreciklizálódás megnövekedett összege legalábbis biztonsági tartalékul szolgál, ezen a ponton jelentkezik egy ellentendencia azzal a szellemi kártevéssel szemben, amely egzisztenciális okokból ma a nemes hivatás gyakorlásától való szakításra, magas szakértelmet nem igénylő munkák vállalására kényszerít.

Kisebbedne talán a hátrányos helyzetűeket – és a gátlástalan szerzésvággyal megvert irigyeket – jelenleg annyira indulatba hozó olyan luxus- és presztízstárgyak jelenségköre is, amelyek onnét erednek, hogy a kisvállalkozók (egyének, szövetkezetek, polgárjogi társulások tagjai) arra vannak ösztönözve, hogy a tényleges sikerekből eredő jövedelmeiket igényen felüli privát célokra költsék el. Ez következik be azon a kritikus ponton, amikor gyorsan meg kellene sokszorozni az alaptőkét ahhoz, hogy a szérianagyság követni tudja a hirtelen kitágult piaci keresletet; ehhez azonban a kisvállalkozás saját bevételei csekélynek bizonyulnak. Egyedül valamely nagyobb vállalattal való fuzionálás segítene ilyenkor, ami azonban ma felérne a kisvállalkozói vagyon állami kisajátításával. A problémán csupán az állami vállalat alkalmas társulási formája segíthet, amikor is a tőketársítás arányának rögzítése egyben az elérendő nyereségnövekményből való részelésre ad jogot a volt kisvállalkozóknak.

A két termelőosztály azonosulásának egyébiránt már régóta bizonyíthatóan megindult folyamatát lényegesen az lendítené előbbre, ha nemcsak az iparban, hanem a mezőgazdaságban működő szövetkezetek is áttérnének a tőkevagyon-érdekeltségi formára, aminek különben biztató jelei mutatkoznak. Amennyiben megtörténne a ráállás, a termelési viszonyok determináló és gazdálkodási mozgásteret tágító ereje szektorközileg azonos platformra jutna. Ily módon a gazdasági szabályozók, amelyek ma történelmi okokból még sokszor inkább elválasztanak, a kor tényállapotának megfelelően összekötő kapocsként funkcionálnak. Végső kimenetelében az egyenlő esélyű szektorköziség az osztálykülönbségeket az ágazati sajátosságokban gyökerező paratechnikai különbségekre redukálná.

Ezzel szemben viszont a termelők osztályán (osztályain) belül *átmenetileg* feltétlenül tovább fokozódnának az ugyancsak paratechnikai viszonyokból táplálkozó társadalmi egyenlőtlenségek, kifejezvén az egyes tevékenységi ágak, települések különbségeit és persze a populációs és kulturális-civilizatorikus eltéréseket. Magától értetődő azonban, hogy ez a rétegdifferenciálódás nem mehet végbe azoktól a különbségektől önállósultan, amelyek konkrét pályákon startoló gazdálkodói szervezetek pozícióiban, több más ok közt a nyereségrátától függően, szükségszerűen megmutatkoznak. Az ilyen pozicionális különbségeknek azonban – a köztulajdonosi társasági forma által közös nevezőre hozott gazdasági mechanizmus logikája szerint – az eddigiekhez képest kevésbé lehet hosszú távon konzerválódniuk (allokációs dinamizmus!). Emellett azzal a közös alappal kell közeli kapcsolatban maradniuk, amelynek határvonalait a vállalati eredmények társadalmilag szükségesként elismert ekvivalens mértékkel mért különbségei rajzolják ki.

Pozitív elmozdulásra számíthatunk továbbá a vállalatokban, s a velük rendszeresen érintkező magas kvalifikáltságú értelmiségieknek és a közvetlen termelési folyamatban munkálkodó kollektívák legprogresszívebb csoportjainak viszonyában. Főképp a technikai és a gazdasági megoldások eredményei, a képességek alkotói megmutatkozásának lehetőségei, valamint a kölcsönös egymásrautaltság és eredményérdekeltség megnövekedett ösztönző és kikényszerítő hatása működik közre az összekovácsolásban. A vállalati jövedelmi és státushelyzet javulása feltétlenül siettetné egy kedvező fordulat bekövetkezését a szociális-kulturális front értelmiségeinek igencsak elmaradt fizetési körülményeiben. Legelőbb talán azokban, akik a lakosság legszélesebb tömegeivel állnak érintkezésben. Hiszen egy teljesítményorientáltabb társadalmi közeg nyílttá vált

önérdekből tart igényt arra, hogy intellektueljei hivatásuknak éljenek és alkotó invencióval végezzék szolgáltatásaikat.

Feltételezhető szintúgy, hogy a társtulajdonosi mivolt és a racionálisabb érdekeltség bomlasztólag hat bizonyos – a tisztán pozíciókból, hatalomgyakorlásból származó – „úr–szolga" beütésű függőségi kapcsolatokra, a különféle negatív asszociációkra. S ha átvilágítást nyernek mind a vállalati, mind a központi szakapparátusok, megszabadulván meddő szerepüktől, kitisztul az őket körüllengő homály, s az egymás megértésének készsége nyomul a „más hajón evezés" érzése elé.

Minden igazi reform a tömegek gyakorlati nevelődésének „magasiskolája". A megszokottól eltérő kényszerlépések sokaknak szükségképpen megrázkódtatást okoznak. Az emberek, akik sorsukat pályára állítottnak, tudásukat kielégítőnek, magukat érdekközösséghez kötöttnek tekinthették, arra döbbennek rá, hogy új utakra, pályamódosításra, nagyobb energiafokozatra kell átváltaniuk, képességüket másfelé latba vetniük. Annál kevésbé szabad esetünkben szem elől téveszteni mai állapotunk egyik gyengéjét: az emberek jelentős részéből hiányzik a saját sorsukon és a közvetlen környezetükön való fordítani tudás szilárd hite. Ezt adhatja vissza az erős érdekeltséggel telített köztulajdonosi társasági formák meghonosodása. Joggal várható tőlük főleg a gazdasági feladatokra irányuló konstruktív magatartás aktivizálódása. A szabaddá tett mozgástér és a körülmények állásáról helyesen informáló jelzőrendszer oldozhat csak igazán ki a valósan létező, vagy az annak hitt lekötözöttségből.

A tulajdonviszonyok szabta *gazdamagatartás* jelenléte a legfőbb feltétele annak, hogy a jó munkára, az alkotásra ösztönzés hagyományos faktorai mindenütt visszanyerjék becsüket. Így a teljesítmény mennyiségéhez és minőségéhez igazodó bér és fizetség, mert ellenkező esetben a megszűnés veszélye fenyegeti a munkakört, a keresetet. Aztán a szakmai hozzáértés, az elsajátított mesterség és az újítóképesség keltette büszkeség, valamint annak tudása, hogy amit végzünk, az fontos, tehát elismerést érdemel, tiszteletet parancsol. Ilyen morál nem állhat újra vissza egyhamar még akkor sem, ha mindenütt megszigorodik a vezetés, ha kiegyensúlyozottá válik a munkapiac. A „tulajdontalanságot" kell a tulajdonosi felelősségnek felváltani ahhoz, hogy messzelátó vezetőket válasszanak és a rátermett vezetők, a nagy tudású szakemberek mögé még kellemetlen helyzetben is felzárkózzék az igyekvő emberek derékhada: a tulajdonosi társaság.

Nem mellékes az sem továbbá, hogy a mélyenszántó reform *nyitottabbá* teszi a dolgozók széles rétegét más (belföldi és külföldi) partnervállalatok és a különböző társadalmi csoportok felé. Hiszen

a társtulajdonosi érdekeltség és részvétel a stratégiai döntésekben eleve arra bír mindenkit, hogy igyekezzen túltekinteni az üzem, a vállalat kerítésén, ne tekintsen kívülállóként vezetőire és ne legyen közömbös üzemének se belső rendje, se külső tekintélye dolgában.

Az, hogy tömegek lehetnek részvényesek, tulajdonjegy-birtokosok – el kell ismerni, ezen a tájon elég szokatlan jelenség. De nem az-e történelmileg maga a társadalmi tulajdon? És nem észleljük-e a hullámszerűen terjedő érdeklődést a megtakarítások értékpapírhoz kötődő formái (részjegy, kötvény) iránt? Vajon figyelmen kívül hagyhatjuk-e, hogy a mikroelektronikai forradalom korában élünk, amikor az egyre műveltebb dolgozók nagyon is jól tudják, hogy nemcsak az árujavak az ő alkotásaik, hanem vállalatuk anyagi eszközeinek, forrásainak az értéke is az ő sokévi kollektív munkájuk felhalmozása, és részei a társadalmi tulajdonban lévő nemzeti vagyonnak. Miért ne lehetne tehát előbb-utóbb a társtulajdonosi mivolt is ugyanolyan megszokott dolog, mint mondjuk az OTP-betét?

Elvégre többet is jelent betétnél, kötvénynél a tőkevagyon egy hányada erejéig tulajdonjegy birtokosa lenni. Közvetlenül érzékelheti, hogy pénze nem magától fiadzik, hanem az a gazdasági befektetéstől, a termelőtevékenység folyamában való „megforgatástól" tartja és növeli meg értékét. Eltérően a kötvénytől, betéttől – tulajdonosként ott szerepelni, ahol termelő vagyok, ahol ha mással nem, legalább saját munkámmal tudok hatni a vállalati működésre; vigyázni a minőségre, okosan bánni az anyaggal, géppel; szemmel tartani társaim igyekezetét; gazdagondossággal részt venni az érték megőrzésében és gyarapításában. És nem elszemélytelenedett viszonyból, hanem az érdekelt szemével tekinteni a főnökökre, a képviseletre. Szóvá tenni és tájékozódni! És mert értékpapírom garantált, jussot formálhatok a társaság vagyonhasznosítási tervei elfogadására, megváltoztatására. Végül is nem csupán hasznom, hanem közvetlen károm lehet abból, hogyha rossz lóra teszek, ha kedvezőtlenül fordul a gazdasági széljárás. Miért ne legyek tehát aktív a közgyűlés, az igazgatás és az ellenőri testület befolyásolásában mint résztulajdonos, aki ha nyugdíjba vonul, viheti a részjogát! És miért válnék ettől közömbössé úgy, mint munkavállaló? Ellenkezőleg. Ezután még kevésbé mindegy, miként bánnak a termelés tényezőivel! Azt is felhozzák, hogy a dolgozó félne kockáztatni osztaléknyi jussa elvesztését. De hát csakugyan az az előnyösebb, amikor tőle független döntések negatív következményét kell elviselnie?

A kiérlelt gazdaviszony *társadalmi szintéren* kiváltképpen a gazdálkodási kérdésekben szerzett jártasságon keresztül hasznosulhat. Olyan fórumokon, ahol a lakóhely, a területi szolgáltatások fejlesztési céljai felől kell nyilatkozni, másokat meggyőzni. Ez azért lé-

nyeges, mert a reform szükségszerű következményének kell tekintenünk amúgy is az ilyen fórumok érdemivé válását, és azt, hogy azokon például az infrastrukturális szféra létesítményeinek variációs tervei kerüljenek vitára, sőt kiválasztásra.

Tulajdonviszonyaink társadalmi jellegének konkretizáltabbá tételével elinduló mélyenjáró változás hathatós ellenerőt jelenthet az individualizálódással, a nem ritka lumpenesedéssel szemben. Mi tarthatna vissza bennünket e veszélyes irányzatok létezésének nevén nevezésétől? Ne feledkezzünk meg arról, hogy a mai gazdasági viszonyaink a mi nemzedékünk, a mi vezetésünk döntéseitől befolyásolva alakultak így, s nem másképp! Márpedig e konkrét körülményeknek is közük van a bérmunkásattitűd szívósságához, sőt a különböző devianciákhoz is. A hosszú távú komponensű érdekeltség valódi közösségek kovásza, az emberi kapcsolatok humántöltésének generálója lehetne a közvetlen munkahelyen is. Miért kellene sekélyes empirizmussal a meglévő viszonyok és beállítódások apologétájának felcsapni, lemondva konstruktív változtatásuk reális lehetőségéről? Mi tarthat vissza bennünket gazdasági viszonyok olyan átformálásától, amelynél fogva a sorsjobbítás megszerezhető esélye, az ön- és közérdek sarkall tulajdonosi munkásmagatartásra?

Tulajdonviszonyaink reformjának következetes folytatásában történelmi értelemben az egész nép érdekelt, konkrétan azonban a munkások, parasztok és értelmiségiek progresszív helyzetű legjava érdekelt. Ők szenvednek legelőször a hibák következményeitől, ők sínylik leginkább a jobbító változtatások előtt meredő intézményi akadályokat! Rájuk kell tehát elsősorban számítani, a belendítéskor mindenképpen. De ez nem elég. A továbbhaladás számára meg kell teremteni a legszélesebb tömegbázist. Milliók életkörülményeit csak széles bázison és csak megalapozott programmal lehet szervesen átalakítani. Ám, amit a „nép eleje" sajátjává tesz, az az irányvonal alapjában tudományosan helyesnek szokott bizonyulni. Ami pedig a nép egészével együttmunkálkodva megvalósul, az – a jövőkép mindenféle zavarától függetlenül – egyben a társadalmi haladás szocialista jellegének bizonysága lesz!

KOLOSI TAMÁS

Társadalmi struktúra, rétegződés, státus[1]

A GAZDASÁG TÁRSADALOMSZERKEZETE: KÖZELMÚLT ÉS JELEN

Jelenlegi társadalmi szerkezetünk közvetlen történeti előzménye egy olyan társadalmi újratermelési modell, amely a politikai állam és a civil társadalom kettősségének megszüntetésére, a társadalmi létszférák elkülönülésének, differenciálódásának megakadályozására és a politikai centrumnak alávetett integrálására törekedett. Célrendszerében elsődlegességet élvezett a feszített ütemű gazdasági növekedésre, ezen belül főként az ipari potenciál bővítésére és az eredeti felhalmozás pótlására irányuló gazdaságpolitika, valamint a szocialista értékrendszer és kelet-európai modernizáció elemeit egybeötvöző, ideológiailag legitimált társadalompolitika. Ebben a modellben a redisztribúció a társadalmi lét újratermelésének minden erőforrására kiterjedt, legalábbis szándék szerint. Nemcsak a relatíve elkülönülő termelőktől elvont többlettermék újraelosztása volt a folyamatos redisztribúció tárgya, hanem magának a többlettermék létrehozásának a feltételei is. Mindezek következtében *a társadalom osztály- és rétegszerkezete radikálisan átalakult:* a volt uralkodó osztályok megszűntek, a volt privilegizált helyzetű rétegek és csoportok lefelé nivellálódtak, a szocialista értékrendszernek és a modernizáció követelményeinek ellentmondó abszolút szegénység megszűnt, s tömeges méretű átrétegződés és mobilitás indult meg.

Ez az újratermelési modell, annak ellenére, hogy diszfunkciókat, feszültségeket is hordozott, alapjában véve funkcionálisan működött. Néhány korántsem lényegtelen ponton azonban jelentős ellenállásba ütközött, mivel e modell integráns részét képező bizo-

[1] Az írás alapja az a korreferátum, amelyet a szerző az 1987. február 19–21-én Szegeden megtartott, a szocializmussal foglalkozó konferenciára vitaanyagként készített.

nyos elemek (például a személyi kultusz potenciális lehetősége és megvalósulása; a hiány folyamatos újratermelése) hosszú távon az újratermelési folyamatot akadályozták, s potenciális válságforrásként jelentkeztek. Az itt jelzett feszültségek és ezek nem megfelelő kezelése Magyarországon a válságot robbanássá növelték 1956-ban.

Az 1957-től kialakuló politikai vezetés kisebb módosítástól eltekintve a társadalmi újratermelési modell lényegén keveset változtatott (*Berend* 1982), viszont felismerte annak immanens feszültségeit és e feszültségek kezelésének szükségességét. Így az *újratermelési modell lényegi változatlansága ellenére radikális politikai változás* következett be, amelynek legfontosabb eleme az a felismerés, hogy a szocialista modernizációt és felhalmozást nem lehet a népesség túlnyomó többsége ellenére megvalósítani, hanem olyan szövetségi politikát kell kialakítani, amely az immanens feszültségek ellenére is képes a társadalmi rendszer egyensúlyát megtartani. A felhalmozási ütem lassítása, a volt középparasztság bevonása a mezőgazdaság szocialista átszervezésébe, a szaktudás fontosságának elismerése a vezetőkkel szemben támasztott követelmények között (mégpedig a politikai megbízhatósággal egyenrangúként), az „értelmiségi értékek" akceptálása, s a fogyasztás általi legitimáció csak konkrét megvalósulásai annak az általánosabb jelenségnek, amelyet a politikai konszolidációra való képességnek nevezhetünk.

1957-től kezdődően tehát nem a társadalmi újratermelési modell, hanem annak politikai megvalósítása változott meg. Viszont éppen ez a változás teremtette meg annak lehetőségét is, hogy – amikor a hatvanas évek közepén az extenzív fejlesztésre épülő modell akkumulációs forrásai kezdtek kimerülni – a társadalom képes legyen az újabb kihívásra a modell folyamatos – de nem töretlen – reformjának beindításával válaszolni.

Mit jelent mindez a gazdaság társadalomstruktúrája szempontjából? Itt két tényezőnek van kiemelkedő szerepe. Egyfelől az áru- és pénzviszonyok fokozottabb érvényesülése a gazdaság területén azt eredményezi, hogy megnő a gazdaságban az önszabályozó elemek jelentősége, és így a gazdálkodás célja egyre inkább nem pusztán a felhalmozható termékek mennyiségi növelése, hanem a társadalmi többlettermék növelése lesz. Másfelől a gazdaság intézményi struktúrájában jelentős változások következnek be, ami részint decentralizálódást és az egyes gazdálkodó egységek önállóságának növekedését jelenti, részint pedig azt, hogy a gazdálkodó egységek és a gazdaságszervező központ között a termelési feltételek tárgyában jön létre az érdekegyeztetés, az úgynevezett szabályozóalku (*Antal* 1979).

„A reform utáni magyar gazdaságirányítási rendszerben egymás-

sal összefonódásban él az állami újraelosztás és a piac." (*Kornai* 1980, 331. old.) Ebben az összefonódásban kiemelkedő szerepe van a gazdaságirányító és -szervező központnak, amely a „tőle való hierarchikus függőségi viszonyokon keresztül integrálja az egész gazdaságot... Abból a tényből, hogy a központ alapvetően a gazdaságban keletkező többlettermék elvonása és újraelosztása útján érvényesíti a gazdasági növekedés ütemére és arányaira (súlypontjaira) vonatkozó gazdasági célokat, két dolog következik. Egyrészt a gazdasági piacon tevékenykedő egységeinek (a vállalatoknak) a formálisan, jogilag is szentesített alárendeltsége... Másrészt a központ magát a piacot is befolyásolja (például preferenciáit érvényesíti az árrendszerben), s ezáltal közvetve is hatást gyakorol a gazdasági egységek fejlődési, fejlesztési lehetőségeire" (*Gábor–Galasi* 1981, 112–113. old.). Így nemcsak a piac és a redisztribúció összefonódásáról beszélhetünk, hanem részint a piaci viszonyokban redisztributív eszközökkel való beavatkozásról, részint pedig a kétfajta redisztribúció összefonódásáról is. A többlettermék újraelosztását eredményező redisztribúció mellett a hierarchikus függőségi viszonyokon keresztül fennmarad a többlettermék létrehozásának feltételeit is elosztó redisztribúció.

Mindez együtt járt a gazdaság intézményi struktúrájának átalakulásával. Ennek egyik legfontosabb eleme a gazdaságirányító és -szervező központ belső tagoltságának a kialakulása (*Bihari* 1980). Természetesen a központi irányítás a korábbi modellben is tagolt volt, az egyes irányító szervek saját szempontokat és érdekeket is követtek, a tagoltság azonban mindvégig csak *adminisztratív* tagoltság volt, a részérdekek követése pedig *illegitim* maradt. Az új szituációban a központi szervek tagoltsága érdektagoltságot is jelent. Az ágazati minisztériumok, a tervhivatal, a pénzügyminisztérium, a központi pártapparátus, a SZOT, a bankok, a megyei szervek, a TOT stb. a gazdaság- és társadalompolitika legáltalánosabb céljai mellett saját szempontjaikat is érvényesítik, illetve érvényesítésükre törekszenek.

A decentralizáció erőteljesen megnövelte a vállalatok befolyását a központi döntésekre. Közgazdasági értelemben a mechanizmus nem sokat változott, viszont „annál inkább változtak a mechanizmus működésének társadalmi körülményei. Megnőtt az ágazati minisztériumok, vállalati vezetők tekintélye, társadalmi, politikai súlya" (*Sós Károly Attila* 1975). Ennek következtében a vállalati vezetés – jóllehet hierarchikus alárendeltségétől nem szabadult meg – önálló szereplőként léphetett be az egymást kontrolláló részérdekek játékmezejére. Itteni súlyát a vezetése alatt álló vállalat népgazdasági jelentősége éppúgy meghatározta, mint a vezetők személyes pozíciója a politikai rendszerben. A hetvenes évek elején a

kiemelt nagyvállalatok komoly politikai erővé tudtak szerveződni. A tagolt központi irányítás egyes szereplőivel összefogva meg tudták gátolni a gazdasági reform radikális kibontakozását.

A vállalati vezetésnek az érdektagolt központi irányításba önálló szereplőként való belépése felerősítette a vállalat szempontjából *kulcsfontosságú munkásgárda* indirekt részvételét. A szocialista gazdaságban a különböző szintű vezetők „szakszervezeti funkcionáriusként" is működnek. A különféle szintű vezetők „lefelé restriktív, felfelé közvetítő" magatartása alakult ki (*Kornai* 1980, 418–421. old.). A vállalati vezetés nemcsak a termelés biztosítása végett „vonja be" a kulcsfontosságú munkásrétegeket a döntési folyamatba, hanem azért is, mert a felső szintű érdekegyeztetésben szükségszerűen azon munkásrétegeket képviseli, azok érdekeit közvetíti elsődlegesen, amelyek az üzemen belüli hatalmi és érdekviszonyokban is a legjobb pozíciókat foglalják el. Ezek a rétegek pedig megint csak a termelési folyamat szempontjából kulcsfontosságú munkáscsoportok (*Héthy–Makó* 1978). Így jött létre a hatvanas évek közepétől a *munkáselit* kialakulásának egyik döntő csatornája, ami azután nagymértékben hozzájárult a létszámában igen megnőtt munkásság erőteljes belső differenciálódásához.

A társadalmi struktúra szempontjából mindezek a változások azt eredményezték, hogy egy kettős viszonylatrendszer alakult ki. Az egyik a kettős redisztribúcióhoz kapcsolódik, és az intézményi struktúra tagoltsága szerint differenciálja a népességet. Ezt a viszonylatrendszert *a társadalmi többlettermékek termelése és elosztása feletti rendelkezés síkjának* nevezhetjük (*Kolosi* 1974). Ez a funkcionális rendelkezés hierarchiáját, az intézményi szerkezet érdekcsoportokra tagozódását és a rendelkezési folyamatokba való közvetítéses bekapcsolódást foglalja magában. A döntési mező hierarchikus jellege és érdekcsoportokra tagolódása az értelmiség differenciálódását erősíti. A funkcionális vezetésből kiszoruló értelmiségi csoportok jelentős része is, szaktudása és érdekérvényesítési képessége következtében, bekapcsolódik a közvetítéses részvételi, érdekérvényesítési lehetőségekbe.

A másik viszonylatrendszert a gazdasági automatizmusok világa jelenti, ahol témánk szempontjából a munkaerőpiacnak van kiemelkedő jelentősége. A piac és így a munkaerőpiac működése sem érthető meg nálunk az állami beavatkozás szerepének figyelembevétele nélkül; tehát a piaci mechanizmusok strukturáló hatásának is csak relatív autonómiája van. A piaci mechanizmusok igen sok vonatkozásban másként strukturálják a társadalmat, mint a redisztribúciós viszonylatrendszer. Ez az egyik döntő oka annak, hogy a gazdaság társadalomszerkezete is jelentős mértékben inkonzisztens, és a strukturális egyenlőtlenségeket ezek az inkonzisztén-

ciák mintegy feldarabolják (ami a strukturális feszültségek feldarabolását is jelenti).

Míg a hatvanas évek közepétől kialakult szocialista gazdaság alapvető termelési viszonyaiban a redisztribúció és a piac kettőssége dominál – az előbbi prioritásával –, addig a hatvanas évek közepétől önálló gazdasági szférává szerveződött második gazdaság működésében a piaci elemek dominanciája figyelhető meg. A második gazdaság lényegileg kisárutermelő gazdaság, mégis jelentősen különbözik a tradicionális kisárutermeléstől. A második gazdaságban „a kisárutermelés szinte perszonálunióban van a szocialista nagyüzemi termelőkkel" (*Hermann* 1981. 171. old.). Így a viszonylag kis létszámú, önálló kisárutermelő réteg mellett tömegesek azok az egzisztenciák, amelyek betagozódnak az első gazdaság korábban jellemzett struktúrájába, viszont a második gazdaságban kisárutermelők, és a kisáru-termelői léten keresztül módosítják az első gazdaság társadalomszerkezetében elfoglalt helyüket. Az eddigi vizsgálatok arra mutatnak, hogy a második gazdaság és az abban való részvétel újabb inkonzisztenciát teremt a gazdaság társadalomszerkezetében, amely elsősorban az anyagi javak vonatkozásában érvényesül.

Tehát azt mondhatjuk, hogy a gazdaság társadalomszerkezetének újratermelési sémáját egy „L" alak feszíti ki, ahol az „L" egyik szárát a redisztributív, másik szárát a piaci viszonyok jelentik. Nyilvánvaló, hogy e két viszonylatrendszer nem független egymástól. Egyfelől a központi beavatkozás módosítja a piaci viszonyokat, másfelől viszont a piaci viszonyok, a tisztán ökonómiai kényszerűségek behatárolják a redisztributív szféra mozgásterét, tehát a központi beavatkozás autonómiájának korlátaiként működnek.

A hetvenes évek végétől újabb kihívások érték a fenti újratermelési modellt. Jóllehet a feszültségek „felparcellázása" továbbra is társadalmi stabilitást és konszolidációt biztosít, a továbbfejlődés, a gazdasági növekedés felgyorsításának igénye egyre inkább azt követeli, hogy a feszített ütemű felhalmozás érdekében létrejött intézménystruktúrának az új célrendszer szempontjából hatástalan elemeiben módosulások következzenek be.

A kívánatos folyamatok két vonatkozásban jelezhetők. Az egyik *az első és második gazdaság ökonómiai integrációjának* igénye, ami az első gazdaságban is a piaci viszonyok szabadabb érvényesülésével járna együtt. A másik a redisztributív viszonyokban *a hierarchikus döntési mező és érdektagolt döntési mező további intézményesülése.* Jelenleg és formálisan ugyanis csak a funkcionális tagoltság létezik intézményi struktúránkban, s e mögött informálisan húzódik meg a tényleges érdektagoltság. Ennek részint az a következménye, amit a szervezetek „egymásba csúszásának" nevezhetünk

(*Bihari* 1980, 122. old.). Másik következménye a „betartás demokráciája": a különböző érdekcsoportok – kedvező konstelláció esetén – képesek megakadályozni az érdekeikkel ellentétes döntéseket, és így a döntések a „legkisebb közös nevező" szintjén jönnek létre. Nem az dől el demokratikusan, hogy mi történjék, hanem hogy mi *ne* történjék. A fejlődés felgyorsításának igénye azt követelné, hogy egyre inkább „intézményesült akaratképzés" alakuljon ki, amihez azonban a meglevő érdektagoltság formális intézményesülése szükséges.

A STRUKTURÁLIS CSOPORTSZERKEZET

Az eredeti szocialista újratermelési modellre egy olyan társadalomszerkezet épült, amelyet a társadalomirányító központ megszemélyesítői és a nivellált helyzetű, „munkássá" tett tömegek közti elkülönülés határozott meg. A nivelláltságot elsősorban az örökölt társadalomszerkezeti egységek közti különbségek színezték, bontották meg. Az újratermelési modell változása több vonatkozásban is módosított ezen a képleten.

Egyfelől a társadalomirányító központ és a népesség közötti elkülönülés úgy oldódott meg, hogy létrejött *a társadalomirányító központ belső tagoltsága*. Kialakulóban vannak a politikai állam és a civil társadalom közötti közvetítések, és ezen közvetítő csatornákon keresztül bizonyos társadalmi csoportok feltornázták magukat a hierarchikus függőségi viszonyok különböző szintjeire. Másfelől a népesség túlnyomó többségénél *új típusú differenciálódási folyamatok* indultak be. Ezek mindegyike *felfelé* differenciálódást, tehát a korábbi, az „általános szegénység és kiszolgáltatottság" szintjén való nivelláltságból való differenciált kilépést jelentett. Mindez együtt járt a tradicionális csoportszerkezeti egységek közötti különbségek leépülésével, és jelentős mérvű inkonzisztencia révén, tehát az egyes létszférák egyenlőtlen differenciálódásán keresztül valósult meg. Az inkonzisztenciát az okozza, hogy egyes népcsoportok valamely létszférában jelentősen tudták javítani a helyzetüket, miközben más létszférákban továbbra is „alul" maradtak; más népességcsoportok viszont éppen ezekben jutottak „feljebb", míg az előző területen elmaradtak.

Bizonyos népességcsoportok kiszorultak az itt jellemzett fejlődésből, a lehetséges utak egyikén sem tudtak kilépni az „általános szegénység és kiszolgáltatottság" szintjéből. A hatvanas-hetvenes évek dinamikus fejlődése abszolút értelemben javította helyzetüket, az átlagos fejlődéstől azonban relative elmaradtak, depriválthelyzetbe kerültek (*Huszár* 1981, *Bokor* 1985, *Ferge* 1986).

Több jel mutat ugyanakkor arra, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek abszolút nagyságrendje – a legjobb és legrosszabb helyzetű 10 százalék közötti statisztikailag mérhető különbség – a negyvenes évek végének, ötvenes évek elejének nagy nivellációs hulláma óta lényegében nem változott, tehát a legjobb és a legrosszabb társadalmi helyzetek közötti távolság lényegében ugyanakkora maradt.

Milyen strukturális csoportszerkezet tartozik a társadalmi újratermelés korábban jellemzett „L" modelljéhez? Az „L" két szárának találkozási pontjánál a szélesen értelmezett termelők helyezkednek el. A termelők a redisztribúcióban a politikai hatalommal, a piaci relációban a vállalkozókkal állnak szemben, illetve kapcsolatban. A népességnek azonban csak viszonylag kis része helyezkedik el ebben a három kitüntetett pozícióban, túlnyomó többsége e három pozíció közötti átmeneti helyzetben van. Miért van ez így?

Nem rendelkezünk ugyan a hatalom szociológiájára vonatkozó megalapozott kutatásokkal, mégis feltételezzük, hogy a politikai hatalom körül Magyarországon nem alakult ki osztályjellegű társadalomszerkezeti egység. A központi politikai, állami szervek vezetői lényeges szociológiai jellemzőiket tekintve heterogének. Vannak közöttük – egyre kisebb számban – a szocialista fordulat előtti munkásmozgalomban felnőtt vezetők, a felszabadulást követő időszakban kiemelt munkáskáderek, a fényes szellők sodrában formálódott „új értelmiségi" vezetők, hatalmi pozícióba került értelmiségiek, politikussá lett gazdasági vezetők és a politikai, hatalmi apparátusok hierarchiáit végigjárt vezetők. Ezt a kört a kapcsolatok bonyolult hálója szövi át, s jó néhány tényező erősen tagolja is. Egyrészt a redisztribúció logikájából következő erőteljes hierarchizáltsága, másrészt a formális hatalmat jelentő választott testületi tagság és a tényleges pozíció aszinkronja, harmadrészt az egypártrendszer logikájából szükségszerűen adódó informális politikai tagoltság, negyedrészt a központi szervek tényleges belső érdektagoltsága, és végül, de korántsem utolsósorban, az a tudatos politikai törekvés, amely a hatalmi pozíciókkal járó privilégiumok minimalizálásával igyekszik korlátozni egy politikai hatalmi elit elkülönült újratermelődését.

Még erőteljesebben korlátozott egy tisztán a piaci viszonyok között működő vállalkozói csoport kialakulása. A társadalom szocialista jellegéből következően a magántőke akkumulációja igen komoly korlátokba ütközik, és nem vetődik fel az újra létrejövő, erősen korlátozott magánvállalkozói réteg hatalmi részesedésének lehetősége. Így a piaci viszonyok által meghatározott vállalkozói pozíció nem elsősorban az e pozíciót betöltők száma és jelentősége miatt válik fontossá az újratermelés egésze szempontjából, hanem az e pozíció felé is mutató *átmeneti pozíciók* miatt.

Egyrészt a politikai hatalom és a vállalkozás kettősségében megjelenő menedzseri pozíciók ilyenek. A politikai hatalom helyi képviseletét ellátó vállalati, szövetkezeti vezető rétegből egy önálló arculatú menedzseri réteg formálódik. A „lefelé restriktív, felfelé érdekközvetítő" (*Kornai* 1980), tehát a hierarchikus és érdekegyeztető mezőkre tagolt redisztribúcióban is ellentmondásos pozíciót elfoglaló gazdasági vezető réteg egy része a piaci szabályozás megjelenésével egy másik ellentmondásos pozícióba is bekerült, a politikai hatalom és a vállalkozás közöttibe. E menedzseri rétegen belül igen nagy a differenciáltság aszerint, hogy milyen arányban kötődik a redisztributív és a vállalkozói mechanizmusokhoz.

Másrészt egyre tömegesebben jelenik meg a társadalomban a vállalkozói és a termelő pozíció kettőssége, részint a hagyományos kisáru-termelői szférán belül, részint pedig a második gazdaság keretében. Ezen a második gazdaságon belül is megkülönböztethető a kisáru-termelői és a vállalkozói második gazdaság, mint ahogy a hivatalos magánszférán belül is jelentős különbség van a kisárutermelő és a vállalkozói típusú kisipar, illetve egyéni parasztgazdaság között. Az előbbi esetben a munkavégzés ellenértékének nagyságát elsődlegesen a ráfordított munka mennyisége, az utóbbiban a kalkulált piaci lehetőségek szabályozzák. A kisárutermelők számára elkülönül egymástól a munkaerőpiac és a termékpiac, míg a vállalkozót a piaci lehetőségek egészének figyelembevétele jellemzi. Így az önellátó vagy a piacon csak a termékfelesleget értékesítő mezőgazdasági kistermelést, illetve a munkaerőnek a második gazdaságban való értékesítését kisáru-termelői második gazdaságnak, az egyedül dolgozó kisiparost kisárutermelő kisiparosnak nevezhetjük. A vállalkozáshoz racionális piaci kalkuláció és mások munkájának felhasználása is szükséges, mind a második gazdaságban, mind pedig a magánszektorban.

Sajátos belső tagozódás rajzolható meg a termelőkön belül is. Az absztrakt modell szintjén ezt a belső tagolódást a redisztributív és a piaci alávetettség kettőssége határozza meg. David Stark amerikai szociológus szerint (1985) a tőkés és a szocialista gazdaság alapvető különbsége az, hogy az előbbiben a vállalatok közötti tranzakciót a piaci, a vállalaton belüli munkamegosztást az adminisztratív, hierarchikus szabályozás jellemzi, míg a kelet-európai szocialista országokban a vállalatok hierarchikus, adminisztratív szabályozás keretei között mozognak, a vállalaton belül viszont – különösen a munkások és a menedzsment viszonyában – piaci szabályozás érvényesül. Részint ez magyarázza, hogy a redisztribúció keretei között a vállalaton belül létrejön – Makó Csaba kifejezését használva – a központi és a periferikus helyzetben levő munkavállalók csoportja, míg a vállalaton kívül a szegmentált munkaerőpiac és a má-

sodik gazdaságba való bekapcsolódás lehetőségeinek különbözősége jelent differenciáló tényezőt. Így a redisztributív és a piaci alávetettség kettőssége következtében a termelők bizonyos csoportjai számára egyfajta „játéktér" nyílik, míg a vállaton belül perifériára szoruló, a szegmentált munkaerőpiacon és a második gazdaságban a legkedvezőtlenebb lehetőségekkel rendelkező csoportoknál kettős alávetettség alakul ki. Igazából csak ez az utóbbi – az aktív keresők 15–20 százalékára tehető – réteg jelenik meg tiszta pozícióban, míg a többieknél a pozíció ellentmondásossága dominál.

Így a termelők hat, sajátos strukturális helyzetű csoportja tűnik elő:

1. Az előbb említett kettős alávetettségben levő csoport, amely döntő többségében szakképzetlen fizikai dolgozókból áll. A vállalatok és a szövetkezetek perifériára szoruló dolgozói közül ők azok, akik a szegmentált munkaerőpiacon is a legkedvezőtlenebb pozíciót foglalják el. Képtelenek bármifajta érdekérvényesítésre, és ezt a vállalaton kívüli szférában sem tudják kompenzálni. (Helyzetüket akkor is ez a kettős alávetettség határozza meg, ha egyes csoportjaik a munkaerőpiacon jelentkező hiány következtében viszonylag magas bérre tesznek szert.)

2. Az „L" modell redisztributív ágán, annak széles középső mezőnyében elhelyezkedő csoport, amely az érdekegyeztetéses mezőben az első csoportnál kedvezőbb pozíciókat tudott kiharcolni. Tevékenységüket a piaci viszonyok lényegében nem befolyásolják. Három tipikus rétegük: *a városi nagyüzemi szakmunkások* közül azok, akik valójában nem mozognak a munkaerőpiacon; az *adminisztratív, ügyviteli dolgozók* jelentős része; valamint egyes *értelmiségi foglalkozások* (fegyveres testületek és politikai-igazgatási apparátusok értelmiségi dolgozói, bírók, ügyészek, a pedagógusok mintegy kétharmada, a műszaki értelmiségiek mintegy fele, az orvosok, a kutatók mintegy egyharmada) közül azok, akiknek tevékenységét a főmunkahelyen nem piaci viszonyok szabályozzák, és különböző okok miatt a második gazdaságban nem tudnak részt venni.

3. Az a viszonylag nagy létszámú csoport, amely a főmunkahelyén az első csoporttal azonos helyzetben van, viszont módja van arra, hogy a főmunkáján túl a második gazdaságban kisárutermelőként is megjelenjen, és ezzel anyagi helyzete szempontjából valamelyest kompenzációhoz jusson. E csoport túlnyomó többségét azok a falun élő, betanított és segédmunkások, szakképzetlen alkalmazottak alkotják, akik jövedelmüket önellátó vagy nem piaci kalkuláción alapuló, piacozó mezőgazdasági kistermeléssel egészítik ki.

4. Egy feltehetően kis létszámú csoportot alkotnak azok, akik főmunkahelyükön az első csoporthoz hasonló helyzetben vannak, vi-

szont a második gazdaságban vállalkozó kisárutermelőként jelennek meg. Ez a csoport a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben is csökkenő létszámú, másutt pedig csak azokat a dolgozókat foglalja magában, akiknek főmunkahelye lényegében „alibi jellegű".

5. A második és a harmadik csoport keverékéből összeáll egy olyan strukturális csoport, amely a főmunkahelyén a redisztribúció középső szféráiban helyezkedik el, és kisárutermelő jellegű jövedelemkiegészítő tevékenységet folytat. Tipikusak ebben a csoportban a háztájizó bányászok és vasutasok, a munkaerejüket este és a hétvégén a főállásúnál lényegesen magasabb áron értékesítő építőipari vagy javító-szerelő szakmunkások, a magánórákat adó pedagógusok, a második gazdaságban a képzettségüknél alacsonyabb szintű, rutinszerű tevékenységgel pénzt kereső értelmiségiek.

6. Végül a második és negyedik csoport keverékéből adódik a vállalkozói termelők csoportja. Többségük a főmunkahelyen is vállalkozóként viselkedik, és emellett esetleg megjelenik a második gazdaságban is, ahol szintén vállalkozás jellegű tevékenységet végez. Ebben a csoportban éppúgy jelen van egy értelmiségi elit, ahogy itt találhatjuk az új vállalkozási formákban részt vevőket is, s a vgm-ek vezető szakmunkásait is.

A RÉTEGZŐDÉS NÉHÁNY TENDENCIÁJA A NYOLCVANAS ÉVEK ELEJÉN

Hogyan függnek össze a hagyományos társadalomszerkezeti egységek (osztályok, rétegek, foglalkozási csoportok) a népességnek az egyenlőtlenségi rendszerben való elrendeződésével? Az osztálykategóriák nemcsak – mint korábban láttuk – a struktúra tényleges újratermelési mechanizmusait, hanem a fennálló társadalmi különbségeket, egyenlőtlenségeket sem magyarázzák. A hagyományos értelemben vett osztályok szinte teljes egészében szétszóródnak az egyenlőtlenségi rendszert modelláló státuscsoportok között.

Az értelmiségiek és vezetők több réteget alkotnak. Viszonylag erősen elkülönül a gazdasági értelmiség a többi értelmiségi és vezető csoporttól. A *gazdasági értelmiségen* belül éles a vezetők és beosztottak közötti különbség, tehát megfigyelhető a menedzserrétegnek az egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt sajátos helye. A többi értelmiségi csoporton belül nem a vezető-beosztott választóvonal differenciál az egyenlőtlenségek szempontjából. A magas képzettségű *elit értelmiség* beosztástól függetlenül nagyjából hasonló pozíciókat ér el az egyenlőtlenségi rendszerben, s ezek a pozíciók lényegesen jobbak, mint *a főiskolát végzett beosztott értelmiségé* vagy a *diploma nélküli vezetőké.*

Az alsóbb szintű szellemi dolgozók helyzete szinte teljesen azonos a szakmunkásokéval (hiszen jelentős részük nő, és többnyire szakmunkás felesége). A fizikai és szellemi munka határán tehát nem lehet kijelölni réteg- vagy osztálykorlátokat. Ugyanakkor a belsőleg erősen differenciált *szakmunkás, irodai dolgozó réteg* erősen különbözik a *szakképzetlen* (betanított és segéd-) *munkásoktól.* (Az előbbieknek mindössze 18, a betanított munkásoknak azonban 45, a segédmunkásoknak pedig 51 százaléka van alsó vagy deprivált státuscsoportokban, és az előbbiek 25, az utóbbiaknak azonban csak 2-3 százaléka van a három felső státuscsoportban.) A mezőgazdasági nagyüzemekben dolgozó fizikai munkásoknál kevésbé jelentkezik ez a szakképzettség szerinti differenciálódás. A mezőgazdaságban a munkások integrálódása nagyobb fokú, mint az iparban és a szolgáltatásban. Ez a *mezőgazdasági munkásréteg* (az aktív keresők 15 százaléka) nagyon is különbözik attól a 3 százaléknyi, főleg idős agrárnépességtől, amelyet még továbbra is jogos *parasztnak* tekintünk. Ezek a tendenciák nemcsak a hagyományos osztályhatárok eliminálódására utalnak, hanem azt is jelzik, hogy a *munkamegosztási rétegződésben* is változások következtek be a hatvanas évek elején tapasztaltakhoz képest.

Társadalmi struktúránk fejlődését két egymással összefonódó tendencia jellemzi: az örökölt osztálystruktúra felszámolása, az osztálykülönbségek eliminálódása; és egy új struktúra kialakulása. A társadalmi újratermelés radikális átalakulása az egyenlőtlenségi rendszer újfajta szerveződését eredményezte. Az egyenlőtlenségi rendszer sokdimenziós: képtelenség felmutatni *egyetlen* olyan törésvonalat társadalmunkban, amelyre mindenfajta egyenlőtlenség ráépíthető lenne. Nem egyszerűen az egyenlőtlenségi rendszer vagy a rétegződés sokdimenzióssága jelent azonban történelmi nóvumot. Míg a korábbi társadalmak sokdimenziós rétegződésében az uralkodó – de nem kizárólagos – struktúra mindig kijelölt egy uralkodó rétegződési dimenziót is, addig jelen társadalomszerkezetünkben a struktúra sokdimenzióssága lehetetlenné teszi valamely rétegződési dimenzió hegemóniájának kialakulását. A korábbi társadalmak uralkodó ideológiája és az erre épült értékrendszer az egyenlőtlenségek különböző dimenzióit nagyon is súlyozottan vette figyelembe s így fogadtatta el a társadalommal. Az értékrendszer modernizációja (*Hankiss* et al. 1982), a szocialista ideológiának a korábbi értékrendszert felbontó hatása (*Huszár* 1983) azt eredményezte, hogy az egyenlőtlenségi dimenziók korábbi súlyozása szétforgácsolódott.

A változást tehát abban látjuk, hogy míg korábban a strukturális viszonyok és az uralkodó ideológia a dimenziók egyértelmű hierarchiáját hozta létre, addig napjainkra e kétoldalú szorítás fellazult,

és ezért nem következik be a dimenziók hierarchiájának kikristályosodása. Így nem a rétegződés sokdimenziósságának a ténye, hanem a sokdimenziósság társadalmi jelentéstartalma tekinthető új tényezőnek.

Feltehetőleg ezzel az új jelentéstartalommal függ össze a státusinkonzisztencia tömegjelenséggé válása is. Azt tapasztaltuk, hogy *a népesség kétharmadának társadalmi státusát különböző mértékű inkonzisztencia jellemzi.* Feltételezzük, hogy Magyarországon csak az utóbbi negyven évben vált tömegjelenséggé a státusinkonzisztencia. Azonban ez a negyven esztendő sem tekinthető egységesnek ebből a szempontból. Az ötvenes éveket a forradalmi átalakulásból és az erősen centralizált, erőltetett iparosításból, a tömeges, robbanásszerű átrétegződésből és az általánosan alacsony életszínvonalból adódó inkonzisztencia jellemezte. Így a hatvanas évek elejére kialakult hierarchikus munkamegosztási rétegződés felső mezőiben volt elsősorban jellemző az inkonzisztencia; a képzettség az anyagi helyzet, az életmód, a fogyasztás elmaradása a munkamegosztási pozíciótól. A hatvanas évek közepétől meginduló új strukturális folyamatok különböző csatornákat nyitottak a felemelkedésre. Az inkonzisztencia „legyűrűzött" a társadalmi hierarchiában. A felsőbb régiók státuskikristályosodását egyfelől az értelmiség (a nagyarányú létszámnövekedésből részint szükségszerűen adódó) belső differenciálódása, másfelől a társadalom- és gazdaságpolitika folytonos beavatkozása akadályozta. Az új strukturális feltételekből az következett volna, hogy néhány, korábban jó helyzetű csoport lecsússzon, azonban ez nem következett be e csoportok természetes ellenállása miatt.

Valószínűleg ez az oka annak, hogy az inkonzisztens csoportok nem átlagos helyzetűek. Az átlagosnál többnyire, de nem minden tekintetben jobb, és az átlagosnál többnyire, de nem minden tekintetben rosszabb élethelyzetek a gyakoriak. Az *inkonzisztencia* tehát *nem bomlasztotta fel a társadalom hierarchikus rétegződését* a többséget az átlagos helyzet felé nyomva; hanem azt teszi lehetővé, hogy egyes átlagos helyzetű csoportok néhány vonatkozásban az átlagosnál jobb helyzetbe kerüljenek. Az inkonzisztenciát kiváltó társadalmi mechanizmusok ugyan lehetővé tették a korábbi tömeges szegénységből való kilépést, de a kulturális és életmódbeli hátrányok, a falusi társadalom új feltételek közötti – tartalmában ugyan megváltozott, de mindenképp fennmaradó – elkülönültsége és a munkamegosztás egyenlőtlenségei bizonyos népességcsoportok számára nem tették lehetővé az átlagos helyzet elérését. Lényegében ugyanezen egyenlőtlenségek gátolták meg azt is, hogy az anyagilag vagy más szempontból kiszoruló „felső" csoportok az átlagos helyzet szintjére csússzanak le. Jól mutatja ezt két, viszonylag

nagy létszámú, sajátos helyzetű státuscsoport. A jó anyagi helyzetű falusias alsó csoportnál az igen jó anyagi viszonyok sem teszik lehetővé az anyagi előnyök más előnyökre való átváltását. A városias felső csoportok az átlag alatti lakáshelyzet és az átlagnál alig jobb anyagi helyzet ellenére is megmaradnak a felső pozíciókban.

Napjainkat főleg két típusú inkonzisztencia jellemzi. Az egyik a *munkamegosztási és a települési státus inkonzisztenciája,* a másik a *munkamegosztási és anyagi státus inkonzisztenciája.* Az első inkonzisztencia éppen azért lehet ma is lényeges, mert a falusi társadalom- és foglalkozásszerkezet történelmi léptékű átalakulása ellenére is fennmaradt a város és a falu társadalomszerkezeti elkülönülése, eleven példájaként annak, hogy a korábbi rétegződés miként képes beépülni az új struktúrába és rétegződésbe is. Az anyagi helyzet inkonzisztens illeszkedése más dimenziókhoz pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy az anyagiak jelentősen befolyásolják ugyan az életkörülményeket, de kevéssé – és főként más feltételekkel együtt – képesek a társadalmi státus módosítására.

A munkamegosztási rétegződést vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a *mezőgazdasághoz kötődő népességnél* – a hagyományos paraszti rétegnél éppúgy, mint a „munkás" jellegű mezőgazdasági fizikaiaknál – *kiemelkedően magas a konzisztens státusúak aránya.* A nem mezőgazdasági munkás rétegeknél átlag körüli vagy feletti, a szellemi dolgozóknál pedig az átlagosnál kisebb ez az arány. Úgy tűnik tehát, hogy a mezőgazdaság nagymérvű átalakulása sem „robbantotta szét" a státusok konzisztenciáját.

Ha a tömeges státusinkonzisztenciát a társadalmi státusok „hagyományos egyensúlyi állapota" felbomlásaként értelmezzük, akkor úgy tűnik, hogy a mezőgazdaságban a termelési feltételek „modernizációja" nem járt együtt a népesség státusegyensúlyának megbomlásával, miközben a kvalifikáltabb szellemi munkaterületeken a munkafeltételek kisebb mérvű megváltozása is megrengette az egyéni státusok tradicionális harmóniáját. A másik ok az lehet, hogy az elmúlt harminc-harmincöt év társadalmi változásai erősebben érintették a rétegződés felső régióit, és kevésbé érintették a rosszabb helyzetű társadalmi csoportokat. Erre utal az is, hogy az előnyöket halmozó, mai „elit" rétegek kevésbé szakadnak el az átlagos helyzettől, mint amennyire a hátrányokat halmozók leszakadnak attól.

A rétegződés hierarchikussága és a státusinkonzisztencia korántsem egymást kizáró fogalmak. Ha a szélső státuscsoportok rétegek szerinti megoszlását vizsgáljuk, akkor rögtön szemünkbe tűnik a rétegződés „kettéhasadtsága": élesen elkülönülnek azok a rétegek, amelyeknek jelentősebb az elitbe jutási esélye (és itt szinte nem is találunk depriváltakat), és azok a rétegek, amelyek nagy arányban

depriváltak és az elitbe nem juthatnak be. Ez a határ a munkamegosztási rétegződésben a személyeknél és a családoknál egyaránt a „munkásságon" belül, a szakmunkás, irodai dolgozó réteg és a betanított munkás réteg között húzódik, a társadalmi rétegződésben pedig a városi munkások és a falusi munkások között.

Mind az elitben, mind a depriváltak között ugyanaz a réteg szerepel a legnagyobb arányban az inkonzisztens csoportokban is, mint amelyik a megfelelő konzisztens csoportban. Megkockáztatható tehát az a következtetés, hogy a státusinkonzisztencia valamelyest bomlasztja ugyan a rétegződés hierarchikus jellegét, de a hierarchikus jelleg legalább ugyanakkora – valószínűleg nagyobb – mértékben képes a rétegződés pólusai felé rántani az inkonzisztens társadalmi státusúakat is. Társadalmunk rétegződésére két erő hat: a hierarchikus jelleg „szétfeszíti", az inkonzisztens pedig „összehúzza" a rétegződést. Nyilvánvaló tehát, hogy társadalmunk rétegződése nem írható le egyetlen vertikum mentén, hanem csak egy sokdimenziós térben. Ugyanakkor az is egyértelmű, hogy e sokdimenziós térben éppen a társadalmi hierarchiát kifejező dimenzió a domináns, a legerősebb hatású.

A struktúra sokdimenzióssága tehát leképződik az egyenlőtlenségi rendszer és a rétegződés sokdimenziósságában, a tömegeket érintő státusinkonzisztenciákban. A struktúra radikális átalakulása azonban nem hozott létre radikálisan új rétegződést, nem figyelhető meg új típusú egyenlőtlenségek kialakulása. Sokkal inkább arról van szó, hogy a hagyományos egyenlőtlenségek újfajta módon kapcsolódnak össze.

A társadalmi egyenlőtlenségeket vizsgálva megkülönböztettük az egyenlőtlenségek egyes dimenzióit és ezen dimenziók kapcsolatrendszerét. Jóllehet a dimenziók jellegében is vannak új elemek, mégis a tradicionális elemek hatása dominál. Az egyenlőtlenségi dimenziók kapcsolatrendszerében viszont a tradicionális tényezők fennmaradása mellett az új típusú, sokdimenziós struktúra hatása elsődleges. Vitathatatlan elmozdulások tapasztalhatók az elmúlt 20–25 esztendőben, mégis úgy tűnik, hogy társadalmunk rétegződésének meglehetősen sok a konstans eleme. A radikálisan megváltozott struktúrába, ha módosulva is, de beépülnek a tradicionális egyenlőtlenségek.

A rétegződés fő tendenciáit tehát nem lenne jogos az örökölt egyenlőtlenségek felbomlási folyamataként leírnunk. Igaz, hogy a társadalmunk szerkezetében lezajlott forradalmi jellegű strukturális változások következtében az osztályszerkezet jórészt felszámolódott. Ennek eredményeként az eredetileg osztályokhoz kötődő egyenlőtlenségek is elvesztették osztálytartalmukat. Társadalmunkat azonban mégsem az alapvetően új tényezők rétegzik. A munka-

megosztásban elfoglalt hely, az ehhez kötődő és ennek újratermelődését erősen befolyásoló kulturális, életmódbeli egyenlőtlenségek, a falusi és városi társadalom – sok tekintetben megváltozott, de mégis továbbélő – különbségei, az anyagi életkörülmények differenciáltsága a jelentős mérvű státusinkonzisztencia ellenére sem szüntették meg a rétegződés hierarchikus jellegét, bár igaz az is, hogy ezen hierarchia lépcsőfokain jelentős elmozdulásokat konstatáltunk. Ezért sok vonatkozásban új fogalmakra és új szemléletre van tehát szükség, hogy társadalmunk tényleges differenciáltságát a valósághoz híven és a társadalompolitikai gyakorlatban is hasznosítható módon leírjuk.

Az egyenlőtlenségi rendszer másik lényeges tényezője, hogy mind e rendszeren belül, mind az egyenlőtlenségek nemzedékek közötti újratermelődésében a kulturális egyenlőtlenségek kiemelkedő szerepe tűnik elő. A szimbolikus – ezen belül a kulturális – tőke felértékelődése az egyenlőtlenségi rendszerben, az általános modernizációs tényezők, a kelet-európai szocialista formáció és a magyar fejlődés sajátosságai felerősítik egymás hatását. A központi beavatkozások (a bérrendszer nivellálása és a bérpreferenciák egymást keresztező hatása, az anyagi javak felhalmozásának és különösen a működő tőkének a korlátozása, a származási előnyök legitimitásának permanens megkérdőjelezése, a lakáselosztás különböző elveken alapuló csatornáinak kialakulása, a hatalmi pozíciók átválthatóságának korlátozása) jó néhány egyenlőtlenség esetében nivelláló hatásúnak bizonyultak. Viszont ezen beavatkozások éppen a kulturális, életmódbeli egyenlőtlenségeket képesek a legkevésbé befolyásolni, s így ennek tradicionális elemei tudtak a legintaktabb módon beépülni az új struktúrába s egyenlőtlenségi rendszerbe.

A kulturális életmódbeli egyenlőtlenségek nemcsak a legerőteljesebben őriztek meg tradicionális elemeket, hanem igen gyorsan az egyetlen, minden szempontból legitim egyenlőtlenséggé váltak, s a kultúra és az ehhez kötődő életmód hatalmilag is akceptált mintává vált. Így az egyéb társadalmi előnyök csak akkor funkcionálnak valóban társadalmi előnyként, ha kultúrára és ehhez kapcsolódó életmódra átválthatók és át is váltódnak. A struktúra és az egyenlőtlenségi rendszer sokdimenzióssága miatt és az egymás hatását keresztező strukturáiis mechanizmusok hatására az egyenlőtlenségek konzisztenciája csökkent, a hatalom, a vagyon, a munkamegosztási pozíció és a fogyasztás közötti kapcsolat meglazult. Az igazán átváltható egyenértékként szereplő kulturális, életmódbeli egyenlőtlenségek más egyenlőtlenségekkel való kapcsolata lényegében nem lazult, sőt bizonyos területeken még erősödött is. Többek között ez a jelenség magyarázza azt is, hogy a továbbra is tö-

megesnek tekinthető társadalmi-foglalkozási mobilitás ellenére *elsősorban* a kulturális tőke átörökítése miatt marad fenn a viszonylag erős kapcsolat a szülők és gyermekeik társadalmi státusa között.

Végül rétegződésünknek a második gazdasággal kapcsolatos sajátosságát emeljük ki. A második gazdaságnak a társadalmi újratermelési folyamatok szempontjából igen nagy, tehát strukturális szerepe van. Ugyanakkor a társadalmi rétegződésben alig kimutatható a hatása. Egyfelől azt tapasztaltuk, hogy a második gazdaságban való részvétel jórészt független a társadalmi státus egyéb dimenzióitól. Igen enyhe az összefüggés a második gazdaságban való részvétel és a státuscsoportok között is. A falusi népesség erőteljesebben, a városi kevésbé vesz részt a második gazdaságban, de ez a mezőgazdasági kistermelés hatása. Figyelemre méltó, hogy a legkisebb részvétel a városias alsó csoportban figyelhető meg (ennek fele egyáltalán nem vesz részt a második gazdaságban, az intenzíven bekapcsolódók aránya pedig mindössze 17 százalék). A *második* gazdaságban való részvétel nem rétegzi a jelenlegi magyar társadalmat. Ez azért van így, mert a részvétel lehetősége szinte mindenki számára adott. Tegyük hozzá, hogy a bekapcsolódás, különösen falun, szinte kényszerítő elvárássá vált. A második gazdaságban való munkavégzés általában az adott rétegnek megfelelő életkörülményeket biztosítja, és nem tesz lehetővé rétegváltást.

Ugyanakkor már *erősebben* rétegspecifikus az, hogy a második gazdaság mely formájába való bekapcsolódásról van szó. A falusi rétegeknek csak igen kis része nem kapcsolódik be a második gazdaságba, 90 százalékuk mezőgazdasági kistermelést folytat. Az önellátás és az árutermelés arányában sincs a rétegek között különbség. A speciálisan erre irányuló vizsgálatok azt mutatják, hogy a kistermelők felső 3-5 százalékának gazdasága valóban jelentős jövedelmet eredményező vállalkozás (*Kovách* és *Kuczi* 1982.). Erősebben függ össze a rétegződés és a második gazdaságban való részvétel a városokban. Míg a falvakban a családok 90 százaléka vesz részt a mezőgazdasági kistermelésben és 18 százalék a nem mezőgazdasági második gazdaságban, addig városokban 40 százalék a mezőgazdasági és 28 százalék a nem mezőgazdasági második gazdaságban részt vevő családok aránya. Különösen az utóbbinak jelentős a differenciáló szerepe. A jómódú értelmiségiek 36, a városi szegény munkások 20 százaléka szerez jövedelmet a nem mezőgazdasági második gazdaságból. A városokban tehát a nem mezőgazdasági második gazdaságban való részvétel megnöveli a jómódúvá válás esélyét, de a jómód elérésének korántsem ez az egyetlen útja. A második gazdaságban való részvétel elmaradása növeli az elszegényedés esélyét, de a részvétel még önmagában nem biztosí-

ték a szegénység elkerülésére. Figyelemre méltó, hogy a városokban a második gazdaságban való részvétel erősebben hat az értelmiség belső rétegződésére, mint a munkásokéra. A jómódú értelmiségiek ugyanis nagyobb arányban vesznek részt a második gazdaságban, mint az átlagos helyzetűek; míg a jómódú és átlagos helyzetű munkáscsaládok között nem áll fenn ez a különbség, a jómódú munkás tehát nem a második gazdaság által válik azzá.

Mindez arra mutat, hogy a második gazdaság sokkal erőteljesebben befolyásolja a társadalmi újratermelés, tehát a társadalmi struktúra alakulását, mint a társadalom rétegződését. A második gazdaságnak viszonylag kicsi és néhány speciális élethelyzetre lokalizálható a rétegződést befolyásoló szerepe.

A hivatkozott irodalom jegyzéke

Antal László: Fejlődés kitérővel. Budapest 1979.

Berend T. Iván: Gazdaságirányítási-tervezési mechanizmusok reformjának első fejezete. Valóság, 1982. 12. sz.

Bihari Mihály: A döntésmechanizmus szervezeti, hatalmi és érdekkörnyezete. In: Közigazgatás és politika. Kossuth Könyvkiadó 1980.

Bokor Ágnes: Depriváció és szegénység. In: Rétegződésmodell-vizsgálat, VI. köt. Társadalomtudományi Intézet 1985.

Ferge Zsuzsa: Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből. Magvető Könyvkiadó 1986.

Gábor R. István–Galasi Péter: A „második" gazdaság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1981.

George, V.–Lawson, R.: Poverty and Inequality in the Common. Market Countries. London 1980.

Hankiss E.–Manchin R.–Füstös L.–Szakolczai Á.: Kényszerpályán? MTA Szociológiai Kutató Intézet. Módszertani Füzetek, 1982.

Héthy Lajos–Makó Csaba: Munkások, érdekek, érdekegyeztetés. Gondolat Könyvkiadó 1978.

Hermann István: Válságok és változások. Kossuth Könyvkiadó 1981.

Huszár István: A hátrányos helyzetűek Magyarországon. Társadalmi Szemle, 1981. 6. sz.

Huszár Tibor: Erkölcs és társadalom. Kossuth Könyvkiadó 1983.

Kolosi Tamás: Társadalmi struktúra és szocializmus. Kossuth Könyvkiadó 1974.

Kornai János: A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1980.

Kovách Imre–Kuczi Tibor: Falusi újgazdagok pályaképei. Kézirat, 1982.

Sós Károly Attila: A beruházások ingadozásának okai a magyar gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1975. 1. sz.
Stark, David: The Micro-Politics of the Firm and the Macro-Politics of Reform. In: States and Markets in the World System. London 1985.

Társadalomtudományi Közlemények, 1987. 4. sz.

KOZMA FERENC

A gazdaságfejlesztés társadalmi vetületei

A társadalom közismerten igen bonyolult, visszacsatolásos rendszer, amelynek számos vetülete van, s ezek mindegyike – viszonylagosan önálló élete, mozgásformái, törvényszerűségei ellenére – a többi által erősen meghatározott. Az összetevők közül a gazdaság az aktív determináns, melynek következtében az emberi törekvések eredőjében *végül is* a gazdasági érdekek, motivációk markánsabban ismerhetők fel („érhetők tetten"), mint az egyéb jellegűek. A gazdaság primátusa csupán *ennyi,* és *nem több.* Nem jelenti tehát a hatásmechanizmusok egyoldalúságát, vagyis azt, hogy a társadalom egész mozgása egyértelműen és közvetlenül a gazdasági érdekek, törekvések által meghatározott. Azért kell ezt hangsúlyozni, mert tudatunk, sajnos, ökonomizmustól „átitatott". Hajlamosak vagyunk a gazdasági-politikai lépések sikerét *pusztán* gazdasági hatásmechanizmusok alapján előrevetíteni, kevéssé törődve a gazdasági lépések politikai, emberi, erkölcsi következményeinek figyelembevételével. Ezt egy hosszú idő óta következetes és viharosan sikeres gazdaságpolitika *talán* megengedheti magának. Egy több mint évtizede súlyos nehézségekkel küzdő és csak szerény, relatív sikereket felmutatni képes gazdaságpolitika azonban nem.

Ezt az egyoldalú szemléletet nem bírja el a kor sem, amelyben élünk; az egy helyben topogás nemcsak az elmaradást, hanem a perifériára sodródást is magában rejti. Magyarán: nem egyszerűen lépéshátrányról van szó, amelynek jövőbeli felszámolása „erőltetett *menet*tel" megoldható: olyan helyzetbe kerülhetünk, hogy több emberöltőnyi időre kiesünk a világgazdaság főáramlatából. Reális ugyanis annak a veszélye, hogy az ezredfordulóra a ma közepes gazdasági kultúrájú iparosodott országok is hasonló periferiális helyzetbe kerülnek, mint amilyenben a mai világgazdaságban a nem iparosodott fejlődő országok vannak.

E visszafejlődési folyamat nem olyan sorscsapás, amelyet országunk képtelen kivédeni. Igaz, minél tovább tart a tanácstalanság, a meddő kísérletek vagy a rutinpályán való haladási próbálkozások

kora, annál nagyobb az idő- és energiaveszteség; tehát nő annak a veszélye is, hogy a társadalom a visszafordíthatatlan leépülés útjára kerül. Ha azonban a társadalomnak van megfelelő színvonalú megújulási energiája, s létezik *olyan erő*, amely képes a megújulás élére állni – azaz stratégiai koncepciót kidolgozni, megteremteni a megvalósítás mechanizmusait és intézményeit, megszervezni a társadalmat a stratégia végrehajtására, valamint kézben tartani a megvalósulást –, akkor a visszafejlődés elkerülhető.

A magyar társadalom az elmúlt évtizedben a történelmi perifériára sodródás közelébe került. Sok időt és energiát veszített azáltal, hogy a külső, kedvezőtlen hatásokra nem volt felkészülve, és nem volt mentes a többé-kevésbé meddő kísérletezgetésektől sem. Egyúttal bizton állítható, hogy a társadalomban megvannak azok a mennyiségi és minőségi energiák, amelyek mozgásba hozása megindíthatja a kibontakozást, és az MSZMP-ben, valamint a politikai rendszer egyéb fontos intézményeiben rendelkezésre áll az a vezető koordináló erő is, amely élére állhat a megújulási folyamatnak.

A viharos, minőségi átalakulásba lendülő világ a magyar gazdaság- és társadalompolitikával szemben alapvetően két dolgot követel:

stratégiai előrehaladást, mely nagyfokú taktikai rugalmassággal párosul;

erős – főleg *minőségi* – teljesítményrendszert, a lét- és egzisztenciális biztonság alapelvének feladása nélkül.

Mindkét követelmény megvalósítható, noha belső ellentmondásukkal számolni kell: a siker vagy a sikertelenség a megfelelő arányok megtalálásától, vagyis az egyoldalú megoldás elkerülésétől függ.

Az a stratégiai program, amely kizárja a megvalósítás *térbeni* és *időbeni* rugalmasságát (azaz a vállalati iniciatívák beépítését és a változó világhoz való alkalmazkodást), egyrészt eleve olyan helyzeteket teremt a taktika számára is, amely csak kényszeralkalmazkodást tesz lehetővé. Másrészt a gazdaságpolitika „behódolása" a körülmények napi nyomásának, olyan helyzetekbe sodorhatja a gazdaságot, amelyben a fejlődés hosszú távú alakulását a gazdaságpolitikán kívüli erők fogják megszabni. Vagyis, a túl ambiciózus stratégia megbukik azon, hogy a napi gyakorlat nem engedelmeskedik ezen ambícióknak, a túlságosan felértékelt taktika pedig végül is azért fullad sikertelenségbe, mert nem számol a vezetés ellenőrzése alól kicsúszott, hosszú távú gazdasági mozgásokkal. A *reális* ambíciójú stratégia és az ezzel *okosan* ötvözött taktika teszi határozottá és egyben rugalmassá a gazdaságpolitikát, azaz biztosítja számára az objektív körülmények megszabta *maximális játékteret.*

Hasonló a viszony a teljesítménykényszer és a szociális bizton-

ság között is. Létezik a teljesítménykényszernek olyan *mértéke* és *megvalósulási formája,* amely erősen csökkenti a lét- és az egzisztenciális biztonságérzetet. Olykor találkozunk is olyan javaslatokkal, amelyek akarva-akaratlanul ebben az irányban hatnak. Az ilyen típusú ösztönzés a lakosság legkevésbé szakképzett, legalacsonyabb kulturáltságú és minimális munkakultúrával sem rendelkező rétegeinél kétségkívül hatékony lenne a fegyelmezett munkára való késztetésben, az értékesebb munkára képes rétegeknél azonban a „gazdasági korbács" felesleges, sőt kifejezetten zavaró tényező. Minél minőségigényesebb ugyanis egy munka – tehát minél inkább magában foglalja szükségszerű munkamozzanatként a *döntést, az új keresését, a kockázatvállalást, az érdek- és cselekvéskoordinációt* –, annál nagyobb szükség van a biztonság és a bizalom légkörére.

Ha a teljesítménykényszer és az ösztönzés arányait a gazdaságpolitika nem kezeli helyesen és túlzott mértékű kényszert alkalmaz (ilyen például a szakképzett munkaerő munkanélkülisége), akkor könnyen megfoszthatja magát a *minőségi* teljesítmények növekedésétől. Természetesen az ellenkező véglet is veszélyes. Ha minden állampolgárnak biztosítjuk a megélhetést, a valamikor valamiképpen megszerzett munkahelyet, a szociális juttatásokat – függetlenül attól, hogy dolgozik-e vagy sem, hasznos munkát végez-e vagy sem, képességeit kihasználja és fejleszti-e vagy sem –, akkor nagy lesz ugyan a társadalom biztonságérzete, de semmi nem fog ösztönözni a teljesítménynövelésre. Következésképpen szűkül az az anyagi bázis, amelyre támaszkodva a társadalom egzisztenciális biztonsága fenntartható. Vagyis a gazdaságpolitika nem mondhat le a teljesítménykövetelményt alátámasztó *egzisztenciális kényszer* eszközéről sem.

A teljesítménykényszer és -ösztönzés, a lét- és szociális biztonság, illetve bizonytalanság igen törékeny egyensúlyú rendszert alkot: ez az egyensúly a térben és időben megtalált arányokon nyugszik. Más a megfelelő egyensúly a fejlesztőmérnökök vagy a kitűnő szakmunkások s más a munkamotiváltság nélkül dolgozók esetében; más a feltörekvő ágazatoknál és vállalatoknál, mint a válságszektorokban, más a fővárosban, mint a súlyosan elmaradott körzetekben – s a sor tovább is folytatható. Az ösztönzés-kényszerbiztonság konkrét, optimális ötvözeteiből áll össze végül is országos méretekben az a teljesítményorientált gazdaságpolitika, amely egyesíti az emberek zömének egészséges értékrendjét a gazdaság és a kultúra fejlődési követelményeivel.

A stratégia–taktika és a teljesítménykényszer–biztonság ellentmondásokra épített gazdaságpolitika megvalósítása ugyancsak ellentmondásosnak tűnő módszereket követel:

az irányítás magas fokú tudatosságát, amely a lehető legnagyobb mértékben támaszkodik a gazdaság önszervező erőire, automatizmusaira;

a gazdálkodók lehető legnagyobb fokú integráltságát, amely együtt jár a gazdálkodó egységek széles körű döntési és cselekvési önállóságával.

Ha a gazdaságirányítás túlzott *részletességgel,* túl *közvetlen* módszerekkel kívánja érvényesíteni a makroökonómiai szintű tudatosságot, ezzel elzárja a csatornákat a különböző szintű csoport- és egyéni iniciatívák érvényesülése előtt. Lefojtja azokat az önszervező társadalmi erőket, amelyek legkülönbözőbb konkrét részfeladatokat (a maguk információs bázisára támaszkodva, a maguk ösztönzöttségével, saját mozgatott energiájukkal) sikeresen ki tudnak jelölni és meg is tudnak valósítani. Ettől vagy közvetlenül a társadalom lesz szegényebb, vagy a konkrét szükségletek olyan erősen jelentkeznek, hogy áttörik a részletes és közvetlen irányítás gátjait: ebben az esetben *hatványozott anarchiát* kapunk – koordinálási és optimatizálási szándékaink ellenére. Mindez fordítva is igaz: ha a szélesebb értelemben vett közösség lemond a részérdekek egyeztetéséről s – különösen veszélyhelyzetek fellépése esetén – a közvetlen beavatkozás lehetőségéről – akkor *eleve* olyan anarchikus helyzet létrejöttét segíti elő, amely végül is a társadalmi önszervező erők rendezőhatásának érvényesülését is meg fogja akadályozni.[1]

A józan mérték közelítése a kulcsa a társadalmi-gazdasági integráltság és a helyi, csoportos, egyéni iniciatívák együttes megvalósításának is. Kétségtelen, hogy a korszerű termelőerők, a huszadik század kialakult életformája, a társadalmi munkamegosztás, a gazdálkodó és felhasználó emberek az emberi közösségek tevékenységének mind nagyobb fokú, tudatos és előrelátó koordinációját követelik meg. E nélkül az integráció nélkül ma már nincs élet, az emberek, gazdálkodó kollektívák zöme ma már nem képes végső felhasználásra alkalmas, azaz *primer használati értékeket* termelni, hanem csak *hozzájárulhat* használati érték keletkezéséhez; a technológiai, az innovációs, az informatikai vagy akár az elosztási hálózat valamelyik „ágenseként". Továbbá, az emberek többsége megélni sem lenne képes e *hatalmas hálózatokhoz* (kereskedelem, közmű,

[1] A két véglet akár egyszerre is jelentkezhet – egymás romboló hatását erősítve. Erre talán lakáspolitikánk a legsajnálatosabb példa. Itt együtt található meg az aprólékos részletességgel való közvetlen vezérlés szándéka, amely szükségszerűen anarchiába, olykor korrupcióba csap át, s nem hogy nem oldja meg a lakásproblémát, de még a rendelkezésre álló lakásokat sem képes racionálisan elosztani. De jelen van a józanító állami befolyás nélküli anarchikus piac is, ahol nem működnek a kereslet-kínálat racionális – jóllehet nem szociális szempontokból áthatott – rendező, önszervező erői.

közlekedés, oktatás, egészségvédelem, telekommunikáció stb.) való kapcsolódás nélkül. E termelő–elosztó–informáló–ellátó hálózatok *objektíve* integrálják az egyént és közösséget.

Az individualista ember általában tiltakozik, lázad az objektív integráció ellen, s e lázadások többfélék lehetnek:

A kölcsönös alkalmazkodásra képtelenek „önkéntesen" kívül helyezik magukat – legalábbis szándékaik szerint – mind a társadalmi munkamegosztáson, mind az ellátó hálózatokon: nem alkalmazkodnak, inkább lemondanak a civilizáció áldásairól. Ez a *„hippi"* típusú lázadás.

Azok, akiknek a nagyüzemi szervezetben való részvétel okoz társadalmi alkalmazkodási zavarokat vagy úgy vélik, a nagy szervezet korlátozza jövedelemszerzési lehetőségeiket, a kisvállalkozás felé törnek ki. Elfogadják a társadalmi munkamegosztást, de igényt tartanak a széles körű, egyéni döntési jogra. Ez a *„maszek"* típusú lázadás, amely nemcsak a szocialista országokban figyelhető meg, hanem világjelenség, melyhez a gazdasági konjunktúra létalapot is teremthet.

A tőkés nagyszervezetek – engedelmeskedve végül is a technika, a munkamegosztás, a nagyhálózatok követelményeinek – régóta létrehozták a kapitalizmus létét meghosszabítani hivatott, integrációs rendszereket: a vállalati birodalmakat, az államkapitalizmust, a regionális integrációkat, a világméretű pénzügyi rendszert – és így tovább. Azaz alkalmazkodnak egymáshoz, nemcsak konkurálnak egymással. Sőt: a konkurenciát – amely a *profitot* hivatott növelni – *alárendelik* a kölcsönös alkalmazkodásnak, amely a *fennmaradást* biztosítja. A tőke azonban sui generis konkurenciára termett, ezért amikor alkalmazkodni kényszerül, egyben igyekszik megbontani annak kölcsönösségét, amikor konkurál, akkor egyoldalú alkalmazkodásra próbálja kényszeríteni ellenfeleit. Az olyan korszakban, amikor a tőke kénytelen engedni az alkalmazkodás érdekében, gyakran törnek ki *„liberalista lázadások"*: ezek *ideológiailag* élesztik újjá a kötetlen konkurencia múlt századi eszméit, amelyeket a transznacionális óriáscégek és a domináns imperialista hatalmak a valóságban a partnerek egyoldalú alkalmazkodásra kényszerítésére használnak fel.

Lázadások „törnek ki" a szocialista világban is. Itt a makrogazdasági és a politikai struktúra már *intézményesítette* a modern termelőerők, a munkamegosztás társadalmi integrációs követelményeit. Társadalmasította a nagy termelőkapacitásokat, kiépítette a tervgazdaságot, azaz prioritást biztosított a közösségei érdek érvényesülésének a parciális érdekekkel szemben. Olyan szociális intézkedéseket foganatosított, amelyek garanciát nyújtanak a társadalom érdekérvényesítésre kevésbé képes egyedeinek és kollektíváinak.

Igaz, ezen intézményesítés a létező szocializmus keletkezésének *konkrét* történelmi körülményeiből adódóan – a fejlett és fejletlen termelőerők határmezsgyéjén és a fejletlen világ országaiban – sok tekintetben idő előtti és nem célirányos *módszerű* volt.

Ennek következtében két törekvés bontakozik ki egymás mellett. Az egyik a gazdasági-társadalmi integráció „testre szabott" mértékének, módszereinek, mechanizmusának megtalálása, a szocializmus történelmi fejlődési útjának tisztára söprését célozza. A másik az individualizmus nevében ellenforradalmat vív: nemcsak a szocialista viszonyokkal és hatalommal, hanem a termelőerők, a társadalmi munkamegosztás, a nagy hálózatok megkövetelte tudatos alkalmazkodási kényszerrel szemben is. Ez *restaurációs* lázadás – bármennyire is tagadják képviselői, s bármennyire is próbálnak a tényleges reformerek tömegében elvegyülni. A restaurációs lázadók célja hasonló a liberális lázadókéhoz: felszámolni azokat az intézményeket és mechanizmusokat, amelyek a kölcsönös alkalmazkodásra, azaz a 20. század megkövetelte integrációra kényszerítenek. Úgy vélik, a rombolást a „szabadság" nevében, az újrakezdést pedig az *erőviszonyok* alapján kell majd megejteni. Ez a fajta integráció azután fejlődést, növekedést és jólétet fog teremteni, még azok számára is, akiknek feladata az egyoldalú alkalmazkodásra szűkül le: hiszen – folytathatnák e liberális „lázadók" az érvelést – Fekete-Afrikában a négerek életszínvonala a Dél-afrikai Köztársaságban a legmagasabb.

A 20. század végének technikai, termelési, elosztási és életviszonyai azonban a lázadások ellenére megkövetelik az integrációt mint társadalmi fejlődési alaptendenciát, s a kooperativitást mint emberi – egyéni és társas – viselkedési formát.

Ennek felismerése azonban önmagában nem elegendő, ha nincs meg a kollektívákon belül az önálló döntés, cselekvés és felelősségvállalás (azaz kockázatvállalás) lehetősége. A szocializmus korai időszakának társadalomintegrációs betegsége éppen abból fakadt, hogy abszolutizálta a szervezettséget. E kor társadalomirányítói egyirányú, mechanikus és hierarchikus integrációk Prokrusztészágyába gyömöszölték a végtelenül sokoldalú, sok funkciójú integrációs szükségleteket: gondoljunk a direkt tervutasításokkal vezérelt vállalatokra, az uniformizált termelőszövetkezetekre, a lakóhelyi tanácsok leegyszerűsített funkcióira stb. Nyilvánvaló, hogy ez a modell csak a gazdaság és a társadalom fejlettségének egy meglehetősen primitív fokán vagy csak igen sajátos körülmények között (például hadigazdaságban) képes többé-kevésbé kielégítően funkcionálni. Minél fejlettebb a társadalom s annak gazdasága, annál árnyaltabban jelentkeznek az integrációs szükségletek. Annál nagyobb szükség van arra, hogy az egyén vagy a gazdálkodó, felhasz-

náló kollektíva a maga információs tapasztalatát, környezetéről szerzett tudását, szűkebb szakmai ismereteit hozzáadja a szélesebb közösségéhez.

Az integráció tehát nem szükségképpen hierarchikus kapcsolatokat, hanem olyan rugalmas visszacsatolásos rendszert jelent, amely a különböző szintű *részautonómiákból* és az ezekről való kölcsönös lemondásból, azaz egyes *funkciók egyesítéséből* áll. Az, hogy a különböző egységek (egyének, lakóterületek, vállalatok stb.) *mely funkciókat* egyesítik, *milyen mértékben, s milyen mozgásformát* találnak az egységes működésre, hogyan osztják el a létrejövő *hasznot* és az esetleges *veszteséget* – mindez nagyon konkrét, térben és időben egyedi, illetve igen óvatosan „szabványosított" szabályozást követel. Ami nincs integrálva, az *autonóm* marad: ott elvileg a parciális érdek érvényesítése az egyetlen követelmény – a legáltalánosabb, normatív „játékszabályok" keretei között.

Az ütközések azonban kikerülhetetlenek: az érdekkonszenzus – azaz a kölcsönös alkalmazkodás – nemcsak az integrált területeken, vonatkozásokban szükséges, hanem az alkalmi érdekütközések során is. Ha ez nem biztosított, tehát a mindennapok nem szabályozott területein a gátlástalan erőösszemérések légköre uralkodik, az az integrált területek fejlődésének akadályoztatásához vezet. Ezért fontos eleme a modern társadalmi-gazdasági érintkezési viszonyoknak az önkéntesen vállalt, úgyszólván reflexszé lett, általános *tolerancia*. Hiányában sem integráltság, sem igazi önállóság nem lehetséges.

A stratégia–rugalmasság és a teljesítménykényszer–biztonság, valamint a tudatos irányítás–önszervező automatizmusok és az integráció–autonómia ellenpárok tulajdonképpen a modern társadalom alapellentmondásának kifejezési formái. Feloldásukra a *mai kapitalizmus* úgy tesz kísérletet, hogy megpróbál felülkerekedni alaptermészetén: enged valamit ösztönszerű, végletes rugalmasságából, hogy stratégiai látószögét szélesíthesse; meggyőződése ellenére növeli a kizsákmányoltak lét- és egzisztenciális biztonságát, azért, hogy több minőségi teljesítményhez jusson. Kénytelen növelni tevékenységének szélesebb értelemben vett tudatossági fokát, s ezért fékezi automatizmusait s végül magántulajdonosként integrációs kompromisszumokra kényszerül, azaz önként korlátozza önállóságát – mindezt a fennmaradás, a *túlélés* érdekében. Ez a kolosszális alkalmazkodás persze ellentmondásosan, következetlenül, Milton Friedman-i „lázadásokkal" fűszerezve megy végbe.

A létező *szocializmust* a modern termelőerők, a bonyolult munkamegosztás és a nagyhálózatok még ma is kevésbé kényszerítik a gazdasági-társadalmi viszonyok „társadalmasítására". Itt a tudatos

stratégiai fejlesztés és az integrálódás jelentőségét elsősorban a gazdaság és a társadalom nagyobb biztonságra való törekvése, valamint az öröklött fejlettségbeni hátrány gyorsított felszámolásának parancsoló szükségessége növelte meg. Ezenkívül szerepet játszott még az az ideológiai momentum is, miszerint a szocializmus a tőkés társadalom alapvető antagonizmusának (a termelés társadalmasítottsága és az elsajátítás magánjellege közötti ellentmondás) megoldását jelenti. E körülmények együttesen a minél magasabb fokú társadalmasítást ösztönözték akkor is, ha a műszaki, gazdasági, társadalmi és tudati viszonyok erre részben éretlenek voltak. A szocializmus korai időszakában szinte általános meggyőződés volt, hogy a magas szinten társadalmasított működési formák azok a döntő lácszemek, amelyeket megragadva a történelmi folyamat egésze kézben tartható.

Ma már érzékeljük, hogy a reális szocializmus adekvát gazdasági mozgásformáinak megtalálása időt és kísérletezést kíván. Nem kevésbé fontos tennivaló a társadalmi tudatra való olyan komplex ráhatás, amely elősegíti *az életmód, a viselkedés, az érdekérvényesítési törekvések kulturáltságának* elmélyülését. Ökonomista illúzióink közül talán az a legveszedelmesebb, amely szerint a gazdasági viszonyok önmagukban biztosíthatják a szocializmussal adekvát egyéni és csoportos magatartásformák elterjedését. Ez az illúzió másképpen is megfogalmazható: ha a szocialista gazdasági viszonyok között minden egyén és minden vállalat a maga jól felfogott érdekeit követi, akkor magatartása *racionális* lesz, s így végső soron – ti. az érdekek kompromisszumos feloldását követően – ez a magatartás harmonizálni fog a társadalmi érdekekkel.[2]

A valóságban nehéz elképzelni olyan – mégoly tökéletesen megformált – gazdasági cselekvési modellt, amely a társadalom tagjainak automatikus érdekvezéreltsége alapján kielégítően működhetne. Ez éppen annyira leegyszerűsített társadalomkép, mint az ellenkezője: a „lelkileg helyesen kondicionált emberek testvéri közössége". Amíg ez utóbbi „tömény" idealizmus, az előbbivel kapcsolatban kevesen érzékelik a „parlagi materializmust". Nem elég ti. az, ha az emberek (vagy azok kollektívái, pl. a vállalatok) felismerik érdekeiket. Érdektudata mindenkinek van, függetlenül attól, hogy valódi érdekeit *helyesen* ismeri-e fel vagy sem, és milyen *módon* igyekszik érvényesíteni azokat, s hogyan viselkedik, ha érdekei *ütköznek* másokéval.

[2] A gondolat először Adam Smith-nél jelentkezik, mint a szabadverseny közjóteremtő hatásának érve, majd a gazdaságelmélet fejlődése többször is felbukkan, mindinkább apologetikus mellékízzel; legújabban a chicagói iskola egyik kedvenc gondolataként visszhangozzák sokan.

Amikor pl. a vállalat nem kooperatív magatartást tanúsít a vele kapcsolatban álló másik vállalattal szemben, érdekfelismerés vezérli tetteit, noha tisztában van vele, hogy *kárt okoz* a partner vállalatnak és a népgazdaságnak egyaránt. Amikor a vállalat sok millió dolláros, már megkötött exportügyleteket mond fel, érdekfelismerés vezérli döntését, noha tisztában van vele, hogy ezzel hozzájárul a népgazdaság – amúgy is drámai helyzetű – külső egyensúlyának romlásához. Az ehhez hasonló példákat órákig lehetne sorolni a társadalmi élet területéről.

Nem elég tehát valamely *érdekek* valamiféle felismerése, s az sem elég, ha azok érvényesítése előtt nyitva áll a lehetőség. Léteznek ti. helyesen és helytelenül felismert, mások tevékenységét is megtermékenyítő és önpusztító, társadalmilag tolerálható és tolerálhatatlan érdekek, rövid távon hasznos, hosszú távon káros érdekek és így tovább. Mindezeket nem lehet gazdasági szabályozással és jogszabályokkal a végletekig szelektálni. Arra nincs lehetőség, hogy a társadalmi érdekekkel ellentétes törekvések és történések ne jelenjenek meg, s az sem mindig érhető el, hogy a társadalmi érdekekkel egybevágó törekvések feltétlenül kibontakozzanak és hasznot hozzanak. Azaz mindig számolni kell *kárral és elmaradt haszonnal* is. A társadalom azzal minimalizálhatja ezeket, hogy a helyes gazdasági viselkedésre, azaz helyzetfelismerésre, érdekfelismerésre, kulturált, toleráns érdekegyeztetésre, kooperatív magatartásra *neveli, kondicionálja* tagjait. Következetesen számon kéri a kulturált, toleráns magatartást, fellép a parazitalét minden fajtájával szemben. Ha az ehhez szükséges jogi-erkölcsi értékrendszer nem funkcionál, a gazdasági viszonyok és szabályozók bármilyen zseniális technikai konstrukciója esetén sem lesz rend és kielégítő teljesítmény. Persze ez fordítva is igaz: a legtökéletesebb jogrendszer is funkcióképtelen, a legkeményebben felépített etikai rend is bomlani kezd akkor, ha a gazdasági viszonyok, s ezen belül a szabályozás, eleve lehetetlenné teszik a társadalom egésze vagy adott csoportja számára a tisztességes munkából való tisztességes megélhetést (pl. kasztrendszer, munkanélküliség), és a legelemibb, legmagától értetődőbb érdekek (pl. lakásszerzés, családalapítás, gyermekvállalás, vagy vállalatok esetében műszaki fejlesztés, az üzleti lehetőségek megragadása stb.) érvényesítése ellen ösztönöznek.

Más szóval: ha a gazdasági viszonyok az esetek többségében társadalmi érdekként visszaigazolják a fegyelmezett, kulturált, kooperatív beállítottságú egyének és kollektívák normál cselekedeteit, s a többi esetben előre láthatóan (s utólag bizonyíthatóan) ütközik a két érdekszféra, a társadalomnak *van erkölcsi alapja* ahhoz, hogy az állampolgároktól és a vállalatoktól pillanatnyi érdekük mellőzését kérje, s e kérésnek foganatja is lesz. Ha a viszonyok, illetve a szabá-

lyozás és az érdekegyeztetés mérlege az ellenkező oldalra billen, *nem a gazdasági ágensek magatartásában keresendő a hiba,* és semmiféle erkölcsi alap nincs arra, hogy a nyilvánvaló érdekek figyelmen kívül hagyását követeljük. Ha mégis ezt tesszük, a közerkölcs bomlani kezd, a jogrend pedig elveszti funkcióképességét.[3]

A gazdasági *viszonyok, a szabályozás és a tudatra való hatás* együttesen alkothatnak egyensúlyt: bármelyiket a másik rovására túlsúlyba hozni vagy elhanyagolni csak igen szűk határok között lehet büntetlenül. A gazdasági viszonyoktól elszakadt szabályozás hamis tudatot szül, amit nem lehet neveléssel és propagandával semlegesíteni. A tudatra való józan mértékű, komplex ráhatás nélkül a szabályozás impulzusai is torzítottan jelennek meg a tudatban, az érdekekben és a törekvésekben. Ez torzítja a gazdasági viszonyokat is.

Érdemes végiggondolni, hogy kellően megalapozott gazdasági-jogi-erkölcsi értékrend megvalósulása esetén a gazdaság három fő szereplője – a dolgozó ember, a vállalat és az állam – milyen magatartást *vár el* egymástól, annak érdekében, hogy a gazdaság, annak befolyásoltsági korlátai között „olajozottan" és hatékonyan működjék, s a gazdasági viszonyok pozitívan járuljanak hozzá az ország lakosságának jólétérzéséhez.

Az egyéntől a termelőkolletkíva (a vállalat) négy dolgot követel:

fegyelmezett beilleszkedést a vállalat rendjébe, azaz odaadással végzett, a műszaki körülmények lehetőségeit kihasználó teljesítményt és minőséget;

aktív részvételt a döntések előkészítésében és meghozatalában azon a szinten, ahol az egyén informáltsága, látóköre és helyzetmegítélő képessége alapján helyet foglal;

folyamatos önképzést, amelynek minimuma a meglévő szaktudás szinten tartása;

innovatív magatartást, ami lehet aktív (tényleges újítótevékenység) és passzív (az új módszerek átvételére való ráhangoltság).

Ha a kollektíva az egyéni képességek és teljesítmény honorálásának mértékét egyre inkább e négy követelménynek való megfeleléshez köti, közelebb juthat a fentebb vázolt ellentmondás megoldásához.

Az egyén általában három dolgot követelhet attól a *termelőkollektívától,* amelynek tagjául szegődött.

Először: a képességei maximumának kifejtését elősegítő munka-

[3] A mai lakáspolitikai dzsungelben pl. nem számít erkölcstelennek tiltott helyen vagy meg nem engedett módon építeni, s a hatóságok ezt el is ismerik az ún. „fennmaradási engedély" megadásakor. Az állami lakások magánkereskedelmi áruvá váltak, s ezt a lakáshatóságok nemcsak elnézik, hanem maguk is részeseivé váltak e „forgalomnak". A példákat, más területek bevonásával is, hosszan lehetne sorolni.

körülményeket: elsősorban tisztességes *munkaszervezést* és *-elosztást,* valamint olyan gazdálkodást (vezetést), amely lehetővé teszi a *műszaki* és *biztonsági,* valamint *szociális* körülmények fokozatos javítását is.

Másodszor: olyan jövedelemelosztási rendszert a vállalaton belül, amely *a hasznos teljesítmény arányában* honorálja a munkát, s annál nagyobb egzisztenciális és szociális biztonságot teremt az egyén számára, minél nagyobb a hasznos teljesítménye.

Harmadszor: műszaki újításának és a kollektíva ügyeihez való *hozzászólásainak* elvárását, *érdemi kezelését.*

Ha az egyén e három feltételét biztosítva látja, *tartósan aktív* tagja marad a kollektívának: ha nem, először passzivitásba vonul, majd kiválik a vállalat keretéből.

Az országos gazdaságirányítás (az „állam") a *termelőkollektívától* (a vállalattól) elsősorban azt kívánja, hogy a vállalat toleráns és kulturált üzleti-kooperációs kapcsolatokat építsen ki, illetve tartson fenn más vállalatokkal.

Továbbá: gazdálkodjék tervszerűen és racionálisan rövid és hosszú távon egyaránt a közösségi tulajdonú termelési tényezőkkel, gyarapítsa vagyonát és legyen nyereséges; legyen fogékony a műszaki, szervezési és üzleti újítások iránt, azaz támogassa azok létrejöttét, vezesse be azokat saját tevékenységébe, és vegyen részt aktívan a technikai transzferfolyamatokban; kivételes helyzetben tanúsítson toleráns magatartást saját érdekei érvényesítése területén, adjon prioritást a társadalmi érdekeknek; járuljon hozzá a maga információs bázisát felhasználva a népgazdasági stratégia, illetve általában a gazdaságpolitika formálásához, illetve az össztársadalmi kiadások forrásának megteremtéséhez.

Az állam e követelményeit főként a törvényekben és a szabályozórendszereken keresztül érvényesíti. Szerencsés esetben ezek olyan kedvező feltételeket teremtenek a vállalati gazdálkodás és a fejlődés számára, hogy a követelményekkel saját üzleti és fejlesztői elképzeléseket leginkább összhangba hozó vállalatok válnak a legsikeresebbekké.

A vállalat ezzel szemben azt várhatja el a gazdaságirányítástól, hogy

legyen reális gazdaságfejlesztési stratégiája, amelybe épüljön be az ő elképzelése is, s adjon reális alapot a saját stratégia kidolgozásához;

komplex irányítási tevékenységgel s ezen belül az önszervező automatizmusok széles körű tudatos felhasználásával *koordinálja* az újratermelési folyamatot, a belső piaci mozgásokat és az ország külgazdasági beilleszkedését;

olyan közgazdasági környezetet teremtsen, ahol minimálisra

csökken a vállalati és a népgazdasági érdek konfliktusa, azaz a szabályozás a gazdasági döntések túlnyomó többségénél *vállalati érdekké* teszi a társadalmi-gazdasági stratégia végrehajtását;

olyan finanszírozási feltételeket hozzon létre és tartson fenn, amely az *ígéretes vállalkozások tőkeszükségletét* általános tőkehiány esetén is előteremti, az átlagvállalat mindennapos gazdálkodásához és normál ütemű fejlődéséhez (a „dinamikus szinten tartáshoz") szükséges forrásokat pedig semmi esetre sem vonja el;

olyan *szabályozási biztonságot* és a vállalati kollektívák munkájával kapcsolatos kulturált, *bizalmi légkört* teremtsen, amely elviseli a vállalkozói magatartással együtt járó eseti kudarcokat (ráfizetéseket) is, azonnali korrekcióval reagál a bekövetkező, észlelt és jelzett szabályozási hibákra és megfelelő anyagi „kártérítést" ad a vis maior jellegű, valamint a szabályozási hibákból eredő károsodásokért.

A fenti elvek érvényesítése *partneri kapcsolatot* követel meg a vállalatok és az irányító szervek között: ez lehet (sőt kívánatos, hogy legyen) nagyon következetes, kölcsönösen „szigorú" – ám semmi esetre sem egyoldalúan hierarchikus. Az ilyen, korrekt partneri kapcsolatok kiépülése esetén a vállalatok „helyesen" (azaz az irányító szervek elgondolásaival szinkronban) fognak reagálni a szabályozókra és a tervekre is.

Az országos politikai vezetés sikeres működésének is vannak olyan követelményei, amelyeket, ha az *állampolgárok* nem teljesítenek, a leggondosabban kidolgozott gazdaságpolitika is zátonyra futhat, de legalábbis jelentős hatásfokveszteséget szenved. Ezek: az országos gazdasági gondokról való tájékozódás igénye, az információk tárgyszerű feldolgozása; tolerancia a gazdasági nehézségek idején; a közvagyon épségének óvása, annak rendeltetésszerű használata; állampolgári fegyelem; anyagi hozzájárulás a kommunális és szociális költségekhez.

A szélesebb értelemben vett közösség tehát felelős magatartást, *józanságot* követelhet tagjaitól. Ennek fejében persze az állampolgárok is megfogalmazhatják saját igényeiket a gazdaságpolitikai vezetéssel szemben. Elvárhatják a *kiszámítható* gazdaságpolitikai és szociálpolitikai magatartást, különösképpen a fogyasztói árak, az ellátás, a szociális juttatások területén. Számon kérhetik a következetes és az igazságérzetnek megfelelő, azaz *korrekt hatósági hozzáállást:* a kommunális és szociális szolgáltatásokat, valamint juttatásokat jogosan igénybe vevők és az ezeket finanszírozó lakosság érdekének következetes védelmét a deviáns („kiutalói" és igénybe vevői) magatartásokkal szemben. Elvárhatják a *társadalmi* (családi, kommunális) *érdekeket kifejezésre juttató infrastruktúra-fejlesztést;* valamint annak biztosítását, hogy a kommunális és szociálpolitikai

döntések *előkészítésében* (és meghozatalában) aktívan részt vehessenek.

E feltételek megléte esetén csökken a veszélye annak, hogy a lakosság „félrehallja" a gazdaság- és szociálpolitika intencióit és intézkedéseit.

A szocializmus *lényegéhez* – azt hiszem – elválaszthatatlanul hozzátartozik a társadalmi konszenzus folyamatos, tudatos építése, mind az állam és a vállalatok, mind az egyének (mint dolgozó kollektívatagok) és a vállalatok, mind pedig az állam és az egyének (mint „kommunális" és „fogyasztó" lények) között: végeredményben arról van szó, hogy milyen mértékben és módon osztják meg egymás között a gazdasági döntések felelősségét, a kockázatot, a jövedelmet; illetve mennyire és hogyan segítik elő egymás hasznos tevékenységét.

Jelenlegi közállapotaink még igen messze vannak attól, hogy a gazdasági és társadalmi mozgások fent vázolt, pozitív kölcsönhatása megvalósulhasson. Az okok elemzése messze túlmutat e cikk keretein, lehetőségein. Egymagában nem is várható az ideálishoz közelálló helyzet megteremtése: a reális szemléletmódnak bele kell törődnie a fokozatosságba, még akkor is, ha egy *kis* előrelépés is *nagy* erőfeszítést kíván.

Társadalmi Szemle, 1987. 6. sz.

FERGE ZSUZSA

Társadalmi értékek és szociálpolitika

I. ÉRTÉKEK ÉS ÉRVÉNYESÜLÉSÜK BUKTATÓI

Az ideológiailag vállalt értékek érvényesülése, illetve érvényesítése a politikában és a gyakorlatban rendkívül bonyolult kérdéseket vet fel. A „jövőből dedukált" szocializmuskép valóságra kényszerítése súlyos torzulásokhoz, diktatórikus gyakorlathoz vezetett az „ötvenes években". Ahelyett, hogy segített volna a szocializmus lényegének, értékeinek elfogadtatásában, szakadékot hozott létre az ideológiailag deklarált igazság és a tényleges tapasztalatok között. A vállalt értékek azonnali valóra váltásának igénye tehát egyszerre bizonyult veszélyesnek és eredménytelennek.

Társadalmilag jóval hasznosabb volt az elmúlt évtizedek azon józan pragmatizmusa, amely úgy igazodott a valóságos igényekhez, érdek- és erőviszonyokhoz, hogy jó néhány távlati értéket zárójelbe tett, vagy – a gyakorlat szükségleteinek megfelelően – újra meg újra átértelmezett. Ez a folyamat azonban a gyakorlat és bizonyos alapértékek közötti viszony világos tisztázása nélkül zajlott. Nem került tehát kimondásra (valószínűleg egyébként a dolog lényegéből adódó szükségszerűséggel), hogy miért történnek és mit jelentenek az átértelmezések például a közösségiség és az individualizmus közötti viszony, az elfogadható és nem elfogadható egyenlőtlenségek vagy a munka társadalmi szerepe kérdésében. Ezek a tisztázatlanságok aránylag kevés zavart okoztak a gazdaság fellendülésének mintegy két évtizedében, amikor a bővülő források, ezek sokféle méltányosságot figyelembe vevő elosztása, továbbá a növekvő politikai tolerancia számos társadalmi feszültséget enyhítettek, s általában erősítették a rendszerrel való azonosulást, a rendszer legitimitását.

A legutolsó időszakban a források bővülése lelassult vagy éppen megállt. A reálbérek két évtizedes töretlen fejlődése megfordult: a szociális jövedelmek tömege ugyan nő, de az egyes járandóságok (egyes nyugdíjak stb.) reálértéke a többségnél folyamatosan és je-

lentősen csökken; a sokáig szabályozhatónak hitt ármozgások tartós inflációvá alakultak; a szilárdnak vélt létbiztonság bizonyos pontokon megrendült (foglalkoztatás; elemi szükségletek). Ugyanakkor a dolgozók jelentős részének munkaideje meghosszabbodott. Mindezzel egyidejűleg – tényszerűen vagy gondolkodási irányként – a korábbiaktól eltérő ideológiai tartalmú tendenciák jelentek meg. Így egyre növekvő hangsúlyt kap jó néhány jelenség. Így például az egyén felelősségének kiemelése saját sorsának, életfeltételeinek alakításában, a közösségi feladatok és felelősség háttérbe szorulásával, a versengő, vállalkozó kockázatvállaló magatartás igenlése és az ezt elutasító beállítottság kedvezőtlen megítélése; az előbbi magatartásokkal többé-kevésbé összefüggő jövedelmi egyenlőtlenségek helyesként és igazságosként való elfogadása, akkor is, ha „tőke jellegű" jövedelmükről van szó (amit a gazdaság tőkeéhsége igazol); a lemaradók, leszakadók jelentős részénél e tény „önhibával", érdemtelenséggel való magyarázata (legyen szó rezsihátralékról, amit a „rossz gazdálkodás" okoz; elhelyezkedési nehézségekről, ami az érintett „rossz munkaerkölcsének" tudható be) stb. A gazdasági nehézségek az élet több területén szigorúbb, keményebb eljárásokat vagy elbírálásokat vontak maguk után, s egyben felerősítették előítéletes bűnbakképző mechanizmusokat. Ilyen például az erősödő gyanakvás táppénz-, illetve rokkantosítási kérdésekben; a szigorított javító-nevelő munka bevezetése. (A hivatalos elítélés – kimondva-kimondatlan – gyakran érinti a cigányokat.) a „civil társadalom" egy része úgy fogja fel e jelzéseket, hogy azokban saját előítéleteinek igazolását véli látni. Ilyenformán erősödik a cigányellenesség és – a reflexszerűen visszatérő – antiszemitizmus.

A gazdasági helyzet romlása, az ebből adódó társadalmi következmények, és a fentebb említett, ideológiailag elbizonytalanító tendenciák sokfajta feszültséget hoznak létre. A rossz helyzetből való kikerülésnek elengedhetetlen feltétele a gazdaság működőképességének javítása, egy új növekedési szakasz beindítása – lehetőleg új, strukturálisan ígéretesebb pályán. A társadalmi feszültségek azonban azonnal társadalompolitikai és szociálpolitikai válaszokat is igényelnek.

Jó lenne elkerülni ezeknél mind az újabb ellentmondásokat kiváltó voluntarizmust, mind pedig az olyan tűzoltó megoldásokat, amelyek hosszabb távon inkább rontják, mint javítják a helyzetet. Ezért látszik fontosnak, és a – vélt vagy tényleges – közvetlen időszerűtlenség ellenére időszerűnek azon értékek újbóli felvázolása, tisztázása, amelyeknek jelentős szerepet kell vagy kellene kapniuk a szocialista társadalom- és szociálpolitikában. Ez az újragondolás valójában elkésett. A gazdasági reform kidolgozásának másfél évti-

zede alatt több ízben sor került a korábbi gazdaságpolitika elemzésére és egyes vezérlő elveivel való radikális szakításra. Ez tette lehetővé az 1986. évi reform sikeres bevezetését. (Lehet, hogy a közelmúlt gazdaságpolitikájának radikális elemzése ma is segítene a gazdasági továbblépésben.) A szociálpolitikában a múltat – a II. világháború előtti gyakorlatot és az ötvenes évek gyakorlatát is ideértve – csak a nyolcvanas években megindult kutatások kezdték elemezni. Ezeket a kutatásokat azonban nem követte a szociálpolitika reformja. Így nem történt meg a tudatos szakítás a múlt olyan örökségeivel, mint a paternalizmus, ami a szociálpolitikát az állam ajándékosztó jótékonyságaként fogja fel. A paternalista felfogás következtében nem fejlődött eléggé az állampolgári jogosultságok és jogok elismerése, ami sokféle kiszolgáltatottságot hoz magával. Az elemzés és szakítás hiányából következik az is, hogy keveset változott a szociálpolitika gazdaságnak és politikának való alárendeltsége, hogy nem alakult ki szervezetileg és elkülönülő szociálpolitikai rendszer.

A múltból eredő hibák kiküszöböléséhez, egyáltalán, a mai helyzet javításához nélkülözhetetlen tehát a legfontosabb értékek tisztázása. Ezek közül a magam részéről a mára nézve is érvényességet tulajdonítok.

1. jelentős, társadalmi és fizikai életesélyeket meghatározó egyenlőtlenségek csökkentésének;

2. a társadalmi szolidaritás erősítésének, mind össztársadalmi léptékben, mind pedig a kisebb közösségek szintjén;

3. az állampolgárok és közösségek autonómiája növekedésének, annak, hogy növekedjék lehetőségük a közös ügyekben való demokratikus részvételre;

4. a létbiztonsághoz való – természetesen kötelezettségekkel ellentételezett – jog megerősítésének.

Az 1945 utáni társadalmi-politikai gyakorlat sohasem tagadta a fenti értékeket. Ám ezek megvalósulása mégis töredékes maradt, illetve sokféle ambivalencia nyilvánul meg velük szemben.

1. A társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése

A társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére irányuló kezdeti igen jelentős lépésekre nem épült rá a társadalmi újratermelés lényegi összefüggéseire figyelő átfogó stratégia. Ezért sok erőfeszítés – például az oktatásban, a cigánykérdésben, vagy éppen a valóban teljes, mert tartalommal megtöltött munkákra épülő foglalkoztatásban – csak részleges eredményeket hozott, illetve a sikertelenségek az erőfeszítések hitelét gyengítették. Egyébként az egyenlőségértékkel kapcsolatosan ambivalencia is létezik, főként a munkajövedelmekkel, újabban pedig a tőkejövedelmekkel kapcsolatban. (Az első

esetben a differenciálás „kívánatos" mértéke, a második esetben egyáltalán ezen jövedelmek legitimitása vet fel problémákat.)

2. A társadalmi szolidaritás erősítése

A társadalmi szolidaritás, mint az egyént a kisebb vagy nagyobb közösségekhez fűző politikai és erkölcsi tartalmú érték, az egyén és közösség együttes boldogulásának alapja. Az ötvenes években a politika szembefordult mindenfajta alulról felépített szolidaritási hálóval, közösségi megnyilvánulással, hiszen ezek gyengíthették a központi akarat maradéktalan érvényesülését. Így a szolidaritásérték szinte tabuvá vált. Noha a társadalombiztosításba, ami a társadalmi szolidaritás kifejeződésének szociálpolitikán belüli legfontosabb terepe, a szolidaritási elv beépül az egyéni biztosítási elv mellé, ez a tény soha nem vált kimondottá. Így nem tisztázódott, hogyan, milyen módon, mértékben, milyen technikai megoldások segítségével lehet ötvözni a két elvet. E tisztázatlanság épp ma kezdi éreztetni hatását, a társadalombiztosítás szükséges reformjának idején. S fennáll a veszély, hogy a társadalmi szolidaritás elve épp akkor szorul vissza, amikor különös szükség lenne rá.

A helyi, szomszédsági, azonos helyzetre épülő közösségek, közös érdekek alapján létrejövő szolidaritások újraélesztése ma már felismert érdek. Nyilvánvaló, hogy e szerveződések rengeteg energiát felszabadíthatnak, mozgósíthatnak. Mégsem egyértelműen kedvező a kezdeményezések fogadtatása a hatalom részéről. Pozitív megítélésüket segíti, hogy számtalan olyan feladatot elláthatnak, amelyekre nem jutna központi forrás. Továbbra is reflexszerűen kísért azonban a központi és helyi hatalom félelme a spontán mozgásoktól, s ez igen sokszor meggátolja e kezdeményezések beteljesülését.

3. Az állampolgári autonómiák növelése

Az állampolgári autonómia – legyen szó egyének vagy közösségek autonómiájáról – mindig korlátozott, relatív értelmű, hiszen mindig beleütközik más egyének vagy közösségek autonómiájába. E relatív mivoltában azonban fontos feltétele a társadalmi fejlődésnek is, a közmegegyezések (legitimáció) kialakulásának is. A (relatív) autonómiák megnyilvánulásához egy sor intézményre van szükség, olyan fórumokra, amelyeken kifejeződhetnek és intézményes keretek között kerülhetnek egyeztetésre különböző szükségletek és érdekek. Az ilyen, eddig csak részlegesen kiépült intézmények léte és nyilvánossága teheti lehetővé, hogy a közügyek valóban közössé váljanak, az állampolgárok részvételével és kontrolljával alakuljanak. Hiányos működésük esetén mindig fennál az elbürokratizálódás, az állam (hatalom) és állampolgárok közötti távolo-

dás, elidegenedés, s az ebből adódó kétoldalú gyanakvások veszélye.

Különösen aktuálissá teszi az állampolgári autonómiákat szolgáló intézmények gyors fejlesztését a források szűkülése-stagnálása, új – például a létbiztonság meggyengülésével kapcsolatos – szükségletek megjelenése. Ebben a periódusban a szűkebb forrásokhoz igazodás a korábban elfogadott szabályok felülvizsgálatát és módosítását, a prioritások átsorolását, illetve új prioritások elfogadását követeli meg. A módosítások egyes egyéneket vagy csoportokat szükségképpen kedvezőtlenül érintenek, de még a kedvezményezettek számára sem jelentenek feltétlenül elfogadható megoldást. A döntések így egyszerűbbnek látszanak, ha a központ (vagy helyi alközpont) nem megy bele hosszadalmas és nyilvános érdekegyeztetésekbe, hanem a rendelkezésre álló (mindig részleges) információk alapján, alkalmasint korlátozott és nem nyilvános érdekegyeztetések nyomán határoz. Az operativitás előnyei kétségtelenek, a feszültségek azonban roppant erőssé válhatnak. Hosszabb távon igen sok – gazdasági és társadalmi – költséget emészthet fel azután a feszültségek valamilyen feloldása.

4. A létbiztonság problémái

A létbiztonság alkotmányosan deklarált érték – ám tartalma történelmileg ugyanúgy változik, mint minden más társadalmi értéké. A gazdasági fejlettség alacsonyabb szintjén a létbiztonság intézményesen csak azok számára volt elérhető, akik politikailag és ideológiailag elfogadott módon, azaz az állami szektoron belül létesítettek munkaviszonyt. Az ötvenes évek közepétől a szövetkezeti szektorhoz tartozás fokozatosan az állami szektoréhoz hasonló garanciákat kezdett biztosítani. E munkaszervezeti formákban a létbiztonság tartalma a következő volt: magában foglalta mindenekelőtt azt az állami kötelezettséget, hogy az *állam* megteremti a „munkához való jog" feltételét, azaz *munkaalkalmakat* hoz létre az általa elfogadott szektorokban (a „munkához való jog" ebben a szakaszban semmilyen kikötést nem tartalmazott a munka minőségére, közelségére, a munkavállaló képzettségével való összhangra vonatkozóan). Ezen túl jelentette a már egyszer megszerzett, a megélhetés alapját jelentő *munka biztonságát*, azt, hogy a munkát csak nagyon szélsőséges esetben lehetett elveszteni. Azok számára, akik a fenti szektorokban jogilag meghatározott ideig munkavállalóként dolgoztak, a létbiztonság további eleme olyan jövedelem garantálása volt, amely *a munkával már megszerzett életszínvonalhoz közel hasonló szintet biztosíthatott* a munkavégzés ideiglenes vagy végleges megszüntetésének bizonyos eseteiben (betegség, nyugdíjazás). Vé-

gül később és fokozatosan került be a társadalmi védelmi rendszerbe a létbiztonság valójában legelemibb összetevője, a megélhetéshez szükséges jövedelmi minimum biztosítása (béreknél, társadalombiztosítási jövedelmeknél), s ez is csak azok számára, akik már megfelelő formájú és idejű munkavégzéssel megszerezték a „létbiztonsághoz való jogot"; a minimumok színvonala többnyire nem volt megfelelő.

A létbiztonság fent leírt négy elemén a különböző időszakokban eltérő volt a hangsúly. A felsorolás sorrendje valamennyire történeti sorrend is. Valójában a negyedik elem - a megélhetési minimum biztosítása - a legutóbbi időkig sem vált teljessé még azok körében sem, akik egyébként a „létbiztonsághoz" jogot szereztek. Ennél is kevésbé létezhet tehát azok számára, akik „önhibájukból" vagy azon kívüli okból (például velük született fogyatékosság, munkavállalás lehetetlensége családi okokból vagy munkaalkalom hiányában) – nem kerülnek a jogszerzők közé. A társadalmi védelmi rendszer így szinte mindenkit „önhibásként" kezel, aki nem szerezte meg, legalább hozzátartozói áttétellel, a léthez való elemi jogot (legyen bár gyerek, beteg, öreg). Az önhiba (érdemtelenség) jelent azután mentséget a társadalmi védelem gyakorlatilag teljes hiányára egyes esetekben (például egyedülálló, munkavállalásra képtelen anya) vagy igen alacsony szintjére (idősek szociális segélye). A teljes foglalkoztatottság tényleges kiterjedése idején az egészen ellátatlanok köre elég szűk lehetett (pontos adatokkal nem rendelkezünk), és még az ő esetükben is (több-kevesebb joggal) bízni lehetett abban, hogy a lokális vagy családi környezet saját bővülő forrásaiból valamilyen szinten fenntartja őket.

Az anyagi létbiztonsághoz valójában az előbbi négy elem mellett hozzátartozik még további néhány olyan elemi szükséglet közvetlen kielégítése, amelyek valóban a lét feltételei, de ellenértékük vagy általában nem épülhet be, vagy tényszerűen nem épült be a munkabérek és szociális ellátások átlagos színvonalába. A két legfontosabb ilyen szükséglet az egészségügyi ellátás és a (kor színvonalának megfelelő) minimális szintű lakás. Az egészségügyi ellátás a hozzájutás fokozatos bővítése nyomán 1975-ben állampolgári joggá vált - azaz ez a szükségletkielégítés (ha minőségi, olykor mennyiségi hiányokkal is) megoldódott. A „lakáshoz való jog" azonban mindig csak rendkívül töredékes és következetlenül érvényesült.

A gazdasági helyzet rosszabbodása óta a létbiztonság néhány eleme megrendült vagy megkérdőjelezhetővé vált. A „teljes foglalkoztatás" kategóriája különböző átértelmezéseken ment és megy keresztül. Korábban a teljes foglalkoztatás formális biztosításának minden felelőssége és költsége a vállalatokat terhelte, akkor is, ha

ez a foglalkoztatottság formális maradt, ha az adott munkahelyen dolgozó számára nem sikerült teljes értékű munkát biztosítani. (Nem is voltak erre ösztönző mechanizmusok, ellenérdekeltségek esetleg igen.) A nyolcvanas évek elején elfogadott politika szerint a vállalatoknak csak a „hatékony foglalkoztatottságot" kell és szabad biztosítaniuk, a „teljes foglalkoztatás" megteremtése az állam felelőssége. Az új felfogás vállalati körben néhány éves késéssel kezdett hatni. A vállalatok – körülbelül 1984-től, 1985-től kezdve – először annak a korábbi központi és helyi közigazgatási elvárásnak kezdtek ellenállni, hogy felvegyék a „munkára rászorulókat" (pályakezdőket, máshonnan kiszorulókat, cigányokat, továbbdolgozni akaró nyugdíjasokat). Nagyjából egyéves eltolódással követte ezt az elmozdulást a ténylegesen meglevő munkaerő leépítése, először csak egészen preiferikus területeken és szórványosan.

E folyamat során került sor a „teljes foglalkoztatottság" újbóli átértelmezésére. Az új felfogás szerint a „teljes foglalkoztatottság" kategóriájának nem mond ellent bizonyos (nem meghatározott arányú) frikcionális, átmeneti munkanélküliség, amire egyébként a termelési struktúra átalakításához amúgy is „szükség van". A munkanélküliség (amit „átmeneti elhelyezkedési nehézségként" vagy hasonló, a jelenséget elburkoló módon neveznek meg) azonban csak ilyen típusú *lehet*, tehát a szociálpolitika eszközrendszere is csak ilyen esetek kezelését teszi lehetővé. Akkor van lehetőség segítségre, ha egy munkahelyről egyszerre ötven –, illetve most egyszerre tíz – főt bocsátanak el. Az utolsó – 1986. évi – rendelkezés meglehetősen bőkezű a csoportos leépítés áldozataival a leépítést követő első 6, esetleg 12 hónapban. Továbbra is hat azonban az a meggyőződés, hogy munkanélküliség nem alakulhat ki, mert még mindig sokkal több a betöltetlen munkahely, mint a munkát kereső, illetve mert az átszervezett munkaközvetítő irodák révén majd hatékonyan összetalálkozik a kereslet és kínálat.

E kiváró, eseménykövető foglalkoztatáspolitika sok szempontból bírálható. A létbiztonság oldaláról közelítve a problémák a következők:

– Ha igaz, hogy korábban mintegy 20–30 százalékos volt a „túlfoglalkoztatás" vagy „kapun belüli munkanélküliség", és ez megszüntetendő, akkor nem lehet arra számítani, hogy a létező munkahelyek minden elbocsátottat fel fognak szívni. Logikailag, matematikailag világos, hogy új munkahelyekre van szükség (feltehetően a nagyon lemaradt szolgáltató ágazatban is, az eddiginél nagyobb hatékonysággal működő termelőágazatokban is). Ilyen foglalkoztatási koncepció körvonalai egyelőre nem látszanak.

– Ha számszerűen hosszabb távon fedné is egymást a feleslegessé váló munkaerő és a még kielégítetlen munkaerőigény, akkor sem

feltételezhető, hogy a munkaerő-kereslet és -kínálat területi és szakmastruktúrája fedi, vagy némi átképzéssel fedheti egymást. Már most igen sok jelzés van arról, hogy az elhelyezkedési nehézségek területileg „csomósodnak": az eleve fejletlenebb régiókban (Északkelet-Magyarország), s kivált azon kisebb településeken sűrűsödnek, ahol a munkahelyteremtés külső-felső nyomással és eszközökkel ment végbe, s főként részműveletek leadására szorítkozott leányvállalatok keretében. A közlekedési-szállítási költségek drágulásával egyre ésszerűtlenebb az ilyen leányvállalatok fenntartása, a vgmk-k és egyéb túlmunkák engedélyezése folytán pedig a központi vállalatnak lehetősége is van e munkák helybeni elvégzésére. Kétszeresen érdekelt tehát a peremfoglalkoztatás leépítésében. A szakmai és területi távolság egyidejű áthidalására eddig nem alakult ki, vagy legalábbis nem ismert valamilyen átfogó elképzelése.

– Rendkívül hiányos maradt az átmeneti vagy tartós elhelyezkedési nehézségeket enyhítő biztonsági háló. Nincs eszköz, anyagi segítési lehetőség azok számára, akik először szeretnének elhelyezkedni, de hosszabb ideig nem találnak (akár szakmai képzettségüknek nem megfelelő, de mégis elfogadható) munkát, akiket érint a leépítés, de nem tizedmagukkal, hanem 1–9-en kerülnek elbocsátásra; akiknél kimerült a féléves felmondási és további féléves segélyezési idő; akikről vélelmezhető, hogy „rossz" munkaerők (többször munkahelyet változtatók; önhibájukból elbocsátottak; börtönből szabadultak).[1] Külön nehézség, hogy az elbocsátás utáni második félévben a segélyt valószínűleg nem kapják meg a házas nők, mert ha férjük kereső, nem lesznek igazán „rászorulók". (Ez a rászorultság is teljesen diszkrecionális – s emellett a segélyezésre javaslás joga nem is a helyi tanácsok munkaügyi szerveit illeti meg, hanem a megyei, városi munkaügyi szerveket.)

Mindezzel tehát gyengült a létbiztonság vázolt négy eleme közül három. Nem elégségesek a munkahelyteremtő erőfeszítések; a már egyszer megszerzett munkahely viszonylag könnyen elveszíthető; nőtt (és várhatóan tovább nő) azok köre és azok eltartottjainak köre, akik nem „jogszerzők", és ezért az elemi létfenntartáshoz, a létminimumhoz „szerezték meg a jogot".

Nem jó a helyzet a negyedik elemmel, a munkával megszerzett életszínvonal közelítő megtartásához való joggal sem. Kedvezőbbé váltak ugyan ebből a szempontból a táppénz-megállapítás egyes szabályai, de ezekkel ellentétesen hatott a táppénzalap nettósítása.

[1] E „rossz" munkaerő elhelyezkedési problémáit hivatott megoldani a szigorított javító-nevelő munka, amely azonban számtalan diszfunkcióval működik, és hosszú távon nem lehet megoldás.

Különösen romlott azonban az infláció felgyorsulása óta a közepes-magas nyugdíjasok helyzete, akik egyre kevésbé képesek a „korábbi" színvonal fenntartására.

A gyógyításhoz és oktatáshoz való jog eddig nem gyengült meg. Nem megnyugtatóak azonban az állampolgárok számára azok a sok helyen kavargó elképzelések, amelyek e jogokat olykor a fizetőképességgel való összekapcsolás révén akarják csorbítani, olykor pedig az egészségkárosító magatartásokra (önhibákra) hivatkozva.

Új problémák mutatkoznak a lakáshoz való jognál is. Az állami lakásépítés minimális szintre szorult, s ezzel egyidejűleg rendkívüli módon felszöktek az árak a saját erőt is bevonó lakáshoz jutási lehetőségek esetében. Így elkerülhetetlenül nőni fog azoknak a száma, akik vagy mélyen a kor színvonala alatti lakásban kényszerülnek élni, vagy tényszerűen hajléktalanok (amely kifejezés a szociálpolitikában ismeretlen, így megoldás sem lehet rá).

A lakbér, a lakásrészletek, illetve a fűtés-világítás áremelkedésével egy, 1949 óta szinte teljesen elfelejtett jelenség éledt újra. Előfordultak esetek, amikor családok anyagi okokból kénytelenek elfogadható lakásukat rosszabbra, a kor színvonala alattira cserélni. Ennél gyakrabban – Budapest szegényebb kerületeiben évi több száz esetben – fordul most már elő a gáz vagy/és villany kikapcsolása hátralék miatt. A tényfeltáró kutatások szerint az 1985. II. negyedévétől hirtelen megnövekedett számlák kifizetésére a kis keresetű vagy kisnyugdíjas családok nem voltak felkészülve, s azután teljesen képtelenné válhattak a halmozódó hátralék törlesztésére. (Azaz a számlafizetési képtelenség előadódhat különösebb családi válság, deviancia vagy könnyelműség nélkül is.) Ilyen esetekben végrehajtásra is sor kerülhet, és a végrehajtás áldozatául esett értékek elvesztése az életvitel, a családi élet viszonylagos rendezettségének visszafordíthatatlan megbomlását eredményezheti.

A szociálpolitikai háló említett hiányai miatt az elszegényedés alig visszafordítható spirálja felé visznek az utak (jövedelemcsökkenés; fizetésképtelenség; energiaforrások kikapcsolása; fűtési és főzési lehetőség hiánya miatt az életmód felbomlása; elemi berendezési tárgyak vagy a lakás elvesztése; önfeladás). E problémasor ma még csak egyes esetekben játszódik végig, de országosan már több ezer család lépett rá a végzetes lejtőre, túlnyomórészt teljesen önhibáján kívül vagy olyan társadalmi-területi meghatározottságú „önhibából", ami valójában nem írható az érintettek számlájára.

A társadalompolitikai értékek egy része – a szolidaritási hálók erősítése, az autonómiák növelése – nem igényelne jelentős anyagi forrásokat, sőt forrásnövelő hatásuk lenne. Az egyenlőtlenségek csökkentése és a létbiztonság erősítése azonban nemcsak szemléletbeli és intézményekbeni változtatást kívánna, hanem – hosszabb tá-

von – jelentős többletforrásokat is. Ezek egy részére egészen sürgősen lenne szükség, esetleg átmeneti átcsoportosításokkal. Az külön kérdés, hogy a létbiztonság esetében a prevenció (így például a munkanélküliség vagy az áramkikapcsolás megelőzése) társadalmilag összehasonlíthatatlanul hatékonyabb eljárás, mint az utólagos tűzoltás, de ma tűzoltásra is szükség lenne. Mindeme problémák akkor kerülnek nagy nyomatékkal felszínre, amikor egyre többen tesznek ki kérdőjelet a szociálpolitika köré.

II. KÉRDŐJELEK A SZOCIÁLPOLITIKA KÖRÜL

Kétféle kritika fogalmazódik meg manapság a szociálpolitikával kapcsolatban. Mindkettő már jelenleg is túlzottan magasnak tartja a szociális kiadások szintjét, túl fejlettnek a szociális ellátások (gondoskodás) rendszerét. Az egyik bírálat inkább erkölcsi-társadalmi, a másik inkább gazdasági töltésű.

Az első nézet szerint a túlzott szociális erőfeszítések aláássák a lakosság morális tartását. A túlzott gondoskodás hatására elkényelmesednek, minden bajukban az államtól várnak vagy igényelnek segítséget ahelyett, hogy önmagukon segítenének. A túlhajtott igények sajátos élősdiségben is megnyilvánulhatnak, amikor az adott lehetőségeket maximálisan kihasználják (például túl gyakran fordulnak orvoshoz; több helyről kérnek segélyt). A túl könnyen elérhető lehetőségek – úgymond – végső soron visszaéléseket is ösztönöznek (például táppénzt vesznek igénybe jogtalanul, vagy könnyelmű viselkedéssel balesetet okoznak).

A bírálatnak alapot adó visszásságok kétségkívül léteznek. Különböző kutatási eredmények szerint azonban a jelenségek értelmezése sokkal összetettebb.

Hazai és nemzetközi tapasztalatok szerint „túlhasználás" vagy visszaélések mindig léteznek, a keretek szűkösségétől vagy bőségétől függetlenül. (Sőt ez a jelenség gyakran éppen akkor fordul elő, amikor az ellátások – például a segélyek – nagyon szűkmarkúak.) Ugyanakkor azonban mindenütt az a helyzet, hogy lényegesen többen vannak olyanok, akik nem használják ki az adott lehetőségeket, mint a „túlhasználók". (Magyarországon különösen gyakori, hogy betegek nem mennek orvoshoz vagy táppénzre, hogy nem folyamodnak segélyért akkor sem, ha azt a fennálló szabályok szerint esetleg megkaphatnák[2] stb.)

Figyelembe kell azt is venni, hogy a fogyatékosok, súlyos moz-

[2] A gyermekek után adható nevelési segélyt a jövedelmi helyzet alapján 250–300 ezer gyermeknek kellene megkapnia. A jelenlegi tényleges szám 20 ezer.

gáskorlátozottak, idősek számára kiépített szociális hálózatok vagy intézmények Magyarországon csak a szükségletek töredékét fedezik központi forrásokból. (Például a 60 éven felüli népesség 6 százaléka részesül az idős korúakat ellátó három forma – a szociális otthon, az idősek klubja, a házi szociális gondozás – valamelyikében, holott ennek többszöröse azok aránya, akiknek legalább valamilyen külső segítségre lenne szükségük. Ezt a segítséget az esetek túlnyomó részében a családtól vagy szomszédságtól kapják meg. A rokkantak, fogyatékosok zömének gondozása egyértelműen a családokra hárul.) Több vizsgálat utal arra, hogy a családok igen nagy szociális terheléssel élnek, különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a hagyományos „házi ápolók", a nők túlnyomó többsége kereső foglalkozást is folytat.

A táppénzcsalások egy (valószínűleg tetemes) része is intézményrendszeri hiányosságokra vezethető vissza. A háztáji, családi gazdaság manapság az egyéni megélhetés (és közösségi élelmiszer-ellátás) biztosításának elfogadott, elismert, központilag bekalkulált tényezője. Az önerős lakás- vagy házépítés a lakáskérdés megoldásának szinte egyetlen lehetősége kisebb településeken. Ezek roppant időigényes elfoglaltságok, és különösen a mezőgazdasági munkák erősen függnek az időjárástól. Felmérések bizonyítják, hogy a keresők jelentős tömegei éves szabadságukat és a hétvégeket ezekkel a munkákkal töltik, de az így rendelkezésre álló idő is gyakran kevés. Sokan azért próbálkoznak táppénzcsalással, mert több évtized óta nem alakult ki e munkák elvégzésére valamilyen törvényes lehetőség, akár fizetés nélküli szabadság formájában, akár más elismert módon. (Egyes vállalatoknál informális módon megtörténik a vállalat és az egyén érdekének összeegyeztetése. Ez arra mutat, hogy ismert és megoldható kérdésről van szó.) A probléma tudomásul nem vétele, hangsúlyozom, azért visszás, mert a saját részre végzett mezőgazdasági és építőipari munkák népgazdasági jelentősége elismerten igen nagy.

A szociálpolitikát érő második kritika gazdasági érvekből táplálkozik. Sokan úgy vélik, hogy a szociálpolitikára fordított összegek fékezik a gazdaság fejlődését, részben mert a gazdaságfejlesztő beruházásoktól vonnak el erőt, részben mert a nem keresőknek juttatott összegekkel csökken a munkabéralap, aminek termelést ösztönző hatása lehetne.

Mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy a szociális-egészségügyi kiadások jelentős része közvetlenül a munkaerő újratermelését szolgálja. (Az 1980-as évek elején társadalmi közös fogyasztásra – oktatás nélkül – a nemzeti jövedelem mintegy ötöde került. A körülbelül 150 milliárdos összegből körülbelül 30 milliárdot az aktív keresők használtak fel egészségügyi ellátás, táppénz, vállalati étke-

zési hozzájárulás formájában. Még magasabb lenne az arány, ha a vállalati jóléti kiadásokat is figyelembe vennénk.)

Ennél fontosabb azonban az a kérdés, hogy a többi szociális, egészségügyi, oktatási kiadás valóban teher-e a gazdaság számára. E válasznál szem előtt kell tartani, hogy a szociális jövedelmek jó része családban élő eltartottak költségeihez járul hozzá, s ezzel jobban engedi érvényesülni a bérdifferenciálás hatását, hogy a gyermekek oktatása, megfelelő egészségi állapota biztosítja a holnapi munkaerőt; hogy a hosszabb időtartam keretéhez kötött és értékálló nyugdíjban rendkívül jelentős ösztönzőerő lehetne, de még a mai nyugdíjasrendszernek is van ilyen hatása (túl azon, hogy megkerülhetetlen állami kötelezettségről van szó). A nem keresőkhöz jutó szociális kiadásokban is rejlik tehát gazdasági ösztönzőerő. Mindezen túl – és ezért nem állítható szembe a szociális érdek a gazdasági érdekkel – a gazdasági újratermelés egyszerűen nem működhet zavartalan társadalmi újratermelés nélkül, az emberi reprodukció megfelelő biztosítása nélkül. A szociális kiadások zömét – a *Gothai program kritikájában* foglalt gondolatnak megfelelően – valóban újratermelési költségnek kellene tekinteni (ez még a források képzésénél is megszívlelendő gondolat), nem pedig az újratermelést gátló költségnek.

Ha a fenti eszmefuttatások mind elfogadhatók is, még mindig nyitott az a probléma, hogy vajon mégis nem költünk-e túl sokat szociális-egészségügyi célokra az ország gazdasági fejlettségéhez képest. A válasz attól függ, hogy mihez viszonyítunk.

A szükségletekhez viszonyítva a válasz biztosan nemleges. A gyerekes családok zöme, az idősek jó fele sokkal rosszabb anyagi szinten él, mint a gyermektelen aktív keresők. A szociális infrastruktúra, szolgálatok alacsony szintje közismert.

A fejlett tőkés országokhoz viszonyítva a válasz habozó. A szociális kiadások aránya ma nálunk magasabb, mint számos fejlett országban volt 20–30 évvel ezelőtt, amikor nemzeti jövedelmük a mai magyar szinten volt. Azóta azonban az arány ott is 2–3-szorosra nőtt. Így ma a nyugat-európai országok kétharmadában magasabb, felében pedig jóval – másfélszer vagy közel kétszer – magasabb a szociális-egészségügyi kiadások aránya, mint nálunk (és ez 2–3-szor magasabb nemzeti jövedelemhez, 2–4-szer magasabb reálkeresethez viszonyítandó). Ez értelemszerűen azt jelenti, hogy jó néhány országban szükségképpen jobb a szociális, egészségügyi ellátás (a lakáshelyzetről már nem is beszélve), mint nálunk. E tényt sokféle módon lehet minősíteni, de nehéz tudomásul venni, még ha néhány ország az utóbbi években (1984-ben és 1985-ben) a válság következtében „sikeresen" kísérletezett is a kiadások csökkentésével, alkalmasint a társadalmi feszültségek növelése árán.

Egy harmadik lehetséges viszonyítás a szocialista elméletet s az ennek megfelelő gazdasági-társadalmi intézményeket veheti alapul. Elméletileg egy szocialista típusú társadalomban feltétlenül nagyobb súlya kell hogy legyen a közösségi szükségletkielégítésnek, mint bármely tőkés gazdaságban. Ezen elmélet alapján alakították ki Magyarországon a béreket 1946-ban, s tartották meg azt követően is a (nemzeti jövedelemhez viszonyítva) relatíve alacsony bérek gyakorlatát. A bér elvileg nem tartalmazza egyetlen „kollektív" szükséglet fedezését sem, ezeket a közművektől az egészségügyi ellátásig a költségvetés deklaráltan magára vállalta. Közügynek minősült egy sor egyéni szükséglet (lakás, közmű, közlekedés) fedezése is, tehát elvben ezek ellenértékét sem foglalta magában a bér. 1950 óta a reálbérek színvonala mintegy kétszeresére nőtt, és a magasabb kereseteknek 10–15, esetleg 20 éve kétségtelenül van egy diszkrecionálisan (például a fenti egyéni szükségletekre) elkölthető része, legalább a keresők jelentős részénél, talán 50–60 százalékánál. Sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem került azonban kimunkálásra, hogy mely szükségleteknél, milyen sorrendben, milyen fokozatossággal lehet kikapcsolni a központ „ellátási felelősségét". Ennek következtében állt elő az említett elszegényedési folyamatok egy része: a mind kevésbé támogatott lakás-, közlekedési, rezsi- stb. kiadásokkal a magasabb keresetűek lépést tudtak tartani, de az alacsonyabb keresetek, szociális ellátások még mindig nem, vagy csak részlegesen tartalmazzák e kiadások ellentételeit.

E gondolatmenetből következik, hogy az egyébként fontos és kívánatos „piacosítási" folyamatokat a mainál körültekintőbben kellene vezérelni (ez igaz a szolgáltatások árára, de a munkaerőpiac egész kezelésére is).

Összefoglalva: meglehetős biztonsággal állítható, hogy a magyar szociálpolitikát nem tekintjük túlságosan fejlettnek, vagy bőkezűnek. Ennek inkább az ellenkezője igaz – sok területen jelentős fejlesztésre lenne szükség.

III. A LEGFONTOSABB KÖVETKEZTETÉSEK A MÁRA NÉZVE

A szociálpolitika távlati fejlesztéséről létezik egy érvényes, habár nyilvánosságra nem hozott 1985. évi minisztertanácsi határozat. Ezért itt csak a ma sürgető, megoldatlan kérdésekről szólok, ezek között olyan tendenciákról is, amelyek nincsenek összhangban a távlatilag kívánatosként rögzített iránnyal.

A létbiztonság meggyengülése a társadalmi peremre kerülés, az elszegényedés nehezen visszafordítható folyamatait indítja el.

Rendkívül sürgős lenne a már bekövetkezett problémák (áramkikapcsolás, munkahely és kereset elvesztése) intézményes kezelése, akár átmeneti megoldásokkal is. Pillanatnyilag ennél költségesebb, de hosszabb távon gazdaságilag és társadalmilag megtérülő lenne bizonyos bajok megelőzése. Elsősorban munkahelyek átmeneti megtartásáról van szó, legalább a nem termelő szférában, illetve akkor, ha a munkahely – legalább időleges – fenntartása nem sokkal költségesebb, mint megszüntetése. Másodsorban a munkahelyteremtés lenne fontos, figyelemmel a helyi igényekre. A közmunkák csak átmenetileg hozhatnak megoldást és ez sem problémamentes. Harmadsorban a segélyezés rendszerének átalakítására lenne szükség.

A segélyezéssel kapcsolatban két kérdést emelek ki. Az egyik a segélyezés és a társadalombiztosítás viszonya. Ez természetesen olyan részletes tárgyalást igényelne, amire itt nincs tér. Utalásszerűen arról van szó, hogy a társadalombiztosítás reformja küszöbön áll. A jelek szerint van olyan irányzat, amely a kiutat az egyéni biztosítási elv jobb érvényesítésében, a modern, szocialista társadalombiztosítás szolidarisztikus elemeinek gyengítésében, és bizonyos, kifejezetten „szociális" elemek (például a házastársi pótlék alacsony nyugdíj esetén) segélyként való kezelésében látja. Amennyire kívánatos egy gazdálkodóbb, kötelezettségeit és lehetőségeit hosszabb távra felmérő társadalombiztosítás, olyan problematikus a hagyományos (bismarcki) társadalom biztosítási elvek felélesztése, a társadalombiztosítás és a segélyezés, illetve az „üzleti" és „szociális" megfontolások közötti határ merevítése.

A másik probléma a segélyezés mai elveivel, kereteivel és tendenciáival függ össze. A politikai vezetés, felismerve a szegénységes veszélyeit, gyakran hangsúlyozza ma a „rászorultsági elv" előtérbe helyezését. A „rászorultsági elv" azonban sokféle módon értelmezhető. Első vetületben megkülönböztethető az anyagi és egyéb (például szolgálatokra való) rászorultság. A kettő nem mindig kapcsolódik össze. Egészségügyi ellátásra mindenki jogosult, aki erre a szolgálatra rászorul, házi szociális ellátást vagy „idősek klubját" viszont csak az kaphat, aki nemcsak e szolgáltatásokra szorul rá, de jövedelme is egy – igen alacsony – minimum alatt van. Ez jelentős mértékű ellátatlanságot hoz azon „szolgáltatásra rászorulóknál", akik a piaci árakat nem képesek megfizetni.

Egy következő vetületben megkülönböztethető a „kategoriális" és az „egyéni" rászorultság. (Az első fogalomnak az a gyakorlat felel meg, amely például a 3 és többgyermekesek vagy a 70 éven felüliek járandóságát emeli, a másodiknak az egyéni helyzetre reagálás.)

Végül, az egyéni rászorultság esetében szétválasztandó az „egye-

di elbírálással" nyújtott segély a bizonyos feltételek mellett „jogszerűen igényelhető" segélytől.

Az érvek és ellenérvek mellőzésével csupán azt az álláspontot szeretném itt képviselni, hogy a rászorultság távlati fejlesztéssel összhangban levő értelmezésének a kategoriális, ennek hiányába a jogszerű „rászorultság" felel meg, amikor is az egyedi elbírálással történő egyéni segélyezés egyre szűkebb körre szorulhat. Az anyagi és általános rászorultság esetében a cél a „szociális" rászorultság elfogadása lenne, alkalmasint oly módon, hogy a rászorulók egyes szolgáltatásokért anyagi erejüknek megfelelően térítést is fizetnek (mint jelenleg a szociális otthonban). Ez azonban csak akkor elfogadható gyakorlat, ha e szolgáltatások ellenértéke beépül a pénzbeli ellátásokba (ami például nem áll fenn a házi szociális gondozás díjtételeinek legújabb emelésénél.)

A kategoriális rászorultság miatt szükséges intézkedéseket a társadalombiztosítási (pontosabban a társadalmi biztonsági) rendszerbe kellene beépíteni. Még így is a mainál nagyobb súlyt kellene kapnia az egyéni segélyezésnek (lehetőleg jövedelemigazoláshoz kötött, de jogszerű változatában, hiszen például a lakásrezsi növekedése miatt egy újfajta segélyezésre is szükség lenne). Ez utóbbi esetekben világossá kellene tenni, hogy a jogszerű, rendszeres segély sincs ugyan összhangban a hosszú távú fejlesztési irányokkal, de átmenetileg szükség van rá.

Bizonyos anyagi konzekvenciákkal is járó – tűzoltó (vagy tűzmegelőző) intézkedésekre tehát sürgős szükség lenne. Legalább ennyire fontos azonban kétféle szemléleti módosítás. Az egyik célja az lenne, hogy a szűken értelmezett, szegénységenyhítő szociálpolitikából kikapcsolja a gyanakvást és az előítéletes vagy megbélyegző gyakorlatokat s ezeket olyan szemlélettel és gyakorlattal váltsa fel, amelyek összhangban vannak az állampolgári méltósággal. A másik módosításra a tágan értelmezett szociálpolitika, a társadalompolitika értelmezésénél lenne szükség. A változtatás lényegét annak elismerése jelentené, hogy különböző „társadalmi újratermelési költségek" szervesen hozzátartoznak létünkhöz, s nem kérdőjelezhetők meg szűken vett gazdasági megfontolások alapján.

Ez utóbbi nézet, s az ennek megfelelő érdekek jobb, hatékonyabb képviseletéhez, s egyáltalán, a szociálpolitika elvszerűbb fejlesztéséhez jó lenne most már a megfelelő intézményeket is létrehozni, mindenekelőtt a politikai csúcsokon.

ANDORKA RUDOLF

A valóságos társadalmi egyenlőtlenségek és a közvélemény

Ismeretes, hogy 1978 után erősen lelassult a lakosság egy főre jutó jövedelmének és az egy főre jutó fogyasztásnak a növekedése, a reálbér indexe pedig 1986-ban 5–6 százalékkal elmaradt az 1978. évitől. Érthető tehát, hogy a közvéleményt fokozottabban foglalkoztatják a jövedelem, az életszínvonal és az életkörülmények különbségei, egyenlőtlenségei. A korábbi években, amikor az egy főre jutó reáljövedelem évi 4–5 százalékkal nőtt, az átlagosnál rosszabb helyzetű családok arra számíthattak, hogy belátható időn belül elérik azt az átlagos szintet, amelyet az adott évben elérhetőnek véltek vagy célul tűztek ki. Ezt a kedvező közeli célt 1978 óta már nem láthatták maguk előtt.

Fokozza e kérdésben az érzékenységet az is, hogy a reáljövedelem növekedésének lassulása nagyrészt a fogyasztóiár-index emelkedésének gyorsulásával következett be. Ezért a fix keresetűek vagy a nyugdíjasok szükségképpen rosszabb helyzetbe kerültek. Hasonlóképpen csökkent a családi pótlék, a gyermekgondozási segély reálértéke. A fizetéseket és egyik-másik társadalmi juttatást időnként központi intézkedésekkel emelték, mégis a lakosságnak elég nagy része került átmenetileg vagy tartósan nehezebb anyagi helyzetbe.

A nyolcvanas évek elejétől tehát nemcsak gazdasági nehézségeink váltak számottevőbbé, hanem a társadalmi egyenlőtlenségek is. A valóságos társadalmi feszültségeknek, a társadalmi közérzet romlásának nyíltan és kritikusan hangot adók jogosan bírálják az irritáló, a teljesítménnyel nem igazolt, a társadalmi fejlődést nem segítő egyenlőtlenségeket. Mindezzel együtt is úgy látszik azonban, hogy a *közvélemény nem mindig érzékeli a valóságnak megfelelően az egyenlőtlenségek alakulását.* Pontosabban: az egyenlőtlenségek *nagyobb mértékű növekedéséről beszélnek,* mint amit a statisztikai és szociológiai felvételek mutatnak, továbbá némiképpen *tévesen ítélik meg, kik vannak valóban hátrányos helyzetben.*

Ennek egyik oka valószínűleg az a mindennapi lélektani tény,

hogy akinek az életszínvonala romlik, erősen panaszkodik, akié viszont javul, nem hirdeti ezt lépten-nyomon. Továbbá az utóbbi években kedvezőtlenebb helyzetbe kerülő csoportok tagjainak legalább egy része hatásosabban képes hangot adni panaszának, mint azok a hagyományosan hátrányosabb helyzetű rétegek, amelyeknek helyzete az utolsó években javult. Nézzük meg ezért alaposabban, mit mutatnak a statisztikai adatok és a szociológiai felvételek az egyenlőtlenségek hosszabb és rövidebb távú alakulásáról és ennek okairól.

A felszabadulás előtti társadalmi egyenlőtlenségekről az akkori szociográfiai irodalom, *Erdei Ferenc, Féja Géza, Illyés Gyula, Szabó Zoltán* és mások művei adják a legszemléletesebb leírást. Érdemes ezenkívül néhány statisztikai adatot is idézni. *Matolcsy Mátyás* 1930–31-re vonatkozó becslése szerint a mezőgazdasági munkások (napszámosok, summások stb.) családjaiban az évi egy főre jutó jövedelem átlaga 183 pengő volt, tehát naponta körülbelül 50 fillérből élt meg egy személy. A mezőgazdasági cselédek családjaiban 205, az 1–10 holdas kisbirtokosok családjaiban 227, az ipari munkások családjaiban 376 pengő lehetett az évi egy főre jutó jövedelem. A jövedelmi hierarchia másik végén 16 619 személynek volt több mint évi 10 000 pengő jövedelme. A becslés által felhasznált fogalmak szerint a „középső kategóriába" soroltak, mégpedig értelmiségiek, tisztviselők, nagyobb jövedelmű kisiparosok, kereskedők átlagos egy főre jutó jövedelme 1000 pengő körül volt. Tehát a lakosság szegényebb 81,2 százalékának jutott az összes személyi jövedelem 44 százaléka, a 18,2 százaléknyi „középső kategóriának" 36 százalék, és a hierarchia csúcsán lévő 0,6 százaléknak az összes jövedelem 20 százaléka. (Mint a következőkben idézett adatokból kitűnik, ma a lakosság legmagasabb jövedelmű egytizedének jut az összes jövedelemnek nem egészen 20 százaléka, tehát sokkal egyenletesebben oszlanak el a jövedelmek.)

Néhány kiemelt foglalkozási csoport havi átlagkeresete a finomabb különbségeket is érzékelteti: miközben a budapesti gyáripari segédmunkások 1929-ben 85, a szakmunkások 147 pengő havi keresetet értek el, ugyanitt és ugyanekkor az állami óvónők 246, az elemi iskolai tanítók 278, a középiskolai tanárok 477, az egyetemi tanárok 898, az állami orvosok 401, az állami mérnökök 416, a birák és az ügyészek 717 pengő átlagos keresethez jutottak. Ezekből a hézagos adatokból is látszik, hogy egyrészt az értelmiség és a munkások közötti eltérés, másrészt a szak- és segédmunkások közötti különbség lényegesen nagyobb volt, mint a később idézett adatok szerint a mai magyar társadalomban.

Az életszínvonalnak természetesen számos más összetevője van a jövedelmeken kívül. Ezek közül a lakásviszonyokról van a legtöbb adatunk. Így egy 1929. évi budapesti felmérés szerint a munkások főbérleti lakásainak 87 százaléka egyszobás volt. (A munkások nem jelentéktelen része albérlőként egyetlen szobában lakott, legtöbbször többedmagával.) A falusi parasztházak nagy többsége szintén egyszobás volt. Egy vékony felső réteg viszont 4-5 és még több szobás lakásban lakott.

*

Nem szükséges bizonyítani, hogy a *felszabadulás utáni években az életszínvonal-különbségek lényegesen szűkültek.* Ez részben abból

adódott, hogy a háborús pusztítások következtében az egész ország elszegényedett: 1946 augusztusában a reálbér csupán az 1938. évinek a fele körül mozgott. Az átlagos életszínvonal csak 1948 táján érte el az 1938. évi szintet.

Emellett azonban érvényesül *egy tudatos jövedelemkülönbség-csökkentő politika is.* Magától értetődik, hogy a földreform, majd az ipari és kereskedelmi vállalatok államosítása megszüntette a legmagasabb – földbirtokos és nagytőkés – jövedelmeket. Emellett a földreform megteremtette az alapját annak, hogy az ország korábban legszegényebb rétege, a mezőgazdasági munkásság – nagy részben kisbirtokossá válva – életszínvonalát javítsa. A bérből élőknél is a különbségek csökkentése volt a kormány célja. Ez tükröződik abban, hogy 1947 júliusában az 1938. évi szinthez képest a betanított és segédmunkások bére 80 százalékot, a szakmunkásoké 60 százalékot, a mestereké és csoportvezetőké 55 százalékot, a gyáripari tisztviselőké 49–59 százalékot, a köztisztviselőké 37 százalékot ért el.[1]

Nagy *tévedés lenne azonban azt hinni,* hogy a felszabadulás utáni első években vagy az *ötvenes évek első felében a teljes társadalmi egyenlőséget akár csak megközelítő viszonyok voltak* Magyarországon. Mivel ebben az időszakban szociológia nem volt hazánkban és a társadalomstatisztikai adatgyűjtés is igen szűk körű volt, nehéz megbízható adatokkal bizonyítani az egyenlőtlenségek nagyságát. A Központi Statisztikai Hivatal által 1957-ben kiadott visszatekintő adatgyűjtemény,[2] amely 1949–1955 időszakára vonatkozóan a hiányzó statisztikai évkönyveket pótolja, mindenesetre egyértelműen kimutatja egy nagyon lényeges jövedelemkülönbség fennmaradását: a parasztság egy keresőre jutó reáljövedelme többnyire a bérből élőkének a felét sem érte el. (1. számú táblázat)

[1] *Pető István, Szakács Sándor:* A hazai gazdaság évtizedének története. 1945–1985. I. köt. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1985.

[2] Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához. 1949–1955. KSH 1957.

1. számú táblázat

Év	Egy keresőre jutó évi reáljövedelem (Ft)	
	Munkabérből élők	Parasztság
1949	11 899	4578
1950	12 116	5140
1951	10 806	5347
1952	9 925	4593

Mivel a parasztcsaládokban az átlagosnál több volt az eltartott, az egy főre jutó jövedelemkülönbség ennél is nagyobb lehetett. Ez a különbség egészen 1955-ig – bár hullámozva – fennmaradt, mert 1955-ben mindkét réteg reáljövedelem-indexe az 1949. évinek 127–128 százalékán állt.

A bérből élők kategóriáján belüli különbségeket szemléltetik a következő, 1955. évi adatok: az átlagos havi kereset ekkor a minisztériumi iparban dolgozó műszakiaknál 2007 forint, az adminisztratívaknál 1205 forint, a munkásoknál 1164 forint, de az állami gazdasági munkásoknál csak 809 forint volt.

A munkások és alkalmazottak reálkeresetei is elég tág határok között szóródtak 1955-ben. (2. számú táblázat)

2. számú táblázat

Havi kereset	Százalékban
800 Ft és kevesebb	26,1
801—1200 Ft	41,5
1201—1500 Ft	16,7
1501—2000 Ft	10,9
2001 Ft és több	4,8

Ezek az adatok azt is érzékeltetik, hogy 1950 után a reáljövedelmek lényegesen visszaestek; a reálbérek a mélyponton (1953 első felében) több mint 20 százalékkal maradtak el az 1949. évi szinttől, a parasztság reáljövedelme pedig az 1952. évi mélyponton 34 százalékkal volt kisebb az 1949. évinél.

Igen *szélsőséges különbségek maradtak fent a lakásviszonyokban* is. Jól mutatja ezt például a villannyal való felszereltség, ami a korszerűbb életmód alapvető feltétele. 1949-ben a budapesti lakások 90 százalékában, a vidéki városiaknak 65 százalékában, a községieknek még csak 25 százalékában volt villanyvezeték.

Társadalmi egyenlőtlenségek tehát voltak a felszabadulás utáni első tíz évben is, csak azzal a különbséggel, hogy *minden réteg a mainál sokkal alacsonyabb életszínvonalon helyezkedett el,* és a *különbségek másban jelentkeztek* (például a villannyal való felszereltségben, nem pedig a személygépkocsi-tulajdonban), illetve *kevésbé föltűnőek* voltak.

Az 1960-as évek elejétől megszaporodtak a társadalomstatisztikai adatfelvételek, amelyek a lakosság reprezentatív mintájának megkérdezésén alapultak; feltámadt a szociológia tudománya, elkezdődtek a szociológiai vizsgálatok. Ezek alapján sokkal *pontosabb képet alkothattunk* a társadalmi egyenlőtlenségek nagyságáról és változásairól. (Ez azért is különösen fontos számunkra, mert az 1960-as évek első felére vonatkozó adatok jól mutatják a „reform előtti" állapotot.)

A jövedelemkülönbségek vizsgálata különösen érdekes kérdés, mert a *gazdasági reformok bevezetésekor kifejezetten azt a kettős célt tűzték ki,* hogy a *munka szerinti jövedelmek differenciálódjanak,* viszont *a végzett munkától függetlenül* (például az eltérő gyermekszámból adódó) *családijövedelem-különbségek mérséklődjenek.*[3]

A Központi Statisztikai Hivatal 1963 óta ötévenként, azonos módszerekkel családijövedelem-adatfelvételt végez, mindig a megelőző év jövedelmeire vonatkozóan. Természetesen fel lehet vetni, hogy ezek az adatfelvételek nem pontosak, nem is lehetnek azok, mert a megkérdezett családok nem vallják be láthatatlan jövedelmeiket. Akik azonban alaposabban ismerik az adatfelvételeket (köztük e tanulmány szerzője is), úgy ítélik meg: ezek eléggé pontosak ahhoz, hogy mind a jövedelemegyenlőtlenségek alakulásáról, mind a rétegek közötti különbségekről megbízható képet kapjunk.

*

A jövedelemegyenlőtlenségek mérésének többféle statisztikai módszere van. Ezek közül az egyik legegyszerűbb – és szerintem talán legszemléltetőbb – az úgynevezett decilis eloszláson alapuló módszer. E szerint a személyeket a jövedelem nagysága alapján tíz, egyforma nagyságú kategóriára (decilisre) osztjuk, és az egyes decilisekbe tartozók összesített, egy főre jutó jövedelmét az összes jövedelem százalékában fejezzük ki. Nyilvánvalóan minél magasabb a „legfelső" decilisnek és minél kisebb a „legalsó" decilisnek a részesedése az összes jövedelemből, annál nagyobb a jövedelemegyenlőtlenség. Ha a legfelső és a legalsó decilis részének százalékos ará-

[3] 25 kérdés és válasz gazdaságpolitikai kérdésekről. Interjú Nyers Rezső elvtárssal. Kossuth Könyvkiadó 1969.

nyát egymással elosztjuk, akkor egy olyan mutatót kapunk, amely jelzi: a „legfelső" egytizedrész (hazánkban némileg leegyszerűsítve: a „felső" egymillió ember) egy főre jutó jövedelme hányszorosa a „legalsó" („legszegényebb") egytizedrész jövedelmének. Nos, *ez a mutató 1962-höz képest csökkent* (közben 1972-ben 1967-hez képest kissé nőtt). (3. számú táblázat)

3. számú táblázat

Év	Legalsó	Legfelső	A legfelső és legalsó decilis arányának hányadosa
	decilis részesedése az összes jövedelemből (százalékban)		
1962	3,6	20,7	5,75
1967	4,1	18,9	4,61
1972	4,0	19,7	4,93
1977	4,5	18,6	4,13
1982	4,9	18,6	3,80

Adataink azt mutatják, hogy a magyar társadalom legjobb módú és legalacsonyabb jövedelmű része közötti különbség 1982-ig nem nőtt, hanem kissé csökkent. *Semmiképpen sem állíthatjuk tehát, hogy a mechanizmusreform az oka a jövedelmek egyenlőtlenségének.* Igaz viszont, hogy az utolsó családijövedelem-felvételben „megcélzott" időszak, 1982 óta már majdnem öt év telt el; ezalatt természetesen sok minden változhatott, sőt *biztosra vehetjük, hogy a jövedelemkülönbségek sok vonatkozásban mások lettek.* Mindenekelőtt azért, mert azóta szélesedtek a magánszektor legális lehetőségei, létrejöttek a különféle kisszervezetek létesítésének jogi és közgazdasági feltételei, gyorsan nőtt is ezeknek a száma. Nincsenek pontos ismereteink arról, hogy az így elérhető jövedelmeket a társadalom melyik rétegeihez tartozó családok kapják, sem arról, hogy mennyire szóródnak ezek a jövedelmek. Annyit azonban látni lehet, hogy ezekben a tevékenységformákban az elérhető átlagos jövedelmek magasabbak az átlagbéreknél (az 1960-as évek legelterjedtebb kistermelési formájában, a háztáji és kisegítő mezőgazdasági termelésben az elért átlagos jövedelmek még kisebbek voltak a szocialista szektorban elérhető átlagbérnél). Továbbá nem az átlagosnál alacsonyabb életszínvonalúak vesznek részt bennük legnagyobb részben (mint a mezőgazdasági kistermelésben, ahol az esetek nagy többségében az átlagosnál szegényebb családok jövedelmét pótolta ki e tevékenység). Ezért feltételezhetjük, hogy az utóbbi években a jövedelemegyenlőtlenségek valóban nőttek, de majd csak az 1987. évi jövedelmeket 1988 elején felmérő családijövedelem-vizsgálat eredményeinek ismeretében tudunk erről többé-ke-

vésbé pontos képet kapni. A „többé-kevésbé"-t úgy kell érteni, hogy minden bevalláson alapuló jövedelemadat bizonytalan. Hozzá kell persze tenni, hogy a szocialista szektorból származó keresetek és a pénzbeli társadalmi juttatások adatait a KSH ismeri, de a nem mezőgazdasági kistermelésből származó jövedelmek bevallása az átlagosnál bizonytalanabb.

Fontos a családi jövedelmek társadalmi rétegenkénti és lakóhely szerinti átlagos jövedelmeinek vizsgálata. Az 1960-as évek első fele óta az *átlagosnál gyorsabban emelkedett két, hátrányos helyzetben levő rétegnek, a mezőgazdaságban dolgozóknak és a nyugdíjas családoknak a jövedelme,* továbbá a városihoz képest *korábban erősen lemaradt községi népességnek a jövedelme.* Így – bár 1982-ben is valamivel az átlag alatt helyezkedtek el – lemaradásuk sokkal kisebb volt, mint az 1960-as évek elején. Ezek a pozitív változások *sokkal kisebb mértékben tudatosultak közvéleményünkben,* mint az előbbiek. (4. és 5. számú táblázat)

4. számú táblázat

A különböző társadalmi rétegekhez tartozó háztartások egy főre jutó havi jövedelme (forintban)

A háztartásfő társadalmi helyzete	Egy főre jutó havi jövedelem				
	1962	1967	1972	1977	1982
Vezető és értelmiségi	1265	1597	2384	3321	4304
Középszintű szakember	1050	1389	1827	2523	3610
Irodai dolgozó	983	1260	1719	2266	3338
Szakmunkás	899	1172	1588	2316	3344
Betanított munkás	778	1050	1418	2171	3114
Segédmunkás	678	974	1365	2001	2853
Mezőgazdasági fizikai	719	1147	1672	2435	3214
Nyugdíjas és eltartott	689	921	1312	2132	3308
Átlag	823	1138	1586	2333	3385
	Az átlag százalékában				
Vezető és értelmiségi	154	140	150	142	127
Középszintű szakember	128	122	115	108	107
Irodai dolgozó	119	111	108	97	99
Szakmunkás	109	103	100	99	99
Betanított munkás	95	92	89	93	92
Segédmunkás	82	86	86	86	84
Mezőgazdasági fizikai	87	101	105	104	95
Nyugdíjas	84	81	83	91	98

5. számú táblázat

A különböző lakóhelyű háztartások egy főre jutó havi jövedelme
(1962 és 1982 között)

	Egy főre jutó havi jövedelem (forint)				
	1962	1967	1972	1977	1982
Budapest	1079	1335	1867	2619	3806
Vidéki városok	890	1124	1549	2297	3334
Községek	742	1084	1507	2242	3254
	Az átlag százalékában				
Budapest	131	117	118	112	112
Vidéki városok	108	99	98	98	98
Községek	90	95	95	96	96

Mivel magyarázhatjuk ezeket a rétegenkénti jövedelemátrendeződési tendenciákat? A nyugdíjasok átlagos helyzetének javulását az okozta, hogy a nyugdíjba vonulók az utóbbi években egyre magasabb kezdő nyugdíjakat kapnak, mert utolsó éveik keresete magasabb (összetételük eltolódott a magasabb szakképzettséget igénylő foglalkozási csoportok felé), és sokkal ritkábban fordul elő, hogy nem tudnak hosszú szolgálati időt igazolni (ami 1960 körül még elég gyakori volt). Továbbá a nyugdíj melletti mellékjövedelemhez jutás feltételei kedvezőbbekké váltak.

A mezőgazdasági fizikai réteg esetében két okot lehet kiemelni. Először: a mezőgazdaság kollektivizálása, az azt követő nagy korszerűsítési beruházások nyomán nőtt a munka termelékenysége, és ennek következtében az állami gazdaságokban és termelőszövetkezetekben elérhető kereset. Másodszor: a háztáji és kisegítő gazdálkodással lényeges mellékjövedelemhez jutottak a mezőgazdaságban dolgozók, és szinte a teljes községi lakosság, sőt a kisebb városok lakosságának nem jelentéktelen része is.

Ehhez magyarázatként hozzá kell fűzni, hogy az iparban dolgozó fizikai foglalkozásúak átlagkeresete ma is valamivel magasabb (1985-ben 5808 Ft), mint a mezőgazdaságban dolgozó fizikaiaké (az állami gazdaságokban 5433, a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben 4998 Ft), de a különbség lényegesen kisebb, mint az ipari munkások és a parasztok jövedelemkülönbségei voltak a felszabadulás utáni első tíz évben, vagy a mezőgazdasági munkások és törpebirtokosok (1–5 holdas), illetve a parasztok és az ipari munkások közötti különbségek a két világháború közt.

Ezt a főmunkahelyen elérhető keresetkülönbséget, valamint azt, hogy a községi lakosságban és különösen a mezőgazdasági fizikai családokban ma is lényegesen magasabb az eltartottak aránya, jelentős részben ellensúlyozta ezeknek a háztartásoknak a háztáji és

kisegítő gazdálkodásból, más szóval a mezőgazdasági kistermelésből származó kiegészítő jövedelme. (6. számú táblázat)

6. számú táblázat

A háztáji, kisegítő és egyéni mezőgazdasági termelésből származó jövedelem aránya az összes személyes jövedelmen belül
(százalékban)

Év	A termelőszövetkezeti fizikai	Az összes községi	Az összes magyarországi
	háztartásokban		
1962	36,4	26,0	16,9
1967	43,7	29,7	18,8
1972	37,7	24,1	14,4
1977	34,9	22,6	13,3
1982	24,1	17,5	10,3

Ez a jövedelemkiegészítés természetesen a termelőszövetkezeti parasztságnál volt a legnagyobb, de az egész községi népességnél, tehát a községi munkásháztartásokban is lényeges, sőt az ország összes háztartását együttvéve sem jelentéktelen. A kollektivizálás utáni első öt évben, tehát 1962-től 1967-ig és utána is öt évig nőtt, mivel a háztáji gazdálkodás intenzívebbé vált, később lassan csökkent. A csökkenésnek két oka van. A első: a mezőgazdasági termelés egészében lassabban nőtt, mint a nemzeti jövedelem (ez a gazdasági fejlődés egyik, szinte törvényszerű tendenciája), ezért bár a mezőgazdasági kistermelés nagyjából hasonló ütemben emelkedett, mint a mezőgazdasági nagyüzemek termelése, mégis a belőle származó jövedelem aránya szükségszerűen lassan csökkent az összes személyes jövedelmen belül. A másik: 1977 óta a mezőgazdasági kistermelés ráfordításainak költségei gyorsabban nőttek, mint az értékesítés árai.

*

Itt érdemes kitérni az úgynevezett *második gazdaságnak a jövedelemegyenlőtlenségekben játszott szerepére.* Előre szeretném bocsátani, hogy e fogalom használata a magyar szakirodalomban és sajtóban nem egységes, ezért félreértésekre adhat alkalmat. A továbbiakban második gazdaságnak nevezem a nagyüzemeken és az intézményeken kívüli formákban végzett megengedett és a jólétet (nemzeti jövedelmet) gyarapító tevékenységeket (a háztáji és kisegítő gazdálkodást, a vgmk-t, a gmk-t és más kisvállalkozási formákat, a főmunkahelyen kívüli különféle, részben nem is pénzbeli el-

lenszolgáltatásért végzett olyan munkákat, mint a magánerős lakásépítésben meghonosodott munkasegítséget, valamint a magánszektort). Ez a második szektor tehát nem azonos a fejlett tőkés országokkal foglalkozó irodalomban előforduló „fekete" vagy „árnyék-" vagy „föld alatti" gazdasággal. Megkülönböztetem tőle a „harmadik", „negyedik" stb. gazdaságot (a megtűrt, tiltott, a nemzeti jövedelmet nem növelő, csak jövedelemátcsoportosítást vagy kifejezetten kárt okozó tevékenységeket).

Az így definiált *második gazdaság legnagyobb része a nyolcvanas évek elejéig a mezőgazdasági kistermelés* volt. A Központi Statisztikai Hivatal és az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete által közösen 1981–1982. évi adatfelvétel szerint a családok 75 százaléka valamilyen formában részt vett a második gazdaságban; 27 százalékuk önellátó mezőgazdasági kistermelést, 19 százalékuk árutermelő (tehát a saját fogyasztáson kívül értékesítésre is termelő) mezőgazdasági kistermelést folytatott; 10 százalékuk megbízásos munkákat végzett, másod- vagy mellékállásban volt, borravalós tevékenységgel és más, nem mezőgazdasági jövedelemkiegészítő munkával foglalkozott; 16 százalékuk mind mezőgazdasági kistermelést, mind egyéb jövedelemkiegészítő tevékenységet végzett; 3 százalék pedig a magánszektorhoz tartozott.[4] Tehát a lakosságnak csaknem kétharmad része foglalkozott mezőgazdasági kistermeléssel, bár többségében csak önellátásra termelt.

Mind a már idézett jövedelemstatisztikai adatok, mind az időmérleg-felvételek egyértelműen bizonyítják, hogy a mezőgazdasági kistermeléssel a társadalmi és jövedelmi hierarchia alsó felében lévő (paraszt-, munkás-, vegyes- és nyugdíjas-) háztartások foglalkoznak intenzívebben. Tehát *a mezőgazdasági kistermelésnek jövedelmi egyenlőtlenségeket csökkentő hatása van.* Ezt támasztja alá az is, hogy a háztáji és a kisegítő gazdaságokban végzett munkával elérhető tiszta jövedelem viszonylag alacsony, 1972–1973-ban óránként átlagosan 9 forint, 1982-ben 14 forint volt.[5] *Ebből aligha lehetett meggazdagodni.* Ez a tény persze nem mond ellent annak, hogy a mezőgazdasági kistermelőknek egy meglehetősen kicsi része, ügyesen kihasználva a piacon jelentkező keresletet, viszonylag magas jövedelemre tesz szert.

A második gazdaságból származó *másfajta kiegészítő jövedelmek* nagyságáról és az egyenlőtlenségekre gyakorolt hatásukról nincsenek hasonlóan pontos adataink, egyebek közt azért sem, mert ezek a tevékenységek az utolsó néhány évben széles körűvé váltak.

[4] *Kolosi Tamás:* Státus és réteg. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1984.

[5] *Orosz Iván, Schindele Miklós:* A háztáji és kisegítő gazdaságokban végzett emberi munka. Statisztikai Szemle, 1985. 10. sz.

A Központi Statisztikai Hivatalban végzett egyik mikroszimulációs vizsgálat, *a láthatatlan jövedelmekre* vonatkozó különféle feltevéseket alkalmazva, arra a következtetésre jutott, hogy azok nem növelhették lényegesen az egyenlőtlenséget sem 1977-ben, sem 1982-ben. Ez utóbbi két évben e láthatatlan jövedelmek figyelembevételével sem lehetett lényegesen nagyobb a jövedelemegyenlőtlenség, mint 1972-ben.[6]

E jövedelmek egyenlőtlenségnövelő hatása azonban 1982 után számottevőbb, s így érthető, hogy a közvélemény rendkívül érzékenyen reagál alakulásukra. Az elmúlt években ez a szféra módosult a leginkább, s a differenciálatlan megítélés veszélye nem csekély a közgondolkodásban. Az itt szerezhető jövedelmek egyik csoportja (vgmk, gmk, másodállások stb.) jól mérhető, s néhány éves tapasztalat birtokában is tudhatjuk róluk, hogy nem forrásai az irritáló meggazdagodásnak. Másik részük, például az említett láthatatlan jövedelem, már nehezebben mérhető, s a globális adatok keveset árulnak el megoszlásáról, koncentrálódásáról. A későbbiekre nézve fontosnak tartom ezeknek a mainál pontosabb ismeretét, hiszen ez segítségünkre lehet mind a társadalompolitikai eszközök megválasztásában, mind közvéleményünk tájékoztatásában.

Itt kell kitérni a *magánszektorhoz tartozók jövedelmi viszonyaira. A közvéleményben kialakult kép talán itt szorul a leginkább helyesbítésre.* Mindenekelőtt nagyon *kevesen vannak:* 1984-ben 148 ezer személynek volt önálló foglalkozási viszonya, és 25 ezret tett ki segítő családtagjaik száma. A kisárutermelőknek körülbelül a fele más társadalmi kategóriához (munkás, szövetkezeti paraszt, szellemi) tartozó személlyel vagy személyekkel élt közös háztartásban, tehát nem „tisztán" kisárutermelő háztartást alkotott. Ez a réteg szakmai összetételét illetően is rendkívül heterogén. Jelzi ezt a népgazdasági ágak szerinti megoszlása is: 28 ezer önálló és 14 ezer segítő családtagja a mezőgazdaságban dolgozott, tehát egyénileg gazdálkodott. Legnagyobb többségük igen alacsony életszínvonalon él, mert többnyire olyan családokról van szó, amelyek gazdaságuk kedvezőtlen termelési adottságai vagy fekvése miatt maradtak ki a kollektivizálásból. Az iparban dolgozó 37 ezer önálló (és 4 ezer segítő családtag) nagyobb része is viszonylag kis keresetű kisiparos. A 27 ezer építőipari kisiparos (és ezer segítő családtagja), a 15 ezer önálló fuvaros és taxis, valamint a 26 ezer kiskereskedő (és 5 ezer segítő családtagja) között már több a magasabb keresetű. (A fennmaradó mintegy 15 ezer önálló a szolgáltatásokban dolgozik.)

Az önállóknak tehát csak egy kisebb része felel meg annak a kép-

[6] *Éltető Ödön, Vita László:* A láthatatlan jövedelmek lehetséges hatása a személyes jövedelmek szóródására. KSH, 1987.

nek, amely a közvéleményben és néha a sajtóban megjelenik, nevezetesen, hogy *igen magas jövedelmeket érnek el, és az átlagosnál lényegesen nagyobb és jobb minőségű fogyasztást* engedhetnek meg maguknak. A családijövedelem-vizsgálatok eredményei azt tükrözik, hogy az önálló kategóriába tartozó háztartásoknak (amelyekben volt önálló foglalkozási viszonyú kereső) egy főre jutó jövedelme 1982-ben 22 százalékkal volt magasabb az országos átlagnál. Az önállók átlagát természetesen lefelé húzta az egyénileg gazdálkodók és a kis keresetű kisiparosok tömege, tehát az átlag kisebb számú, igen magas jövedelmű önálló háztartást is takar. Mégis megállapíthatjuk, hogy az önállók (a „magánszektor") kirívóan magas jövedelmeiről szóló általánosító vélekedések *erősen eltúlzottak.*

*

Természetesen nem csak, sőt talán nem is elsősorban a jövedelemkülönbségek alakítják a társadalmi egyenlőtlenségeket. Ezért nézzük meg az életkörülményekre vonatkozó másfajta adatokat is. A leghosszabb visszatekintő idősorokat a *lakásnagyságra vonatkozóan állíthatjuk össze (7. és 8. táblázat).*[7] A legkedvezőtlenebb és a legkedvezőbb helyzetű rétegek közötti *távolság nem nőtt, hanem inkább csökkent.* Ennek fő oka, hogy a felszabadulás utáni legroszszabb lakáshelyzetű rétegek, elsősorban a falusiak az elmúlt évtizedekben lényegesen javították lakáskörülményeiket, különösen a lakásnagyság vonatkozásában. (A finomabb lakásminőség mutatóiban már nagyobbak maradtak a különbségek!)

7. számú táblázat

A lakások szobaszámának különbségei kiválasztott társadalmi rétegek között (1949.)

A háztartásfő társadalmi helyzete	0—1 szobás és egyéb	két- és többszobás
	lakásban lakik (százalékban)	
Önálló értelmiség	23,8	76,2
Tisztviselő	32,8	67,4
Szakmunkás	81,2	18,8
Betanított és segédmunkás	86,7	13,3
Mezőgazdasági munkás	90,2	9,8

[7] *Ferge Zsuzsa:* Társadalmunk rétegződése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1969; *Vajda Ágnes, Zelenay Anna:* Rétegződés, életkörülmények, életmód II. KSH, 1986.

8. számú táblázat

A lakások szobaszámának társadalmi rétegenkénti különbségei (1962 és 1981 között)

A háztartásfő társadalmi helyzete	1962		1981	
	0—1	3 és több	0—1	3 és több
	szobás lakásban lakik (százalék)*			
Vezető	33	16	11	19
Értelmiségi			15	18
Középszintű szakember	48	8	23	10
Irodai dolgozó	58	6		
Szakmunkás	61	3	21	10
Betanított munkás	70	2	27	9
Segédmunkás	77	1	32	7
Mzg-i szakmunkás	68	2	24	13
Mzg-i szakképzetlen			25	10
Önálló**	—	—	23	19
Nyugdíjas	75	2	37	8
Együtt	65	4	27	10

* Az 1981 évi felvételben már alkalmazták a félszobák fogalmát, ezért a 2 és félszobás lakások nem a 3 és többszobás kategóriába kerültek. 1962-ben viszont nem különböztették meg a félszobákat, ezért a 3 és többszobás lakások közt a 2 és félszobások is előfordulnak

** Az 1962-re vonatkozó adatfelvétel feldolgozása során az önálló kisiparosok és kiskereskedők a szakmunkásrétegbe, az önállo parasztok a mezőgazdasági fizikai rétegbe sorolódtak

Vannak-e paloták a mai Magyarországon? Az 1984. évi mikrocenzus szerint 36 750 személyi tulajdonban lévő 4 és többszobás lakás volt. Ez az összes lakásoknak 1 százaléka. Ezen belül jelentős minőségi eltérések vannak, de közöttük kereshetjük az említett „palotákat" is. Azt a következtetést azonban mindenképpen levonhatjuk, hogy *egyelőre igen keveseknek tellett a „palotaépítésre".* Számuk mindenesetre kisebbnek látszik, mint például azoké, akik valamilyen más módon (örökség, találmány, hosszú külföldi munkavállalás stb. révén) jutottak a magyarországi viszonyokhoz (és árakhoz) mérten igen magas jövedelmekhez (és lakáshoz). Ez persze nem változtat azon, hogy a lakásépítés érdekében igen nagy munkaterhelést és alacsony fogyasztási színvonalat vállaló fiatal házaspárokban indulatokat válthat ki a fényűző építkezések látványa.

Természetesen *mindig találhatunk olyan életkörülmény-mutatókat, ahol a társadalmi egyenlőtlenségek igen nagyok.* Például 1962-ben a budapesti igazgatási és gazdasági vezetők családtagjainak 90 százaléka fürdőszobás lakásban lakott, a községi mezőgazdaságimunkás-családoknak kevesebb mint 1,5 százaléka. A televíziókészüléket működtető háztartások aránya az előbbi rétegben 44,4 százalék, az utóbbiban 1,7 százalék volt. 1981-ben már a köz-

ségi mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak lakásának 42 százalékában is volt fürdőszoba és 91 százalékuknak volt televíziókészüléke. 1970 körül valószínűleg a személygépkocsi-tulajdon differenciálta a legerősebben a társadalmi rétegeket, mára ezek a különbségek is csökkenőben vannak, például 1981-ben a megyeszékhelyeken lakó vezetők és értelmiségiek 67 százalékának volt személygépkocsija, ez az arány a községekben lakó mezőgazdasági fizikaiak és szakképzetlen munkások körében 20 százalék körül volt.

9. számú táblázat

Társadalmi egyenlőtlenségek négy kiválasztott dimenzióban
(1981)

Az összeírt személy társadalmi helyzete	A háztartás tulajdonában lévő			A megelőző évben külföldön üdült
	nyaraló, hétvégi ház	automata mosógép	színes tv	
	százalék			
Vezető és értelmiségi	17,0	34,4	18,3	31,3
Középszintű és irodai	8,4	18,1	11,2	18,6
Szakmunkás	4,0	8,3	7,2	10,2
Betanított és segédmunkás	2,0	4,5	4,7	5,3
Mezőgazdasági fizikai	0,9	1,6	2,2	3,5
Önálló	3,8	11,6	10,4	9,2
Nyugdíjas	4,0	6,2	4,8	4,5
15 és többéves eltartott	5,3	8,6	6,4	7,6
Együtt	5,2	9,9	7,1	9,6

A 9. táblázatban láthatunk néhány olyan kiválasztott életkörülmény- és életmódmutatót, ahol az 1981. évi adatfelvételnél a legnagyobb társadalmi rétegenkénti különbségek mutatkoztak. Nagyon jellemző módon *egyik sem tartozik az alapvető létszükségletek közé,* és mindegyik viszonylag nem régen kezdett el terjedni a magyar társadalomban: a nyaraló vagy hétvégi ház birtoklása, az automata mosógép, a színes televízió, a külföldi üdülés. Az életkörülmények és az életmód hasonló nagyságú különbségeit mutathatjuk ki, ha a különféle településeken lakókat részletesebb kategóriák szerint vizsgáljuk, mint a hagyományos „Budapest–vidéki városok–községek" osztályozás. Úgy látszik, hogy a leghatározottabb választóvonalak eltolódtak: egyrészről Budapest és a megyeszékhelyek, másrészről a többi városok felé, majd a kisebb városok és a középfokú központi, illetve alsófokú központi szerepkört ellátó községek közé, végül a központi funkciókkal rendelkező, általában nagyobb községek, valamint az úgynevezett „központi funkció nélküli", általában kisebb községek közé. Különösen az utóbbi kategória lakos-

sága (ez a magyar társadalom 15 százaléka) van lényeges társadalmi hátrányban.

Nem kétséges tehát, hogy komoly társadalmi egyenlőtlenségek léteznek a mai Magyarországon is. Mégis megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy az említett egyenlőtlenségek (és nyilvánvalóan lehetne olyan mutatókat szerkeszteni, amelyek még nagyobb különbségeket jeleznek, mint a személygépkocsi márkája vagy más vagyonmutatók) semmiképpen sem lényegesebbek, mint a villannyal való felszereltség különbségei 1949-ben, vagy a vízvezetékkel és fürdőszobával való ellátottság különbségei 1960-ban. *Jobban láthatók ezek az újfajta különbségek* (esetleg hajlamosabbak is az előnyös helyzetben lévők ezt demonstrálni), ezért *jobban felkeltik a közvélemény figyelmét,* amely a romló gazdasági helyzetben a jövedelem- és vagyonkülönbségeket *kevésbé tolerálja.*

Az egyenlőtlenségek iránti megnövekedett figyelemnek valószínűleg mégsem ez a fő oka, hanem az, hogy – mint a bevezetőben említettük – 1978 óta többé-kevésbé megállt a reáljövedelmek emelkedése. Ebből természetesen következik, hogy *évről évre mind több család anyagi helyzete romlik átmenetileg vagy tartósan, mint korábban, amikor a reáljövedelem lényegesen emelkedett.* Ez nagyon világosan megmutatkozik azokban a KSH-adatfelvételekben, amelyek során azt kérdezték a háztartásoktól, hogy az egy évvel és öt évvel korábbi helyzethez képest életszínvonaluk hogyan változott.[8] Az egy év alatti változást az aktív keresős háztartások a következőképpen ítélték meg. (10. számú táblázat)

10. számú táblázat
Életszínvonaluk

Év	javult	nem változott	romlott
	(százalékban)		
1963—1964	36	47	17
1972—1973	40	43	17
1975—1976	34	48	18
1982—1983	21	49	30

A *nyugdíjasháztartások* az aktív keresőknél gyakrabban számoltak be helyzetük romlásáról: 1982 és 1983 között 39 százalékuk látta életszínvonalának romlását. Még nagyobbak a romló életszínvonalúak arányai – különösen a nyugdíjasok közt –, ha az öt évvel korábbi állapottal hasonlítjuk össze. 1983-ban az aktív keresős ház-

[8] *Salamon Pálné:* Vélemények az életszínvonalról. KSH 1986.

tartások 39 százaléka, a nyugdíjasok közül 61 százalék látta életszínvonalát rosszabbnak az öt évvel korábbi helyzethez képest.

A másik demográfiai csoport, amely az átlagosnál jóval nagyobb arányban számolt be romlásról, a *két- és többgyermekes családokból* áll: 1983-ban a kétgyermekeseknek 40 százaléka, a három- és többgyermekeseknek 49 százaléka csökkenőnek látta életszínvonalát az öt évvel korábbihoz képest.

Az életszínvonaluk csökkenéséről beszámoló nyugdíjasok helyzetében az objektív ok az, hogy (kivéve a legalacsonyabb nyugdíjakat, amelyeket kormányzati intézkedésekkel növeltek az árszínvonal-emelkedés hatásának kivédésére) a legtöbb nyugdíj reálértéke évről évre kisebb lett. Ezt a kedvezőtlen folyamatot még tetézi az egészségi állapot gyengülése, a korábbi munkahellyel való kapcsolat lazulása, a jövedelemkiegészítés lehetőségeinek csökkenése. Mint láttuk azonban, a nyugdíjasréteg átlagos, egy főre jutó jövedelme 1962 és 1982 között közeledett az országos átlaghoz, a lemaradás csökkent. Ennek fő oka az volt, hogy az alacsonyabb nyugdíjúak fokozatosan kihalnak, és helyükre magasabb nyugdíjúak lépnek. Az átlag javulása tehát nem mond ellent annak, hogy a nyugdíjasok többségének életszínvonala évről évre valóban romlott. Ezt a problémát nyilvánvalóan az összes nyugdíjak reálértékének megőrzésével lehetne orvosolni, ehhez azonban a jelen helyzetben a nyugdíjrendszer átalakítása szükséges.

A gyermekes családoknak az átlaghoz viszonyított jövedelmi helyzete 1972 óta egyértelműen romlott. A gyermektelenekhez viszonyítva az egygyermekesek egy főre jutó jövedelme 1972-ben még 79, 1982-ben már csak 76 százalék; a kétgyermekeseké 65-ről 62, a háromgyermekeseké 53-ról 51 százalékra esett vissza. *Ebben a vonatkozásban nem vitás a társadalmi egyenlőtlenség növekedése.* Ez a tény – a közismert kedvezőtlen népesedési helyzettel együtt – arra int, hogy a gyermekes családok anyagi helyzetét javítani kell.

Végül vizsgáljuk meg, hogyan lehet azokat a *társadalmi rétegeket* körülhatárolni, amelyeknek helyzete a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerében a *legkedvezőtlenebb,* és ezért jelenleg a legnagyobb szociálpolitikai figyelmet igényli. A Tömegkommunikációs Kutatóközpontnak az 1980-as évek elején végzett egyik felvételéből kellene kiindulnunk, amelyben arra a kérdésre, hogyan reagálnának a családok jövedelmük átmeneti csökkenésére, a többség egyértelműen a *több munka vállalását* jelölte meg. Az utóbbi években meg is nőttek erre a lehetőségeik, mert az ipar és a szolgáltatások területén is különféle formákban dolgozhattak főmunkaidejük után, és kezdhettek kisvállalkozásokat.

Ebben a helyzetben azok a rétegek, amelyek előtt *nem nyíltak ilyen lehetőségek,* vagy amelyek előtt kevésbé jövedelmező lehetősé-

gek nyíltak, viszonylag *hátrányosabb helyzetbe kerültek.* Feltételezhetjük, hogy az idős és beteg, rokkant embereken, valamint a több kisgyermeket gondozó anyákon kívül elsősorban a városi szakképzetlen munkások jövedelemkiegészítési lehetőségei korlátozottak, továbbá a falusi szakképzetlen réteg számára sem nyílik más lehetőség, mint a viszonylag kevéssé jövedelmező mezőgazdasági kistermelés. Kevés lehetőség adódik az előnyös mellékkeresetek szerzésére a nem szakképzett szellemi foglalkozásúak körében is. Egyéb nehézségek, mint a lakáshiány, a családtagok egyikének rossz egészségi állapota, az alacsony műveltség, a hátrányok halmozódását okozhatják.

A viszonylag hátrányos és az utolsó években romló helyzetűek között meg kell említeni azokat a községeket, amelyek kis létszámúak, távol vannak a nagyobb, városias központoktól, kedvezőtlenek a természeti adottságaik, és nincs a közelükben kellő számú nem mezőgazdasági munkahely. Ezek stagnálnak, sőt visszafejlődnek. Több mint másfél millióra becsülhető lakosságuk esélyei kedvezőtlenek ahhoz, hogy elérjék a társadalom többi részéhez hasonló jövedelmet, hogy hozzájussanak az alapvető társadalmi szolgáltatásokhoz. Így tehát pusztán a lakóhely miatt egy nagyon lényeges és semmilyen teljesítményszemponttal nem igazolható, egyértelműen igazságtalan társadalmi egyenlőtlenség erősödik meg.

*

Összegezve: a hatvanas évek eleje óta – másképpen a gazdasági reformok megkezdése óta, egészen az 1980-as évek elejéig – a társadalmi egyenlőtlenségek inkább csökkenő, mint növekvő tendenciát mutattak. Pontosabban: a régebbi típusú (például jövedelmi és lakás-) egyenlőtlenségek csökkentek, viszont újabb fajta egyenlőtlenségek jelentek meg (például a személygépkocsi-tulajdon és az üdülőtulajdon tekintetében).

Az 1980-as években egyelőre nem lehet az egyenlőtlenségek határozott növekedését kimutatni, viszont elég lényeges átrendeződések mentek végbe. Ezek során egyes társadalmi rétegek (például a városi szakképzetlen munkások) és demográfiai csoportok (például a gyermekes családok) helyzete romlott, miközben másoké (elsősorban azoké, akik a második gazdaságban viszonylag magas jövedelmekhez tudnak jutni) javult. A romlás okai közt a reálbéreknek és egyes társadalmi juttatások reálértékének csökkenését, a gyors áremelkedést kell említenünk.

A jelenlegi gazdasági helyzetben – a nehézségekből való kilábaláshoz szükséges gazdasági erőfeszítések okozta áldozatok következtében is – a jövedelmi viszonyok átrendeződésére, sőt egyes ré-

tegeknél romlásának fokozódására lehet számítani. Ezért a mai magyar társadalomban vannak és lesznek olyan családok, sőt társadalmi és demográfiai rétegek, amelyeknek életszínvonala, életkörülményei lényegesen elmaradnak a társadalmi átlagtól, sőt a társadalmunkban elfogadhatónak ítélhető szinttől is, ezért depriváltaknak vagy a depriváció által veszélyeztetetteknek tekinthetők.[9] Ezt tudva, a társadalmi egyenlőtlenségek alakulásának kérdéseit körültekintően és pontosan kell értékelnünk. Egyrészt, *nem lenne helyes eltúlozni létüket és növekedésük mértékét.* A gazdasági fejlődés előmozdítása érdekében szükséges, hogy a *nagyobb teljesítmény,* a társadalom számára nagyobb értéket előállító egyéni erőfeszítés *magasabb kereseti lehetőségekkel* járhasson. A fejlődéshez szükséges *strukturális átalakulások előmozdítása érdekében* is szükség van további jövedelemátrendeződésekre. Nem lenne indokolt és helyes, ha az így előálló nagyobb egyéni jóléttel szemben valamilyen „társadalmi irigység" nivellálna. Vannak és a jövőben esetleg növekedhetnek olyan egyenlőtlenségek, amelyek mögött nem a nagyobb vagy a kisebb egyéni teljesítmény áll. Ilyen például a családok életszínvonalának a gyermekek száma szerinti differenciálódása. Az ilyen típusú egyenlőtlenségek mérséklése nemcsak gazdasági szempontból kívánatos, hanem társadalompolitikai céljainkat tekintve is.

A szociológiai kutatás fontos feladata a valóságos egyenlőtlenségek feltárása és – különösen a jelenlegihez hasonló gyors változások idején – az átrendeződések folyamatos nyomon követése, a kutatási eredmények tárgyilagos közzététele mind a döntéseket hozók, mind a közvélemény számára. Ezzel járulhat hozzá a gazdasági és a társadalmi problémák kezeléséhez, megoldásához.

[9] *Bokor Ágnes:* Depriváció és szegénység. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1985.

ENYEDI GYÖRGY

Településfejlődés – településpolitika

A településfejlődés társadalmi-politikai fontosságát az adja meg, hogy a település minden ember számára munkájának, kulturálódásának, általában életének a kerete. Az élet minősége jelentős mértékben függ a települési környezet állapotától.

A felszabadulás utáni fejlődés jelentős közeledést eredményezett a falu és a város között, például a társadalom alapvető szerkezetében (falun is a munkások jelentik a lakosság többségét, sőt arányuk nagyobb, mint a városokban), vagy a falun és a városokban élők jövedelmi színvonalában. Általánossá váltak az olyan társadalmi szolgáltatások és juttatások, amelyek korábban inkább városokhoz kapcsolódtak, például az öregségi nyugdíj vagy az ingyenes orvosi ellátás.

A felszabadulás utáni kétségtelen fejlődés részletesebb vizsgálata egyaránt mutat eredményeket és ellentmondásokat. A falusi foglalkoztatás jelentősen bővült, és a falusi népesség jövedelme is közeledett a városi népességéhez. Sokat fejlődött a falvak épített környezete, különösen a lakásállomány minősége javult ugrásszerűen. A foglalkozás bővülése jelentős részben a településen kívül ment végbe, ezért a falvakból nagyon sokan járnak más településre dolgozni; az ő számukra a falusi településből csak a lakóhelyszerep maradt meg. A falusi lakosok között magas a szakképzetlen munkások aránya. Egy részük – körülbelül 300 000 fő – lakóhelyétől nagy távolságra dolgozik, és csak hetente, kéthetente tud hazalátogatni; igen nagy részük dolgozik a kevésbé fejlett vagy hagyományosabb iparágakban, mint az építő-, építőanyag-iparban, a bányászatban, a textiliparban stb. Falun nagyon szűk az úgynevezett szellemi foglalkozásúak rétege, és ezeknek is pedagógusok és a közigazgatásban dolgozók alkotják a legnagyobb csoportját, tehát a falusi értelmiség szerkezete egyszerű. Általában a kisebb presztízsű és alacsonyabban jövedelmező értelmiségi foglalkozások vannak többségben. A falusi jövedelmek az 1970-es évek első felében közeledtek a városi jövedelmekhez. Ez a folyamat azonban megszakadt,

és az 1980-as években ismét távolodott e két településcsoportban megszerezhető jövedelmek nagysága. Az is hozzátehető, hogy a falusi jövedelem sokkal nagyobb munkabefektetéssel érhető el, és a családi jövedelemben a kiskorú és a nyugdíjas segítő családtagok munkája is benne foglaltatik.

A másik probléma, hogy a falusi településeknek mintegy az egyharmadában a városi fejlődéstől való távolodás tapasztalható. Az 1970-es évek során, miután a lakosság alapvető ellátását szolgáló intézmények működése tömegesen szűnt meg a falvakban, ezeken a helyeken az alapellátás kifejezetten romlott. Az így kiesett szolgáltatások pótlása a kedvezőtlen közlekedési és távközlési infrastrukturájú Magyarországon nem volt megfelelő. A közszolgáltatási intézmények távolodása nemcsak az ellátást rontotta, hanem azoknak az úgynevezett béren kívüli juttatásoknak a megszerzését is korlátozta, amelyeket az állam éppen az ingyenes vagy kedvezményes közszolgáltatásokon keresztül nyújt.

A települési egyenlőtlenségek persze nem csak a falvak és a városok között jelentkeznek. Alapos különbségek lehetnek akár egy városon belül is az egyes lakóterületek között, ami hasonló társadalmi előnyökkel vagy hátrányokkal járhat, mint a falu és a város között említett különbségek.

A településfejlődés nem más, mint a lakosság anyagi jólétének és kulturális felemelkedésének folyamata, amelynek során a lakosság foglalkoztatása biztosítva van, korszerűsödik a település gazdasági alapja, és fejlődik a lakosság szükségleteit jól kielégítő infrastrukturális és intézményi-szolgáltató hálózat. Ez a fejlődés bekövetkezhet a népesség gyarapodása esetén, de bizonyos méretű csökkenés esetén is. Gyakran előfordult, hogy a népesség növekedését nem tudta nyomon követni a településkörnyezet civilizációs javulása. Ebben az esetben településnövekedésről beszélhetünk, de településfejlődésről aligha. Más oldalról, ha a településben a helyi gazdasági erőforrásokhoz mérten munkaerő-felesleg van, akkor a népesség bizonyos csökkenése kialakíthatja a helyi erőforrások és a munkaerő egyensúlyát, ami szintén a fejlődésnek egyik jele lehet. Az a népességcsökkenés hat egyértelműen a fejlődés ellen, amely méreténél fogva nem teszi később lehetővé a szolgáltató intézmények fejlesztését, megcsapolja a fiatal és a tanult korosztályokat, a település népesedési romlását indítja el.

Mi vezérli a településfejlődés folyamatát? A településfejlődés menete és olyan jellemvonásai, mint például a városi agglomerációk kialakulása és növekedése, a falusi népességarány csökkenése, a kisvárosi hálózat kibővülése stb., olyan spontán, törvényszerű folyamat eredménye, amely tükrözi a gazdasági fejlődés adott szakaszának vonásait, magán hordozza a településállomány történelmi

kialakulásának sajátosságait, és kifejezi a társadalmi forma jellegzetességeit. Alapvetően tehát a magyar településállomány olyan irányban fejlődik, amely illeszkedik a gyors iparosítástól, az extenzív fejlődéstől az intenzív fejlődésbe való átmenethez. A jelenlegi gazdasági fejlődésnek megfelelő települési szakasz a viszonylagos dekoncentráció szakasza, amikor a nagyvárosi növekedés lelassul vagy megáll, a városállományon belül megnövekszik a kisvárosi állomány jelentősége, hiszen a kisvárosok közvetítik igazán az urbanizációs kultúrát a falusi térségbe, elterjednek a különféle jellegű együtt élő településegyüttesek: agglomerációk, városegyüttesek, urbanizációs tengelyek. Ez a fajta települési átalakulás együtt jár a gazdaság intenzív szakaszára való áttéréssel, akár tudatosan alakítjuk, akár nem.

A településpolitika a településfejlődést csak korlátozottan tudja befolyásolni. A települések gazdasági alapjának fejlődésében, végsősoron az egész településfejlődésben kitüntetett szerepe van a *gazdaságpolitikának* vagy az ágazati politikának, ezeknek viszont nem meghatározó szempontjuk a településfejlődés. Nyilvánvaló, hogy csak az olyan gazdaságpolitika teszi lehetővé az ipar területi dekoncentrációját, amely a feldolgozó- és az élelmiszeriparnak nagy jelentőséget tulajdonít, míg az energetikai-nehézipari orientáció szükségképpen csak polarizált települési megoszlást eredményezhet. A falvak fejlődése jelentősen függ az *agrárpolitikától,* attól, hogy tudja-e támogatni a mezőgazdaság általános fejlődését, eltűr, tilt vagy éppen támogat olyan jövedelemforrásokat, mint a háztáji gazdaságok vagy a termelőszövetkezetek melléküzemei. *A pénzügyi politika* megint csak nagy hatású, hiszen a településeket helyben képződő erőforrásaiktól megfoszthatja vagy azt náluk hagyhatja, ezáltal a településgazdálkodást a központi elosztás függvényévé teheti vagy önálló fejlődési pályára terelheti.

A településfejlődésre rendkívül nagy hatást gyakorolt és a természetes településfejlődési folyamatokban konfliktusokat okozott az 1970-es évek *szervezeti centralizációs hulláma,* amelynek valódi mozgatórugóit még ma sem tártuk fel. A szervezeti centralizáció jelszava mindenütt a gazdasági hatékonyság volt, de ez már a jelszó kiadásakor sem volt alkalmazható a nem gazdasági szférára (a közoktatásra vagy az egészségügyre). Ami pedig a gazdasági szférát illeti, azóta egyértelműen bebizonyosodott, hogy a sok falut összevonó nagyméretű termelőszövetkezetek nagy többletköltséggel és kevésbé hatékonyan működnek, mint a közepes vagy kisméretű gazdaságok. A vidéki iparosítás rendkívüli mértékben elterjesztette az ipart a magyar településállományban, de ezzel egyidejűleg az iparvállalatok szervezete centralizálódott. Elkülönültek egymástól a termelést *irányító* települések – mindenekelőtt Budapest és né-

hány vidéki nagyváros – és a *termelő* települések: a kisebb vidéki városok és községek. A témával foglalkozó vizsgálatok bizonyítják, hogy a centralizáció mértéke a közszolgáltatásokban is az indokoltnál jóval nagyobb volt. Napjainkban történnek kísérletek az anomáliák orvoslására – ennek egyik formája a társközségek elöljárórendszere –, de a bezárt intézmények újrairányítása nem egyszerű, az épületeket már más célra használják, esetleg lebontották.

A településfejlődést tehát a településpolitikán kívül sokféle politikai erő formálja, ezért a településpolitika nem is marasztalható el minden települési rendellenességért. A településpolitika elsősorban az épített környezet fejlesztésében játszik jelentős szerepet. A településpolitikán belül kap helyet a lakáspolitika, a települések infrastruktúrájának fejlesztése – olyan elemek tehát, amelyek különösen nagy szerepet játszanak a lakosság közérzetében, társadalmi helyzetének megítélésében, így abban a döntésben is, hogy a településen kíván-e maradni vagy elhagyja azt. A település gazdasági erőforrásainak kihasználási módja és intenzitása is függ tehát a településpolitikától.

A településpolitika különböző szinteken értelmezhető. Létezik országos, regionális és helyi településpolitika. Ezeknek a szinteknek a csatlakozása, egymáshoz való viszonya a településpolitika fontos belső kérdése. Az elmúlt évtizedek során nemcsak az országos településpolitika célkitűzései változtak, hanem e szintek jelentősége is módosult.

Először az 1959. évi VII. pártkongresszuson került sor átfogó településpolitikai koncepció elfogadására. A tervgazdálkodás első évtizedében csak egyes településpolitikai elemek bukkantak fel a tervekben, mint például az új szocialista városok építése, új megyeszékhelyek kijelölése, tanyaközségek alakítása stb. A településpolitika tehát jókora részt mutatott a gazdaságpolitikához képest, amit tetézett, hogy a településpolitikai elképzelések csak egy kerettervben fogalmazódtak meg. A keretterv a városok fejlődését az ipar befogadására való alkalmasságuk alapján minősítette, a falusi településekről pedig jószerével semmit nem szólt, legfeljebb annyit, hogy szükség van azok erőteljes koncentrálódására. Az első hivatalosan jogerőre emelkedő, átfogó településpolitikai koncepció az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció (OTK) volt, amelyet 1971-ben erősítettek meg minisztertanácsi határozattal. Ez jelentős szakmai előrelépésnek számított a korábbi kerettervhez képest: a városokat nemcsak termelőhelynek tekintette, hanem vonzáskörzetük szolgáltató központjának is. Kiegyenlítődést tervezett a városállományon belül, ám erősen városcentrikus volt, és voltaképpen természetesnek tartotta, hogy a falusi alapellátás elmarad a városi színvonaltól. E koncepcióhoz nem készült végrehajtási utasí-

tás, gyakorlatilag csak a településpolitikai döntések hivatkozási alapjának szerepét töltötte be, nem alkotott összefüggő intézkedésrendszert. Ezt a koncepciót sok bírálat érte az 1970-es évek második felében, főleg olyan szempontból, hogy nem alkalmazkodott eléggé a településhálózatot alakító folyamatokhoz. Az OTK-t ezután meg is változtatták, és hosszabb előkészítő munka után, 1985-ben felváltotta a magyar településhálózat hosszú távú fejlődési koncepciójáról szóló országgyűlési határozat. Ez a korábbinál nagyobb figyelmet szentel a falusi településállomány sorsának, a kisvárosi hálózat bővítésének, kifejeződik benne az a felismerés, hogy az ország különböző régióiban nem lehet azonos településpolitikai gyakorlatot folytatni. Nagyobb teret próbál biztosítani a regionális, illetve a helyi településpolitikai döntéseknek.

Az elmúlt negyed évszázad településpolitikáinak volt néhány közös jellemzője. Az egyik az, hogy a településpolitika az éppen érvényben levő gazdaságpolitikánál jóval *centralizáltabb* jellegű volt. Ragaszkodott a településfejlődésben felhasználható állami eszközök erőteljes költségvetési koncentrálásához és a nagymértékű állami újraelosztáshoz. A centralizációs igényt a településpolitika nem mindig fogalmazta meg, de a pénzügyi-gazdasági szabályozás igen. A gazdasági reform szele alig érintette a települések gazdálkodását. Jellemző például, hogy az 1971. évi tanácstörvény deklarálta a tanácsok önkormányzati jellegét és gazdálkodási függetlenségét is, ám az ugyanabban az évben kiadott tanácsi pénzgazdálkodási szabályozás az önálló gazdálkodást gyakorlatilag lehetetlenné tette. Nemcsak a településfejlesztési erőforrások központi elosztását tartalmazta, hanem pontosan előírta a fejlesztések felhasználási módját is. A helyi tanácsok saját településük fejlesztésében szinte kizárólag végrehajtó jellegű tevékenységet végezhettek.

1985-ben, amikor különösen széles körben hirdették meg a települési önállóság politikáját, és a települési demokrácia jelentős politikai jelszóvá vált a tanácsi és a képviselőházi választásokon is – a tanácsi gazdálkodási szabályozás (amely 1986. január 1-jétől érvényes) továbbra is centralizálta a települési erőforrásokat. Sőt az 1971. évihez képest olyan értelemben *visszalépést is* jelentett, hogy a gazdálkodó szervezeteknek a településfejlesztési adóikat, amelyeket korábban a vállalati székhely települési központjának fizettek be (és amelyeket a megyei tanács részben elvonhatott), most a költségvetésbe kellett befizetniük. A helyi önállóság a *kiadásokban* mutatkozik meg. A helyi tanácsok valóban szabadabban gazdálkodhatnak a számukra juttatott központi erőforrásokkal, és valamelyest meg is növelhetik helyi és helyben maradó erőforrásaikat lakossági adókkal, településfejlesztési hozzájárulással. A központi elosztás rendje is erősen változott, jó része normatív, más része a

pályázati módszert alkalmazza, tehát a korábbi szubjektív elosztás lehetősége jelentősen zsugorodott.

A településpolitika második sajátossága, hogy *mintakövető:* a fejlettebb országok településfejlesztését választotta mintának. A településpolitika hosszú ideig erőteljesen műszaki jellegű volt, a lakosság igényeire kevéssé volt figyelemmel, inkább az építés műszaki előnyeit vagy hátrányait mérlegelte. Erre különben a települési infrastruktúra fejlődésbeli elmaradásának szorítása is rákényszerítette a tervezőket. Ez a mintakövetés rendkívül ellentmondásos. Miután a Magyarországnál fejlettebb országokban általában jóval nagyobb a városi népesség aránya, ez a magasabb arány és maga a nagyváros a fejlettségnek és a modernségnek a jelképévé vált. A településtervezők természetellenesnek tekintették, hogy Magyarországon még magas a falusi népesség aránya, és úgy ítélték, hogy ezt mindenképpen csökkenteni kell. Önmagában való értéknek tüntették fel a városban lakást. Nem vették figyelembe, hogy Nyugat-Európa sűrű városhálózata az iparosítás *előtt* alakult ki, s voltaképpen ez a városhálózat volt képes az ipart a településállomány széles körében elterjeszteni. A modern városokat a polgári fejlődés „alulról", a város saját gazdasági bázisának kiépítésével, megerősítésével teremtette meg. A falusi népesség csökkenése is korábban, a múlt század második felétől indult meg, nem kis részben éppen annak hatására, hogy az említett ipari országok elhanyagolták mezőgazdaságukat, és az olcsóbb élelmiszerimportra rendezkedtek be (az akkor még agrárjellegű Kelet-Európából és Észak-Amerikából).

Hazánkban és általában Európa keleti részén a történelmi fejlődés jelentősen különbözött ettől. Az ipari forradalom modern városhálózat nélküli térségben jelent meg, ezért az ipar koncentráltan települt. Az egész városfejlődés, mint általában a kelet-közép-európai modernizáció, felülről lefelé, a fővárosból a regionális központokon át a középvárosok, majd napjainkban a kisvárosok irányában haladt. Ez a kétfajta urbanizációs pálya pontosan megfelel annak a jól ismert gazdaságtörténeti különbségnek, amely Kelet- és Nyugat-Európa között évszázadok óta fennáll. Ez a különbség önmagában sem nem jó, sem nem rossz – egyszerűen ez a realitás. Ebből következik, hogy a kelet-európai falu–város arány a fejlettség azonos színvonalán is másképpen alakult, mint a nyugat-európai. Több oknál fogva – például a mezőgazdaság kedvezőbb természeti feltételeinek következtében – a falusi szektor erősebb és fontosabb marad, mint Nyugat-Európában.

A nyugat-európai urbanizációs modell követése tehát nem volt szerencsés a hazai településfejlődés normális menetében. Mint a tapasztalatok mutatják, *az erőltetett városnövekedést sem a gazdaság nem indokolta, sem az infrastrukturális fejlesztés nem támogatta.*

Az az ideológiai jelszó sem állja meg a helyét, hogy a városok jelentik a munkásosztály fellegvárát. A munkásosztály fele falun él, és a falusi népességen belül az aránya jóval nagyobb, mint a városokban, és különösen nagyobb, mint Budapesten. A városközpontúság is közrejátszott a falusi életkörülmények viszonylagos romlásában.

Harmadik sajátossága volt a településpolitikának, hogy nem a településformáló folyamatokat próbálta korrigálni, hanem ezeket *be akarta vezetni.* Egy elképzelt, nagyon vonzónak tűnő, ám a természeti folyamatoktól sok tekintetben különböző településképet kísérelt meg a gyakorlatban megvalósítani. A politika megalapozási időszakában vagy nem tárták fel tudományosan az objektív településformáló folyamatokat, vagy a folyamatokról szerzett ismereteket nem sikerült érvényesíteni a politikai koncepciókban. A településpolitikában különös módon keveredtek az utópisztikus elemek – az elképzelt „szép új világ" megvalósításának ígérete – és az olyan pragmatikus elemek, amelyek ebben a jövőképben érvényesítették a jelenlegi költségkorlátokat. A tudomány eredményének alkalmazása szempontjából kedvezőnek ítélhető az 1985. évi koncepció előkészítése, amelynek során erősödött az illetékes állami szervek és a tudományos műhelyek együttműködése.

A településpolitika sokat változott az elmúlt esztendőkben. Nemcsak a betűje, leírt céljai, de szelleme is. A településtervezés most kezdi a gazdasági reformnak azt az alapelvét érvényesíteni, hogy a döntések ott szülessenek, ahol ehhez a legmegfelelőbb az információ. Ez az elv nem azonos a településfejlesztési döntések decentralizációjával: alapvetően fontos döntésekhez éppen a központi tervezés vagy államigazgatási szervek informáltsága a legjobb. Egy autópálya építéséről szóló döntés csakis a központban születhet; egy lakótelep elhelyezéséről vagy egy új iskolai építésről helyileg kell dönteni; a nagyobb területet kiszolgáló intézmények, például középiskolai kollégiumok létesítése viszont regionális, megyei szintű döntéseket igényel.

A döntések egy része tehát központi vagy megyei szintről helyi szintre került. A döntéseknek ezt a decentralizációs folyamatát többnyire a demokratizmus erősödésének tekintjük. A településpolitika demokratizmusa azonban nem csak a döntési szintek arányának kérdése. Helyi döntést is lehet antidemokratikusan hozni, a központi döntés is megalapozható demokratikusan. A településpolitika demokratikus alkalmazása *a településhasználókkal való szüntelen párbeszédet, a konzultációt* igényli. A független szakértői véleményeket is alaposan mérlegelnie kell a hivatalnak, akkor is, ha azok ellentétesek az elképzeléseivel. De különösen azt nem szabad elfelejteni, hogy a településpolitikának kimondott célja az ország

különböző településeiben élők életkörülményeinek javítása. Ezért a kidolgozásba mindenképpen bele kell vonni azokat is, akiknek az életkörülményeiről szó van. A demokratikus településpolitikának éppen az a legfontosabb vonása, hogy egyensúlyt találjon egyéni és társadalmi rétegigények, települések vagy településrészek csoportérdekei, nagyobb régiók és a nemzet érdekei és lehetőségei között.

Pártélet, 1987. 5. sz.

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ

A generációs probléma változásai; a család és a társadalom

A társadalom működésének megértéséhez alapvető feltétel a társadalmi struktúra ismerete. Ennek meghatározóiról Kolosi Tamás szólt korreferátumában, amelyben utalt arra is, hogy a szocialista társadalom fejlődésével bonyolultabbá vált a magyar társadalom szerkezete, és annak megértését olyan modellek segítik elő, amelyek a változóknak, az emberek életkörülményeit és magatartását befolyásoló tényezőknek növekvő számát veszik figyelembe.

Feladatom két ilyen tényezőről és azok jelentőségéről szólni, nevezetesen a korösszetételről, a generációk közötti viszonyról és a családi helyzetről, abból a szempontból, hogy ezek változása mennyiben befolyásolja a társadalom működését.

A magyar népesség korstruktúrájának alakulásával kapcsolatban közismert, hogy az fokozatosan öregszik: egyre magasabb lesz az időskorúak aránya. Ha ennek egyedüli oka a halálozási kor kitolódása volna, akkor a jelenséget pozitívumként lehetne elkönyvelni, mindazon gondok ellenére is, amit az öregek megnövekedett száma okoz. De jól tudjuk, hogy a változásnak hasonlóan fontos oka a születéseknek alacsony száma immár három évtizede, ami miatt a korábban született nagyobb korosztályok – ma középkorúak és öregek – aránya automatikusan emelkedik. Néhány adattal szeretném érzékeltetni a változást:

	0—29		30—59		60 és idősebb	
	korúak					
	száma (1000-ben)	aránya %	száma (1000-ben)	aránya %	száma (1000-ben)	aránya %
1900	4160	61	2178	32	514	7
1930	4814	55	3023	35	848	10
1960	4683	47	3905	39	1373	14
1980	4694	44	4183	39	1830	17
1985	4455	42	4279	40	1922	18

Az 1985-re kialakult korstruktúra jellegzetességeinek népesedésre ható, valamint szociálpolitikai következményei jól ismertek. Itt a többi referátummal összefüggésben arra szeretnék kitérni, hogy az elöregedő korstruktúrának milyen hatása lehet a hazai modernizáció folyamatára. Előbb azonban még szólni kell arról, hogy egy-egy generációhoz, *korosztályhoz tartozás* mit is jelent az egyes társadalmi struktúrákban.

A történelem folyamán az életkornak különböző szerepe volt a társadalom strukturálódásában. A rabszolgatartó és a feudális társadalmakban a rabszolgatartók, illetve birtokosok között az, hogy ki, melyik korcsoporthoz tartozott, jelentős mértékben meghatározta helyét a társadalmi hierarchiában. A vagyonon, a termelési eszközök feletti tulajdonon keresztül az idősebb korosztályoknak a tőkés társadalomban is módjuk volt arra, hogy hatalmat gyakoroljanak a fiatalabbak felett. A szocialista társadalmakban a generációk közötti viszonynak ez a módja már nem lehetséges, de ez nem jelenti, hogy más mechanizmusokon keresztül ne differenciálna a kor a társadalomban és ne alakulnának ki korcsoportérdekek - ne jönnének létre eszerinti érdekellentétek.

A mi társadalmunkra is jellemző, hogy a munkavégzés díjazásánál és az előmenetelnél nagy jelentőséget tulajdonít a szolgálati időnek. Ez addig, amíg a teljesítmény szempontjából a szerzett tapasztalatok, az évek hosszú során kialakult rutin alapvető, indokolt is. Kérdés viszont, hogy a jelenlegi felgyorsult technikai változások közepette mennyiben szolgálja a fejlődést a fenti meggondoláson alapuló gyakorlat. Nem arról van szó, hogy az idősebbeknek ne lenne fontos szerepe az újítások esetében is, hogy ne lennének képesek megtanulni az új technikát, átvenni az új szemléletet, azonban számolni kell a korból, a generációhoz tartozásból adódó fékező erőkkel. Már a középkorúaknál megfigyelhető bizonyos tartózkodás radikális változtatásoktól, amelyek a jól begyakorolt és bevált eljárások folytatása helyett a kezdetben kétségtelenül nagyobb energiát igénylő és kockázattal járó kísérletnek tekinthetők. Az öregek számára pedig az adott módszerek megbecsülése és a hozzájuk való kötődés szükségszerű, hiszen ezek kialakítása az ő fáradozásaik eredménye, s így a hit ezek további használhatóságában önértékelésük alapja. A változtatások ellen szól szemükben a korábban átélt kudarcok élménye is; újabb kudarcoktól az elért eredményeket látják veszélyeztetve.

Nem könnyű a változások kérdésében a generációk közötti kommunikáció sem. Az egyes generációkat nemcsak az életciklusban elfoglalt helyzetek különbsége és az ebből adódó egyéni perspektívák eltérése különbözteti meg, hanem az is, hogy élményeik mások. Az egyes generációkat bizonyos élmények is összefogják. Nagyobb

történelmi fordulatoknak hasonló korban való átélése meghatározóvá válhat, és olyan stabil attitűdöket teremthet, amelyek érthetetlenek a fiatalabb, ezen élményben nem részesült generációk számára, akik szemében az idősebbek bizonyos magatartása merev és a jelen viszonyai között inadekvát.

Az elmondottakból következik, hogy akkor, amikor a fejlődés felveti a kérdést, hogy elérkezett-e az ideje nagyobb változtatásoknak, akkor a változások híveinek és annak szükségességében kételkedőknek az ütközés generációs konfliktus jellegét is öltheti, minden szinten. Az egész társadalom érdeke, hogy minél több olyan mechanizmus alakuljon ki, amelyeken keresztül a *fiatalok* kezdeményezései napirendre kerülhessenek, alapos vita tárgyává válhassanak, és a döntéseket befolyásolják. Ott, ahol ezek a mechanizmusok nem működnek, feltehetően egyre kisebb lesz az érdeklődő, az újításra kész fiatalok odaáramlása, nem jelentenek feszítőerőt, és a változtatásra irányuló szándék keresztülviteléhez nem nyújtanak bázist. A termelésbe belépő, kis létszámú fiatal korosztályok tagjaival jól kell gazdálkodnunk.

A társadalom minősítésében fontos szerepet játszanak a *családok* is, amelyeknek az egész társadalom számára teljesített funkcióiról évtizedek óta beszélünk, de most, hogy e téren növekvő mértékben jelentkeznek zavarok, a családok alakulásának értékelésére is több gondot fordítunk. Megváltozott az az álláspont, amely a családokban természetes tartalékot látott, s helyébe az a felfogás lépett, amely tudatában van az aktív családpolitika szükségességének, a családoknak nyújtandó segítség fontosságának, abban az esetben, ha azt kívánjuk, hogy a családok be tudják tölteni szerepüket.

A legnagyobb figyelmet *a családok reprodukciós tevékenységének hiányosságai* váltják ki a mai magyar társadalomban. Ez a ma már közel harmincéves probléma vitathatatlanul megkésve kapta meg a szükséges publicitást, most viszont a kétségtelenül súlyos helyzet olyan szenvedélyes vitákhoz vezetett, amelyek nem segítik az ide vezető folyamat okainak pontos értelmezését és a kivezető program kidolgozását. Mivel az alacsony termelékenység, a születések kis száma szorosan összefügg a családok struktúrájában és életkörülményeiben bekövetkezett átalakulásokkal, tartós változás csak akkor remélhető, ha a családok struktúrája is módosul, és életkörülményeik úgy alakulnak, hogy a házaspárok több gyermek felnevelésére hajlandók vállalkozni. Tisztában kell lennünk, hogy ez a családi élet számára nagyobb lehetőségeket biztosító politika esetében is hosszabb időt igényel, de éppen ezért szükséges máris mindent megpróbálni, koordináltan, minden területen. Fontos a tudati szférában végzett munka is, amely a családi élettel járó pozitív él-

mények felismerésére készít fel és a kötelességeket tudatosítja, és ez csak akkor lehet sikeres, ha a gondokról, nehézségekről is teljes őszinteséggel esik szó.

A másik fontos terület, amelyen a családok a társadalom működéséhez döntő mértékben hozzájárulnak, a *fiatalok felkészítése* a társadalmi beilleszkedéshez szükséges ismeretek átadásával, az alapvető készségek kifejlesztésével. Az ezt nyújtó családi szocializációt sok bírálat éri, különösen az oktatási intézmények dolgozói részéről, akik arra panaszkodnak, hogy nem tudják saját feladataikat azért elvégezni, mert nem megfelelően felkészült gyermekeket kapnak. A kritika jogos, de kérdés, hogy a családok átalakulása miatt nem kellene-e az iskolák és óvodák funkcióit is újból végiggondolni, a családoknak pedig fokozott segítséget nyújtani a legalapvetőbb szocializációs feladatok ellátásában. Ez, véleményem szerint, annak a biztonságérzetnek a kialakítása, amely a későbbiekben mindenféle emberi kapcsolat megteremtéséhez, a közösségbe való beilleszkedéshez, az elkerülhetetlenül felmerülő feszültségek elviseléséhez, a konfliktusok kezeléséhez szükséges.

A biztonság fontos forrása marad a család felnőttkorban is. Sajnos, e téren is sok család nem tud eleget tenni feladatának ma Magyarországon, amit a családok jelentős hányadának instabilitása, a válások magas száma, gyakorisága mutat. A következmények súlyosak a felbomlott családok tagjai számára, de kihatnak a társadalom egészének működésére is. *A családi közösség* ahelyett, hogy a munkavégzés, a családon kívüli emberi érintkezések során támadt feszültségek oldására szolgálna, maga lesz a legnyugtalanítóbb ellentétek termelője, melyek gondját, nyomasztó érzetét a családtagok kiviszik, és ezek családon kívüli aktivitásukat befolyásolják.

Minden családnak kialakulnak a saját szabályai belső életének alakítására, amelyeket nehéz kívülről befolyásolni. Ennek ellenére sem szabad lemondani arról, hogy a társadalom ne tegyen valamit a családok belső békéjének fokozása érdekében. Még csak a kezdeti lépések történtek a családi életre való felkészítés terén, amelytől eredmény várható, ha az nem marad formális. Még kezdetibb stádiumban van a házassági tanácsadás, amelyet olyan formában kellene intézményesíteni, hogy az a konkrét problémákkal jelentkező házastársaknak nyújtana segítséget. Mindezek mellett a tudatformálás minden eszközére is szerep vár, és talán e téren említendők meg a jogszabályok is, amelyek a társadalmi normák kifejezői.

Végezetül meg kell emlékezni még a már nem együtt élő szülők és gyermekeik, unokáik kapcsolatáról, általában a *rokonság szerepéről* a mai társadalomban. Hosszú időn át az volt a vélemény, hogy ez a mai társadalomban elvesztette jelentőségét. Újabb kutatások viszont azt mutatják, hogy ezek a kapcsolatok nagyon fontos

funkciókat látnak el az anyagi támogatás, egymásnak teljesített munka és különösen az érzelmi segítség tekintetében. Legfontosabbak a kapcsolatok krízishelyzetekben, de az a tudat, hogy lehet ilyen segítségre számítani, az általános biztonságérzethez is hozzájárul. Megemlítendő még egy szerepük, és ez a generációk összekapcsolása. Gyermekkorban a szülő—gyermek és más, a családhoz tartozó idősebb személy és a kisgyermek között olyan kötődés jön létre, amely később is sajátos erejű társadalmi kapcsolat, és még ellentétek mellett is egymás iránti áldozatvállalásra késztetheti mindkét oldalt. Anélkül, hogy idealizálnánk a családon, rokonságon belüli generációs kapcsolatot, megállapíthatjuk, hogy Magyarországon a fiatalok indulását, elsősorban a saját lakás megszerzését nagyban megkönnyíti a szülők segítsége és sokszor a rokonok támogatása, az öreg és már önálló életvitelre csak részben képes szülők mindennapi életét pedig elsősorban felnőtt gyermekeik rendszeres törődése teszi lehetővé.

A családon belül, a családtagok között így a konfliktusok ellenére is beszélhetünk generációk közötti szolidaritásról, és e szolidaritás fejlesztése, megerősítése a családon kívüli kapcsolatoknál is szükséges. Alapját ez esetben egyrészt a közös társadalmi célok, másrészt a világnézetet átható humanizmus adhatják.

MAKÓ CSABA

A szervezeti változások néhány szociológiai jellegzetessége

I. A SZERVEZETI-INTÉZMÉNYI VÁLTOZÁSOKAT LEEGYSZERŰSÍTŐ MEGKÖZELÍTÉSEKRŐL RÖVIDEN

1. A társadalmi-ideológiai tényezők szerepének elhanyagolása

A gazdasági szervezetrendszer korszerűsítésének folyamata közel két évtizede indult el, eközben megéltük a reformfolyamat nekilendülésének és lefékeződésének jól ismert periódusait. A nyolcvanas évek elején ismét tanúi lehettünk a gazdaságirányítás intézményrendszerét érintő szervezési hullámoknak: például a kormányzati szférában elindított decentralizálásnak és a kisvállalkozások útra indításának.

Sajnos, ezek a változások mind ez ideig nem bizonyultak átütő erejűnek: hatásukra a gazdálkodás reálfolyamataiban nem váltak dominánssá a pozitív folyamatok. Ez természetesen nem meglepő, mert hiszen a kormányzati szférában megvalósított decentralizáció következtében lényegében a központi szervektől való függés formája módosult. Ez konkrétan azt jelenti, hogy a gazdaságirányítás országos ágazati szerveitől való függést az irányítás funkcionális szerveinek történő alárendeltség váltotta fel.

A gazdaságban és a társadalomban immár tartósnak bizonyuló kedvezőtlen tendenciák mérséklésére irányuló kereslet- és jövedelemszabályozásról, a vállalati teljesítmények és hatékonyság javításáról a szociálpolitikában korábban követett szabályozóelvek felülvizsgálatáról napjainkban sok szó esik. Tényleges jelentőségéhez képest, viszonylag kevés figyelmet fordítunk az olyannyira kívánatosnak tartott és régóta sürgetett szervezeti-intézményi megújulás társadalmi dimenzióira, azok változásokban játszott autonóm szerepére. A jelenség csupán részben magyarázható azzal, hogy az elmúlt évtizedekben a helyi és mikroszférában megjelenő kezdeményezések és mozgalmak társadalomfejlődésében játszott szerepét a központi kezdeményezésekhez képest lebecsültük. E szemlélet kialakulásában legalább ilyen fontos szerepe van annak, hogy a szer-

vezeti rendszer működésével és átalakításával kapcsolatos nehézségeket döntően szervezéstechnikai vagy kereset- és teljesítményszabályozási kérdésként kezeljük. Pedig még az olyan korlátozott szervezetfejlesztések is, mint a vállalati belső mechanizmus átalakítása, ennek ellenkezőjét bizonyítják.[1]

A szervezeti kísérletek és modellek tapasztalatainak alkalmazásában általános jellemző „lassúság" egyrészt az azok közegét jelentő hatalmi és politikai harcoknak, másrészt az azoktól elválaszthatatlan tanulási folyamatoknak tulajdonítható.[2] A változásokkal kapcsolatos egyéni tapasztalatok kollektív feldolgozása időigényes folyamat. Kizárólag ennek birtokában fejlődhetnek ki az új feltételeknek megfelelő egyéni és kollektív cselekvések orientálására szolgáló értékek és normák. Döntően ezzel magyarázható a gazdasági és műszaki változások szakaszaiban a tudat-ideológiai szféra gyakran regisztrált merevsége. Ezzel összefüggésben nagyon találó a következő megfogalmazás: „... a gazdaságpolitikához ... képest az ideológiai szférát lassabban érik el az átalakulás, a megújulás »hullámai«. Ebben szerepe van az ideológiai szféra nehezebben alakíthatóságának is – kissé paradox módon megfogalmazva: a »lágy« struktúrák kemény ellenállásának.[3]

2. A társadalomirányítás képviselői a változásokat képtelenek saját kívánságaik szerint irányítani

A vezetés és az irányítás képviselői még akkor sem képesek a szervezeti viszonyokban megjelenő emberi kapcsolatokat saját elképzeléseik szerint módosítani, amikor meg vannak győződve arról, hogy tervezett intézkedéseiket az érintettek többsége helyesli. Ennek az a nyilvánvaló magyarázata, hogy minden modern társadalmat, így a szocialista társadalmat is – függetlenül annak stagnáló vagy fejlődő periódusától – az emberi kapcsolatok rendkívül összetett hálózata jellemzi. Az ebben megjelenő egyéni és kollektív cselekvések egymással kölcsönös kapcsolatban (interakcióban) érvényesülnek. A társadalom szervezeti-intézményi rendszerében objektíve egymásra utalt szereplők kialakult viszonyát és annak tartalmát a tervezett intézkedések módosítják. Ahhoz tehát, hogy valamelyikük tovább javítsa vagy a romló gazdasági feltételek mellett

[1] *Szmicsek Sándor:* Bérrendszer, vgm és belső vállalkozás. Társadalmi Szemle, 1986. 11. sz. 68. old.

[2] A vállalati szervezetben megvalósuló tanulási folyamatok típusairól és azok tartalmáról a következő munka foglalkozik részletesebben: *Makó Csaba:* Társadalmi tanulási folyamat a munkaszervezetben és az érdekérvényesítés. Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 416–426. old.

[3] A megújulás kongresszusa. Szerkesztői beszélgetés az SZKP XXVII. kongresszusáról. Társadalmi Szemle, 1986. 8–9. sz. 14. old.

megőrizze korábbi gazdasági-társadalmi pozícióját, tevékenységével szükségszerűen kiváltja a többi partner reakcióját. Az utóbbival összefüggésben általában megelégszünk a látható és jól hasznosítható támogató vagy kritikus magatartások számításbavételével, megfeledkezve ezzel a kevésbé markáns, ambivalens vagy közömbös viselkedési formákról. Ez azt jelenti, hogy a meghirdetett programok támogatása vagy elutasítása korántsem fejezi ki azok érvényesülésének valóságos közegét jelentő magatartásformák differenciáltságát. A tervezett változások következményeinek értékelését tovább nehezíti az is, hogy a szervezeti-intézményi viszonyokban való hivatalos és nem hivatalos szabályokat a vezetés képviselői vagy a vezetettek egyedül képtelenek megváltoztatni. Konkrétabban azokról a társadalmi előírásokról van szó, amelyek csak részben vagy sohasem jelennek meg hivatalos dokumentumokban, amelyek az állandó mozgásban levő érdek- és hatalmi viszonyok – sőt az azoktól szinte elválaszthatatlan érzelmi szféra – produktumai. Ezek a regulációs mechanizmusok alkotják az emberi kapcsolatok rendkívül összetett „szövetét", más szóval társadalmi infrastruktúráját. Következésképpen módosításuk kizárólag az érintett társadalmi partnerek relációjában előforduló cselekvési lehetőségek kollektív tárgyalások formájában való alakításával lehetséges.

Ebben az összefüggésben a konszenzus például nem az össztársadalmi nemzeti szintű közmegegyezést jelenti, hanem a különböző típusú szervezetekben együttműködők érdekeinek és értékeinek egyeztetésére, kölcsönös tiszteletben tartására szolgáló szabályok elfogadását és betartását.

Ebben a perspektívában is jól érzékelhetők azoknak a társadalmi viszonyoknak a jelentősége, amelyek a tervezett változások kívánatos és tényleges következményei közötti eltérésekkel összefüggésbe hozhatók. A szervezeti és intézményi változásokkal kapcsolatos előzetes elképzelések és a megvalósulások közötti jelentős eltérések hatására nő a kivárást és a változások ökonómiai vonatkozásait túlhangsúlyozók aránya. A következőkben röviden erről lesz szó.

3. Kivárás és moralizálás mint a tényleges változások akadályozói

A szervezeti-intézményi rendszerben elindított különböző típusú (műszaki, gazdasági, politikai) változások eredményei nehezen láthatók előre és nehezen tervezhetők. Ebből a jelenségből a változások alanyai (a vezetők és a beosztottak egyaránt) gyakran azt a következtetést vonják le a maguk számára, hogy a leghelyesebb álláspont: a kivárás. A társadalmi és műszaki megújulásban élenjárók hazai és külföldi tapasztalatai alapján vissza kell utasítani a cselekvést leszerelő magatartásmintákat. Azok követése nemcsak azért

káros, mert letöri az egyéni és kollektív kezdeményezéseket, hanem mert a már kialakult társadalmi viszonyok minőségét is kikezdi.

A változások alanyainak kapcsolataiban szükséges módosításoknak az érintettekkel való megvitatása és azok kölcsönös elfogadásának hiányában az emberi együttműködést korábban hatékonyan szabályozó normák és előírások „leépülnek". Hatásukra az emberi kapcsolatok minőségében először észrevehetetlen, később viszont szinte megállíthatatlan leépülési folyamat indul el. Az emberi kapcsolatok tartalmát hosszú távon orientáló normák és értékek helyét növekvő mértékben átveszik a változásokban részt vevők egyéni befektetéseit rövid távon (vagy azonnali) megtérüléssel kecsegtető tranzakciók.[4]

Hosszú távon sikeres szervezeti-intézményi megújulásban, a változások ökonómiai és társadalmi tényezői egymással nem helyettesíthető szerepet játszanak. Ezzel összefüggésben figyelemre méltónak és saját viszonyaink között különösen megszívlelendőnek tartom a tőkés ipari viszonyok reformjával, megújításával kapcsolatos következő kritikus megjegyzést: „... a munkáltatók és a munkavállalók között az alapvető gazdasági konfliktusokra való túlzott koncentrálás egyes esetekben azt eredményezi, hogy képtelenek leszünk az ipari konfliktusok más formáit felismerni, amelyek bizonyos kontextusokban az ipari viszonyok társadalmi szereplőinek magatartására hosszú távon érvényesülő hatásokat gyakorolnak".[5]

4. A változással kapcsolatos vezetői törekvések differenciáltsága

A szervezeti-intézményi korszerűsítéssel összefüggésben gyakran megfeledkezünk arról, hogy azokban a vezetés korántsem homogén szakmai-foglalkozási csoportok tagjaként lép fel. Megalapozatlan tehát annak feltételezése, hogy a gazdaságirányítás szervezeti rendszerének továbbfejlesztését szolgáló intézkedések támogatásában és végrehajtásában (például: a gazdasági szabályozók normatív szerepének erősítése, a teljesítmény és keresetszabályozás szinkronitásának megvalósítása, az új vállalatvezetési formák bevezetése stb.) egységesen lép fel. A vezetés tagjainak cselekvési lehetőségeit a termelés technológiai, környezeti és szervezeti tényezői differenciálják. Az utóbbiakkal összefüggésben korántsem csak a nagy szervezetekre általában jellemző vezetői tevékenységek, funkciók szerinti specializáltságáról van szó. A vezetői törekvések tevé-

[4] A gazdasági szervezetekben érvényesülő tranzakciók tartalmáról és szerepéről lásd bővebben *Héthy Lajos–Makó Csaba:* Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet. Akadémiai Kiadó 1972.

[5] *T. Keenoy:* The Employment Relationship as a Form of Socio-Economic Exchange, (in) G. Dlugos–K. Weiermair (Eds.): Management under Different Value System. Walter de Gruyter, Berlin–New York 1981. 415. old.

kenységi területek szerinti feldaraboltsága mellett feltétlenül utalnunk kell a szervezet döntési viszonyainak még mindig túlzott centralizáltságára és az egyes vezetői szintek ebből következő elkülönültségére. A vezetői stratégiákat és taktikákat tehát korántsem lehet a célok és a rendelkezésre álló eszközök világos, minden vonatkozásában tisztázott és elfogadott megfogalmazásának tekinteni. Sőt a vállalati vezetés a munkásokkal és a dolgozók más csoportjaival való viszonyában sem kezelhető homogén csoportként.

Ez azt jelenti, hogy például a munkások különböző rétegei, csoportjai vagy azok képviselőinek a vezetés meghatározott területein dolgozókkal kifejlődő érdekszövetségei természetesen nem csupán a különböző típusú fejlesztésekkel kapcsolatos törekvéseket befolyásolják, hanem ezzel egyidejűleg a vezetésen belüli frakcióharcoknak is forrásai, illetve következményei. A vezetés és irányítás gondját túlzottan leegyszerűsítik azok a nézetek, amelyek például a vállalatok munkaerő- vagy termékpiaci nehézségeinek leküzdésére kidolgozott programok valamelyikének szerepét túlhangsúlyozzák. Az egyes vezető területek nehézségeit túlhangsúlyozó felfogások hirdetői megfeledkeznek arról, hogy a különböző vezetői törekvések és stratégiák reálisan csak a fejlesztés-termelés és az értékesítés kapcsolatainak átfogó vizsgálata alapján érthetők meg. (Például a hazai gyakorlatban egyre gyakrabban lehetünk tanúi annak a változásnak, amikor a vállalatvezetés piaci értékesítési gondjaihoz képest a termeléssel összefüggő munkaerőgondok másodlagosak.)

II. AZ EREDMÉNYES SZERVEZETI VÁLTOZÁSOK KULCSA: AZ EMBERI KAPCSOLATOKBA VALÓ BERUHÁZÁS

1. Kényszer és bizalom szerepe a változásokban

Az eddigiek alapján talán belátható, hogy a tényleges társadalmi és szervezeti változásokat az érintettek nem kezdeményezik önként, „nem mennek" azok felé. Azokat a társadalmi és a gazdasági élet azon szereplői kényszerítik ki, akik már nem tartják a maguk számára „kifizetődőnek" az emberi együttműködés szervezeti-intézményi rendszerünkben érvényesülő szabályait, regulációs mechanizmusait. A hatásukra bekövetkező lépéskényszerek, valamint az azokat kísérő támogatás és elutasítás eredményessége a körülöttük szerveződő érdekkoalíciók erőviszonyainak függvénye. Lényegében ezzel magyarázhatók a gazdasági reformfolyamat kisebb-nagyobb hullámai (a tényleges változások helyett csupán a „dereguláció" való törekvések), nem pedig a szabályozók kidolgozásával foglalkozók állandó „melléfogásával" vagy pedig az irányítottak új iránti értetlenségével és tehetetlenségével.

Félrevezető és csak a látszatváltozások igényét elégítik ki azok a megközelítések, amelyek a több évtizede felhalmozott nehézségekért csupán a vezetők és a vezetettek egyes csoportjait teszik felelőssé, megfeledkezve a problémákat előidéző és újratermelő szervezeti-szabályozó mechanizmusokról.[6]

A szervezeti és intézményi változások hosszú távú sikerében döntő szerepet játszik a bizalom, amelynek színvonalát olyan nehezen mérhető mutatók jelzik, mint:

1. A rendelkezésre álló cselekvési lehetőségeknek az érintettek érdekeinek és értékeinek figyelembevételével történő alakítása.
2. A kölcsönösség elvének megvalósulása az érdekek és az értékek érvényesítésében.
3. Az emberi kapcsolatok és kommunikáció nyitottsága.
4. A kollektív (társadalmi) „játékszabályok" respektálásának színvonala.
5. Egymás kölcsönös támogatásának mértéke.

A bizalom felsorolt mutatói szerint szervezeti-intézményi rendszerünk nagyon tarka képet mutat. Ha például azt nézzük, hogy mennyire érvényesül egyes szakmai-társadalmi csoportok relációjában az összetartás, egymás kölcsönös támogatása, akkor azt tapasztaljuk, hogy általában a csoporton belüli erős összetartás és támogatás igénye nem párosul mások igényeinek hasonló intenzitású megértésével és tolerálásával. Ennél is kedvezőtlenebb a helyzet akkor, amikor valamely társadalmi-szakmai csoport tagjai egymás törekvéseivel szemben nem tanúsítanak kellő megértést. (Zárójelben szeretném megjegyezni, hogy a kollektív játékban való részvétel alapvető feltételét jelentő bizalomnak – mint az egyéni magatartások szabályozó elvének – a közlekedésben tapasztalt tekintélye elválaszthatatlan annak a társadalom egyéb szféráiban játszott szerepétől.)

[6] Véleményem szerint a jelenleginél például sokkal nagyobb ütemben kellene előrelépni azoknak a szervezési és vezetési elveknek a felülvizsgálata terén, amelyek alkalmatlannak bizonyultak a gyorsan változó társadalmi és gazdasági környezet hatásainak feldolgozására. Ezzel összefüggésben az egyik legkritikusabb szervezeti-irányítási szindrómának, mint magyar specialitásnak a lényegét így lehetne meghatározni: a felső szintű vezetés szigorú kontrollja és a vezetés funkcionális területei közötti – állandóan módosuló – hatalommegosztás következtében a végrehajtás irányítói minimális, hivatalosan elismert önállósággal rendelkeznek. Hatására a vezetési hierarchia különböző pontjain tevékenykedő vezetők nem lesznek képesek és érdekeltek az emberi erőforrások koordinált felhasználásában. Ebben a felfogásban megalapozatlannak tartom azt az irányítás felső szintű kélpviselőinek körében általánosan elterjedt álláspontot, miszerint az elemzés, tervezés, végrehajtás hármas leggyengébb tagja napjainkban a végrehajtás. A három folyamat egymástól elválaszthatatlan a valóságban, ily módon a kialakult nehézségekért viselt bármelyik elem szerepének eltúlzása vagy semmibevétele csupán a „kollektív felelőtlenség" rendszerének változatlan továbbélését szolgálja.

2. Az emberi kapcsolatokba való beruházás jelentősége és tartalma

A változásokkal kapcsolatos bizalmi viszony létrehozásában és fenntartásában számos tényező közreműködik, közülük – jelentőségénél fogva – az emberi kapcsolatokba való beruházás kérdésével kívánok foglalkozni.

A társadalmi és gazdasági fejlődés hazánkban rendelkezésre álló feltételei mellett feltétlenül indokolt az emberi tényezővel való megfelelő gazdálkodás, „bánásmód" kiemelése: „... ebben az országban, amely mindig tőke- és eszközszegény volt, minden más országénál fontosabb az emberi tényező. Bennük rejlik az a lehetőség, amely kimozdíthatja a gazdaságot a jelenlegi stagnációs és inflációs szakaszból. Ehhez pedig újabb intézményekre van szükség.[7]

Az emberi tényező kihasználásában rejlő lehetőségek mobilizálásában, az új intézmények létrehozása nyilvánvalóan csak a szükséges, de nem az elégséges lépést jelentheti. Az immár elodázhatatlan szervezeti és intézményi reformok sikeres elindítása és megvalósítása érdekében megkülönböztetett figyelmet kell szentelni a konkrét tapasztalatszerzés formájában megvalósuló tanulásra. Ennek révén sajátíthatók el azok a normák és értékek, valamint kommunikatív és „szervezési" készségek, amelyek az új intézmények működését tartalmassá teszik. Ellenkező esetben a szervezeti formalizmus listáján szereplő intézmények száma szaporodik csupán[8], s ezzel párhuzamosan romlik a tényleges változások esélye iránt táplált egyéni és kollektív bizalom. (A látszatváltozások parodizálásának immár klasszikus példáját képviselő bizottságok tevékenységéről Crozier, az ismert francia szervezetszociológus, így ír: „Mi az egypúpú teve? Nem más, mint egy bizottság által rajzolt ló. Egy bizottságnak, főleg, amely paritásos alapon szerveződött, még sohasem sikerült olyan lovat alkotnia, amely futni is képes."[9]

Az új szervezeti és intézményi követelményeknek megfelelő készségek megszerzése természetesen nem oldható meg a különböző – központi és helyi – tanfolyamok látogatásával. Ennek a tudásnak az általános és szakmai ismereteken túl gyakorlati-szervezeti tapasztalatokon kell nyugodnia, s szerves alkotóeleme a napjainkban szinte mágikus erővel felruházott munkakultúrának.[10]

[7] *Pozsgay Imre:* A helyzet reformpárti. Új Forrás, 1986. 3. sz. 4. old.

[8] *Héthy Lajos:* Az új vállalatvezetési formák – lehetőségek és korlátok. ÁMBH Munkaügyi Kutatóintézet (kézirat megjelenés előtt).

[9] *M. Crozier:* On ne change pas la société par decret. Edition Bernard Grasset, Paris 1979.

[10] Ezzel összefüggésben szeretném megemlíteni, hogy a szervezeti és intézményi rendszerünkben általánosan érvényesülő munkaerő-felhasználás gyakorlata és annak érdekeltségi vonatkozásai nem teszik vonzóvá az ilyen formában történő tapasztalatszerzést. Az egyén számára általában az azonnal megtérülő, rövid távon kamatoztatható készségek elsajátítása az elsőrendű. A rövid távon ható érdekeltségi

Az emberi kapcsolatokba való beruházás kitétel azt jelenti, hogy a tervezett vagy a már elindított változások által érintettek érdekeit, értékeit folyamatosan figyelemmel kísérjük, és a cselekvési lehetőségek alakításánál számolunk velük. (Korántsem akadémikus problémáról van szó, például az ipari beruházások előkészítése során újabban egyre gyakrabban végzik el azok technológiai, ökonómiai stb. összefüggéseinek, feltételeinek számbavételét: a gyártott termék és a piac igényeit mennyiben képes a megvásárolni szándékozott gép kielégíteni, más gyártókhoz képest milyen a berendezések ára, vállalja-e a betanítást és az előforduló módosításokat a gyártó cég. Ezzel szemben a szervezeti-intézményi viszonyok átalakítására irányuló reformok változatlanul jobbára elvi megfontolásokon, a társadalmi-szervezeti viszonyok felszínes ismeretén alapszanak.)

A szakértők döntés-előkészítésben való részvételének különböző formái nem pótolhatják a változások alanyaival való rendszeres párbeszédet. Konkrét példánál maradva, az új vállalatvezetési formák bevezetésének és működésének eredményessége alapvetően azon múlik, hogy milyen mértékben sikerül a résztvevők partneri kapcsolatainak kifejlődését biztosító szabályozási módokat megtalálni. A folyamatban előforduló zavarok nem tulajdoníthatók csupán a vállalati tanácsban együttműködő vezetők és a kisebbségben levő nem vezetők egyéni felkészületlenségének vagy érdektelenségének. A vezetés új formáinak bevezetéséhez fűzött, eufóriába torkolló remények vagy azok egy részének megvalósítása minden résztvevőtől – vezetőtől és beosztottól egyaránt – új típusú kommunikációs képességet igényel. E képesség, pontosabban készség kifejlesztésére alkalmatlan az emberi kapcsolatok „zéró összegű játszmájának modellje", melynek szellemében az együttműködők közül az egyik fél győzelme automatikusan a másik fél vereségét jelenti.[11] A valóban hatékony – azaz az emberi együttműködés új szabályait létrehozó – szervezeti korszerűsítések tanulsága: a változások alanyai egyszerre szövetségesek és ellenfelek, az egymással szembeni viták és küzdelem nem zárja ki az egymással való együttműködést. Ebben a felfogásban a kooperáció és verseny az emberi

viszonyok és a képzés, továbbképzés termelési szektor, sőt munkakör centrikusságának felszámolásával párhuzamosan teremthetők meg a szükséges szervezeti és technológiai tudás feltételei. A „Munkakultúra és művelődés" összefüggéséről, kölcsönhatásáról 1987 nyarán (augusztus 28-30) Leninvárosban rendezett konferencia tapasztalatai szintén felhívták a figyelmet a tudásnövelés hosszú távú érdekeltségének jelentőségére.

[11] „A zérus összegű kétszemélyes játék szigorúan kompetitív: mindkét játékos annyit nyer, amennyit a másik veszít. A játékosok közvetlen ellenfelei egymásnak." *S. W. Mcguire:* A vállalkozási magatartás elméletei. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1971. 185. old.

kapcsolatoknak nem egymást kizáró, hanem együtt élő magatartásszabályozó elvei. Az együttműködés és küzdelem komplementaritására épülő viszonyok létrehozásában, a valóságos vállalati nyereségérdekeltség döntő és mással nem pótolható szerepet játszik. Ennek hiányában ugyanis nem fejlődik ki a vállalati tanácstagok jövővel kapcsolatos érdekeltsége. Márpedig ennek hiányában a szervezeti viszonyok dinamizmusát garantáló cselekvésorientáló elvek előzőekben jelzett kombinációja sem gyökeresedhet meg.

3. A konfliktusok destruktív és konstruktív szerepéről

Az emberi kapcsolatokba való beruházásokkal összefüggésben röviden feltétlenül foglalkozni kell a változásokat elkerülhetetlenül kísérő konfliktusok szerepével. A társadalmi konfliktusok sokféle osztályozási lehetősége közül témánk szempontjából azok destruktív és konstruktív típusainak szerepét érdemes hangsúlyozni. Az előbbiek a fennálló szervezeti viszonyok lényegében változatlan fennmaradását szolgálják. A konfliktusok destruktív szemlélete elválaszthatatlan a változások azon prekoncepciójától, amelyre egyfelől az emberi kapcsolatok korábban jelzett „zéró összegű játszmájának modellje" érvényes. A „ki kit győz le" megközelítésen kívül e változásképre olyan további megalapozatlan feltételezések is jellemzők, mint az érintettek tehetetlensége, vagyis az emberek nem reagálnak azokra a korlátokra, amelyek között tevékenykednek.

A konfliktusok konstruktív típusainak legfontosabb ismérve: hatásukra a változások által érintettek körében a társadalmi-szervezeti szabályozás olyan új formái jelennek meg, amelyek az egyéni és kollektív kezdeményezéseket ösztönzik. A nyolcvanas évek elején elindított szervezeti változások közül a kisvállalkozások egyik legfontosabb tanulsága: a működésüket kísérő feszültségek csak akkor eredményezik a „társadalmi szövet" radikális átalakítását, ha azok hosszú távon is ösztönzik az egyéni és kollektív kezdeményezéseket. Ennek hiányában a szervezeti korszerűsítések (reformok) legkülönbözőbb formáira jellemző pozitív gazdasági és társadalmi kísérőjelenségek nemcsak rövid életűek, hanem izoláltak is maradnak. (A napjainkban egyre többet vitatott vállalati gazdasági munkaközösségek például nem egy esetben felvillantották a társadalmi és szervezeti megújulás lehetőségét.[12] Ennek ellenére - mindenek-

[12] *David Stark:* The Politics of Organizational Innovation in Hungary's Emerging Mixed Economy. Department of Sociology. University of Wisconsin-Madison, September, 1986.

előtt a szervezetfejlesztéshez fűződő rövid távú érdekeltség következtében – hatásuk részleges [reziduális] maradt a vállalati szervezet egésze szempontjából, és a főmunkaidőre jellemző vezetési és irányítási módszerek konzerválódását segítették elő.)

A néhány éve elindított szervezeti kísérletek útján megszerezhető ismeretek jelentősége a szervezeti-intézményi reformok előkészítésének és bevezetésének periódusában fokozódik. Ezzel összefüggésben eleve számolnunk kell a bukások lehetőségével, a tévedések kockázatával. Az így megszerzett társadalmi tapasztalatok jelentősége, a változások tudatos befolyásolásában felbecsülhetetlen, s a velük kapcsolatos ráfordításokat a tervezett szervezeti-intézményi reformok „költségeinek" kell tekinteni.

Összefoglalva az elmondottakat, az emberi erőforrások szervezeti viszonyok átalakításán keresztül történő mozgósítása kizárólag hosszú távon kivitelezhető. Hiszen ennek akadályait az eddigiekben elemzett feltételek mellett „részben korábban, részben az utóbbi évtizedekben, de mindenképpen történelmileg kialakult tényezők . . ."[13] jelentik, következésképpen azok módosítása is csak ebben a perspektívában valósulhat meg.

[13] *Kulcsár Kálmán:* A mai magyar társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1980. 260. old.

IV.

Politikai intézményrendszerünk működésének hatékonysága

Szekcióvezető:

LAKOS SÁNDOR –
a Pártélet felelős főszerkesztője

PETROVSZKI ISTVÁN

A párt befolyásának erősítése

Pártunk történelmi érdeme, hogy az 1956-os ellenforradalom leverése után megőrizve és vállalva a magyar kommunista mozgalom legdicsőbb hagyományait, bátran szakított az ötvenes évek elejének politikai torzulásaival, és helyreállította a pártélet, a szocialista építés lenini normáit. Harcot hirdetett a marxizmus–leninizmus tanításainak merev, dogmatikus értelmezése és alkalmazása ellen éppúgy, mint az elmélet által feltárt törvényszerűségek voluntarista értelmezése és a revizionista politikai elhajlások ellen. A kétfrontos harc azóta is állandó eleme pártunk ideológiai, politikai munkájának. Az MSZMP politikai gyakorlattá állandósította azt a lenini tanítást, hogy a munkásosztály és a párt egyedül, szövetségesek nélkül nem képes felépíteni az új társadalmat. A szövetségi politika és az ennek hitelét igazoló gyakorlat megteremtette a párt és a nép közötti kölcsönös bizalmat, óriási alkotóerőket szabadított fel, és a szocialista építésben elért eredményeink egyik legfontosabb forrásának bizonyult. A pártéletben törvénnyé avatta a demokráciát és a demokratizmust, a kollektív vezetést. A demokratikus centralizmus lenini elvének következetes alkalmazása biztosította a pártélet tisztaságát és egyben a társadalmi élet, a szocialista demokrácia kiszélesítésének példaerejű forrását.

Az Ideiglenes Központi Bizottság 1956. december 5-i határozatában kimondta: „A párt politikai és ideológiai vezető szerepét az állami szervek tevékenységében és a dolgozók más társadalmi szerveiben nem utasításokkal, nem a kötelezőként kimondott határozatokkal biztosítja, hanem a célok és feladatok helyes meghatározásával, a dolgozó nép és az ország felemelkedését szolgáló javaslatokkal, a szervekben dolgozó párttagok példamutató, szerény, áldozatkész munkájával."

Ez a határozat egyben leszögezi a vezető szerep helyes értelmezését is: a szocializmus viszonyai között a párt legfőbb történelmi hivatása, hogy *elvi alapokon, az adott helyzet realitásait figyelembe véve kidolgozza közép- és hosszabb távú politikáját, amely meghatároz-*

za a társadalom fejlődésének főbb irányait és arányait. A politika kimunkálása során vegye figyelembe a mindenkori nemzetközi helyzetet, a szocialista építés általános törvényszerűségeit és a nemzeti sajátosságokat, szolgálja a nép általános, azon belül az alapvető osztályok és rétegek sajátos érdekeit.

A helyes politika azonban csak szükséges, de nem elégséges feltétele a párt vezető szerepének. A teljes érvényesüléséhez *az is nélkülözhetetlen, hogy a társadalom tagjai* – közösségként és egyénileg is – *elfogadják a párt politikáját, felismerjék benne érdekeiket, tudatilag azonosuljanak vele, és cselekvően vegyenek részt* a végrehajtásban. Ez persze nem spontán folyamat, hanem a párt tudatos agitációs, propaganda- és szervező-, mozgósító munkájának a következménye.

A vezető szerep érvényesülésének nem mellőzhető kritériuma, hogy végeredményként, a gyakorlat szférájában mennyire valósulnak meg a politikai célok.

I

Ha azt vizsgáljuk, hogy pártunk eleget tett-e a fenti követelményeknek, akkor jogosan mondhatjuk, hogy igen. Az MSZMP 1957-ben kidolgozott és folytatott politikai irányvonala kiállta az idők próbáját. Hazánk soha nem tapasztalt gazdasági, társadalmi, szellemi fejlődésen ment át, növekedett nemzetközi tekintélye, gyarapodott az ország, állampolgárai szabad és jó politikai légkörben alkothatnak és boldogulnak. Magyarországon a szocializmus pozíciói szilárdak, a termelőerők több mint 90 százaléka szocialista tulajdonban van, a munkásosztály vezetésével a dolgozó nép gyakorolja a hatalmat. A párt politikája az elmúlt három évtizedben jól szolgálta a nép érdekeit, erősödött a párt és a nép közötti kölcsönös bizalom. Folyamatosan szélesedett és mélyült a szocialista demokrácia, összességében megvalósultak országépítő céljaink.

Az utóbbi évtizedben azonban kedvezőtlenül alakultak a szocialista építőmunka körülményei. A párt Központi Bizottsága – felismerve a helyzetet – a hetvenes évek végén megfelelő politikai döntéseket hozott a gazdaság pályamódosítására, az egyensúly helyreállítására és megszilárdítására, az intenzifikálás és a termékszerkezet-átalakítás gyorsítására, a jövedelemtermelő képesség fokozására.

A nyolcvanas évek elején, ha lehet, még tovább nehezültek a körülményeink. A párt ekkor is rugalmasan reagált politikájával a jelenségekre és folyamatokra. Ezzel számottevően hozzájárult ahhoz, hogy a hatodik ötéves terv legfontosabb céljait megvalósítottuk:

megőriztük az ország fizetőképességét, a népgazdaság belső egyensúlyát, egyes rétegek kivételével a dolgozó nép életszínvonalát.

A rendkívül szigorú gazdasági helyzetre való politikai reagálás mellett ekkor megfelelő figyelmet és energiát fordított a párt a politikai rendszer, a társadalmi viszonyok szocialista elemeinek és feltételeinek továbbfejlesztésére is. A Központi Bizottság döntött például a gazdasági reformfolyamat felgyorsításáról, a vállalatvezetés új rendszeréről, a közigazgatás átszervezéséről, s mindennek következtében növekedett a vállalatok, illetve a helyi tanácsok önállósága és felelőssége. Határozat született az új választójogi törvény megalkotásáról, amely a szocialista demokratizmus szélesítésének egyik fontos eleme volt. Állást foglalt a Központi Bizottság a magyar szakszervezetek társadalmi helyzetével és munkájával kapcsolatban, tovább növelve a szakszervezetek szerepét a politika formálásában, végrehajtásában, a dolgozók érdekeinek képviseletében és védelmében. Megvitatta az ifjúság társadalmi helyzetét, élet- és munkakörülményeit, a pályakezdés, a családalapítás nehézségeit, és megfelelő intézkedésekre kérte fel a kormányt stb.

E vázlatos történeti áttekintéssel mindössze azt kívántam jelezni, hogy a párt ez időben is a társadalmi folyamatok élén állt, és nincs igazuk azoknak, akik ennek ellenkezőjéről, a párt vezető, irányító szerepének és tevékenységének csökkenéséről beszélnek vagy írnak. A politika, amely határozatokban, döntésekben, állásfoglalásokban és a napi munkában ölt testet, ez időben is az ország, a nép érdekeit szolgálta. E politika megvalósításának eredményeként sikerült megőrizni belső stabilitásunkat, nemzetközi tekintélyünket.

Az MSZMP XIII. kongresszusa kritikusan és önkritikusan összegezte az előző öt év tapasztalatait, meghatározta a középtávú célokat, feladatokat. A kongresszus határozatának szellemében készült a hetedik ötéves tervtörvény. Mindkét dokumentum a gazdaság élénkítését, jövedelemtermelő képességének fokozását, a műszaki fejlesztés gyorsítását és mindezek eredményeként az életszínvonal szerény mértékű növelését jelöli meg fő feladatként. A Központi Bizottság 1986 novemberében megfelelő határozatot hozott azoknak a társadalmi feltételeknek a javításáról, amelyek elősegítik a XIII. kongresszus és a hetedik ötéves tervtörvény céljainak megvalósítását. Ez a határozat igazolja, hogy a párt képes felismerni a fejlődést gátló objektív és szubjektív körülményeket, és van ereje határozatokat hozni ezek megszüntetése és a változások kezdeményezése érdekében.

A XIII. kongresszus határozata kimondja: „A Magyar Szocialista Munkáspárt a munkásosztály forradalmi élcsapata, a dolgozó nép pártja, eredményesen irányítja, szervezi a szocialista építőmunkát, betölti vezető szerepét... A szocialista építőmunka sikeres folytatásának fő követelménye, hogy erősödjön a párt vezető szerepe, tovább szélesedjen eszmei, politikai befolyása." E két megállapítás között szoros az összefüggés. A vezető szerep erősítésére azért van szükség, mert a szocialista építés szigorodó nemzetközi és hazai feltételei a párttól magasabb felkészültséget igényelnek mind a politika formálásában, mind annak elfogadtatásában, de különösképpen a végrehajtás irányításában és ellenőrzésében. Arra van szükség, hogy a politika mindinkább feltárja a valóságos körülményeket, megfelelő érzékenységgel reagáljon a felgyorsult folyamatokra, nagyobb mértékben vegye figyelembe a társadalom makro- és mikroközösségeinek érdekeit és megfelelő távlatokat jelöljön ki a társadalom számára.

A politika igényesebb kidolgozása több területen szükségessé teszi a pártélet fejlesztését is. Feltétlenül *erősítésre szorul a párton belüli demokrácia.* Nemcsak arról van szó, hogy meg kell feleltetni a pártdemokráciát az utóbbi években kibontakozott és gyors ütemben fejlődő társadalmi demokratizmusnak, hanem oly mértékben kell fejleszteni, hogy példaerejű legyen a társadalmi demokrácia továbbfejlődése számára is. A párton belüli demokrácia hiánytalan érvényesülése az egyik fő feltétele annak, hogy a kommunisták részt vegyenek a politika alakításában, változtatásában, hogy az általuk érzékelt és feltárt társadalmi érdekek megfelelő súlyt kapjanak politikai döntésekben, és a párttagok maguk is érezzék beavatottságukat.

Változatlanul szükség van a párton belüli vitákra, a nézetek ütköztetésére. Ez azonban tagadhatatlanul magas szintű felkészültséget és vitakultúrát igényel a párt tagjaitól. Hozzá kell szoknunk ahhoz is, hogy a párt tagjai körében is különböző nézetek, vélemények alakulhatnak ki egy-egy jelenséggel vagy folyamattal kapcsolatban. A döntés előkészítésének időszakában nélkülözhetetlen szerepe van a vitának annak érdekében is, hogy optimális döntések szülessenek. Ez felértékeli a politikai tevékenységnek azt a kérdését, hogy a döntés előkészítése során miben, milyen módon és mértékben kérjük ki a párttagok véleményét. Mindenképpen szükségesnek látszik, hogy a műhelymunka fázisában a társadalom egészét vagy nagyobb részét érintő politikai elképzeléseket az eddiginél gyakrabban vitassuk meg a párttagokkal. A pártvita intézménye a pártdemokrácia kiteljesedésének egyik gyakorlati formája, amel-

lett, hogy a politika alakításának, a helyes döntéseknek, az egységes végrehajtásnak is az egyik biztosítéka.

A demokrácia természetesen felelősséggel is jár: a beleszólás joga nem lehet parttalan, mert különben demagógiához és anarchiához vezet. Ezért a demokrácia erősítésével egyidejűleg erősítenünk kell a pártfegyelmet a döntések értelmezésében, képviseletében, hirdetésében és végrehajtásában. A pártegység elemei közül – az ideológiai, politikai és cselekvési egység szoros kölcsönhatását nem feledve – különösen fontos a politikai és cselekvési egység erősítése. Tanúi vagyunk ugyanis annak, hogy fontos politikai döntéseket követően a párton belül is jelentős az értelmezési különbség.

A pártdemokrácia, a pártfegyelem és a pártegység együttes erősítése nélkülözhetetlen a párt „hadrafoghatóságának" fejlesztése érdekében. A párttagok nem lehetnek közömbösek sem a politika alakításával, sem annak hirdetésével, sem pedig a végrehajtásával szemben. Aktív kiállásra és példamutató cselekvésre van szükség. Tulajdonképpen jelenleg ez jelenti a párttagokkal szembeni magasabb követelményeket. A párt sorait ilyen szempontból kell erősítenünk, még olyan áron is, hogy megválunk azoktól, akik a mostani követelményeket nem tudják vagy nem akarják teljesíteni.

A vezető szerep erősítésének, a helyes politika kialakításának és megvalósításának döntő feltétele a *színvonalas, igényes kádermunka.* A társadalmi élet demokratizálódásának folyamata decentralizálta a döntési szinteket. Ez tovább növeli a különböző posztokat betöltő vezetők politikai felelősségét. Ezért olyan vezetőkre van szükség, akik a bonyolultabb körülmények között is helyt tudnak állni, képesek gyorsan felismerni a változásokat és készek gyorsan igazodni ezekhez. *Legfontosabb követelmény a vezetőkkel szemben, hogy az általuk vezetett kollektívák, gazdasági egységek, intézmények teljesítőképessége növekedjék.* Azoktól a vezetőktől, akik erre nem alkalmasak, meg kell válni. Fel kell tárni azokat a tartalékokat, amelyek a vezetői munkában rejlenek. Gyorsabban és határozottabban kell felelős posztokra javasolni, választani, kinevezni azokat a frissebben gondolkodó, dinamikusabb, cselekvőképes embereket, akik garanciát jelentenek a mai követelményeknek megfelelő munka irányítására.

Különösen a gazdaságban – de az élet minden más területén is – fokozni kell a párt szerveinek és szervezeteinek önállóságát és felelősségét. Nem tűrhető el, hogy a pártbizottságok és a pártszervezetek szeme láttára olyan jelenségek következzenek be, amelyeknek hatása előreláthatóan ellentétes politikai célkitűzéseinkkel. Még kevésbé szabad tudomásul vennünk és eltűrnünk, hogy a pártszer-

vek és -szervezetek segédkezet nyújtsanak, politikai hátteret jelentsenek szándékunktól eltérő vagy az ellen ható döntésekhez.

A Központi Bizottság 1986. novemberi határozatát feldolgozó pártrendezvények, a lakossággal folytatott párbeszéd tapasztalatai azt mutatják, hogy a párttagok és a reálisan gondolkodó pártonkívüliek többsége azonosul a határozat szellemével még akkor is, ha az olykor szigorításokat jelent, nagyobb önmérsékletre, keményebb, határozottabb munkára, nagyobb teljesítményekre ösztönzi a társadalom tagjait.

A nehezebb körülmények között a politikánk elfogadtatása a szokásosnál intenzívebb meggyőző munkát követel a párt tagjaitól. Ennek nélkülözhetetlen feltétele, hogy javítsuk a párton belüli tájékoztatást, a párttagok felkészültségének naprakészségét. Ha ugyanis a párttagoktól megköveteljük a politika melletti határozott kiállást, akkor gondoskodnunk kell arról, hogy tudják, mit kell képviselniük. Megfelelő érv- és tényanyagra van szükségük, hogy helyesen képviseljék és környezetükkel elfogadtassák a társadalmi érdekeket kifejező politikát. Mindezekhez az is fontos, hogy javítsuk a pártmunka módszerét, gazdagítsuk a forma- és eszközrendszerét, fejlesszük mozgalmi jellegét. Nyitottabbá kell tennünk a pártmunkát és biztosítani, hogy a párttagok mindennapos politikai jelenlétükkel, felkészültségükkel, agitatív erejükkel jobban tudjanak hatni közvetlen környezetükre. Meg kell szüntetni a pártmunka merev túlszabályozottságát, meg kell szabadulni a formális elemektől, a még meglevő bürokratizmustól.

Felértékelődik az állami, társadalmi szervekben, a tömegszervezetekben és -mozgalmakban, az egyesületekben dolgozó kommunisták személyes felelőssége, ami szintén azt igényli a párt szerveitől és szervezeteitől, hogy konkrét feladattal és információval lássák el az itt dolgozó kommunistákat. Gondoskodni kell arról, hogy tudják, mi az irányító pártszerv vagy -szervezet véleménye, álláspontja az adott helyen döntésre váró kérdésekről, és mit kell tenniük az itt dolgozó kommunistáknak ezek képviseletében. Mind több helyen válik gyakorlati szükségletté a kommunista csoport rendszeres működtetése.

III

A vezető szerep erősítéséhez nélkülözhetetlen, de nem elegendő a helyes, elvi alapokon, felelősséggel kidolgozott politika. Szükség van arra, hogy ez nagy áteresztőképességű és szerteágazó információs csatornarendszeren keresztül gyorsan eljusson mindazokhoz, akiknek ezt értelmezniük, magyarázniuk, hirdetniük kell.

E munka javításában felbecsülhetetlen szerep hárul a párt agitációs és propagandamunkáját irányító szervekre, szervezetekre, az írott sajtóra, a pártkiadványokra, de különösképpen az élő szó erejére. Nélkülözhetetlen a párton belüli politizáló légkör meghonosítása, a gyakori tartalmas párbeszéd a kommunisták között, amelynek eredményeként fejlődhet a párttagok elméleti, politikai felkészültsége, vitakészsége, politikai kultúrája.

A párt vezető szerepének erősítése indokolttá teszi a politikai intézményrendszer működésének továbbfejlesztését, a fellelhető zavarok megszüntetését is. A döntéshozatalban és a felelősségben pontosabb elhatárolásra van szükség a rendszer egyes elemei között. A párt munkájának színvonala azáltal is emelhető, ha megszabadul az olyan kérdések eldöntésének terhétől, amelyek nyilvánvalóan a kormányzat, a közigazgatás, a gazdálkodás hatáskörébe tartoznak. A politikai rendszer alkotóelemeinek a pártpolitika által deklarált önállósága és felelőssége csak úgy érvényesíthető, ha a párt szervei nem vállalják át a tennivalókat, de következetesen vizsgálják, elemzik az általuk végzett munka politikai hatásait.

Pártélet, 1987. 3. sz.

SZANDTNER IVÁN

A KISZ megújulási törekvései

I

A Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség jelentős szerepet tölt be szocialista társadalmunkban. A felnőtt korosztály nagy hányada került ifjúkorában szervezeti kapcsolatba a KISZ-szel; milliók az ifjúsági szövetségben szerezték első politikai, közéleti tapasztalataikat. A KISZ lényegében egyidős a megújuló magyarországi szocializmussal. Megalakulása óta kapocs a párt és az ifjúság között. Az elmúlt évtizedek során tekintélyt, elismerést szerzett magának a társadalomban, ugyanakkor tevékenységét és szerepét mindig viták kísérték.

Az ifjúsági szövetség funkcióit, működésének fő elveit és munkájának legfőbb elemeit a párt alapvető határozatokban rögzítette. A KISZ a párt ifjúsági szervezete; a magyar ifjúság egységes politikai tömegszervezete. Hivatása, hogy közvetítse az MSZMP politikáját a fiatalok körében, segítse a párt utánpótlásának nevelését. Ugyanakkor feladata, hogy „megmutassa" az ifjúságot a párt, az ifjúságpolitika számára, képviselje és védje a fiatalok érdekeit. A KISZ a párt közvetlen irányításával, szervezetileg önállóan működik. A párt határozatai a KISZ-re kötelezőek. Az ifjúsági szövetségben a működés és az irányítás alapelve a demokratikus centralizmus. A KISZ munkahelyi, intézményi, illetőleg területi elv szerint épül fel.

A KISZ megalakulása óta alapvető kérdés, hogy miképpen tud egyaránt *megfelelni a társadalom és az ifjúság igényeinek.* Fontos tapasztalat, hogy funkcióit akkor képes eredményesen ellátni, ha tevékenysége illeszkedik a társadalmi fejlődés fő áramába, ugyanakkor vissza is hat a társadalmi folyamatokra, alakítja környezetét. Így teremt jobb körülményeket maga és az ifjúság számára. Világosan kitűnt a KISZ története során az is, hogy csak akkor tud megfelelni a társadalmi-politikai követelményeknek – nevezetesen,

hogy megnyerje a fiatalokat a párt eszméinek és politikájának –, ha megfelel az ifjúság igényeinek is.

Az ifjúsági szövetség funkcióit *kiterjedt tevékenységrendszerrel* valósítja meg, mely a fiatalok életének számos mozzanatához kapcsolódik. „Mindennel foglalkozik" – szól gyakran kritikus éllel a megállapítás. Valóban: a KISZ-nek ott kell lennie, ahol a fiatalok vannak, azon keresztül kell megnyernie, ami érdekli, foglalkoztatja őket. Ezért a tudatformálás, a munka, a tanulás, a kultúra és a sport mind a tevékenységi körébe tartoznak. Ebből a szempontból, de az érdekek feltárása, egyeztetése, rangsorolása és képviselete szempontjából is igen fontos körülmény, hogy a KISZ életkor és érdeklődés szerint differenciált, legalább öt alapvető réteghez tartozó fiatalok tömegeit tömöríti.

A KISZ történetében gyakran felmerült a kérdés: képes lehet-e egyetlen, egységes politikai tömegszervezet egyszerre eleget tenni a párt, a felnőtt társadalom és a fiatalok szerteágazó, nehezen összeegyeztethető igényeinek? Hiszen a felnőttek gyakran túlzó politikai, erkölcsi követelményeket, egyesek a fiatalok megrendszabályozását várják a KISZ-től. A tagság ugyanakkor olyan szervezetet akar, amely vállalja vágyait, törekvéseit, teret biztosít kezdeményezéseinek, amelyet sajátjának tart. Más megközelítésű kérdésekben a szervezeti funkciók, illetve tevékenységi körök sokféleségét éri kritika, mondván: helyes-e a párt ifjúsági szervezetét, továbbá egy politikát alakító „generációs pártot", egy érdekeket védő ifjúsági szakszervezetet, valamint különféle öntevékeny mozgalmak tárházát a KISZ-ben egyesíteni? A párt mindig visszautasította ezeket a félrevezető, torz kérdésfeltevéseket, ugyanakkor régóta vallja, hogy a KISZ nem maradhat az ifjúság egyetlen szervezete.

II

Az elmúlt harminc év társadalmi, politikai folyamatai az ifjúsági szövetség történetében is periódusokat jelölnek. Fontos korszakhatár az *MSZMP 1970-ben hozott határozata,* amely időtálló módon rögzítette az ifjúságpolitika elveit és az egyik legfőbb feladatként a fiatalok nevelésében a társadalmi munkamegosztás javítását tűzte ki célul. A politikai döntés nyomán az *állami ifjúsági munka* kiterjedt, impozáns, nemzetközi értelemben is figyelemre méltó intézményrendszere alakult ki – és működött kielégítően a fejlődés felfelé ívelő időszakában. (Sajnos, a KISZ jó néhány létesítménye is áldozatul esett az „államosítási" hullámnak , ami az utókor tanulsága szerint a szövetségnek és a fiataloknak sok esetben kárára vált.) Nem jöttek létre viszont azok a *mozgalmi, szervezeti formák,*

amelyek a KISZ konkurensei, de egyben tehermentesítői is lehettek volna. (Ennek okait mai törekvéseink szempontjából különösen fontos elemezni. Szerepet játszott vélhetően az érintett intézmények ellenérdekeltsége, éppúgy, mint a politikai bizalmatlanság, óvatosság.) Ugyanakkor az ifjúsági szövetség határozott lépéseket tett kommunista jellegének erősítése érdekében. A politikai nevelő szerepe előtérbe állítása kezdetben élénkséget hozott. A differenciálatlan szervezeti eszközök, a központosítás irányába tett lépések azonban bürokratikussá tették a KISZ-életet és egyre inkább visszautasításra találtak a tagság részéről. Összességében tehát *az ifjúságpolitikai intézményrendszer kialakítása és a mozgalom megújítása felemás módon valósult meg.* A fiatalok cselekvési tere és ezzel társadalmi, gazdasági, politikai aktivitása nem növekedett a szükséges mértékben, ami a hetvenes évek végére, a nyolcvanas évek elejére egyre jobban kiütközött.

Szigorú osztályzatot kapott az évtizedfordulón az ifjúságpolitika: *nem tudta megakadályozni, hogy a sokasodó gondok a fiatalságot fokozottan ne sújtsák.* Szerepet játszott ebben többek között, hogy nagy társadalmi kérdések is ifjúsági címkét, színezetet kaptak, így súlyukból és megoldási esélyeikből is veszítettek. A viszonylagos bőség időszakában vívmánynak számító elkülönített eszközök leértékelődtek, az ifjúsági alapok reálértéke gyorsan csökkent. Az ifjúságpolitika felelős állami és társadalmi szervei nem rendelkeztek akkora súllyal, hogy a kormányzati és tanácsi munkában az ifjúsági szempontok – a nehezedő körülmények közepette is – kellően érvényesüljenek. Ugyanakkor – az ifjúságpolitika sok tekintetben gyámkodó jellege miatt – a fiatalokban nem élt eléggé a felelősség önnön sorsuk alakításáért, jobbításáért. Sokan kizárólag kívülről, a „gondoskodó államtól" várták gondjaik megoldását.

Az MSZMP felismerte az ellentmondásokat, feszültségeket és *1984-es állásfoglalásában* a megváltozott feltételekhez igazította az ifjúságpolitika feladatait. Kimondta, hogy társadalmi érdek a fiatalok aktivitásának növelése, tudásának, tehetségének kibontakoztatása. Bővíteni kell az ifjúság cselekvési terét, szerepét és felelősségét az ország és saját ügyeik intézésében. Olyan ifjúságpolitikai gyakorlatot kell kialakítani, amely gyámkodás helyett cselekvésre ösztönöz, amely a megélt sikereken és kudarcokon keresztül nevel. Elvi jelentőségű az is, hogy a párt *pontosította az ifjúsági kérdések értelmezési tartományát és az ifjúság fogalmát.* Világossá tette, hogy társadalmi méretű ügyeket nem lehet ifjúságpolitikai eszközökkel megoldani. Tisztázta, hogy a „kit tekintsünk fiatalnak" kérdésre nem egységes életkori, hanem élethelyzettől függő választ kell ad-

ni. Az állásfoglalás az *ifjúságpolitikai mechanizmus jelentős fejlesztését*, sokszínűbb, tagoltabb ifjúsági struktúra létrehozását tűzte ki célul.

III

Különböző, ellentmondásosnak tűnő tendenciák jellemezték a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején a fiatalok és a KISZ viszonyát. A *középiskolások* (és pedagógusaik) az osztályközösségre szavaztak a „vertikális" szerveződési formákkal szemben. Talán ez is hozzájárult, hogy a tanulók java része számára az iskola közvetlen folytatása, kötelező tanóra volt a KISZ. Ugyanakkor a „mindenkit várakoztatás nélkül felvenni" szervezeti parancs nyomán igen magas szervezettségűvé vált e réteg. Az *egyetemisták* érzékenyen és a szokott hevességgel reagáltak a kedvezőtlen folyamatokra, köztük a felsőoktatási reform vontatott menetére. A KISZ ütközőponttá vált és lassan talált – sokfelé ma is vitatott – választ a kihívásokra. A hallgatók jelentős csoportjai elfordultak a szervezettől. A *mezőgazdaságban dolgozó fiatalok* körében fokozatosan erősödött a KISZ pozíciója, élénkült az ágazati öntudat. A szervezettség azonban továbbra is igen alacsony maradt. Értékesen stabilnak mondható a befolyás és a taglétszám a *munkásfiatalok* között, ez azonban a meg-megújuló tagépítési kampányok sikertelenségét is jelzi. Nem szabad alábecsülni ezt az állandóságot, hiszen egyre kevesebb idő jut a mozgalomra. A pályakezdés, a családalapítás, az otthonteremtés növekvő gondjai fokozott erőfeszítést, túlmunkát követeltek a dolgozó fiataloktól. Jelentősen nőtt viszont a *diplomások* száma a KISZ-ben a hetvenes évek második felében és a nyolcvanas évek elején; 1983-ban már több mint százezer ifjú értelmiségi volt a KISZ tagja. Ezek a fiatalok helyzetük romlásával – amelyet a szellemi alkotómunka csökkenő presztízse is súlyosbított – érdekeiket kifejező, szakmai és társadalmi előrejutásukat segítő politikai szervezetet láttak vagy kerestek a KISZ-ben. Eközben az ifjúsági szövetség is lépéseket tett a réteg felé: számított a fiatal értelmiségiek aktív részvételére céljai megvalósításában és vállalta érdekeik, törekvéseik képviseletét.

IV

A KISZ 1986-os XI. kongresszusa társadalmi, gazdasági helyzetünket, nehézségeinket és a KISZ belső állapotát figyelembe véve fogalmazta meg az ifjúsági szövetség céljait, feladatait. Csatlakozott

az MSZMP XIII. kongresszusán elfogadott társadalomépítő programhoz, választ adott az ifjúságpolitikai állásfoglalásra. A változás, a megújulás és a nyolcvanas évek első felében született értékek, eredmények továbbvitele, a folyamatosság jegyében született meg a kongresszus határozata.

A KISZ története azt bizonyítja, hogy önmagában megváltozni vagy megújulni soha nem volt képes. Az új mindig a párt és a párttagok támogatásával, a környezet fogadókészségének, illeszkedésének kialakításával jött világra. Különösen igaz e tétel a KISZ jelen programja esetében, amely fő céljaiban egy formálódó-átalakuló ifjúságpolitikai mechanizmust feltételez. A KISZ mozgalmi környezete a munka- és lakóhelyeken, valamint a tanintézetekben változóban van, amellyel számolnia kell – magát is meg kell változtatnia. Ugyanakkor kezdeményező módon kell segítenie az új létrejöttét. Állami Ifjúsági és Sporthivatal, szakszervezeti ifjúsági tagozatok, diákkörök és – önkormányzatok, nemsokára pedig népfrontos ifjúsági munka — valódi változások történnek tehát az ifjúsági színtéren. Mindez várhatóan elősegíti, hogy mind kevesebb fiatal jut majd kényszerválasztás eredményeképp a KISZ-be. Figyelmet kell arra is fordítani, hogy a spontán kezdeményezések nyomán létrejövő, egyébként hasznos célokért tevékenykedő ifjúsági közösségek gazdát találjanak. A KISZ partneri viszonyra törekedjen velük, ne akarja a régi reflexek szerint maga alá gyűrni, integrálni e csoportokat.

1. Nehezebb helyzetünk megköveteli, ugyanakkor a sokszínűbbé váló ifjúsági mechanizmus lehetővé is teszi, hogy *erősödjön a KISZ politikai jellege.* Ez mindenekelőtt a párt melletti következetesebb kiállást tesz szükségessé. A tudatosabb politikai munka, a környezetformálás képessége a minőségre helyezi a hangsúlyt az ifjúsági szövetségben. Magasabb és differenciált, valóságos követelményeket kell állítani.

A politikai jelleg erősítése mást és mást jelent az egyes ifjúsági rétegekben. A tizenévesek körében – a diákmozgalom kibontakozásával párhuzamosan – várhatóan csökkeni fog a KISZ taglétszáma. Az egyetemeken, főiskolákon növelni kell a KISZ befolyását, erősíteni a párt politikájának pozícióit és így elejét venni a szervezettség további süllyedésének. A dolgozó fiatalok között nem lehet cél, hogy az egyébként ma sokfelé igen alacsony szervezettség a „sorok megtisztítása" címén tovább csökkenjen.

Az ifjúsági szövetség javítani kívánja tudatformáló, meggyőző munkáját, a marxizmus–leninizmus terjedését és a párt politikájának megértetését. Ennek szolgálatában újítja meg a politikai képzés rendszerét. Ugyanilyen fontos az is, hogy az ismeretek, a felkészültség politikai cselekvésben kamatozzanak. A KISZ-nek a jövő-

ben is hasznosan és hatékonyan – jellegéből következően jövőorientáltan – kell bekapcsolódnia az érdekfolyamatokba. A KISZ-szervezetek – a pártszervezetek támogatásával – részt vesznek a szűkebb és tágabb környezet problémáinak feltárásában, javaslatokat tesznek ezek megoldására és ami a legfőbb: részt is vállalnak a feladatokban. A KISZ Központi Bizottsága ezzel az igénnyel indított 1987 elején „A jövőnk a tét!" címmel politikai akciót.

2. Az elmúlt években nőtt a KISZ-tagság átlagéletkora, közel 130 ezer a 30 évesnél idősebb KISZ-tag. Az életkori egyensúlyzavar szemléleti torzulásoknak is hordozója, nevezetesen: az idősebbek problémái válnak túlsúlyossá a szövetségben. Az „elöregedés" okai elsősorban abban találhatók, hogy a felnőtt fiatalok a KISZ keretei között találnak politizálási, cselekvési lehetőséget, nem pedig a felnőtt társadalom szervezeteiben. A „kiskorúsítás" azonban nem lehet érdeke sem e korosztálynak, sem pedig a társadalomnak. A KISZ sem képes megfelelően betölteni funkcióit, ha lelassul belül a mobilitás.

Erősíteni kell ezért a szövetség ifjúsági jellegét, figyelmét a fiatalok felé kell fordítsa. A KISZ a programok, módszerek jobb megválasztásával akar a közép- és felsőfokú tanulmányokat folytatók, a pályájuk elején tartó dolgozók, fiatal családalapítók körében vonzóbbá válni. A jövőben is számít az idősebb KISZ-tagok tapasztalataira, aktivitására, ugyanakkor meg kell értetni velük, hogy problémáik megoldására elsősorban a felnőtt közélet terepein megvívott harc ad esélyt.

Fontos társadalmi érdek, hogy meggyorsuljon a felnőtté válás folyamata, jobban hasznosuljanak a fiatal felnőtt korosztály energiái. A KISZ-nek is szorgalmaznia kell, hogy teljes értékűen bekapcsolódjanak a szakmai, politikai, kulturális közéletbe, elősegítve, hogy ott hívó szóval és bizalommal találkozzanak, ne veszítsék el lendületüket.

3. A párt döntése értelmében a KISZ a jövőben is az ifjúság egységes és egyetlen politikai szervezete. Hivatása betöltéséhez elengedhetetlen, hogy munkáját az ifjúsági rétegek és korosztályok szerint specializálja.

A jövőben is hangsúlyos feladat, hogy az ifjúsági szövetség *a rétegmunkát fejlessze.* Ez elsősorban a területi és központi szerveknél alkalmazott munkamódszerek, szervezeti formák és döntéshozatali mechanizmus kérdése, hiszen a KISZ alapegységeiben és a szervezetekben mindig is rétegmunka folyt; tevékenységük a tagság helyzetéhez és a befogadó környezet jellegéhez igazodott.

A KISZ 1981-es X. kongresszusa után sokat változott, fejlődött a rétegekkel kapcsolatos felfogás, a „rétegpolitika". Az éves akcióprogramok helyébe a rétegek középtávú feladatait, céljait tartalma-

zó határozatok léptek. Nőtt a központi és területi bizottságok mellett működő rétegtanácsok szerepe a döntések előkészítésében, a végrehajtás szervezésében és ellenőrzésében. Bővült azoknak a kérdéseknek a köre, amelyekben önálló hatáskörben jártak el.

A tapasztalatokat hasznosítva a XI. kongresszus időszakában a KISZ további lépéseket tett. Választási rendszerét úgy alakította, hogy jelentősen nőtt a rétegek szerepe a testületek létrehozásában. Azok egy részét (például a Központi Bizottság egyharmadát) a küldöttgyűlések, illetve a kongresszus rétegszekciói delegálták. A szekciók választották meg a testületek mellett működő rétegtanácsokat és azok tisztségviselőit. A KISZ kongresszusán ezek rétegprogramokat is fogalmaztak, és a rétegtanács-elnököt közvetlenül az intézőbizottságba delegálták. Ezek a lépések a testületi munka szakszerűbbé tételét, a KISZ-en belüli érdekegyeztetés javítását és a képviseleti tevékenység fejlesztését egyaránt szolgálják.

A tizenéves diákok körében a mozgalmi élet keretei jelentősen változnak. A KISZ a legrátermettebb, elkötelezett, aktív diákokat kívánja tömöríteni, azokat, akik az iskolai diákéletben kivívják társaik megbecsülését. Összhangot akar a szervezettség és a politikai aktivitás között. Biztató jelek mutatják, hogy elkezdődött az iskolai diákmozgalom kialakulása. Sok helyen jöttek létre új művészeti csoportok, szakkörök, másutt az eddig is létezők alakították ki önkormányzatukat. Jól halad a diáksportkörök, -egyesületek szervezése is. Az ifjúsági szövetségnek az a törekvése, hogy a diákmozgalom központjában a KISZ-szervezetek álljanak. Politikai eszközökkel és személyes részvétellel is segíteniük kell a diákközösségeket.

Az *egyetemeken és főiskolákon* is a markánsabban politizáló KISZ akar a tagoltabbá váló diákközélet meghatározó tényezőjévé válni. Arra törekszik, hogy az intézményekben kikerülhetetlen legyen a fontos döntések meghozatalakor. A KISZ-szervezetek elősegítik, hogy hallgatói jogon szerveződjön a diákok érdekképviselete, kezdeményezik, hogy önálló, önkormányzati elven működő szakmai, kulturális és más jellegű diákcsoportok, egyesületek jöjjenek létre. Ezekben – a pártszervezetekkel közösen – érvényesíteni kell politikai befolyásukat.

A *dolgozó fiatalok* között is növelni kell a KISZ befolyását. A munkahelyi KISZ-szervezetek tevékenysége a jövőben is jelentős részben a gazdasági feladatokhoz kapcsolódik. Munkaakciókkal, mozgalmak indításával és a problémák, a tartalékok feltárásával, kezdeményező fellépésükkel sokat tehetnek a műszaki fejlődés gyorsításáért, a hatékonyság növeléséért, az érdekeltségi viszonyok fejlesztéséért. Célunk, hogy politikai szövetségesi viszonyt alakítsunk ki a szakszervezeti ifjúsági tagozatokkal, segítsék a vállalati tanácsok fiatal tagjainak munkáját.

4. Az évtizedforduló időszakában, a sokasodó gondok közepette kitüremkedett „ifjúsági probléma" új utak, új válaszok keresésére késztette a KISZ-t. Tevékenységében egyre hangsúlyosabbá vált az *érdekképviselet, érdekvédelem.* Jól jelzi ezt, hogy a Központi Bizottság 1977-ben külön is meghatározta a feladatokat e téren. Ekkor szerzett-kapott olyan formális *részvételi jogokat* az ifjúsági szövetség, amelyek képviseleti pozícióit sokáig jól segítették. 1978-ban mondta ki először a párt azt az elvi jelentőségű tételt, hogy *a KISZ a politika alakítására is hivatott.* Alaposan felfegyverkezve, de végül is magányos harcosként indult csatába az ifjúsági szövetség a fiatalok helyzetének jobbításáért. Alaptételként hangoztatta, hogy az életszínvonal megőrzésének programja nem ugyanazt jelenti a családalapítás, az otthonteremtés előtt álló fiataloknak, mint a már kialakult életfeltételekkel rendelkezőknek. A társadalmi feszültségek azonban meghaladták az erejét, a reálfolyamatok megmutatták, hogy *a KISZ önmagában nem képes* azok feloldására. Sokan illúziókban éltek a szövetség politikai szerepét, súlyát illetően. Voltak, akik a KISZ-ben generációs pártot láttak vagy kerestek. Még ma sem eléggé felismert az aktíva körében, hogy az érdekérvényesítés lehetősége mindenekelőtt hatalmi-politikai pozíció függvénye. A KISZ pedig helyzetéből következően e téren objektíve korlátozott képességű. (Emiatt is perdöntő, hogy a szakszervezetek ifjúsági munkája fejlődjön, a fiatalok hangja ott is felerősödjön!) A KISZ-szervezeteket és a szövetséget azonban mindez nem menti fel az érdekképviselet feladatai alól. Annál kevésbé, hiszen az elmúlt években elsősorban fellépésével, kezdeményezéseivel szerzett tekintélyt magának a fiatalok között – ha azok egyáltalán ismertté váltak. Az eredmények és kudarcok bemutatása, *a képviseleti munka nyilvánossága* terén azonban nemcsak önszántából bátortalan a KISZ. Nagyobb toleranciára lenne szükség a nagyobb tekintélyű partnerek részéről.

Az elmúlt években sok KISZ-szervezet érdekérvényesítési pozíciója – jogosítványai ellenére – azért gyengült, mert hiányzott a mozgalmi-politikai munkával megalapozott tekintélye. Kitűnt az is, hogy *a politikai eszközök és csatornák nem nélkülözhetők a képviseleti munkában.* Ezért az ifjúsági szövetség az elkövetkező években nem a központilag biztosított előjogok bővítését célozza, hanem azt, hogy a szervezetek munkájukkal kivívott tekintélyükre, befolyásukra alapozva *helyileg szerezzenek új részvételi jogokat.*

A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztése és az ifjúságpolitikai mechanizmus változásai kapcsán új feladatokra és képviseleti szerepfelfogásra kell felkészülni a KISZ valamennyi szervének és szervezetének. A társadalmi és gazdasági döntések decentralizálásához illeszkedő új viszonyt kell kialakítani a képviseleti munká-

ban. Mindehhez szükséges, hogy a fiatalok körében, de az egész társadalmon belül is emelkedjen az általános és politikai műveltség, a *politikai kultúra szintje.*

A tanácsi szervek önállóságának növekedésével összhangban a területi, lakóhelyi KISZ-szerveknek, -szervezeteknek a helyi közélet aktív, cselekvő és programalkotó elemévé kell válniuk.

Az új vállalatirányítási formák bevezetése kihívást jelent az üzemekben, intézményekben dolgozó KISZ-szervezetek számára. A vállalati tanácsokban, új vezető testületekben erős ifjúsági képviselet létrehozása a KISZ célja, hogy a stratégiai döntések meghozatalában az ifjúsági szempontok is érvényesüljenek. A KISZ képviseleti munkájának megújítása együtt kell járjon a társadalmon belül egy toleránsabb magatartással, a párt- és társadalmi szervek fogadókészségének növekedésével, a partneri viszony kialakításával.

5. A nyolcvanas évek kezdetén az ifjúsági szövetség módszeres lépéseket tett a *mozgalmi jelleg erősítése,* az *öntevékenység ösztönzése* és a *belső demokrácia fejlesztése* érdekében. (Eközben a KISZ-t általában fiatalos munkastílusra bátorító pártszervek gyakran idegenkedtek a pártétól eltérő, az ifjúság sajátosságaira jobban építő megoldásoktól.) Egyszerűbbé, kevésbé központosítottá vált a tervezési és irányítási rend, *növekedett a területi szervek és a KISZ-szervezetek önállósága.* (Ez ugyanakkor a „gyengébbek romló munkáját, magára hagyatottságát" eredményezte, ami sokszor recentralizációs törekvéseket vált ki ott, ahol nincs elég készség és képesség a politikai eszközökkel történő irányításra, segítségre.) Kevesebb formális előírás, több megengedett elem jellemzi a KISZ-ben a szervezeti életet. Figyelmeztető ugyanakkor, hogy *a KISZ-alapszervezetek jelentős része – szinte rétegtől függetlenül – működési zavarokkal küszködik,* nem töltik be megfelelően politikai funkcióikat. A taggyűlések megritkultak, sokfelé olyan mozgalmi ceremóniává váltak, amelyet „illik megtartani". A helyi problémákat sem ezeken beszélik meg, a politizálás gyakran a szervezett fórumokon kívül kerül. „Az alapszervezetek kiürülnek" – fogalmazzák meg sokan egy ideje az ifjúsági szövetségben. Az okokat keresve kitűnik, hogy a formalizmus, a bürokratikus vonások levetkőzése nem kapcsolódott össze eléggé a mozgalmi módszerek újbóli alkalmazásával, szívós politikai szervezőmunkával. A jelenség azonban nemcsak stílus, fegyelem és szervezeti elvek, formák kérdése. A tagság azonosulási zavarai mögött az is meghúzódik, hogy sokan nem azt kapják a KISZ-től és a KISZ-alapszervezettől, mint amit keresnek benne, ugyanakkor a KISZ nem válik – és gyakran nem is válhat – azzá, amit ők szeretnének.

Figyelmet érdemelnek azok a lépések, amelyeket a *szervezeti de-*

mokrácia szélesítése, különösen a választási rend fejlesztése érdekében tett a KISZ az évtizedforduló óta. Mozgalmi kísérletek kedvező tapasztalatai nyomán széles körben elterjedt a *közvetlen választások* gyakorlata. Nyilvánosabb lett a jelölőmunka, delegálással alakulnak meg a jelölést előkészítő bizottságok. Sok helyen a teljes KISZ-tagság választja meg – általában több jelölt közül – a KISZ-titkárt. A jelöltek lehetősége, de mind gyakrabban kötelessége is, hogy ismertessék a tagsággal elképzeléseiket, terveiket, „programjukat" a küldöttgyűlés határozatának végrehajtására. A testületi tagokat egyre több helyen az irányított alapszervezetek delegálják. A legutóbbi kongresszusi időszakban a területi szervek és a központi bizottság megválasztása is részleges delegálással történt. A küldöttgyűlések és a kongresszus közvetlenül választották meg a tisztségviselőket, így a központi bizottság titkárait is. A választási rend kétségkívül bonyolultabbá vált, ugyanakkor a beleszólás lehetőségének bővítése, a nyitottabb kádermunka a KISZ politikai, cselekvési egységét erősíti.

Ezt szolgálják *a testületek és az apparátus munkastílusát, munkamódszerét* fejlesztő lépések is. Növekedett a testületek szerepe, bővült a testületi tagok személyes részvétele a döntések előkészítésében. A KISZ Központi Bizottsága gyakran tart csoportos konzultációt. Olyan kötetlen, többnapos ülésekre is sor került, ahol az ifjúsági mozgalom időszerű problémáinak elemzése alkalmat adott a testületi önismeret fejlesztésére. Célszerű újításnak bizonyult, hogy a napirendekhez illeszkedő munkaelnökséget választ minden ülésén a testület. Egészen friss ajánlás, hogy a különböző szintű KISZ-bizottságok tagjai is kapjanak megbízást – felkészültségüket, ismereteiket figyelembe véve – a testületi vita vezetésére, összefoglalására. Új előírás, hogy a testületek évente értékeljék a tisztségviselők és a testületi tagok munkáját. A KISZ-vezetők és az apparátustagok egészséges cserélődése érdekében született az a döntés, hogy ugyanazon választott funkcióban, illetve beosztásban lehetőleg senki ne maradjon öt évnél tovább.

*

Pártunk ifjúságpolitikája, a folyamatosan gazdagodó ifjúsági mechanizmus elősegíti, hogy az ifjúság fontosabb legyen a társadalom számára. Növeli a fiatalok aktivitását és felelősségét sorsuk alakulásában, hazánk fejlődésében. A KISZ az új mozgástérben meghatározó szerepet vállalva a jövőben is megbízható kapocs kíván lenni a párt és az ifjúság között.

POZSGAY IMRE

A Hazafias Népfront szerepe és feladatai politikai életünkben

(TÉZISEK)

I

A népfront szerepéről, a népfrontpolitika lényegéről az elmúlt három évtizedben jelentős, időtálló párthatározatok és politikai döntések születtek. Ezek félreérthetetlenné teszik:

– A szocializmus politikai rendszere nemcsak az intézmények összességét jelenti, hanem azok egészének működési folyamatát. Lényege a hatalom gyakorlása, a társadalom politikai aktivitásának szüntelen növelésével a szocialista demokrácia érvényre juttatása. A politikai rendszer ma is alakulóban, fejlődésben van. Az intézményeknek olyan irányban kell javítaniuk tevékenységüket, hogy egyre valóságosabban fejezzék ki a társadalomban meglévő érdekeket, képviselve a részérdekeket, segítsék egyeztetésüket és a társadalmi érdek létrejöttét, érvényesülését.

– A magyar társadalom politikai központjának szerepét a Magyar Szocialista Munkáspárt tölti be. Vezető szerepe szerint a párt a társadalmi mozgások egyik legfőbb előmozdítója. Következetes szövetségi politikája alapján kész együttműködni világnézetétől függetlenül mindenkivel, aki elismeri az ország alkotmányos rendjét, munkájával közreműködik a szocialista társadalom építésében, tiszteletben tartja a Magyar Népköztársaságnak a szocialista közösség iránti elkötelezettségét.

– A párt szövetségi politikája megvalósulásának egyik legfontosabb színtere a népfrontmozgalom. A Hazafias Népfront egyrészt politikai tömörülés, amelyben a párt részvételével és vezetésével együtt vannak és munkálkodnak hazánk legfontosabb társadalmi és tömegszervezetei, másrészt a legszélesebb tömegmozgalom, amelynek keretében megvalósul a társadalom valamennyi osztályának és rétegének, a párttagoknak és a pártonkívülieknek, a materialista és vallásos embereknek, a magyaroknak és a nemzetiségi állampolgároknak az összefogása a szocializmus hatékonyabb építése céljából.

– A népfront tevékenysége szervezésekor figyelembe veszi, hogy az emberek nagy többsége osztály-, réteg- és egyéb szervezetekbe tartozik, s részt vesz azok munkájában. Ez szükségessé teszi a tömegszervezetekkel, mozgalmakkal, jelentősebb szövetségekkel, egyesületekkel való együttműködést a politika alapkérdéseit illetően általában, a lakóterületi közéleti tevékenységben pedig különösen. A társadalmi szervezetek, tömegszervezetek és -mozgalmak úgy „részei" a népfrontnak, hogy a maguk működési területén végzett munkájukkal illeszkednek bele a nemzeti egységfrontba, különböző egyeztetett közös akciókba. Tagságuk jelentős hányada a lakóhelyi közéletben egyénileg is kötődik a népfront egyik vagy másik munkaterületéhez. Olyan egyesületek, társaságok, körök tevékenységében is részt vesznek, amelyek fölött a politikai felügyeletet a népfront gyakorolja. Ennek a mechanizmusnak a jó működéséhez a különböző szervezeteknek és mozgalmaknak megfelelő képviselettel kell rendelkezniük a népfront különböző szintű testületeiben. Ezt van hivatva elősegíteni a népfronttestületek megválasztásának új módja is, amely szerint ezekbe a tagok egyharmadát a népfrontba tömörülő politikai, társadalmi és más szervek azonos szinten működő testületei választják meg.

– A Hazafias Népfrontnak, amely alkotmányos funkciókkal is felruházott mozgalom, eredményesen kell ellátnia közjogi feladatait mind a választások előkészítésében és lebonyolításában, mind a választott népképviseleti testületek munkájának folyamatos segítésében. Arra törekszik, hogy eljusson az emberek legszélesebb köreihez, közéleti cselekvési lehetőséget biztosítson minden jó szándékú állampolgár számára, elősegítve ezzel, hogy az állampolgárok cselekvő részesei legyenek a politika alakításának, megvalósításának és a megvalósulás ellenőrzésének.

Ebben a felfogásban a Hazafias Népfront az állampolgárok közössége, ahol a szövetségi politika – s annak célja: a szocialista nemzeti egység – konkrét közéleti tevékenységben valósul meg. Ebben a közéletben a népfrontnak kezdeményező szerepet kell vállalnia a szocialista demokrácia és a nyilvánosság fejlesztésében. Ennek eszköze az az utóbbi évtizedekben kialakult fórumrendszer, amely az őszinte partnerség követelményei szerint integrálja a különböző gondolkodású embereket. Mivel a népfront a párttagok és pártonkívüliek együttműködésének intézménye is, ajánlatos, hogy minden olyan jelentősebb párthatározat ügyében állást foglaljon, amely a pártonkívüliek túlnyomó többségét érinti.

– A Hazafias Népfront nem szervezetként, hanem szervezett mozgalomként működik, mert a rugalmasan működtetett mozgalmi keretek a legalkalmasabbak arra, hogy az egyéb politikai intézmények által át nem fogott rétegek is bekapcsolódhassanak az or-

országos jelentőségű politikai, társadalmi, gazdasági kérdések megvitatásába, a megoldási módok kialakításába, hogy az emberek egyre fontosabb tényezői lehessenek a lakóhelyi politikának, a szocialista életmód terjesztésének, a közműveltség gyarapításának.

A népfront főként a lakóhelyeken működik. Lakóterületi jellegéből fakadóan mindennapi munkáját hitelesen és hatásosan csak akkor végezheti, ha a tanácsokkal, a szakszervezeti szervekkel, a KISZ-szel és másokkal szoros együttműködésben, felelősséggel részt vesz a lakóhelyi érdekek feltárásában, egyeztetésében és képviseletében. E munkája során szükségszerűen kapcsolatba kerül olyan közösségekkel, intézményekkel, amelyek jellegüket tekintve nem „lakóterületiek", felmerülő igényeiket azonban képviselni kell, észrevételeiket, javaslataikat eljuttatva illetékes fórumokhoz, esetleg éppen a népfrontban „tömörülők" egyikéhez, másikához.

Ezt a munkát a népfront csak akkor tudja hitelesen elvégezni, ha testületei önálló véleményt alkotnak a politikai demokrácia, a társadalmi reform, a szociálpolitika, a gazdaság- és művelődéspolitika közérdeklődésre számot tartó kérdéseiben. A népfront a korszerűtlen és hatástalan „hajtószíjszerep" helyett a társadalmi aktivitás, a helyi és állampolgári kezdeményezés, a vállalkozói magatartás, a cselekvő részvétel elvét és magatartását vállalja. Egy ilyen szerep betöltéséhez néhány fontos területen az érdekképviselet is hozzá tartozik. A népfront érdekképviseleti szerepe egyebek között megjeleníthető a településpolitikában, a természet- és környezetvédelemben, a szociálpolitika néhány kérdésében, a családvédelemben és a fogyasztói érdekvédelemben.

A Hazafias Népfront a Magyar Szocialista Munkáspárt vezetésével működik, annak politikája alapján önállóan fejti ki tevékenységét. A párt a népfront életre hívója, alkotórésze s egyben vezető ereje. Vezető szerepét programjával, szövetségi politikájával s a népfrontmozgalomban dolgozó kommunisták révén biztosítja. A párttagok a közös érdekeket, a közös nézőpontot keresik a népfrontban is. Nem erőltetik a nézetazonosságot minden részletkérdésben, de egyetértés megteremtésére törekszenek a társadalomépítés alapvető kérdéseiben. Ez a lényege annak az alapelvnek, hogy a népfront nem ideológiai, hanem politikai, cselekvési egységre tömöríti a nemzet erőit. A népfrontban a kommunisták nyitott, megértő szellemben dolgoznak, hogy szocialista alapokon tovább erősödjék haladásunk egyik meghatározó feltétele – a közmegegyezés, amely új gondok és feladatok megjelenésekor nem nélkülözheti a vitákat sem épp a magasabb szinten megvalósuló újabb egység érdekében.

Ezeknek az elveknek az alapján, cselekvési egységre törekedve

vállalta a népfront a párt politikai programját s avatta azt nemzeti programmá választási felhívásaiban és kongresszusi állásfoglalásaiban.

II

A népfrontmozgalom eredményesen közreműködik a politikai stabilitást szolgáló társadalmi aktivitás felkeltésében. Nagyobb és hatékonyabb szerepvállalása használ a párt és a társadalom kapcsolatának, javára válik a párttagok és a pártonkívüliek együttműködésének. Munkájával hozzájárul, hogy az egyházak, egyházi személyiségek, a vallásos állampolgárok alkotó módon vegyenek részt az ország építésében, a társadalom erkölcsi értékeinek gyarapításában. A nemzetiségi szövetségek összefogásával jelentős lehetőségeket biztosít a népfront a magyarországi nemzetiségieknek arra, hogy részt vegyenek a közös munkában és a közéletben egyaránt, tovább erősödjék állampolgári azonosulásuk oly módon, hogy eközben megmaradjon saját közösségalkotó erejük, arculatuk, kultúrájuk.

Tevékenységével a népfront a nemzet túlnyomó többsége számára tanúsítja, hogy a párt szövetségi politikája nem taktika, hanem a haladás állandó feltétele és tényezője.

1. A Hazafias Népfront közjogi funkciója – benne sikeres választási munkája – politikai, érdemi részvétel társadalmi életünk minden területén. A népfront választási munkája legutóbb is értékes tapasztalatokkal szolgált. Elsősorban a tanácstagok kiválasztásában volt meghatározó tényező, szerepe kisebbnek bizonyult a képviselő-választásoknál. A pozitív tapasztalatok arra engednek következtetni, hogy formális népfrontdöntések elvárása helyett célszerűbb mozgalmi eszközökkel folyamatosan megteremteni a népfront részvételét a képviseleti szervek káderpolitikájában.

A tanácsok és az elöljáróságok, valamint a népfrontbizottságok együttműködése partneribbé vált. A helyi önkormányzati jelleg ott teljesedett ki legjobban, ahol a népfrontbizottságok képesek voltak a lakóhelyi közélet fontos tényezőivé válni. Erre ma még nem minden népfrontbizottság alkalmas. A közvetlen demokrácia hagyományos fórumai mellett a népfront felkarol minden, a helyi közéletet gazdagító kezdeményezést, amelyek alkalmasak a helyi érdekek feltárására.

A mozgalom testületei arra törekszenek, hogy segítsék az állami szerveket a helyes döntések kialakításában. A jogalkotó hatáskörrel rendelkezők gyakran élnek is azzal a lehetőséggel, hogy a népfront révén megismerhetik a lakosság szűkebb vagy szélesebb körei-

nek véleményét törvény- vagy jogszabálytervezetekkel kapcsolatban. A viták során természetesen észrevételek és bírálatok is elhangzanak, a törvény- és rendeletalkotók ugyanekkor nagyon sok javaslatot hasznosítani is tudnak. Ez a gyakorlat folytatást igényel és érdemel.

Jelentősen javíthatná a mozgalom munkáját, ha alkotmányos szerepe konkrét jogszabályokban is rögzítve lenne a választási törvényhez hasonlóan. Olyan kérdésekről van itt szó, mint pl. a népszavazás, a törvénykezdeményezés, a társadalmi viták szabályozása; vagy a Hazafias Népfront és az Országgyűlés, az Elnöki Tanács és a kormány együttműködésének, kapcsolatainak szabályozása; erre szükség lenne területi és helyi szinteken is. Ez esetben a népfront országos testületeinek gondoskodniuk kellene arról, hogy a népfrontbizottságokat alaposabban felkészítsék közjogi feladataik betöltésére.

2. Az elmúlt években kiteljesedett a népfront gazdaságpolitikai tevékenysége. A népfront vallja, hogy a jelenlegi nehéz gazdasági helyzetben nem a céljainkról való lemondás a megoldás, hanem minden alkotó erő és akarat mozgósítása a célok megvalósítására. Egyetlen járható útnak az irányítás és a végrehajtás minden szintjén a hozzáértő, felelős munka, a kezdeményezéseket ösztönző-támogató, az érdekek kifejeződését és célszerű kezelését lehetővé tevő, a jogokat és a kötelességeket, valamint a felelősséget összhangban érvényesítő demokrácia fejlesztését tartja.

– A gazdasági célokat szolgáló meggyőző munkájában másokkal – elsősorban a szakszervezetekkel együttműködve – fontos feltételnek tartja az értéket termelő hatékony munkát és annak megbecsülését, a teljesítménnyel arányban álló jövedelemelosztást. Politikai munkájával azért küzd, hogy a laza munkafegyelem, a szervezetlenség, a rossz gazdálkodás okozta veszteségek ne kapjanak a költségvetésből fedezetet, helyette az ország természeti és gazdasági adottságait figyelembe vevő műszaki fejlesztést szorgalmazza.

– A népfront a népgazdaság döntő tényezőjének tekinti a szocialista nagyipart és a tiszteletet érdemlő eredményeket elért mezőgazdaságot. Ugyanakkor a jövőben is támogatja a szocialista nagyüzemekhez integrált háztáji és kistermelés továbbfejlesztését.

– Ugyancsak fontos feladatának tartja a mozgalom, hogy a közreműködésével kidolgozott terület- és településfejlesztési határozat céljai megvalósuljanak. Arra törekszik, hogy a helyi tanácsi gazdálkodás önállóságának növelésével, feltételeinek biztosításával párhuzamosan, a nyílt településpolitika mindenütt gyakorlattá váljon. Segítségül a tanácsokkal és a társadalmi szervekkel együttműködve tovább szervezi a településfejlesztést szolgáló társadalmi munkát, amely évről évre milliárdokkal gyarapítja a nemzeti vagyont. Fon-

tos társadalmi érdekként kezelve fáradozik a népfront a környezet- és természetvédelemért, igyekszik elérni, hogy a környezetgazdálkodás etikai, lelkiismereti kérdéssé is váljon. Erősíteni kívánja az ezt szolgáló társadalmi ellenőrzést, az érdekvédelmet. Az életkörülmények minőségének fontos eleme a lakosság jó színvonalú ellátása, ezért a népfront folytatni, erősíteni kívánja a fogyasztói érdekvédelmet.

3. Társadalmunk szerkezetének megváltozása sokkal gyorsabb ütemű volt, mint amilyenre 40 vagy akár 25 évvel ezelőtt is gondolhattunk. A szocializmus alapjainak lerakása óta szembetűnő változások munkálnak a társadalom szerkezetében, az érdekviszonyokban és az ideológiai, szellemi életben. A Hazafias Népfront fontos kötelességének tartja, hogy a közösségi együttműködést a saját eszközeivel is formálja, észrevételeivel és javaslataival erősítse a társadalmi közmegegyezést, a különböző osztályok és rétegek politikai szövetségét. A mozgalmi munkában tükröződő társadalmi igények szükségessé tették a korábbi „rétegpolitikai" szemlélet módosítását, a mélyebb összefüggések feltárását – mindenekelőtt a különböző lakóterületek társadalompolitikai helyzetének megismerése, átfogó elemzése útján.

– A kiemelt figyelmet érdemlő területek közül nagyon fontos a családvédelem, a társadalom legkisebb, alapvető egységének védelme, azzal a szándékkal is, hogy a népesség évek óta tartó csökkenését mérsékeljük, mielőbb megszüntessük. A szociálpolitikát is úgy támogatta a népfrontmozgalom, hogy alapvetően a családvédelem szempontjai vezérelték. E munkán belül nagy fontosságúnak tekinti a mozgalom az idős korúakkal való foglalkozást. Részt kíván venni érdekképviseletükben azért, mert közülük éppen a legjobban rászorulók nem képesek érdekeik képviseletére, vagy akár azok határozott megfogalmazására sem.

– Az állampolgárok különleges figyelmet és gondoskodást igénylő életkori csoportja az ifjúság. Az MSZMP KB 1984-es ifjúságpolitikai állásfoglalásának szellemében, valamint a népfront alapvető feladatainak megfelelően a fiatalok közötti mozgalmi munka legfontosabb célja a szocialista értékek elfogadtatása, a generációk közötti közmegegyezés folyamatos fenntartása, a fiatalok felkészítése a közéletre és bevonása abba. E munkája során a népfront szorosan együttműködik a KISZ-szel és az úttörőszövetséggel.

– Az értelmiséggel való szövetség elmélyítése érdekében a népfront a maga kereteiben növelni kívánja az értelmiség alkotókészségének kibontakoztatását. A népfrontmozgalomra a kezdetektől jellemző, hogy az értelmiség nagy számban dolgozik benne. Ez egyik nagy erőssége a népfrontnak, ugyanakkor bizonyos korlátó-

kat is jelenthet, hiszen a helyzetelemzésekben eluralkodhat az értelmiségi szempontból való megközelítés, értékelés és megítélés. Ennek kiegyensúlyozására jött létre a munkásfórum, amely alkalmat ad a felnőtt és fiatalabb munkások számára, hogy országos vezetőkkel találkozzanak, megismerkedjenek központi elgondolásokkal, elmondhassák véleményüket.

– A különböző vallású emberek és a nemzetiségiek hagyományosan jónak tartják azokat a közéleti lehetőségeket, amelyeket a párt és a kormány szilárd, elvi és következetes egyház-, illetve nemzetiségi politikájára támaszkodva a népfront biztosít számukra. Ezt a munkát folytatni kell. Ugyancsak fontos területe a népfront társadalompolitikai munkájának a magyarországi cigánysággal való foglalkozás. Országunknak ez a legnagyobb lélekszámú etnikuma történelme folyamán először a szocialista rendszerben, s éppen a Hazafias Népfront kereteiben kapott lehetőséget a politikai érdekképviseletre, a Cigánybizottság, majd az Országos Cigány Tanács megalakulásával. A népfront az etnikum összeszerveződését, közös társadalmi, gazdasági, kulturális felemelkedésének lehetővé tételét igyekszik szolgálni. Az a cél, hogy a magyarországi cigányság – etnikai jellegét és kulturális hagyományait megőrizve – integrálódjék a mai magyar szocialista társadalomban.

4. A közművelődést segítő munkájában a népfront abból indul ki, hogy a fejlődés igényelte célokat csak belső indítékból művelődő és a közéletben tevékenyen részt vevő emberek sokaságával lehet elérni. A korszerű műveltségnek szerves része a politikai kultúra is, ami nélkül az ember nem lehet jártas a világ és hazája dolgaiban. A mozgalom ismeretterjesztő tevékenysége ezért arra irányul, hogy a lehető legtöbb ember eljusson a politikai érettségnek arra a fokára, ahol természetes az elkötelezettség és a felelősségérzet, hiszen csak ez lehet a társadalmi közmegegyezés szilárd alapja is. A mozgalom tehát a jövőben is arra törekszik, hogy a legkisebb településen is megkeressék egyrészt az országos kérdéseknek helyi, az embereket közvetlenül érintő vonatkozásait, másrészt a helyben megnyilvánuló igényekhez és lehetőségekhez igazodó tevékenységi formákat.

– A mozgalom egyaránt segít minden kezdeményezést, akár a szakmai ismeretek gyarapítását szolgálja, akár a termelést közvetlenül nem befolyásoló, de ahhoz elengedhetetlen általános műveltséget fejleszti, az egészséges, szocialista életmódnak nyer teret. A műveltség megalapozójának és legfontosabb intézményének az iskolát tekinti. Mozgalmi eszközeivel hozzájárul mind az oktatás korszerűsítésére irányuló folyamat társadalmi támogatásához, mind ahhoz, hogy az oktatás anyagi-tárgyi feltételei javuljanak. Az iskola és a család közötti együttműködés jegyében a mozgalom erősíti kapcso-

latait a szülői munkaközösségekkel és a tantestületekkel. Arra törekszik, hogy minél több család vállalja a gyermekeink jövőjét megalapozó, a jellemességre és a munkára nevelés, az érzelmi és értelmi nevelés fáradságos, de sok örömet is nyújtó munkáját. Közreműködik a szülők pedagógiai kultúrájának emelésében, a hatásosabb pedagógiai ismeretterjesztésben. A családikör-klubok hálózatának fejlesztésével még több segítséget kíván adni a családi neveléshez. Részt vállal az iskolatanácsok megalapításában és működtetésében.

– A népfront nagy jelentőséget tulajdonít a művelődés közösségteremtő erejének. Ezért támogatja a szocializmus céljain munkálkodó körök, egyesületek, társaságok, klubok működését. Ezek az állampolgárok öntevékenységének hiteles tanúsítói, többségük ki is lép szűkebb érdeklődési köréből, részt vállal az egész település életéből, cselekszik érte.

– A népfront hazafias mozgalom, ezért is illeszkedik jól kereteibe a honismereti mozgalom, amely sokat tett és kell hogy tegyen a jövőben is nemzettudatunk, történelmi önismeretünk erősödéséért. A jövőben növelni kívánja hatását a közép- és felsőfokú oktatási intézményekben; segíti a közgyűjtemények, a tudományos kutatási központok munkáját, ugyanakkor igényli azok hathatósabb részvételét a honismereti munkában; folytatja a krónikaíró tevékenységét, megkülönböztetett figyelemmel arra, hogyan látják a munkások üzemük, brigádjuk egy-egy évét; honismereti táborokat szervez; közreműködik a jelesebb történelmi évfordulókról való megemlékezésekben; lehetőséget és teret kíván biztosítani minden cselekvőkész magyarnak a szocialista hazához kötődő szeretete kinyilvánítására.

– A népfront által szervezett másik nagy közművelődési mozgalom, az „Olvasó népért mozgalom" célja az olvasóvá nevelés, a politikai, a szép- és szakirodalom népszerűsítése, a korszerű ismeretek terjesztése, a közízlés fejlesztése, az életmód iránti igényesség növelése. Részben ezzel a céllal alakult meg az Országos Könyvbarát Kör. Kívánatos folytatni az olvasótábori gyakorlatot, ennek évenként 100-120 tábora van, ahol gyermekek, fiatalok, kisebb részben felnőttek is lehetőséget kapnak a közösségi művelődésre, ön- és társadalomismeretük gyarapítására. Ahol helyi kezdeményezés van rá, a népfrontbizottságok támogatják az olvasóköri hagyományok felújítását.

– A társadalom nem kis gondja a magatartás- és érintkezéskultúra elsivárosodása, ami leginkább beszédkultúránk elszomorító állapotában érhető tetten. Jellemző tünete ez annak, hogy hiányzik egymás demokratikus megbecsülése, az a magatartás, amely minden becsületes embert egyenrangúnak tekint és tisztel. Ezért a nép-

front — a KISZ vállalkozásaként — előbb az ifjúság, majd a felnőtt lakosság körében kezdeményez olyan széles körű vállalkozást, amelyik ezeknek a jelenségeknek a visszaszorítását tűzi zászlajára.

5. A Hazafias Népfront nemzetközi tevékenységét a Magyar Szocialista Munkáspárt, a Magyar Népköztársaság külpolitikájának szellemében, azzal teljes összhangban végzi. Megkülönböztetett figyelmet fordít a Szovjetunióval és a többi szocialista országgal folytatott együttműködés, a sokirányú tapasztalatcsere és a népek közötti barátság erősítésére.

– Párbeszédre törekszik mindazokkal a fejlett tőkés országokban működő politikai erőkkel, amelyek készek együttműködni a béke megszilárdítása, a kölcsönös biztonság és bizalom megerősítése, a népek sokoldalú együttműködése és barátsága elmélyítésében. Fejleszti kapcsolatait a fejlődő világ, különösen a nem kapitalista fejlődés útját járó országok hasonló mozgalmaival. Valamennyi viszonylatban nagy súlyt helyez arra, hogy partnerei és rajtuk keresztül a szélesebb közvélemény reális képet kapjon a Magyar Népköztársaságról, a szocialista építőmunka eredményeiről, a szocialista nemzeti egységnek a feladatok alapján megvalósuló folyamatos megújulásáról.

– A népfrontmozgalom szerves egységnek tekinti, munkájában összekapcsolja a hazafiságot és a nemzetköziséget. Egész tevékenységében képviseli és terjeszti a szocialista hazafiság nemzeti és internacionalista eszméit. Abból indul ki, hogy az alkotó hazaszeretet és más országok tisztelete, a más népek értékeinek megbecsülése egyetemes emberi érdek. Ezért nemzeti ügynek tekinti a barátság elmélyítését a Szovjetunió és a többi szocialista ország népeivel. Megkülönböztetett figyelmet fordít egymás kultúrájának megismerésére, a szocialista építés tapasztalatainak cseréjére, hasznosítására. Nemzeti és nemzetközi érdekeket szolgálva arra törekszik, hogy a magyarországi nemzetiségek és a határainkon kívül élő magyarság hidat alkothasson hazánk és szomszédaink között. Ezek a népek közötti barátságot ápoló népfrontmunka alapelvei. Barátsági munkájában a magyar népfrontmozgalom – az egyenlőség és kölcsönösség alapján – nyitott a nem szocialista országok haladó, kulturális értékei iránt is.

6. A Hazafias Népfront szervezeti rendszere évtizedes, jól bevált formákban működik. Tevékenységének szervezeti, működési kereteit a népfront VIII. kongresszusán elfogadott új alapszabály határozza meg. Ez rögzíti a népfront jellegét, célját és legfontosabb, általános feladatait is. A munka tartalmáról részletesebben az ugyancsak a VIII. kongresszuson elfogadott állásfoglalás szól, amely egyúttal nemzeti programmá nyilvánította a párt XIII. kongresszusának politikai határozatait.

A népfrontmozgalom kicsiny (minden összehasonlítható szervezetnél vagy mozgalomnál kisebb), mindössze 360 fős politikai állománnyal dolgozik. Tevékenységének ereje és hatóköre politikai tömörülés jellegében és a mozgalomban munkálkodó több százezres társadalmi aktivitása áldozatkész tevékenységében van. Segítségükkel képes a mozgalom serkenteni a társadalmi aktivitást, eljutni hazánk valamennyi településére, köztük olyan helyekre is, ahol a népfrontbizottság az egyetlen politikai, társadalmi tényező.

BARANYAI TIBOR

A szakszervezetek szerepe a politikai intézményrendszer korszerűsítésében

A szakszervezeti mozgalom létrejötte óta tevékeny részese a társadalmi folyamatoknak. Fontos szerepet játszott a felszabadulás előtt a munkások gazdasági, szociális követeléseinek kielégítéséért, a politikai változásokért vívott harcában. A politikai gyakorlat és elmélet egyik iskolájának a szerepét töltötte be. Legális szervezetekként gyakran biztosítottak működési feltételeket az illegalitásban működő baloldalnak.

A politikai rendszer és a szakszervezet hosszú évtizedeken keresztül a szembenállás egyik megtestesítője volt a magyar társadalomban. Ez a viszony gyökeresen megváltozott a felszabadulás után. Új távlatok tárultak fel a mozgalom előtt. A szakszervezetek 1944–1945 fordulójától jól kamatoztatták tapasztalataikat, tömegerejüket a forradalmi folyamatokban. Szerepet vállaltak az ország életének megindításában, a munkáshatalom megteremtésében és erősítésében.

A szocialista viszonyok között működő szakszervezetek helyének, szerepének, távlatainak megítéléséhez elméleti alapul a Szovjetunióban a '20-as években lezárult ún. szakszervezeti vita gondolatai szolgáltak. E vitában Lenin azt a nézetet képviselte, hogy a szakszervezetek az uralmon levő proletariátus szervezetei, a politikai rendszer részei, de az államtól eltérő módszerekkel kell dolgozniuk. Szükséges, hogy a szakszervezetek védjék a dolgozók érdekeit az állami vállalatok vezetőivel szemben. Az is szükséges, hogy a létrejövő összeütközésekben a párt legyen a döntésre hivatott szervezet. Lenin szemben állt vitapartnereivel, Trockijjal, aki „államosítani" akarta a szakszervezeteket és Sljapnyikovval, aki pedig – eltúlozva a szakszervezetek jelentőségét – a proletárdiktatúra megvalósítóit látta bennük. A '20-as évek közepén, a szakszervezeti vita után elindult egy kedvező irányú differenciálódási folyamat az állam és a társadalmi szervezetek között, keresve a funkcióbeli, munkamódszerbeli különbözőségeket és az együttműködés formáit. Sajnos, ez a folyamat hamarosan megszakadt.

A szakszervezeti vitával lezárultak azok a klasszikusnak mondható és útmutatást jelentő elméleti előzmények, amelyeket a magyar szakszervezetek és a magyar párt elméleti alapnak tekinthetett 1945–1948 után a mozgalom funkcióinak meghatározásához. A szakszervezetek szocialista társadalomban betöltött szerepére vonatkozó lenini tanítások gyakorlati eltorzítása káros következményekkel járt a magyar szakszervezetekre is. Önállóságuk csorbítása, szerepüknek alapvetően a központi döntések végrehajtására való szűkítése sok kárt okozott.

E hibás politikai gyakorlat kritikáját az MSZMP elvégezte. Miként a társadalomirányításban, a szakszervezeti politikában is 1957 óta következetesen követi a lenini tanításokat. Igyekszik azt saját gyakorlatában megvalósítani, és fejleszteni a szakszervezetekkel foglalkozó elméletet és politikai gyakorlatot. A lenini koncepció alapjaiban ma is érvényesül, a szocialista viszonyok között működő szakszervezetek funkciói azonban kiteljesedtek és finomodtak. A szocialista építés előrehaladásával növekedett az építőmunkában részt vevő különböző politikai, társadalmi, állami szervezetek szerepe, önállósága és a működésük összehangolására irányuló igény.

Az MSZMP Politikai Bizottsága 1966-ban és 1974-ben állást foglalt a szakszervezetek helyéről, szerepéről, funkcióiról. A lenini elvekre és a magyar gyakorlatra támaszkodva meghatározta hivatásukat. A szakszervezetek egyrészt a szocialista társadalom építésének segítői, szervezik, mozgósítják, nevelik a dolgozókat az építőmunka feladatainak ellátására, másrészt védik és képviselik a dolgozók érdekeit, a törvényekben biztosított jogait. A funkcióinak ez a kétirányúsága a szocialista viszonyok között működő szakszervezetek sajátossága. A párt a szakszervezetekkel együtt jelentős munkát fejtett ki e funkciók érvényesítéséért. Elvi alapokon rendezettebbé váltak kapcsolatai a partner állami, gazdasági szervekkel. Ezek a kapcsolatok folyamatos megújítást igényelnek. A társadalom fejlődésével, a gazdasági, politikai, ideológiai élet bonyolultabbá válásával folyamatosan finomodik a szakszervezetek munkája is. A változások azt követelték, hogy a szakszervezetek tevékenységüket igazítsák hozzá az intenzív gazdálkodás és gazdaságirányítási rendszerünk továbbfejlesztésének követelményeihez. Különösen az üzemi, vállalati mozgalmi szervek kezdeményező szerepének, aktivitásának a fokozása volt szükséges.

Az 1980-as évek elejétől a szakszervezetek tevékenységében elmélyült az érdek-képviseleti, az érdekvédelmi és a gazdaságsegítő tevékenység egysége. A legtöbb módosulást az érdek-képviseleti és az érdekvédelmi tevékenység erősödése hozta. Árnyaltabban és összetettebben jelentkeztek az érdekvédelem, az életszínvonal kér-

dései és a szocialista emberi értékek megőrzésének, fejlesztésének feladatai. Nőtt az igény a differenciálásra, a rétegek sajátosságainak fokozott figyelembevételére. Új elemet jelentett a munkában való helytállás, a demokrácia és a műveltség összekapcsolása. A szocialista demokrácia tartalma fejlődött, a bizalmi testületek szerepe növekedett.

A Központi Bizottság 1983-ban elemezte a szakszervezet munkájának több évtizedes tapasztalatait, elméletileg általánosította azokat. Állásfoglalásában rögzítette a mozgalom helyét, szerepét szocialista társadalmunkban, és a párt szakszervezeti politikáját. A szocialista építésben, a demokratizálódó folyamatokban növekvő szerepet tulajdonít pártunk a szakszervezeteknek. A politikai irányításban jobban kíván támaszkodni valamennyi állami és társadalmi szervezetre, így a szakszervezetekre is. Számít gazdag tapasztalataikra, tömegerejükre. A különböző szervezetek nagy értékű tapasztalataival, szellemi erejével állandóan gazdagodik a politikai elmélet és gyakorlat. Ez nagy felelősséget ró a szakszervezeti mozgalomra, mint olyan szervezetre, amely a dolgozók, a munkások legátfogóbb, legegységesebb tömegszervezete. Sajátossága, hogy gyakorlatilag valamennyi dolgozót tömöríti és tevékenységének színtere a munkahely.

A szakszervezetek XXV. kongresszusának dokumentumai leszögezték: a javuló szakszervezeti tevékenység fontos feltétele az önállóság és a felelősség együttes érvényesítése. Fontos, hogy a szakszervezeteknek valóságos véleményük, önálló állásfoglalásuk legyen a társadalmi élet, a gazdaság, a politika kérdéseiben. Sürgető feladatként jelölte meg a kongresszus a gazdasági feladatok megvalósításának, a termékszerkezet-váltásnak, a munkaerőmozgásnak a segítését, a szakértelem növekedésének ösztönzését.

A párt említett három dokumentuma, valamint a párt és a szakszervezetek kongresszusainak határozatai jó működési feltételt biztosítanak a mozgalomnak. Ezek azonban „csak" feltételek, lehetőségek. A velük való élés jó irányban bontakozott ki. Mind a társadalomnak, mind a partnereknek további erőfeszítéseket kell tenniük azért, hogy a szakszervezeti mozgalomban rejlő értékek valóban hasznosuljanak.

A politikai és gazdasági mechanizmus változása a szakszervezetek és a politikai rendszer több eleme közti viszony fokozatos rendezését hozta magával. Felszínre kerültek ugyanakkor – és ez a természetes folyamat napjainkban is tart – a további megválaszolásra váró kérdések.

A szakszervezeteknek az e viszonyrendszerben betöltendő helyét a funkciója határozza meg. A szakszervezeteknek kiemelkedő szerepük marad a politikai és gazdasági hatalom további szilárdításá-

ban. A tömegszervezetek között elfoglalt sajátos szerepük folytán nem mondhatnak le e funkció vállalásáról, sőt a szocialista építés előrehaladásával annak erősödésével kell számolniuk. A szakszervezetek felépítésében, működésében és más szervezetekhez való viszonyában azt kell szem előtt tartani, hogy a mozgalommal összefüggő kérdések mérlegelése lényegében a tömegekkel való kapcsolatot és annak megítélését jelenti.

A hatalom erősítését szolgálják a szakszervezetek feladataik másik csoportjával is: segíteni, hogy a társadalmat alkotó osztályok, rétegek kulturális, gazdasági és politikai tekintetben szüntelenül magasabbra emelkedjenek.

A szakszervezeteknek ma tisztázott a viszonya a párthoz, az államhoz. A párt irányításával önállóan dolgoznak. Az állami szervekkel való kapcsolatuk az egymás mellé rendeltségen alapul. Mindenkor biztosítani kell azt az önállóságot, javaslattevő szerepet és kontrollt, amely sajátos oldalról segíti a célok meghatározását és a politikai végrehajtását szolgáló döntéshozatalt.

A XXV. kongresszuson sok szó esett arról, hogy a szakszervezetek akkor tudják segíteni a politikai rendszer működésének javítását, ha nagyobb önállóságon és felelősségen alapuló tevékenységet fejthetnek ki. Szükséges, hogy a szakszervezeteknek legyen önálló álláspontjuk valamennyi fontos, a társadalmat érintő kérdésben. Hasonlóan önálló véleményének, álláspontjának kell lennie valamennyi szervezetnek, amely a politikai intézményrendszer része. A politikai intézményrendszer tevékenysége szervesen kötődik az érdekviszonyokhoz, ezek felszínre hozásához, képviseletéhez, kompromisszumokat is magában foglaló egyeztetett érvényesülésükhöz. Mindez természetesen vitákkal jár. Nem lehet egyszer s mindenkorra befejezettnek tekinteni a politikai rendszer elemei közötti viszonyoknak megfelelő feladatelhatárolást.

A szakszervezetek kötelessége, hogy „előrelátó politikával", aktív tevékenységgel elejét vegyék a konfliktusoknak. Ehhez megfelelő jogosultságokkal kell rendelkezniük, mivel a konfliktusok megelőzésének, elhárításának a módja a megfelelő, a politikai-társadalmi viszonyokkal, lehetőségekkel összhangban álló érdekvédelmi tevékenység is.

A szakszervezeti élet sajátos jellegét mozgalmi munkamódszerei, meggyőződésen, meggyőzésen alapuló feladatellátásai, a társadalomépítésben való tömeges és önkéntes részvétel, a közéletre felkészítő és azt gyakorló lehetőségek, az állami feladatok megoldásának társadalmi segítése adja. Ezek mögött mély, sajátos vonások húzódnak: évszázados hagyományok, az osztályharcok, a nevelés, a szervezés gazdag tapasztalatai és az, hogy egész tevékenységük szorosan összekapcsolódik a munkahelyek életével. Ott dolgoznak,

ahol az emberek mindennap érezhetik a szocialista rendszer előnyeit, sikereit, esetleges adósságait, gyengeségeit. Az emberek ezen a területen igyekeznek közösségi és egyéni boldogulásuk anyagi, szellemi, erkölcsi feltételeit biztosítani és javítani. Ezen a területen járulhatnak hozzá a társadalom fejlődéséhez. A szakszervezeti mozgalom ezért munkájával más szervezeteket is gazdagíthat, segíthet. Erre alkalmassá teszi erkölcsi hagyománya: az összefogás, együttműködés a közös célokért. Ez most is így van. További értékeket hozhat az együttes munka. Ennek eddigi tapasztalatai kedvezőek.

A politikai rendszer intézményei között tehát elvileg kialakultnak tekinthetünk egy állandóan korszerűsítendő munkamegosztást. Ilyen megközelítésben a megfelelő szakszervezeti munka végzéséhez minden politikai, jogi és egyéb feltétel biztosított, még ha irányítási szintenként eltérő színvonalon is. Tény az is, hogy egyre kevésbé találkozunk olyan múltat idéző, torz nézettel, hogy a szakszervezetek feladata csupán a határozatok végrehajtása volna. A gyakorlat azonban még nehézségeket mutat.

A mai gazdasági helyzet megkívánja a nagyobb segítséget a politikai intézményrendszertől. Ez a kényszer szülte igény kiköveteli a politikai rendszer továbbfejlesztését. A párt akarja és ösztönzi, hogy a politikai intézményrendszer megújuljon. Világos, hogy ma még nem tudjuk minden elemében megújítani az intézményrendszert, de látható, érezhető, hogy a törekvés megindult. Ez a folyamat a pártnál, a tömegszervezeteknél, az állami szervezeteknél is jó irányú.

Kell-e most – a megújulás útján járva – irányt változtatni? Véleményem szerint nem, hanem amit megkezdtünk, azt becsületesen, következetesen végig kell vinnünk. Mindenfajta kapkodás, következetlenség nagyon sokat árthat az ügynek. Tény, hogy a szakszervezetekben is megindult a mozgalom hozzáigazítása a mai helyzethez és követelményekhez. Látható, hogy sokkal jobban figyelünk a tagságra, a tagság érdekeinek erőteljesebb a képviselete, mint korábban; alakulnak, formálódnak kapcsolataink az állami, gazdasági szervekkel is. A tagság követelése, nyomása számunkra nemcsak kényszerítő körülmény, hanem lehetőség is, amit ki kell használni. Ehhez és hasonló törekvésekhez egyre nagyobb támogatást, segítséget kapunk a pártszervezetektől.

Az első, amit tenni kell: megkeresni azokat a fogódzókat, ahol a legjobban lehet hozzáigazítani a mai realitásokhoz, követelményekhez a pártot, a szakszervezeteket, a népfrontot, a különböző állami szerveket. Ezek a törekvések a közelmúlt különböző kongresszusain megfogalmazódtak. A pártkongresszus helyes feladatokat jelölt meg. A népfront és más kongresszusok egyik fontos mon-

danivalója az volt, hogy tessék megcsinálni mindazt, amit meg lehet csinálni. A szakszervezeti kongresszus különböző döntései a szakszervezeti élet hatáskörére, az alapszervezeti munka fejlesztésére, az érdekvédelem kiteljesedésére, a helyi önállóság javítására, a vállalati tanácsokkal való szorosabb kapcsolatra, a meglevő tapasztalatok feldolgozására vonatkozó tennivalókat jelölte meg.

A legnagyobb figyelmet és minden erőt a pártra kell fordítanunk. A párton van most a legnagyobb teher. Tisztázódott, hogy a párt nem vonulhat ki a gazdaságból, de fontos, hogy ne avatkozzék be úgy a gazdaságba, hogy elvegye a gazdasági vezetők kenyerét. A fő kérdés az, hogy mit csináljon a párt és hogyan dolgozzanak a pártszervezetek az új helyzetben? Bányákban, üzemekben, más munkahelyeken arról panaszkodnak a pártszervezetek, hogy ezt a „hogyant" – a ráolvasáson túl – nem tudták megtalálni. A pártszervezet segítsége, magyarázó szava és mozgósító ereje nélkül viszont nem tud megújulni a gazdaság.

A pártszervezeteknek komolyan kell venniük, hogy hazánkban kialakult a politikai mechanizmus rendszere, és ez – a szó legtisztább értelmében – a párt irányításával működik. A párt befolyását növeli, és céljai eléréséhez nyújt segítséget a szakszervezetek, a TIT, a népfront, a különböző egyesületek minden elért eredménye. Alapszervezeteink egy része ezt még nem tanulta meg. Pedig ez az elkövetkezendő években és már most is egyik megfogható dolog, amiben a pártszervezetek rögtön meg tudnák sokszorozni erejüket, ha túlemelkednének a helyenként még meglevő, múltból örökölt szűkkeblűségen.

Az 1945–48-as időszakban a pártmunka egyik alapeleme volt, hogy pártszerűen kellett dolgozniuk a kommunistáknak és a kommunisták útján önállóan és felelősséggel a különböző egyesületeknek, szervezeteknek, mozgalmaknak. Ez a gondolkodás, ez a gyakorlat megkopott, pedig ezen a területen óriási tartalékaink vannak. Ha helyére tudjuk tenni a gondolatokat és a szűkkeblűség helyett egy szélesebb, igazi pártmunkát, politikai tömegmunkát tudunk kibontakoztatni, akkor a társadalom politikai rendszere megújításához jelentősen járulunk hozzá.

Az önállósággal kapcsolatban a következő lépés – és ebben is a pártnak kell példát mutatnia –, hogy nemcsak megadják a megfelelő önállóságot, hanem az egyes szervezetekben dolgozó kommunistáknak meg kell harcolniuk az önállóságért. Magunknak is meg kell küzdeni például a Minisztertanács és a SZOT csatáiban. Minden ülés konkrét témái csaták abban is, hogy a kormány a maga nézőpontjából, a szakszervezet – a szervezett dolgozók érdekeit képviselve – egy másik nézőpontból hogyan tud megegyezni. Most akadhat valaki, aki azt mondja, hogy kis eredménynek számított

az, hogy az első negyedévben lényeges áremelés nem történt. Amikor leültünk az asztalhoz, és elkezdtünk arról beszélni, hogy a mai nehéz helyzetben mit lehet tenni, legelőször felmerült, hogy a „bérstopnak" nevezett intézkedést ne is vezessük be, keressünk más megoldást. Viták, érvek során megállapodtunk, hogy sajnos, ez látszik a legcélszerűbbnek. Fogcsikorgatva mentünk bele, de az „árstop" feltételével. Ennyit lehetett elérni.

Kapcsolataink szilárd elvi alapokon nyugszanak. A szakszervezetek elismerik, igénylik a párt irányító, vezető szerepét. Részt vesznek a politika kidolgozásában, készek a párt politikájának megvalósítására a maguk területén. A Magyar Szocialista Munkáspárt harminc évvel ezelőtt felismerte, hogy a szocialista társadalom fejlődése, a párt vezető szerepének érvényesülése erős, jól működő szakszervezeteket kíván. A párt számára a legnagyobb tömegszervezet, amely a dolgozók egészével, valamennyi rétegével kapcsolatban áll és képes jól összekötni a pártot velük.

A transzmissziós szerep '50-es években kialakult téves gyakorlata sok hibának volt az okozója. Ekkor a szakszervezetek „egy irányba" dolgoztak, a párt által hozott döntéseket, megjelölt feladatokat, célokat közvetítették, hirdették a tömegek között. Mai valóságunk a helyes gyakorlatot hozta. Kétirányúvá vált a feladat: a szakszervezetek a dolgozók véleményét, javaslatait, elvárásait is közvetítik a párt és más szervek számára.

A szakszervezeteknek a pártot a tömegekkel kétirányúan összekötő szerepe mind a társadalom tagjainak, mind pedig vezető erejének nélkülözhetetlen; olyan funkció, amelyet más szervezet nem képes ellátni. Ebben a fejlődés ellenére még számos kihasználatlan érték és megszüntetendő zavar van. Helyenként a pártszervek beleszólása a jogok gyakorlásába korlátozza a szakszervezeti munka önállóságát. A párt szakszervezeti politikájának félreértése, a párt irányító munkájának – gyakran dogmatikus vagy bürokratikus – leegyszerűsítése gátolja a mozgalmi tevékenységet.

A szakszervezetek elfogadják a párt irányítását és a politika keretein belül önállóan, felelősen kívánnak dolgozni. Igényeket is támasztanak a párt munkájának, munkamódszerének javítása iránt. A gyámkodás, a helyenként meglevő beavatkozás – amely főleg alapszervezeteinkben fordul elő – helyett igénylik a segítséget, kérik saját vezetési, döntési kötelezettségük elismerését. Arra kérik a különböző pártszerveket, hogy ne előre döntsenek el kérdéseket. Legyenek következetesek a döntés-előkészítésben: előbb ismerjék meg a különböző szervezetek véleményét, és azok ismeretében szülessenek a határozatok.

A tömegkapcsolatoknak elengedhetetlen része a szakszervezeti munka nyilvánosabbá tétele és a demokratikus fórumok fejlődése.

Ezt gátolják azok a nézetek, vélemények, amelyek szerint a tömegek még nem eléggé felkészültek a közéletben való részvételre.

A párt és a szakszervezet viszonyának, de a szakszervezetek belső életének is lényeges kérdése, hogy kinek tartozik felelősséggel munkájáért egy-egy szakszervezeti vezető. A választóinak vagy a felettes szakszervezeti szervnek, illetve a pártszervezetnek? A felelősség egyértelmű: a tagságot képviselik, ők választották, nekik felelnek munkájukért. A párttag tisztségviselők természetesen a párt előtt is felelnek a párthatározatok teljesítéséért.

A szakszervezetek akkor fejthetnek ki érdemi hatást a társadalomban, ha más eszközökkel és más rétegek körében a KISZ, a MTESZ, a Kereskedelmi Kamara, a Vöröskereszt vagy a Hazafias Népfront is ugyanazon célokért dolgozik. Az általános célok létező azonossága jó feltételeket teremt az együttműködéshez.

A korábbi időszak partnerkapcsolatai formájukban különböző megállapodásokon, kötelezettségvállalásokon, egyes döntésekben való jelenléten alapultak. A ma feladatai azt kívánják, hogy ezeket a formalizált együttműködéseket, az ezekben lefektetett segítőkészséget váltsuk még jobban át egy szemléleti egységre, a konkrét feladatokban megnyilvánuló együttműködésre.

A különböző rétegszervezetek a társadalom különböző csoportjainak érdekképviseletét is igyekeznek ellátni. A szakszervezeti mozgalomnak ebben az évszázadosnál is nagyobb hagyományai, tapasztalatai és jelentős jogai vannak. Ezekre támaszkodva, jó együttműködéssel még érdemibbé válhatna a közös és elkülönült érdekvédelmi munka.

A szakszervezetek fontos szerepet töltenek be a szocialista demokrácia kiteljesedésében. Demokratikus hagyományainkat felhasználják az érdekek képviseletének és védelmének javítására. A szocialista demokráciát a szakszervezetek olyan erőnek tekintik, amely képes a társadalomra nehezedő terheket, az életünket keserítő bürokráciát feloldani, az embert a közösség iránti felelősségre ösztönözni és képes pozitív érvényesüléshez segíteni a haladó egyéni és közösségi törekvéseket, szándékokat.

A demokratizálódási folyamatokban a szakszervezetek a jogokkal való felelős élésre neveléssel és felkészítéssel, a közösség iránti felelősség erősítésével és saját mozgalmi gyakorlatuk tökéletesítésével vesznek részt. A lenini önigazgató társadalom felé haladás iskoláinak szerepét igyekeznek betölteni egyrészt a tömegek körében, másrészt a más szervek, szervezetek iránti igénytámasztásban. A szakszervezetek csakis akkor láthatnak el feladatokat a demokratizmus erősítésében, ha a velük partner szervezetek működését is áthatja ez a szándék, és gazdagodik demokratikus arculatuk a dön-

téseikben, a végrehajtás szervezésében, az ellenőrzésben, az értékelésben és az ösztönzésben.

A politikai intézményrendszer hatékonyabbá tétele szükségessé teszi, hogy a társadalom érdek- és véleménytagoltsága érzékelhetőbben jelenjen meg az intézményrendszer funkcionálása során. Ez jelentős feladatokat ró a szakszervezetekre. A hatalom gyakorlásában akkor tudnak intenzívebben részt venni, ha jól ismerik és képviselik tagságuk véleményét, ha szocialista elkötelezettségük szellemében önálló elképzelésekkel, javaslatokkal járulnak hozzá a felmerülő kérdések megválaszolásához és megoldásához. Belső tevékenységükben is erősíteniük kell a különböző érdekek felszínre hozásának, ütköztetésének és kompromisszumteremtésének a gyakorlatát.

Ma a szakszervezetek figyelme – megtartva a korábbi pozíciókat – elsősorban az egyének és kisebb rétegek sajátos helyzetére irányul, ezek megismerésével, érdekeik feltárásával, képviseletével igyekeznek átfogni a dolgozók egészét. A részérdekek megbízható ismerete jobb alapot ad a mai, nehezebb helyzetben szükséges differenciálásra, az érdekvédelemben, képviseletben és kielégítésben a fontossági sorrendet felelős meghatározására.

A szakszervezetek ösztönzik alapszervezeteiket, területi szerveiket, hogy ne várjanak mindenben központi döntést. A maguk erejéből a leggyorsabban tárják fel a kielégítésre váró igényeket. Ha kell, társadalmi, önkéntes, helyi erők mozgósításával is biztosítsák a megoldáshoz szükséges feltételeket. A politikai intézményrendszer hatékonyságának javítása nem lehet csak a központi szervek feladata. Konkrét intézkedéseket kíván helyileg is, mégpedig olyanokat, amelyeknek csak az irányát, a jellegét lehet „fentről" meghatározni, de mélységét, konkrét formáit a helyi viszonyoknak megfelelően, önállóan kell kidolgozni.

A tendenciák azt mutatják, hogy a szakszervezeti alapszervezetek önállósodási folyamata a gyakorlat során olyan helyzetbe hozza a szakszervezeti tisztségviselőket és testületeket, amelyet egyre inkább a dolgozók bizalma határoz meg. Ez megerősíti azt, hogy a helyi érdekegyeztetésben a szakszervezet csak akkor tudja megőrizni pozícióit, befolyását, ha egyértelmű politikai alapállásból a választók érdekeit képviseli.

A Központi Bizottság az 1983. évi állásfoglalásban felhívta a szakszervezetek figyelmét arra, hogy tárják fel jobban az egyes társadalmi rétegek, szakmák, foglalkozási ágak eltérő, sajátos érdekeit. A munkahelyi demokrácia gyakorlásában továbbra is lássák el a dolgozó kollektívák képviseletét. A tapasztalatok szerint a szakszervezetek demokratikus keretei megfelelő feltételeket biztosítanak a munkahelyi demokrácia érvényesüléséhez.

A gazdasági reform jelentősen megváltoztatta a munkahelyek belső struktúráját és a munkahelyeken belül működő gazdasági és társadalmi szervezetek egymáshoz való viszonyát. Az új vállalatirányítási rendszer fejlődésével a munkahelyeken belül új viszonyok alakultak ki. Ezek a viszonyok hatással vannak – illetve kellene, hogy hatással legyenek minél előbb – az irányító szervek tevékenységére is.

Megtettük a munkahelyi, vállalati, üzemi önállóság fejlődését szolgáló lépéseinket. Ma még sokkal többet beszélünk róla, mint az a valóságban akár gazdaságilag, akár politikailag érvényesül. De vizsgáljuk meg, hogy az önállóság miben érvényesül jobban: a gazdaságban vagy a politikában? Azt kell mondanom, hogy a gazdaságban már jobban érvényesül. Ha tovább akarunk lépni a politikai intézményrendszer fejlesztésében, akkor az egyik kulcsfeladat, hogy adjuk meg a politikai és társadalmi szervezeteknek is az önállóságot a vállalatoknál, az intézményekben, a szervezetekben.

A jelenlegi időszakban az esetek döntő részében a kérdések a helyszínen dőlnek el, az adott kereteken belül, a vállalat adottságainak megfelelően. Nem tudtuk még eléggé hozzáigazítani irányító szervezeteinket ahhoz, hogy munkahelyi szervezeteink erősebbek, önállóbbak legyenek, terheket vegyenek le a központi irányításról, és a dolgozók érdekében önállóan, felelősen és hatékonyan működjenek. Nem szervezeti kérdés az, hogy megadjuk-e az önállóságot és a segítséget a helyi szervezeteinknek, hanem politikai életünk továbbfejlesztésének egyik fontos kulcskérdése.

A szakszervezetek mindig hangoztatták – és a gyakorlatban érvényesült –, hogy tevékenységük elsődleges színhelyei az üzemek és a munkahelyek. Ha a munkahely gazdasági szervezete önálló, akkor nagyobb fokú önállóság szükséges az ott dolgozó politikai, társadalmi szervezetek számára is. A kérdés, hogy felkészültek-e erre a szakszervezetek és partnerei; valamint az, hogy miként lehetne felkészültségüket és felkészítésüket javítani?

Ma még ki-ki keresi a maga helyét, néha keresztezik is egymást, hiszen sok kérdésben kialakulatlan az együttműködés. A szakszervezetek az új vállalatirányító szervek létrehozásában nagy munkát vállaltak. Szándékosan nem került sor minden lépés szabályozására. Az élet által igényelt, bevált feladatokra, módszerekre akarjuk építeni a részkérdések rendezését. A közös és önálló feladatok elvégzésének többségére jó formák születtek a gyakorlatban. Ezekre építve sor kerülhet a döntési hatáskörök rendezésére, valamint a vállalaton belül működő szervezetek együttműködéseinek további pontosítására. A SZOT erre megfelelő kezdeményezéseket tett. A kormánnyal együtt megjelölte azon témák körét, amelyekben sürgős döntések kellenek, illetve, amelyeket tovább kell vizsgálni,

majd egy későbbi időpontban dönteni. Mindezzel a kormánynak és a szakszervezeteknek is az a célja, hogy a vállalatokon belül zavartalanabbá váljék a munka. Ezeket nem szabad egyszerűen jogi, irányítási, szervezeti kérdéseknek felfogni. Az irányítási rendszer lehet bármilyen, de a gazdasági törvények és törvényszerűségek, valamint a gazdálkodás olyan összetevői, mint az ösztönzés, a szervezettség stb., valamint a gazdasági életben perdöntő emberi tényezők az irányítási formától függetlenül léteznek.

Igény, hogy a szakszervezeti mozgalom belső életében is erősödjék a demokratizmus, mozgalmibb munkastílus alakuljon ki. A szakszervezeti mozgalom belső demokratizmusának erősödése kihat a társadalomra. Ma még gondokkal küszködik a mozgalom. A szakszervezeti testületeknek nagyobb figyelmet kell fordítaniuk arra, hogy döntéseiket vállalják, a testületek tagjai készek legyenek a közvélemény előtt, a tagság előtt megvédeni azokat.

Fontos elvi-politikai döntések gyakran azért nem hozzák meg a kívánt eredményt, mert nem fordítunk kellő figyelmet az érvényesülésükhöz szükséges gyakorlati módszerek kimunkálására és stílusváltoztatására. Csak a végrehajtási problémák jelentkezésekor, megkésve kezdünk velük foglalkozni. Jól érzékelteti ezt a helyzetet az a bizonytalanság, amely a vállalatirányítás új formáinak bevezetésével a pártszervezet és a szakszervezet gazdaságban végzett munkájának módja körül kialakult.

Jelen van a szakszervezeti életben is a formalizmus, a bürokratizmus, a túlbiztosítás. Ez lassítja, élettelenné teszi a munkát, hivatalnoki magatartást, gondolkodást terjeszt. A jövő útja ettől teljesen eltér. Az emberi ügyek épp olyan sokfélék, mint maga az ember, nem intézhetők általában, csak konkrétan. Mind kevesebb, keretjellegű központi határozatra van szükség a jövőben. Az alapszervezetek testületei, tisztségviselői, aktivistái pedig az állásfoglalások, irányelvek szellemében önállóan dolgozzanak.

A hatalom sáncain belül, a politikai intézményrendszer elemeként végzett munka nagy lehetőségeket és felelősséget is jelent. Ez a helyzet nemcsak korábban nem ismert lehetőségeket, de korábban nem ismert veszélyeket is rejt magában. Egyebek között az elkényelmesedés veszélyét.

A legnagyobb feladat a szakszervezetek számára saját tevékenységük javítása. Önállóbbá válnak az alapszervezetek, ez pedig módosítja az irányító szervek munkáját is.

A belső élet változásának egyik központi kérdése, hogy valamennyi döntést meg kell beszélni a tagsággal. A szakszervezeti tagoknak kötelességük meg joguk is, hogy az őket érintő kérdésekben véleményt mondjanak, részt vegyenek a határozatok meghozatalában. Nem szabad, hogy a vezető testületek alapvető kérdések-

ben állást foglaljanak a tagság véleményének ismerete nélkül. Erre megfelelő szervezeti feltételek vannak. A mozgalom képes naponta eljutni a tagsághoz a bizalmiak útján. A szakszervezeti tagsággal együtt hozott döntés más felelősséget támaszt a tagságban a döntés végrehajtása során. A tisztségviselőket és a dolgozókat fel kell készíteni arra, hogy érdemi részesei legyenek a döntéseknek. Rendszeres tájékoztatásukat a szakszervezetek tevékenységéről, politikai felkészítésüket, általános informáltságukat javítani szükséges.

A nyíltság és nyilvánosság erősítése az egész politikai intézményrendszer korszerűsítésének, a hatékonyságnak és a demokratizmusnak is fontos tényezője. Tudatában vagyunk annak, hogy ez a szakszervezeti munkában sem kielégítő. Vonatkozik ez mind belső életünkre, mind az állami, a gazdasági, munkahelyi vezetőkkel folytatott együttműködésünkre.

A politikai intézményrendszer jó irányú változásai egyaránt kedvező hatással vannak a szocialista rendszer minden elemének tevékenységére, a társadalom politikai kultúrájára. Javulnak a tömegeknek a közéletbe történő bekapcsolódási lehetőségei, és ez is újabb erőket szabadít fel a társadalom arculatának szocialista irányú formálására.

PÁL JÓZSEF

A szövetkezeti mozgalom új vonásai napjainkban

A jelentős gazdasági, társadalmi feladatokat ellátó szövetkezetek[1] politikai intézményrendszerünk szerves és tartós elemei. Társadalmunkban betöltött szerepüket az MSZMP – a párt forradalmi újjászületésétől kezdődően érvényesülő – szövetkezetpolitikája határozza meg, amiben „a szocialista hatalom alappillére, a munkás-paraszt szövetség van megfogalmazva. A párt általános és szövetkezetpolitikájának mindig szoros volt a kapcsolata és kölcsönösen hatottak egymásra".[2]

Az állami szervek és a szövetkezetek viszonya az alapvető kérdésekben rendezett. Intézményrendszerünk keretében helyüket az Alkotmány, a szövetkezetekről szóló törvény, valamint az egyes ágazatok működését szabályozó törvényerejű rendeletek – a mezőgazdasági szövetkezeteknél külön törvény – tartósan meghatározzák.

[1] Mintegy 4700 szövetkezet a nemzeti jövedelem 1/4 részét állítja elő. Az aktív keresők több mint 1/4-e – 1,2 millió fő – a szövetkezetekben dolgozik. 4,5 millió szövetkezeti taggal számolhatunk, jelentős részük több szövetkezetnek is tagja. A szövetkezetek és társulásaik a mezőgazdasági termelésből 69, a kiskereskedelmi forgalomból 36%-kal részesednek. Az ipari termelésük aránya – mindhárom szövetkezeti ágazat idevágó tevékenységét együtt számítva – mintegy 17%. A lakossági szolgáltatások 50%-át végzik. Takarékszövetkezetek kezelik a lakossági betétállomány 14%-át, közel 1 millió ember él a 269 000 szövetkezeti lakásban.

A szövetkezetekkel rokon elvek alapján önkéntesen létrehozott, saját önkormányzat alapján működő kisszervezetek száma megközelíti a 40 000-et. (Kisszövetkezetek, szakcsoportok, társasházak, munkaközösségek, szerződéses üzemeltetés, átalányelszámolásos részleg, polgárjogi társaság.) Hatszáz iskolai szövetkezetnek 50 000 tagja van.

A szövetkezetek társadalmi jellege önkormányzatukból következik, tevékenységüket tagjai határozzák meg és irányítják. Ennek ellátása a közéleti szerep politikai rangját is megadja. Figyelemre méltó súlyú a szövetkezeti kulturális-szociális és sporttevékenység is.

[2] Szövetkezetpolitikai kérdések '86. *Havasi Ferenc:* Előszó. Kossuth Könyvkiadó 1986.

A szövetkezetek működésében gazdasági célok és a társadalmi irányítás tényezői dialektikus összefüggésben hatnak. Bármelyik elhanyagolása a szövetkezet gyengülésére, az intézményrendszerben betöltött súlya csökkenésére vezet. Ha e tényezők összhangja tartósan megbomlik, a szövetkezet jellegét veszélyeztető konfliktusok keletkeznek. A szövetkezés közel másfél évszázados története[3] nemzetközi szinten azt mutatja, hogy e konfliktusok feloldhatók, a szövetkezeti mozgalom képes a megújulásra. Ezt tanúsítják a magyar szövetkezeti mozgalom történelmi tapasztalatai is.[4] Az elmúlt évek során keletkezett ellentmondások kiküszöbölésével, a szövetkezeti mozgalom megújításával foglalkoztak az 1986 őszén megtartott szövetkezeti kongresszusok is.

A kongresszusokon, az ötéves beszámolási időszakon túlmenően, a gazdaságirányítás reformja bevezetése óta eltelt időszak főbb tanulságait is számításba vették azzal az igénnyel, hogy a szövetkezetek a reformfolyamat további erőteljes kibontakozásának alanyai és elősegítői legyenek. A szövetkezeteink életét meghatározó politikai elvek alapvetően a „forradalmi reformkorban" alakultak ki. A szövetkezeti tulajdon a társadalmi tulajdon más formáival egyenrangú és azonos védelemben részesül. A szövetkezetek önálló vállalati gazdálkodást folytatnak. Tevékenységi körükkel kapcsolatos döntéseiket – a jogszabályok és a gazdasági szabályozók keretében – önállóan, önkormányzati hatáskörükben hozzák. Saját elhatározásukból alakítják ki és működtetik érdekképviseleti szerveiket: a területi szövetségeket és az országos tanácsokat.

A demokratikus centralizmus, a pártélet legfontosabb szervezeti alapelve e körben nem érvényesül.[5] A szövetkezetek, a területi szövetségek, továbbá az országos tanácsok között nincs hierarchikus alá-, fölérendeltségi viszony. A szövetkezetek a reform által biztosított szerepkörben megerősödve hozzájárultak az ország gazdasági-társadalmi fejlődéséhez. Szervezeti, érdekeltségi megoldásaik számottevő része a népgazdaság többi szektorában is érvényesíthető módszernek bizonyult.

Az elmúlt években – nem utolsósorban nemzetközi körülmények kihívására – erőteljes átalakulások következtek be a népgazdaság szervezeti rendszerében, s ezek a politikai intézményrendszer értelemszerű módosítását is maguk után vonták. A szövetkezetek számára is elsőrendű feladattá vált tevékenységük hatékonyságának

[3] Az első valódi szövetkezet 1844-ben, Rochdale-ben alakult.

[4] Vita a szövetkezetek elméleti kérdéseiről. SZÖVOSZ-kiadás, 1968. (A Társadalmi Szemle 1968. évi számaiban megjelent vitacikkek gyűjteménye.) Erdei Ferenc vitaindító és vitazáró cikkei.

[5] *Zsarnóczai Sándor:* A szövetkezetek gazdálkodásának külső feltételrendszere. Szövetkezés, 1986. 2. sz. 15–16. old.

növelése, szervezetük továbbfejlesztése. A törekvések döntő része – főként a hetvenes években – az erőforrások összpontosítására, a szövetkezeti méretek megnövelésére irányult. Hatásukra erőteljes, egyes területeken látványos gazdasági fejlődés következett be. Mindez azonban jelentős belső összeütközésekkel is járt. Hatásukra számos területen lazult a tagok és a szövetkezetek kapcsolata, csökkent az anyagi és a személyes érdekeltségük, s ez végső soron fékezte a további gazdasági haladást.

A politikai és a gazdasági irányítás, valamint a szövetkezeti mozgalom szervei felismerték e veszélyeket, különféle intézkedésekkel igyekeztek a keletkezett konfliktusokat kiküszöbölni. Az ország politikai, gazdasági, társadalmi életének egészében érvényesülő célkitűzéseknek megfelelően decentralizációs célzattal törekedtek a korábbi centralizációs folyamat kedvezőtlen hatásainak ellensúlyozására. A szövetkezeti mozgalomban ennek hatására nyertek polgárjogot a különféle kisvállalkozások, új szövetkezeti formák, s gazdagodott a tagok személyes és anyagi közreműködésének lehetősége. Ezzel egyidejűleg fejlődtek a szövetkezetek területi, országos és nemzetközi együttműködését – köztük az export szervezését – elősegítő integrációs formák. Különféle intézkedések segítették a szövetkezetek szervezeti felépítésének, az érdekképviseletek működésének és a szövetkezeti rendszert a politikai intézményrendszerhez kötő kapcsolatoknak a továbbfejlesztését is.

Az új megoldások formálódásához hozzájárult a nemzetközi szövetkezeti tapasztalatok ismerete is. A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége 1980-ban, az SZNSZ XXVII., Moszkvában megtartott kongresszusán értékelte a szövetkezeti mozgalom fejlődésének világtendenciáit és felvázolta a 2000-ig várható változások főbb vonásait. Javaslatokat tett az állam és a szövetkezetek viszonyának rendezésére, a szövetkezetek és a tagok kapcsolatai fejlesztésére, új szövetkezeti formák kibontakoztatására. Ajánlja, hogy azoknak a szövetkezeti formáknak adjanak prioritást, amelyek a termelők (különösen az élelmiszert termelők) és a fogyasztók közötti „szakadék" áthidalására vállalkoznak. Szorgalmazza a munkásszövetkezetek létrehozását (addig a megállapításig is elmegy, hogy ez utóbbiak „új ipari forradalomhoz vezethetnek"). Új hangsúlyt kell kapnia a fogyasztási szövetkezetek működésének is: lépjenek fel a pazarlás, a szemfényvesztő reklámozás ellen, a jó minőségű áru elterjesztői, a fogyasztók védelmezői legyenek. Végül – az urbanizáció világszerte hódító folyamatára utalva – a szolgáltatások széles skáláját egyetlen „vegyes" szervezetben nyújtó városi szövetkezeti közösségek kialakítását hirdeti meg.[6]

[6] *A. F. Laidlaw:* A szövetkezetek 2000-ben. Szövetkezeti Kutató Intézet kiadása, 1985. 114. old.

A szocialista országok keretében, különösen a Szovjetunióban, a kibontakozó gazdasági-termelési reformtörekvések ugyancsak sürgetik a szövetkezés egyes elméleti kérdéseinek tisztázását, a szövetkezeti forma szélesebb körű elterjedését.[7]

A hazai és a nemzetközi tapasztalatok alapján – a szövetkezeti kutatómunkát is hasznosítva – szövetkezetpolitikai elveink az elmúlt években számos új vonással gazdagodtak. Nyilvánvalóvá vált, hogy a szövetkezetek hosszú távon részesei a fejlett szocialista társadalom intézményrendszerének, vele összhangban álló állandó fejlődésre képesek, sőt annak egészére egészséges ösztönző hatást is gyakorolhatnak. A szövetkezés nem tekinthető lezártnak: új feladatokra új szövetkezeti típusok bontakozhatnak ki; a meglevők új területekre is kiterjeszthetik tevékenységüket. Alkalmas szervezetek arra, hogy tagjaik második gazdaságát integrálják. E tekintetben más gazdasági szervezeteknek is mintául szolgálhatnak. Az intézményrendszer különböző szerveivel a gazdasági-társadalmi partnerséget tükröző együttműködést is kialakíthatnak. Az új felismeréseket azonban még nem sikerült kellően a gyakorlatba átültetni. A többi között erre is felhívta a figyelmet az MSZMP XIII. kongresszusa. Az elmúlt évi szövetkezeti kongresszusoknak ezért azt a feladatot kellett megoldaniuk – a megújulás jelszavával –, hogy ezek alkalmazásának gyorsított ütemét és módszerét meghatározzák.

GAZDASÁGI PROBLÉMÁK A KONGRESSZUSOKON

A kongresszusok mindenekelőtt a szövetkezetek árutermelő-szolgáltató képességének helyzetét vizsgálták meg a népgazdaság egészének szemszögéből. Általános volt a megállapítás, hogy teljesítményük az országos szintet eléri, néhány területen meg is haladja. Az ipari szövetkezetek 1981–1985 közötti fejlődési dinamikája például kétszerese volt az ipar egész fejlődésének. Ugyanez idő alatt az állami gazdaságok szektorában 6,8, a termelőszövetkezeti közös gazdaságokban 13,6%-kal nőtt a termelés. Kedvezőbben alakult a szövetkezetek termelési szerkezete, s a jórészt önerőből végrehajtott állóeszköz-fejlesztés. Jogosan hívták azonban fel a figyelmet fogyatékosságaikra is: nem kielégítő a piacképes áruk termelése,

[7] „... A szövetkezeti ... tulajdonforma még korántsem merítette ki összes lehetőségeit a szocialista termelésben, az emberek igényeinek kielégítésében ... Az effajta szervezeteket széles körben kell terjeszteni a termékek termelésében és feldolgozásában, a lakásépítésben, a zöldség- és gyümölcstermesztésben, a szolgáltatási szférában és kereskedelemben." Az SZKP XXVII. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1986. 147. old.

megtorpant a háztáji és kisegítő gazdaságok fejlődése, akadozó a termékek felvásárlása, nem mindenben kielégítő a hatékonyságuk.

A kongresszusi viták, a párt és a kormány nevében felszólalók nagy hangsúllyal húzták alá a műszaki-technológiai fejlesztés, a termékszerkezet átalakítása, a hatékony, rugalmas vállalkozási struktúrák bevezetése szövetkezeti tennivalóit. Vizsgálták a tőke- és a munkaerőmozgás szabályozására, a fejlesztéshez rendelkezésre álló állami eszközök elosztására, továbbá az elvonásokra irányuló intézkedések hatását. A szövetkezeti gazdaságok korszerűsítésére vonatkozó igényekkel a szövetkezetek egyetértettek. Rámutattak, számos kezdeményezésük igazolja, hogy a műszaki-technikai haladás hívei. Elhangzott azonban, hogy a szabályozórendszer gyakran „túlbecsülte" teherbíró képességüket. A szabályozók gyakori változása miatt kiszámíthatatlanná vált a gazdálkodás feltételrendszere. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek közel 40%-a – egyéb tényezők közrehatása miatt is – nem vagy alig képes biztosítani az egyszerű újratermelés feltételeit. Gépállományuk elöregedett, tömeges lecserélése nem kerülhető meg. Különösen a gazdaságilag elmaradt térségekben vált számos tsz helyzete aggasztóvá.

A szövetkezetek nem igényeltek sajátos, megkülönböztető kedvezményt, ilyenben – a közfelfogással ellentétben – nem is részesülnek. Javasolták, hogy a „támogatásnak" nevezett egyes akciókat fokozatosan általánosan ható – megfelelő érdekeltséget, versenyhelyzetet teremtő – gazdasági szabályozókkal kapcsolják a piaci mechanizmusok hatókörébe. Általános igény jelentkezett a versenysemlegesség elvének érvényre juttatására: a szektorok, szervezetek, vállalatok eltérő kezelésének megszüntetésére.

A gazdasági kérdések vitája során aligha lehetett szabadulni attól a gondolattól, hogy célszerű volna egy-egy népgazdasági ágazatot – illetve annak is fontosabb területeit – az érintett állami vállalatok, szövetkezetek és a hozzájuk kapcsolódó szervek közös tanácskozásain áttekinteni. Ilyen tanácskozásoknak azonban ma még nincs fóruma. A különböző „szektorszinteken" jelentkező kérdések összegezését – jó néhány áttétellel – a politikai intézményrendszer különböző szervei végzik el.

A közös fórumok hasznosak lehetnek, a szövetkezeti kongresszusok helyébe azonban még az általános gazdasági kérdések vitáit illetően sem léphetnek. Az állami vállalatok és a szövetkezetek gazdálkodására ható tényezőket nem lehet „egybemosni". Számos gazdasági területen – a kisközségek fogyasztási, értékesítési, szolgáltatási igényeinek kielégítése; a háztáji és kisegítő gazdaságok integrálása; a lakossági szolgáltatások jelentős része – a szövetkezeti összefogásnak nincs alternatívája. A gazdasági feladatok megoldásában alkalmazott szervezeti, érdekeltségi megoldások is szo-

rosan kötődnek a tulajdon szövetkezeti formájához, az önigazgatás szövetkezeti módszereihez. A nehéz feltételek között elért viszonylagos szövetkezeti sikereknek – s a tervezett fellendülésnek is – ez az alapja. A kongresszusok ezért a gazdasági tennivalókkal együtt vizsgálták, milyen a tagsági kötelék ereje, hogyan lehet ezeket továbbfejleszteni. Az ipari szövetkezetek kongresszusi jelmondata ezt a következőkben foglalta össze: „Fejlett demokratikus önkormányzatot, hatékony, korszerű, versenyképes gazdálkodást!"

A SZÖVETKEZETI ALAPELVEK TOVÁBBFEJLESZTÉSE

A kongresszusok közvetlenül-közvetve napirendjükre tűzték a szövetkezeti alapelvek továbbfejlesztésének kérdéseit. Közel száz évig a rochdale-i szövetkezet „alaptörvénye" szellemében általánosan megfogalmazott elveket tekintették világszerte mércének.[8] A társadalmi, gazdasági haladás azonban hosszú távon nem viselhet el statikus szabályokat, a szövetkezeti intézmény alapelveit is rendszeresen az általános fejlődés tendenciáihoz kell igazítani. A felülvizsgálatot az SZNSZ – amelynek a magyar szövetkezeti mozgalom az 1895-ös alapítás óta tagja – először 1937-ben, majd máig ható érvénnyel 1966-ban végezte el.[9] A legutóbbi módosítás mindenekelőtt a mozgalom alapkérdésére válaszolt. A szövetkezetek eredendően *helyi* feladatok ellátására alakult demokratikus szervezetek, alapvetően ebben különböznek a tőkét koncentráló, s azt a legkedvezőbb (hazai vagy akár külföldi) piacon befektető részvénytársaságoktól. Az elmúlt évtizedek jelenségei azonban parancsoló szükségszerűséggel követelték meg a szövetkezetektől is, hogy lépjenek ki a helyi szférából. Erre tekintettel fogalmazták meg a nagy dimenziójú szövetkezetek belső szervezetére vonatkozó szabályokat. Nagy hangsúllyal iktatták az alapelvek közé a regionális, az országos és a nemzetközi együttműködés követelményét. Ezek a két évtizede ható elvek még korántsem valósultak meg, helyes alkalmazásuk számos kérdése a kongresszusokon is felszínre került.

Összhangban voltak a kongresszusi viták – sőt számos, ezeket megelőző intézkedés is – a szövetkezeti alapelveket érintő újabb nemzetközi törekvésekkel. Az SZNSZ – XXVII. kongresszusán – felhívta a figyelmet arra, hogy a modern társadalomban nincs „abszolút" szabadság gazdasági ügyekben, a népgazdaság pénzügyi

[8] *Nyers Rezső:* Szövetkezeti mozgalom a mai Magyarországon. Mezőgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1982. 19–23. old.

[9] Szövetkezetpolitikánk a mezőgazdaságban. Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa, 1986. 40. old.

irányításáért az állam a felelős. E szinttől azonban a szövetkezeteknek önállóknak és önirányítottnak kell lenniük. Vitatta a „korlátozott tőkekamat" ma még érvényben levő, bár a gyakorlatban (hazánkban is a célrészjegyek kamatozásánál) meghaladott elvét. Hangsúlyozta, hogy a jövő a különböző méretű szövetkezetek gazdag variációit fogja életre hívni, különös hangsúllyal az egy-egy körzetre kiterjedő többcélú szövetkezetekre. Az SZNSZ következtetése a következőkkel zárul: „A szövetkezés elveit (a jövőben) inkább alapvető tantételek formájában kell megfogalmazni, mintsem működési szabályokként."[10]

A magyar szövetkezetek most lezajlott kongresszusain is – körülményeink alapul vételével – e következtetésekkel összhangban álló javaslatok születtek. Szocialista szövetkezeti elveink közül új megközelítést nyert a „fokozatosság elve". A szövetkezet „magasabbrendűségének" vizsgálata során a szocialista tulajdon formáját együtt kell számbavenni működése hatékonyságával.[11] A helyes mérlegelés objektív következménye lehet például valamely mezőgazdasági termelőszövetkezet szakszövetkezetté történő átalakulása.

Először képviseltették magukat a kongresszusokon a „kisszövetkezetek", amelyek száma – rugalmasságuk, a közvetlen demokrácia elveit érvényesítő működési szabályaik, kedvező érdekeltségi rendszerük következtében – alig két év alatt elérte az ezret. A vitákban jelentős szerepet kapott az az igény, hogy a kibontakozó új szövetkezeti formák működési elveit hangolják össze a régebben működő – egyes kongresszusokon „hagyományosnak" nevezett – szövetkezetekével. A régebben működő szövetkezetek e tapasztalatokra is alapozva igényelték, hogy

– a tagok személyes és anyagi közreműködése, valamint érdekeltségük legyen közvetlenebb. Kisebb tagcsoportjaik (önelszámoló egységek, kiscsoportos vállalkozások, átalányelszámolásos rendszerek), a szövetkezet keretében, a „kisszövetkezetek"-éhez hasonló módon működhessenek. A belső működési szabályokat a tagok közvetlenebbül határozhassák meg;

– hosszabb időszakra szóljanak gazdasági szabályozóik; az elvonások után fennmaradó eredmény felhasználásáról a szövetkezet a maga szabályai szerint döntsön.

A kongresszusok azonban hangot adtak a területi, országos szintű közös összefogás fejlesztésének is. Megerősítették a közös vállalkozások korábbi formáinak (termelési rendszerek, társulások, vállalatok) továbbfejlesztését. Új szervezeti megoldásként fogadták el

[10] *A. F. Laidlaw:* A szövetkezetek 2000-ben. 114. old.

[11] A mezőgazdasági szövetkezetek V. kongresszusa. Agroinform, 1986. 88. old.

a kereskedőházak, a szövetkezeti bankok – sőt szövetkezeti biztosító intézet – létrehozását. Elméleti szempontból is újítás, hogy a társulások „szövetkezetek szövetkezete"-ként (amelyben minden társult szövetkezet azonos szavazati joggal rendelkezik) való kizárólagos felfogása helyett a tőkeérdekeltséget erőteljesebben kifejező részvénytársasági formában való működést is célravezető megoldásnak tartották.

A TELEPÜLÉSPOLITIKA HATÁSA A SZÖVETKEZETI MOZGALOMRA

A településhálózat alapvető intézményeit az 1970-es években mélyrehatóan érintő átszervezés (körzeti pártszervezetek kialakítása, a „társközségi tanácsi rendszer" létrehozása, az iskolák körzetesítése) gyakorlatilag együtt haladt a falun működő szövetkezetek nagyarányú összeolvadásával. 1969–1985 között a mezőgazdasági, a fogyasztási és a takarékszövetkezetek száma 1990-nel csökkent, mintegy 1500 községből (a települések közel 50%-a) költöztek városokba, nagyközségekbe a szövetkezeti irodák. A különböző intézmények – önmagukban sem mindig indokolható – átszervezésének a kisközségekre (2006 település) egyértelműen kedvezőtlen komplex hatását az átszervezések irányítói előzetesen nem vették kellően számításba. A kistelepüléseken lakók életviszonyai romlottak. A népességmegtartó képesség erősítése jelszavával néhány év múlva megindult rekonstrukciók (elöljáróságok életre keltése, anyagi eszközök átengedése a helyi fejlesztési lehetőségek megoldására, alsóosztályú iskolák visszaállítása, a szövetkezetek helyi szerveinek kialakítása) ugyancsak ritkán összehangoltak, holott eredményre csak az érdekelt szervek társadalmi összefogása esetén számíthatunk. A szövetkezetek különösen érzékelik – mert tagságuk és tevékenységi körük jelentős része bennük összpontosul – e települések kedvezőtlen helyzetét. Hamarosan nyilvánvaló lett, hogy gazdasági-társadalmi életük regenerálásában is kulcsszerepük van. A 80-as évek elejétől kezdődően ezért egyre tudatosabban törekedtek arra, hogy a centralizáció kedvezőtlen hatásait különféle – lényegében decentralizációs jellegű – intézkedésekkel ellensúlyozzák.

A helyi ügyek intézésére a fogyasztási szövetkezetek évek óta anyagi eszközökkel is rendelkező községi intézőbizottságok létrehozását szorgalmazzák. Országos kampányt szerveztek a boltok, vendéglátó helyek rendbe hozására (három év alatt 1100 kisközség üzleteit hozták rendbe). A több községet magába foglaló szövetkezetek alapvető ügyeit – egy-egy községre kiterjedő – részközgyűlések keretében döntötték el (ezek határozatai összesítésével). Ha-

sonló megoldások – pl. önelszámoló üzemegységek, munkahelyi közösségek, bizottságok létrehozása – jellemzőek a mezőgazdasági szövetkezetekre is.

Számos helyen vita folyt arról, hogy az egyesült szövetkezet gazdasági megfontolások alapján, többségi döntéssel, a körzetébe tartozó kistelepülések alapvető szolgáltatási igényeinek kielégítését megtagadhatja-e. Ilyen többségi, tehát demokratikusnak látszó döntés bármely kistelepülést – s analóg módon minden kis szervezetet – súlyos helyzetbe hozhat. Kezdeményezték ezért, hogy ilyen esetekben az érintett tagok élhessenek (kisebbségi) jogorvoslattal, lehetetlenülés esetén akár kollektív kiválási joggal is. A kiválások gazdasági megrázkódtatással járnak, ezért csak végső esetben jöhetnek számításba, az érdekek helyreállításának fő útja a decentralizációt magával vonó szövetkezeti megoldás lehet. A közös szövetkezeti kereten belül a helyi szerveknek olyan hatáskört kell biztosítani, amely a tagok számára az önkormányzat gyakorlásában való személyes és anyagi részvételt lehetővé teszi, a helyi ügyek intézését pedig a helyi vezetés kezébe adja. E területen azonban a szabályozórendszer számos eleme is felülvizsgálatra szorul.[12]

A kistelepüléseken a lakosság rendszeres foglalkoztatásában különösen nagy lehetőséget nyújt a háztáji és kisegítő gazdaságok szövetkezeti integrációja, valamint a különféle melléküzemágak létesítése. Kedvező jelenség, hogy az elmúlt években a helyi vezetőséggel rendelkező termelő-értékesítő szakcsoportok száma és taglétszáma jelentős mértékben nőtt. Igénylik azonban önállóságuk továbbfejlesztését (termelőeszközöket közösen szerezhessenek be, önelszámoló rendszerük, a tagok felelőssége közelíthessen a jogi személyiséggel felruházott szervezetekéhez). Törekvés van arra, hogy bátrabban rendelkezésükre bocsáthassák a ki nem használt nagyüzemi gazdasági épületeket, legelőket. Foglalkozhassanak a családi vállalkozások különböző formáinak szervezésével is. Az „anyaszövetkezetek" a kistermelést elősegítő szolgáltató bázist is rendelkezésükre bocsáthatják. Kívánatosnak tartják a termelés-értékesítés „kistermelői termelési rendszerének" kimunkálását. Javasolják e célokra önálló kisszövetkezetek vagy akár szakszövetkezetek létrehozásának lehetővé tételét is.

A településpolitika meggyorsította új városok létrejöttét, számuk az elmúlt öt évben 125-re nőtt, hatásuk, a szövetkezeti mozgalom differenciálódására, új szövetkezeti formák kialakulására is jelentős. A kongresszusokon szóvá tették, hogy indokolt a sajátos városi

[12] *Szlameniczky István:* Szövetkezeti kongresszusokra készülve. Társadalmi Szemle, 1986. 10. sz.

helyzetnek megfelelő szövetkezeti működési módszerek kidolgozása.

Az áfész-ek tevékenysége a városokban nagymértékben kiszélesedett. Míg az 1960-as évek közepéig a városokban nem működhettek, ma már minden városban jelen vannak, 133 áfész (47%) székhelye pedig városban van. Az elmúlt időszakban hálózatfejlesztésük jelentős részét (a 100 áfész-áruház túlnyomó részét) városokban valósították meg. Taglétszámuk növekedése azonban ezzel nincs arányban, az áfész-tagok többsége ma is falvakban (közel fele kisközségekben, tanyákon) él. A városi fogyasztási szövetkezés anyagi feltételei kialakulásától elmaradt a szövetkezetmozgalmi tevékenység. Budapesten például 6 szövetkezeti áruház és mintegy 1100 szövetkezeti áruda mellett a tagok száma mindössze 54 000. A fővárosban különösen nagy szerepet betöltő Skála áruházaknak és üzleteknek nincs közvetlen tagsági háttere. A múltban nagy hagyományokkal rendelkező városi fogyasztási szövetkezés[13] szövetkezetmozgalmi módszereinek kibontakozása a következő években társadalompolitikai szempontból is sok előnnyel járhat.

A városokban az eltelt időszakban nagymértékben megnőtt az ipari, valamint a lakásszövetkezetek száma, s megkezdődött a takarékszövetkezetek elterjedése is. A kibontakozó decentralizációs törekvések közül leglátványosabbnak a főként városokban megjelenő, s mindenekelőtt ipari tevékenység folytatására vállalkozó kisszövetkezetek létrehozása bizonyult. Tapasztalataik arra mutatnak, hogy ez a forma további jelentős fejlődés előtt áll, előrevivő „átjárást" biztosíthat a csoportos magánvállalkozás (gmk, pjt) és a hagyományos szövetkezeti formák között. Jelentős tényezői lehetnek az ipari struktúra átrendeződésének is. Gazdasági, társadalompolitikai szempontból egyaránt indokolt ezért támogatásuk.

A lakásszövetkezetek mintegy 80%-a is városokban működik. Tagjaik szövetkezeti kapcsolata – különösen az úgynevezett „tanácsi értékesítésű szövetkezeti lakások" esetében – rendkívül laza volt, s csak idővel, a házkezelés és -karbantartás szövetkezeti megoldásának kibontakozásával indult fejlődésnek. Szorosabb a kötődésük a lakásépítő szövetkezetekhez és az ezekből alakult lakásfenntartó szövetkezetekhez. A politikai intézményrendszer helyi szervei még nem ismerték fel kiemelkedő társadalmi-gazdasági jelentőségüket. Ritkaságszámba megy, ha tudatosan foglalkoznak velük és számítanak – az adott településen – lehetőségeik sokolda-

[13] Budapesten 1904-ben alakult meg a kiterjedt hálózattal rendelkező áfosz munkás fogyasztási szövetkezet, amelyet 1941-ben – baloldali törekvései miatt – betiltottak.

lú kibontakoztatására. A lakásszövetkezetekre alapozva kezdődött meg hazánkban is a városi „komplex" (a tevékenységi körök sokféleségét magába tömörítő) szövetkezeti forma kutatása.

A NEMZEDÉKVÁLTÁS HATÁSA A SZÖVETKEZETEKRE

A „hagyományos" (tehát 25-40 éve alakult) szövetkezetek (áfészek, ipari szövetkezetek, tsz-ek) létrehozói ma már idős emberek. A ma felnőtt korba lépők e szövetkezeteket munkahelyi lehetőségként, illetve szolgáltatási igények kielégítését szolgáló szervezetekként veszik számításba. A szövetkezeti tagsággal járó érdekeltségük nem olyan nyilvánvaló, mint az alapítóké volt. Belépési szándékukat befolyásolja, hogy az állami vállalatok is sokat átvettek azokból a megoldásokból, amelyek korábban csak a szövetkezetekre voltak jellemzőek (érdekeltség, vezetési módszerek). Nehezen viselik el a munkakörrel járó bizonytalanságot, gyakori ezért, hogy a termelő típusú szövetkezeteken „alkalmazott minőségben" kívánnak tevékenykedni. Erre a szakszervezeti jogok növekedése politikai ösztönzést ad. (Gyakorta erősebb a tag beleszólása a vezetésbe szakszervezeti tagként, mint szövetkezeti tagsága alapján.)

Kedvezőbb a helyzet olyan esetekben, amikor a kívánt célt legelőnyösebben új szövetkezet létrehozása, illetve a „hagyományos" szövetkezet új létesítményének megvalósítása útján lehet elérni. (Lakásépítés, ipari szolgáltató tevékenység szervezése, egy-egy hiányzó kereskedelmi egység létrehozása.) E megoldások „hátteréből" azonban észrevehetően hiányoznak a szövetkezeti ismeretek, s a tudatos szervező-szolgáltató tevékenységet folytató szövetkezeti irodák.

A kongresszusok e kérdés kapcsán erőteljesen felhívták a figyelmet a személyi-anyagi közreműködés tagsági viszonnyal összekötött ösztönző elemeinek fejlesztésére. (Folyamatos, perspektívát nyújtó munkalehetőség, háztáji föld kijelölése új tagoknak; a tagsági viszonyhoz kapcsolt szerződéses termelési-értékesítési lehetőségek, az eredményérdekeltség elterjesztése; önköltséges szolgáltatások, jóléti kedvezmények, a letelepedést elősegítő lakás, a településen nyújtható kedvező életkörülmények.)

Fejlesztésre szorul a szövetkezeti tagok anyagi kötődését szolgáló részjegyek, célrészjegyek, kötvények jegyzése is. Az áfész-ekben ez viszonylag jól rendezett (kamatozása, öröklése stb. megoldott). Lehetőségként jelent meg – a termelésfejlesztési hozzájárulás mellett – a tsz-ekben. A kölcsönt igénylőknek legalább 100 Ft részjegy váltása kötelező a takarékszövetkezetekben (ez azonban nem annyira érdekeltségi, mint inkább adminisztratív előírás). Az ipari

szövetkezeti tag egyhavi átlagbérét fizeti be részjegyként (s ez nem is kamatozik). Nem alkalmazzák a részjegyet a lakásszövetkezetek, továbbá a különféle egyszerűbb szövetkezetek. Általános vélemény, hogy a részjegyeket (s a hozzá hasonló formákat) fokozatosan az eredményérdekeltséget érzékelhetően előmozdító eszközként szükséges továbbfejleszteni.

A szövetkezeti munkahelyhez való kötődést elősegítő számos további módszer is kibontakoztatásra vár. (Például a szociális támogatások helyi megoldásai – az általános szociálpolitikai intézkedéseken túlmenően; kulturális lehetőségek fejlesztése.) E területen különösen hátráltatnak egyes olyan szociálpolitikai szabályok, amelyek a mezőgazdasági szövetkezeteket az állami vállalatok dolgozóitól ma még megkülönböztetik. Javaslatok hangzottak el olyan alap létesítésére is, amelynek segítségével a tsz-tagoknak a közös vagyon létrehozásában való részvételét elismerhetik. Ez utóbbi különös hangsúllyal érintheti a teljes jogú tagnak minősülő nyugdíjasokat, akiknek száma a tsz-ekben már meghaladja az aktív tagokét.

Felhívták a figyelmet arra is, hogy nemcsak a szövetkezetek oldaláról szükségesek intézkedések. A szövetkezeti összefogásnak mint állampolgári jognak, lehetőségnek az oktatási intézményekben való megismertetése is fontos feladat. Az iskolai szövetkezetek megjelenése – a fiataloknak ezekben szerzett szövetkezeti gyakorlata – e téren is jelentős szerepet tölthet be.

A SZÖVETKEZETI ÉRDEKKÉPVISELETEK

A szövetkezetek intézményrendszerükbe való beépülését, a feladataik ellátásához szükséges társadalmi-gazdasági háttér megteremtését, cselekvési egységük kialakítását hatásosan szolgálják a szövetkezetek országos (OKISZ, Szövosz, TOT), valamint területi érdekképviseleti szervei.

A reform bevezetéséig a fogyasztási-, és az ipari szövetkezetek szervei a tervutasításos rendszer fontos irányító láncszemét képezték. (A mezőgazdasági szövetkezetek érdekképviseleti szervei 1967-ben már a reform követelményeit visszatükröző módon alakultak ki.) A reform bevezetésével járó nagyarányú változás ellenére is közel két évtizedig megmaradt az érdekképviseleti szervek néhány, lényegében a korábbi tervutasításos rendszer időszakából származó hatósági hatásköre. Különböző tanulmányokban újra meg újra napirendre kerül az érdekképviseleti szerveknek a – korábban már rendezettnek vélt – „transzmissziós" jellegű felfogása is. E szerint e szervek fő tevékenysége intézményrendszerünkben továbbra is az, hogy a központi (népgazdasági) akaratot közvetít-

sék („hajtsák") az „alsóbb" szervekhez, s találják meg az eszközöket a kellően nem „parirozó" szervezetek megrendszabályozására. Az érdekképviseleti szervek – e felfogás szerint – a központi akarat érvényesítése eszközeként használhatták fel a rájuk bízott – a szövetkezeti vezetők helyzetét alapvetően érintő – személy- és munkaügyi, továbbá ellenőrzési hatáskörüket. A párt- és az állami középirányító szervek egy része (hallgatólagosan) helyeselte ezt a gyakorlatot, nemegyszer ez lépett – helytelenül – a párt irányító szerepének elvszerű alkalmazása helyébe.

A vázolt törekvések, a politikai szándékkal és a valós gazdasági érdekekkel egyaránt ellentétben, a régi mechanizmus néhány elvét konzerválták, illetve egyes esetekben felélesztették. A hetvenes évek végén jelentkező gazdasági recesszió hatását kiküszöbölni törekvő – az érdekképviseleti szervek közreműködésével megvalósított – központi intézkedések némelyike igazolni látszott e törekvéseket. A szövetkezeti gazdasági alapok egy részének zárolása, a szövetkezeti eredményfelhasználás megszigorítására irányuló rendszabályok, a termelés szubjektív döntésekkel („elvárásokkal") való befolyásolása abban találta meg önigazolását, hogy a nehéz helyzetben levő ország érdeke parancsolóan a centralizmus növekedését követeli meg – még ha a reform által helytelennek ítélt módszerek alkalmazásával is. Az elmúlt években azonban felismerést nyert – s ezt a párt XIII. kongresszusa is aláhúzta –, hogy ezek az intézkedések a népgazdasági gondokat is csak ideig-óráig enyhítették, a gazdaságok stabilizálását azonban aláásták. Világossá vált: a valóságos megoldás csak a helyi adottságokat messzemenően kihasználó önálló szövetkezeti gazdálkodás továbbfejlesztése lehet.

A szövetségek ezért nem tölthetnek be felülről lefelé irányuló transzmissziós szerepet, nem válhatnak azonban olyan transzmisszióvá sem, amely egyedüli feladatát abban látja, hogy a szövetkezetektől a kormányzati szervekhez közvetítse az igényeket. A különféle követelményeket a reális lehetőségekkel egyeztető, az érintett szervekkel „partneri" kapcsolatban álló, kompromisszumok kötésére alkalmas, a gazdasági döntések szervezeti feltételeinek megteremtését elősegítő olyan szerveknek kell lenniük, amelyek a szövetkezetekkel kölcsönös függésben, egymást segítve végzik munkájukat. A kongresszusok döntést hoztak minden – az érdekképviseleti tevékenységtől idegen – igazgatási és gazdaságirányítási hatáskör feladatára, még ha ezek egy részének gyakorlása a szövetkezetek számára átmenetileg előnyösnek is bizonyulhatott. (A jövőben a tanácsok veszik át például egyes keretgazdálkodásba vont cikkek szövetkezetek közötti elosztását – az érdekképviseleti szervek ellenőrzése mellett.) Rendező elvként fomálódott ki az is, hogy a szövetkezetek részére szükséges szolgáltatásokat is lehetőleg az

érdekképviseleti szervek apparátusától elkülönített olyan szervezet nyújtsa – önköltség felszámítása mellett –, amely a szövetkezetek gazdálkodásával versenyt nem támaszt. Az érdekképviseleti szervek megkezdték annak az információs rendszernek a hatékonyabbá tételét is, amely világosabbá teszi a szövetkezetek részére, hogy milyen erőfeszítéseket tettek igényeik érvényesítésére. Indokolják az általuk kötött kompromisszumokat, s javaslatokat dolgoznak ki arra, milyen módon mérsékelhetik a szövetkezetekre kedvezőtlen – de adott esetben el nem kerülhető – döntések hatását. A mezőgazdasági tsz-ek szövetségei a szövetkezeti tagok kollektív és személyes érdekei védelmében egyaránt eljárnak.

Növekvő szerepet játszanak a szövetségek azoknak a szervezeti feltételeknek a megteremtésében, amelyek a szövetkezetek számára feladataik jobb ellátását, eredményes működésük elősegítését szolgálják. Fellépnek a szövetkezetekkel kapcsolatban álló – gyakorta monopolhelyzetű – vállalatok egyenlőtlen feltételű szerződéskötései kísérleteivel szemben. Amíg korábban az ehhez szükséges szolgáltatásokat saját ügyintézőik útján igyekeztek megoldani, az utóbbi években előtérbe lépett a szövetségeknek a különféle regionális és országos szövetkezeti vállalkozások létrehozását céltudatosan kezdeményező szerepe. A létrehozott szervezetek változatosságára utalnak a következők:

A mezőgazdasági szövetkezetek munkáját közel 500 regionális társulás és 60 országos vállalat, illetve országos hálózattal rendelkező termelési rendszer segíti. Létrejött a mezőgazdasági tsz-ek országos pénzintézete. Az ipari szövetkezetek 18 közös vállalatot, 53 leányvállalatot és 5 országos vállalatot hoztak létre, 1985 vége óta működik a bankjuk, létrejött a kereskedőházuk is. A fogyasztási szövetkezetek Skála-áruházai láncába 200 szövetkezet tartozik, emellett 26 regionális és 12 országos vállalat működik. 1985-ben kereskedőházuk, 1986-ban bankjuk is alakult.

Szövetkezeti mozgalmunkra jellemző, hogy egy-egy településen számos, különböző típusú szövetkezet működik, tevékenységük sincs szorosan elhatárolva, tagságuk jelentős része is közös. Objektív szükségszerűségként következik ebből, hogy a társulások egy részét különböző típusú szövetkezetek közösen hozták létre, s közöttük a napi feladatok megoldásában is szoros gazdasági és társadalmi együttműködés alakult ki. Feladataik ésszerű elhatárolása, eszközeik alkalmi egyesítése, közös fellépésük nagymértékben befolyásolja az érintett település társadalmi-gazdasági fejlődését, az életkörülmények alakulását. A politikai állásfoglalások ajánlják, a kongresszusok pedig feladatként szabták meg ezért a szövetkezetek – s az állami vállalatok – közötti együttműködés továbbfejlesztésének szorgalmazását.

Az országos érdekképviseleti szervek fontos szerepet töltenek be a szövetkezeti mozgalom nemzetközi kapcsolatrendszerének működtetésében. Tagjai az SZNSZ-nek.[14] Kétoldalú kapcsolatot tartanak fenn mintegy 50 ország szövetkezeti szerveivel. A kongresszusok az együttműködés erősítését mindenekelőtt gazdasági téren, az exportban, nemzetközi közös vállalatok létrehozásában, árucsere szervezésében és az idegenforgalom fejlesztésében tűzték ki célul.

A három szövetkezeti ágazat országos és területi érdekképviseleti szerveit is szoros együttműködésre kérték fel a párt szövetkezetpolitikája gyakorlati megvalósításában. Az együttműködésnek a három országos tanács küldötteiből létrehozott Országos Szövetkezeti Tanácsban, valamint a megyékben (fővárosban) működő szövetkezeti koordinációs bizottságokban kialakult rendjét olyan értelemben célszerű továbbfejleszteni, hogy munkájukban az együttműködés tartalmi kérdései kerüljenek előtérbe, kapcsolataikat a „közvetlenség, a valós érdek képviselete és a kölcsönös felelősség jellemezze".[15]

A lezajlott szövetkezeti kongresszusokon nagy hangsúlyt kapott az az igény, hogy az érdekképviseleti munkát mindinkább a mozgalmi módszerek érvényesülése jellemezze, küszöböljék ki abból a bürokratikus elemeket, s még a látszatát is kerüljék az államigazgatási, hatósági jellegű fellépésnek, munkastílusnak. A kongresszusokon egységessé vált a szövetkezeti ágazatok országos érdekképviseleti szervei vezetési módja is. Mindhárom ágazat országos tanácsa aktív szövetkezeti elnököt választott elnökévé (ez korábban csak a TOT-ra volt jellemző), az apparátus irányítására pedig főtitkárt választottak. Megkezdődött ennek a vezetési módnak a területi szövetségekben való kialakítása is. (A Teszöv-ekben 1967 óta ez a jellemző.) A kongresszusok állást foglaltak abban is, hogy az érdekképviseletek tisztségviselői két ciklusban tölthetik be ugyanazt a tisztséget.

Hangsúlyt kapott az a törekvés is, hogy a különböző szövetkezeti típusokat magukba foglaló érdekképviseleti szervek szervezeti felépítése és munkastílusa feleljen meg a föderatív elveknek.[16] Az ily módon működő szervezetek segítsék elő a közös együttműködésből származó előnyök érvényesítését, de adják meg a szervezeti feltéte-

[14] Az SZNSZ 71 ország 499 millió 964 ezer tagot képviselő 740 656 szövetkezeti szervezetét foglalja magában (1985).

[15] Szövetkezetpolitikai kérdések '86. Kossuth Könyvkiadó 1986. 363. old.

[16] A fogyasztási szövetkezeti mozgalom érdekképviseleti szerveiben például három szövetkezeti típushoz tartozó szövetkezetek (áfész, takarék-, valamint lakásszövetkezetek) tömörültek. A kongresszuson határozatot fogadtak el a kistermelők szervezetei (főként szakcsoportok) külön bizottságának létrehozására is.

leket a sajátos kérdések szövetkezeti típusonkénti eldöntéséhez. A mezőgazdasági szövetkezetek szövetségei megkezdték egy-egy termelési ágazat szövetkezeti képviselőiből szakmai bizottságok szervezését is.

A vezetés módjában bekövetkezett változások nem formaiak. Azt célozzák, a mozgalom szervezeti felépítése fejezze ki a szövetkezetek meghatározóitól, a tagoktól való minél közvetlenebb függést, nyilvánvalóvá téve ezzel is, hogy a szövetkezet csak tagsági érdekből keletkezhet „s csak akkor maradhat fenn, ha a továbbiakban is kielégítő módon szolgálja a tagság érdekeit és igényeit.[17] A tagok irányítása alatt álló szövetkezetek, s az ezek választott képviselői által működtetett területi és országos érdekképviseleti szervek partneri együttműködése az intézményrendszer szerveivel: ezek a szövetkezeti szervezeti modell meghatározó elemei.

A szövetkezeti mozgalom a kongresszusok előkészítése, vitája, állásfoglalásai alapján jelentős bátorítást kapott megújulást szolgáló törekvései megvalósításához. Ezekből mindazok, amelyek megvalósítása önkormányzatunk körébe tartozik, fokozatosan éreztetik a hatásukat. Az állásfoglalások állami határozatokat igénylő kérdéseit az országos érdekképviseleti szervek a kongresszust követően a kormány elé terjesztették, s partnerszervezeteiknél is kezdeményezték ezek megvalósításának előkészítését. Javaslatot tettek a szövetkezeti jogszabályok továbbfejlesztésére is.

A kongresszusokon számosan új szövetkezeti törvény létrehozását is indítványozták. A vitákban világossá vált azonban, hogy erre csak akkor kerülhet sor, ha a termelési, műszaki, szervezeti fejlődés követelményei – a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztéséhez kapcsolódóan távlatilag meghatározhatók. A jelen feladata – mindenekelőtt a meglevő jogi szabályozás keretében – már áttekinthető, időszerű kérdések megoldása. A kongresszusok ennek megfelelően csak kisebb jogszabály-módosításokra tettek javaslatot, a kérdések jelentős részének rendezését a szövetkezetek belső szabályai keretébe utalták. Javasolták ugyanakkor – előreláthatóan a következő évtizedekben megvalósíthatóan – a szövetkezetek jogi szabályozásának átfogó újrarendezését, s az ezzel összefüggő előkészítő munkák megkezdését.

[17] *Dr. Petrik Ferenc:* A szövetkezeti jogszabályok korszerűsítésének elvei. Szövetkezeti Ipar, 1986. 5. sz. 37. old.

ÁDÁM ANTAL

Az egyesületek, szövetségek szerepének növekedése politikai rendszerünkben

1. AZ EGYESÜLETEK ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI

Hazánkban az egyesületek a nyilvántartott tagsággal rendelkező, önkéntesen létrehozott öntevékeny társadalmi szervezeti alakzatok egyik nagy csoportját alkotják. Jogi helyzetük és szerepük lényegesen eltér az elsődlegesen politikai funkcióit gyakorló társadalmi szervezetekétől. Az egyesületek megalakulásának, szervezetének és működésének alapvető elemeit jogszabályok határozzák meg. Szabályszerűen megalakultnak csak akkor minősül az egyesület, ha a felügyeletre hivatott állami szerv nyilvántartásba vette. Az egyesület működését a felügyelő szerv figyelemmel kíséri abból a szempontból, hogy megfelel-e a jogszabályoknak, az alapszabálynak, sőt az állami felügyelet az egyesület belső gazdálkodására is kiterjed. Az állampolgárok társadalmi tevékenységének rendkívül széles méreteit lehetővé tevő és igénylő szocialista fejlődéssel párhuzamosan az egyéb társadalmi szervezetek, szervek és mozgalmak szerepének növekedése mellett az egyesületek tevékenysége is egyre bővül és sokszínűbbé válik. Az egyesületek hasznos működésével a társadalmi élet legkülönbözőbb területein találkozunk. Munkájuk különösen az utóbbi években erőteljesen megélénkült. Napjainkban egyre több új egyesület alapításának lehetünk tanúi.

Az egyesületek szaporodásának, az egyesületi élet élénkülésének hátterében több körülményt jelölhetünk meg. A kiváltó, az előmozdító okok közül a következőket emelem ki.

a) A magyar társadalom rendkívül sokrétű tagozódása, az eltérések megnyilvánulásainak erősödése, a különbözőségek tudatosulása. A szerveződési, az öntevékenységi, a vállalkozási készség fokozódása. Széles körben egyidejűleg erősödik a társadalom gazdasági, kulturális haladásáért, a közéleti demokratizmus mélyítéséért, az ország nemzetközi tekintélyéért, a jelenlegi és a következő generációk sorsáért viselt felelősségérzet, aggodalom és tenniakarás, valamint a szűkebb csoportérdekek és törekvések, továbbá az indivi-

duális ambíciók szervezett keretek közötti érvényesítésének igénylése.

b) A valamilyen szempontból együvé tartozás, a tudatos és szervezett kapcsolódás előnyeinek, illetve szükségességének felismerése.

c) A társadalmi, politikai demokratizmus bővülése. Annak ténye, hogy a politikai vezető erők és a közhatalom állami szervei lehetővé teszik, sőt egyre nagyobb mértékben igénylik, hogy a kisebb-nagyobb szervezeti közösségek a szocializmus alapérdekeit nem sértő szervezeti életet élhessenek, alapszabályi céljaik szolgálatában szervezett aktivitást fejthessenek ki és véleményt nyilvánítsanak a társadalmi élet tevékenységi körükhöz kapcsolódó problémáiról.

Az egyesületek a társulásnak, a bizonyos kritériumoknak megfelelő közösséghez tartozásnak, a közösségi tudat és magatartás alakításának, a közösen kialakított célkitűzések együttes megvalósításának, a kölcsönös támogatásnak és együttmunkálkodásnak kitűnően bevált szervezeti keretei. Az egyesület rendeltetése elsődlegesen nem a politikai akaratképzés alakítása, nem az államhatalom gyakorlásának befolyásolása és ellenőrzése. Az egyesületekben az állampolgárok általában sajátos egyéni hajlamaik, képességeik és ambícióik alapján tömörülnek azzal a céllal, hogy egyéni képességeiket, képzettségüket kollektív összefogással eredményesebben gyümölcsöztethessék, törekvéseiket, kedvteléseiket a szervezett keretek előnyeit felhasználva biztosabban válthassák valóra.

Az egyesületek mint meghatározott közösségi célokat követő társulások egyben sajátos érdekcsoportosulások is. Természetes, hogy érdekeik érvényesítését nem korlátozzák belső tevékenységükre, hanem érdekeik képviseletében és szolgálatában fellépnek a politikai rendeltetésű társadalmi szervezetekhez és az állami szervekhez fűződő kapcsolataik keretében is. A politikai döntéseket, az állami elhatározásokat saját szervezeti érdekeik szempontjából is értékelik. Véleményüket, reflexiójukat kifejezve hasznosan járulhatnak hozzá a szocialista bázisról induló közösségi érdekek, törekvések és nézetek nyilvános és kulturált áramlásához, ütközéséhez és egyeztetéséhez.

Az egyesületek is közreműködhetnek tehát az értékes társadalmi kompromisszumok, a tartalmas megegyezések, egyetértések kialakításában. Bár az egyesületek elsődlegesen nem politikai és nem is érdekvédelmi szervezetek, a politikai és társadalmi viszonyok jelenlegi fejlettségi szintjén számolnunk kell azzal, hogy az alapszabályban meghatározott céljaikhoz igazodva fellépnek egyes tagjaik, illetve a tagok összességének egyesületi érdekei védelmében és különböző módon formálják a közvéleményt, sőt közvetlenül vagy

közvetve befolyást gyakorolnak a politikai akaratképzésre, az állami döntésekre is. A vázoltak figyelembevételével már nem fogadhatjuk el azt a felfogást, amely az egyesületek politikamentességére törekedve kirekeszti ezeket a szervezett közösségeket a politikai rendszer összetevői közül.

Az egyéb társadalmi szervezeti formákhoz hasonlóan az egyesületek – a létrejöttükben és működésükben érvényesülő egyesülési jogon kívül is – számos jelentős állampolgári alapjog – így különösen a véleménynyilvánítási jog, ennek keretében a sajtószabadság, a közérdekű javaslattétel és kritika joga, a tudományos, művészeti alkotószabadság, az egészségvédelem joga stb. – megvalósításához és több állampolgári alapkötelezettség teljesítéséhez nyújtanak fórumot. Szabályozott szervezeti életük, belső működési formáik és kifelé ható tudományos, művészeti, kulturális, szociális, környezetvédelmi, értékmentő, sport stb. tevékenységük révén is színterei és formálói a közösségi önnevelésnek és a társadalmi demokratizmusnak. Természetes ezért, hogy az egyesületek és az egyesületi tagok számának további növekedése, az egyesületek fajtáinak szaporodása, az egyesületek célkitűzéseinek gazdagodása, az egyesületi öntevékenység elmélyülése számos előnnyel jár és ezért politikai, társadalmi, állami támogatást érdemel.

Az egyesületek is erősítik a társadalom szervezettségét, bővítik a társadalmi demokratizmus gyakorlatát. Kiterjesztik az önkéntes, tervszerű közösségi érdekű társadalmi aktivitás lehetőségeit. Szélesítik a hasznos, tartalmas és kellemes társas élet kereteit. Hozzájárulnak a szabadidő színvonalas és kellemes eltöltéséhez. Érzékelhetőbbé, markánsabbá teszik a társadalmi és az állami szféra határait. Mentesítik az államot, az állami szerveket attól, hogy az egyesület által szervezett, illetve végzett közösségi feladatokat költségvetési fedezet felhasználásával, közhatalmi, hatósági eszközökkel lássák el. Enyhítik az államszervezet túlméretezettségének, a közhatalmi tevékenység túlsúlyának veszélyét. Elősegítik a tagok egyéni képességeinek gyarapítását, fejlesztik szocializációs készségüket, közösségi tudatukat és magatartásukat. Előmozdítják a kölcsönös figyelmet, előzékenységet és támogatást, valamint az egyéb személyiségi erények és értékek (szorgalom, korrektség, igényesség, felelősség, helytállás stb.) fejlesztését, a kulturált társadalmi érintkezési formák alkalmazását.

Az alkotmány követelményeinek megfelelő egyesületek léte és működése tehát mind a tagok személyiségének fejlődése, mind pedig a közösség szolgálata, az ország gyarapodása, a társadalom haladása szempontjából hasznos. Az egyesületek hálózatának kiterjesztése, működésének élénkülése ezért szervesen kapcsolódik a magyar politikai rendszer továbbfejlesztését célzó törekvésekhez.

Ennek jegyében állapítja meg a Magyar Szocialista Munkáspárt XIII. kongresszusának határozata, hogy „a párt támogat minden közhasznú egyesületet, mozgalmat, mely szocialista alapon, törvényeinkkel összhangban tevékenykedik". A Hazafias Népfront VIII. kongresszusának állásfoglalása is megelégedéssel állapította meg „hogy mind több helyen jönnek létre a szocializmus céljain munkálkodó körök, egyesületek, társaságok, klubok, amelyek az állampolgárok öntevékenységének hiteles tanúsítói". A Hazafias Népfront ezért továbbra is „keresi azoknak a sajátos fórumoknak, egyesületeknek, kisebb és nagyobb közösségeknek a tevékenységi lehetőségét, amelyek alkalmasak az érdekek kifejezésére, s az állampolgári részvétel növelésére, a közélet különböző fórumain meglevő, illetve újonnan keletkező ellentétek feloldására".

2. AZ EGYESÜLETEK FAJTÁI

Egyesületi hálózatunk egyik kiemelkedő jellemzője a *sokféleség*. A követett célok, a taglétszám, a szervezeti tagozódás, az egyesületi vagyon nagysága, a kifejtett tevékenység közhasznúságának mértéke, az állami támogatás léte, hiánya, illetve mennyisége, az egyesület feletti felügyelet hatásköri hovatartozása stb. szempontjából rendkívül nagy eltérések észlelhetők az egyesületek között. Az említett különbségekből következik, hogy az egyesületek számos ismérve alapján csoportosíthatók. Az egyesületi tevékenység területi kiterjedtsége, az egyesület működési területe, az ahhoz igazodó szervezeti felépítés, valamint a szervezeti önállóság és kapcsolódás alapján ismerjük az országos és a helyi egyesületeket. A helyi egyesületek lehetnek községi, városi, város környéki, megyei és regionális illetékességűek. Az országos egyesületnek lehetnek helyi csoportjai. Ezek között ugyancsak működhetnek községi, városi, megyei, regionális stb. csoportok. Az azonos vagy hasonló célokat követő helyi, illetve az országos egyesületek szövetségbe tömörülhetnek. A szövetség jogi helyzete lényegében azonos a keretébe tartozó tagegyesületekével, tehát a szövetség is egyesületnek minősül. Rendeltetése természetesen elsősorban a tagegyesületek erőfeszítéseinek összehangolására, tevékenységének támogatására, érdekeik védelmére, bizonyos kérdésekben egységes képviseletére és ügyintézésére irányul. Az is előfordul, hogy szövetségnek nevezik az olyan egyesületet is, amelynek nincsenek tagegyesületei. Példaként említhetjük a Magyar Jogász Szövetséget.

Egyesületi hálózatunk összetevői jelentős mértékben különböznek a felszabadulás előtti egyesületek bizonyos csoportjaitól. Természetszerű, hogy a politikai, társadalmi és gazdasági viszonyok-

ban végbement forradalmi változások eredményeként megszűntek a megdöntött politikai rendszerhez kapcsolódó fasiszta, irredenta szervezetek, bajtársi szövetségek, feleslegessé váltak az 1932-ben mintegy félmillió taggal rendelkező betegsegélyező egyesületek. Nem működnek olyan jótékony egyesületek, mint a hajdani Országos Gyermekvédő Liga, a Szociális Misszió-Társulat stb.

A társadalmi fejlődéshez kapcsolódó szükséges változások mellett számos fennmaradásra és átformálódásra érdemes egyesület sorvadt el, illetve nem kevés új egyesület alapítása maradt el a személyi kultuszhoz kapcsolódó dogmatikus, szektás politikai gyakorlat következtében, továbbá a politikai hatalom és a politikai módszerek túlsúlya, az államszervezet és az állami eszközök túlméretezettsége miatt. Az egyesületek és az egyesületi tagok számának 1932., 1970. és 1982. évi nagyságrendjét érzékelteti a Központi Statisztikai Hivatal által összeállított és 1984-ben publikált alábbi táblázat.

Az egyesületek jellege	Az egyesületek száma			Az egyesületi tagok száma (1000 fő)		
	1932	1970	1982	1932	1970	1982
Tudományos	102	99	119	39,1	131,9	276,5
Művészeti, kulturális	1 827	14	90	267,0	6,4	41,5
Sport	1 331	4575	3013	195,4	1149,0	720,1
Vadász	—	734	740	11,7	21,9	30,7
Horgász	—	371	694	—	92,8	239,2
Biztosító és önsegélyező	1 389	9	12	790,8	322,7	329,1
Tűzoltó	—	2705	1481	70,8	93,8	57,1
Állattenyésztő, állatvédő	—	328	295	—	27,5	27,6
Egyéb	9 716	51	126	1623,4	325,2	528,7
Ebből:						
jótékony	836	—	—	160,4	—	—
társas körök érdekképv. és gazdasági	3 807	—	—	476,5	—	—
	2 351	—	—	604,3	—	—
Összesen	14 365	8886	6570	2998,2	2171,2	2304,5

A jelenleg működő egyesületek legnépesebb csoportját a sportegyesületek alkotják. Az egyesületeknek 46%-a ugyanis sportegyesület, az egyesületi tagok összlétszámának pedig 31%-a sportegyesületi tag. A sportegyesületek után nagyságrendben a tűzoltó-, a vadász- és horgászegyesületek következnek. Egyesületeink 64%-a a

felszabadulás után alakult. Ezen belül mintegy 30% az utóbbi 15 évben. A századforduló előtt alapított egyesületek aránya kb. 7%. A mintegy 400 000 tagot számláló, 1900 előtt alakult 440 egyesület közé tartozik pl. a Magyarhoni Földtani Társulat (1848), az Országos Erdészeti Egyesület (1866), a Magyar Történeti Társulat (1867), a Soproni Városszépítő Egyesület (1869), a Magyar Földrajzi Társaság (1872), a MÁV Alkalmazottak Első Biztosító- és Segélyegyesülete (1875), az Újpesti Dózsa Sport Club (1885), a Ferencvárosi Torna Club (1899), a Bolyai János Matematikai Társulat (1891), a Műegyetemi Atlétikai és Football Club (1897).

Ami az egyesület alapítását, az egyesületi alapszabályban meghatározható és ténylegesen követendő célját illeti, kiemelendő, hogy jogunk rendkívül rugalmasan határozza meg azt a rendeltetést, azokat a célokat, amelyek érdekében a polgárok gyakorolhatják egyesülési jogukat. Eszerint az egyesületalapítás, az egyesület működése, a polgárok „társadalmi, kulturális és egyéb tevékenységének fejlesztésére" irányulhat. Az egyesületi célkitűzés és tevékenység természetesen nem állhat szemben az ország szocialista társadalmi, gazdasági, állami rendjével és nem sértheti a jogszabályokat. Külön is megemlítjük, hogy kifejezetten gazdasági célra nem hozható létre egyesület. Ez a tilalom nem zárja ki — sőt mint szinte minden nem gazdálkodó szervezet tekintetében, az egyesület esetében is ajánlatos —, hogy ésszerű, takarékos, belső gazdálkodást folytasson. Az egyesület a felügyelő szerv hozzájárulásával vállalatot is alapíthat. Hazánk fejlődő áru-, pénz- és piaci viszonyai között mellőzhetetlen, hogy az elsődlegesen nem gazdálkodó szervezetek, tehát az állami intézetek, valamint a társadalmi szervezeti formák is alapvető funkciójuk szolgálatában a törvényes keretek között ésszerű, ötletes és eredményes belső gazdálkodást folytassanak, vállalkozásaikkal, szolgáltatásaikkal mind nagyobb mértékben teremtsék meg elsődleges rendeltetésük betöltésének, közérdekű aktivitásuk kifejtésének anyagi, tárgyi és pénzügyi feltételeit. Mindezt a jogi szabályozásnak, valamint a politikai és állami ösztönző, támogató munkának is elő kell segítenie.

Az egyesületek 1982-ben mintegy 3800 millió forinttal gazdálkodhattak. E jelentős összegű bevétel 10%-a tagsági díjakból, 37%-a különböző szervek és intézmények támogatásából, 12%-a a rendezvények bevételeiből és 41%-a egyéb forrásból származott. A bevételhez viszonyítva – de összegszerűen is – a támogatás mértéke az egyesületek típusait tekintve igen változó. Magas a támogatás mértéke a művészeti (74%), a tűzoltó- (64%) és a sportegyesületeknél (61%). Alacsony a vadászegyesületeknél és az egy százalékot sem éri el a biztosító-, illetve az állattenyésztő-egyesületeknél.

Az egyesületi célkitűzések hasonlósága és különbsége alapján a

hazánkban működő egyesületeknek a következő főbb csoportjait jelölhetjük meg.

1. A *tudományos egyesületek* főleg az egyesület elnevezésében megjelölt tudományágazat művelésének, a tudományos eredmények hasznosításának, a tudományos utánpótlás képzésének társadalmi előmozdítására, a hazai és nemzetközi tudományos együttműködés szervezésére törekszenek. Az 1982-ben működő 119 tudományos egyesület 277 ezer tagja a tudomány számos területét műveli. Több mint 60 tudományos egyesület tömörül a Magyar Orvostudományi Társaságok és Egyesületek Szövetségébe (MOTESZ). Meghaladja a 30-at a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége (MTESZ) tagegyesületeinek száma. Itt említjük meg, hogy ténylegesen betöltött kiemelkedő szerepe alapján a Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1983-ban az MTESZ-t *társadalmi szervezetnek* nyilvánította és állami felügyeletét a *Minisztertanácsra* bízta. E felügyelet keretében a kormány állapítja meg az MTESZ állami támogatásának kereteit, kezdeményezheti alapszabályának módosítását és felkérheti meghatározott állami feladatok ellátásában való közreműködésre. Az MTESZ Végrehajtó Bizottsága pedig felhatalmazást kapott arra, hogy gyakorolja a tagegyesületek feletti felügyeletet. A Szövetség státusbeli változása lehetővé teszi, hogy a társadalmi jellegű tudományos aktivitás rendkívül kiterjedt és fontos szelvénye irányában közvetlenebbül érvényesüljön a pártirányítás és az állami befolyásolás ösztönző, támogató szerepe, intenzívebbé váljék az együttműködés az egyéb társadalmi szervezetekkel, valamint a kulturális, az oktatási és a tömegközlési állami intézetekkel, fokozódjék a szövetség működésének belső demokratizmusa, szorosabb legyen az MTESZ helyi csoportjai, megyei szervezetei, valamint országos testületei és tisztségviselői közötti irányítási-felügyeleti kapcsolat. Több mint 20 tudományos egyesület működik, továbbá a Magyar Tudományos Akadémia, valamint a minisztériumok, országos hatáskörű szervek felügyelete alatt is.

2. A *művészeti egyesületek* (Számuk kb. 90. Közöttük pl. a Magyar Írók Szövetsége, a Magyar Képző- és Iparművészek Szövetsége, a Magyar Építőművészek Szövetsége, a Magyar Zeneművészek Szövetsége, a Magyar Fotóművészek Szövetsége, a Magyar Film- és Tv-művészek Szövetsége, a Magyar Táncművészek Szövetsége, a Magyar Színházművészek Szövetsége, a Népművészeti Egyesület stb.) célkitűzéseik tartalmához igazodva azért is sajátos csoportot alkotnak az egyesületi jellegű társulások között, mert e szövetségek exkluzív jellegűek. Az egyesületi tagság feltétlenül meghatározott művészi kvalifikáltság elérését és megtartását kívánja. A tagfelvételről szóló döntés az előírt feltételek meglétének körültekintő megállapítására alkalmas eljárásban születik meg. Az is megállapítha-

tó, hogy az országos egyesületként működő művészeti szövetségek erősen centralizáltak. Helyi csoportjaikként többnyire ún. tájegységi (regionális) szervezetek működnek és sajnos még csekély számban épültek ki a megyei, városi decentrumok. Az MSZMP KB mellett működő Művelődéspolitikai Munkaközösség 1984. szeptemberi állásfoglalása időszerűnek tartja, hogy egyértelmű meghatározást nyerjenek az Írószövetség és az egyéb művészeti szövetségek feladatai, intenzívebb és hathatósabb legyen munkájuk, fokozódjék a pártirányítás befolyása a szövetségek művészi elveket formáló munkásságára.

3. A *szakmai egyesületek* (pl. a Magyar Jogász Szövetség, a Magyar Közgazdasági Társaság, a Magyar Újságírók Országos Szövetsége, a Magyar Gyorsírók és Gépírók Országos Szövetsége, a Magyar Szakácsok és Cukrászok Szövetsége, a Magyar Fodrász és Kozmetikus Egyesület stb.) egyaránt szolgálják a szakterület elméleti és gyakorlati problémáinak megoldását, a gyakorlat alakítását, kiadványok megjelentetését, szakmai rendezvények, versenyek szervezését, szakmai eredmények társadalmi elismerését, a tagok képzését és nem utolsósorban bizonyos szakmai érdekvédelmet. Az azonos érdeklődésű tagok az egyesületen belül többnyire szakosztályi keretben fejtik ki társadalmi munkásságukat.

4. *Kulturális, ismeretterjesztő egyesületek.* Ebbe a csoportba sorolhatjuk a Magyar Bélyeggyűjtők Országos Szövetségét (MABEOSZ), a Magyar Eszperantó Szövetséget, a Magyar Pen Clubot, az egyházi ének- és zeneművészet társadalmi ápolását célzó Országos Magyar Cecília Társulatot, az egyetemekhez, főiskolákhoz, középiskolákhoz, más intézményekhez kapcsolódó baráti társaságokat stb. A MABEOSZ-on belül felnőtt, illetve ifjúsági bélyeggyűjtő körök működnek, amelyeknek tevékenységét a szövetség területi irodái fogják össze. A kulturális egyesületek között sajátos csoportot alkotnak a hazánkban élő külföldiek (görögök, lengyelek stb.) kulturális egyesületei. Kulturális egyesületként működik a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége is.

1985. január elsejéig ebbe a csoportba tartozó egyesületnek minősült az 1953-ban alakult Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT), amely az 1841-ben alapított Magyar Természettudományi Társulat és az 1901-ben létrejött Társadalomtudományi Társaság jogutódjának tekinti magát. Kiemelkedő össztársadalmi rendeltetése alapján a TIT megalakulása óta jelentős állami pénzügyi támogatás mellett költségvetési rendszerben fejti ki működését. A TIT olyan társadalmi szervezeti alakzat, amely az értelmiség legjobbjai, valamennyi tudományág szakemberei részére biztosít közérdekű cselekvési lehetőséget. Valamennyi társadalmi réteg és korosztály számára igyekszik ismeretszerzési lehetőséget és tudásanyagot

nyújtani. 1985-től a TIT társadalmi szervezetnek tekintendő és a kormányt az MTESZ irányában gyakorolt jogokkal azonos jogosítványok illetik meg a TIT-tel kapcsolatban is.

5. *A szociális egyesületek* (pl. a Hallássérültek Országos Szövetsége, a Vakok és Gyengénlátók Szövetsége, a Mozgáskorlátozottak Egyesületeinek Országos Szövetsége és a keretébe tartozó egyesületek, a biztosító és önsegélyező egyesületek) többnyire jelentős állami támogatással fejtik ki működésüket és kiemelkedő humanitárius célzatú képző, segélyező, támogató, érdekvédelmi tevékenységet végeznek tagjaik hátrányos adottságainak enyhítésére, társadalmi rehabilitációjuk megkönnyítésére, sajátos szükségleteik kielégítésére. A Hallássérültek Szövetsége, valamint a Vakok és Gyengénlátók Szövetsége jelentős tárgyi feltételekkel rendelkező területi szervezetek működésére támaszkodik. Határozott törekvéseik ellenére sem sikerült még e szövetségeknek kellő mértékben kiépíteniük a városi, nagyközségi csoportjaikat. Ennek következtében nem teljes mértékű az érintett hátrányos adottságú személyek egyesületi szervezettsége sem.

6. *A védelmi és sportegyesületek* közé soroljuk az önkéntes községi tűzoltó-egyesületeket; a Magyar Testnevelési és Sportszövetséget és a keretébe tartozó sportegyesületeket. Tekintélyes a számuk és értékes hagyományokkal rendelkeznek, de napjainkban nagy színvonalbeli eltérésekkel működnek a községi tűzoltó-egyesületek.

7. Szerepük és jogi helyzetük alapján külön csoportként kell kezelnünk a Magyar Vadászok Országos Szövetségét (MAVOSZ) és a keretébe tartozó vadásztársaságokat, valamint a Magyar Országos Horgászszövetséget (MOHOSZ) és tagegyesületeit. A vadásztársaságok, illetve a horgászegyesületek működésének összefogását megyénként intézőbizottság látja el.

8. Elismerést érdemlő lendülettel növekszik a száma és bővül a szerepe a *község-, illetve városszépítő egyesületeknek*, amelyek fejlesztik a lakosság egészséges lokálpatriotizmusát, hozzájárulnak a település tárgyi értékeinek felkutatásához és megóvásához, közreműködnek az ésszerű község- és városrendezési tervek kialakításában és megvalósításában.

9. Növekszik a száma és a szerepe a *természetbarát*, illetve *környezetvédő egyesületeknek* is, amelyek alapszabályi céljaikhoz igazodva sajátos szempontok alapján fejlesztik tagjaiknak a természeti környezetre vonatkozó ismereteit és vesznek részt az ember természeti környezetének védelmében, illetve fejlesztésében. Ebbe a csoportba sorolhatjuk pl. a Magyar Természetbarát Szövetséget, a Magyar Országos Állatvédő Egyesület jogutódaként 1983-ban

megújult Herman Ottó Magyar Állatbarát és Természetvédő Egyesületet, az 1974-ben alakult Magyar Madártani Egyesületet.

10. Tekintélyes a taglétszáma a *növénytartó, állattartó* (pl. kaktuszgyűjtő, akvarista-terrarista), az *állatbarát* és az *állattenyésztő* egyesületeknek is. Közéjük tartozik pl. a Magyar Ebtenyésztők Országos Egyesülete, a Macskatenyésztők Országos Egyesülete, a Magyar Galambtenyésztők Szövetsége, a Díszmadár Tenyésztők és Madárbarátok Országos Egyesülete, a Magyar Nemeskanári Tenyésztők Országos Egyesülete, a Fekete István Állatbarát Kör. A HNF Országos Tanácsának felügyelete alatt működik a Kertbarátok és Kistenyésztők Országos Szövetsége és megkezdődött a HNF keretében funkcionáló kertbarát és kisállattenyésztő mozgalom egyesületi egységeinek kiépítése.

11. Az egyesületek eddig felsorolt csoportjai nem fogják át az országban működő valamennyi egyesületet. Nehezen lehetne besorolni az eddigi csoportokba pl. a Magyar Autóklubot, a Magyar Camping és Caravanning Clubot, a Magyar Rádióamatőr Szövetséget. A felsorolt csoportokon kívül célszerű ezért megjelölni az *„egyéb egyesületek"* csoportját. Várható, hogy e csoport egyesületei szaporodnak, és közöttük hasonló célokat követő újabb nevesített egyesületi csoportokat is megjelölhetünk. Feltételezhető, hogy növekszik a különböző kedvtelések (hobbik) folytatását előmozdító egyesületek köre. Elkezdődött és várható a bizonyos szempontból hátrányos helyzetűek – pl. a nyugdíjasok, a hasonló betegségben, fogyatékosságban szenvedők, az azonos nehézségekkel küzdők – társaságainak, valamint a hátrányos helyzetűek támogatására vállalkozók humanitárius, karitatív, jótékonysági egyesületeinek szaporodása is. Számolnunk kell a kölcsönös támogatást és érdekvédelmet előtérbe állító szakmai egyesületek létszámának további emelkedésével és működésük élénkülésével. Sokasodnak a különböző (oktatási, tudományos, művészeti stb.) intézményekhez kapcsolódó, valamint egy-egy jelentős író, művész, tudós gondolatvilágát, életművét gondozó és terjesztő, továbbá valamely közérdekű társadalmi vállalkozás (pl. sportpálya, uszoda stb.) valóraváltását előmozdító baráti társaságok.

Az értékes társadalmi aktivitás jelentős megnyilvánulásának tekinthetjük azoknak a szervezeteknek (kluboknak, köröknek, amatőr együtteseknek) a tevékenységét is, amelyek nem önállóak, hanem valamely társadalmi szervezet (Népfront, KISZ stb.) vagy állami intézmény (pl. művelődési ház) keretében működnek. Közülük is többen megteremtik egyesületté válásuk feltételeit és önállósulnak.

Az 1985-ben elfogadott oktatási törvény és a hozzá kapcsolódó jogszabályok a fiatalok szervezeti életének kiterjesztése és színesí-

tése érdekében megteremtették a tanulói, hallgatói közösségek és öntevékeny csoportok társadalmi önkormányzattá válásának lehetőségét. A tanulói, hallgatói önkormányzati jogoknak, feladatoknak és felelősségnek – a legtöbb társadalmi bázison nyugvó és államilag elismert önkormányzathoz hasonlóan – négy nagyobb csoportját különböztethetjük meg. Ezek a következők:

a) E közösségek önjogúan hozhatják létre vezető- és munkaszerveiket, határozhatják meg öntevékenységük működési formáit.

b) Megengedett feladataik ellátásához anyagi önállósággal rendelkeznek, a tanulói és hallgatói önkormányzatok azonban nem jogi személyek. Jogi személlyé válásuk csak magas szintű külön jogszabályi előírás alapján következhet be.

c) A vizsgált önkormányzati alakzatok a jogszabályokban meghatározott keretekben közreműködnek bizonyos állami célok és feladatok megvalósításában.

d) A tanulói és hallgatói önkormányzatokat széles körű érdekképviseleti és érdekvédelmi jogosultságok is megilletik.

Feltételezhető, hogy a tanulói és hallgatói önkormányzatok szabályozásának és működésének tapasztalatait hasznosíthatjuk más kisebb-nagyobb társadalmi közösségek társadalmi bázison nyugvó, önkéntesen vállalt önkormányzatiságának elismerésében és önkormányzati szerepének meghatározásában is.

3. AZ EGYESÜLETEK KIADVÁNYAIRÓL

Az 1986-ban született sajtótörvény megerősítette az egyesületeknek azt a jogát, hogy az általános sajtójogi szabályok keretei közötti időszaki lapot tartsanak fenn és egyéb sajtótermékeket is kiadhassanak. Rájuk is vonatkozik a polgárok és a kollektívák tájékozódáshoz való jogának kielégítését szolgáló felvilágosítási kötelesség a sajtóval szemben.

Az egyesületi élet egyik jelentős kifelé ható megnyilvánulása a publikációs tevékenység. A KSH adatai szerint 1982-ben az egyesületek 266 kiadványt jelentettek meg. Legtöbb kiadvánnyal (119) a tudományos egyesületek rendelkeznek. A sportegyesületek 66, a művészi, kulturális egyesületek 33 kiadványban ismertették tevékenységüket.

A kiadványok jelentős része (122) alacsony – 1000 alatti – példányszámban jelent meg. Közel azonos ezzel az 1001–5000 példányban megjelent kiadványok száma is. A példányszám összefüggést mutat a kiadó egyesület tagjainak számával. Ez a magyarázata, hogy a magas példányszámú lapok száma viszonylag kevés. A tízezernél nagyobb átlagos példányszámú kiadványok között ta-

láljuk például az „Autósélet" (305 ezer), a „Magyar Horgász" (66 ezer), a „Nimród" (49 ezer), a „Műszaki Élet" (41 ezer), a „Kutya" (23 ezer), a „Filatéliai Szemle" (18 ezer) című folyóiratokat.

4. AZ EGYESÜLET ALAPSZABÁLYA

Az alapszabály az egyesület alakuló ülése, közgyűlése, küldött közgyűlése által elfogadott, az egyesületi autonómiát kifejező és érvényesítő *társadalmi norma*. Eltérően a politikai jellegű társadalmi szervezetek szervezeti és működési szabályától, a jogszabályok az alapszabály tárgykörét és tartalmát több tekintetben meghatározzák, illetve befolyásolják.

Az alapszabályban természetesen felvehetők olyan előírások is, amelyekre az egyesületi jogi normák nem utalnak, feltéve, hogy nem ütköznek jogszabályba. Az alapszabály jellegének és szerepének megítéléséhez az is figyelembe veendő, hogy az egyesület működése nemcsak az alkotmánnyal és más jogszabályokkal, hanem az alapszabály rendelkezéseivel sem lehet ellentétes. Az egyesület csak az alapszabályban meghatározott területen, működési körben és célnak megfelelően fejtheti ki tevékenységét. A felügyelő szerv az egyesület működését nemcsak a törvényesség, hanem az alapszabály megtartása szempontjából is ellenőrzi. Az ügyész vagy bármely egyesületi tag nemcsak jogszabályba ütközés, hanem alapszabály-ellenesség miatt is indítványozhatja a felügyelő szervnek az egyesületi határozat megsemmisítését. Az alapszabály-ellenesség megnyilvánulhat pl. az egyesületi döntés elfogadására vonatkozó előírások megsértésében vagy az egyesületi tag valamely alapszabályban biztosított jogának korlátozásában.

Az alapszabály az egyesület minden tagjára, tisztségviselőjére és szervére kötelező *társadalmi norma*, alapvető regulátora az egyesület szervezetének, működésének, a tagok egyesületi tevékenységének, amely főleg az egyesületi célkitűzések és feladatok, működési elvek, valamint a tagok jogainak és kötelességeinek meghatározása, az alapszabály megsértésének társadalmi szankcionálása révén tölt be jelentős tudatformáló és magatartást alakító szerepet. Az alapszabály kidolgozására és követésére ezért nagy gondot kell fordítani. Az önkéntesen elfogadott alapszabály és a jogszabály említett kapcsolata elősegíti a törvényesség és az alapszabályba foglalt társadalmi normák egymásba kapcsolódó, hatékony érvényesülését. Az egyesületek az alapszabályon kívül is alkothatnak magukra, illetve tagságukra általánosan kötelező társadalmi szabályokat. Gondoljunk pl. az egyesület által kiírt pályázatok, illetve szervezett versenyek, rendezvények belső szabályzataira, az egyesületi jutal-

mak, kitüntetések adományozásának normáira, valamint más egyesületi akciókra vonatkozó általános jellegű egyesületi határozatokra.

5. AZ EGYESÜLET TAGJAINAK JOGAI ÉS KÖTELESSÉGEI

Az alkotmányban biztosított egyesülési jog a következő egyéni és kollektív jogokat foglalja magában: 1. az egyesületalapítás jogát, 2. az egyesület szabályszerű szervezeti életének és működésének jogát, 3. az egyesületből való kilépés jogát, 4. az egyesületek szövetségbe tömörülésének és egyesülésének jogát, 5. az egyesület önfeloszlatásának jogát.

A Polgári Törvénykönyv és az egyesületi törvényerejű rendelet szóhasználata bizonytalan a tekintetben, hogy az egyesület alapításának joga csak a magyar állampolgárokat illeti meg, vagy a hazánkban élő nem magyar állampolgárok (hontalanok, külföldiek) is gyakorolhatják. Szerencsére az alkotmány az egyesülési jognak – a kapcsolódó nemzetközi egyezményben (1976. évi 8. sz. tvr. 22. c.) is előírt – korszerű fogalmát alkalmazza és nem korlátozza az egyesülési jogot a magyar állampolgárokra. A Magyarországi Görögök Kulturális Egyesületének, valamint a Magyarországi Bem József Lengyel Kulturális Egyesületnek léte és működése az egyesülési jog alkotmányi koncepciójának gyakorlatát bizonyítja. Bármely egyesületnek nem magyar állampolgár is tagja lehet, feltéve, hogy felvételét az alapszabály nem zárja ki. A magyar állampolgár is lehet külföldi egyesület tagja, ha annak célja és működése nem sérti a Magyar Népköztársaság állami, társadalmi és gazdasági rendjét.

Az egyesületi taggá válás egyik feltételét a nagykorúságban jelöli meg az egyesületi törvényerejű rendelet. A büntetett előélet nem minősül a taggá válás jogát kizáró körülménynek. Ezáltal a büntetett előéletűek is bekapcsolódhatnak az egyesületek hasznos társadalmi tevékenységébe. Az egyesület tisztségviselőjévé, ügyintéző és képviseleti szervei tagjává való választhatóságot viszont *büntetlen előéletűséghez* köti a jogszabály.

Az alapszabály megengedheti, hogy az egyesületnek *kiskorú* személy is tagja legyen, illetve, hogy az egyesület kiskorúak részére ifjúsági csoportot létesítsen. Az egyesületi törvényerejű rendeletnek a nagykorúságot az egyesületi tagság egyik általános feltételéül megállapító rendelkezése napjainkban feleslegesen szűkíti az egyesülési jogot. Egyébként is ellentétes az ifjúsági törvénnyel, amely 26. § (2) bekezdésében előírja, hogy az állami szervek és a társadalmi szervezetek a fiatalok szabad idejének hasznos felhasználását ifjúsági körök, klubok és csoportok létrehozásával, valamint ifjúsá-

gi egyesületek megalakításának kezdeményezésével is segítsék elő. Az ifjúsági szervezetek színesebbé tételére irányuló politikai törekvések, valamint az új oktatási törvény időszerűvé teszik, hogy egyesületi jogunk közelebbről határozza meg az ifjúsági egyesületek alakításának és működésének, valamint a fiatalkorúak egyesületi tagságának lehetőségeit.

Az egyesület alapszabályba foglalt autonóm döntésétől függ az is, hogy az egyesületnek jogi személy, továbbá pártoló és tiszteletbeli tagja is lehessen. A jogi személy, a pártoló és a tiszteletbeli tag jogait és kötelességeit tagságuk jellegére figyelemmel kell megállapítani az alapszabályban. A fegyveres erők, a fegyveres testületek és a rendészeti szervek tagjai egyesületbe lépésének feltételeit az illetékes miniszter, illetve a munkásőrség országos parancsnoka állapítja meg.

Az egyesület tagjai részt vesznek az egyesület munkájában és hozzájárulnak az egyesület feladatainak teljesítéséhez. Jogosultságaik egy része – kezdeményezési jog, tanácskozási jog, szavazati jog – a jogszabályoknak az egyesület szervezetére és működésére vonatkozó rendelkezéseiből fakad. A jogszabály nyilvánítja ki azt is, hogy az egyesület tartozásaiért saját vagyonával felel. A tagok csak tagdíjakat kötelesek az egyesületnek fizetni. Az egyesület tartozásaiért saját vagyonukkal nem felelnek. Ez természetes is, hiszen az egyesület nem gazdasági társulás.

A tagokkal szembeni szakmai, erkölcsi és egyéb elvárások, a sajátos egyesületi kötelezettségek és ezek megszegésének szankcionálása, az egyesületen belüli jogosítványok meghatározása az alapszabályra és az egyesület más szabályzataira hárul. Az alapszabály állapítja meg a tagsági viszony keletkezésének (belépés, tagfelvétel) és megszűnésének (kilépés, törlés, kizárás, az egyesület megszűnése stb.) feltételeit és módozatait is. A tagok jogainak védelme, a belső demokratizmus érvényesítése megkívánja, hogy a tagfelvételt megtagadó, valamint a tagot érintő egyéb lényeges döntések (fegyelmi büntetések, kizárás stb.) demokratikus eljárási rendben szülessenek meg, és biztosított legyen e döntésekkel szemben az egyesületen belül igénybe vehető *fellebbezés, felülvizsgálat.*

6. AZ EGYESÜLET FELÜGYELETE

Az egyesület működése felett az egyesület helyzetétől függően a következő szervek valamelyike gyakorolja a felügyeletet. Az országos egyesület és az országos egyesület helyi csoportja felügyeletét az egyesület alapszabályszerű célja szerint illetékes miniszter, illetve országos hatáskörű szerv vezetője végzi. Néhány éve lehetővé

tett egyik újszerű eleme az egyesületek feletti felügyeleti rendszernek, hogy a Minisztertanács vagy az illetékes miniszter hozzájárulásával az országos egyesület és az országos egyesület helyi csoportja felügyeletét *társadalmi szervezet* is elláthatja. A Hazafias Népfront és a KISZ országos testületei, valamint a SZOT politikai súlyára és a HNF kibontakozó gyakorlatára figyelemmel mellőzni kellene a minisztertanácsi és miniszteri hozzájárulás kikötését e politikai szervek egyesületek feletti felügyeletéhez. A Hazafias Népfront alapszabálya szerint az Országos Tanács keretében és annak felügyelete mellett országos egyesületek működhetnek. Az ilyen országos egyesületek alapítását és alapszabályát a HNF Országos Elnöksége hagyja jóvá. (38. pont.) A HNF VIII. kongresszusának határozata alapján az Országos Tanács felügyelete alatt működik a Kertbarátok és Kistenyésztők Országos Szövetsége, valamint a Város- Községszépítő Egyesületek Szövetsége.

A felügyelő szerv felügyeleti jogkörének egy részét – az egyesület nyilvántartásba vétele és feloszlatása kivételével – *országos egyesületre vagy egyesületek szövetségére* egyetértésükkel átruházhatja. A helyi egyesületek felügyeletét általában – tehát eltérő jogszabályi rendelkezés hiányában – az egyesület székhelye szerinti illetékes városi, fővárosi, kerületi tanács végrehajtó bizottságának igazgatási osztálya a megfelelő szakigazgatási szervekkel együttműködve gyakorolja. A megyei városokban a megyei városi hivatalra hárul a helyi egyesületek felügyelete. A vadásztársaságok és a horgászegyesületek mint helyi egyesületek felügyeletét a vadászterület, horgászegyesület esetén a székhelye szerint illetékes megyei tanács végrehajtó bizottságának mezőgazdasági és élelmezésügyi szakigazgatási szerve látja el. Az illetékes miniszter jogosult arra, hogy a helyi egyesület felügyeletét magához vonja. Rendezésre szorul a község, a város és a városkörnyék területét túllépő illetékességű helyi, pontosabban *területi egyesületek* állami felügyeletének hatásköri hovatartozása.

A belügyminisztérium és szervei ellenőrzik, hogy az egyesület létrehozását célzó szervezést csak a felügyelő szervnek történt előzetes bejelentés után folytassanak a szervezők, illetve, hogy egyesületi tevékenységet csak olyan szerv fejtsen ki, amelyet a felügyelő szerv nyilvántartásba vett.

A felügyelő szerv és a felügyelt egyesület viszonyát kettős sajátosság jellemzi. Az egyesület feletti felügyeletnek az egyesület céljaihoz, profiljához igazodó ágazati jellegéből következik, hogy a felügyelő szerv általában érdekelt abban, hogy az egyesület élénk és eredményes működést fejtsen ki. Az egyesület többnyire szervezett társadalmi hátteret, jelentős társadalmi kiegészítést nyújt a felügyelő szerv állami feladatainak megvalósításához. A felügyelő

szervnek és az egyesületnek egyaránt előnyös, ha a felügyelő szerv előmozdítja az egyesület működését, segíti az eredményes tevékenység feltételeinek megteremtését, figyelemfelhívással, szakmai és egyéb tanácsokkal könnyíti a problémák megoldását, a szabálytalanságok megelőzését. Az egyesület kezdeményezései, problémafelvetései, kifogásai és az egyesületi közösség eredményei ugyancsak hasznosak lehetnek a felügyelő szerv számára. A vizsgált viszony egyik követelményeként jelölhetjük meg ezért az *együttműködést, a kölcsönös ösztönzést és támogatást.*

A felügyelő szerv emellett törvényességi, alapszabályszerűségi és pénzügyi-számviteli ellenőrzésre jogosult, és ennek keretében alkalmazhatja az állami, illetve a hatósági ellenőrzés jellegzetes megvalósítási módozatait. Kívánatosnak tűnik, hogy az egyesületi vagyonkezelés tagok előtti nyilvánossága és demokratikus belső ellenőrzése minél inkább mentesítse a külső ellenőrzés szerveit az egyesület pénzügyi, gazdasági szempontú felügyeletének terheitől. A felügyelő szerv *pénzügyi, ellenőrzési jogai így egyre inkább biztosítékjellegűvé válhatnak.*

7. AZ EGYESÜLÉSI ÉS AZ EGYESÜLETI JOG TOVÁBBFEJLESZTÉSÉNEK LEHETŐSÉGEIRŐL

Bár a magyar alkotmány jelentős előírásokat tartalmaz a társadalmi szervezetekre vonatkozóan, alaptörvényünk átfogó továbbfejlesztésének keretében az ilyen tárgyú rendelkezések is gazdagításra és korszerűsítésre szorulnak. Világosabb és részletesebb alaptörvényi megfogalmazást igényel a társadalmi szervezetek rendeltetése, valamint közjogi és polgári jogi pozíciója. A közjogi státus határozottabb megállapítása egyaránt igényli e szervezetek alapvető jogainak, lehetőségeinek és kötelességeinek, valamint működési korlátainak megállapítását. Az alkotmányi szabályozás nem hagyhat kétséget afelől, hogy az alaptörvény rendelkezéseit a társadalmi szervezeti formák, közöttük az elsődlegesen politikai funkciót betöltő társadalmi szervezetek is maradéktalanul kötelesek respektálni. Világosabban kellene megállapítani az állami szerveknek a társadalmi szervezeti formák iránti kötelességeit. Utalni kellene arra is, hogy az állam anyagi támogatásban részesítheti a kiemelkedő közérdekű tevékenységet kifejtő társadalmi szervezeteket. A támogatás célját, mértékét és módját az illetékes állami és társadalmi szervek *megállapodásban* határozzák meg.

Az alkotmány az egyesülési jog sajátos összetevőjeként határozza meg a politikai szervezkedési szabadságot, de sem az alaptörvény, sem más jogszabály nem szabályozza e jog gyakorlásának

rendjét. Igaz ugyan, hogy az elsődlegesen politikai feladatokat végző társadalmi szervezeti alakzatok rendszere nagyrészt kiépült, a magyar politikai rendszer élénkülő továbbfejlődésének periódusában azonban nem kizárt, sőt valószínűsíthető, hogy újabb politikai célzatú társadalmi szervezeti formák jönnek létre. A politikai rendszer összetevőinek továbbfejlesztésére irányuló törekvéseink – megítélésem szerint – szükségessé teszik, hogy *törvény* határozza meg a politikai szervezkedési szabadság gyakorlásának rendjét, valamint az e jog alapján létrehozott társadalmi szervezetek jogi helyzetének alapvető elemeit is. Előnyös lenne ezért, ha az alkotmány utalna a törvényi szabályozás szükségességére. Feltétlenül meg kellene határozni ebben a törvényben a politikai jellegű társadalmi szervezetek megalakulásának és létrejöttük elismerésének, tehát e szervezeti egységek intézményesítésének, valamint megszűnésének, illetve megszüntetésének módozatait.

Külön törvényt kellene alkotni az egyének, illetve a szervezetek *érdekképviseleti* szerveinek jogállásáról, valamint a politikai jellegű társadalmi szervezetek és az egyesületek érdekképviseleti jogosítványairól. Az elsődlegesen érdekképviseletre hivatott szervek rendeltetésének érvényesíthetősége érdekében meg kellene szüntetni azt a jelenleg általánosan alkalmazott megoldást, amelyben országos hatáskörű közigazgatási szervek, illetve a Minisztertanács gyakorolja e szervek felett a törvényességi felügyeletet. A valódi partnerség biztosítása érdekében e szerveket csupán magasabb szintű, illetve független szervek által gyakorolt *alkotmányossági* felügyelet alá kellene helyezni.

A Polgári Törvénykönyv lehetővé teszi, hogy valamely szervezetet jogszabály társadalmi szervezetté nyilvánítson, illetve, hogy jogszabály társadalmi szervezetet létesítsen. Jogszabály alapján váltak társadalmi szervezetté pl. a szövetkezeti szövetségek, a Magyar Vöröskereszt, a TIT, az MTESZ, a Magyar Kereskedelmi Kamara stb. Úgy vélem, a fejlődés jelenlegi szakaszában a társadalmi szervezetté minősítésnek ezt az ellentmondásos, állami formáját meg kell szüntetni. A társadalmi szervezetek létrejöttének ugyanis az egyesülési szabadság alkotmányos jogán kell nyugodnia és az önkéntes társadalmi önszerveződés elvére és tényére kell épülnie. Mivel az egyesületek jogi helyzete nemcsak a politikai funkciót betöltő, hanem a jogszabállyal létrehozott társadalmi szervezetekétől is lényegesen különbözik, a szélesebb méretekben jelentős közhasznú tevékenységet végző egyesületek körében gyakran merül fel az a törekvés, hogy társadalmi szervezeti rangra emelkedhessenek. Előnytelen lenne azonban, ha az ilyen szervezetek létszáma felduzzadna. Társadalmi szervezet jogszabállyal történő létesítési lehetőségének javasolt eltörlése előtt is lehetővé kellene tenni ezért, hogy az egye-

sület az illetékes állami szervvel kötendő megállapodásban célkitűzéseihez igazodó közérdekű feladatok végzésére kötelezettséget vállaljon, és ennek viszonzásaként állami támogatásban részesüljön.

Az egyesületekre vonatkozó jogszabályi rendelkezéseket az Alkotmány és annak alapján nagyrészt a Polgári Törvénykönyv, az egyesületi törvényerejű rendelet (az 1983. évi 27. sz. tvr-rel módosított 1981. évi 29. sz. tvr.), valamint a Minisztertanács Tanácsi Hivatala elnökének az „egyes helyi egyesületek állami törvényességi felügyeletéről" szóló 4/1982. (TK 13.) MT TH sz. normatív utasítása tartalmazzák. Az egyesületek jogi helyzetét ezenkívül természetesen számos egyéb jogszabály is érinti.

Több szakember – közöttük e sorok írója is – vallja azt a felfogást, hogy az egyesületi élet jelenlegi fellendülésének tapasztalatai alapján egyesülési és egyesületi jogunk korszerűsítésre szorul. Az egyesületek egészére vonatkozó általános és a sajátos adottságú egyesületeket érintő speciális államjogi és államigazgatási rendelkezéseket az alkotmányban kilátásba helyezett *egyesületi törvényben* kell végre megfogalmazni. Az egyesületekre vonatkozó kodifikáció korszerűsítése alkalmat nyújt ahhoz is, hogy a Polgári Törvénykönyvből kiemeljük az oda nem illő közjogi természetű előírásokat, és a Ptk. csak az egyesületek polgári jogi személyiségéhez közvetlenül kapcsolódó rendelkezéseket foglalja magában. A megalkotandó egyesületi törvény alapvető rendeltetését általánosan abban jelölhetjük meg, hogy korszerű tartalommal, világosan határozza meg az egyesülési jog célját, gyakorlásának rendjét és korlátait, az egyesületi autonómia kereteit, az egyesületek kifelé igénybe vehető jogait, valamint a működésük feletti törvényességi felügyelet hatásköri hovatartozását és eszközeit.

Egyesület létrehozását jelenleg állami, társadalmi és szövetkezeti szervek, valamint polgárok kezdeményezhetik. Az egyesület létrehozására irányuló szervezőmunka megkezdését a felügyelő szervnek előzetesen be kell jelenteni. A felügyelő szervet a szervezéssel összefüggésben a következő jogok illetik meg: *a)* A szervezést feltételhez kötheti. *b)* Felszólíthatja a szervezőt a szervezés megszüntetésére, ha az egyesület előreláthatóan nem felel meg a nyilvántartásba vétel feltételeinek, illetőleg, ha az egyesület működéséhez a szükséges feltételek hiányoznak. *c)* Az egyesületi jog 1981. évi módosítása folytán a felügyelő szerv köteles a szervezést megtiltani, illetve a szervezőt a szervezés megszüntetésére felhívni, ha az egyesület célja ellentétes a Magyar Népköztársaság állami, társadalmi és gazdasági rendjével. E jogosítványokra vonatkozó egyes szakmai észrevételek alapján valószínűsíthetjük, hogy egyesületi jogunk továbbfejlesztésének keretében e jogosítványokat érintő ren-

delkezések is megváltoznak. Az alkotmányban meghatározott egyesülési jog alapján mellőzni kellene a felügyelő szerv e jogosítványait, ennek hiányában pedig biztosítani kellene, hogy a címzettek e döntések *bírósági* felülvizsgálatát is kérhessék, ha ezekkel nem értenek egyet.

Az egyesületalapítás zárómozzanatát – egyes szerzők javaslatával szemben – továbbra sem bírói, hanem az illetékes államigazgatási szervek által végzendő nyilvántartásba vételben célszerű meghatározni. Továbbra is lehetővé kell tenni az egyesületalapítás nyilvántartásba vételét megtagadó államigazgatási határozat bírósági felülvizsgálatát. Lehetővé kell tenni azt is, hogy az egyesületi tagok lényeges belső vitáinak eldöntése bírósági hatáskörbe tartozzék. Az egyesület feloszlatásának jogát ki kellene emelni a felügyeletet gyakorló államigazgatási szervek hatásköréből és bírósági döntési joggá kellene minősíteni. Lehetővé kellene viszont tenni, hogy a felügyeletet gyakorló államigazgatási szerv is kezdeményezhesse az egyesület bírósági megszüntetését.

Élénk vita folyik arról is, hogy célszerű-e bizonyos egyesületek feletti törvényességi felügyeleti jogot, politikai funkciót betöltő társadalmi szervezetekre ruházni. Az vitathatlanul előnyösnek mutatkozik, ha bizonyos társadalmi-szervezeti alakzatok kapcsolódnak egy-egy politikai jellegű társadalmi szervezeti forma – pl. a HNF, a KISZ, a szakszervezet stb. – politikai törekvéseihez. Állami törvényességi felügyelet gyakorlására azonban ezek a szervek nem hivatottak és nem alkalmasak. Szerepük a kapcsolódó egyesületek, klubok, körök, társaságok irányában csak orientáló, támogató jellegű lehet.

Alkotmányi, illetve törvényi megállapításra szorul a társadalmi szervezeti formáknak, közöttük az egyesületeknek az az általános közjogi jogosítványa, hogy közérdekű kezdeményezéssel, javaslattal, kifogással fordulhassanak az illetékes állami szervekhez, valamint a címzett állami szerveknek az a kötelessége, hogy az ilyen beadványokat megvizsgálják és megválaszolják. Jelenleg ugyanis csak az állampolgárok javaslatának vagy problémafelvető, kifogásoló közérdekű bejelentésének megvizsgálási, elintézési és megválaszolási rendjét állapítja meg jól bevált tartalommal a törvény. A címzett állami szerv jóindulatától függ azonban az, hogy bármely egyesület, így pl. valamely városszépítő egyesület közérdekű beadványára reflektál-e. Az ilyen beadvány ugyanis nem minősül államigazgatási ügynek, és így az államigazgatási eljárási törvény hatálya alá sem esik.

Megfontolásra, illetve eldöntésre érdemes az a kérdés is, hogy a társadalmi szervezeteken kívül felhatalmazást kapjanak-e az egyesületek és meghatározott társadalmi önkormányzatok arra, hogy –

tagjaik alkotmányban biztosított védelmi és képviseleti jogainak fenntartása mellett – saját jogukon felléphessenek és nyilatkozhassanak a tagjaik elleni büntető, szabálysértési eljárásban, valamint az érdekeiket is érintő államigazgatási ügyeiben. Úgy gondolom, e kérdések igenlő eldöntése kölcsönösen erősítené a jelzett társadalmi szervezeti formák és tagjaik közötti összetartozási, támogatási, felelősségi kötelékeket.

HALÁSZ JÓZSEF

A választási rendszer és népképviseleti testületek tevékenységének korszerűsítése

A népképviseleti testületek szerepének növelése és a választási rendszer korszerűsítése kölcsönhatásban érvényesülő, ugyanakkor *megnövekedett jelentőségű problémája a magyar politikai rendszer demokratikus fejlesztésének.*

A lakosság által választott népképviseleti testületek – a községi tanácstól az Országgyűlésig – *a néphatalom alkotmányban kifejezett alapintézményei.* S minthogy tevékenységük tényleges tartalma a politikai rendszer intézményeinek – elsősorban a párt vezető szerepének – kölcsönhatásában érvényesül, sem a népképviseletek tevékenységének súlya és hatékonysága, de a népképviseleti testületek összetételének alakulása sem minősíthető pusztán a társadalom állami irányításának demokratikus jellegével.

Az Országgyűlés, valamint a megyei-városi és községi választott népképviseleti testületek tevékenysége az *egész* politikai intézményrendszer funkcionálását áthatja, s minthogy e testületek az egész lakosság „hivatalos képviselői", minden állami szerv lényegében a népképviseleti szervekre, illetve az alkotmányban és törvényekben megállapított hatáskörükre vezeti vissza megbízatását és látja el tevékenységét.

Másfelől a népképviseleti testületek által alkotott törvények és rendeletek nemcsak az állami szervekre, hanem a közigazgatásra, *valamennyi állampolgárra,* társadalmi szervezetre és tisztségviselőikre *egyformán kötelezőek* – jelzi a népképviseleti testületek alkotmányban rögzített, kiemelten fontos általános szerepét az egész politikai intézményrendszerben.

Amikor a lakosság által választott népképviseleti testületek alkotmányos szerepéről szólunk, nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a politikai intézményrendszer más szervezeteinek célkitűzései nem kis mértékben a népképviseleti testületek által alakított, előttük felelős, ellenőrzött állami szervek közreműködésével valósulnak meg.

Egyidejűleg *a különböző állami szervek vezetői közvetlenül felelős-*

séggel tartoznak a választott népképviseleti testületek előtt: munkájukról rendszeresen számot kell adniuk, indokolt esetben megbízatásukból felmenthetők és visszahívhatók stb.

Következésképpen az a körülmény, hogy ötévenként *valamennyi állampolgárnak joga és reális lehetősége van* országgyűlési képviselője, a városi és községi tanács tagja személyével kapcsolatban szavazatával véleményt nyilvánítani és részt venni a népképviseleti testületek összetételének meghatározásában – szemléletesen érzékelteti a népképviseleti testületek személyi összetétele alakítását meghatározóan befolyásoló választási rendszer jelentőségét.

Jogos háborgás: miért ismételgetünk újra meg újra ilyen közhelyszámba menő, axiomatikus tételeket, amikor nem ezek felidézésén múlik sem az Országgyűlés néphatalmat és közakaratot megtestesítő, törvényekben kifejeződő – *más szervek által ebben a teljességben nem helyettesíthető – tevékenysége,* sem pedig a lakosság közvetlen helyi képviseleteinek – a városok és községek tanácsainak – valóságos önkormányzatok szerepkörében munkálkodása?

Kétségtelen, hogy a népképviseleti testületek szerepének és tevékenységének valósága nem vizsgálható önmagában, a társadalom politikai intézményeitől elszakítva, s az egész rendszer elvi-politikai irányítását biztosító párt vezető tevékenységétől izoláltan. De mégis leegyszerűsítve értelmeznénk a választási rendszer és a választások szocialista politikánkat legitimáló sajátos szerepét, ha erre – az egész politikai intézményrendszer funkcionálásával összefüggő és arra ható – minden egyes választópolgár érdekeltségére és véleményére, állásfoglalásának kifejezésére építő országos méretű politikai eseményre nem lennének tekintettel.

Milyen meghatározó társadalmi-politikai tényezőkkel függ összse, hogy a népképviseleti szervek szerepének növelése és a választási rendszer reformja, intézményeinek megújítása az utóbbi évtizedben a politikai intézményrendszer demokratikus fejlesztésében előtérbe került?

A korszerűsítés és fejlesztés legfontosabb indítékait kétségtelenül a társadalmi viszonyokban és struktúrákban, a népgazdaság irányítási szférájában az elmúlt két évtizedben végbement változások jelentik. Közelebbről annak a valóságos helyzetnek felismerése, hogy a társadalmi és gazdasági viszonyok szocialista bázisán – amikor a dolgozó osztályoknak, rétegeknek, csoportoknak és egyéneknek az *alapvető érdekei* közösek, amikor a politikai hatalom a proletárdiktatúrából össznépi hatalommá fejlődött –, a társadalom irányításának rendszerében *szükségszerűen új minőségű, sajátos réteg- és foglalkozás csoportérdekek, vélemény- és érdekkülönbözőségek jelennek meg, amelyek kifejezésre és érvényesülésre törnek.* Már pedig ha az érdekek és nézetek pluralizmusát ezen a bázison elfogad-

juk, akkor megfelelő szervezeti-jogi kereteket kell biztosítanunk kifejezésükre, érvényesülésükre és összehangolásukra. Ez pedig elválaszthatatlan a politikai intézményrendszer – ezen belül a népképviseleti testületek és összetételüket meghatározó választási rendszerkorszerűsítésétől.

A társadalmi-gazdasági viszonyok átalakításának 1949-től az 1960-as évek közepéig tartó első periódusában a népképviseleti szervek szerepe és összetételük alakítása a szocialista társadalmi és gazdasági viszonyok *kialakításának* alárendelt, s ebben az értelemben a politikai hatalom tartalmát és gyakorlatát a proletárdiktatúra megvalósítása szabta meg. A dolgozók, a nép egységének kifejezői, *ez az egység feltétele és egyben alárendelt is a szocialista átalakulás érdekeinek.* Ennek megfelelően a politikai intézményrendszer valamennyi komponense – közöttük a választási rendszer is – a központosított politikai-kormányzati hatalom „áttételezői" „transzmissziós" szerepét töltötte be.

Erre az első periódusra következésképpen nemcsak a szocializmusellenes társadalmi erők visszaszorítása-elnyomása a jellemző, hanem az is, hogy *a dolgozók különböző rétegei, területi-helyi, foglalkozási stb. csoportjai közötti érdek- és véleménykülönbségek kifejezése, de egyúttal intézményesülésének szükségessége is háttérben maradt!* A választások következésképpen *népszavazás* jellegűek, a szocializmus melletti állásfoglalás kifejezői; az országgyűlési képviselők és tanácstagok választásának egész menetét – a jelöléstől a szavazatok leadásáig – ez a körülmény határozta meg. A népképviseleti testületek valódi társadalmi funkciója ebből következően szükségszerűen visszaszorult, szerepük és tevékenységük a már elfogadott politikai-kormányzati döntések megerősítésében és közhatalmi, általánosan kötelező jogszabályként történő elfogadásában fejeződött ki.

Mint a szocialista politikai-államtudományi irodalomból megállapítható, ez a jelenség különböző változatokkal más szocialista országok népképviseleti összetétele alakításának és tevékenységének is jellemző vonása volt. De azt Magyarországon az 1949–1956-os periódusban a megnövekedett bürokratikus etatizmus, a túlhajtott politikai-kormányzati centralizáció és a törvénysértések tömegessé válása még tovább torzította.

A társadalmi és gazdasági viszonyok szocialista átalakítása és megszilárdulása, a *gazdaságirányítási rendszer 1968. évi reformja változásokat indukált mind a választási rendszer korszerűsítésében, mind a népképviseleti testületek szerepének növelésében.* Ez az 1970-es években kibontakozó folyamat jelentős reformokkal járt együtt. (Az 1970. évi választójogi törvény és az 1971. évi tanácstörvény elfogadása; a városi és községi tanácsok népképviseleti-ön-

kormányzati szerepének deklarálása, az 1983-ban elfogadott választójogi reform, az elöljáróságok 1985. évi választások utáni megalakulása stb.)

Kétségtelen, hogy a társadalmi-politikai viszonyok alakulása, valamint a különböző csoport-, réteg-, foglalkozási sajátos érdekek pluralizmusának elfogadása és a területi érdekek mellett intézményes kifejezésük biztosítása, de az 1985. évi országgyűlési képviselő- és tanácstagválasztások tapasztalatai is újabb követelményekkel szembesítenek bennünket mind a választási rendszer korszerűsítését, mind pedig a népképviseleti szervek differenciált érdek- és véleménykülönbségeket kifejező-ütköztető és integráló szerepének fejlesztése tekintetében.

I

Ha az országgyűlési képviselők, a tanácstagok választásával kapcsolatos követelményeket a jelenlegi reális körülményekre, szocialista alapon létrejövő, területi és foglalkozási csoportérdekekre és véleménykülönbözőségekre tekintettel körvonalazzuk, s ugyanakkor figyelembe vesszük az 1985. évi választások tapasztalatait is, megállapítható, hogy a különböző érdek- és véleménykülönbségek határozottabb kifejeződést, megvalósításukat elősegítő szervezeti formákat és jogi biztosítékokat követelnek.

De az 1986-os esztendő jelentős társadalmi-politikai eseményeiből is egyértelműen megállapítható, hogy mind a szakszervezetek, mind a KISZ, a mezőgazdasági és ipari szövetkezetek kongresszusain és választott vezető testületeinek ülésein – a szocialista építésben megnövekedett szerepükkel és felelősségükkel párhuzamosan *tagságuk érdekvédelmével, érdekérvényesítésével kapcsolatos intézményesülő szervezeti-jogi keretei és biztosítékai kerültek a figyelem előterébe.* A különböző érdekképviseleti szervezetekben, egyesületekben és öntevékeny társulási mozgalmakban az érdek-, vélemény-, és nézetkifejezés igénye még határozottabban jut kifejezésre, minthogy e szervezeteket vagy mozgalmakat híveik és támogatóik *kifejezetten sajátos érdekeik érvényesítésére,* érdeklődésük és véleményük kifejezésére alakította. (Lásd pl. a Budapesti Városszépítő Egyesület 1987. évi közgyűlésének vitáit.)

Külön elemzés feladata, hogy jelenlegi körülményeink között a társadalomban reálisan megjelenő – ható érdekek, vélemények, nézetek hogyan hangolhatók össze a társadalmi fejlődés érdekének megfelelően. Ez különösen a szocialista politikai intézményrendszert vezető-irányító pártra hárít megnövekedett felelősséget. A párt társadalmi réteg- és csoportérdekeket és véleménykülönbö-

zőségeket integráló szerepének érvényesülése feltétele annak, hogy a különböző társadalmi rétegek, szakmai-foglalkozási csoportok, különböző területi-helyi közösségek közötti érdekeltérések ne vezessenek társadalmi feszültségek kiéleződéséhez és ugyanakkor elkerüljük a kísértő anarchikus jelenségeket. Ugyanakkor nem kétséges az sem, hogy a *korábbi* társadalmi-gazdasági viszonyokkal és irányítási módszerekkel összefüggő pártpolitikai érdekintegrációs szervezeti formák és módszerek továbbélése szükségszerűen feszültségeket és diszfunkcionális jelenségeket indukál a *jelenlegi tényleges körülmények között* a politikai rendszer intézményei közötti kapcsolatokban.

A társadalmi érdektagoltság valósága, a sajátos réteg-, csoport-, foglalkozási és korosztályi stb. érdekkülönbségek találkozásának és egységesülésének *folyamata* növekvő befolyást érvényesít a társadalmi-politikai szervezetek, népfrontmozgalom tevékenységére. Mellettük az érdekképviseleti szervek, egyesületek, különböző társulások, öntevékeny közösségek kibontakozása *felerősíti a differenciált érdekartikulációt és növekvő hatással van a politikai rendszer intézményeinek tevékenységére* (a társadalmi-politikai szervezetek, népfrontmozgalom, egyesületek stb. ilyen értelmű funkciója a szocialista építés korábbi időszakában sem volt – *elvileg* – kétségbe vont, de a társadalmi viszonyok szocialista átalakítása és megszilárdítása mellett – a *gyakorlatban* – érdekképviseleti szerepük háttérbe szorult és nem érvényesült).

Ebből az is megállapítható, hogy az érdek-, és véleménykülönbségek kifejezése, ütköztetése és egyeztetése megfelelő érdekképviseleti szervezetek, egyesületek és mozgalmak *nyilvános és áttekinthető működésének szervezeti-jogi rendezetlensége* következtében, szükségszerűen a központi, területi és helyi pártszervekre hárul, s elkerülhetetlenül a pártszervek válnak az érdekütközések, -egyeztetések kizárólagos központjaivá.

Milyen következtetésekhez juthatunk mindebből például a *választási rendszer megújításával és szükséges reformjával kapcsolatban?*

Az országgyűlési képviselők és a tanácstagok választását tekintve a szocialista országok törekvéseiben olyan reformtendenciák kibontakozása tapasztalható, miszerint a figyelem előterébe kerül a különböző érdekeket hordozó közösségek érdekeinek megjelenése a népképviseleti testületek alakításában és tagjaik választásában. Más szóval: a választási rendszer alapelveinek és intézményi kereteinek olyan irányú alakításáról van szó, amely elősegíti és biztosítja a választók különböző csoportjainak, foglalkozási, korosztályi, lakóterületi stb. közösségeinek részvételét a képviselő- és tanácstagjelöltek kiválasztásában és elfogadásában.

Mint ismeretes, a társadalom számos jeles gondolkodója szá-

ra a szocialista társadalmi berendezkedés általában mint – az emberi-állampolgári közösségekre épülő – „kollektivista társadalom" jelent meg. Korunk szocialista politikai rendszerének demokratikus fejlesztésével kapcsolatban viszont az is felismertté vált – és erre történeti utunk tapasztalatai is hangsúlyosan figyelmeztetnek –, hogy az állampolgár, az egyén a bonyolult és mind szövevényesebbé váló közélet körülményei között csak úgy tudja érdekeit (gyakran jogos érdekeit is) és véleményét hatékonyan kifejezni, ha hasonló érdekű-véleményű kollektívák, intézményesült állampolgári közösségek állnak mögötte.

A különböző állampolgári kollektívák, kis- és nagyobb közösségek tényleges szerepe viszont elválaszthatatlan tevékenységük rendezett *feltételeitől és jogosítványaitól.* Az intézményesült formákban megvalósuló tevékenység során ugyanis nemcsak a társadalmi-szociális különbözőségek csökkennek a különböző résztvevők, tagok között, hanem *az egyes állampolgárok eltérő, egyéni érdekei is azonosuláson és fokozatos integrálódáson mennek keresztül.* Ugyanakkor a kisközösségek, a különböző fajta és szintű, *tényleges állampolgári kollektívák megjelenése és munkálkodása* – szükségképpen – vitákat éleszt a nagyobb területi, foglalkozási stb. közösségek érdekei tekintetében, végső soron a társadalmi érdek mérlegelésével és meghatározásával kapcsolatban.

Mindebből nem túlzás olyan következtetéshez jutni, hogy az állampolgárok különböző csoportjainak, közösségeinek érdekeltsége, vélemény- és nézetkülönbsége kifejezésének és egységesülésének folyamatában a választási rendszer demokratikus megújítása – különösen a társadalmi és érdekképviseleti szervek, a lakóhelyi közösségek, egyesületek, szövetkezetek stb. szerepének növelése a képviselő- és tanácstagjelöltek kiválasztásában – fontos követelményként jelenik meg.

Ennek realizálása azonban korántsem olyan egyszerű a gyakorlatban, mint ahogy az elvi-elméleti általánosságban megfogalmazható. Kétségtelen, hogy az említett követelmény a szocialista választási rendszerben nem valamiféle új felfedezés. A szocialista társadalmi átalakulás menetében azonban különböző, részben megalapozott politikai-hatalmi indokok miatt – de részben a szocialista viszonyok kialakításának mechanikus adminisztratív eszközöket preferáló felfogása és alkalmazása miatt is – háttérbe szorult, illetve alkalmazása a választás „egyhangúsága" biztosításának, népszavazás-jellegének volt alárendelve. Pontosabban: gyakran csak a jelöltek szűk- és zárt körben történt megállapítása utáni hivatalos jelölőgyűléseken a „korábban már elfogadott" jelöltek támogatását szolgálta.

Az 1983. évi választójogi törvény fontos, s egyben sajátos rendel-

kezése is, hogy a Hazafias Népfront bizottságainak feladatává tette *két jelölt* állítását, s a választók jelölőgyűlései vagy elfogadták a javasolt személyeket vagy további jelölteket állítottak. Nyilvánvaló, hogy a *társadalmi és érdekképviseleti szervek, az állampolgárok különböző területi-helyi közösségei, a falugyűlések stb.* ajánlási jogának biztosítása és fokozottabb érvényesülése jelentős mértékben új helyzetet teremthet a jelölés folyamatában. Egyfelől aktivizálja a különböző társadalmi és érdekképviseleti szervezetek, egyesületek stb. *tagságát* a jelöltek kiválasztásában és a különböző vélemények egyeztetésében; másfelől *a képviselő- és tanácstagjelölés folyamatát – az előkészítés első szakaszától a jelöltek elfogadásáig – a társadalmi nyilvánosság ellenőrzése és befolyása alá helyezi.*

Történetileg kialakult és törvényben rögzített gyakorlat, hogy a képviselő- és tanácstagjelölés *politikai* előkészítésében és szervezésében a Hazafias Népfront és különböző szintű választott bizottságai állnak előtérben. Azonban kívánatos, hogy a népfrontmozgalom választott testületeinek, bizottságainak ez a szerepe *valóságos és nyilvános* legyen. Ugyanakkor, amennyiben a választási rendszer reformjával – különösen a jelölési rendszer fejlesztésével kapcsolatban – a különböző társadalmi és érdekképviseleti szervek, lakóhelyi állampolgári csoportok, egyesületek stb. szerepe megnövekszik, elkerülhetetlen a jelöltek kiválasztása során végzett *közvetítő-egyeztető tevékenység új intézményi kereteinek kialakítása.* Közelebbről: megfelelő összetételű *jelölőválasztmányok* rendszerének bevezetéséről, valamint a különböző ajánlásokkal és jelölésekkel kapcsolatos előkészítő tevékenység nyilvánosságáról van szó.

A jelölőválasztmányok a magyar politikai intézményrendszer történeti alakulására tekintettel és a népképviseleti testületek tagjai választásával kapcsolatos törvényi rendelkezéseknek megfelelően a Hazafias Népfront keretében alakíthatók ki. Amikor a népfrontmozgalom szerepéről szólunk, a teljes igazsághoz az is hozzátartozik, hogy az MSZMP-nek – mint a politikai rendszer vezetőjének – *egész jelölési folyamatra érvényesülő irányító-koordináló szerepére is gondolunk.* Következésképpen a kialakítandó jelölőválasztmányban a párt képviselői és a népfrontmozgalmat alkotó társadalmi szervezetek küldöttei mellett a vállalati tanácsok és a választókerületekben működő nagyobb szervezetek és intézményi közösségek, s esetenként – a lakóterületi körülményektől függően – a népfrontmozgalom keretében tevékenykedő, jelentős társadalmi közvéleményt közvetítő egyesületek, öntevékeny társulások stb. képviselőiből lehetne és kellene kialakítani.

A jelölőválasztmányok rendszerének létrehozásával új, demokratikus intézmény épülhet be a képviselő- és tanácstagjelölés egész folyamatába. Ez egyfelől gátat vethet a szűk- és zárt körben elhatá-

rozott jelölési kezdeményezéseknek, ugyanakkor a különböző kollektívák, az állampolgárok különböző közösségei véleményének ismeretében és támogatása következtében akadályt támaszthat az improvizált politikai kombinációkkal, a zavart keltő anarchikus megnyilvánulásokkal szemben.

Mint ismeretes, az 1983-ban elfogadott választási reformtörvény az *országos lista* bevezetésével kilépett a lakóterületi elv alapján kialakított választókerületek kizárólagosságának kereteiből és *lehetőséget* nyitott a társadalmi-politikai differenciáltság, országos szinten kifejezhető, a különböző réteg- és csoportérdekek, vallási és nemzetiségi közösségek sajátos érdekeltsége stb. legfelsőbb képviseleti testületben való megjelenésére.

Az országos lista jellegéről és szerepéről folytatott viták, de különösen a *választójogi törvény 1985. évi választásokat néhány hónapon belül követő módosítása is jelezte:* a területi elv mellett a társadalmi munkamegosztásból eredő differenciáltságnak, a lakosság foglalkozási, vallási, nemzetiségi, korosztályi stb. jellemzőinek megjelenítése valóságos igényként jelenik meg az országos listán választott képviselők közvetítésével.

Az 1983. évi választójogi reform előkészítő munkálatai során többoldalú vitában ütközött meg az az álláspont, miszerint az *országos listán* a nagy társadalmi és érdekképviseleti szervezetek képviselőit, a kifejezetten *országos szintű* és az egész társadalmat érintő érdekeket reprezentáló személyiségeket kell az Országgyűlésbe megválasztani. Ez az elképzelés az országos lista szerepének fejlesztésével kapcsolatban ismételten meggondolásra késztet.

Ugyanígy újra szembesülünk azzal a korábbi elképzeléssel is, miszerint bár az országos listát a Hazafias Népfront Országos Tanácsa fogadja el, azonban *arra javaslatot az országos társadalmi és érdekképviseleti szervezetek, országos jelentőségű intézmények választott központi vezető testületei tegyenek!* E javaslatok tekintetében a HNF Országos Tanácsa ugyanakkor vétójoggal rendelkezhessen. Ebből az is következik, hogy az országos listán így jelölt, majd megválasztott képviselőnek, amennyiben munkaköre megváltozik, mandátumát vissza kell adnia, illetve a megfelelő társadalmi, érdekképviseleti szervezet visszahívásukra javaslatot tehet. Más szóval: az országos lista jelenlegi „zárt és védett" jellege akkor oldódna, ha azon elnyerhető mandátumok számára az érdekképviseletiség irányában jelentősen megnövekedne.

Az országgyűlési képviselők jelölésével és választásával kapcsolatban az 1983. évi reform előkészítése kapcsán a figyelem előterébe került olyan elképzelés is, hogy minden olyan városban, ahol több képviselőt választanak, a jelölteket *városi nyitott lista* alapján kellene választani. Más szóval: a két vagy több képviselőt választó

városok (budapesti területek) *egy közös választókerületet* jelentenének és nem osztódnának egyéni választókerületekre.

Természetesen ilyen esetekben is több jelölt kerülne a listára, mint a mandátumok száma. E megoldás mellett megőrizhető, s ugyanakkor a lakosság struktúrájának megfelelően differenciálhatók a jelölőgyűlések, a választók több jelölt közül választhatnának, az Országgyűlés szintjén a nagyobb városok egész lakosságának érdekét, véleményét, nem pedig egy egyéni választókerületét közvetítenék a képviselők (az érdekegyeztetések és ugyanakkor hangsúlyosabb kifejezésének ez is egy módozata lehet) stb.

E megoldásnak egyik változata lehetne a közép- és kisebb városok és körzetükbe tartozó községi településcsoportok két vagy több mandátumos választókerületének kialakítása is.

Külön problémákat jelent sajátosságai miatt a községi és városi tanácsok tagjainak, valamint a megyei tanácsokba választott városi és községi küldöttek választása. Itt még az is felvethető: vajon helyes és megalapozott-e az országgyűlési képviselők és a tanácstagok együttes, egy időben rendezett választása?! Nem kellene-e a tanácstagok választásáról éppen a kétségtelenül jelentős *tartalmi* különbözőségek miatt – külön törvényben rendelkezni? E megoldások mellett és ellen egyaránt hozhatók fel nyomós érvek. Erre itt – ebben a keretben – részletesen nem térnék ki, hanem inkább a felmerülő intézményi problémákkal foglalkoznék. Az elmúlt másfél évtizedben lezajlott választások és az 1985. évi választások tapasztalatai e tekintetben több problémát vetnek fel.

A megyei tanácstagok jelenlegi jelölésének és közvetett választásának (a megyei tanácsok tagjait a városi és községi tanácsok választják) fenntartása mellett felvethető pl. olyan elképzelés is, mely szerint a megyei szintű társadalmi-politikai, állami, gazdasági és kulturális stb. *vezető személyiségeket megyei listán válasszák tanácstagnak a városi és községi tanácsok.* Emellett – indoklásként – az a megalapozott érvelés hozható fel, hogy *a megyei vezetők nem lehetnek – a megyén belüli – egy városi vagy települési csoporthoz kötött küldöttek*-tanácstagok, következésképpen nem képviselhetik és preferálhatják *saját* választókerületük lakosságának érdekeit.

Célszerűnek látszik annak a korábban ugyancsak felvetett elgondolásnak újbóli megfontolása is, hogy a községi *tanácsok tagjait* – de az önálló vagy elkülönült települési egységek (közös tanácshoz tartozó községek), kisebb városok tanácstagjait is – *helyi, községi és városi nyitott listákon válasszák meg.* Az egyéni választókerületek kialakítása ugyanis a községekben – de gyakran kisebb városokban is – gyakran erőltetett és formális, mesterségesen szétszakítja a természetes – alapjában – közös érdekű településeket, olyan részkérdések felé kényszeríti a választók figyelmét, amelyek végül is *egész*

település fejlesztésének lehetőségeivel összefüggésben oldhatók meg. Ugyanakkor a többjelöltes nyitott lista alkalmazása azon alapulhatna, hogy az egész település egy választókerületet alkot; következésképpen a listára *valamennyi jelöltet* (pontosabban a jogszabályban tanácstípusonként meghatározott tanácstagi létszám mintegy 30%-os növelésével megállapított számú jelöltet) *együttesen* kellene felvenni és a választópolgárok meghatározott számú jelölt kihúzásával határoznák meg a tanácsuk összetételét.

A nyitott lista bevezetése tehát széles lehetőséget nyitna a községekben és városokban annak meghatározására, hogy a lakosság előtt ismert, valamennyi számításba vett jelölt közüli választással *kiket tartanak alkalmasnak a helyi önkormányzatban való munkálkodásra,* saját képviseleti testületük egészéről és összetételéről véleményt alakíthatnának ki és dönthetnének! A városi és községi nyitott lista elősegítené annak – a jelenlegi hatályos szabályzásból következő – ellentmondásnak és feszültségnek oldását is, hogy a tanácselnök jelöléséről és tanácstaggá választásáról (amely a tanácselnöki poszt betöltésének előfeltétele) a választók viszonylag szűk lakóterületi csoportja döntsön. A jelölési és választási rendszer módosítása – véleményünk szerint – a községi és városi települések lakosai közösségi gondolkodását és felelősségérzetét erősítené, s ezzel szorosabbá tenné a lakosság és helyi tanácsok kapcsolatait.

Mind a városi, mind a községi nyitott listák alkalmazása – természetesen – szükségessé teszi a jelölőgyűlések rendszerének megfelelő megváltoztatását is. Általános következtetésként azonban megállapítható, hogy a nagyobb városok országgyűlési képviselőinek, valamint a kisebb városok és községek tanácstagjainak nyitott listán történő választása jobban összekapcsolná a lakóterületi és intézményi-foglalkozási elv, az érdekkülönbözőségek megjelenítését és egyeztetését mint a természetes települési egységeket megosztó jelenlegi, egyéni választókerületek mesterséges és gyakran elaprózott megosztottsága. Ugyanakkor csökkentené a „hivatalból kötelező", vagy különböző csoport- és foglalkozási érdekkülönbözőségeket reprezentáló jelöltállítás gyakran formális és statisztikai szempontú erőltetését is.

II

A választási rendszer intézményi megújításának módozatai és a népképviseleti testületek szerepének növelése között – természetesen – szoros kölcsönhatás érvényesül. De ahogy a választási rendszer és megújítása mögött lényegében a társadalomban, általában a

városokban és községekben, az egyes települési egységekben pedig sajátosan meglevő vagy szunnyadó, visszafogott vagy elismert csoport-, réteg-, foglalkozási, települési stb. érdekek, véleménykülönbözőségek munkálnak, úgy a népképviseleti testületek – az Országgyűlés és a tanácsok érdemi *tevékenysége* sem választható el ezektől a tényezőktől. Ebből a szerves összefüggésből következik – magától értetődően – a választási rendszer megújításának és a népképviseleti testületek *érdemi* működése kibontakozásának kölcsönhatása. Az érdekek és az érdekkülönbségek lényegéhez ugyanis hozzátartozik az érdekkifejezés intézményi formálódásától, a társadalmi jellegű és méretű, az érdekmegvalósításig vezető bonyolult folyamat. Amennyiben a választási rendszer intézményi korszerűsítésével megnövekszik a társadalmi és érdekképviseleti szervek, az állampolgárok különböző kollektíváinak érdekkifejező szerepe, e mind erőteljesebben megnyilvánuló tendencia a népképviseleti testületek szerepének alakulásában és tevékenységében, intézményi megújításában is kifejeződést keres.

E probléma összetettségére és egyben megnövekedett időszerűségére utalnak az utóbbi esztendőkben kibontakozó politikatudományi kutatások, de ezt jelzik politikai-kormányzati szervek vezetőinek azon ismeretes megállapításai is, miszerint „... keressük az Országgyűlés valóságos helyét és szerepét politikai intézményeink rendszerében ...", de az olyan jellegű álláspontok hangsúlyozása is, hogy „növelni kell az Országgyűlés szerepét, de nem a parlamenti kormányzás irányában" stb.

Nem mondanánk ki a teljes igazságot, ha elhallgatnánk, hogy korunk politikai intézményeinek rendszerében – és ez alól a szocialista országok sem kivételek –, a választott népképviseleti testületek szerepére nem mindig jellemző az a meghatározó szerep, amelyet az alkotmányok követelményként állítanak, s általánosnak mondható a kormányzati tevékenység, az „erős végrehajtó hatalom" előtérbe kerülése. Ugyanakkor az is tény, hogy a népképviselet eszméje, az „állami közakarat" választott népképviseleti testületek útján való meghatározásának igénye – ennek ellenére minden demokratikus politikai rendszer működésének tartósan továbbélő követelménye maradt.

A szocialista országokban különösen jelentős és a politikai intézmények egész rendszerének demokratikus fejlesztését befolyásolja a népképviseleti testületek tényleges szerepének növelése a társadalmi folyamatok legfelsőbb állami irányításában és a kormányzati tevékenység hatékony ellenőrzésében. De elgondolkoztató lehet mindannyiunk számára az az ismétlődő állapot is, hogy a legfelsőbb népképviseleti testületek szerepe belső feszültségek megnövekedése vagy társadalmi konfliktusok esetén különösen előtérbe ke-

rül a politikai hatalom megszilárdításában (pl.: az Országgyűlés állandó bizottságai munkája és a megyei képviselőcsoportok aktív tevékenységének kibontakozása 1957–1960-as években a társadalmi konszolidáció segítésében Magyarországon, a lengyel Szejm szerepe 1956 őszét követő esztendőkben, de különösen az 1981-től kibontakozott súlyos társadalmi konfliktus állami-politikai bevezetésében és a társadalmi-politikai konszolidáció hosszabb időszakot igénylő esztendeiben).

Következésképpen nem a polgári parlamentarizmus valamiféle utánérzéséről vagy teoretikus elvontsággal kigondolt mechanikus adaptációjáról van szó, amikor az Országgyűlés szerepének növelése és a helyi-területi tanácsok önkormányzati jellegének erősítése a politikai rendszer demokratikus fejlesztésétől elválaszthatatlan követelményként jelenik meg a politikai-államtudományi irodalomban és a szocialista állami berendezkedés korszerűsítésének gyakorlatában.

Történelmi tapasztalatainkra és a társadalmi viszonyaink valóságára tekintettel hogyan, milyen irányban körvonalazható az Országgyűlés tényleges szerepének növelése és megújulása?

Ha ezt a problémakört csak az érdekkifejezés, érdekegyeztetés és érdekintegráció funkcióját általánosságban közelíthetjük meg, egyidejűleg sokat is mondunk, de szervezeti-intézményi, valamint jogi biztosítékai elemzése nélkül nehezen jutunk előbbre. E feladatkör megvalósítása ugyanis feltételezi az Országgyűlés és belső struktúrájának megfelelő korszerűsítését és az egyes országgyűlési intézményeknek a politikai intézményrendszerhez kapcsolódó fejlesztését is. Az érdekkifejezés és érdekintegráció reálisan ugyanis csak politikai intézmények koherens összetevőinek egységében és ugyanakkor az egyes összetevők sajátos autonómiájában valósítható meg. Közelebb jutunk tehát az Országgyűlés szerepének megközelítéséhez, ha a *korábban* kialakult felfogást és kapcsolatos gyakorlatot szembesítjük a politikai intézményrendszerrel szemben *napjainkban* támasztott követelményekkel, s ha az Országgyűlés tevékenységének alakítását *a politikai intézményrendszer más szervezetei által el nem látható, sajátos funkcióival* egybevetjük.

Ebből az alapállásból kiindulva lényegében – hasonlóan más szocialista országok legfelsőbb népképviseleti testületeihez – *négy csoportra tagolhatók az Országgyűlés fő tevékenységi területei, következésképpen* ezekben az összefüggésekben közelíthetők meg – *tárgyszerűen* – szerepe növelésének lehetőségei is.

A sajátos tevékenységi szféra és szerepkör első csoportjába a kizárólagos *törvényalkotási hatáskör tárgyai* tartoznak. Ha legfelső népképviseleti testületek törvényalkotó tevékenységének alakulását szemléljük a szocialista országokban, megállapítható, hogy – a

hagyományos törvényhozási tárgyak mellett – az állami berendezkedés alapintézményeinek, a kormányzat szervezetének alakítása, az állampolgárok alkotmányos jogainak és biztosítékainak fejlesztése került előtérbe a törvényalkotásban, egyidejűleg növekedtek az érdekképviseleti szervek kapcsolatos jogosítványai is. A törvényalkotási tárgykör szélesítésének másik lényeges területét a gazdasági viszonyok szabályozásával, a vállalatokról és szövetkezetekről, beruházásokról tervezett törvények – elfogadásával lehetne jellemezni.

Fentiekről két lehetséges megoldáshoz lehet jutni az Országgyűlés törvényalkotó hatáskörének fejlesztése tekintetében.

Egyik a *törvényalkotási tárgyak teljesebb meghatározása,* amely lényegében az Országgyűlés szélesebb, kizárólagos törvényhozási hatáskörének alkotmányi meghatározását jelenti. Ebben az irányban fontos lépést jelenthet pl. a jogalkotás tervének országgyűlési megvitatása és jóváhagyása. E megoldás az érlelődő alkotmányi rendezéshez vezető úton ugyanis olyan helyzetbe hozná az Országgyűlést, hogy eldöntse: milyen tárgykörökben kíván a következő időszakban *törvényt* alkotni, s milyen területeken tartja elegendő törvényerejű rendelet alkotását? Ez a megoldás a jogalkotási gyakorlat fokozatos fejlesztésével *előkészítheti,* megalapozhatja a jövőbeni alkotmányi rendezést.

Az Országgyűlés szerepe megújításának fontos feltétele a *törvényalkotási hatáskör kizárólagosságának és stabilitásának erősítése.* Ugyanis akár egyik, akár másik módon fogjuk fel az Országgyűlés törvényalkotó funkciójának fejlesztését, változatlanul szembe találjuk magunkat a Népköztársaság Elnöki Tanácsa általános helyettesítő szerepének problémájával. (Évtizedek óta – metronómként visszatérő – igény a Népköztársaság Elnöki Tanácsa Országgyűlést általános helyettesítő hatáskörének korlátozása. A jelenlegi jogalkotási feszültségeket oldó, *átmeneti* lehetőségként felvetődhet ugyan olyan állásfoglalás is, miszerint a Népköztársaság Elnöki Tanácsa általános helyettesítő hatáskörében *csak kivételesen és halaszthatatlan esetben (?)* alkothat törvényerejű rendeletet, de ebben az esetben viszont biztosítani kell az Országgyűlés *utólagos* megerősítő döntését.)

Végül az sem lehet kétséges, hogy az Országgyűlés törvényalkotó szerepének fejlesztés nélkül a jogalkotás alkotmányosságának biztosítására létrehozott Alkotmányjogi Tanács változatlanul funkciószegény marad.

Az Országgyűlés hatáskörének – mint minden országos népképviseleti testület működésének általában – egyik központi, fenntartott hatásköre az éves költségvetés megvitatása, elfogadása vagy elutasítása. Az állami bevételek és kiadások egybevetése, az egyes

területek közötti megosztás arányai (a nemzeti jövedelem elosztását befolyásoló beruházások és fejlesztések, a lakosság életszínvonalának alakulását befolyásoló beruházások és fejlesztések, a lakosság életszínvonalának alakulását befolyásoló ár- és bérrendszer, valamint adórendszer alakulása) a bevételi források növelésének állandó kényszere és a költségvetési hiányokat kiváltó kiadások indokoltsága stb. a kormány politikai célkitűzéseinek megalapozottságával összefüggő, az egész társadalmat érdeklő-érintő alapkérdések.

Természetes tehát az a növekvő igény és érdeklődés, a társadalmi élet különböző problémáit jelző kritikus szemlélet, amely az 1985. évi választások után – és részben annak pozitív hatásaként is – az Országgyűlés költségvetési vitáiban megnyilvánul. Az is előrelátható, hogy ez a jelenség a jövőben még inkább tovább erősödik és a viták társadalmi-politikai tartalma és szakszerű megalapozottsága növekszik. Mindebből nem nehéz következtetni, hogy *a kormány évenkénti költségvetési tervezete több napon is tartó általános és részletes tárgyalással szembesül,* amikor is a képviselők mint az állampolgárok közvetlen megbízottai a költségvetési stabilitás követelményei mellett mindinkább látni és tudni akarják azt is: milyen értelmes és megalapozott célok állnak a kiadások hátterében.

Az Országgyűlés különösen fontos funkciója – mint előzőekből is következik – *a kormányzati tevékenység ellenőrzése.* Mint erre már utaltunk: a központi politikai-kormányzati szervek *tényleges* döntési szerepének és súlyának növekedése a modern társadalom irányításában egyértelműen és általában megállapítható tendencia, ez alól a hagyományos parlamentáris kormányzattal rendelkező polgári demokratikus rendszerek sem kivételek.

E tényleges helyzetből következően is növekszik a kormányzati tevékenység hatékony ellenőrzésének szükségessége. Nem túlzás állítani, hogy *az egypárt irányítása melletti szocialista politikai intézményrendszerben az országos népképviseleti testületek kormányzati ellenőrző szerepének érvényesülése mindinkább egyik kiemelkedően jelentős, s egyben az egész politikai intézményrendszerre ható tevékenysége a szocialista parlamentnek.*

Kifejezésre jut ez az előrelátható tendencia az MSZMP KB 1986. november 18–19-i ülésén elfogadott határozatban is, mely szerint növelni kell a Minisztertanácsnak a gazdaságirányításban, a fő folyamatok összehangolásában, az országos tennivalók konkrét meghatározásában, a végrehajtás szervezésében és ellenőrzésében betöltött szerepét és felelősségét . . . *„a kormány mozgásterének szélesítésével növekszik a parlament kormányellenőrző szerepe is".*

E követelmény valószínűsíthetően azzal jár együtt, hogy a kormány és tagjainak tevékenységéről szóló hagyományos beszámo-

lók időnkénti megtárgyalása mellett az Országgyűlés ellenőrző tevékenysége két irányban erősödik: az egyik a képviselői, az interpellációk és kérdések számának, valamint súlyának növekedése, másfelől a költségvetés végrehajtásáról szóló kormányzati számadás elfogadásának érdemi megtárgyalása.

Említett ellenőrzési formák jelentőségét és megvalósításukkal kapcsolatos problémák összetettségét jelzi, hogy az interpellációs jog, illetve a kérdésfeltevés joga az 1986 júniusában elfogadott új országgyűlési ügyrendben új módon került szabályozásra. Az is ismeretes, hogy az új rendezés különböző értelmezésekhez adott tápot, s nem találkozott rokonszenvvel számos képviselő és a parlamenti intézmények demokratikus fejlesztésében bizakodók körében. Egyik megközelítés szerint az interpellációs jog új szabályozását az indokolta, hogy alkalmazása egy-két alkalommal – a kormányzat által már elfogadott döntéssel szembeni szavazással – már „szinte a parlamenti kormányzásra jellemző szimptómákat idézte fel az Országgyűlésben . . ." A másik értelmezés szerint az interpellációs jog új szabályozása lényegében az Országgyűlés demokratikus működésének szűkítését jelenti, s abban gyökeredzik, hogy az interpelláló képviselők szokatlanul és váratlanul kritikusan nézték néhány kormányzati előterjesztés megalapozottságát, s e véleményüknek hangot adva maguk mellé állították a Tisztelt Ház tagjainak jelentős részét vagy többségét.

Mindkét megközelítés – véleményem szerint – a képviselők interpellációs joga érvényesítésének leegyszerűsített változata, s jórészt az új ügyrendet előkészítő vita, eszmecsere hiányának következménye. Egyik értelmezés sem ad ugyanis választ arra, hogyan és minek hatására vált egy párttöbbségű népképviseleti testület nyílt szavazással (!) egy, a politikai-kormányzati szervek által kialakított és elfogadott álláspont ellenzőjévé! Másfelől nem lehet számításon kívül hagyni azt sem, hogy az interpellációs jog alkalmazása egy ténylegesen funkcionáló *Országgyűlésben nem lehet azonos egy már meghaladott időszak politikai, parlamenti gyakorlatával* (és 1956-ban kialakított ügyrendi szabályozásával), amikor is a legfelsőbb népképviseleti testület és intézményeink szerepe a meghozott politikai-kormányzati döntések támogatásában és ünnepélyes legitimációjában jutott kifejezésre.

Következésképpen az *interpellációs jog alkalmazásával kiváltott „működési zavarok" és az ügyrendi szabályozást követően kialakult különböző értelmezések az Országgyűlés szerepének fejlődésével összefüggő jelenségek.* A jelenlegi hatályos szabályozás is ebben az ellentmondásos folyamatban fogható fel. Ahogy alakul az Országgyűlés *érdemi* tevékenysége, ezzel kölcsönhatásban nő vagy csorbul az interpellációs jog gyakorlásának érdemi jelentősége a kormány-

zati tevékenység ellenőrzésében! Következésképpen *szükségszerűen szembesülünk az ügyrend módosításával, amennyiben a fejlődő-változó Országgyűlés vitáinak és intézményesülést kereső új formáinak korszerű és demokratikus rendezettségét biztosítani akarjuk.*

Ebben a témakörben a szocialista parlamentarizmus számos további intézményfejlesztési problémája vár elemzésre, amelyek meghaladják ezeket a kereteket, pl. legyen-e parlamenti vita a megnövekedett jelentőségű interpellációkban felvetett problémakörökben? Enélkül ugyanis a plénum előtt nem tárulnak fel az interpelláció érdemi-tartalmi összefüggései, s ezért támad bizonytalanság a szavazásban. Ha a társadalmi-érdekképviseleti szervek, területi közösségek stb. szerepét erősítjük a választási rendszer reformjával, hogyan fejezhetők ki ennek következményei és intézményi biztosítékai a népképviseleti testületekben? Közelebbről: legyenek-e kollektív interpellációk a különböző társadalmi-érdekképviseleti szervezetek, megyei és városi képviselő-képviselők csoportjai részéről. Vagy miért nem válaszolhat a képviselő a parlamentben feltett kérdésre kapott válasz után, hogy azt elfogadja vagy a válaszoló miniszterrel, államtitkárral nem ért egyet? Ha többször ugyanaz a probléma képviselői kérdésként kerül az Országgyűlés plénumán napirendre, nem indokolt-e interpellációként elfogadni és vitatni? Bevezessük-e a bizalmi szavazás intézményét és a minősített szavazati többséggel elfogadott bizalmatlansági indítvány milyen következménnyel jár együtt a kormány vagy egyes tagjai tekintetében? Reális-e az Országgyűlés kétházas rendszerének kialakításában keresni a parlament korszerűsítésének útját, vagy megalapozottabb a gazdasági, foglalkozási érdekek *folyamatos* ütköztetésének és kompromisszumainak fórumait a parlamenten kívül keresni? stb.

Fentiekből következik, hogy amikor a népképviseleti testületek megújításának módozatait és intézményi biztosítékait vizsgáljuk, lényegében politikai intézményrendszerünk reformjával összefüggő, s azzal kölcsönhatásban érvényesülő, *reális problémákkal szembesülünk.* S az sem kétséges, hogy a változtatások minden esetben érintik az állam pártirányításának hagyományos megoldásait.

HÉTHY LAJOS

Gazdasági demokrácia és érdekegyeztetés

E korreferátum a „gazdasági demokrácia" kérdését annak alapvető (bár nem kizárólagos) aspektusából, a "gazdasági érdekegyeztetés" oldaláról elemzi. Be kívánja mutatni, hogy mi indokolja az intézményes érdekegyeztetés fejlesztésére napjainkban, a reformmunkálatok keretében tett (s a kezdeti nekilendülés után elakadt) erőfeszítések létjogosultságát, s ezektől milyen gazdasági, társadalmi, politikai haszon várható és melyek a továbblépés útjai.

Az intézményes érdekegyeztetés tárgyalásakor a korreferátum különös figyelmet kíván szentelni az új vállalatirányítási formáknak.

ÉRDEKEGYEZTETÉS ÉS/VAGY RÉSZVÉTEL

Az érdekegyeztetés és a részvétel – bár szorosan összefüggnek, mint ezt a tudományos és a politikai gondolkodás egyaránt felismerte – korántsem tekinthető azonosnak. Egyfelől általános gyakorlat az érdekegyeztetés részvétel nélkül, tehát olyan döntéshozatallal, amelybe az érintetteket nem vonják be. Ez a típusú „érdekegyeztetés" – amikor a döntéshozatal az érintettek érdekeit részvétel nélkül is mérlegelni próbálja – ma nemcsak a gazdálkodó szervezetekben domináns, de kormányzati szinten is; bár rendszerint valamiféle formális, kvázi részvétel mögé rejtőzik. Fordítva: lehetséges a részvétel érdekegyeztetés nélkül is, amikor például a részvétel funkciója nem az alku, hanem valamiféle céllal, programmal való azonosság „érzelmi" kinyilvánítása, a „hittevés".

Tudatában kell tehát lennünk, hogy a gazdaság és a gazdasági szervezetek zökkenőmentes működése – bármennyi társadalmi és ideológiai érv is szól emellett – nem a részvételt, hanem az érdekegyeztetés sikeres megvalósulását kívánja; a részvétel csak annyiban és akkor nélkülözhetetlen, ha az érdekegyeztetés más úton egyáltalán – vagy legalábbis hatékonyan – nem képzelhető el. Így

előfordulhat (s ennek számos jele van), hogy míg a részvétel intézményei meglehetősen formálisak, az érdemi érdekegyeztetés – akár a részvételt kizáró szervezeti, társadalmi döntésekkel, akár informális alkufolyamatok révén – többé-kevésbé eredményesen megvalósul.

Ezért is érdemelnek figyelmet napjainkban azok a láthatatlan vagy e szempontból nem azonosított csatornák (pl. tömegkommunikáció, gazdasággal foglalkozó sajtó vagy éppen a társadalomtudomány), amelyek nemegyszer a részvételt kizáró szervezeti, illetve államigazgatási döntéshozatalba beleviszik a különféle érdekek mérlegelésének kényszerét, illetve azok az informális, esetenként invizibilis mechnizmusok, amelyek a gazdaság szereplői között a tényleges érdekegyeztetést a felszín mögött jól-rosszul megoldják, s amelyek az intézményes érdekegyeztetéshez képest esetenként hallatlan hatékonysággal működnek.

Felmerül az a kérdés is, hogy a gazdaság és a gazdálkodó szervezetek sokáig bevált, pragmatikusan alkalmazott érdekegyeztető gépezete – aminek lényege a részvételt kizáró (szakszóval, pejoratív minősítés szándéka nélkül azt is mondhatjuk: autokratikus vagy tekintélyelvi) vezetői döntéshozatal, amely „bölcsen" mérlegeli az eltérő érdekeket és figyelembe veszi őket – meddig képes és egyáltalán képes-e funkciót betölteni. Vajon alkalmas-e ez a hagyományos, számos patriarchális vonást mutató, és igen lassan demokratizálódó döntési mechanizmus az érdekegyeztetés kérdését olyan, válsághoz közeli helyzetekben megoldani, amikor a gazdasági nehézségek növekedése az érdekkonfliktusokat minden korábbinál jobban kiélezi?

Továbbá: mi a szerepe és a jelentősége napjainkban az informális, láthatatlan – a szabályok, a szervezetek, a demokratikus intézmények stb. háta mögött folyó – alkunak mint érdekegyeztető csatornának? Ezek a mechanizmusok, amelyek közismerten sűrűn átszövik az egész gazdaságot, kétségtelenül pozitív szerepet töltenek be azáltal, hogy korrigálják a részvételt kizáró vezetői döntések hibáit (tudniillik azokat a hatásokat, amelyek szándék nélkül is érdeksérelmeket okoznak, rontják a kooperációt), pótolják az intézményes részvétel és érdekegyeztetés hiányosságait. Egyúttal kétségtelen, hogy az informális elem térhódítása a szervezetek, a gazdaság alapvető érdekegyeztető folyamatában aláássa a formális szabályozást, csökkenti a vezetői kontrollt.

Mindezen körülmények között mi a szerepe az intézményes érdekegyeztetésnek, a részvételnek, illetve az ezeken alapuló vezetői döntéseknek? Úgy hisszük, hogy a gazdasági demokrácia intézményeinek hosszabb ideje tartó rendszeres fejlesztése és az intézményes érdekegyeztetés tudatos (ezzel egybekapcsolt) kibontakoztatá-

sa ma még nem jelentős tényezője a szervezeteken, illetve a gazdaságon belüli kooperációnak. Mindkét szinten ma még a részvételt (nyíltan vagy hallgatólagosan) kizáró vezetői döntéshozatal a domináns, amely mellett azonban egyre jobban elburjánzanak az érdekegyeztetés, az „alku" informális csatornái, s ez egyben a formális, az „intézményes" döntéshozatal, érdekegyeztetés, részvétel kritikája is.

AZ INTÉZMÉNYES ÉRDEKEGYEZTETÉS ÉRDEMI MŰKÖDÉSÉNEK FELTÉTELEI

Az a felismerés, hogy a gazdasági szféra, a gazdaságon belüli kooperáció, valamint az irányítási, vezetési kontroll erősítése szempontjából egyaránt döntő jelentőségűek az érdekfolyamatok, fontos szerepet játszott a gazdasági reform továbbfejlesztésének munkálatai során. Felmerült ugyanis annak szükségessége, hogy a (főleg vállalati és országos szintű) intézményekre építve továbbfejlesszék a gazdasági érdekegyeztetés intézményrendszerét, pontosabban egy olyan, a gazdaság egészét átfogó érdekegyeztető intézményrendszert hozzanak létre, amely egyaránt tartalmaz garanciákat a konfliktusok gyors és hatékony megoldására, valamint az együttműködés kívánatos szintjének fenntartására.

E területen, az elhatározások ellenére (a vállalati szintet leszámítva) vajmi kevés előrehaladás történt. A feladat megoldásának lehetőségeit és tennivalóit illetően megítélésünk szerint az alábbiakból szükséges kiindulni.

Az intézményes érdekegyeztetés egyike az irányítás azon mechanizmusainak, amelyek léte és kielégítő működése nélkül társadalmunkban, szervezeteinkben az együttműködés kívánatos szintje – politikai terminológiával élve: a cselekvés egysége – nem hozható létre, illetve nem tartható fenn. Ez a gazdasági eredményességre éppúgy kihat, mint a politikai stabilitásra. Ezért is elengedhetetlenül szükséges, hogy (építve azokra a pozitív fejleményekre, amelyek pl. a vállalatokon belül a szakszervezet konstrukciójának és szerepének módosulásával következnek be) továbblépjünk az érdekegyeztetés intézményesítésében.

Az érdekegyeztetés intézményesítésében merőben másodlagos kérdés maguknak a jogi kereteknek a kialakítása. E munka során inkább arra kell összpontosítani, hogy mi legyen az (eddigi méreteket meghaladó) intézményes érdekegyeztetés tárgya, milyen érdekek vonatkozásában kell e területen előrelépni, mennyiben biztosított ezeknek az érdekeknek az intézményes képviselete stb. Ha ugyanis figyelmünket magára az érdekegyeztetés jogi kereteire

összpontosítjuk, óhatatlanul bekövetkezhet, hogy olyan új intézményeket, jogokat hívunk életre, amelyek működése nem tölthető meg tényleges tartalommal, s amelyek működtetése csupán tehertétel az irányítás számára.

Miután az érdekek differenciáltak, az érdekegyeztetés tárgya sokrétű lehet. Vannak azonban a gazdasági tevékenységben olyan kérdések, amelyek alapvetőek, s nem hagyhatók figyelmen kívül. Két ilyen alapkérdés van: a teljesítmény (legyen szó egyénről, csoportról, vállalatról) és a jövedelmek (ideértve a bért is.) Meggyőződésem, hogy ha ezek az alapvető kérdések nem kerülnek az intézményes érdekegyeztetés középpontjába, akkor e területen nem történhet érdemi előrelépés. Azt, hogy éppen ezek a kérdések döntő fontosságúak, ékesen bizonyítja a teljesítmények és a jövedelmek körül a társadalomban ma minden szinten folyó, jórészt nem hivatalos, nem intézményes „alku".

Ha az érdekegyeztetés intézményesítésében előre kívánunk lépni, ennek elkerülhetetlen és egyben leginkább kézenfekvő útját azok a területek kínálják, ahol az „érdekalku" nem intézményes, nem hivatalos formában ma is erőteljesen zajlik, azaz, ahol a leginkább feszítő érdekkülönbségek vannak. Ma az ilyen jellegű legjelentősebb területek a vállalatokon belül találhatók (ahol már számos erőfeszítés történt az érdekegyeztetés intézményesítésére), illetve – ezt hivatalosan kevéssé ismerjük el, illetve publikáljuk – a vállalatok és a központi irányító szervek, valamint egyes társadalmi csoportok és a központi irányító szervek között húzódnak.

Az intézményesített érdekegyeztetés elemi feltétele egy olyan érdekképviseleti intézményrendszer léte, amely adekvátan képes kifejezni a gazdaságban ható érdekeket. Jóllehet ennek az intézményrendszernek a fejlődésében az elmúlt 25 év során jelentős előrehaladás történt, ma sem mondható el, hogy a gazdaságban ható legjelentősebb érdekek intézményesülése biztosított volna. Van-e például megfelelően működő érdekképviseleti szerve a vállalatoknak, az egyéb gazdálkodó szervezeteknek? Van-e érdekképviselete az olyan jelentős társadalmi csoportoknak, mint a mérnökök, az orvosok vagy éppen a vállalati vezetők? Kielégítő-e a szakszervezetek érdekvédelmi tevékenysége vállalati, illetve ágazati szinten? (Vannak már azonban ígéretes kezdeményezések, mint pl. a Kereskedelmi Kamara szerepének növelése.)

Az érdekegyeztetésnek – amennyiben magában foglalja a jövedelemelosztás és a teljesítménymeghatározás alapvető kérdéseit – elengedhetetlen feltétele, hogy az e kérdésekben való tisztánlátáshoz a gazdasági szabályozás, a gazdaságirányítás mechanizmusa megteremtse a lehetőséget. Ma ez nincs meg (így a teljesítmények megítélésében minden szinten – a vállalatok, a csoportok, az egyé-

nek szintjén – bizonytalanság, esetenként teljes zavar uralkodik), és még a gazdaságirányítás változtatása nyomán is csak hosszabb távon remélhető, hogy a teljesítménykövetelmények a vállalati szinttől az üzem, a munkacsoport szintjéig megalapozottá válnak. Részben emiatt is, részben a nem intézményes „érdekalku" következményeként napjainkban a teljesítmények és a jövedelmek is jórészt elszakadnak egymástól.

Az érdekegyeztetésnek akkor van értelme, ha az „alku" tárgyát adó alapvető kérdésekben (így elsősorban a teljesítmény, a jövedelem, ezen belül a bér kérdéseiben) a partnereknek – legyen szó vállalatról és munkásbrigádról, vállalatról és kormányszervről – viszonylagos mozgási szabadságuk van. Lejárathatja az érdekegyeztetés gondolatát, ha ennek kimenetele valamely központi elvárás vagy objektív körülmény által eleve előre meghatározott. Ma, a népgazdaság nehéz helyzetéből adódóan, úgy tűnik, hogy ilyen mozgási szabadság éppen a jövedelemelosztásban, ezen belül a vállalatok bérszínvonalának meghatározásában nem adatott meg (jóllehet a nem intézményes, nem hivatalos érdekalkuban annál inkább megvan).

Ahogyan az „alacsonyabb rendű" érdekek nem egyszerűen a „magasabb rendű" érdekek derivátumai, hanem fordítva, a „magasabb rendű" érdekek az „alacsonyabb rendűek" egyfajta summázatát jelentik, úgy az intézményes érdekegyeztetésnek sem egyszerűen „felülről lefelé", hanem fordítva, „alulról fölfelé" is ki kell épülnie. Aligha szerencsés ebből a szempontból az országos szintű megközelítés, amely a SZOT és a kormány tárgyalásaival a kérdést megoldottnak tekinti. Ez a megállapítás nem vonja kétségbe a magasabb szintű egyeztetés jelentőségét, csupán arra hívja fel a figyelmet, hogy az nem képzelhető el hatékony vállalati és „középszintű" intézményes érdekegyeztetés nélkül.

Néhány kérdés azonban a központi érdekegyeztetéssel kapcsolatban is felmerül (anélkül, hogy az intézmény létjogosultságát vonnánk kétségbe): kit képvisel egyfelől a SZOT, másfelől a kormány. Az előbbi a társadalom nagy többségét, az utóbbi az egészet? Az előbbi a munkavállalókat, az utóbbi a tulajdonosokat, akik egyébként „azonosak"? Ki képviseli a munkáltatókat? Egyik kérdés sem könnyen megválaszolható.

Az intézményes érdekegyeztetés egészében véve alkalmas eszköz lehet arra, hogy a normál intézményes keretek között működő gazdaságon belül – az érdekkompromisszumok „karbantartását" biztosító csekély változtatásokkal – fenntartsa a gazdasági tevékenységben a partnerek együttműködését, azaz erről az oldalról biztosítsa a rendszer rugalmasságát.

Ha azonban a gazdaság működésében jelentős szerephez jutnak

az intézményes kereteken kívüli tényezők (a második gazdaság, a nem intézményes, nem hivatalos alku: a szabályozó-, a béralku stb.), ha általános torzulások következnek be a teljesítmények és a jövedelmek intézményes, hivatalos arányaiban, akkor az intézményes érdekegyeztetés már nem alkalmas eszköz azoknak a korrekcióknak a végrehajtására, amelyek szükségesek, viszont eredményes működése feltételezi ezeket.

Az egyeztetés intézményes megvalósítása, megítélésem szerint, par excellence politikai kérdés, hiszen eredményessége közvetlenül nem annyira a gazdasági hatékonysággal, mint a társadalmi kooperációval, konszenzussal, a politikai stabilitással, a feszültségek és a konfliktusok feloldásával, megelőzésével függ össze. Ismereteim szerint napjainkban jórészt tisztázatlan (jóllehet már voltak tudományos erőfeszítések erre), hogy mi a párt szerepe az érdekegyeztetésben, miképp illeszkedik, illeszthető az érdekegyeztetés a politikai rendszer működési mechanizmusába, hogyan oldható fel az ellentmondás a párt területi szervezettsége és az érdekegyeztetés ágazati elgondolásai között, milyen politikai-ideológiai feltételei és következményei vannak az ilyen irányban történő előrelépésnek és így tovább.

Az érdekegyeztetés intézményes kereteinek továbbfejlesztése a jogi keretek felvázolásán túl (tudniillik, hogy ki kivel miről tárgyal) módszerbeli és technikai kérdések tömegének tisztázását, rendezését kívánja. A tőkés országok intézményes „béralku" mechanizmusának módszerbeli és technikai elemei például meggyőznek arról, hogy az érdekegyeztetés „technikája" legalább olyan összetett, mint a személyi jövedelemadó-rendszeré. Hazánkban e módszerek átvételéhez ma még nincs meg az ismeretbeli, tudásbeli háttér, és ez egyik napról a másikra nem is teremthető meg.

Végül szükséges hangsúlyozni: a tőkés országokban hosszú idő távlatában, lassú fejlődéssel, gyökeresen eltérő történeti-társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális viszonyok között kialakult érdekegyeztetési, illetve „béralku"-mechanizmusok tanulmányozása legfeljebb a feladat érdemi megvalósításának roppant nehézségeiről győz meg, viszont rendkívül kevés olyan tapasztalatot szolgáltat, amelyet hazai társadalmi, gazdasági viszonyainkat figyelembe véve, felelősen gondolkodó társadalomkutatók adaptálhatónak látnak.

MENNYIBEN ALKALMASAK A RÉSZVÉTELT SZOLGÁLÓ INTÉZMÉNYEK AZ ÉRDEKEGYEZTETÉS MEGVALÓSÍTÁSÁRA?

Az intézményes érdekegyeztetés érdemi megvalósulásának összefüggéseit áttekintve arra próbálunk választ találni, hogy a „gazdasági demokrácia", a „részvétel" – már tudniillik az irányításban való dolgozói részvétel – mai intézményei mennyiben képesek az érdekegyeztetés megvalósítására, mennyire teszi erre őket alkalmassá egyfelől saját konstrukciójuk, másfelől azok a társadalmi-gazdasági s nem utolsósorban politikai feltételek, melyek közepette működnek. E területen a következő megfontolások érdemelnek figyelmet.

Vitathatatlan, hogy az elmúlt 30 év folyamán hazánkban politikai erőfeszítések történtek a gazdasági döntéshozatalban való dolgozói részvétel előmozdítására. Úgy is fogalmazhatunk: a gazdasági demokrácia fejlesztésére. Ezek az erőfeszítések mind szervezeti, mind országos szintre kiterjedtek. Eredményességük vállalati területen viszonylag jól nyomon követhető: viszonylag egyértelműen kimutatható, hogy a munkásoknak vagy más dolgozói csoportoknak mennyi tényleges beleszólásuk van (lehet) a helyi döntéshozatalba. Kevésbé mutatható ez ki országos szinten. A vállalati szintű részvételből azonban nyilván erre is vonhatók le következtetések.

Az üzemek irányításában való dolgozói részvétel két eltérő, némileg ellentétes – szerencsés feltételek között esetleg majd egymást kiegészítő – trendje figyelhető meg a hetvenes és a nyolcvanas években. A két irányzat más-más elméleti alapokon nyugszik, s olyan döntések, döntéssorozatok által kezdeményezett, amelyeknek politikai feltételei igen különbözőek.

Egyfelől a hetvenes évek közepén megkezdődött a közvetett (tehát képviselőkön keresztüli) dolgozói részvétel intézményrendszerének, azaz lényegében a *vállalati szakszervezeti intézményrendszernek a reformja*. Ennek, az 1976 és 1980 között végbement folyamatnak az eredményeként az üzemi demokrácia vállalati intézményrendszerének működésében a szakszervezeti bizalmiak kerültek előtérbe, és egy sor olyan (a dolgozók élet- és munkakörülményeit érintő) kérdésbe kaptak beleszólást, amire korábban nem volt módjuk. A változások 1980-ban teljesedtek ki, amikor is a vállalati szakszervezet legmagasabb szervévé, illetve az üzemi demokrácia legmagasabb vállalati fórumává a szakszervezeti bizalmiak testülete lépett elő (ezt megelőzően e szerepkörben egy átmeneti időszakban még a hagyományos intézményekkel osztozott), és jogosítványai olyan területeket fogtak át, mint a kollektív szerződés és a teljesítéséről szóló beszámoló jóváhagyása, a vállalati szociális alapok felhasználása stb.

Ez a fejlődési trend a hazai szociológiában kialakult *részvételi koncepciónak* felel meg. Eszerint:

A részvétel akkor reális, ha mindenekelőtt olyan, a dolgozók érdekeit közvetlenül és erősen érintő kérdésekre terjed ki, amelyekről (jellegük miatt is) a dolgozóknak megfelelő áttekintésük van (bérezés, munkafeltételek stb.).

A részvételnek feltétele továbbá, hogy általa a dolgozóknak valóban meglegyen a lehetőségük a döntések befolyásolására. Legyen ebben érdekeltségük, legyen hozzá kompetenciájuk és olyan képviselőjük, aki egy konkrét csoport csoportérdekét felelősséggel képviseli.

A részvétel elengedhetetlen feltétele a kétoldalú függőség a vezetők és a beosztottak között, illetve az egyoldalúság lehetőség szerinti mérséklése a területen.

A nyolcvanas évek elején, pontosabban az 1984-es úgynevezett reform KB-határozatot követően, az előző trendtől egy teljesen eltérő, azzal *némileg ellentétes fejlődési irányzat* kezdődött el. Ennek fő elgondolása az volt, hogy a vállalatok irányítását – így mindenekelőtt a vállalati stratégiai döntéshozatalt (tehát a vállalat egész hosszú távú gazdálkodását, termelési struktúráját, hatékonyságát érintő kérdések eldöntését) – egy „tulajdonosi jogokat gyakorló", a dolgozói érdekek általános képviseletére hivatott testületre bízzák.

Ennek az irányzatnak ugyancsak megvannak az elméleti gyökerei, amelyek tulajdonképpen nem is újak, hanem korábbi elgondolások aktualizálását jelentik a mai viszonyokra. Már a hetvenes évek elején jelentős tábora volt azoknak a közgazdaságtudományban és jogtudományban kialakult elgondolásoknak, miszerint: a részvétel lényege a vállalati kollektíva tulajdonosi mivoltának kifejezése, a kollektíva létének érdekalapja pedig a közös gazdálkodás eredményességében való közös érdek; a vállalati érdekképviselet akkor töltheti be tehát funkcióját, ha középpontjába a vállalati termelés, gazdálkodás egészével összefüggő hosszú távú „stratégiai" kérdések kerülnek. E koncepció egyébként (bár ezt így nemigen mondták ki) nem azonosítja a dolgozók képviseleti részvételét a szakszervezeti részvétellel.

A bizalmitestületek konstrukciójában benne foglaltatik az a törekvés, hogy azok a dolgozói részvétel s ezáltal az egész kollektíva érdekeinek egyeztetését biztosító, egységes cselekvését elősegítő intézmények legyenek: általuk ugyanis éppen az érintettek érdekei szempontjából elsődlegesen fontos kérdések rendeződhetnek kielégítő módon. A dolgozók érdekeltek és kompetensek ezekben az ügyekben, és a szakszervezeti bizalmiak (elvileg) alkalmasak arra, hogy a konkrét dolgozói csoportok meghatározott érdekeit választóiknak való felelősséggel, kontrolljuk alatt képviseljék.

V.

Ideológia és közgondolkodás

Szekcióvezető:

BENKE VALÉRIA –

a Társadalmi Szemle szerkesztőbizottságának elnöke

KATONA ISTVÁN

Ideológia és politika

Az ideológia és a politika helye, szerepe és egymáshoz való viszonya a párt tevékenységében meghatározó jelentőségű. Egymástól való elszakításuk, vagy bármelyik előtérbe helyezése a másikkal szemben, vagy bármelyik elhanyagolása zavarokhoz vezet. Ezekben az esetekben a párt vagy elméletet lekezelő pragmatistává válik, vagy elméletieskedik akkor, amikor cselekedni kellene. Mindkét esetben elveszíti azt a lehetőséget, hogy az elmélet valóban segítse a politikai gyakorlatot, illetve a politikai gyakorlatban ellenőrizni lehessen az elmélet helyességét. A végeredmény ugyanaz: a párt előbb-utóbb megsínyli mindkettőt. Pártunk történetéből mindegyikre van példa.

Napjainkban tapasztalható, társadalmi feszültségeket okozó döntési és értékzavarok történetesen arra engednek következtetni, hogy nincs minden rendben a politika és az ideológia viszonyában, úgy tűnik, hogy az ideológia a megengedhetőnél lassabban kullog az események után.

Fontos, hogy az ideológiai és a politikai munkában egyaránt a lenini elvek érvényesüljenek. Bár akadnak, akik vitatják Lenin időszerűségét, elég néhány idevágó nézetet felidéznünk, hogy megállapíthassuk: sok megállapítása időszerűbb, mint valaha.

Túlzás nélkül kijelenthetjük, hogy Lenin már 1894 tavaszán—nyarán a „Kik azok a »népbarátok« és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen?" című munkájában kifejtette és összefoglalta mindazt, amit az ideológiai munkáról, az ideológiai és gyakorlati munka egymáshoz való viszonyáról mindmáig fontos tudni. Lenintől származnak azok az ismerős szavak, hogy a munkában szakítani kell az illúziókkal, a tényleges helyzetből és a nemkívánatos fejlődésből, a valóságos, nem pedig a lehetséges társadalmi-gazdasági viszonyokból kell kiindulni. Az elméletnek az a feladata, hogy a történelmet és valóságot pontosan a tudományos követelményeknek megfelelően tanulmányozza.

A pontosság visszatérő és nyomatékos követelmény Leninnél,

ugyanúgy, mint az, hogy az elmélet értékét Marxhoz hasonlóan politikai mivoltában látja. Marxhoz hasonlóan az elmélet egyenes feladatául, a tudomány egyenes céljául azt tűzi ki, hogy segítsen „az elnyomottak osztályának valóban lejátszódó gazdasági harcában". Nem erőszakolt aktualizálás kijelenteni, hogy ez ma a hatalom kivívása után, a szocializmus építésének idején elsősorban a gazdasági munka segítését jelenti.

Érdemes felidézni, hogy Lenin a dogmatizmus elleni védekezés egyik módját is a gazdasági munka segítésében látja. „Nem lehet dogmatizmus ott – mondja –, ahol a tan legfőbb és egyetlen kritériuma az, hogy megfeleljen a közgazdasági fejlődés folyamatának." A „Levelek a taktikáról" című, 1917 áprilisában megjelent írásában arra hívja fel a figyelmet, hogy a jelszavaikat és az eszméiket a történelem ugyan *általában* teljesen igazolta, de konkrétan a dolgok másként, eredetibben, sajátosabban, színesebben alakultak, mint ahogy bárki várhatta volna, hogy a bemagolt formulák értelmetlen szajkózása helyett „az új, élő valóság sajátosságait" tanulmányozzák. Maró gúnnyal szól azokról, akik „értelmetlenül szajkóztak egy bemagolt formulát, ahelyett, hogy az új, élő valóság sajátosságait tanulmányozták volna".

Nem szabad kitérni a kérdés elől, hogy elméletünk felett nem járt-e el az idő. Hiszen több mint másfél évszázad telt el első megfogalmazása óta. Hogy ez idő alatt a világ mekkorát változott, azt szükségtelen bizonyítani. A kérdést pedig nem először teszik fel a marxistáknak. „Marx és Engels tanításait eddig a forradalmi elmélet szilárd alapjának tekintették – most mindenfelől olyan hangok hallatszanak, hogy ezek a tanítások elégtelenek és elavultak." Az ember azt hihetné, hogy ezek a szavak ma jelentek meg valamely burzsoá vagy marxizmusban hitét vesztő párt lapjában. De nem! Lenin írta le 1899 októberében a „Programunk" című munkájában a marxizmust megtagadókkal szembeni vitairatában.

A marxizmus valóban elégtelen azok számára, akik dogmának tekintik. De az ő számukra soha nem is lehetett más, hiszen a lényegtől fosztották meg, nem ismerték fel igazi jelentőségét. De akik lenini módon értelmezték, azokhoz mint eleven forradalmi tanítás szólt, és szól ma is. Mert hogyan is vélekedett róla már a múlt század végén Lenin, akkor, amikor még csak sejteni sem lehetett, hogy a világ fejlődése még mi mindennel fogja meglepni a marxista ideológusokat?

Azt mondotta: „Marx elméletét egyáltalán nem tekinthetjük befejezett és érinthetetlen valaminek; ellenkezőleg, meggyőződésünk, hogy ez az elmélet csak az alapjait rakta le annak a tudománynak, amelyet a szocialistáknak minden irányban tovább *kell* fejleszteniük, ha nem akarnak elmaradni az élettől." És fejtegetését folytat-

Ezzel szemben a vállalati tanácsok csak egy szűk dolgozói csoport részvételét (tudniillik a vezetőkét) képesek a döntéshozatalban előmozdítani, illetve hasonlóan szűk mezőben (a vezetők egyes csoportjai, esetenként egyes szervezeti egységek vezetői között) tudnak az érdekek egyeztetéséhez hozzájárulni. Ez fejeződik ki összetételükben is: a vállalati tanácsok többsége vezetőkből áll, sokkal inkább a testületi vezetés, mint a részvétel fórumai. Ennek végső oka abban van, hogy az új vállalatirányítási formák létalapjaként tételezett „tulajdonosi érdek" nem termelődik, termelődhet ki azokból a szervezeti, társadalmi viszonyokból, amelyek ma a munkások, a dolgozók cselekvését alapvetően meghatározzák. E viszonyok „munkavállalói érdekeket" termelnek.

Az, hogy a bizalmi testület vagy a vállalati tanács (függetlenül konstrukciójának erre való alkalmasságától) mennyire képes részvételi, illetve érdekegyeztetési intézményként működni, döntően a szervezeti-társadalmi környezeten múlik. Érdekegyeztetői funkcionálásukat alapvetően behatárolják a következő tényezők:

a vállalati önállóság rendkívül szűk korlátai (a vállalatok rendelkezésére álló, a „náluk maradó" eszközöket, ezek felhasználását illetően);

a vállalatokon belül elemi érdekeltség hiánya az eredményes munkában, a gyakorlati ellenérdekeltség, teljesítmény-visszatartás;

a vállalati dolgozók jelentős csoportjainak a „másodlagos jövedelemszerzési lehetőségekre" való orientáltsága;

az informális alkufolyamatok elburjánzása stb.

HOL ÁLLUNK MA?

Ahhoz hogy a gazdasági feladataink megoldásához megteremthessük a cselekvés szükséges egységét, nélkülözhetetlen, hogy előrelépjünk a döntéshozatal demokratizálásában, azaz a döntések által érintettek mind szélesebb körének a döntéshozatalba való bevonásában, s ezzel együtt az érdekegyeztetés intézményesítésében.

E feladat megvalósításakor a politikai, társadalmi-gazdasági feltételek adottságaiból, így örökölt viszonyainknak és a jelen ellentmondásainak korlátaiból kell kiindulni. Ezért is, miközben követendő célt látunk abban, hogy az intézményes érdekegyeztetést a gazdaság egészére hosszú távon is kiterjesszük, rövid távon erőfeszítéseinket ennek egy szűkebb, de leginkább allergikus területére kellene összpontosítanunk.

Megítélésem szerint ez a vállalatok és a dolgozók közti érdekegyeztetés a teljesítmények és a bérek kérdésében, illetve a vállalatok és a központi szervek közti érdekegyeztetés a teljesítmények és

a jövedelemelosztás ügyében. Ebben az irányban történtek bizonyos lépések, elsősorban a gazdasági szervezetek szintjén: kérdéses azonban, hogy e lépéseink mennyire voltak átgondoltak és összehangoltak.

Éppen az érdemi részvétel és az érdekegyeztetés előmozdításának korlátai és más okok folytán – talán még a történelmileg indokoltnál is szélesebb körben – tapasztalható a kvázi demokratikus, paternalisztikus, de a részvételt lényegében kizáró döntési gyakorlat.

Hasonló okokból fenyegetően terjed az informális „alkuszerű" érdekegyeztetés mint a szervezeten vagy a gazdaságon belüli együttműködés kimunkálásának és fenntartásának jelentős eszköze.

Társadalmi Szemle, 1987. 6. sz.

va más oldalról megközelítve azt hangsúlyozza, hogy Marx elmélete csak útmutató, másképpen alkalmazzák a különböző országokban, és az elméletet önállóan kell feldolgozni. Különösképpen nem lehet befejezettnek tekinteni korunkban, amikor tévedés azt hinni, hogy egyszerűen olajválság sodorta, kényszerítette az országok sokaságát, köztük a szocialista országokat útkeresésre. A szocializmus belső fejlődéstörvényei tűzték napirendre az előre- és továbbhaladás új kérdéseit, amelyekre szocialista választ kell adni. Szocialista választ pedig csak a marxizmus alapján és lenini módszerekkel lehet.

Pártunk a lenini elvekhez tért vissza három évtizeddel ezelőtt. Újjászervezése óta pártunk arra törekszik, hogy az ideológia és a politika fontosságának megfelelő helyet kapjon a tevékenységében, és kellő összhangban legyen egymással, politikáját szilárd ideológiai alapokon folytassa, s az elméleti tételek helyességét rendszeresen ellenőrizze a politikai gyakorlatban.

A Magyar Szocialista Munkáspárt ideológiai és politikai tevékenységében három évtized óta egyaránt alapszabály, hogy a párt a marxizmus–leninizmus alkotó alkalmazására törekszik. Az alkotó jelzőre megkülönböztetett figyelmet kell fordítanunk, mert ezen fordul meg minden. Arra utal, hogy az újjászervezett párt szüntelen feladatának tekinti az ideológiai munkában a dogmatizmus, a politikai munkában a szektarianizmus elleni harcot. Célja, hogy a szocializmus Lenin óta ismert tudományos módszerének megfelelően mindig a konkrét helyzet konkrét elemzéséből induljon ki. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy mindig az adott helyzet jelenségeire és feladataira keresünk ideológiai magyarázatot és politikai megoldást úgy, hogy eközben a távlati célokat se tévesszük szem elől. Ideológiai értékeink, politikai gondjaink sem a mában keletkeztek. Csak a történeti szemlélet és a nemzetközi tényezők állandó mérlegelése alapján lehetséges társadalmunk valódi – szocialista alapú – megújítása. Az ideológia és a politika, a napi és a távlati feladatok összhangjának megteremtésére törekedett például a párt, amikor 1975-ben, a XI. kongresszuson elfogadta a Programnyilatkozatot, melynek stratégiai céljait változatlannak kell tekintenünk akkor is, ha a napi – elsősorban gazdasági – építőmunka feltételei mára lényegesen megváltoztak, s ez természetes módon kihat egész társadalmi fejlődésünkre.

A legutóbbi harminc évben sokat változtak, tisztultak azok a meghatározó elvek és módszerek, amelyek meghatározzák a párt ideológiai és politikai tevékenységét, s segítik az ideológiai és politikai munka harmonikus összekapcsolását, folyamatos megújítását. Például:

1. Pártunk harminc esztendeje vallja, hogy a nép nem kísérleti

alany. Ez megfontoltságra int az ideológiai és politikai munka területén egyaránt. Ezért a szükséges reformlépések fokozatosságát ne tekintsük konzervativizmusnak. A gazdaság, a politikai intézmények és más területek szükséges megújítása csak felelős, a következményeket is mérlegelő előkészítő munka alapján lehetséges.

2. Az ideológiai és politikai munkában kettős kötelezettsége van a pártnak. Egyrészt figyelembe kell vennie a marxizmus–leninizmus időtálló tételeit, a szocializmus építésének általános törvényszerűségeit, más országok elméleti és gyakorlati tapasztalatait, másrészt feladata, hogy mindezeket hazánk sajátosságait is figyelembe véve alkalmazza. Számolnia kell országunk politikai, gazdasági, társadalmi fejlődésének és helyzetének múltjával és jelenével.

3. Az ideológiai és politikai munka egyaránt igényli a nyitottságot, azt a készséget, hogy a párt fogékony legyen mindenre, ami gazdagítja ideológiáját, segíti gyakorlatát. Erre csak akkor képes, ha valódi kétfrontos politikát folytat, s egyaránt megóvja magát az elméleti dogmatizmustól, a politikai szektarianizmustól, de azt sem téveszti szem elől, hogy a nyitottság nem vezethet el az ideológiában a revizionizmushoz, a politikában az opportunizmushoz.

4. A párt csak úgy védekezhet az ideológia terén egyfelől a dogmatizmus, másfelől a revizionizmus ellen, a politikában egyfelől a szektásság, másfelől az opportunizmus ellen, ha önmagával szemben is kellően kritikus, önkritikus és mindkét szélsőséggel szemben egyformán, részrehajlás nélkül fellép.

5. A kritikus, önkritikus magatartásnak abban is kifejezésre kell jutnia, hogyha a valós élet nem igazolja az ideológiai tételeket, a politikai deklarációkat, akkor sürgősen meg kell vizsgálni az eltérés okait. Ehhez kellő bölcsességgel, politikai bátorsággal kell rendelkeznie a pártnak, az elavult dogmák felülvizsgálata vagy az időtálló tételekhez való ragaszkodás ugyanis gyakran nem csekély társadalmi feszültséggel is jár.

6. Az ideológiának és a politikának nemcsak a napi érdekeket kell szolgálniuk, hanem a távlatiakat is. A napi gyakorlat szorításában sem szabad megfeledkezni a társadalmi célokról, arról, hogy merre halad társadalmunk egésze.

7. Ideológiai kérdések nem dönthetők el politikai határozatokkal, csak nézeteket tisztázó eszmei vitákban.

Gyakran hallani olyan kijelentést, hogy pártunk pragmatista. Ez felületes és igaztalan megállapítás, csupán azt látja, láttatja, hogy pártunk rugalmas politikát folytat, igyekszik gyorsan reagálni a változásokra. A rugaimas politikai gyakorlat szilárd elvi-ideológiai alapjait azonban bizonyítja, hogy pártunk a legutóbbi harminc évben több olyan feladatot oldott meg, mellyel egyúttal hozzájárult a marxizmus–leninizmus elméletének és politikai gyakorlatának gaz-

dagításához is. Így például az 1960-as években, amikor napirendre tűzte a mezőgazdaság szocialista átszervezését, az akkori viszonyoknak és feladatoknak megfelelően értelmezte a maga idejében kétségbevonhatatlanul helyes lenini hármas jelszót. A mi pártunk a szegény- és középparasztot egyaránt a szövetkezetekbe hívta, és a parasztokra bízta, döntsék el, hogy a kulákot, a gazdagparasztot befogadják-e maguk közé, együtt kívánnak-e dolgozni velük. Sőt, azt sem kifogásolta, ha az érdemeseket a szövetkezet vezetőségébe is beválasztották. Az idő és az eredmények a párt állásfoglalásának helyességét bizonyították.

Hazai tapasztalataink azt is megcáfolták, hogy a mezőgazdasági termelés átszervezésénél a termés átmeneti csökkenésével kell számolni. Mint ismeretes, Magyarországon a mezőgazdaság átszervezése úgy ment végbe, hogy közben sem a termelés, sem a terméshozam nem csökkent, sőt emelkedett. A földjáradék fizetése, a pénzbeli juttatás bevezetése az év végi természetbeni részesedés helyett ugyancsak hozzájárult az átszervezés gyakorlati sikeréhez, tehát az ideológiát, a politikai gyakorlatot egyaránt gazdagította.

Ideológiai és politikai szempontból egyaránt fontos volt a tulajdonról vallott felfogás módosítása. A maga idejében különösen nagy jelentőséggel bírt, de mindmáig hat az az állásfoglalás, amely a szövetkezeti tulajdont is az állami tulajdonnal azonos módon szocialista tulajdonnak ismerte el, s a hangsúlyt nem állami tulajdon és a szövetkezeti tulajdon közötti különbségre, az utóbbi – úgymond – alacsonyabb színvonalára, hanem mindkettő szocialista jellegére helyezte.

Ideológiai és politikai jelentőségű volt annak felismerése és kinyilvánítása, hogy a szocialista társadalmon belül is léteznek érdekkülönbségek, s a munkában mindig figyelemmel kell lenni a társadalmi, csoport- és egyéni érdekek összhangjára.

Ha valaha szükség volt a párt tevékenységében az ideológia és a politika helyes értelmezésére és jó összhangjára, akkor napjainkban különösen ez a helyzet. Olyan időszakban élünk, amikor sok mindent újra kell gondolnunk, másként kell csinálnunk, s feltöretlen utakra is be kell merészkednünk. Garmadával vetődnek fel új problémák, jelenségek, amelyek ideológiai magyarázatot, politikai megoldást igényelnek.

Számos politikai és ideológiai nézet újragondolása és továbbfejlesztése volt a feltétele annak, hogy az úgynevezett reformfolyamatok egyáltalán megindulhassanak országunkban. Így fel kellett ismerni és el kellett ismerni, hogy a szocialista társadalom is politikai, gazdasági ellentmondások láncolatának folyamatos feloldása révén fejlődik, halad előre, s ezt az erőt tudatosan fel lehet és kell használni. Be kellett látni, hogy a kapitalizmus és a szocializmus

között nem abban van a döntő különbség, hogy az egyik árutermelő, a másik nem, az egyik piacgazdaságra épül, a másik nem, mert hiszen voltaképpen mind a kettő árutermelő gazdaság, a lényeg a kisajátítás, az elosztás módjában van.

Felvetődik a kérdés: az ideológia és a politika vonatkozásában mi a helyes sorrend? Az ideológia járjon-e elöl, és ezt kövesse mindig a gyakorlat, vagy megfordítva, a politikáé legyen az elsőbbség? E kérdés kapcsán is Leninhez fordulhatunk. Nem hagy kétséget afelől, hogy miként vélekedik az elmélet és a gyakorlat viszonyáról. Miközben az elmélet fontosságát hangsúlyozza, a félreértéseket elkerülendő kijelenti, hogy nem helyezi a gyakorlati munka fölébe. Sőt, óv attól, hogy a gyakorlati munka halasztódjék „amíg az elméleti munka elkészült". De aki ebből arra a téves következtetésre jutna, hogy az elmélet és gyakorlat egymástól elválasztható, annak viszont arra hívja fel a figyelmét, hogy az elméleti és a gyakorlati munkának egyetlen munkává kell összeformia.

Hosszú távon szemlélve: az ideológiának kétségtelenül a gyakorlat előtt kell járnia. Az élet azonban sokszor teremt – különösen napjainkban – olyan helyzetet, amikor nincs sok idő töprengésre, cselekedni, dönteni kell olyan kérdésekben is, amelyeknek nincs ideológiai előzményük, s gyakorlati tapasztalatok híján társadalmi hatásuk sem mérhető mindig fel. Kétséges, hogy ilyen esetben szükséges lenne mindenáron a kötelező sorrend Prokrusztész-ágyába gyömöszölni az ideológiát és a politikát.

Ez azonban nem ok és jogcím, nem mentség az ideológiai elbizonytalanodásra, a politikai kapkodásra. Minden esetben indokolt az ideológiai és politikai megfontoltság, tehát minden esetben mérlegelnünk kell a döntések ideológiai és politikai szükségességét és hatását. Mint utaltunk rá, túlságosan távol nem kerülhet tartósan egymástól az ideológia és a politika. Nincs olyan dinamikus fejlődés, gyors döntéseket igénylő tempó, amely ezt igazolhatná. A nem kellően megalapozott döntések következményei ugyanis elkerülhetetlenek: hatásukra felhalmozódnak ideológiailag tisztázatlan, politikailag bizonytalan kérdések.

Nem kis kérdéseket kell megválaszolni. Például azt, hogy miként kell és lehet egyeztetni a szocializmus humanizmusát a gazdálkodás racionalizmusával, miként biztosítható egyidejűleg a teljes foglalkoztatottság és a termelékenység dinamikus növelése; vagy miként lehet összeegyeztetni a társadalmi egyenlőség és egyenjogúság szocialista elvét az egyenlősdi elleni halaszthatatlan fellépéssel. Megjelennek új politikai, elvi kérdésként a tulajdonosi mivolt értelmezése és határai a szocializmusban; megjelennek a részvényekre erősen emlékeztető részjegyek, s velük a kérdés: hogyan állunk a szocializmusban azzal – az eladdig elmarasztalt – lehetőséggel,

hogy pénz fial pénzt; hogy állunk a munka nélkül szerzett jövedelmekkel? Csak néhány a felvetődő új politikai, ideológiai kérdés közül.

Gyakorlati tevékenységünkben tehát végső soron az ideológia és politika szerves egységét kell biztosítanunk. Ez akkor érhető el, ha az ideológia munkásai joggal számítanak rá, hogy a politikai vezetés igényli közreműködésüket és véleményüket. A politikai gyakorlat képviselői viszont valóban elvárhatják, hogy az ideológia formálói nemcsak kritikával, hanem pozitív javaslatokkal is segítik a tennivalók kidolgozását. Mindkét területre, az ideológiára és a politikára egyaránt kötelező: az alkotó gondolkodásmód és nagyfokú felelősség a jelenért és a jövőért, a párt és a nép előtt.

ÁGH ATTILA

A magyar fejlődés pragmatikus jellege és az ideológia

Hozzászólásomban abból a hiányérzetből szeretnék kiindulni, hogy szekcióülésünk vitája eddig meglehetősen esetleges, nem a napjaink ideológiai vitáinak lényegéhez tartozó kérdéseket érintett. Mindez annál is inkább sajnálatos, mert a szekcióülés vitáját az aktuális ideológiai kérdésekről négy jó és érdekesen megírt előadás készítette elő, de az eddigi hozzászólók alig reagáltak ezekre az írásos anyagokra, amelyek jól egymásba illeszkedő gondolati ívet alkotnak. Nem nehéz megállapítani tehát, hogy alapvetően a reagálási készségünkkel van baj. Általános értelmiségi magatartássá vált, hogy elmegyünk szótlanul egymás véleménye mellett, hiszen elszoktunk attól, hogy nyíltan megbeszéljük dolgainkat, végigvigyük vitáinkat, s ez visszatér és megbosszulja magát az ilyen elméleti konferencián is. Mindenesetre szerintem az ideológiai életünk meglehetősen általános jelenségéről van szó, az erre vonatkozó hiányérzet ugyancsak ide tartozik a szekcióülés megbeszéléseire, mivel ez maga is ideológiai életünk fejletlenségéről, zsibbadtságáról és a reagálási készség általános hiányáról árulkodik.

Pedig az értelmiség reagálási készsége az aktuális folyamatokra az értelmiségi tevékenység lényegéhez tartozik. A reagálási készség kapcsán természetesen mi is juthat eszébe manapság az embernek: szükségképpen az a kérdés, hogy kellőképpen, kellő mélységgel és alapossággal reagálunk-e arra, ami manapság a Szovjetunióban az ideológia szférájában, az „új gondolkodásmód" és a „nyitás" jelszavában megfogalmazva történik. Szerintem ez a reagálás érdemben még nem történt meg, s ennek kapcsán szeretném másodszor is megfogalmazni hiányérzetemet. A magyar közvéleményben – jogosan – mélyen élnek azok a védekező reflexek, amelyek elutasítanak minden utánzást, mint a külső minta vagy modell mechanikus átvételét, ahogy a korábbiakban ez gyakran megtörtént a szovjet modell esetében is. Kétségtelenül nem lenne szerencsés például az alkoholizmus elleni kampány átvétele, mert ellenérzéseket váltana ki még azokból is, akik maguk is az alkoholizmus elleni harc pártján

vannak, mivel a külső minta mechanikus átvétele a belső, önálló fejlődés és annak sajátosságai megsértését jelenti. A Gorbacsov által kezdeményezett ideológiai nyitásban azonban egészen másról, sokkal mélyebbről és alapvetőbbről van szó, s ezért a kérdést úgy kell feltenni, hogy ha egyszer valami érdemi és mozgósító történik a Szovjetunióban, akkor miért nem reagálunk arra egyértelműen, miért vesztettük el mozgékonyságunkat, reagálási készségünket? A választ kétségtelenül abban az irányban kell keresni, hogy amikor Bovin a „Novoje Vremjá"-ban a szocialista bürokratikus konzervativizmusról ír, akkor rólunk is szól a mese, a mi országunkban is ellenállással találja szemben magát ez a nyitás.

Úgy hiszem, aligha lenne szerencsés, ha a közgazdászok kisajátíthatnák az országunkban az innovatív gondolkodást, ha nekik és csak nekik lenne szabad izgalmas és nyílt vitákat folytatni. A gazdasági reformról folytatott viták érdekesek, sőt, szenvedélyesek, de gyakorlatilag megtorpannak ott, ahol elhagyják a gazdaság igen szűken értelmezett szféráját. Nekünk, akik a társadalomtudomány és az ideológiai élet más területein tevékenykedünk, miért ne kellene követni a közgazdászokat, úgymond, megtörni a „monopóliumukat", az izgalmas és innovatív vitákban? És itt elérkeztünk az előadásom címéül s egyben természetesen fő tartalmául választott kérdéshez, a magyar fejlődés pragmatikus jellege és annak az ideológiai fejlődéshez való viszonya kérdéséhez. A magyar fejlődés pragmatikus jellegével kapcsolatban viszont elérkeztem legfőbb hiányérzetemhez is, nevezetesen a konferencia tegnapi, fő előadásai minden erényük ellenére nem érintették ezt a kérdést, pedig szerintem számos problémánk megoldása ebben rejlik, sőt, nem is tudunk továbblépni a jelenlegi súlyos helyzetben, amíg ezzel a kérdéssel szembe nem nézünk.

A magyar fejlődés pragmatikus jellegének kérdését sokan tárgyalták, és még többen érintették már a hazai szakirodalomban. Történelmi dimenzióban is feldolgozták, mint a gazdasági szabályozórendszer reformját 1968-ban, ami nem vonta magával a gazdasági (-társadalmi) intézményrendszer és – sok egyéb között – a külkereskedelmi stratégia reformját, hanem a gazdasági intézményrendszer átalakítása csak 1984 körül kezdődött meg érdemben, s további íve, a politikai intézményrendszer reformja vagy modernizációja még nagyobb késéssel követi a gazdaság átalakítását. Manapság a politikai intézményrendszer reformjának még csak távoli körvonalait látjuk, s még csak viták folynak arról, hogy van-e egyáltalán általános, rendszeres elképzelés erről a politikai reformról vagy megújulásról. Hazánk valóban igen kezdeményező volt ezen a területen a szocialista országok között, s tettünk jelentős lépéseket is, de manapság inkább az a hangulat uralkodik el, hogy

míg a Szovjetunióban csak megkezdődik a nyitás az elvek megfogalmazásával, addig mi már a gyakorlatban is előrehaladtunk, vagyis – úgymond – lehetséges, hogy a nagy szomszéd elvekben-szavakban már „előttünk" van, de a tettekben-gyakorlatban még „mögöttünk".

Nagyon helytelen lenne magunkat ilyen illúziókban ringatnunk, hogy mi már túlságosan is sokat, vagy legalábbis eleget tettünk a magunk háza táján az „átalakításhoz". Ez az egész védekezési reakció, avagy immunreakció egyáltalán azért merülhet fel, mert az egész fejlődésünk pragmatikus jellegű volt, és ezért soha nem fogalmaztuk meg teljességgel a magunk reformideológiáját és reformstratégiáját. A mi szekcióülésünk feladata végül is az aktuális ideológiai kérdések megvitatása, és ezért itt kell leszögezni, hogy az ideológia területén még nagyobb a lemaradás az átalakulásban a gazdaságtól, mint a politika területén, egyszóval: a magyar fejlődés pragmatikus jellege igen egyszerűen megfogalmazva azt jelenti, hogy megpróbáltuk megreformálni gazdaságunkat több lépcsőben és nekirugaszkodásban, de nem számoltunk ezek távolibb, össztársadalmi összefüggéseivel, sőt igyekeztünk elkerülni azok feltárását és elméleti összegezését. Magyarán – „dezideológizáltuk" a reformot. Az ideológiában természetesen nincs vákuum. Ha az ideológiát nem változtatják meg és nem fejlesztik tovább, akkor a régi ideológia, a régi helyzethez hozzámért gondolkodásmód marad érvényben. Márpedig a gazdasági reformfolyamat és a régi ideológia avagy szocializmuskép összekapcsolásából nagyon erős feszültség keletkezik: ha ideológiai vákuum nincs is, de legitimációs vákuum nemcsak lehetséges, hanem létezik is nálunk. A régi szocializmuskép már nem legitimál, nehéz és hosszú lenne most körbejárni, mennyiben elavult ez a szocializmuskép, s hol vannak a folytonosság mozzanatai, annyi azonban bizonyos, hogy a jelenlegi gyakorlatunk és a múltból öröklött szocializmusképünk ellentmondása erősen delegitimáló hatású. Így abban a sajátos helyzetben vagyunk, hogy a korábbi legitimációs modell a szocializmusban már jórészt elvesztette érvényét és hatását, de az ideológia lemaradása, súlyos megkésése miatt még nincs olyan szocializmusképünk, amely az új helyzetben legitimációs funkciót tölthetne be.

Megint csak a magyar fejlődés pragmatikus jellegéről, s az ebből fakadó problémákról van szó. De most már azt is ki kell mondanunk, hogy ez a pragmatikus fejlődés manapság, a nyolcvanas években elért egy határpontot, amikor már sokkal inkább a negatív, mintsem a pozitív vonásai dominálnak. Korábban ugyanis kétségtelenül a pozitív vonásai álltak előtérben, s a hetvenes évek elején még a szovjetektől is lehetett hallani olyan dicséretet a magyarokról, hogy jól teszik a dolgukat, mert „nem fecsegnek, hanem

csinálják" (nye boltájut, no gyélajut). Magyarországon a reform közismerten igen nehéz nemzetközi körülmények között kezdődött 1968-ban, s a „Mozgó Világ" 1986 novemberi számában közölt interjúból, Péter János akkori külügyminiszterünk szavaiból is tudjuk, hogy a reform nem dicsérő szavakat kapott akkortájt a többi szocialista országtól. A magyar fejlődés pragmatikus jellege nyilván válasz, védekező reflex volt ezekre a külső körülményekre, de megvoltak az ugyanilyen markánsan jelentkező belső okai is –, ahogy ugyanebben a beszélgetésben Bihari Mihály kifejti –, amelyek a kontinuitás túlhangsúlyozására, azaz arra vezettek, hogy mindig csak annyi került kimondásra, ami minimálisan szükséges volt. A magyar fejlődés pragmatikus jellege tehát hosszasan védte a reformot, védte a belső félelmektől is, amelyeket egy hosszú távú stratégia esetleges felvázolása és előkészítése kiválthatott volna, és amelyek politikai visszahatásaikban a reform leblokkolására vezettek volna. A reformfolyamat megtorpanásaiból és ellentmondásaiból azt is tudjuk, hogy az ilyen pragmatikus óvatosság korántsem volt alaptalan.

Most azonban úgy kell felvetnünk a kérdést: meddig vihető egyáltalán a reform pragmatikus jellege, és mi az az ár, amelyet fizetünk érte? Ha büszkék is vagyunk az eredményeinkre, mint korábban említettem, szovjet összehasonlításban is, akkor a másik oldalt is ki kell hangsúlyoznunk, vagyis tőlünk azt is átvehették, nálunk azt is tapasztalhatták, hogy így nem megy, ahogy a magyarok csinálják. Ebből is tanulhatott Gorbacsov, hogy kell egy átgondolt reformstratégiának lennie, amely világosan meghatározza a célokat és a „menetrendet", míg nálunk az ismert, fentebb említett okok miatt minden az ellenkezőképpen történt. A magyar fejlődés pragmatikus jellege értékelésénél azonban azt is számításba kell venni, hogy ha nincs átgondolt reformstratégia a maga világos ideológiai nyitásával és átalakításával, akkor nem tudjuk megmondani az embereknek, hogy voltaképpen mit is akarunk hosszabb távon csinálni, és milyen ütemben. A pragmatikus jelleg „ára", hogy a reformfolyamat így felülről nem irányítható, és alulról nem támogatható. Tömegeket csak világosan meghatározott célokra lehet mozgósítani, amelyek távlatai éppoly világosak, mint a társadalmi-politikai folyamat következő lépése. Ez a fajta programszerűség persze a stratégia felvázolásával a társadalmi konfliktusok tudatos felvállalását is jelenti, szemben a pragmatikus jelleggel, amely elfedi és megpróbálja elkerülni a várható konfliktusokat. Az ideológusoknak és a tudósoknak bármilyen furcsának is tűnik, de az egyszerű ember sokkal világosabban érti, hogy a fejlődés elkerülhetetlenül konfliktusokat hoz magával, csak azt nem érti, ha ezt nem mondják meg neki, vagyis, a mindennapi életben ez a reflex benne van, de a

negatív visszahatás is, ha a meglevő konfliktusokat nem mondják ki, és ezzel teljességében nem oldják fel. Pedig a kis konfliktusok elkerülése és megoldásának hiánya azért is veszélyes, mert ezek idővel nagyobb konfliktusokká összegeződnek, és kevésbé elkerülhetőkké válnak.

A magyar fejlődés pragmatikus jellegének tehát kezdetben nagyon jelentős előnyei, de mindinkább dominánsan jelentkező hátrányai is vannak, s úgy vélem, hogy a nyolcvanas évek folyamán mindinkább a hátrányos vonások kerülnek előtérbe. A nyolcvanas évek közepétől ez a pragmatikus jelleg kezd szűk keresztmetszetté, a fejlődés akadályává válni, vagyis az „ár" kezd elviselhetetlen lenni. A reformfolyamat céljai, terjedelme és időbeli lefutása éppúgy kevéssé világosak, mint lépéseinek és a különböző társadalmi hatásainak összefüggései. Nagyon egyszerűen szólva a reform mint kifejezés és jelszó annyira inflálódott, hogy alig használható mozgósításra és orientálásra. Manapság már mindenki a reform „híve", de mivel megtorpanásban vagyunk és vitáink is vannak, mégiscsak látnunk kell, hogy vannak nekünk is „konzervatívjaink", akik maguk is többnyire a reform frazeológiájában mondják el érveiket. Ha a magyar modellről vagy a magyar útról beszélünk, ahogy ezen a szekcióülésen is történt, egyébként helyesen, akkor ezeket az ellentmondásokat is hozzá kell számolnunk, s rá kell kérdeznünk a válságszakaszok okaira és az előrelépés esélyeire is. Ezen az elméleti tanácskozáson szerintem éppen azt kellett volna világosan megfogalmaznunk, hogy határponton vagyunk, hogy valamiféle válaszúthoz érkeztünk. Ez egyértelműen még azokban a plenáris ülésen elhangzott előadásokban sem történt meg, amelyek igen kritikai és innovatív szelleműek voltak, ezért legalább nekünk, itt az ideológiai szekcióban kell ezt manifeszt módon megfogalmaznunk, hiszen az eddigi pragmatikus fejlődés legsúlyosabb következményeinek egyike az ideológiai-társadalomtudományos fejlődés elmaradása és gyermekbetegségei.

Ha ezeket a gyermekbetegségeket vagy hiánybetegségeket akár csak tézisszerűen is fel akarjuk sorolni, azzal kell kezdenünk, hogy az elméletnek a társadalomtudományban egyszerűen nincs nyugalmi tömege. Ha nem fejlődik, akkor visszafejlődik, mivel a valóság körülötte viharosan átalakul, s az elmélet maga sem tűri az ismétlést, a belső rutin eluralkodását, mert belerokkan. Az első nagy hiánybetegség tehát magának az ideológiának a kifejletlensége vagy teljes leértékelődése, inflációja a társadalomban. Az elmélet – s mindenekelőtt a marxista elmélet – fennmaradásának normális formája annak állandó továbbfejlesztése. Ha ez nem történik meg, akkor az egész társadalom gyanakodva néz az elméletre, hiszen az lemaradva a valóságtól nem teljesíti funkcióját, és ezzel teherré és

nem húzóerővé válik. Ebben a vonatkozásban nyugodtan elővehetjük Engels példáját a hegeli rendszer és módszer viszonyáról: a rögzített elmélet eluralkodása, tehetetlenségi nyomatéka a stabilitás uralmát jelenti a módszer által megtestesített dinamika felett. Amikor azonban a társadalomtudományokban a statikus mozzanat dominál a megújulás és mozgás felett, akkor az ideológia nemcsak hatékonyságát veszti, hanem egyben szavahihetőségét, legitimációs funkcióját is, vagyis nagyon csökken a súlya az emberek értékrendjében, sőt egyenesen negatív konnotációt kap. Ez történik meg magán a társadalomtudományokon belül is, vagyis a pragmatikus jelleg azzal is járt, hogy a közgazdászok kimondták ugyan a vágyaikat, már amennyire lehetett, de az ideológia elmaradása miatt teljes gondolatmenetük kibontását lehetetlennek érezték, hiszen, ahol az már az egész szocializmusképet érintette, ott egy tabueffektus jelentkezett. Az ideológiai tényező így a közgazdászok szóhasználatában általában a korábbi szocializmuskép negatív hatását, azaz gátló tényezőt jelentett, s ennek az empirikusan is észlelhető viszonynak a megfogalmazásáért a közgazdászok korántsem hibáztathatóak.

A jelenlevők azonban, akik a társadalomtudományok és az ideológiai kérdések szakemberei, nem állhatnak meg ennek az empirikus ténynek a leszögezésénél, hogy az ideológia, mint egy korábbi szocializmuskép hordozója diszfunkcionális lett, hanem rá kell kérdezniök az okokon túlmenően az egész jelenségcsoport felszámolásának, az ideológia megkésettsége túlhaladásának lehetőségeire is. Ehhez az út azonban a másik nagy hiánybetegség megfogalmazásán keresztül vezet, amelyet a marxizmus nemzetközi jellege csökkeneséként, azaz a hazai marxizmus provincializálódásaként jelölhetünk meg. Tíz esztendő távlatából egyre jobban látjuk, milyen alapvető fordulópont is volt a világtörténelemben a hetvenes évek közepének globális válsága. Ez a válság alapvetően új elméleti megoldásokat kívánt a marxistáktól, s jelentkeztek is nemzetközi szinten ilyen modellek. Nálunk azonban hosszú ideig ennek az átalakulásnak az elbagatellizálása dominál, illetve a tőkés világra való korlátozása, ahogy ez egészen világos a gazdasági átalakulás, a világpiac tekintetében. A globális válság tehát innovatív elméleti láncolatot, heves viták sokaságát váltotta ki a világban, amelyek letisztulva bizonyos pontokon a válasz, a strukturális alkalmazkodás alternatíváit is magukban hordozták. A magyar fejlődés pragmatikus jellege azonban nemcsak a belső ideológiai élet pangását jelentette, hanem a nemzetközi társadalmi-ideológiai fejlődés követelésének, kritikai átvételének gyöngülését is. A nemzetközi marxizmusban igen élesen jelentkezett az a kérdés, amelyet sokan a marxizmus általános válságának, mások pedig a korábbi nagy történel-

mi fordulópontokat követve, a marxizmus „harmadik válságának" neveznek. Ez a jelenség felfokozta a hazai ideológiai élet védekező-mechanizmusait, elutasító reflexeit a nyugat-európai marxisták érdekes és új elméleteivel szemben, az előadás elején említett reagálási készségünk talán itt a legerőtlenebb.

Az elmúlt évtizedben még inkább jelentkezett az a magatartásforma, hogy a „ki a marxista" kérdését helyeztük szigorúan előtérbe és mind merevebben válaszoltuk meg. A „nyugati" marxisták elé két követelményt állítottunk, amelyek betartása számukra egyre nehezebb lett: először is csak az lehet marxista, aki bennünket, a szocialista országokat, az összes jelenlegi hibáinkkal és ellentmondásainkkal együtt elfogad, s másodjára csak az, aki elfogadja, hogy a marxizmus egyetlen és egységes, tehát általános elvei vannak, mégpedig úgy, ahogy mi itt és most véljük és képzeljük. Magyarán azt a társadalmi gyakorlatot, amelyet magunk is meghaladunk és amelynek ellentmondásait fokozódó mértékben magunk is látjuk és feltárjuk, kritikátlan módon tekintjük követelményként a nem szocialista országban alkotó szerzők marxista jellegének megállapításánál, s ez azért is kellemetlen, mert olyan eseteket is találunk, amelyben az elutasítás okául szolgáló kritikai megállapításaikat később magunk is megismételjük és valljuk. A marxizmus egysége és általános jellege valóban érvényes elv, de azt is be kell látnunk, hogy ez számos tekintetben általunk is leszűkítve értelmezett, „kiüresített általános" [volt, s ráadásul a marxizmusban egyetlen regionális fejlődés sem vélheti azt, hogy annak történelmi tapasztalatai közvetlenül az általános modell bázisául szolgálhatnak].

A második nagy hiánybetegség, a hazai marxizmus provincializálódása tehát végső soron azzal a veszéllyel fenyeget, hogy a marxizmusból való kiutasítás eluralkodik, és ezzel elindulunk azon az úton, amely már többször is tragikusnak bizonyult, hogy a legközelebbi szövetséges a legnagyobb ellenség. A nyugat-európai marxizmustól igen sok tanulnivalónk van, de persze igen sok vitatkoznivalónk is, de a magyar fejlődés pragmatikus jellege következtében mindkettőre egyre kevesebb lehetőségünk nyílott, hiszen a „ki a marxista" kérdésnek egészen világos kiadás- és oktatáspolitikai következményei vannak, ezért félő, hogy elmegy mellettünk ez az egész, igen érdekes fejlődési vonal, amely eddig élesebben válaszolt a globális válság következményeire, mint a hazai marxizmusunk. A nemzetközi marxizmus vagy a marxizmus nemzetközi dimenziója elveszítésének folyamatát látjuk manapság hazánkban, mivel mi nagyon keveset hasznosítunk abból, amit a nemzetközi marxizmus gondolati gazdagságban és szellemi innovációban kitermel. Korántsem mechanikus átvételről, hanem az elméleti anyag

szervezéséről; hazai végiggondolásáról és újravitatásáról van szó, ami rendkívüli módon hiányzik.

Itt érkeztem el rövid problémafeltevésemben a harmadik nagy hiánybetegséghez, az innovatív szellem hiányához. Már a külső eredmények átvétele is felveti azt a kérdést, hogy egyetlen társadalomtudós vagy ideológus sem működhet a tévedhetetlenség jegyében, azaz az átvétel folyamatának is lehetnek félreolvasásai, s míg valamilyen válasz megszületik az elméleti műhelyekben, addig többéves gondolatkísérlet lehetőségével is számolni kell. A szekcióülés eddigi vitájában Augusztinovics Mária igen helyesen és érdekesen említette, hogy a szocialista vállalkozónak vagy igazgatónak meg kell fizetni, a munkabérébe be kell csatornáznia a vállalkozásért járó rizikót. De újra kérdezem: miért csak mindig a gazdaság, miért csak a közgazdászok fogalmazhatnak meg ilyen kérdéseket? Természetesen nem munkabérre gondolok, hanem arra, hogy az ideológiai és tudományos szférában is nagyon erős esélye van a tévedésnek, nagyon nagy rizikója van az eredeti, új dolgok kimondásának és megfogalmazásának, s ezért valahogy „fizetni" kell. Ha nem számolunk ezzel a kockázattal úgy, hogy megteremtjük a feltételeit az innovatív tevékenységnek, hanem „megfizettetjük" az egyénnel a kísérletező kedvét, akkor a társadalomtudósok igencsak el fognak tekinteni az új dolgok kimondásától és megfogalmazásától, amelynek az árát végső soron viszont a társadalom fizeti meg az ideológiai-társadalomtudományos fejlődés megtorpanásával. Több párthatározat is megfogalmazza, hogy a társadalomtudományok nem elég aktívak, nem tárják fel kellő mélységben és szélességben a valóságot, s ez így igaz. De vajon megteremtődtek-e össztársadalmi méretekben annak lehetőségei, hogy a társadalomtudomány tegye a dolgát? Az én válaszom erre már csak azért is nemleges, mert a magyar fejlődés egész pragmatikus jellege maga is abba az irányba mutatott, hogy az érdek, éppen ellenkezőleg, a dolgok kimondása helyett azok elhallgatása vagy letranszformálása volt, vagyis az ideológiai szféra és a társadalomtudományos fejlődés lemaradása volt az eredmény, amelynek tényeit eléggé kézzelfoghatóan érzékelhetjük a nyolcvanas évek második felében.

Ha egy nagyon kiélezett képpel szeretném zárni az előadásomat, azt mondhatnám, az a veszély fenyeget lassacskán bennünket, hogy ha nem tudjuk társadalomtudományunkat innovatívvá-kreatívvá tenni viszonylag rövid időn belül – az „árgödör" példájával szólva, ha nem tudunk ebből a jelenlegi „innovációs gödörből" kijutni –, akkor bekövetkezhet egy olyan állapot, amikor az elméleti-ideológiai innováció folyamatához hozzátapad majd az „ellenzéki" címke és megfordítva, maga az „ellenzéki" automatikusan innovatívat is jelenthet majd, vagyis amit egy ellenzéki fórumon fogal-

maznak meg, azt eleve bátornak, szépnek és okosnak fogja tekinteni a közvélemény. A szocialista modernináció folyamatában kétségtelenül nemcsak gazdasági és politikai, hanem elméleti-ideológiai diszfunkciókat, kontraproduktív szituációkat is teremthetünk, s ez a veszély a társadalomtudományi életben egészen közeli. Az alapkérdést úgy kell megfogalmaznunk, hogy hol van és mekkora az a mozgástér, amelyet szocialista társadalmunk teremt a politikailag elkötelezett, reformgondolkodású és a társadalomtudományok-ideológia szférájában aktívan alkotni kívánó értelmiség számára? Azért jöttünk itt össze, ezen a szekcióülésen, hogy ennek a mozgástérnek a leszűküléséről, s jelentős kitágításának szükségességéről vitázzunk, ami az adott vonatkozásban egyben a magyar fejlődés pragmatikus jellegének meghaladását jelenti vagy legalábbis az új kihívással és új mozgástérrel – ha úgy tetszik, az „átalakítással" – annak lehetőségét ígéri.

Tiszatáj, 1987. 6. sz.

PATAKI FERENC

Egyén és közösség a mai magyar társadalomban

Az utóbbi évtized hazai szellemi életének egyik jellegzetes tünete a *„közösséghiány"* szakadatlan felpanaszolása, illetve a társadalmi kollektivizmus és a valóságos közösségek állapota feletti viták mindegyre megújuló hullámverése. Nem kevesen akadnak, akik vagy a napról napra tapasztalható társadalmi tényekre és folyamatokra hivatkozva, vagy pedig pragmatikus elkötelezettséggel – esetleg reménytelen rezignációval – a múlt, az „ötvenes évek", esetleg az utópisztikus gondolkodás kövületei közé utalják magát a kérdésfeltevést is. Mások abban bizakodnak, amiről *Makarenkó* írt egy odavetett naplójegyzetében: „... az ember egyedül maradt, hontalanná vált, elveszítette önmagát. S most már nem filozófiai kérdések megoldásán töpreng, hanem egyszerűen csak új közösséget keres, és sóvárog utána."

Bizonyosnak látszik, hogy a kollektivizmus eszméköre manapság nem örvend jó „egészségi állapotnak" hazánkban. Mi több: olyan benyomásunk támadhat, mintha a kollektivizmus egy objektív és szükségszerű – ámbár jócskán megkésett – társadalmi individualizációs folyamat hatására, illetve egy erőszakos, hol magas röptű, elvszerű alakban, hol csupán vulgarizált-neofiliszteri, mindennapi képében megjelenő individualista életfelfogás nyomására *visszavonulóban volna,* s egyre-másra adná fel hadállásait.

Sokak képzeleteiben a *gazdaság újszerű vonásai* – a vállalkozói ethosz dicsérete, a piaci viszonyok szükségszerű atomizáló hatása, a partikuláris érdekek megnőtt mozgástere, a mind egyetemesebbé váló fogyasztási minták hatása – ugyancsak „ellene dolgoznak" a közösségi vonások erősödésének vagy akár puszta létének.

Okunk az elegendőnél is több van hát arra, hogy alaposabban szemügyre vegyük az idevágó kérdések egyikét-másikát. Egyebek között már csak azért is, mert – mint köztudomású – napjaink polgári ideológiájában (az etikától a politológiáig) a „kollektivizmus", a „kollektivista társadalom" egyenesen becsmérlő minősítésnek számít (még bizonyos szociáldemokrata törekvések méltatása ese-

tében is), és a tájékozatlan polgárok riogatását szolgálja. Általában is úgy vélem, hogy korunk szellemi-ideológiai konfrontációit keresztül-kasul átszövik az *individualisztikus*, illetve a *szociális-kollektivisztikus* álláspontok és metodológiai szemléletmódok megütközései.

Hadd utaljak arra, hogy éppen a közelmúltban fogalmazta meg az „antipszichiátria" atyja, *Th. Szasz*, hogy az öngyilkossághoz való jogot az egyén szabadságjogai közé kell iktatni; az állam semmiféle szakszerű testületet nem ruházhat fel azzal a kötelezettséggel, hogy kényszerítő erővel közreműködjék az öngyilkosságok megelőzésében. S ez a következtetés teljességgel jogosult, ha a társadalomban semmi egyebet nem látunk, mint *autonóm* és *„autentikusan élő" egységek halmazát.*

Ha az egyén és a közösség kapcsolatát vizsgáljuk a mai magyar társadalomban, valójában az egyén–társadalom viszony ősrégi dilemmájának sajátos, némiképp megszorított megjelenési módját vesszük szemügyre. A téma sokarcúsága és sokirányú érdekeltsége merőben különböző utakra csábíthatna bennünket. Egyforma jogosultsággal haladhatnánk a filozófiai-antropológiai vagy történetfilozófiai vizsgálódások vágányain; a konkrét szociológiai, történeti szociológiai és pszichológiai vagy akár az etikai, politikai és ökonómiai elemzések ösvényein. Minthogy azonban az elemzésnek ez a sokrétűsége ezúttal kivihetetlen, szükségképpen meg kell vonnunk a tárgyalás határait. Mondandónkat egyrészt mindenekelőtt igyekszünk *történeti keretben* és megközelítésben kifejteni. Figyelmünket, másrészt *az egyén közvetlen, személyes társadalmi-közösségi integráltságának* kérdéseire összpontosítjuk, mégpedig nem általában, hanem kifejezetten a mai, átalakuló magyar valóság közegében szemlélve őket.

A kollektivizmus szocialista felfogásának általános eszméköre a *proletárszolidaritás* gyakorlatából és tapasztalatából nőtt ki, s vált a történelem színpadára lépő *munkásmozgalom értékdeklarációjának* egyik vezető elemévé, a proletárerkölcs tartalmas mozzanatává. Ebbéli minőségében mindig is két arcával jelent meg a gyakorlatban.

Egyrészt *normatív rendeltetést* teljesített: szabályozni törekedett az egyén társadalmi magatartásának általános irányát és tendenciáját a másik emberhez s az emberi társulásokhoz (családhoz, szomszédsághoz, réteghez, osztályhoz, nemzethez stb.) fűződő kapcsolataiban. Másrészt mércéül szolgált annak megítéléséhez, hogy „mi és milyen mértékben valósul meg az életben" (Lenin); vagyis milyen a társadalmi szolidaritás, a kollektivizmus mindenkori állása a *valóságban:* milyen a viszony a normatív „kellés" és a reális „van" között. Bizonyára nem szükséges különösebb elmeél annak átlátásához, hogy ha problematikussá válik a kollektivizmus normatív

értékvolta, vagy ilyen-olyan módon eltorzul értelmezése, utóbbi minőségében sem működhet kielégítően.

A társadalmi szolidaritás, a kollektivizmus gondolata ott lappangott minden haladó, az egyén és közösségei közötti konfliktusterhelte, elidegenült viszonyt meghaladni remélő társadalmi és szellemi mozgalomban. Elegendő *Vörösmarty* sorait idézni:

„Hogy a legalsó pór is kunyhajában
Mondhassa bizton: nem vagyok magam!
Testvéreim vannak, számos milliók;
Én védem őket, ők megvédenek engem.
Nem félek tőled, sors, bármit akarsz."

Közismertek, s e helyt nem is szorulnak részletes méltatásra a marxizmus klasszikusainak azok a gondolatai, amelyek arra mutatnak rá, hogy csak a „többiekkel való közösségben" kapja meg az egyén azokat az eszközöket, amelyek révén minden irányban kifejlesztheti képességeit, s ezért „csak a közösségben válik lehetővé a személyes szabadság". Vagyis: „Az igazi közösségben az egyének társulásukban és társulásuk útján egyúttal szabadságukat is elnyerik."

Jóval kevesebb figyelemben részesült viszont egynémely egyéb megállapításuk, amelyeknek figyelmen kívül hagyása korábban elvezetett s ma is elvezethet a közösség „bornírt" felfogásához s az ennek megfelelő gyakorlathoz. Az imént idézett gondolatok ugyanis csupán két további megfontolás tekintetbevételével szolgálhatnak a gyakorlati cselekvés támpontjaiul.

Egyrészt ugyanis *Marx* és *Engels* rámutat: „A kommunisták ... semmiképp sem akarják ... a »magánembert« a »közösségi«, az »önfeláldozó« ember kedvéért megszüntetni." Másrészt pedig aláhúzzák, hogy az új társadalom „szükségképpeni szolidaritása" csakis „mindenki szabad fejlődéséből eredhet, vagyis a valódi kollektivizmus egyszerre eszköze és feltétele, de egyúttal eredménye és célja is „mindenki szabad fejlődésének", az egyén autonómiájának és szabadságának, a humanizált „magánemberi" létnek. Az uniformizált „falanszter-lét", a „kaszárnya-kommunizmus", amelytől joggal borzadt *Madách*, nem a marxizmus gondolatköréből ered, hanem éppenséggel az általa radikálisan meghaladott, racionalisztikus, utópisztikus szocializmusból, amely nem volt képes életteli módon – vagyis dialektikusan – szemlélni sem az egyén–közösség viszonyt, sem a társadalmi igazságosság és egyenlőség gyakorlati megoldásának valóban nem könnyű kérdéseit.

A tudományos szocializmus eredeti kérdésfeltevése szempontjából *a szuverén, szabadon fejlődő, sokoldalú egyén* és a szabad egyé-

nek társulásaként szemlélt *közösség* nem egymással szembefordítható s egymást kizáró létformák: kölcsönösen egymásra utaltak és feltételezik egymást. A gyakorlati nehézség abból ered, hogy – mint más összefüggésben Makarenko rámutatott – mindig meglesz a hajlandóság arra, hogy e két pólust elszakítsuk, és egymással szembefordítva abszolutizáljuk. Ilyenkor kap lábra az a törekvés, hogy „mindenkit egyformára nyírjunk, átlagos sablonokba szorítsuk az embert, típuspéldányok sorozatát neveljük". Ennek fonákjaként pedig elkerülhetetlenül megjelenik a magányos önmaga „autentikus" társadalmi létét szabadon megteremtő egyén képzete: az „egyes emberpéldányokkal való elszigetelt bajlódás" reménytelen vállalkozása.

Hadd fűzzem még mindehhez hozzá azt is, hogy – ugyancsak Makarenko felfogása szerint – a *személyes szabadság* nem lehet az elkülönült társadalmi egyénhez hozzátartozó sajátos „attributum". „A szabadság társadalmi intézmény; nem ... elkülönült pozíció, hanem a közjó része. Ha én szabadságot élvezek, szomszédom is szabadságot élvez. Más szóval: a szabadság nem elkülönülésemnek, hanem éppen társadalmi megállapodásnak az eredménye." Az egyéni szabadságot az önkénnyel és nem a társadalmi fegyelemmel kell szembeállítani. Bizonyos értelemben elmondhatjuk, hogy a társadalmi egyén szabadsága nem az absztrakt individuum és az ugyancsak absztrakt módon felfogott társadalom (állam, hatalom) viszonyában valósul meg, hanem éppenséggel a szerves és eleven közösségek közvetítő szerepe révén.

Mindebből az is következik, hogy a marxi gondolkodásmód nem csupán az egyéneket és a közöttük létesült viszonyokat, vonatkozásokat tekinti ontológiai realitásnak, hanem e viszonyok mindenkori konkrét történeti alakjait, a különféle *közösségi alakzatokat, „kollektív szubjektumokat"* is: családi és rokonsági viszonylatokat, osztályokat, rétegeket, etnikai és nemzeti csoportokat, lokális alakzatokat. S ha ez így van, akkor ez utóbbiak is *valóságos érdekviszonyok* kitermelői és hordozói, amelyek nem vezethetők vissza minden további nélkül a tisztán egyéni érdekek halmozódására.

Jóllehet ezt a tényt az „aranytojást tojó tyúk" ismert példabeszéde alaposan „kompromittálta", igazsága nem vonható kétségbe. Már csak azért sem, mert a „kollektív szubjektumok" érdekviszonyai merőben más idődimenzióban helyezkednek el, mint a véges egyéni lét időhatárai. Ha ezt nem vesszük tekintetbe, az olyan kategóriák, mint *az osztályérdek vagy nemzeti érdek,* de akár a regionális érdek is elveszítik értelmüket és tartalmukat. Pedig magától értetődő természetességgel foglalkozunk „hosszú távú tervezéssel", sok évtized múlva megtérülő környezetvédelmi tennivalókkal s olyan metróvonalak tervezésével, amelyeken a ma élő nemzedékek tagjai

közül már csak igen kevesen fognak utazni. A mindennapi tudat ezt ösztönösen is természetesnek és jogosultnak tekinti, feltételezvén legalábbis minimális értékű azonosulását az *egyéni létet meghaladó* társas-közösségi alakzatokkal.

A társadalmi kollektivizmusnak – mint normatív elvnek – egyik rendeltetése éppenséggel az, hogy értelmezze és normálisan is indokolja az említett „kollektív szubjektumok" létének történeti és társadalmi folytonosságát és objektív létérdekeik érvényesítésének szükségességét, mégpedig a biológiai szükségszerűségek folytán véges létű generációk sorának változásán keresztül is. Ebben az értelemben a szovjet írók egy csoportjának sikeres harca a szibériai folyók irányának tervezett megváltoztatása ellen a kollektivisztikus társadalomszemlélet győzelme.

A kollektivizmus mint normatív elv nem sajátságos *állandó állapotként* érvényesül az egyén életvitelében; semmiképpen sem azonos a mindenbe beleavatkozó, okvetetlenkedő „társas nyüzsgéssel", s nem ír elő meghatározott magatartásformákat, amelyekhez mindenkinek igazodnia kell. Még kevésbé jelenti az *egyén szakadatlan „társadalmi láthatóságát"* és hozzáférhetőségét, az intim szférához való személyes joga kétségbe vonását. Mindezek éppenséggel a prekapitalista jellegű, hagyományos-patriarchális, „testmeleg" közösségekre jellemzők, az „egy bagón élők" Illyés által emlegetett világára, amikor a társadalmi egyén még nem szakadt le a természetes közösségek kötelékeiről, s nem ment keresztül a polgári fejlődés lényegéhez tartozó minden irányú individualizációs folyamaton.

A kollektivizmus, miközben a társadalmi magatartás általános tendenciáját szabályozza, s az egyén általános társadalmi „jelenléti módját" kívánja befolyásolni, elsősorban és főképpen az *érdekösszeütközések és érdekkonfliktusok* felfogásában és kezelésében, megoldási módjuk felkutatásában „működik" a maga valódi helyén és funkciójával. Nem az egyén valamifajta *állandó és tartós „alávetése"* egy elvont és ezért tartalmatlan közösségi elvnek vagy valamely kollektív alakzatnak, hanem a különböző típusú érdekek objektív logikájából eredő gyakorlati következtetések érvényesítését segíti elő.

Ez természetesen nem automatikusan megy végbe; a kollektivizmus elvének nincs végrehajtási „algoritmusa", amely minden esetre érvényes és gépiesen alkalmazható lenne. Az érdekkonfliktusok bonyolult képleteket hoznak létre, hiszen sohasem „tiszta objektivitásukban", hanem mindig így vagy úgy *megfogalmazott* és *érvényesíteni kívánt* alakjukban jelennek meg: *érdekértelmezésekként* léteznek. Itt pedig tág tere nyílik a szubjektív mozzanatoknak, a torzításoknak, sőt a manipulatív szándékoknak. Ennek egyik tünete

lehet a társadalmi érdek vagy a nemzeti érdek kategóriájának sajátos „érvénytelenítése" vagy csak *spontán felbomlasztása*, s kizárólag a partikuláris érdekeltségek létjogának elismerése – legalábbis a gyakorlatban. Manapság mintha ez a tendencia erősödnék.

Mi sem volna azonban nagyobb melléfogás, mintha ennek örvén visszakanyarodnánk ahhoz az állapothoz, amikor az elvontan tételezett s rendszerint hibásan megfogalmazott „társadalmi érdekre" hivatkozva maradéktalanul eltüntették az egyéni érdekek és a csoportérdekeltségek önálló mozgásterét, az érdekillesztések legkedvezőbb változatának felkutatását, mondván, hogy a „társadalmi érdek" *automatikusan* magában rejti és szükségképpen megvalósítja a részletesebb érdekeket is. Elegendő keserű tapasztalatunk halmozódott fel arra nézve, hogy ez semmiképpen sincs így.

De még ennek örvén sem vonható kétségbe, hogy *konfliktus esetén* logikailag mindig a *magasabb rendű érdektípus „túlsúlyosságát"*, elsődlegességét kell tekintetbe venni, szükség esetén ennek alárendelve a részletesebb érdeket. S ha ebben van is kockázat – a döntést hozó és cselekvő ember kockázata –, ez semmivel sem nagyobb mint az, ha a társadalom életében megbomlik a különböző érdekek kívánatos rendje, vagy pedig visszazuhanunk a 18. századi racionalisztikus vagy a neoliberális gondolkodásnak arra a szintjére, amely úgy vélte és véli, hogy az egyéni, részleges érdekek ösztönös játékának eredményeként előáll a „közjó". Semmiképpen sem térhetünk hát ki a fő következtetés elől: *valóságos érdekkonfliktus* esetén – legyen bár szó gazdasági, politikai, szervezeti vagy bármely más érdekről – mindig az átfogóbb, egyetemesebb érdektípus alkotja a „túlsúlyos mozzanatot". A valódi nehézségek természetesen e ponton kezdődnek: *a kollektivizmus elvének gyakorlati érvényesítésével.* S ez egy okkal több arra, hogy módszeresen, az újabb tapasztalatok birtokában vizsgáljuk az idevágó jelenségeket és tényeket.

Ennek során mindig számolnunk kell azzal, hogy – az elmondottaknak megfelelően – a kollektivizmus nem egyszerűen morális elv: a belőle eredő gyakorlati következtetések mélyen érintik a döntési aktusokat, a gazdasági és egyéb preferenciák kialakítását, a politikai rendszer fejlesztését (önigazgatási elv, helyi demokratizmus), a társadalmi viszonyok alakítását (település- és szociálpolitikai, munkahelyi érdekviszonyok). A tudatos társadalomirányítási döntések és cselekvések alkalmával mindig sajátos, *önálló* szempontként kell mérlegelnünk, vajon a remélt fejlemények miképpen befolyásolják majd – egyebek mellett – *a társadalom személyes viszonyait, az egyén társadalmi integráltságát.* Ezt számos esetben elmulasztjuk, s ezért utólagos korrekciókkal kényszerülünk mérsékelni azt az „árat", amelyet még kedvező esetben is fizetnünk kell az

eredményekért. Elegendő itt a településpolitika „kalandjaira", a halmozódó deviáns jelenségekre, a szociálpolitika mulasztásaira, a teljesítményelv és az iskolaügy zavaraira utalnunk. A kollektivizmus elvének és funkcióinak általános áttekintése nyomán alighanem ez a legfontosabb gyakorlati kérdés: végül is *milyen a társadalmi kollektivitás, a társadalmi közösségek valóságos állapota, fejlődésünk mai szakaszában?* Mivel jellemezhetők az átalakulási-változási tendenciák?

A kollektivizmus eszméjéből eredő normatív követelmények ugyanis gyakorta hajlamosak arra, hogy elszakadjanak a közösségi viszonyok és alakzatok szociológiailag elemezhető, *konkrét és valóságos történeti állapotától,* s tisztán ideologikus képződménnyé alakuljanak át. Mintegy a valóság felett lebegnek, s így aztán vagy az erőtlen moralizálás, a deklaratív kinyilatkoztatás, vagy pedig az erőszakolt *voluntarizmus* forrásává válhatnak. Mindenesetre a remélt és szándékolt „kellés" és a tényleges valóság fényévnyire távolodhat egymástól. Márpedig, ha a normatív értékként tételezett kollektivizmus és a valóság tényleges mozgása elszakad egymástól, súlyos zavarok támadnak a mindennapi tudatban és a tömeges viselkedésmódokban, a közmorál alakulásában.

Az egyén és közösségei közötti kapcsolatok, az egyén társadalmi integrációs módjai mindig a szocializmus éppen adott „történeti állásának" viszonyai között léteznek, kitéve a múlt tapasztalatainak és hagyományainak, a jelenlegi érdekviszonyok és kényszerek hatásának, a nemzetközi környezet eszmei és divatszerű befolyásának s a kézzelfogható jövő követelményeinek.

A magyar társadalom a felszabadulás pillanatáig nem ment át egy átfogó és mindenoldalú polgári modernizációs folyamaton. Nagy létszámú társadalmi csoportokban nem zajlott le az egyén leválasztása a hagyományos *természetes közösségekről* – a mi esetünkben főként a patriarchális paraszti, jórészt még prekapitalista, közösségi létformákról. Vagy ha igen, akkor ez csak részlegesen jár együtt a munkásosztály vagy a szakértelmiség soraiba kerüléssel; jelentős csoportok számára inkább társadalmi elszigetelődést, elgyökértelenedést (pl. tanyasi gazdálkodás, alkalmi munkavállalás) vagy társadalmi marginalizálódást jelentett (a „hol lehet altiszt" távlata).

A magyar társadalom az ismert okok miatt nem alakíthatta ki sem az *egyéni autonómia* (a „pozitív individualizáció") műveltségi és civilizációs feltételeit, formáit és garanciáit, sem a *„civil társadalom" egységes nyilvánosságát* és szerves intézményrendszerét. (Elegendő a személyes politikai jogok helyzetére vagy akár a választások lezajlására utalni a két világháború között.) Ezek a „hiánybetegségek" megmutatkoztak mind a családi viszonyokban, mind a

személyes érintkezések és kapcsolatok nyersen hierarchizált és erősen formalizált rendjében, világosan tükrözvén a társadalmi egyenlőtlenségek már-már feudális színezetű fennmaradását.

Valójában a felszabadulást követően a szocialista erők – mint annyi más területen – itt is azzal a feladattal kerültek szembe, hogy a szocialista átalakulás keretében oldják meg a *megkésett modernizáció, a klasszikus polgári átalakulás* tennivalóit.

A felszabadulást követően – részben a történelmi helyzet következtében, részben a munkásszolidaritás eszméinek és a népies mozgalom ezzel olykor egybecsendülő elgondolásainak hatására (lásd *Németh László* „nagy család" és „sziget" elképzeléseit, *Veres* és *Illyés* kollektivisztikus pátoszát!) – egy sajátos-ösztönös *„kollektivisztikus hullám"* lendült magasra. Ez mind a népi szervek és tömörülések képében, mind az ifjúsági és közművelődési mozgalmak alakjában (népi kollégiumi mozgalom, tanoncotthoni mozgalom, művelődési egyesülések stb.) széleskörűen fogta át a legkülönbözőbb társadalmi rétegeket és korosztályokat.

Ez a hullám négy jelentős *hazai előzményre és hagyományra* támaszkodott:

a *munkásmozgalom* eszméire, szervezeteire, kulturális és egyéb mozgalmaira, valamint hagyományos létformáira – a gyári és bányászkolóniáktól kezdve egészen a kulturális, sport- és ifjúsági mozgalmakig;

a *hagyományos paraszti kollektivizmus* értékeire és szokásrendjére („szomszédság" kaláka), beleértve a kulturális és művelődési szervezeteket is (olvasókörök, egyletek);

a *helyi* – egyházi és világi – *önigazgatás* ugyan részleges és csökevényes, de nem jelentéktelen formáira és tapasztalataira;

a főként *értelmiségi-középosztálybeli társadalmi és társasági élet* alakzataira (szakmai egyesületek, körök, klubok stb.)

Jóllehet a lényegét illetően nem vitatható az a tétel, hogy hazánk megkésetten lépett fejlődésének új korszakába, maga a *megkésettség módja és mértéke* – egyebek között a szomszédos országokkal is összehasonlítva – alaposabb elemzést érdemel. Amint az imént említett tények jelzik, a felszabadulást követően a magyar társadalomban léteznek olyan előzmények és támpontok, amelyek kiindulópontul szolgálhattak volna a társadalmi viszonyok, az *alulról is építkező demokratizmus* továbbfejlesztéséhez, egyebek között a társadalmi szolidaritás, a kollektivizmus eszméinek kiterjesztéséhez.

Ezeknek a hagyományoknak a szerves továbbépítése, szükséges kritikai szelekciója, új és új változataik kialakítása és újszerű integrációja azonban az ismert okok miatt derékba tört. 1948–1949-től kezdve elkezdődött a *társadalmi önszerveződési formák* valamennyi alakjának gyökeres felszámolása, a társadalmi közösségek önte-

remtéséhez és önszerveződéséhez szükséges *szabad mozgástér* teljes beszűkítése. Cserébe megjelent a *kizárólagos felülről építkező*, szigorúan centralizált, racionalisztikus „társadalomszervezés".

Csak súlyosbította a helyzetet, hogy éppen ez idő tájt bontakozott ki az extenzív gazdasági fejlődésnek az a nagy hulláma, amely felgyorsította a belső migrációt és mobilitást, a városiasodást, vagyis miliószámra billentette ki az emberek életét a megszokott kerékvágásból anélkül, hogy új kollektív formákat tudott volna teremteni számukra a régiek helyett. E korszak rejtett és lappangó fejleményei alighanem máig éreztetik hatásukat a társadalmi élet legkülönbözőbb területein.

Nem elhanyagolható, hogy míg a hagyományos és szerves közösségi formák felszámolódtak, és jobbára *elidegenült intézményes szervezeti kötelékeknek* adták át helyüket, mindinkább felerősödött egy elvont „kollektivisztikus" ideológia hangoztatása. Ezért aztán aligha akad ma elnyűttebb szavunk, mint a „közösség"; mintha nem is kevesen óvakodnának kiejtésétől, félvén, hogy elveszítette hitelét és érvényességét.

Ezért a leghatározottabban le kell szögeznünk: az „ötvenes évek" bürokratikus-uniformizáló, a „magánembert" teljességgel felszámolni kívánó, deklaratív „kollektivizmusának" (a „nyers kommunizmus" kollektivizmusának) semmi köze sincs az autentikus marxizmus szemléletéhez, mi több, annak durva eltorzítása volt.

S hogy milyen irányban, arra bizonyára jellemző lehet az a tény, hogy midőn 1947 decemberében *Révai József* előadást tartott egy ifjúsági akadémián, elsősorban a *„közösségi kényszerítés"* mozzanatát tartotta fontosnak hangsúlyozni. Ezenközben pedig elkallódtak, sőt megbélyegeztettek olyan értékes közösségi tapasztalatok, mint a felszabadulást követő „kollektivisztikus hullám" intézményeinek vívmányai; más támpontok pedig (mint pl. Makarenko gondolatrendszere) hozzáidomultak a kor követelményeihez.

E korszak legnagyobb ártalma alighanem az, hogy mintegy „kompromittálta" és ezért tartós defenzívába szorította a kollektivizmus eszmekörét s gyakorlatát. Ennek hatásaitól máig sem tudtunk megszabadulni. Pedig a társadalmi szolidaritás, a közösségi társadalom eszméje és gyakorlata manapság egy agresszív és sokarcú individualisztikus kihívás nyomása alatt áll, egyebek közt hazánkban is. Biztató viszont, hogy több fejlemény arra vall, bizonyos újszerű esélyek kínálkoznak társadalmunk közösségi vonásainak erősítésére.

Mivel számolhatunk? Először is feltehető, hogy azok a milliókat érintő, nagyléptékű és történelmileg rendkívül rövid idő alatt lezajló társadalmi makromozgások (migrációs, mobilitási és városiaso-

dási folyamatok, tömeges életformaváltások), amelyek az 1950–1970-es éveket jellemezték, s az extenzív fejlődés velejárói voltak, a végükhöz értek, s a belátható jövőben nem várható megismétlődésük. A mezőgazdaságban foglalkoztatott népesség részaránya megközelítette a fejlett országok szintjét. A település- és közlekedéspolitika új hangsúlykitételei, a politikai demokratizmus intézményrendszerének fejlődése nyomán *megerősödő „helyi társadalom"*, az infrastrukturális ágazat és a szolgáltatási szféra előtérbe kerülése ugyancsak abba az irányba hat, hogy egy – feltételesen szólva – *társadalmi „újrastabilizálódási"* korszak tartós eljövetelében bizakodjunk. Ezen az „újrastabilizálódási" esélyen elsősorban a *társadalmi mikrokollektivizmus* fejlődésének, az egyén társas integrációja (család, lakóhely, munkahely, politikai szféra, szabad idő) megszilárdulásának lehetőségét és elkerülhetetlen szükségességét értem.

Németh László szemléletes kifejezésével élve, ezt a ma még igencsak „bárddal faragott" szocializmust egyre inkább a „finom megmunkálás" tárgyává kell tennünk. De *Lenin* is írt erről: „... minden nagy politikai fordulat után hosszú idő megy el a »megemésztésre«, az »elsajátításra«, a felhasználás megtanulására, a durván elnagyolt eredeti építmény végleges megmunkálására".

Magyarán arról van szó, hogy miképpen lehet megerősíteni társadalmunk pórusaiban, a *mindennapi lét- és érintkezési viszonyokban* a szolidaritás, az egymásra utaltság, az értelmes közösségi lét tapasztalatait, s szaporítani maguknak a szabad társuláson nyugvó, valóságos közösségeknek a számát. Itt az *elszigetelt és alkalmi* beavatkozások és akciók hosszú távon aligha látszanak célravezetőnek. Lehetetlen pl. a család megszilárdulásában bizakodni kizárólag speciális „családvédő" – s főként jogi – intézkedések révén, ha magának a családnak és tagjainak társadalmi környezete (a lakó- és munkahely, a helyi társadalom nyilvánossága, a közvélemény működése, az iskola közlégköre) dezintegrációs tüneteket mutat. De ugyanez mondható el a munkahelyi és az állampolgári közerkölcsről és fegyelemről is. Szerves közösségek nélkül nincs *működő közvélemény*, s ebben az esetben az egyén vagy magára marad, vagy „élvezi" annak a hagyománynak az előnyeit, hogy nálunk legkevésbé a „pandúrnak" szokás szurkolni.

Bármiként szemléljük is, elkerülhetetlennek látszik a kibontakozóban lévő, mindenirányú individualizációs folyamat további térhódítása. Napjainkban még jobbára e folyamat kezdeteinél tartunk, mivel legfontosabb bázisa, az anyagi létbiztonság és az általa garantált személyes függetlenség még távol áll a kívánatostól. Sőt a közeli években inkább súlyos konfliktusokkal és érdek-összeütközésekkel számolhatunk. Emellett műveltségi és civilizációs színvo-

nalunk gyengéi és ellentmondásai, növekedni látszó differenciáltsága miatt az individualizáció menete széles rétegekben a könnyebb ellenállás irányába mutat: a fogyasztói mentalitás erősödése, a tárgybirtoklás varázsa, a rövid távú alkalmazkodást és túlélést szolgáló hedonisztikus vagy tisztán helyzeti tényezők által meghatározott életvitel felé.

Hogy ennek a történeti léptékű, megkésett individualizációs folyamatnak a súlypontja vajon az *állampolgári lét* közegében, a személyes teljesítmény és a *minőség jegyében* s a tudatos önfejlesztés-önnevelés erőfeszítésével alakul-e ki, az sok tekintetben megszabja a kollektivizmus alakulásának esélyeit is. S itt nem hihetünk pusztán a felvilágosító szóban; a dolog a *tömeges tapasztalatokon* és az *érdekviszonyok* tényleges alakulásán fordul meg.

Bizonyos, hogy mindennek következtében az egyén és a közösség viszonyai ellentmondásosabbá válnak, szabályozásuk bonyolultabb és felelősségteljesebb lesz. Mi sem volna reménytelenebb, mint abban bizakodni, hogy valamilyen központi hatóság „feltalálja" és előírja majd a korszerű közösségek alakjait. A társadalmi irányítás csupán a társadalmi közösségalakulás, a *közösségi önteremtés szabad mozgásterét* és – bizonyos határok között – érdek- és *indítékhátterét* teremtheti meg. Egyebekben pedig figyelmes szemmel kell vizsgálnia, mi is valósul meg az életben, s ennek megfelelően gondos értékelő elemzés alapján támogatnia kell a biztató és ígéretes kezdeményezéseket, példaként is felmutatván őket.

A szocialista társadalom újszerű közösségi létformái nem születhetnek meg spekulatív elmélkedések vagy voluntarisztikus nekirugaszkodások eredményeként. Csakis maguknak az érdekeik és óhajaik szerint társulni és közösségbe tömörülni akaró egyéneknek a kollektív invenciója és erőfeszítése teremtheti meg a korszerű és szakadatlanul fejlődő közösségi együttélési módokat.

Mindebből eredően egyszerre kell szembenéznünk egy nagyszabású *elméleti feladattal* és egy *gyakorlati-politikai* tennivalóval. Az előbbi azt jelenti, hogy újjá kell teremtenünk, mégpedig a korszerű társadalomtudományi gondolkodás minden eredményének felhasználásával, a kollektivizmus, az egyén–közösség viszony sokoldalú elméleti-történeti tanulmányozását.

Ennek során az előzményeket érintő kritikai reflexió éppoly fontos, mint a valóság szisztematikus tanulmányozása és a lehetséges fejlődési tendenciák kipuhatolása. Röviden: *korszerűvé* és a gyakorlatban is *működőképessé* kell tennünk a *szocialista kollektivizmus eszméjét.*

A gyakorlati-politikai tennivalók súlypontját magam a társadalmi szolidaritás gyakorlati erősítésében s az *egyén* mind szervesebb társas-személyes *újraintegrációjában* vélem felfedezni. Ebből a

szempontból három „támadáspontot" tekinthetünk kitüntetetten fontosnak: a *„helyi társadalom"* minden eszközzel történő megerősítését, önigazgatásának, belső kapcsolatainak és közéletének, nyilvánosságának és társadalmi kontrolljának határozott fejlesztését; *társadalmi intézményeink* – mindenekelőtt a termelővállalatok – mindenirányú „humanizálását"; s végül az *ifjúság társas-közösségi tapasztalatainak* és nevelésének alapos megjavítását, beleértve „nevelési ideológiánk" súlyos elbizonytalanodásainak és zavarainak leküzdését.

Úgy vélem hiba lenne, ha a „kollektivizmusra" nehezedő eszmei ideológiai és mindennapi-tapasztalati nyomás, a magunk múltjának kritikai vizsgálata, az újrakezdés és a visszakanyarodás nehézsége bárkit is elbizonytalanítana a tekintetben, hogy a szocializmus *valóban és változatlanul* az emberi szolidaritás és a kollektivizmus társadalma kíván lenni. S bár az elméleti és gyakorlati nehézségek egyenes arányban növekednek tapasztalataink felhalmozódásával, ez nem lehet ok arra, hogy értékeinket „visszavegyük". Még akkor sem, ha ráébredünk, hogy a közösségi társadalom életre segítése valóban egész történelmi korszakot kívánó sziszifuszi munka.

Társadalmi Szemle, 1987. 3. sz.

LUKÁCS JÓZSEF

Marxista humanizmus és vallásosság társadalmunk mai eszmei színképében

A vallásosság és a marxizmus világnézeti hatáskörének, ideológiai minőségének és erkölcsi konnotációinak kérdése természetesen nem válaszolható meg társadalmi viszonyaink totalitásának, azok történeti kondicionáltságának megítélése nélkül.

I

A szocializmust – világtörténetileg – átmeneti formának tekintjük a tőkés társadalom és a kommunizmus közt, de olyan formának, amelyben az állam és az önigazgatás elemei, a népgazdasági tervezés és az árutermelés, a pénzviszonyok *tartósan,* hosszú ideig *együttesen* vannak jelen, s amely éppen ezért – noha leküzdötte a tőkés kizsákmányolást – elvileg nem lehet mentes az elidegenülés és eldologiasodás bizonyos lényeges elemeitől sem.

Az iparosítás, városiasodás talaján, az osztály- és rétegstruktúra megváltozása következtében, a széles néprétegek által hordozott társadalmi dinamika, a termelési viszonyok megváltozása folyományaként – különösen a felszabadulás utáni években – történelmi fontosságú, jelentős mértékű *szekularizáció* bontakozott ki országunkban, amely a vallásosság marginalizálódását eredményezte. A szocializmus politikai győzelme ugyanakkor messzemenő és mélyreható *differenciálódást* idézett elő a vallásos emberek tudatában, az egyházakban: évtizedes küzdelmek eredményeként a feudális és polgári tendenciák túlnyomórészt elszigetelődtek, a hívők nagy többsége a szocialista nemzeti egység konstituensévé vált, és jó, szövetségi-partneri viszony jött létre az egyházak vezetői és az állam közt is. Ezt a fejlődést azonban korlátozta – társadalmunk relatív elmaradottságának következményeként – a munka társadalmasodottságának alacsony foka, a polgári társadalom és a politikai állam szétválásának *döntően* politikai, állami természetű áthidalási módja, a társadalmi demokratizmus hagyományainak csöke-

vényes volta, és az egyének intellektuális és morális kultúrájának viszonylagos fejletlensége is. Mindezt az elkövetett szubjektív, voluntarista politikai hibák is tetézték.

A vallásos orientáció mindazonáltal jórészt kiszorult a közéletet irányító erők közül, az egyházias vallásosság és a papi pályaválasztás vonzereje jelentősen visszaesett, a templomjáró vallási aktivitás lényegesen csökkent. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a vallási normák, értékek elvesztették volna szerepüket főként a *kisebb közösségek,* a *család,* a *személyes* vallásosság és az *interperszonális* kapcsolatok szabályozásában, integrációjában, s azt sem, hogy *kulturális* inspiratív erejük kimerült volna.

Mi több: az utóbbi évtizedben ez a szerep több tényező következtében bizonyos rétegekben észrevehetően *felerősödött.* Ennek okai sokrétűek. A kitűzött egyéni és társadalmi célok és az elért eredmények gyakori devianciája, az aktivitás igénye és reális lehetőségei közti diszkrepanciák, társadalmi és politikai közösségeink működésének formalizmusa és funkciózavarai, az értékek relativizálódására való konzervatív reakciók, a társadalmi beilleszkedés, a szocializáció nehézségei és zavarai a fiatalok, a magányérzet fokozódása különösen az idősebb korosztályok bizonyos csoportjaiban, a társadalmi közösségek kohéziójának gyenge volta meghatározott rétegekben lehetővé tette a *tradicionális értékek* (gyakran kritikátlan) túlbecsülését, a *transzcendens kompenzáció* igényének bizonyos fokú növekedését. Ez mindenekelőtt a *vallási kisközösségek* (bázisközösségek, szekták) tevékenységének *intenzifikációjában* jutott kifejezésre. E közösségek tagjai közt viszonylag sok a fiatal, köztük nagyszámú a tanuló vagy fiatal értelmiségi. A vallási kisközösségeknek csak töredéke emel politikai természetű kifogásokat a szocialista rendszerrel szemben; a kereteik közt megvalósuló világnézeti-erkölcsi integráció tartalmában azonban gyakran figyelhetők meg olyan elemek, amelyek a közösségeknek a szocializációban, a kulturális életben játszott szerepét számos ponton problematikussá teszik.

Másfelől a végbement szekularizáció nem minden esetben párosult új világnézeti és erkölcsi értékképződéssel: a vallási és erkölcsi laicizálódás gyakran *„értékmentes" és ideológiamentes mindennapi gondolkodásformákkal,* az eszméktől, az ideológiáktól, az erkölcstől való idegenkedéssel, egyfajta utilitarizmussal és gyakran felelőtlen hedonizmussal is együtt jár, ami a maga amoralitásával, cinizmusával és nihilizmusával a társadalmi fejlődés jelentős tehertétele, jelenléte pedig egyaránt gondot okoz a marxizmus és a vallásosság felelős reprezentánsainak. Ugyanakkor az egyének és közösségeik közötti feszültségek és konfliktusok lehetővé teszik a pszichoszomatikus *kompenzáció* különböző káros és kóros formáit (alko-

holizmus és drogfogyasztás stb.), a különböző eldologiasodások pedig *„modern"* dologias *mítoszok* képződésének táptalajai (pénzfetisizmus, rasszizmus, szexmítosz, sportfanatizmus stb.), amelyeket bizonyos rétegek gyakran ismét csak a személyes vallásosság révén vélnek ellensúlyozni.

A marxizmus alakjában a felszabadulás után történelmileg először vált hagyományos, *tömeges* hatóerővé egy *nem vallásos materialista eszmerendszer.* Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy a marxizmus előtérben álló gazdasági és politikai aspektusaihoz képest a marxista világnézet és erkölcsi felfogás propagandája és annak elsajátítása retardált volt és maradt. Másfelől a marxizmus és a vallás viszonyában többféle torzulás – vulgáris antiteizmus és antiklerikalizmus jelentkezett az egyik, ateista vallásosság (messianizmus, dogmatizmus), illetve világnézeti engedékenység és liberalizmus a másik póluson, ami egyben a szekularizáció részlegességét és részleges visszafordíthatóságát is mutatta.

Mindezen tényezők következtében napjainkban társadalmunkat világnézeti-ideológiai tekintetben egyfelől a marxizmus, másfelől a vallásosság különböző fokozatai éppúgy jellemzik, mint a világnézeti-erkölcsi indifferentizmus alakzatai. Sőt nem lehet elfogadni azt az álláspontot, amely szerint nálunk a vallásosságnak *pusztán* átöröklött jellege volna, hogy az csupán valamilyen szubjektív „csökevénye" volna objektíve egyébként már meghaladott, elidegenült társadalmi viszonyoknak, hogy tehát annak meghaladása döntően az egyébként nem egy pontosan kétségtelenül elégtelen elméleti és propagandamunka megjavításától volna várható. E vallásosság, e transzcendenciahit léte nem független attól, hogy körülményeink között változó mértékben, de fennállnak olyan lényeges *nem transzparens és nem kontrollált* viszonyok, amelyek az *idegenség* közérzetének alapjául szolgálhatnak, másfelől attól, hogy magában a mindennapi gondolkodásban a *hitszerű* beidegzettségek, az antropomorf alakzatok és az elméleti tudat (tudomány, filozófia stb.) különböző formái közti *közvetítések,* kapcsolatok egyelőre viszonylag fejletlenek. (Érdemes volna megvizsgálni a tömegkommunikáció tartalmát abból a szempontból, mennyire veszi tekintetbe munkájában a kapcsolatteremtés feladatát.)

Más szóval: a szocializmus tudati világa világnézetileg nem lehet egynemű, mivel heterogének azok a társadalmi struktúrák, viszonyok is, amelyek tudatáról van szó, vagyis – az egyéni életvitel ellentmondásairól itt nem szólva – társadalmi viszonyaink ellenőrzésének foka az adott történeti fokon maga is korlátozott.

A fentiekből az következik, hogy a szocializmusban meglévő és kialakuló elidegenülések következtében a szocializmus egész, történelmileg jelentős időtartamot átfogó szakaszán valószínűnek kell

minősítenünk *a vallásosság viszonylag jelentős dimenzióinak megmaradását.* Elméletileg, társadalmilag és politikailag már csak ezért is nagyobb figyelmet érdemel a fennálló és ható vallásosság szociális *minősége,* társadalmi funkciója, egyszóval a vallási szféra *ideologikuma.* Mindez viszont megköveteli, hogy ne csak a viszonylag változatlan világnézeti és *hittartalmakkal* jellemezzük az egyes vallásokat, hanem mindenkor vegyük tekintetbe azokat a gyakran ellentmondásos *operátorokat, szociális és etikai eszméket* is, amelyek révén önmaguk lényegét körülményeink közt adaptálják, amelyek segítségével önmagukat újra meg újra meghatározzák.

II

A vallások – természetüknél fogva – különböző évezredes teorémákat éppúgy magukkal hordoznak, mint olyan szimbólumokat, amelyek az idők folyamán sokféle értelmezést nyertek. E sokféle meghatározottság következtében a vallásos forma egyaránt megtölthető olyan tartalmakkal, amelyek *legitimálnak* egy fennálló társadalmi viszonyrendszert vagy az egyéni életvitel bizonyos módjait, miként olyanokkal is, amelyek *tiltakozást, kritikát* fejeznek ki azokkal szemben. Korszakunkban bizonyos egyházi központok arra irányuló törekvése, hogy szabaduljanak a kapitalizmus és szocializmus alternatívájától, már maga is arra utal, hogy prokapitalista és antikapitalista, proszocialista és antiszocialista tendenciák egyaránt kifejlődtek, teret hódítottak a mai vallásosság testében. Országunkban a szocialista állam és az egyházak, a hívők és a nem hívők jó viszonyának bázisán – ha nem is monopolisztikus helyzetben, de – azok a vallási tendenciák *dominálnak,* amelyek lehetővé teszik, sőt előmozdítják a vallásos embereknek a szocialista társadalomba való beilleszkedését, a más világnézetűekkel való szövetségét és együttes munkálkodását.

A kereszténység *tradíciójának* azok az elemei, amelyekre napjainkban ez a társadalmi adaptáció és aktivitás támaszkodik, persze maguk is heterogének: magukba foglalják a hatalomnak való engedelmeskedés gyakran csak passzív mozzanatát (azon az alapon, hogy valamiképpen minden hatalom természetfölötti eredetű), de a munka erkölcsi megbecsülését, a kereszténység ősi antiplutokratikus tendenciáit („könnyebb a tevének átbújni a tű fokán, amint a gazdagnak a mennyországba jutni"), és a szegények védelmének krisztusi igéit is. (Csak emlékeztetnénk az egyenlőség elvére, a vagyonközösség keresztény gyakorlatára, sőt akár a patrisztika korának felfogására, amely még a köztulajdont tartotta a kinyilatkoztatáshoz méltónak.)

Az, hogy e követelmények teljesítése a vallásokban az ember túlvilági üdvösségének feltételévé is válik, természetesen világnézeti ellentétet párosít a magyarországi hívőknek a szocializmushoz való gyakorlati és erkölcsi viszonyához, de érdemben nem változtat azon, hogy ember- és társadalomkoncepciójuk bizonyos elemei – más hatásokkal keveredve – *a szocializmus érdek- és értékrendszerének befolyását* is tanúsítják. Ennek formája vagy az *erkölcsi parancsolatoknak, normáknak, értékeknek szocialisztikus interpretációja, vagy akár – mint a református és evangélikus egyházak esetében – egy sajátos, a szocializmus valóságát* (természetesen nem a marxizmus világnézetét) igenlő *teológiai-szociáletikai rendszer* létrehozása.

Nyilvánvaló természetesen, hogy ezek a jellemzők nem merítik ki a hazai kereszténység ideológiai színképét, amely számos *nem szocialista és antiszocialista* elemet is magába foglal, részben a múlt feudális-kapitalista örökségének nem, vagy nem következetesen végigvitt kritikája, részben olyan eszmék részleges vagy teljes asszimilációja következtében, amelyek többnyire a mai polgári társadalom indirekt apológiája körébe sorolhatók. (Ugyanazon vallási testen belül található meg a partikuláris nacionalista – „keresztény-nemzeti" – eszmék fenntartása és azok egyetemes-humanisztikus meghaladásának kísérlete, a személy kibontakozásának igénye és a bensőségnek önnön környezetéből való, atomisztikus kikapcsolása, a tekintély, az akarat újkonzervatív felértékelése és az egyenlőségnek olykor valóban az egalitarizmust érintő követelménye, a munka értékteremtő voltának kiemelése és a munkának a tőkével való egyesítésének igénye, a szocialista tulajdonviszonyok erkölcsi jogosultságának hangsúlyozása, és a magántulajdon ontikus-finalisztikus elsődlegességének kiemelése.) Miközben belátható ideig fennmaradni látszik a teológiák, vallásos filozófiák és a modern materializmus ontológiai és ismeretelméleti konfliktusa, némi túlzással azt is mondhatnánk, hogy az egyes vallásokon belül egyfajta „ideológiai harc" folyik, amely nolens-volens összefügg az embercsoportok reális szükségleteivel és érdekeivel, azokkal az eszmékkel, amelyek segítségével az emberek konfliktusaikat végigharcolják.

Ily módon a szocialista társadalmakban *kettős* feladat áll előttünk. *Egyfelől* az, hogy szövetségi politikánk jegyében, a béke és a haladás védelmében támaszkodjunk mindarra a hívők eszmevilágában megtalálható társadalomszemléleti és erkölcsi értékre, azokra az egyenlőség, az igazságosság, a szolidaritás, a munka erkölcsi megbecsülése, a hűség, a mások iránti felelősségtudat, a türelem, az egyén, a személyiség fejlődésének fontossága stb. kapcsán nézeteink közt kitapintható érintkezési pontokra, amelyek erősíthetik, kibővíthetik ezt a kooperációt, miközben a történelmi és dialektikus materializmus bázisán megtanulunk *vitázni* e téren is a szocia-

lista fejlődést elvileg korlátozó vagy opponáló tendenciákkal. Ez voltaképpen a *dialógus* célja is: eltérő világnézeti bázisok megléte és elismerése mellett is keresni azokat az érintkezési pontokat, amelyekből kiindulva partneri viszony, közös cselekvés alakítható ki közöttük. És megfordítva: a dialógus ellenzői arra törekszenek, hogy a világnézeti ellentétekből egyenesen ideológiai ellentéteket, azokból pedig a politikai cselekvés közvetlen premisszáit vezessék le. Ily módon a vallásos embernek az erkölcsöt, a jogot, sőt az emberi életet semmibe vevő materialista szocializmus, a kor e „szégyenfoltja" ellenfelévé kellene válnia, az emberi méltóság és a jó erkölcs védelmezői viszont szükségképpen a másik oldalon volnának keresendők.

Nyilvánvaló azonban az is, hogy korunkban mind a termonukleáris háború elhárítása, mind a globális krízisek, de közös nemzeti feladataink is objektíve hasonló vagy azonos feladatok elé állítják még a különböző ideológiai orientációjú embereket is, a világnézeti különbségekről nem is szólva. E helyzet igazi alternatívája: vagy megtanulunk – saját elveink megőrzésével és fejlesztésével – más világnézetek és ideológiák hordozóival együttélni és velük vitázva versenyezni, vagy makacsul ragaszkodunk a „mindent vagy semmit" veszedelmes stratégiájához, egyszerre akarván térdre kényszeríteni a másik felet a politikában, az ideológiai harcban és a világnézetek síkján, figyelmen kívül hagyván azokat az objektív, történeti-társadalmi folyamatokat is, amelyek kimenetelétől végső soron az eszmei harc eldőlte is függ. Ismeretes, hogy mind a kommunista és a munkáspártok nemzetközi értekezletei, mind a MSZMP kongresszusai – kiváltképpen a IX. kongresszus – az előbb említett utat választották, amikor állást foglaltak a vallásos emberekkel és egyházainkkal való nagy jelentőségű kooperáció és szövetség, valamint a nemzetközi párbeszéd mellett.

III

A kérdés másik oldala – úgy vélem – az, hogy a valláshoz való viszonyunkat mindennek tekintetbevételével sem lehet pusztán politikai-ideológiai kérdéssé szűkíteni. Bármennyire alapvető követelmény is az elmélet és a gyakorlat, ezen belül a politikai gyakorlat, ez nem jelentheti sem azt, hogy az elmélet feladatait kizárólag a *közvetlen* politikai praxis követelményei (nem pedig a világtörténelmi értelemben felfogott gyakorlat igényei) szabnák meg, sem pedig azt, hogy az eszmei, világnézeti vitáknak ne volna messzemenő *önmozgásuk*, sajátos logikájuk.

A vallás esetében a világnézeti tényező természetesen éppoly ke-

véssé tehető zárójelbe, miként lehetetlen ez a marxizmus esetében is: az embereknek a társadalomban (és egyáltalán a világban) elfoglalt helyére, lehetőségeire, életük kívánatos tartalmaira, vezérlő értékeire vonatkozó reflexiók a hívőkhöz való viszonyunk szempontjából, a vita és a kooperáció szempontjából soha nem közömbösek. Tartalmas és elsajátítható választ kell adnunk ezekre a fontos világnézeti kérdésekre. Reflexióinknak egyszerre kell irányulniuk a másik fél nézeteire, és magára a marxizmus – újra meg újra átvizsgálandó – megújítandó alapjaira. Jóllehet ez a kétféle reflexió egymástól elválaszthatatlan, a marxizmus klasszikusai soha nem hagytak kétséget az iránt, hogy *elsődlegesnek a tudományos szocializmus önreflexióját* tekintették, és csak egy ilyen *pozitív bázisról* vélték lehetségesnek a másik világnézet meghaladását.

Nemcsak arról van szó, hogy Marx, Engels vagy Lenin egyaránt ellenezték, hogy a „vallási illúzióval, az Istennel való harcot" csempésszék be a valóságos harc helyébe, amivel ez akadályozná a valóságos, primer feladatok megoldását. Arról is szó van, hogy Marx az Isten tagadását, amely „az ember létezését e tagadás által tételezi" az elidegenüléstől mentes társadalom számára csupán „előfeltételnek" tekintette, hogy ezért az ateizmust magát is „az elméleti humanizmus létrejövésével" azonosította, hozzátéve, hogy csak e „szükséges előfeltevésnek" a „megszüntetése által jön létre a pozitíve önmagából kezdődő, a pozitív humanizmus".[1]

Más szóval: ahogyan a gyakorlati kritika célja nem pusztán az elidegenülés elutasítása, hanem az ember lényegi erőinek – munkavégző képességének, szabadságának – tényleges kibontakoztatása, úgy a világnézeti vitában is mindenekelőtt *pozitív és elméletileg konkrét választ* kell adni az élet és a kultúra fejlődése által kiváltott mai kihívásokra, és *erről* a talajról szükséges polemizálni a vallásos nézetekkel, ott és akkor, ahol és amikor azok valójában fékezik, deformálják a társadalom fejlődését.

Ez az *elméleti humanizmus* kettős értelemben is meghaladja a vallási transzcendenciát. Egyrészt: ontológiailag és etikailag ateisztikus, amennyiben *az embereket és csakis az embereket* tekinti történelmük egyedüli szereplőinek és egyedüli szerzőinek – vagyis rájuk ruházza sorsuk alakulásának ódiumát, felelősségét, elutasítva a felelősség bármilyen megosztását transzcendens lényekkel, s ezzel elutasítva az evilági történelem, az egyéni sors transzcendes korrekciójának lehetőségeit is. (Természetesen egyetlen vallás sem tagadja az evilági tevékenység valamilyen jelentőségét az üdvösség biztosításában, mi több: e téren a cselekvés extrém, fanatikus túlfokozására is képesek. A cselekvésnek az üdvösség szempontjából kívánatos

[1] *Marx:* Gazdaság-filozófiai kéziratok 1844-ből. Budapest 1970. 73. és 113. old.

következményei azonban a természetfölöttiben realizálódnak, s így a vallások tükrében az *evilági* élet valamiképpen mégis e magasabb szintű lét előkészülete: az ember autochtóniája, földi létének, cselekedeteinek értéke ezért csak a transzcendens mércével mérhető.)

Ugyanakkor, amikor a marxizmus mint humanizmus elutasítja a vallási transzcendenciát, ezzel nem vet el minden transzcendenciát: már magában a munkában az emberi tevékenységnek olyan alapmodelljét mutatja fel, amelynek révén az emberek nemcsak reprodukálják, de meg is haladják korábban adott viszonyaikat, amelynek menetében saját, eddigi mivoltukat is „transzcendálják". A teológia mozzanata a munkából emelkedett a vallási formák világába, s nem megfordítva.

Ám a vallásosság esetében nem kizárólag a valóságnak és benne az emberi tevékenységnek a szó szigorú értelmében vett racionális visszatükröződéséről van szó, amely értelmi érvekkel ellensúlyozható volna. A vallás – ahogyan Engels hangsúlyozta – „annak a viszonyulásnak a közvetlen, azaz *érzelemszerű* formája, amelyet az emberek a felettük uralkodó idegen . . . hatalmakhoz tanúsítanak".[2] (Marx kora ifjúságától hasonlóképpen „a gyakorlati mindennapi élet kézzelfoghatóságaiból" vezeti le a vallásosság szükségletét.) Vagyis: a vallás – minden teoretikus megalapozási kísérlet ellenére – számos tekintetben a mindennapi gondolkodás hitszerű módján vállalkozik e hitszerűség meghaladására: ez gyengéje, s egyben erőssége is.

A szocialista irodalomban egyesek oly módon reagálnak erre a tényre, hogy magát a marxizmust, vagy egy tudományos igénnyel fellépő elméletet e közvetlenség és hitszerűség jegyében próbálják interpretálni. De, jóllehet az ilyen emocionális, hitszerű magatartási formák a forradalmi munkásmozgalmak gyakorlatában lényeges szerepet játszanak, nem feledhető, hogy napjaink szükséglete éppen egy olyan elméleti megújulás előmozdítása, amely *a remény, a vágy, a hit* által rögzített eszmék helyett – „saját" vallásosságunk ellenében is – valósan bejárható és nemcsak vélt utat mutatnak mai gondjaink megoldásán át a különböző elidegenülések leküzdéséhez. Ez az elméleti törekvés azonban távolról sem jelenti azt, hogy szabad volna megfeledkezni az embereknek azokról az *érzelmi szükségleteiről* – a teljesség, a harmónia, a belső kiegyensúlyozottság érzelmi igényéről stb. – amelyeket a vallások a maguk módján elégítenek ki.

A vallásban úgyszólván mindig két, valamiképpen összetartozó dologról van szó: annak vágyáról, reményéről, hitéről, hogy lehetséges a külső világban a mítosz vagy a kultusz révén megvalósítani

[2] *Engels:* Anti-Dühring, MEM 20. köt. 309. old.

azt, ami normális eszközökkel általában elvileg megvalósíthatatlannak tűnik, s egyben arról, hogy kialakulhat s megmaradhat a személy emelkedett érzülete egy, a legkevésbé sem emelkedett világban. Világos azonban, hogy a hit és a remény olyan tárgyakhoz is kapcsolódhat, amelyek nem elvileg, csak gyakorlatilag, az adott történeti fokon kontrollálatlanok, vagy hogy az emberi bensőség relatív egyensúlya vallásos forma nélkül is létrejöhet.

Az érzelmi reagálás vallásos és nem vallásos iránya mindenekelőtt attól függ, hogy az emberek a *valóságban* elvileg függőnek, korlátozottnak érzik-e, a kultúra által nyújtott eszközök által ellenőrizhetetlennek tekintik-e viszonyaikat, létüket, feloldhatatlanul diszharmonikusnak személyiségüket, hogy aztán ezeket a helyzeteket a *transzcendencia* révén korrigálják. A társadalmi, közösségi és egyéni *élettapasztalatok* és a mögöttük rejlő emberi viszonyok minősége tehát messzemenően befolyásolja érzésvilágunk hajlamát valamilyen transzcendens vagy humanisztikus irányultságú közérzet iránt, a teoretikus érvelés pedig aztán ezeket a tendenciákat erősíti fel vagy gyöngíti le. De mivel az érzelmileg színezett, racionálisan közvetlenül nem kontrollált tudat általában hajlamos a külső és belső világ ellentmondásainak, konfliktusainak irracionalisztikus feloldására, a vallásosságnak ezek az emocionális tartalékai akkor is elevenek maradhatnak, ha a hozzájuk kapcsolódó teológiai, filozófiai tartalmak, vagy akár maga az istenhit már megszűnt érdemi hatást gyakorolni a köznapi tudatra (lásd a vallásos ateizmus jelenségét, a modern mítoszokat és valláspótlékokat, de általában a mindennapi vallásosság eklekticizmusát, sokarcúságát). Ennek az érzelemvilágnak a transzformációja lassabb, mint a teoretikus tudaté, és ezt a transzformációt a maga egészében mindenekelőtt a gyakorlatnak, az élettapasztalatoknak és egy fejlettebb, átfogóbb, dialektikusabb gondolkodásmódnak csak hosszabb távon várható átalakulása alapozhatja meg. De éppen ezért válik rövidebb távon fontossá a kérdés, mi módon lehet – társadalmunk szükségleteit szem előtt tartva – mégiscsak támogatni ennek az érzésvilágnak a tudatos, dialektikus és materialista befolyásolását anélkül, hogy közvetlenül a vallásos érzület teljes meghaladását célul tűzhetnénk ki? Mik a modern materializmus és a vallásosság elvi különbségeinek mai, időszerű tartalmai?

Mint ismeretes, a mindennapi gondolkodás kettős irányban hajlamos bizonyos, a vallásban is visszatükröződő szélsőségekre. Egyrészt annak hangsúlyozására, hogy „semmi új nincs a nap alatt", hogy a történelemben, életünkben ugyanannak a negatívumnak (ritkábban: ugyanannak a pozitívumnak) az ismétlődésével találkozunk, hogy az értékvilág nagyfokú változékonysága, válságai maguk is egy már egyszer birtokolt és aztán elvesztett értékrend

helyreállításáért kiáltanak. Vagyis: egyesek a napjainkban végbemenő, olykor igen drámai és konfliktuózus változásokban csak rosszat, sőt bűnt látnak – ha úgy tetszik – a vallási és nem vallási konzervativizmus logikája jegyében.

Másrészt találkozunk ennek ellentétével is: azzal a meggyőződéssel, hogy minden eddig kialakult állapot s vele az eddig fennálló külső és belső rossz pusztán valamilyen közelgő, végső igazságtétel előkészítésének mozzanata, amelynek a radikális szakítást kell hoznia minden negatívummal, hogy a világban és életünkben olyan megváltó céltudat munkál, amellyel hitszerűen azonosulva magunk is megújulhatunk. A remény elve itt a lehetséges és szükséges radikális változtatáshoz kapcsolódik, amely messianisztikusan szemben áll minden eddigi renddel és értékkel, sőt olykor magával a bűn forrásának érzett evilági léttel is.

A kétféle mentalitás persze nyilvánvalóan nem kizárólag a vallás szférájához kapcsolódik, és természetesen mindkettőnek van bizonyos valóságmagja is. Eléggé világos azonban, hogy ezek a kiélezett, polarizált formák nem alkalmasak arra, hogy megfelelően támogassuk azoknak a bonyolult feladatoknak a megoldását, amelyek előttünk állnak, már csak azért sem, mert az emberi tevékenységnek egyik esetben sem jut döntő szerep a történelem formálásában, amely – valamilyen örök ismétlődés, vagy valamilyen automatikus unilineáris fejlődés formájában – nélküle is lejátszódni látszik.

Hiba volna a releváns értékek védelmét, megőrzését azonosítani a konzervativizmussal. Az emberi összetartozás, a barátság, a szolidaritás, a hűség, a részvét, a másik iránti felelősségtudat, az élet védelme és a háború elhárítása a maguk elvontságában is olyan értékek, amelyek napjainkban különlegesen tudatos védelmet érdemelnek. De az elvont értékek hangsúlyozása le is fegyverezhet: ezen az alapon nem válaszolhatunk arra a kérdésre, milyenek azok a konkrét, reális és ellentmondásos érdekviszonyok, magatartás- és tudatformák, amelyek következtében az emberi haladás nagy nembeli értékei csak korlátozottan érvényesülhettek vagy érvényesülhetnek, s amelyek tekintetbevétele nélkül kevés reményünk lehet arra, hogy ezek az értékek vágyszülte posztulátumokból az élet formatív erejévé váljanak. Ezért meg kell tanulnunk jobban számot vetni az értékek konkrét és ellentmondásos társadalmi tartalmával.

Csakis az értékeknek a változó társadalmi folyamatokkal relatíve összhangzó meghatározása és érvényesítése vezethet a célhoz. (Relatíve összhangzó – mondjuk – mivel természetesen az értékeknek az érdekekre, az éppen adott szükségletekre való közvetlen és maradéktalan visszavezetése megszüntetné azt a szerepet, amellyel éppen értékmivoltuk következtében rendelkeznek: azt, hogy segít-

senek orientálni a valóság mai ellentmondásaival szemközt álló embert választásaiban, döntéseiben. Ez azt is jelenti, hogy az egyes ember távolról sincs közvetlenül alávetve a gazdasági érdekeknek, jóllehet ezek az érdekek hosszú távon megszabadítják a fejlődés menetét. De az ember nem az anyagi érdek rabja – sőt képes arra, hogy azt igen sokféleképpen értékelje. Ettől a tudatos mozzanattól nem lehet eltekinteni.

IV

Együtt kell tehát élnünk egy kettős feszültséggel: a fennálló viszonyok soha nem fognak teljesen kielégíteni bennünket és ezért mindenkori meghaladásukra törekszünk, de másfelől ez a transzcenzus sem elégíthet ki bennünket akkor, ha csak az érzületben, a tudatban, az elméletben megy végbe, ha maga nem a valóság eleme, hanem csupán puszta követelményként, vallási transzcendenciaként kerül azzal szembe. Ama gondolati kultúrának, amire szükségünk van, magában a valóságban kell felfednie a „transzcenzus" reális és nem abszolút lehetőségeit: nem békülhet hát meg az adott valósággal, de nem is vállalhatja a különböző előjelű romantikákat, amelyek az őseredeti tartalmakhoz, a természethez, a megszenteltthez való visszatéréstől vagy egy utópisztikusan elgondolt és követelt jövőtől várják a jelen horizontján jelentkező gondok eltüntetését. A világtörténelemnek nincs előre megszabott célja, legfeljebb a haladásnak olyan tendenciája állapítható meg, amit az eddigi útra visszapillantva absztrakcióinkban utólag összefoglalhatunk. De a történelmi progressziónak ez a fogalma valóságban soha, semmilyen körülmények között sem érvényesül vegytisztán, a konkrét és reális fejlődés sohasem mentes ellentmondásoktól, konfliktusoktól, visszaesésektől, sőt zsákutcáktól sem. Mint naponként tapasztaljuk, magának az elidegenülésnek a leküzdése, az emberiség igazi történetére való, egyébként „hosszú és gyötrelmes" (Marx) áttérés sem harmonikus folyamat: nem zárhatja ki az egyéni élet elidegenüléseit, kudarcait, csalódásait, s az emberek társadalmi szinten is csak azt tűzhetik ki célul, hogy az emberi viszonyok ellenőrzésének foka általában – harcok, küzdelmek árán, de – növekedjék. A kommunizmusra való áttérés az emberiség igazi történelme megnyitásáért folytatott küzdelmet jelenti, de ez az igazi történelem nem azonos valamiféle „Isten országa" megvalósulásával.

Mindezt abban összegezhetnénk, hogy a marxizmusnak mint elméleti humanizmusnak, mint a modern ateizmus tartalmának, feladata szerint tudatosítania kell azokat a lehetőségeket, amelyek megvalósításában az emberek itt és most felelősen közreműködhet-

nek, a történelem szereplőjéből annak tudatos szerzőjévé is válhatnak. Másfelől ettől a tevékenységtől optimális esetben is csak a különböző elidegenülések fokozatos korlátozása, megszüntetése várható, ellentmondásmentes, teljesen kiegyensúlyozott viszonyok, az egyenlőtlenség teljes megszűnése azonban semmiképpen sem. Ez a humanizmus ezért elvileg nem lehet „elégedett" tudat, nem oldhatja fel – a valláshoz hasonlóan – az élet ellentmondásait se a túlvilágban, se az emberi bensőségben; lényegéhez tartozik a mindenkori állapotok megfontolt és konstruktív kritikája. Tudjuk ugyanakkor, hogy a vallásosság az élet- és gondolkodásmód sztereotípiáihoz tapadó közérzet tudatosulása és sajátos meghaladása, vele szemben kizárólag olyan orientáció bizonyulhat hatásosnak, amely maga is utat mutat a reális társadalmi elidegenülések leküzdéséhez, az életvitel átalakításához, és amelynek alapján aztán oldódhat a tehetetlenségérzetnek (vagy ellenkezőleg: az emberi cselekvés mindenhatóságának) kvázi-vallásos közérzete. És mivel „úszni csak a vízben lehet megtanulni", ezeknek a materialisztikus és humanisztikus eszméknek az elsajátításához is olyan közérzet, olyan tapasztalat, öntudat és önérzet teremtheti meg a kedvező talajt, amelyet magát a társadalom különböző szintű közösségeiben kifejtett tevékenység során, az eredmények elérésében, a kudarcok csökkentésében szerzett jártasság táplál. A szocialista demokrácia – eredményes funkcionálása esetén – a marxista világnézet iskolája is.

Ennek a humanizmusnak a tartalmát nem lehet ugyan a társadalom közvetlen szükségleteiből levezetni, ami azonban nem jelenti azt, hogy aktuális hangsúlyainak megállapításához ne volna szükséges a gazdasági, politikai, kulturális fejlődés mindenkori problémáinak számbavétele. A gazdaság korszerűsítése a marxista gondolkodás korszerűsítését is feltételezi. Itt – kellő érvelés nélkül – éppen csak utalhatunk az időszerűnek érzett hangsúlyok némelyikére.

Tudjuk, hogy az univerzum és a mikrokozmosz szféráinak gyorsuló megismerése, a technika robbanásszerű forradalmai nem hozzák magukkal automatikusan sem a társadalmi-termelési viszonyok, sem az emberi bensőség ellenőrzésének ezzel szinkron fejlődését. Mi több: az egyes ember ezt a tágulást – éppen az információk rendkívüli bősége miatt – nemritkán mint áttekinthetetlenséget, mint személyes tudása végességét, korlátozottságát éli át. Ezért nem látszik feleslegesnek hangsúlyozni: a korszerűen tolmácsolt, összefüggő és tagolt világkép kontúrjának bemutatása, ezen belül az emberi társadalom és bensőség bemutatása híján az emberek fegyvertelenné válhatnak a világnézeti dualizmussal szemben, vagy el is veszíthetik a világnézeti orientációt.

A korszerű világkép bemutatása eleve szükségessé teszi annak az

emberre való vonatkoztatását, vagyis a világkép világnézeti tartalmának feltárását: materializmusának realisztikus és konkrét interpretációját, az emberi tevékenység mai dialektikájának bemutatását.

Módszertani vonatkozásban arra van szükség, hogy a különböző konkrét jelenségeket átfogó és tagolt totalitások elemeként segítsük megérteni, hogy tehát a rész sajátosságait az egészen belül értelmezzük, ami természetesen feltételezi a konkrét egészek – köztük a gazdasági társadalomalakulatok, a különböző közösségek és egyének – lényegi meghatározottságának kiderítését, nem veszítve szem elől az egyes kész jelenségek és a köztük fellépő kölcsönhatások növekvő jelentőségét sem.

Ugyanígy szükséges, hogy a jelenségeket a maguk történeti meghatározottságában fogjuk fel, megfelelően értékelve mind a történelmi véletlen, mind a véletlenek tömegén áttörő szükségszerű tendenciák szerepét.

Olyan problémamegoldó gondolkodást kell segítenünk meghonosodni, amely a konkrét helyzet mindenkori ellentmondásainak kezelését képes összekapcsolni a világtörténelmi távlatok, problémák tudatosításával. Meg kell tanulni azt, hogy ne rekedjünk meg az ellentétek csupán gondolatbeli kiegyenlítésénél, miként azt is, hogy elkerüljük ezeknek az ellentéteknek a dramatizálását.

A korszerű gondolkodás – éppen, mert a lehetőségek felderítését döntően fontos feladatának tekinti –, fontos elemnek kell minősítse nemcsak a hipotézist, de a sejtést, az ötletet, a kreativitás közvetlenül nem is mindig a hagyományos értelemben racionalizált formáit is. Fontos újragondolni az egyéni és társadalmi ösztönösség problemetikáját, amelyet társadalmi vonatkozásban már Lenin is a tudatosság csíraformájának nevezett, az emberi intimszféra, a bensőség világának egész kérdéskörével egyetemben. Ily módon – annak érdekében is, hogy a vallás, az irracionalizmus látszólagos kompetenciája korlátozható legyen, újra kell értelmezni nemcsak az értelem és az ész, de a humanizált érzésvilág, az emóciók és az akarat világának tudaton belüli szerepét is.

A társadalom anyagi létfeltételei közt természetesen központi hely illeti meg a termelés szféráját. De nem szűkíthetjük a létfeltételek körét csak erre: a természeti-földrajzi környezetünkkel (nyersanyag- és energiaproblémák, ökológiai krízisjelenségek), valamint a népesség szaporodásának optimalizálásával kapcsolatos gondok semmiképpen sem hagyhatók figyelmen kívül. Mindez azt is jelenti, hogy az ember fizikai és pszichikai teherbíró képességéről az elmélet sem feledkezhet meg, miként a külső természet pusztulásának veszélyeiről sem. Az ember anyagi környezetének fogalmát tehát terjedelmében és tartalmában átfogóbban kell értelmez-

nünk, illetve ezen belül hangsúlyosabbá válik a második, az ember által alkotott, humanizált természet ellenőrzésének emberi lehetősége.

Ami magának a társadalomnak az absztrakcióját illeti, e téren a különböző idealisztikus és vallási tendenciákkal szemben sem feledkezhetünk meg a társadalmi kategóriák konkrét történeti meghatározottságáról (ami miatt azok pl. a szocializmus érettségi fokától függően más-más tartalommal bírnak). Abból, hogy nálunk a termelőerők köztulajdonba vétele társadalmasodásunk viszonylag alacsonyabb fokán történt meg, nemcsak bizonyos autark tendenciák tartóssága következhetett, hanem az is, hogy a szocialista állam, amely maga is egy még relatíve kevéssé társadalmasodott népgazdaság érdekeit képviselte egy ideig, nolens-volens nemcsak előmozdította, de számos ponton korlátozta is az üzemek, vállalatok s ezen keresztül az egyes ember önállóságának kibontakozását, s ezzel azok szocializációját is. Ebből az következhetett, hogy a népgazdasági-össztársadalmi szint, mint általános, és az egyes ember közti kapcsolat, sok vonatkozásban „néma" marad. A reform feladata e téren éppen az, hogy a különös, a vállalati, üzemi érdek közvetítése révén átláthatóvá, sőt átélhetővé tegye az egyes ember és az általános, az össztársadalom érdekének kapcsolatát, s ezzel is csökkentse az absztrakt általános gondolati elválasztását az egyestől, s ezzel apassza az idealizmus forrásait.

Tudjuk ugyanakkor, hogy a termelési viszonyok nem automatikusan fejtik ki hatásukat a tevékenységre, sőt azt is, hogy az anyagi érdekeltség annyira szükséges, következetes biztosítása sem garantálja egymagában a cselekvés helyes irányát, a fejlődés intenzifikálódását. Az érdekek egyeztetése – ami a politika feladata – mindenkor többféle módon valósulhat meg; aszerint, hogy miként határozzák meg a helyzetben az általános, a különös és az egyes konkrét viszonyát a termelésben és az elosztásban.

A politikai cselekvést viszont mindenkor többé-kevésbé tudatos elvek és értékek befolyásolják, vezérlik (miként a gazdasági érdekeket általában is értékek közvetítik). Ha ezt nem vesszük tudomásul, ez valamilyen ökonomizmushoz vezethetne, ami világnézetileg a társadalmi lét aktív, tudatos elemének kikerülését jelentheti, s egyben fékezheti a gazdasági hasznot nem mindig közvetlenül hajtó, de az egész fejlődés szempontjából perdöntő gazdasági és társadalmi innováció jelentőségét. Az értékszféra, a tudatos választás mozzanatának lebecsülése esetén a nem közvetlenül gazdasági jellegű politikai, erkölcsi, esztétikai, eszmei szféra, a vallás, az idealizmus sajátos mozgástereként jelenhet meg.

Ha viszont az értékszférát úgy fognánk fel, mint ami eleve idegen a gazdaság, a politika, a kultúra egész („értékmentes") mozgá-

sától, ami nem e szférák mozgásának koncentrált és együttes kifejezése, akkor viszont az értékek világában gondolatilag homogenizálnánk azt, ami ez érdekek heterogenitását előidézte, és ezzel az elvonatkoztatással ismét csak valamilyen idealista követelményetika közelébe juthatnánk.

A gazdaság tehát mozgásteret teremt az alternatív lehetőségek valóra váltásához. De determinációs ereje nem elégséges ezek közvetlen megvalósításához: a legelemibb gazdasági lépés megtételéhez is nélkülözhetetlen egy sor nem gazdasági (politikai, jogi, erkölcsi, tudományos, világnézeti stb.) tényező közrehatása is. Ezen felül: korunk általános fejlődéstendenciája az, hogy a szubjektív mozzanat (a tudományos nóvum és általában az ismeret, az erkölcsi magatartás minősége stb.) szerepe egyre inkább növekszik mind a termelésben, a termék értékének meghatározásában, mind az alternatívák közti döntésekben.

A tudat szerepének fokozódása nemcsak a politikai és a jogi döntések jelentőségét (és ezzel az állam szerepének, a „felülről lefelé" irányuló tudatos orientáció fontosságát) húzza alá, hanem az erkölcsét is, amelyet a közvélemény (és nem a törvény) szentesít, és amelynek nagy szerepe van az alulról felfelé irányuló, számos tekintetben spontán mozgások szervezésében – olykor (mint a kis közösségek esetében) – a vallás révén is.

Filozófiai szempontból e növekedés is arra hívja fel a figyelmet, hogy az anyag és a tudat viszonyát helytelen volna (és tudományosan nem is lehet) *ismeretelméleti* ellentétükre korlátozni. A tudat – úgyis mint a célképzetek kialakítása és követése – magának a munkatevékenységnek *immanens elemeként* jött és jön létre. S jóllehet a tudat maga is az objektív világ visszatükrözése, de olyan aktív visszatükrözés, amely a közvetlen valóságban még meg nem valósult lehetőségeket is feltárja, amely miután létrejött, messzemenő önállósággal, sajátos fejlődési lehetőségekkel rendelkezik.

A különböző céltételezések közt – érdekeiknek, szükségleteiknek megfelelően – az emberek „válogatnak". E tudatosság ugyanakkor maga is feltétele annak, hogy a fennálló viszonyok transzformációjára törekedvén – az emberek különbséget tudjanak tenni *reális és elvont lehetőségek* közt. E különbségtétel elmulasztása utópizmushoz vagy pragmatizmushoz vezet: így a tudatos mozzanat hangsúlyozása egymagában nem véd meg se a tárgyi fétisek hatalmától, se a hedonizmustól, ám a megoldás elhalasztásának bizonyos kvázivallásos formáitól sem.

Az embernek a történelmi folyamat tudatos szubjektumává kell válnia: ez körülményeink közt mindenekelőtt a személyiség gazdasági, politikai és erkölcsi kultúrájának fejlesztését követeli meg a nevelésben közrejátszó intézmények – a család, az iskola – minden

szintjén, de azoknak a demokratikus szervezeteknek a keretében is, amelyek reális feladatok kapcsán megtaníthatják az embereket a különböző alternatívák között helyesen, a közösségek és önmaguk boldogulásának érdekeivel összhangzóan dönteni.

Összefoglalásként tehát azt mondhatjuk: szükség van arra, hogy a műveltség, a világnézet, az ideológia, az erkölcs – általában a *tudat* – aktív, formatív szerepét, az értékek képzésében játszott funkcióját – reális érdekviszonyok és az azokat közvetítő szocialista demokrácia bázisán – jobban tudatosítsuk és érvényesítsük. Ezen belül különösen fontos egyfelől a tudomány felelősségének, másrészt a személyes, egyéni felelősségnek a tudatosítása, az egyéni és társadalmi cselekvés mozgásterének kiszélesítésében, a döntésekben játszott szerepével kapcsolatos kérdések tudati feldolgozása, valamint az emberi bensőség és érzelemvilág fokozott tekintetbevétele.

Szükség van tehát arra, hogy a tudományos elmélet ne elégedjék meg a valóság konfliktusainak konstatálásával, hanem tekintse a megismerést, a tudást felelősnek azok megoldásáért, hogy tehát a megismerő ész és a gyakorlati ész, a tudomány és az erkölcs felismerjék egymásrautaltságukat.

Állítható: minél alapvetőbb élménye az embereknek az, hogy a tudatosság megfelelő szintje mellett képesek a sorsuk fölött uralkodó erőket gyakorlati-társadalmi ellenőrzés alá vonni, ezt az ellenőrzést az élet mindennapjaiban, a szocialista demokrácia kereteiben megtanulni, annál kevésbé érzik szükségét annak, hogy ezt a tevékenységet természetfölötti lények attribútumává tegyék. Napjaink követelménye azonban az is, hogy elkerüljük az emberi tudás és megismerés korlátlanságába vetett vakhit buktatóit, megértsük az ember szabadságfokának tényleges színvonalát, korlátainak igazi természetét is. Az emberek mindenhatóként, istenként való felfogása nem hatékony a mindenhatóság vallási eszméje ellenében.

A korszerű, dialektikus, ember központú és felelős materializmus elméleti kimunkálásában igen sok tekintetben még csak a feladatok megfogalmazásánál tartunk. Ezek napirendre tűzése, egy magasabb szintű gondolkodási kultúra kialakítása azonban ma már gazdasági, társadalmi, politikai problémáink megfelelő elméleti megközelítésének és gyakorlati megoldásának is nélkülözhetetlen feltételévé vált, miközben elsőrendűen fontos szerepet játszik a marxizmus világnézeti hegemóniájának megvalósításáért vívott harcban is.

A tudatformálásnak ezek a materialista és dialektikus elvei maguk is fontos szerepet játszhatnak a gazdasági-társadalmi fejlődés feltételrendszerének alakításában, egy adekvát szocialista öntudat kiformálásában, és a fejlődés gyorsításában. Így a gazdasági, poli-

tikai, kulturális kérdéseket érintő propagandamunka aspektusaiként, de önállóan, pozitív formában kifejtett alakjukban is az eddiginél nagyobb súllyal kell szerepelniük – elsősorban a pedagógusképzésben és továbbképzésben, valamint a pártoktatásban.

Hadd térjünk vissza kiindulópontunkhoz. Abból, hogy a hazai szocializmusban belátható ideig különböző világnézetű – marxista, vallásos, közömbös, pragmatikus – felfogású rétegek tevékenysége testesül meg, több minden következik.

Először: természetesen folytatandó és fejlesztendő az a politikai gyakorlat, amely a nemzeti egység jegyében segít összekovácsolni az ország minden konstruktív erejét, amely épít a hívők szocialista elkötelezettségére is, amely a párbeszéd révén igyekszik feltárni azokat az érintkezési pontokat, amelyek a marxisták és a hívők, az állam és az egyházak törekvéseiben mutatkoznak, és amelyekből kiindulva közös cselekvés alapozható meg.

Másodszor: e kapcsolatrendszernek mindenkor van egy fontos, ideológiai és erkölcsi síkja, ahol bizonyos ellentétek éppúgy megtalálhatók, mint fontos, analóg nézetek. A szocializmus objektív érdeke, hogy az egyházakon belül a progresszív, realisztikus ideológiai tendenciák erősödjenek a szocializmusellenes nézetek ellenében. Ugyancsak társadalmi érdek, hogy a vallások által szentesített erkölcsi értékvilág konstruktív tartalommal teljék meg, és ebben a megújhodott minőségben szerepet játsszék az egyes emberek, valamint az egyén és a közösség (családi, munkahelyi, lakóhelyi stb. közösségek), köztük az egyén és a társadalmi-állami közösség közti kapcsolatok erkölcsi szabályozásának izmosodásában.

Harmadszor: ez a politikai szövetség és a vele kapcsolatos dialogikus vita természetesen nem oldja fel, nem szünteti meg a vallások és a marxizmus világnézeti ellentétét. Sőt: a marxizmus és a vallás közti világnézeti határok relativizálása nem kedvezne sem a párbeszéd fejlődésének, sem a társadalmi és kulturális fejlődésnek.

Jóllehet a világnézeti vita nem válhat a szocialista eszmei folyamat központi elemévé, és a marxista világnézet demonstrálásától, a vallás kritikájától nem várható a vallási tudat meghaladása – a materialista elméleti humanizmus, a marxizmus önazonosításának, elméletképzésének nélkülözhetetlen eleme. Ahhoz azonban, hogy ez a világnézet hegemón szerepét a nem marxista nézetek ellenében, a gazdaság, a politikai szféra és a kultúra fejlesztése érdekében megfelelően betölthesse, ennek a humanista ateizmusnak korszerű és mindenekelőtt pozitív formát kell öltenie. Ennek megvalósítása nem könnyű és nem egyszerű feladat, hanem objektív és szerves része annak az általános folyamatnak, amelyben a szocializmus saját valós lehetőségeinek realizálására törekszik. Ugyanakkor megvaló-

sulása mindazoknak erőfeszítésén áll vagy bukik, akik nemcsak készek, de képesek is megújítani ezt a szocialista humanizmust, más szóval képesek elméletileg kirajzolni és a történelmi gyakorlatban fokozatos érvényesüléshez segíteni az ember nembeli tulajdonságait, ami egyszersmind annyit tesz, mint támogatni az elidegenülések ellen ható társadalmi folyamatok kibontakozását.

Világosság, 1987. 4. sz.

POÓR JÓZSEF

A mai vallásosság marxista recepciójáról

Nemcsak hazánkban, hanem más szocializmust építő országokban is megfigyelhető tapasztalati tény a vallás fennmaradása, újratermelődése, minőségi és mennyiségi értelemben megváltozott paraméterekkel. Ez a tény arra figyelmeztet bennünket, hogy aligha kielégítő a vallás olyan módon való megközelítése hazánkban (vagy a szocialista országok közösségében), mintha az *csupán* a történelmi múlt, az antagonisztikus ellentéteken nyugvó osztálytársadalmak „ideológiai maradványa" volna, melynek a szocialista építés korszakában nem volnának *saját* társadalmi alapjai is. A vallás újratermelődése – úgy tűnik – valós társadalmi szükségletek kielégítésén nyugvó folyamat. Ezeket az alapokat feltehetően egyfelől az emberi tevékenység szabályozó tényezőit befolyásoló tendenciák között kell keresnünk, különösen a lakosság egy részének magánélete szférájában. Másfelől feltehető, hogy az emberek evilági önmegvalósítási lehetőségeinek viszonylagosan korlátozott jellege járulhat hozzá ehhez az újratermelődési folyamathoz. S ha a szocialista-kommunista társadalom építése hosszú távú feladat, a vallás újratermelődését sem lehet rövid időre prognosztizálni.

Ha a vallás újratermelődésének folyamatát *kvantitatív oldalról* vizsgáljuk, nem kerülhetjük el, hogy néhány szót szóljunk az *elvilágiasodás* folyamatáról. Rögtön hangsúlyoznom kell: a marxizmus ezt nem tekintheti sem egyenes vonalú, sem egyirányú változástendenciának. Az elvilágiasodás nemcsak a marxizmus felé vezető utat jelenti, hanem a társadalmi elkötelezettség iránti közömbösséget is magában foglalhatja. Továbbá rövidebb időközönként föléélénkül, máskor háttérbe kerül a vallás iránti érdeklődés, s ezen belül a hitélet különböző formáival kapcsolatos társadalmi igény. Én úgy gondolom, hogy ezek az egymást váltó szakaszok éppúgy nem igazolják a rövid távú valláselhalási prognózisokat, mint ahogyan azt sem, hogy netalán a vallás vagy éppenséggel a kereszténység reneszánsza mehetne végbe századunk különböző évtizedeiben. Álláspontom mérlegeléséhez legyen szabad két hazai adatra hivat-

koznom. Az 1949. évi népszámlálás során a lakosság 0,1%-a vallotta magát – minden lelkiismereti kényszer nélkül – felekezeten kívülinek, a kérdőívek 0,1%-a pedig nem volt értékelhető. A hetvenes évek második felében végzett vallásszociológiai felmérések adatai szerint a lakosság mintegy 45%-a vallotta magát vallásosnak. Magának a szekularizációnak a progrediálása ennek alapján pl. Magyarországon aligha vitatható, ha viszonylag hosszabb időtávok adatait vetjük egybe.

A kvantitatív változásoknak elméleti szempontból is vannak igen fontos további mozzanatai, ezekkel azonban itt most nem szeretnék foglalkozni. Áttérnék a nem kevésbé izgalmas és fontos *minőségi átalakulások* néhány mozzanatára. Meg kell említenem, hogy én elsősorban a 20. század progresszív-realisztikus protestáns irányzatainak vizsgálatával foglalkozom, s az eközben kidolgozott következtetéseim közül szeretnék néhányra utalni, melyek esetleg általánosabb valláselméleti konzekvenciákat is rejtenek magukban. Abból a közismert tényből szeretnék kiindulni, hogy minden vallás valamely nép történelmileg meghatározott konkrét szituációjában jön létre, közülük azonban számos vallás (legtisztább formában a kereszténység) nem kapcsolódik hozzá kizárólag az adott társadalmi-történelmi szituációhoz, hanem *„átnő"* az egymást történelmileg fölváltó új formációkba, miközben sajátosan *átformálódik,* mintegy *„hozzáidomul"* az új formációkhoz. A szocialista építés korszakában Magyarországon, de másutt is tetten érhető folyamat a kereszténység „átnövése" az új társadalomba. Engedjék meg, hogy ezzel kapcsolatban — egyetértően — idézzem Tóth Károly református püspök történeti vázlatát a magyarországi (protestáns) egyházak és a marxisták közötti viszony alakulásáról. Az *első szakasz* az éles konfrontáció volt. A *második:* „a tolerancia és a lojalitás, állampolgári hűség a keresztyén gyülekezeti tagok részéről". A *harmadik szakasz:* „a marxisták részéről a nyugodt együttműködésre való készség — a keresztyének részéről pedig az elkötelezettség (ami több mint a lojalitás)".

Ami e változások mögött a teológiai elmélet tartalma szempontjából található, azaz, hogy ezeknek az egyházaknak a tanrendszerén belül először a *társadalompolitikai* kérdések *konkrét* megoldása területén szűnnek meg először az ellentétek vagy véleménykülönbségek, tanításaik és a marxizmus megoldásai között. Ez a tény arra figyelmeztet bennünket, hogy ennek a *lehetősége* — általánosabb összefüggésben is — fönnáll a vallás (ezen belül a kereszténység) és a marxizmus közötti összefüggésben. Ugyanakkor eltérő világnézeti alapokkal rendelkeznek. Ennek alapján ahhoz a tényhez jutunk el, hogy sem a marxizmus autonómiája, sem a kereszténység autonómiája nem szenved csorbát, ha politikai egyetértésre jutnak.

Ha e teológiai tanításoknak az *ideológiai élet* különböző területeivel összefüggő megoldásait vizsgáljuk, a kép *összetettebbé* válik. Az ideológiai élet egyes *szféráiban* – tapasztalatom szerint a politikához való közelséggel egyenes arányban – szintén *konszenzusok vagy analógiák* jöhetnek létre a marxizmus megoldásaival. Ennek legfontosabb területe az evilági *normatív etika.* A társadalmi-közösségi és a magánéleti erkölcs normái — természetesen a hitélettel kapcsolatos sajátos normák kivételével — e vallási tanítások és a marxizmus vonatkozásában szintén konszenzusban állnak egymással. Az ideológiai élet *más szféráiban* is találkozunk azonban sajátszerű affinitással a hazai protestáns teológia részéről a marxizmus–leninizmus iránt. Többek között azt *egyház- és teológiatörténet* egyházi és marxista analíziseire utalhatok ezzel kapcsolatban, de megemlíthetem a *Biblia kutatásával* összefüggő „teológiai segédtudományok" eredményeit stb. Az ideológiai megoldások vonalán kialakuló konszenzusok azonban nem szüntetik meg az adott eszmerendszerek *világnézeti autonómiáját,* s ebből fakadó nézetkülönbségeit éppúgy, mint a politikai konszenzusok létrejötte.

Az ideológiai kérdéseken belül *viszonylag önálló helyet* foglalnak el a *világnézeti* kérdések. A leginkább és a legtöbb vonatkozásban ugyanis itt jutnak érvényre a vizsgált eszmerendszerek *nézetkülönbségei, ellentétei.* Ezzel összefüggésben a hazai protestáns teológusok általában azt emelik ki, hogy a marxizmus *materializmusa* és *ateizmusa* azok a világnézeti megoldások, amelyek területén a két eszmerendszer között *egyértelmű nézetkülönbségek* állnak fönt. Ezek természetesen irradiálnak a teológiai elméletek többi területére – mint ezt jeleztem is –, de a *vallás lényegére, eredetére* és *jövőjére* vonatkozó prognózisok területére is. Meg kell említenem emellett, hogy a marxizmus és a vallás közötti kapcsolatok vizsgálata során ebben az esetben sem állhatunk meg a teória határainál, figyelembe kell vennünk, hogy a vallás ennél összetettebb, *komplex* organizmus. A szervezeti, rituális és emocionális elemek elkülönülése a profán társadalomtól a dolog lényegéből következően fönnmarad vagy pontosabban: az elkülönültség feloldódása csak viszonylagosan valósulhat meg. S a vallás elméleti komponensei ezt szükségképpen honorálják.

Talán az eddig elmondottak módot és alapot nyújtanak annak a következtetésnek a megfogalmazásához, hogy *a marxizmus és a vallás viszonyát vizsgálva nem minden esetben lehet általános értelemben ideológiai ellentétről beszélni* a vallás egyes alakzatai, sajátos átformálódásai következtében. Az ideológiai ellentétek ui. az ideológia egyes szféráira, illetve aspektusaira szorulhatnak vissza. Ahogyan azonban az általános értelemben vett ideológiai ellentét terminusát nem tekinthetjük minden esetben megalapozottnak a val-

lás és a marxizmus elmélete viszonyának megjelölésére, ugyanúgy azt sem állíthatjuk, hogy korunkban a marxizmussal szembeni ideológiai ellentétek jelentős része háttérbe szorult volna általában a vallások vagy a kereszténység vonalán. Amikor azonban általában a vallás és a marxizmus viszonyának koordinátáit vázoljuk, feltétlenül szükségesnek látszik, hogy a ma még eléggé általánosan használt ideológiai ellentét (vagy kölcsönhatásuk vázolásánál az ideológiai harc) terminust finomabb elemzésnek vessük alá, árnyaltan használjuk, kiküszöbölve az egyoldalú extrapolációk buktatóit mindkét említett vonatkozásban.

Az ideológiai szférán belül *viszonylag* önállóan kell vizsgálnunk a *világnézeti megoldások* területét. Azt gondolom, komolyan kell vennünk azt a már említett teológiai észrevételt, hogy a materializmus-ateizmus vonalán nézetellentétek állnak fent a marxizmus és a vizsgált teológiai tanítások között. Közvéleményünk egy része esetében a materializmus és az ateizmus értelmezése területén még ma is tagadhatatlan zavarokat okoz olykor a klasszikus polgári materializmus és ateizmus aufklérista hagyományainak hatása, kritikátlan átvétele. Úgy gondolom, Lukács József mutatott rá a legvilágosabban marxista oldalról arra a követelményre, hogy világnézetünk tartalmát a marxista humanizmus kifejtése formájában kell interpretálnunk, s ebben az esetben mi is legnemesebb hagyományainkat elevenítjük föl, ugyanakkor lehetővé válik, hogy a keresztény teológia *evilági* összefüggésben honorálja a marxizmus világnézeti humanizmusát is. Megemlíteném ezzel összefüggésben Tóth Károly egy másik figyelemre méltó gondolatát. A harmadik világ keresztény teológiáinak emberértelmezésével kapcsolatban utal arra, hogy a creatio continua-gondolat feleleventése útján az *emberteremtést* nem a történelmi múltban lezárult, befejezett aktusnak is tekintheti a keresztény teológia, hanem *feladatnak* is, melynek megvalósításában az ember maga is mint teremtő, mint a teremtő munkatársa vesz részt. Vitathatatlan azonban, hogy e kérdések területén mindemellett áthidalhatatlannak tűnő nézetkülönbségek állnak fönn eszmerendszereink között.

Ezzel összefüggésben azonban nemcsak elvi, hanem rendkívül fontos gyakorlati kérdés is: hogyan kapcsolódjunk e progresszív-realisztikus teológiai tanrendszerekhez, melyektől a marxizmushoz való viszonyukat tekintve hangsúlyoznom kell: nem apologétikus, hanem dialogikus jellegű egyházi tanrendszerek, melyek határozott affinitást mutatnak a marxizmus eszmerendszere iránt.

Talán nem tévedek, ha erre a kérdésre azt válaszolom: tovább kell lépnünk a már létrejött *párbeszéd* útján e teológiák exponenseivel, tovább kell fejlesztenünk elméleti együttműködésünket,

hogy elősegítsük visszafordíthatatlanná tenni a hívők és a marxisták közös gyakorlati együttműködését, kimunkálva-továbbfejlesztve ennek elméleti alapjait is. Ez a folyamat – úgy gondolom – elősegíti a társadalmi közmegegyezés viszonylag zavartalan fejlődését, fönntartását olyan körülmények között is, amikor a szocializmus önmegújítási folyamata során elkerülhetetlen gazdasági és szociális feszültségek éleződnek ki a társadalmunkban. Szeretném azonban azt is kiemelni, hogy e dialógus a keresztény teológusokat éppúgy nem készteti keresztény identitástudatuk zavaraihoz vagy annak a feladásához, mint ahogy bennünket nem vezethet marxista meggyőződésünk megkérdőjelezéséhez. Azt hiszem, ennek éppen az ellenkezője játszódik le: teológusainkban a marxizmus és a szocialista építés teljesebb megértése, bennünk saját eszmerendszerünk teljesebb, autentikusabb rekonstrukciója, saját illúzióink leküzdése, a mai társadalmi valóság folyamatainak reálisabb földolgozása valósul meg a vizsgált területen. Ami pedig az elméleti párbeszéd továbbfejlesztését illeti, úgy gondolom, tovább kell haladnunk azon az úton, hogy a teológiai tanítások önkorrekcióit reálisan értelmezzük és honoráljuk éppúgy, mint az egyházak megváltozott gyakorlati tevékenységét. Az elméleti dialógus módot nyújt ellentétes világnézeti megoldásaink korrekt megvitatására, megbeszélésre is. Tehát az elméleti dialógus mint mozzanatokat magában rejti az analogikus és a diasztátikus elemek korrekt feltárását eszmerendszereink vonatkozásában. S itt két szempontra feltétlenül hivatkoznom kell. Egyfelől messzemenően őrizkednünk kell attól, hogy eszmerendszereink ellentétes elemei elfedjék az analogikus elemeket, hogy a világnézeti véleménykülönbségek irradiáljanak az ideológia és a politikum területére is. Másfelől kölcsönösen tartózkodnunk szükséges a konvergencia kísértésétől, eszmerendszereink önállóságának föladásától, egybemosódásuktól. Végül csupán jelezni szeretném, hogy ami a magyarországi protestáns egyházak teológiai-egyházi önkorrekciója vonalán történt a negyvenes évek második felétől a hatvanas-hetvenes évekig, teljesen új kezdeményezésnek tűnt, ha történelmi előzményei már a 20. sz. elején Nyugat-Európában létre is jöttek. Századunk második felében azonban kialakult az észak-amerikai protestáns fekete teológia, az afrikai fekete teológia, a felszabadítás protestáns és a katolikus teológiái, melyek önmagukat a nyugat-európai és az észak-amerikai fehér teológiák *korrektívumaiként* interpretálják, s munkásságuk centrumába népük szabadságjogainak, az igazságos társadalom megvalósításának evilági feladatait helyezik. Több irányzatuk használja fel a marxizmus társadalomanalízisének módszereit. Nyilvánvaló, hogy itt a kereszténység politikai-ideológiai-világnézeti megosztottságának

új erővonalai jutnak kifejezésre, melyek a marxista vallásanalízis számára új feladatokat, a nemzetközi kommunista mozgalom számára pedig a kereszténységgel való együttműködés új lehetőségeit jelentik. És ahogyan mi nem térhetünk ki a vallások hazai legújabb kori történetének kihívásai elől, ezeknek a kihívásoknak az internacionális feldolgozása sem kikerülhető feladat.

Világosság, 1987. 5. sz.

AGÁRDI PÉTER

Napjaink ideológiai kérdései a tömegkommunikációban

A tanácskozás tematikai sokoldalúsága és nyitottsága, illetve a korreferátum műfaja megengedik számomra, hogy elhárítsam a címben foglaltak extenzív teljessége iránti várakozást. Így e tág és bonyolult problémakörnek csak néhány szeletét emelem ki írásomban, s az illusztrációs példákat is meglehetős önkényességgel, aránytalanul válogattam a különböző médiumok terméséből.

A konferencia egész tematikáját, valamennyi vitakérdést meg lehetne fogalmazni (illetve föl lehetne vetni) a tömegkommunikáció, a sajtó, a televízió és a rádió tükrében. Az előadásokban és a szekcióüléseken szóba került témák, vitakérdések mindegyikének van ugyanis *tömegkommunikációs vonzata:* meg lehetne külön is vizsgálni, hogy a nyomtatott és elektronikus sajtó médiumaiban például miként (s milyen hitellel és orientációs hangsúllyal) kapnak helyet, tükröződnek a történelmi tudatnak (például az ötvenes-hatvanas éveknek), a nemzeti identitásélménynek, a gazdasági útkeresésnek (ezen belül az ún. kisvállalkozások, a jövedelmek, a munkafegyelem kérdéseinek), a mai társadalmi tagozódásnak, a sokféleképpen értett reformnak, a szociálpolitikai alternatíváknak, a politikai intézményrendszer továbbfejlesztésének, napjaink vallásosságának, az ifjúság társadalmi beilleszkedésének és szubkultúrájának, az eszmei-erkölcsi értékrendszer zavarainak, válságtüneteinek és újraépítésének stb. élményei és témái. Ezekről és hasonló kérdésekről általában intenzív (de olykor nem elég nyitott, hanem féloldalas) viták folynak társadalmunkban, a nyilvánosság fórumain, a párton belül is. Meglehetősen sok összefoglaló gyorsfelmérés és szaktanulmány készült – mindenekelőtt a *Tömegkommunikációs Kutatóközpont* elismerésre méltó munkája nyomán – arról, hogy miként éli meg a társadalom egyik vagy másik rétege, csoportja ezeket a kérdéseket, illetve valóságbeli jelenségeket; s nem kevés elemzés született már arról is, hogy a tömegkommunikáció, illetve egyes műhelyei, műsorai miként foglalkoznak velük.

Mindezek alapján az írásom csak néhány kérdés erejéig (tehát

nem a teljesség, nem az elméletileg és gyakorlatilag végiggondolt rendszeresség igényével) vállalkozik a téma megközelítésére: csupán tézisszerűen megfogalmazott reflexiók füzérének a műfaját választottam írásom keretéül.

1. Milyen kört fog át a *sajtó és a tömegkommunikáció* fogalma? A mai Magyarországon kb. 1800 lap, folyóirat, ezen belül 28 napilap, kb. 120 hetenként, kéthetenként megjelenő újság és 1600-nál több folyóirat és időszaki kiadvány jelenik meg. A televízió – mint a tömeghatás szempontjából kétségtelenül legjelentősebb médium – (vidéki stúdióival együtt) hetente kb. 95 órányi műsort sugároz, s ebből egy magyar néző átlag 16 órát tekint meg. A rádió – a maga három központi és hat regionális adásával – naponta kb. 70 órányi műsort szolgáltat belföldre, ebből hazánk lakosai naponta átlag 134 percet, hetente kb. 15,5 órát hallgatnak meg.

Mindezek az átlagadatok persze elfedik a lényeges társadalmi, korosztályi, foglalkozásbeli és településszerkezeti különbségeket, beleértve ebbe a még meglévő fehér foltokat is. Nem szólnak ugyanakkor ezek az adatok arról sem, hogy mennyi időt töltenek az emberek lemez- és kazettahallgatással, mennyit külföldi televízió- és rádióadások társaságában; s arról sem, hogy a videózás, a kisközösségi és más jellegű kábeltévézés, az iskolai újságírás és más eszközök, formák nyilvánossági dimenziója milyen mértékű. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a rendszeres könyvolvasás jelenleg még mindig csak társadalmunk kisebbségére jellemző. Az elmúlt négy évtized minden vitathatatlan és sorsforduló értékű kulturális emelkedése ellenére napjainkban pedig nemcsak tovább élnek egyes régebbi művelődésbeli, tájékozottsági egyenlőtlenségek, hanem újak is keletkeznek, szembetűnő és aggasztó például a félanalfabetizmus terjedése. Várható, hogy az *új tömegkommunikációs eszközök,* technikák használatba vétele, terjedése maga is együtt jár majd feszültségekkel. Miközben gyorsul a technikai fejlődés, miközben tovább „szűkül" a világ, s egészében nő a tájékozottság, a művelődés „intézményes" esélye, hazánkon belül is tovább éleződhetnek az ezekkel kapcsolatos ún. ellátottsági egyenlőtlenségek. Mindemellett a számos társadalmi csoportban megnehezült életmód, a nem hivatalos munkaidő növekedése — és gazdasági-társadalmi életünk anomáliáinak egy része — is a rendszeres könyv- és újságolvasás, a tudatos művelődés és önművelés ellen hat.

Látva a sajtó és a *tömegkommunikáció szerkezetének* különböző egyenetlenségeit, működési zavarait, tudva, hogy alapvető korszerűsítésre és távlatos koncepcióra érettek a keretei, mégis vitathatatlan: az írott és elektronikus tömegkommunikáció – immár hagyományos – háromtagú rendszere az elmúlt évtizedekben történelmi léptékkel mérve is nagy fejlődésen ment keresztül. Ez a nagyság-

rendi változás nemcsak *következménye* a szocializmus eszmerendszerében és valóságában – minden ellentmondás, visszaesés, konfliktus újabb keletű problémahalmozódás és értékrendzavar dacára, s ezek, illetve leküzdésük, meghaladásuk révén is – érvényesülő pozitív értékfolytonosságnak. Hanem: ösztönzője, sőt fontos, nélkülözhetetlen *feltétele,* összetevője is a szocializmus megvédése, megújulása és emelkedése korszakának, gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális vívmányainknak. Ez a kétirányú összefüggés egyértelműen vonatkozik a tömegtájékoztatás, a *tömegkommunikáció ideológiai szerepére,* arculatára is.

Mindezt nemcsak a történelmi tapasztalatok frissen tartásának kötelezettsége miatt kell reálisan látnunk, hanem az új nemzetközi és hazai kihívások szorításában és vonzásában is. A társadalom működése, az ideológiai élet, a közgondolkodás és a tájékoztatás mai ellentmondásainak közegében – ezek helyes értelmezése és a szocialista demokratizmus szélesítése, elmélyítése irányában teendő megoldása végett is – reális, higgadt, felelős és távlatos *tömegkommunikáció-képre* van szükségünk. Az önvédelmi és az önostorozó gesztusok helyett: önérzetes, önkritikus és programadó szemléletre. Hiszen ha nem vagyunk képesek így megítélni a sajtó és a tömegkommunikáció munkáját, akkor nehezen várható el, hogy – átfogó értelemben – ugyanezt a magatartást sugározzák is szét a médiumok a szélesebb társadalmi nyilvánosságban.

2. Sok eszmecsere foglalkozik napjainkban *a sajtó, a tömegkommunikáció* – elvi és gyakorlati – *szerepével* a társadalmi nyilvánosság szerkezetében, a tájékoztatásban, a propagandában és agitációban, a mai politikai struktúrában, a reformfolyamat továbbvitelében, az érdekképviselet és -artikuláció mechanizmusában, az össztársadalmi érdekek és távlatok kifejezésére törekvő kormányzati akarat képviseletében, érvényesítésében, a valóságfeltárásban és a demokratizálódásban, a meggyőzésben, a tudatformálásban és a „mozgósításban", a szolgáltatásban és a propagandában, a rekreációban, a művelődésben, a szórakoztatásban és az életvezetésimentálhigiéniai segítségnyújtásban stb. Néhány évvel ezelőtt Szecskő Tamás – máig meggyőzően – vázolta föl a tömegkommunikáció értékteremtő, értékelfogadtató, értékalakító, valamint ún. *érték- és világkép-kultivációs* hatását. Számos példával jellemezte e szerepek konkrét működését olyan témák, értékek, attitűdök kapcsán, mint a munkaérték, a közösségi érték, az egyenlőségérték, a hazához kötődés, a demokratizmus, a jövőkép, az új iránti érzékenység. Mindezek az egymással is érintkező tömegkommunikációs értékek egyszerre „tárgyai" és „alanyai" a tömegkommunikációnak: a társadalom egészétől elválaszthatatlanul egyidejűleg valósul

meg, érződik – ilyen vagy olyan előjelű, minőségű – jelenlétük, képviseletük a *médiumokban* s a médiumok *révén* is.

A továbbiakban én nem ezeknek az említett funkcióknak a konkrét működésével foglalkozom, hanem egy másik megközelítésből törekszem vizsgálni a tömegkommunikáció munkáját. Egy másik – az említettekkel persze szervesen érintkező, őket is „átmetsző" – szerepet emelek ki: az *ideológiait.* A „tárgyi" és „alanyi" jelleg egyidejűségéből következően a sajtó emez összetett (s az elemeket korántsem harmonikusan összeillesztő) funkciórendszere ideológiai vonatkozásban is *kettős arculatot* mutat.

Nem szoktunk elég figyelemmel lenni arra, hogy a sajtó ideológiai vonatkozásban sem csak közvetítőként, nemcsak *tükörként, eszközként* működik, nemcsak közvetíti ezt vagy azt az ideológiát, hanem ideológiai *alkotóműhely* is. S ez a kettősség vonatkozik egyrészt a sajtó tevékenységét – ha nem is egyforma mértékben, de hegemón módon – meghatározó szocialista elkötelezettségre, a párt és a kormányzat fő céljait realizáló, közvetítő hatalmi eszközszerepére; vonatkozik – másrészt – a társadalmi különbségeket, belső ellentmondásokat termékenyen, konstruktívan felszínre hozó, kifejező, tükröző (korántsem ideológiamentes) érdekfeltáró szerepére; s vonatkozik – harmadrészt – a gondjainkra nem szocialista tartalmú – hanem például konzervatív, dogmatikus, neoliberális vagy egyenesen ellenzéki – választ sugalló nézetekre is. A sajtó és a tömegkommunikáció nemcsak visszatükrözi ezeket az ideológiákat: mindaz, ami a sajtóban ideológiaként jelen van, nemcsak következménye a társadalmunk mai állapotára, ideológiai-politikai-morális arculatára jellemző sokszínűségnek és ellentmondásosságnak, hanem – törvényszerűen – alakítója, teremtője is annak.

Ezt a – végül is magától értetődő – kettősséget igen fontosnak érzem hangsúlyozni. Vannak ugyanis példák napjainkban arra, hogy – leegyszerűsítve, rövidrezáró módon értelmezve a sajtó hatalmieszköz-szerepét – a sajtó kap elmarasztalást a közvélemény vagy az irányítás egyik-másik reagálása részéről valódi társadalmi ellentmondások, kisebb vagy nagyobb konfliktusok jogosult föltárása, illetékes *tükrözése,* vitatható nézetek, téves álláspontok hiteles, de felelős visszhangoztatása miatt. Ugyanakkor nem kevésbé gyakori az is, hogy eltorzul – illetve öncélló válik – a sajtó érdekérvényesítő, „ideológiacsináló" szerepe, hogy meggyengül a – nemcsak a tükrözésben, hanem az ideológiateremtésben, a műhely működésében is okkal igényelhető – marxista eszmei igényesség, vitakészség. (Legyen szó felkészületlen, szakszerűtlen vagy demagóg riporteri magatartásról, egy vitaműsor rossz vezetéséről vagy éppen a beszélgetőpartnerek nem megfelelő összeválogatásáról, a korszerű marxista tudományosság képviselőinek hiányos szerepeltetéséről).

A *műhelyszerep* nemcsak a felelősség súlyára, nagyságára kell hogy figyelmeztessen bennünket, hanem arra is, hogy a tömegkommunikációban igazi *alkotó munka* folyik, méghozzá – a munkamegosztás három itteni fő ágazatát tekintve – mind az újságírás, mind a tudomány, mind a művészet vonatkozásában. A sajtónak, a televíziónak és a rádiónak aligha szabad pusztán mechanikusan visszaadnia a társadalomban, a közgondolkodásban tapasztalható jelenségeket, még kevésbé a puszta közérzetet (s főleg nem „rálapátolva" még a tömegkommunikátorét is), hiszen azok tudatos alakítására, formálására is szól megbízatása. Ugyanakkor ez az alakítás, a szocialista távlatok és értékrend, illetve a politikai stratégia és taktika jegyében vállalt meggyőző, tudatformáló – ha kell, igenis mozgósító – munka aligha rendelkezhet hitellel és hatással, ha nem épít a százezrek és milliók mai *mindennapi tudatára, a közismeretre és közérzetre,* illetve az ország lakosságát belülről és kívülről befolyásoló – sokforrású és sokcsatornájú – tudati, erkölcsi, politikai, információs és érzelmi „előélet"-re, tapasztalatra.

Még egy vonatkozásban fontos végiggondolni a tömegkommunikáció műhelyszerepét. Nem beszélve most az egyes sajtóorgánumok közötti vitákról, álláspontkülönbségekről, természetesen jelentős funkcióbeli, profilbeli eltérések vannak – kell legyenek – az egyes műhelyek, műfajok között az elvileg egységes eszmei-politikai arculat érvényesítésének közvetlenségét és szakmai jellegét, a közérthetőséget, a stílust és a rétegorientáltságot illetően. Nem „ugyanúgy" hivatottak képviselni ezt az elvileg egységes világnézeti elkötelezettséget a különböző szakfolyóiratok és a napilapok, a kettes tévécsatorna késő esti vitaműsora és *A Hét,* a rádiós *Esti Magazin* és a *Bagoly,* a „Heti Világgazdaság" és a „Pártélet", a „Társadalmi Szemle", a képes hetilapok és a Kritika stb. Fontos ezt hangsúlyozni, mert egyrészt élnek még konzervatív beidegződések, reflexek e másságokkal (s még inkább a valódi vitákkal) szemben, s mert másrészt viszont van példa a marxista kritikai igényességet munkamegosztásbeli, profilbeli különbségekre „hivatkozva" elhárító eklekticizmusra, vitaképtelenségre is.

De még fontosabb *értelmiségpolitikai szempontból* végiggondolni a sajtó és a tömegkommunikáció ideológiai műhelyszerepéből adódó konzekvenciákat. A *sajtó egészére* (mint a műhelyek egész rendszerére) áll, hogy értékteremtő, „ideológiacsináló", alkotó fórumok széles sávja, amelyeket ekként érdemes kezelni mind a közvéleménynek, mind a politikai intézményrendszernek. Az ezekben a műhelyekben dolgozó, közreműködő sokezernyi *értelmiségi* kezdeményező ideológiai részvételére jelenünk és jövőnk — csak konkrét vitákban lehetséges — kimunkálásában a mainál lényegesen nagyobb szükség van. Az igazi partnerség, az erkölcsi és anyagi meg-

becsülés, a minőségelvű demokratizmus feltételeinek gyökeres javítása, a valóságismeret és az általános, a szakmai, a politikai műveltség elmélyítése, a ma–holnap–holnapután dialektikájában való gondolkodás felelősségérzete, a bizalom és beavatás kötelezettsége, az irányító intézmények korszerű tömegkommunikáció-felfogásának kialakítása és érvényesítése egyszerre fejez ki szigorú – önkorrekcióra sarkalló – követelményeket mind az országos és helyi politika, mind pedig a tágan értelmezett sajtó intézményei, műhelyei, munkatársai számára.

Ezzel az alkotószereppel, az alakító részvétel és a közös felelősségvállalás erősítésével haladható meg az a hibás beidegződés, ami napjaink vitáiban, konfliktusaiban olykor rossz funkciókra kárhoztatja a sajtót: hol a bűnbak, hol pedig a szelepkiengedés szerepét szánva vagy sugallva neki „balos" vagy ellenzékieskedő oldalról. S ennek az alkotó, kreatív, belső vitákban is testet öltő ideológiai műhelyszerepnek a hatékonyabb érvényesítése – meggyőződésem, hitem szerint – nemhogy nem gyengítené, nem zilálná szét még jobban, hanem ellenkezőleg: egyenesen erősítené a szocializmus történelmileg igazolt eszményei, értékrendje és vívmányai melletti vitaképes kiállást (a párt alapvető ideológiai egységét is.) Illetve: segítené, ösztönözné az *ún. szocializmuskép* – pontosabban fogalmazva: a korszerű szocializmusfelfogás – csakis a valóságban kiküzdhető-realizálható időszerűsítését, meggyőzőbb érvényesítését és továbbfejlesztését.

3. De hát végül is *mi „az ideológia" a sajtóban?* E kérdésre válaszolandó sem törekszem pontos és különösen nem definícióértékű feleletet adni. Előlegezve a továbbiakban részletezendő választ, a hangsúlyt itt és most arra teszem, hogy a tömegkommunikáció *egész* működésének, szinte *minden* típusának, műfajának, megnyilatkozásának *van* ideológiai funkciója – akár akarjuk, akár nem; akár tudatos ez, akár nem; akár „jó" irányban működik, akár nem. Az természetesen már a kötelező differenciálás felelőssége, hogy tudjunk különbséget tenni ennek az ideológiai funkciónak a *direkt* és *indirekt* típusai, működési variánsai között. Az alábbiakban mégsem e két pólus, hanem műfaji kategóriák szerint kísérlek meg tájékozódni tömegkommunikáció és ideológia viszonyrendszerében. Némi iskolássággal – s „elfeledkezve" a nyomtatott sajtó és az elektronikus tömegkommunikáció műhelyeinek sajátosságairól – öt mezőre bontom az ideológiai funkció tömegkommunikációs érvényesítésének spektrumát.

Elméletileg megkülönböztetve, elválasztva a társadalmi felépítmény politikai és ideológiai formációit (tudom, hogy ez az elválasztás csak relatív lehet, különösen a politikai tudat vonatkozásában), úgy látom, hogy a tömegkommunikáció *öt* fő területén, öt

„témájában" – ha nem is azonos módon, de – egyaránt érvényesül az ideológiai funkció. Egy kérdés, hogy ez a felosztás, illetve jelzés igaz-e vagy tévedek, s más kérdés, hogy milyen ideológiák, hol s hogyan működnek e sajátos közegekben.

a) *A közvetlen információnak, a hírközlésnek és hírszerkesztésnek, a tájékoztatásnak* – a riport műfajának is – szükségképpen van ideológiai oldala, bármennyire igyekeznek is ezt tagadni némely polgári elméletek vagy pragmatikus hazai vélekedések. A tények „pártatlanságára", az információk „szabad cseréjére" vonatkozó illúziók, illetve burzsoá értelmezések mögött az a szigorú – nagyon is osztály- és tőkeérdekekre utaló – valóság húzódik meg, amelyet a *Mac Bride-jelentés* tárt fel megdöbbentő erővel: a világban forgalomba kerülő televíziós programok 75 százalékát, az írott információk 65 százalékát, a mozik 50 százalékát amerikai érdekeltségű társaságok bocsátják ki, illetve ellenőrzik. A fejlődő és a harmadik világ, sőt bizonyos értelemben egész Európa is ki van szolgáltatva a rendkívül tőkeerős (tehát „szabad", tehát „tárgyilagos") nyugati, mindenekelőtt USA-beli hírügynökségeknek és a szórakoztatóipari szolgáltatásoknak. Számunkra is növekvő kihívást jelent a műholdas televíziózás és információszolgáltatás terjedése; nemcsak eszmei-politikai, hanem kulturális értelemben is. (Itt említem – bár nemcsak ennek az első, hanem mind az öt kosárnak fontos csomagja – az ún. amerikanizálódást, amely még Nyugat-Európából is kulturális, sőt politikai vitákat, tiltakozásokat vált ki a nemzeti identitások, a saját nemzeti és az összeurópai humanista kultúra védelmében. Az már más kérdés, hogy honnét, milyen pozícióból és távlatból bíráljuk e jelenségeket.)

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy – a súlyos technikai lemaradáson túl – nem is ismertük még fel eléggé a szocialista tájékoztatás gyorsaságának, pontosságának, hitelességének – nemcsak napi politikai-információs, hanem rendkívüli ideológiai szerepét, hatását. Nem kis mértékben a *szocializmus erkölcsi „legitimitása"* terén is. (Ez a szerep és hatás akkor is rendkívüli erejű, ha nem azonnali és direkt, hanem inkább távlatos és mély.) Igaz: nemzetközi összehasonlításban vitathatatlan érdemei vannak a magyar tájékoztatáspolitikai gyakorlatnak, s az elmúlt években is léptünk előre. Biztató távlatokat nyújt a Szovjetunióban – a reformfolyamat szerves részeként felfogott – radikális tájékoztatáspolitikai nyitás, a „glasznoszty" szélesedése. Mégis: itt és most nem árt tudatosítani, hogy a *saját* tájékoztatáspolitikai rövidzárlatok, gyengeségek, illetve a *nemzetközi* szocialista együttműködésből olykor kényszerűen adódó negatív következmények nemcsak napi politikai, hanem stratégiai, sőt ideológiai (tehát bizonyos fokig tartósabb, mélyebb) károkkal is járnak. Hadd utaljak csak a politikai-taktikai kötelezettsé-

gek diktálta – vagy nem is mindig diktálta – információs vákuum burzsoá szellemű kitöltéséből adódó szavahihetőségi problémákra, az egyoldalú, hiányos információ „kiegészülése" okozta sokkokra; a hazai szocializmusértelmezés kínai, kambodzsai, romániai „konfliktusaira", a nemzeti-nemzetiségi problematika határon túli vonatkozásainak belpolitikai, ideológiai összetevőire, vagy éppen – egy-egy kérdésben – a fölényes, történetietlen itthoni megközelítésből, kritikából később reánk visszaháruló problémákra.

Hasonlóképpen ideológiai vonzatú a sajtó, televízió, rádió *belpolitikai-gazdasági-kulturális információinak* működése is: e tekintetben sem mondhatjuk a tömegkommunikáció egész teljesítményét a szocializmus elért s elérendő szintjéhez méltó érettségűnek. S itt nemcsak a vákuumokra, rövidzárlatokra gondolok (ezek száma azért mégiscsak csökkent), nem is az olykori szenzációhajhászásra, túlbeszélésre, hanem főleg egy-egy konkrét gazdasági probléma, helyi konfliktus riporteri vagy tájékoztatáspolitikai kezelésének zavaraira (kisvállalkozások, *munkaerő-átcsoportosítások és -leépítések,* jövedelemanomáliák, lokális környezetvédelmi konfliktusok stb.). Előfordul, hogy az egyébként szubjektíve, sőt deklaráltan „reformpárti" riporter egy konfliktusban ügyetlenül, sőt „reformellenesen" lép fel, úszik az – egyébként érthetően elkeseredett – helyi hangulat árjával. (Természetesen nem a kioktató, steril, hivataloskodó, empátiát nélkülöző, hanem a tárgyilagos, az ellentmondásokat körüljáró s persze szubjektív hitelű riporteri magatartás felől bírálom mindezt!) Sajnos azonban alkalmat ad ehhez az is, hogy gyakran elmarad a központi és helyi intézkedések, gyakorlati döntések (amelyek között jók és hibásak egyaránt vannak) értelmes indoklása; illetve hogy egy taktikailag indokolható – de a szocializmus hazai stratégiájából korántsem levezethető – döntés fölöslegesen ideologikus igazolást nyer, sőt egyenesen elkenik a „dolog" ellentmondásosságát. S ha egy döntés leegyszerűsített indoklása, közlése akusztikai, sőt élményi konfliktusba kerül a közvélemény vagy akárcsak egy-egy réteg valóságélményével, tapasztalataival, illetve ezek olykor direkt-spontán riportba szikrázásával, akkor máris bemérhető a „nem éppen" progresszív ideológiai hatás.

b) A tömegkommunikációban mind nagyobb helyet kér a *tudomány.* A társadalomtudományoknak az objektív valóságot dezantropomorfizáló módon feltáró szerepétől – lényegükből, természetükből fakadóan – elválaszthatatlan ideológiai funkciójuk. Ez így van akkor is, ha meggyengül, eltorzul, vagyis tudománytalanná válik a valóságfeltárás, akkor is, ha az igazság hiteles megközelítése felé tör előre a kutatás, de nem kevésbé abban az esetben is, amikor – régebbi és újabb keletű, főleg szcientista illúziók jegyében –

az ideológiát – úgymond – eleve tudománytalannak, a priori hamis tudatnak, illetve a tudományra „rászerelt" külsőségnek tekintik.

Aligha szorul részletezésre, milyen nagy ideológiai jelentősége van a tömegkommunikáció fórumain nyomdafestékhez, hanghoz, képhez jutó tudományos *ismeretterjesztésnek.* A tudományos közélet belső problémái, áramlatai, kutatási gondjai is szükségképpen hatnak a napi- és hetilapok, a televízió és a rádió műhelyeire is. Természetesen nem a széles publicitású sajtó a kutatások alapvető terepe: a tömegkommunikáció elsődlegesen a kiérlelt (de nem iskolás értelemben „lezárt") marxista tudományos eredmények népszerűsítésére illetékes és hivatott, s e tekintetben rendkívül jelentős pozitív hatásokra és akaratlan zavarkeltésre egyaránt lehet példát hozni. A Szentágothai János és Czeizel Endre vezette tévésorozatok, az egykori *Tudósklub,* a *Delta,* a *Gondolkodó,* a *Gólyavári esték,* számos napilap rendszeres tudományos rovata vagy a rádió nagy népszerűségnek örvendő felnőtt- és ifjúsági sorozatai, a *Szonda,* az *Észkerék* stb., valamint a rétegérdeklődésre építő ún. értelmiségi vitaműsorai – hogy önkényesen kiemeljek néhány példát – nagymértékben hozzájárultak a szélesebb tömegek „evilági" ideológiai beállítódásának, realista valóságértelmezésének és történelemszemléletének tudományos alapú szélesítéséhez.

Tudományáganként persze más és más sajátosságai vannak a tömegkommunikációs közvetítésnek és ideológiai szerepnek. Aligha lenne például bölcs dolog éles határt vonni a történeti kérdésekről, a nemzeti identitásról folyó viták belső és széles nyilvánosságú dimenziói közt: az egyik a másiktól is megtermékenyül és viszont. Műfaji, „közérthetőségi" és napi érzékenységi különbség van „csupán" közöttük: a tudományos szakfolyóiratokban zajló eszmecseréknek ugyanúgy van (lehet) ideológiai metszetük, elágazásuk, mint ahogy a napilapok, hetilapok nemzetvitái is akkor termékenyek, ha hiteles és új tudományos fedezetre épülnek, s elhárítják az előítéletes, irracionális, sematikus beidegződéseket. Arról nem is beszélve, hogy ésszerű (lenne) a szélesebb közönséget is mielőbb és mindinkább bekapcsolni egy-egy tudományos felismerés kiküzdésébe, elfogadtatásába. A *„nemzet"* körüli vitáknál maradva: feltűnő, hogy ma is milyen erősek közvéleményünkben a hipertrófikus indulatok, hogy mennyire nem sikerült még elérni ész és érzelem, történetiség és időszerűség termékeny egységét, s hogy például mennyire hiányzik még a szélesebb tömegek haza- és nemzetfelfogásából az innovatív gazdasági teljesítőképesség, a munkakultúra, a műveltség.

Egy-egy tudományos ismeretterjesztő jellegű cikk, műsor visszhangja azt bizonyítja, hogy a társadalmi közgondolkodás alakulása korántsem mutat egyértelmű és főleg nem lineáris korszerűsödést:

különböző objektív, makro- és mikroközösségi, tömeglélektani stb. okokból újabban ismét erősödni látszik az irracionalizmus, a babonák, a misztikumok iránti hajlam, a csodavárás, a „túlvilági" jelenségek, az okkultizmus kultusza. Szerepe van ebben annak is, hogy az *egyes ember privát biológiai és pszichológiai létével,* a halállal, illetve a *világ* ún. *globális problémáival* kapcsolatos gondok hosszú ideig kívül estek a materialista magyarázatok – legalábbis a széles körű, okos és egyúttal érzelmileg is hatékony ismeretterjesztés – figyelmén. Ebben a tekintetben sajnos még ma is van némi helyzeti előnye az antimaterialista tanok, világmagyarázatok valódi vagy álbensőségességének. A társadalmi és egyéni gondok sűrűsödésével, egyes rétegeknek a racionális és evolúciós fejlődésből való kiábrándulásával, a neokonzervatív nézetek globális terjedésével, a magyar társadalom egészségi, népesedési és mentális állapotának aggasztó tüneteivel (valamint a hazai egészségügyi, mentálhigiéniai intézményrendszer működésének zavaraival, *a demokratizmus és nyilvánosság itteni rövidzárlataival*) egyidejűleg, sőt ezektől némileg motiválva is: nemcsak a magánélet és a misztikum – mint *témák* – iránt növekszik az újságolvasók, a tévé és a rádió közönségének az érdeklődése, hanem nő a hajlam e kérdések *irracionális „megválaszolásának"* befogadása iránt is. A tömegkommunikációnak nemhogy elemi kötelessége elhárítani az ilyen kísértéseket (sajnos nem mindig sikerül), hanem egyenesen hivatása is – okosan, nem üres racionalizmussal, hanem az emberre figyelő tapintatos, elvszerű és állító-magyarázó attitűddel, de ha kell, hatásos leleplezéssel is – küzdeni ellenük. S itt nem elsősorban a tételes vallásosságról van szó (amely egyébként külön is számos – de itt nem részletezhető – izgalmas problémát vet fel mind a szövetségi politika és az ideológiai vita egysége, mind a tömegkommunikációs jelenlét szempontjából), hanem a *„laikus irracionalizmusról"*, illetve az olykor egyenesen agresszív tudománytalanságokról. (Elég utalni a „csodagyógyszerek" és „-doktorok" körüli közvélemény-hullámzásra.)

Röviden szeretnék kitérni egy másik problémára is. Szóltam már róla: elsősorban a kiérlelt tudományos álláspontok tükrözése a feladata a sajtónak, de ez a kiérleltség szükségképpen csak relatív lehet, márcsak a sajtó említett műhelyszerepe okán is. A *viták* természetesek, sőt szükségszerűek is – jóval kevesebb van azonban belőlük, mint ami indokolt. (Napilapjaink például – terjedelmi okokra is hivatkozva – rendkívül ritkán vállalkoznak valódi ideológiai érdekű vitákra.) Az egyneműség, a monolitizmus rossz dolog, ugyanakkor viszont csak látszat. Látszat annyiban is, hogy miközben egyrészről kevés az igazi, jó kezdeményezésű, termékenyítő lezárású és hatású vita, másrészről viszont olykor a marxizmus kritikai-elsajátító gesztusa nélkül kapnak nyilvánosságot polgári ihletettségű tu-

dományos nézetek vagy egyenesen tudománytalan, felszínes álláspontok.

Előfordul, hogy valamelyik tömegkommunikációs műhelyben, rovatban, műsorban egy-egy tudományos szakmának nem a viszonylag széles tehetséggárdája jut szóhoz, hanem egyik vagy másik csoportja (esetenként nem éppen a legkorszerűbb áramlata) kerül indokolatlanul hegemón helyzetbe. Gyakran vetődik fel, hogy ebben vagy abban a kérdésben – úgymond – „nincs végleges álláspont, hiányzik a marxisták kiküzdött konszenzusa". Ez többnyire igaz, s érthetően tükröződik is a tömegkommunikációban. Aligha lehet azonban mentség ez arra, ha – különböző divatáramlatoknak, informális csatornáknak, csoportnyomásoknak, személyes elfogultságoknak és kisajátításoknak engedve – itt vagy ott *éppen* az alkotó marxista szellemű, érett teljesítmények, illetve személyiségek nem kapnak megfelelő nyilvánosságot.

Olykor hiányzik belőlünk, a műhelyek munkatársaiból az erőfeszítés arra, hogy megtaláljuk (hiteles műveik, személyiségük révén) egy-egy vitatéma – ismert vagy még nem futtatott, kevésbé szem előtt lévő, sokszor vidéki – tehetséges marxista képviselőit, tudománynépszerűsítőit (nem „kincstári adminisztrátorait"); hogy *értéktámogató ideológiai felelősségünk,* illetve vitaképességünk szervesen összekapcsolódjon az új iránti érzékenységgel, a „kényes témák" és az „érdekes személyek" iránti vonzalommal. Semmiképpen nem tekinthetjük megnyugtatónak a hazai társadalomtudományok, a marxista ideológia kreativitásának, válaszadási képességének szintjét, sőt, súlyos lemaradásokat, hiátusokat, ellentmondásokat érzékelhetünk. De a közgazdaság- és történettudomány, a szociológia és filozófia, a politológia és az esztétika, a különböző művészettudományok stb., a nemzetközi és hazai marxista ideológia *jóval több* kiérlelt vagy vitaképes – s népszerűsíthető – eredményt mutatnak fel, mint ami a tömegkommunikáción — illetve a benne, „csatornáin" folyó vitákban – „átjön". Elég csak Lukács György roppant méretű és értékű – nem kanonizálandó, de kritikusan elsajátítandó – életművére, a XX. századi alkotó marxizmus eme nagy élő örökségére utalni.

Nem általánosak e problematikus tünetek, de őszintétlenség lenne nem utalni rájuk az őszinteséget igénylő-követelő tömegkommunikációról szólva. A magyar szellemi élet nyitottsága, nemzetközileg is méltányolt *ideológiai toleranciája* – véleményem szerint – csak úgy őrizhető meg és bővíthető (mert megőrzendő és bővítendő!), ha az alkotó szellemű *marxista igényű korszerűség* képezi a fő mozgatóerőt. Negatívan fogalmazva: a népfrontosságot s annak bővítését hazánkban ma nem a marxizmus politikailag is meghirdetett, igényelt hegemóniája és vitaképessége fenyegeti (bár jócs-

kán van még nálunk obskurus dogmatizmus is), hanem ellenkezőleg: a kényelmesség és a „suba alattiság", a marxista kezdeményező erő és elevenség gyakori hiánya. *Népfrontosság* és marxista *vitakészség* nem lehet két szomszédvár, nem lehet valamiféle rossz munkamegosztás tárgya sem a napilapokban, sem az elektronikus tömegkommunikáció műsoraiban. A sajátos értelmiségi profil, rétegérdekeltség, vonzáskör, vidéki megjelenés, alacsony példányszám – sőt akár a vállalható ideológiai *felhang* – sem igazolhatja azt, ha a népfrontosság odáig „tágul", hogy éppen a szocialista vitakészség és orientációs erő tűnik el belőle, s így egy másik vagy harmadik meggyőződés válik *alaphanggá*.

Érdemes elgondolkodni azon – s ezzel szeretném zárni a tömegkommunikációs tudománynépszerűsítés ideológiai szerepével foglalkozó részt –, hogy a sajtóban, televízióban, rádióban igazából két műfaj képes napjainkban hatásosan formálni a tömegek „ideologikus" valóságismeretét: a dokumentum (-sorozat, -montázs) és a portré, a beszélgetés. A napilapok jó sorozatai, bensőséges vagy éppen szürke interjúi ugyanúgy tanúsítják ezt, mint az elektronikus médiumok sikerült vagy sikerületlen műsorai – elég csak a harmincadik évfordulóval kapcsolatos 1986. őszi programokra utalni. A marxizmus kezdeményező és értékállító képességének, valamint a szövetségi politikától elválaszthatatlan elvi vitának az egységét is leginkább a *meggyőző*, gazdag *személyiségek* révén – újságszerűen, tévészerűen, rádiószerűen – képviselheti hitelesen ideológiailag is a tömegkommunikáció. A látvány és az akusztikus élmény nemcsak közvetlen, hanem metakommunikatív (sőt gyakran intim) információt is hordoz, s ez a tulajdonsága – miként ezt Buda Béla számos tanulmánya részletezi – különösen megnöveli a vonzó *szubjektumok egészének*, világnézeti, erkölcsi sugárzásuknak a hatásosságát is.

c) A társadalomtudományi publikációk és ismeretterjesztés e területei szinte észrevétlenül csordulnak át a harmadik kosárba, a tömegkommunikáció ideológiai funkciója működésének harmadik területére, amelyet – ismét pontatlanul – *a politikai ideológia, a propaganda és az agitáció* dimenziójának nevezek. Nem részletezem e régió sajátos problémáit, nem térek ki a műfaji jellemzőkre a napi sajtó publicisztikájától a közírói esszén át az interjúig. Csak arra utalok, hogy a hatvanas-hetvenes évtizedek érzékletes „reformeszszéje" után napjainkat e tekintetben is – természetesen elsősorban objektív okokból – megtorpanás, elbizonytalanodás jellemzi. A kiürülő, az újrasematizálódó, a pragmatizmust leplező, mesterkélten ideologikus újságcikkgyártásnak, illetve az inkább „más" ideológiákkal töltekező-kacérkodó, sokszor „steril" politológiai köntöst hordozó metafora-publicisztikának meglehetősen nagy a keletje.

A szükségesnél kisebb viszont az olyan típusú „direkt" – s mégis távlatos hatású, kvalitásos – *ideológiai-politikai esszék, interjúk, cikkek* száma és vonzereje, mint amilyenek például – hogy önkényes szubjektivizmussal ezúttal most konkrét személyeket is említsek – Berend T. Iván, Fekete Sándor, Hajdú János, Huszár Tibor, Király István, Ördögh Szilveszter, Pataki Ferenc, Rényi Péter, Rózsa László, Száraz György, Szilágyi Ákos, Tőkei Ferenc, Vitányi Iván s mások nevéhez kötődtek, kötődnek. Természetesen nem normaként említem őket, s korántsem vélem mindegyik állításukat vitathatatlanul igazságnak. Módszerüket, „műfajukat", tudományos fedezetű közérthetőségüket, *nyíltan – de nem voluntarista módon – vállalt orientáló szerepüket,* s nem utolsósorban a mai dilemmákra alkotó marxista választ kutató érzékenységüket tekintem példamutatónak.

d) Az elmúlt évtized során valamennyi tömegkommunikációs médiumnak ugrásszerűen megnőtt a *szolgáltató és szórakoztató funkciója.* Egyébként ez az a két „műfaj", amelyben a legnagyobb nyomás nehezedik rájuk a legújabb nemzetközi kihívások (műholdas televíziózás és rádiózás, videoimport stb.), illetve az itthon is terjedő új technikai megoldások (kábeltévézés, könnyűzenei kazetták és lemezek, videózás stb.) részétől. Minden látszat ellenére nagyon is – még ha olykor csak közvetetten is – ideológiával átitatott a *tömegkommunikációs szolgáltatás* és *szórakozás.* Mert az igaz ugyan, hogy például a krimi vagy a könnyűzene nem jelent eleve káros ideológiai kötöttséget, de az már nem mindegy, hogy e műfajok túlcsorduló dömpingje karakterizáló módon elönti-e a tömegkommunikációt, keresztezve, leépítve a tudományos és a művészi tudatformák, az igazi minőségek felé építkezést. S különösen nem lehetünk közömbösek azzal szemben, hogy az egyes konkrét művekben vajon milyen *életmodellek, embertípusok, életideálok* szociálpszichológiai mintáit kínálják e műfajok a maguk indirekt eszmei „jelentésével", attitűdjével, sugallatával.

A nyugat-európai társadalmakban is mind nagyobb vitatéma, sőt politikai küzdelem tárgya az amerikanizált individualista életvitel agresszív „kulturális" és szórakoztatóipari hegemóniája; a harmadik világ pedig egyenesen ki van szolgáltatva neki, s teljesen mi sem vagyunk mentesek tőle. Igaz: nem úgy, azért és olyan mértékben, ahogy ezt némely hangulatkeltő álláspontok vélik, amelyek egy – úgymond – tudatosan elnemzetietlenítő, kozmopolita, amerikanizáló szennyáradat intézményes beengedésével és támogatásával koncepciós perként rágalmazzák meg a magyar kulturális politikát.

Egy, a kultúrának nem éppen kedvező gazdasági kényszerhelyzetben s egy sajátos „már nem" és „még nem" szituáció átmeneti-

ségében élünk. A gazdaságosságra, érdekeltségre is építő, de elsődlegesen mégiscsak értékelvű *kulturális-finanszírozási mechanizmus* kialakításának, keresésének buktatókkal övezett keserves útját járva, a szórakoztatóipar (s az egész kulturális fogyasztás) gazdasági szabályozása, intézményrendszere, értékrendje körül bizony valóban sok napjainkban a negatív jelenség, a kommercializálódással, a minőségi engedményekkel, a polgári életideálok táplálásával terhelt „termék", „üzemzavar", „kulturális szemét". Csakhogy éppen a politika, a művelődéspolitika elvei, szándéka ellenére. Az más kérdés, hogy – történeti távlatból – e jelenségek nemcsak a mai kulturális mechanizmus működési zavaraiból, az általános hazai ideológiai közlevegőből s a szórakoztatóipari tömegkommunikáció nemzetközi dimenzióiból fakadnak, hanem a művelődéspolitikai gyakorlat és *rekreációs ideológia* évtizedes késlekedéseiből, defenzíváiból, elzárkózásaiból, negativizmusaiból is. Ellenpólusként, visszahatásként, kompenzációként is.

Ezeknek a mai kulturális környezetszennyeződési tüneteknek kétségtelenül van káros ideológiai hatásuk is, elég csak a punkőrület kiváltotta extázisra, a brutalitás kultuszára, a neoprimitivizmusra, az operettizmusra, a polgári életforma hamis mítoszára stb. utalni. Mindezek a torzulások nem elsősorban elvtelen engedmények, hanem jórészt a technikailag megakadályozhatatlan nemzetközi nyitottságának, a „korszellemnek" és a rekreációs műfajok *szocializmusbeli alternatívái, humánus, kulturált hazai változatai hiányának* a következményei. Nem a múlt felől s nem elsősorban adminisztratív eszközökkel kell tehát legyűrnünk e mai gondokat; a szórakozási és a generációs igényeket, egyes műfajokat, stílusokat és élményeket egyébként sem lehet „leváltani". Mindez persze nem lehet mentség a jelenlegi helyzet negatívumaira vagy a beletörődésre. Az Isaura-szindrómából, a széles tömegek romantika utáni vágyából, az emberi alapértékek, az ún. „jóérzés" iránti növekvő, sőt elementáris éhségből és az életmódkonfliktusok szaporodásával is magyarázható kikapcsolódási igényekből nem szabad sem arisztokratikus, sem cinikusan értékengedményes gyakorlati következtetéseket levonni.

Igazi javulást elsősorban a tágan vett rekreációnak, szórakozásnak a szocialista kultúrán belül – régóta igényelt – helyfoglalása, az ebből fakadó elvi, értékrendbeli és gyakorlati konzekvenciák levonása hozhat. Vagyis nem a műfaji gettó, hanem az *értékelvű differenciálás és a pozitív emberi tartalmak, érzelmek „megrendelő szerepének"* jobb intézményesítése. A *könnyűzene*, a rock angolszász hegemóniája például adminisztratíve aligha szüntethető meg – bár némileg korlátozható –, s nem is kell eleve ősellenséget, burzsoá ideológiai diverziót látni benne. A nemzeti sajátosságokra, az „itt

és most" élményekre is építő, progresszív életérzésű hazai – és más szocialista országbeli – könnyűzenei kultúra minőségelvű továbbfejlesztése viszont már ígérhet eredményt.

Évek, évtizedek tudatos, közös építkező, megrendelő munkáján, erőfeszítésein múlik, hogy sikerül-e tömegkommunikációnkban kiépíteni egy, a világtól nem sterilen elzárkózó, sőt minden érték iránt nyitott, de *saját* – humánus közösségi élet- és emberideálunkat kifejező és erősítő – *közhasznú és szórakoztató kultúrát.* Amelynek nem kell direkten, tételesen, „vörösfarkosan" szocialistának lennie, de amely önérzetes, cselekvőképes, felszabadult „hőseivel", morális, közösségi elvű, szuverén személyiségeket középpontba állító szemléletével, a munkát és a fogyasztást vagy például a kulturális értékpropagandát, az anyanyelvi igényességet és a rockzenét nem eleve szétválasztó, hanem összekapcsoló *ember- és életmintáival* pozitív ideológiai szerepet is betölt. A táncház- és a pávamozgalom, a televízió számos klasszikus vagy romantikus magyar irodalmi adaptációja, illetve sikeres cseh kórházsorozata, a hazai történelmi rockoperák és a rádió *Reggeli csúcs* című műsorának – még botladozó, de jó irányba kísérletező – adásai stb. bizonyítják: mindez nem eleve lehetetlen, ha persze tévedésekkel járhat is.

Vonatkoznak ezek az összefüggések, lehetőségek a sajtóbeli *szolgáltatásokra* is: a lapok levelezési és tanácsadó rovataira, az ilyen jellegű tévé- és rádióműsorokra, az *Ablak,* a *Napközben,* a *Péntektől péntekig* stb. A nézettségi, hallgatottsági mutatók feltűnő emelkedése e műsorok kapcsán nemcsak arra vall, hogy hiányokkal, bürokratizmussal, zavarokkal terhelt gazdasági életünkben, mindennapjainkban s privát létünkben kapva kapunk minden elérhető támaszték, információ, segítség, biztonság és *jó szó* után. De azt is bizonyítja ez, hogy szeretnénk otthonosabbá tenni környezetünket, részt venni alakításában; hogy kezdjük felismerni egészségügyi, érintkezési és munkakultúránk roppant elmaradottságait, hogy meg akarjuk fordítani az eldurvulás, a romlás tendenciáját, s hogy — minden közömbösség, ridegség ellenére – nagyon is mély empátia él bennünk társaink iránt.

A magánytól, a haláltól való növekvő „össztársadalmi" félelmet nekünk szocialista módon, *ész és érzelem egységében kell humanizálni,* nem individualizmusnak bélyegezve az individuum problémáit. Ha van mit *„technikailag"* eltanulni a nálunk fejlettebb nyugati tömegkommunikációtól, akkor ez éppen a szolgáltatások és a köznapi-közhasznú kultúra játékos-emberies közvetlensége, rugalmassága, érzelmi hatásossága. És az általános hangvétel célratörő, dinamikus, vállalkozó-cselekvő jellege, persze a másokat legázoló önérvényesítés, a profitérdekű reklámdömping, az amerikanizált életideál, az emberi szuverenitást sértő áldemokratizmus *tartalma*

nélkül. Ebben a vonatkozásban különösen nagy és sajátos a szerepe a rádiónak, mert *intim* jellege révén szinte „per definitionem" a *jó szó médiuma.* Hadd utaljak a *Halló, itt vagyok*-ra, a *Mit üzen a rádió?*-ra, a *Neveletlenek*-re, a nyugdíjasoknak szóló összeállításokra s az éjszakai műsorokon belüli „pszichológiai" hangvétel iránti felhozott igényre.

Mai, sokszor egyoldalúan sérelmező, panaszkodó, zsörtölődő, morgolódó, nyafogó, másra mutogató, ugyanakkor „gondoskodásra", „fentcselekvésre" váró *tömegkommunikációs attitűdünk* (ha szabad ennyire igazságtalanul modellizálni egy tipikus magatartást és életvitelt) már jobb, hitelesebb, mint a korábbi merev, ünnepélyes, élettelen, őszintétlen, sikerpropagandára épülő, uniformizált hangvétel. Semmiképpen nem lehet célunk persze a túlpörgő, kedélyeskedő, fehér fogsort villogtató, csak az egyéni – „üzletemberi" – sikerre orientált vagy éppen szentimentális – tehát nem kevésbé hazug – mosolyoffenzíva sem. Kell természetesen a „jelzés", a „közvélemény hangja" is. De egy, a mainál dinamikusabb, demokratikusabb, „közérzőbb" és teljesítményközpontúbb szocialista társadalmat, emberi minőséget a tömegkommunikációs szolgáltatásoknak – sőt a sajtó, televízió és rádió *egész attitűdjének* – ideológiailag is segítenie kell kiküzdenie.

Hogy miként? Mindenekelőtt cselekvőbb, küzdőbb, vidámabb, játékosabb személyiségek, a „valamit" akaró-vállaló, ugyanakkor bukásokat, tragédiákat is megélő emberek, az igazi egyéniségek nagyobb mértékű bemutatásával; a jövőt előlegező-építő, valóban kritikus, nem sérelmi demagógiát megtestesítő demokratizmussal; az ember munkavégző, fogyasztó, kulturálódó, innovatív, gondolkodó és érző „funkcióinak" szerves összekapcsolásával; konfliktusmegoldó és konfliktustűrő képességünk erősítésével. A pozitív (nem kincstári) *ember-erkölcsi alapértékek* fölmutatásával (a történelmileg kiérlelt „általános emberiek" és a szocializmus eszméje, gyakorlata révén kiküzdöttek egyaránt ide értendők!); a *jó ügyek, vállalkozások* tudatosabb védelmével, gazdagításával, szélesítésével és „szemérmetlen" propagandájával. A nemcsak deklaratív, hanem valóban közösségi szellemű – mert az *emberi szolidaritásra, kezdeményezőkészségre,* a részvétre és cselekvésre, empátiára és együttműködésre ténylegesen építő –, az *értékállító, önérzetes* (nem üresen optimista, de jövőre orientált) tömegkommunikációs *magatartással.* Ez, csakis ez lehet a méltó és meggyőző válasz az elgépiesedés, a közöny, a kommunikációképtelenség, a történelmi amnézia, az érzelmi elsivárosodás, a kulturális igénytelenség vagy éppen a rezignáció, a szkepszis, az elontologizált „fájdalom", a leszerelő kollektív önsajnálat kísértéseire is.

Az amerikai televízió, rádió és sajtó feltűnő sikereket tudott elér-

ni néhány év alatt – a tőkeérdekeltség dacára vagy éppen annak sajátos felhasználásával – az alkoholizmus és a dohányzás elleni propagandában. Mi vajon miért nem tudunk hasonló s más ügyekben – például az emberek mindennapi élményeire, vágyaira is jobban felelő sorozatok szaporításával is – egy szervezett közösségi társadalom humánus értékrendjéhez illően, hatékonyabban, önérzetesebben nevelni, „tömegkommunikálni"? A kérdés költői. De már hallani, látni, olvasni az első ilyen tipikus hazai akciókat, elég utalni az 1987. januári hócsata tömegkommunikációs segítésére.

Mindaz, amit a szórakoztatásról, a szolgáltatásról – és az általánosabban vett tömegkommunikációs attitűdről – leírtam, különös élességgel vonatkozik a *gyermek- és ifjúsági korosztályokra,* illetve e korosztályok sajtójára, tévé- és rádióműsoraira, a nagyon problematikus hatású képregénykultuszra, a zenei nevelésre, az anyanyelvi kultúra, a nemzeti tudat gyermekkori kialakításának érzelmi-tudati lehetőségeire és „ellenőreire", a képernyőhöz láncolás vagy az öntevékenység, olvasás alternatíváira és a fiatalok előtt fölvonultatott életmintákra, a felnőttvilág gyermeki leképezésének intézményes alakítására. E témakör azonban már végképpen túlnyúlik felkészültségemen és korreferátumom vállalt témáján; fontosságát, súlyát jelzi viszont az ezzel kapcsolatos, meg-megújuló viták láncolata – elég csak a *Kortárs* eszmecseréjére utalnom.

e) A tömegkommunikáció ötödik mezője, amelynek ideológiai vonzatát, funkcióját ki szeretném emelni: a *művészeté,* méghozzá az értékalkotás, az értékközvetítés, a kritika és a reklám sajátos négyességében. A művészet és tömegkommunikáció viszonyával még olyan tömören sem foglalkozom, mint az előbbi metszettel. Önálló tanulmányigénylő, sajátos, bonyolult kérdéskörről van szó, ugyanakkor az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő *Művelődéspolitikai Munkaközösség 1984-es művészetpolitikai állásfoglalását* lényegileg ma is érvényes elemzésnek, kiindulópontnak, iránymutatásnak tartom az ide sűrűsödő jelenségek, problémák értelmezéséhez, kezeléséhez.

Nem eredendő konzervativizmusra és arisztokratizmusra, hanem a nemzeti, történelmi tradíciók alkotó továbbfejlesztésére és a szocializmus vívmányaira vall az a tény, hogy a *művészeti kultúrának* – más társadalmakéhoz képest – relatíve nagy szerepe van Magyarországon a sajtóban, a tömegkommunikációban, sőt általában a társadalmi-politikai szerkezetben. Nem esztétikumromboló tehertétel ez a művészet számára. Igaz: a *művészetnek ez a relatív hegemóniája* ma már visszaszorulóban van más tudatformákhoz képest, s korábban sem jelentette azt, hogy a művészi értékek katartikus világa a társadalom nagyobb részét át is hatotta volna. A tudományos közgondolkodás, a közgazdasági és műszaki kultúra, a számí-

tástechnika stb. előtérbe kerülése törvényszerű és nemzetközi folyamat, de nem jelentheti szükségképpen a művészet leértékelődését.

A sokat említett *„emberi tényező"*, az *innováció* fogalmaiban a „humán és reál" értékek, műveltségek új szerves egységének kiküzdése is feltétel és cél, bár napjainkban kétségtelen kockázat, reális veszély szembekerülésük, az érték célszerűség általi lefokozása. A kultúra szerkezetének átalakulása, a gazdasági nehézségek, a művészértelmiség soraiban olykor megszólaló romantikus, konzervatív „reformellenesség" nem indokolhatják azonban azt a művészet- és értékellenes technokrata ökonomista hangulatot, azt a „siker"-re, a „piac"-ra és a „közönségigényekre" hivatkozó demagógiát, amelyre helyenként van példa társadalmunkban, s amely a tömegkommunikációt is befolyásolni igyekszik. Van nagy nyugati rádió, amelyből eltűnt az eredeti hangjáték, van ország, ahol gyakorlatilag hiányoznak az irodalmi folyóiratok, van tévé, amelyből kiszorult a nemzeti film: ez nem lehet a „modernizáció" általunk is bejárandó útja. Ellenkezőleg: a művészet, a tudomány, a rekreáció mai tömegkommunikációs követelményei kapcsán is építenünk kell *az európai humanista tradíció* gazdag, friss és kimeríthetetlen örökségére, ide értve ezek mély, benső egymásra épülését, egymásból táplálkozását is.

Természetes: a kor életmódváltozásainak, kulturális igényeinek átrendeződése, az ún. tiszta szórakoztatás és szolgáltatás erősödése nem hagyhatja érintetlenül a tévé, a rádió és a sajtó művészi alkotó, teremtő és közvetítő funkcióját, az ilyen típusú műfajokat sem. De történelmi nagyságrendű közműveltségi vívmányainkat nem adhatjuk föl, sőt: új „sávokat", „csatornákat", eszközöket, műfajokat, kísérleti lehetőségeket is érdemes nyitni, fölkutatni az *esztétikum tömegkommunikációs jelenlétének szélesítése* érdekében: a napilapok irodalmi és tárcarovatainak átszabásától kezdve a rádió zenei és a tévé filmes mecénásszerepének javításán át a művészetkritika és a reklámtevékenység radikális újragondolásáig.

Az évezred vége felé is maradandó hivatása ugyanakkor a sajtónak, a televíziónak és a rádiónak, hogy az *egyetemes és nemzeti kultúra klasszikus értékei* a mainál rendszeresebben s átütőbb erővel legyenek jelen a tömegkommunikációban, nem kiszorítva természetesen az újítás, a kísérletezés törekvéseit sem. S aligha lehet közömbös, hogy milyen ideológiát sugall a tömegkommunikációs művészet: bár természetesen ritkán van direkt ideológiai funkciója a műalkotások többségének, azért annál igenis elevenebben működik ez a funkció, mint ahogy ez az első pillanatra látszik. Nem mindegy, hogy az *esztétikum humánus küldetése, valóság- és emberformáló szerepe* milyen arányban érvényesül; hogy milyen életmin-

tákat, tipikus helyzeteket, sorsokat, katarzisokat tudatosít; s hogy miként igazít el, orientál, nevel „fogyasztásra" a széles kulturálismővészeti kínálat közegében.

Mindez természetesen nem elsősorban tematikai vagy stilisztikai, hanem *kvalitás- és világképbeli* kérdés: jól tudjuk, hogy e tekintetben – minden eredmény ellenére – van mit javítani a tömegkommunikációs műhelyek megrendelő szerepén, értékteremtő és -kiválasztó igyekezetén, belső, illetve nyilvános, közérdekű kritikai gyakorlatán. Mai művészetünk – benne a sajátos televíziós és rádiós művészet, adaptációs kultúra, filmművészet, illetve a kispróza és a költészet – mindenesetre sokszínűbb, gazdagabb, világnézetileg is progresszívebb s „nekünk valóbb" (vagyis hitelesebben tükrözi világunkat), mint amennyire ezt a közvetítő műhelyek, illetve a helyenként elromló művészeti közélet látszani, láttatni engedik. Felelőssége a tömegkommunikációnak, hogy *művészi* tevékenységét is — annak *sajátszerűségén* keresztül (nem átpolitizáltan, hanem az eredeti „üzenet" révén) – jobban bekapcsolja abba az általános érték- és emberformáló ideológiai szerepbe, amely semmi mással nem pótolható küldetése.

*

Tanulmányom olvasója számára bizonyára feltűnt, hogy mennyire tágan használom az „ideológia" fogalmát, s hogy ugyanakkor számomra nem jelent eleve értékminősítést az, hogy valami ideológiai-e vagy sem. Valóban: nemcsak olvasói benyomás, hanem szerzői meggyőződésem is, hogy – bármelyik országban – a sajtó, a televízió és a rádió „ontológiai" természete okán a tömegkommunikációs „termésben" eleve „minden ideológia". Ez se nem mentség, se nem a priori tehertétel – ha az ideológiát abban az értelmezésben fogjuk fel, ahogy ezt Lukács György tette kései *Ontológiájában.*

Az ideológia ugyanis a valóság feldolgozásának sajátos formája, amely arra szolgál, hogy tudatossá és cselekvőképessé tegye az emberek társadalmi gyakorlatát, hogy segítsen a konfliktusok végigharcolásában. Vagyis az ideológia nem önálló, elkülönült szféra: nem eleve hamis tudat (ha lehet az is), de nem is szükségképpen tudományosság (ha persze lehet is annak „másik" oldala). „Az, hogy valami ideológiai-e, korántsem szellemi képződmények rögzített társadalmi tulajdonsága, nem létmód, hanem ontológiai lényegét tekintve társadalmi funkció" – írja Lukács. Mivel a tömegkommunikáció egészére az érdekektől tagolt s motivált társadalmi mozgástéren való működés a jellemző, *törvényszerű,* hogy szinte *mindegyik* fő tevékenységformájának van ideológiai funkciója.

A „nagy" kérdés az, hogy milyen ideológiák minősítik ezeket a funkciókat, hogy milyen fő ideológiai mozgástér és -irány alkotja ezek működésének *közös nevezőjét*. A mai szocialista ideológia érettségi szintje, mozgósító ereje, nyitottsága s egyúttal értékteremtő képessége nagymértékben meghatározza a sajtó, a tévé, a rádió ideológiai arculatát is. De ez „fordítva" is igaz: a tömegkommunikáció – konkrét megnyilatkozásaival, cikkeivel, műsoraival és „makrojellegű üzenetével", vagyis az egész műsor- és szerkesztéspolitikával, sajátos közegével, különböző műfajaival és egész attitűdjével, hangvételével – maga is realizálja, gazdagítja vagy éppen szegényíti a szocializmus egyszerre kontinuus és átrendeződő ideológiai-tudati felépítményét, értékvilágát. Tehát nemcsak felülről lefelé, deduktívan közvetít egy amúgy sem monolit ideológiát, hanem egyúttal alulról fölfelé, induktívan is építkezik, építi azt.

S teszi, tennie kell ezt alkotott és kultivált értékeivel, emberi példáival, a demokratikus magatartás és hangvétel képviseletével, a társadalmi feszültségek föltárásával, a konfliktustűrő képesség, a közérzet, a cselekvőképes, tenni akaró szellem javításával és az *ellentmondások szocialista irányú* – persze csakis kompromisszumokon és újabb ellentmondásokon át lehetséges – *megoldására való tudati és érzelmi orientálással.* Vagyis: felnőttekhez méltó, önérzetes, kreatív, önmegújító nevelő szellemével.

Nem szabad persze túlértékelni – sem pozitív, sem negatív jelenségei kapcsán – a tömegkommunikáció ideológiai szerepét. Az emberek, közösségek tudatát alapvetően ma is élettapasztalatuk, anyagi valóságuk, küzdelmeik határozzák meg. Ami pedig az „ideologikus" cél- és értékképzeteket illeti: elsődlegesen ezeket is a család, a személyes kommunikáció, az iskola, a társadalmi-politikai-kulturális szerkezet működése, nyilvánossága determinálja. Mégis – és éppen ezért – figyelmeztetően növekvő szerepe van a nyomtatott és elektronikus sajtó ideológiájának. Sőt: általában is az egész tömegkommunikációnak; amelynek – ismétlem – hazai fejlesztését a világméretű s roppant mértékű technikai-műszaki, ideológiai-politikai és tömegpszichológiai *kihívás* tükrében átgondolt stratégiával kell – immár halaszthatatlanul – megalapoznunk. (Elég csak arra utalni, milyen jövőt nyit s egyúttal a gazdasági-társadalmi innováció szempontjából is milyen feltételrendszert képez a távközlés, a számítástechnika és a tömegkommunikáció összefonódása.)

Visszatérve tanulmányom témájára: a tömegkommunikáció ideológiájának – pontosabban a működő ideológiák eredőjének – az értékek progresszivitását, *szocializmusfokát* nem azon lehet mérni, hogy mennyire direkten tükröz, szolgál és vált aprópénzre egy – amúgy sem kőtábla érvényű – cél- és értékrendszert. Hanem azon, hogy vajon képes-e (s ha igen, mennyire képes) összekapcsolni a

szocializmus – és a megelőző formációk – történelmileg tartósnak és távlatosnak bizonyuló, vállalandó értékeit, az ezektől ihletett ember- és közösségalakítást a valóság iránti könyörtelen érzékenységgel, az emberek, egyének nagy és kis problémavilága iránti empátiával, szolgálattal.

Ezen a képességen múlik az is: mivel járul hozzá a tömegkommunikáció a fenyegetett, a szűkülő és békére váró világban zajló egyetemes, progresszív, humanista törekvések erősödéséhez s ettől elválaszthatatlanul: a rendszervita történelmi léptékű jövőjéhez, a szocializmus megújulásához.

A korreferátumhoz közvetlenül felhasznált irodalom

Demokratikus modellek a Rádió műsoraiban. Az MSZMP Magyar Rádió Bizottsága műsorpolitikai munkabizottságának tanulmánya, kézirat, Bp. 1982.

Objektivitás–elkötelezettség–kritika. Vita- és eszmecsere-sorozat a sajtó és az elektronikus tömegkommunikáció szerepéről, Jel-Kép, 1981–1982.

Országos agitációs, propaganda- és művelődéspolitikai tanácskozás. Óvári Miklós megnyitója, Aczél György bevezető előadása, hozzászólások és zárszó, 1983. jan. 11–12., Kossuth, Bp. 1983.

Az MSZMP művészetpolitikájának időszerű feladatairól. Az MSZMP KB mellett működő Művelődéspolitikai Munkaközösség állásfoglalása, Társadalmi Szemle, 1984. 10.

Vita a marxizmus „szélcsendjéről". Eszmecsere és Szerdahelyi István zárszava, Kritika, 1985/4.–1986/3.

Értékek és értékproblémák a szocializmusban. Almási Miklós, Hanák Péter, Hankiss Elemér, Hermann István, Hoch Róbert, Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor, Papp Zsolt, Szalai Sándor, Szecskő Tamás, Vitányi Iván tanulmányai, Társadalomtudományi közlemények, 1986. 2.

A világnézeti, erkölcsi ráhatás kérdései a tömegkommunikáció tevékenységében. Az MSZMP KB Agit-Prop. Oszt. által kezdeményezett átfogó ideológiai anyag előkészítésében részt vevő tömegkommunikációs albizottság (tagjai: Agárdi Péter, Fábián Péter, Gerencsér Ferenc, Hovanyecz László, Kiss Sándor) tanulmánya, kézirat, Bp. 1982.

Aczél György: Művészetpolitikánk időszerű kérdései, Kossuth, Bp. 1985.

Almási Miklós: Értéktermelés – életben és kultúrában. Társadalmi Szemle, 1987. 7.

Bayer József: Változások az ideológiai és tudatformáló munka szerepében és feltételeiben, kézirat, Bp. 1987.

Berecz János: Pártról és reformról – kétfrontos érzékenységgel. Társadalmi Szemle, 1986. 11.
Hoffmann Márta, Jakab Zoltán, Tölgyesi János: Tendenciák a nyugat-európai rádiós műsorszórásban a 80-as évek első felében, kézirat, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp. 1986.
Király István: Kulturális igény és kulturális környezetszennyeződés, Új Forrás, 1986. 4.
Köpeczi Béla: Érték, sokféleség, demokrácia a kultúrában. Pártélet, 1986. 12.
Lázár Guy: A nyugati tömegkultúra hazai recepciója és az ideológia, Kultúra és Közösség, 1984. 3.
Leövey Imre: Panaszkodik az ország, Mozgó Világ, 1986. 12.
Szekfü András: A tömegkommunikáció új útjai. Kossuth, Bp. 1984.
Szecskő Tamás: Értékek a társadalom napirendjén. Jegyzetek a tömegkommunikáció lehetőségeiről, Társadalmi Szemle, 1979. 3.
Szecskő Tamás: A tömegkommunikáció átalakulóban, Társadalmi Szemle, 1985. 3.
Szecskő Tamás: Tömegkommunikáció: mennyiség és minőség. Vázlatok a fejlesztéshez, Jel-Kép, 1986. 3.
Szilágyi Ákos: A hetvenes évek „uralkodó eszméi", Művészet, 1986. 7.
Tütő László: A szocialista értékrend fejlődéséről. Társadalmi Szemle, 1978. 1.
Vitányi Iván: Vitairat a mai magyar művelődésről, Gondolat, Bp. 1983.
Zeley László: Különleges világnézeti és erkölcsi kérdések, értelmezések a Magyar Rádióhoz és a Televízióhoz érkezett kb. 9000 levél alapján, kézirat, Bp. 1986.

Jel-Kép, 1987. 2. sz.

HOCH RÓBERT

Gazdasági érdekkonfliktusok és társadalompolitika

Az elmúlt években előtérbe került az érdek fogalma, helye, szerepe a szocialista gazdaságban, és mindezzel kapcsolatban korábbi – a témával összefüggő – állásfoglalásainkat újragondoljuk.

Kétségtelen, hogy a kritikai újragondolás, a kérdés körüli viták nagyon is indokoltak. Ha termelési viszonyainkban végre akarjuk hajtani a rendszer továbbfejlődéséhez szükséges mélyreható változtatásokat, akkor a társadalmi-termelési viszonyok döntő fontosságú eleméből, az érdekek rendszeréből kell kiindulnunk. A változtatásoknak (amelyek már megkezdődtek, de mértékük nem elégséges) lehetővé kell tenniük az érdekek megfelelő mozgásformáit, a nyílt megjelenést, a képviseleti ütközés útján létrejövő viszonylagos harmonizációt.

KORÁBBI FELFOGÁSUNK AZ ÉRDEKEKRŐL

Az érdekek helyének, szerepének tisztázása elkerülhetetlenné teszi korábbi nézeteink felülvizsgálatát. A szocialista építés kezdetekor közismerten alábecsültük az érdekek, pontosabban a csoportérdekek és az egyéni érdekek szerepét. (Egészen más kérdés: mennyiben volt indokolt az induláskor az egyéni és a csoportérdekek háttérbe szorítása az össztársadalmi érdekekkel szemben.) Azt azonban nem állíthatjuk, hogy teljesen tagadtuk volna őket. Az önálló elszámolás (hozraszcsot) és a szövetkezeti forma szükségszerűségének elismerése, vagy a munka szerinti elosztás, azaz az anyagi ösztönzés elvének hangsúlyozása arról tanúskodik, hogy az (egyéni és csoport-) érdekek teljes tagadása sohasem létezett.

Az alábecsülés főként abban nyilvánul meg, hogy úgy véltük:

az eltérő érdekek alapjában véve harmonizálnak, nem támadhat közöttük komoly konfliktus;

valamennyi érdek „felülről" való képviselete elegendő; nincs szükség a részérdekek partikuláris képviseletére (a szakszervezet

nem a munkások és alkalmazottak érdekképviseleti szerve, hanem „transzmisszió", a „kommunizmus iskolája" stb.);

a társadalmi érdek érvényesítése automatikusan megoldja a csoport- és egyéni érdekek érvényesítését is.

AZ ÉRDEKRENDSZER A SZOCIALISTA FEJLŐDÉS MAGASABB FOKÁN

Jóllehet e tételeken ma már túljutottunk, nem mondhatjuk, hogy helyükbe világosan tisztázott téziseket állítottunk volna. Az elméletet és a gyakorlatot inkább egyfajta eklektika jellemzi. A szakszervezetekről például ma már elismerjük, hogy érdekképviseleti feladataik is vannak, de a régi funkcióik is megmaradtak. Valójában nem tisztáztuk, hogy lehetséges és kívánatos-e a kétféle funkció egyidejű gyakorlása. Ellenkezőleg! Hibridizációról van szó, ami tükrözi az elméleti tisztázatlanságot.

Az érdek mint társadalmi hajtóerő tehát polgárjogot nyert. Gyakran azonban az érdek fogalma és szerepe roppant leegyszerűsített képletekben jelenik meg. Sokan tekintik úgy például, mintha az egyéni érdek homogén jelenség, ráadásul a magatartás egyetlen motívuma lenne. Az is nagyfokú leegyszerűsítés, ha az érdekeket – divatos szóval élve – artikulálni, képviselethez juttatni, ütköztetni akarjuk, s ettől máris társadalmunk gyors fejlődését várjuk.

Ha materialista világszemléletünk alapján kiemelkedő szerepet tulajdonítunk is az érdekeknek mint az egyének és intézmények *magatartását motiváló tényezőnek,* nem eshetünk a vulgármaterializmus hibájába. E motiváció ugyanis sokféle lehet; tényezője az ideológia, az elfogadott értékrendszer, a megszokás, az inercia, a gondolkodási és cselekvési restség, s nemritkán a butaság. (Ez utóbbi – bár nem kifejezetten tudományos kategória – rendkívül fontos társadalmi tényező.)

Az érdek – mint ismeretes – *korántsem homogén;* sokféle, egymástól különböző, sőt egymással ellentétes részérdekek halmaza. Egyes részérdekeknek – a többiekhez hasonlítva – nem azonos a *súlyuk, jelentőségük.* Primátusuk a fennmaradáshoz és a fejlődéshez kapcsolódóknak van, bizonyos részérdekek érvényesítése gyakran feltétele más részérdekek érvényesítésének. A részérdekek sokféleségéből és súlykülönbségéből fakad, hogy az érdekeket mindig *rangsorolni* kell. Az egyén (a család) – tudatosan vagy nem tudatosan – általában elvégzi ezt a rangsorolást. Már nagyobb tudatosságot követel a csoport részérdekeinek (pl. a vállalati érdekek) rangsorolása. Amit azonban leginkább hangsúlyoznunk kell: az össztársadalmi részérdekek rangsorolására, mégpedig konzisztens rangso-

rolására is szükség van. Ez utóbbi a társadalmi-gazdasági tervezés lényege; fejlettsége a társadalmi tudatosság fokmérője.

Miféle részérdekekről van szó?

Vegyük az *egyént.* (Ha a családokból mint alapegységből indulunk ki, akkor már eleve nyilvánvalóak a családon belüli érdekkülönbségek és -ellentétek.) Az egyén közismerten sokféle minőségben, szerepkörben tagja a társadalomnak. Minden magyar állampolgár érdeke, hogy az ország fejlődjék, a nemzet gyarapodjék. Ha valaki budapesti lakos, meghatározott regionális érdekei is vannak. Ha személyi száma 1-gyel kezdődik, nem sújtják azok a hátrányok, mint a 2-es számmal jelzett állampolgárokat. Tartozhat valaki a munkások vagy az alkalmazottak csoportjához. Utóbbi esetben lehet tudományos munkatárs, ekkor közvetlen érdeke, hogy a szellemi munkát jobban megbecsüljék. Dolgozhat vezetői beosztásban az egyik akadémiai intézetben, ekkor meghatározott érdekellentétei lehetnek a beosztott dolgozókkal szemben. Ha kutatónk elmúlt hatvanéves, a közeljövő nyugdíjrendszerével kapcsolatban egészen mások az érdekei, mint mondjuk, egy pályakezdőnek, s ekkor még nem szóltunk az autótulajdonosi, ebtartói és más sokféle minőségről. Az egyéni érdeket így mindennek nevezhetjük, csak homogénnek nem.

Sokféle az ún. *csoportérdek* is. A legkülönbözőbb ismérvek alapján képzett csoportoknak – és nem kizárólag a hagyományos osztály- és rétegképző ismérvekre kell gondolnunk – megvan a maguk sajátos érdekük. Ilyen például a – szűkebb és tágabb – regionális érdek, s ami gazdaságilag különösen fontos: a csoportérdek alapvető megnyilvánulása, a vállalati érdek. Csakhogy ez sem homogén. Nem is tudjuk pontosan meghatározni: mi a vállalat, s mi a vállalati érdek. Az világos, hogy a vállalat nem azonos a dolgozói kollektívával, s nem azonos a vállalat vezetőivel sem, jóllehet mindezeket felöleli. Ebből az is következik, hogy miközben létezik a vállalati kollektívának, a vállalat vezetőinek és a vállalat tulajdonosának közös vállalati érdeke, jelentős érdekellentétek is feszülnek közöttük.

Heterogén jelenség az *össztársadalmi érdek is.* Ha a szocialista magyar társadalom érdekeiről szólunk, már ez a fogalmazás is jelzi, hogy a társadalmi rendszer speciális érdekei és a nemzeti érdekek nem esnek egybe automatikusan, sőt: kedvezőtlen körülmények esetén a különbség ellentétté is válhat. Ha azonban csak a szocialista rendszer érdekeit vesszük szemügyre, akkor is strukturált, egymással gyakran ütköző érdekhalmazzal van dolgunk. Egyelőre elegendő, ha példaként a nemzet gazdagodásának és jólétének a felhalmozás és a fogyasztás konfliktusában megjelenő ellentmondására utalok.

Gyakran tapasztalható az is, hogy eltér és ütközik egymással a *rövid és hosszú távú érdek*. Lejáratott, de alapvetően igaz jelszó volt, hogy ne együk meg az aranytojást tojó tyúkot. A megfogalmazás idején úgy tűnt, hogy a rövid és hosszú táv érdekellentéte kifejezi az össztársadalmi és az egyéni érdek szembenállását. A valóságban azonban az össztársadalmi érdekek (csakúgy, mint az egyéni érdekek) differenciálódnak az időhorizont szerint.

A hosszú távú érdekek a társadalmi-gazdasági stratégiában fogalmazódhatnak meg; a rövid távú érdekek viszont az éves és az annál rövidebb távra szóló gazdaságpolitikai döntésekben, az ún. operatív tervekben. Ha ez utóbbiak nem a stratégiát szolgálják (például azért, mert nincs stratégia), s dominánssá válnak, a rövid távú érdekek kerekednek a hosszú távú társadalmi érdek fölé. A stratégia és a taktika helyes viszonyának kialakítása persze nem könnyű, a jelenlegi helyzetben pedig valóságos drámai ellentét van a kettő között. Ma – és ez a „ma" már lassan egy évtizedet ölel fel – mindent maga alá gyűrő rövid távú érdek a külső egyensúly fenntartása. Nem tagadhatóan össztársadalmi érdek, hogy az ország ne váljon fizetésképtelenné. Csakhogy e cél dominanciája is akadályozza a gazdaság elkerülhetetlen strukturális váltását, a műszaki fejlődést, a konkrét termelési viszonyok mélyreható változtatásait, általánosabban: az intenzív növekedési pályára való áttérést.

Akut probléma a vállalati rövid és hosszú távú érdekek ütköztetése is. A nyereségérdekeltség ma éves szinten jelentkezik, s nincs megoldva a hosszú távú, vagyis a vagyongyarapítási érdekeltség. Úgy tűnik, hogy a vállalati tanácsok – a létrehozott konkrét formában – inkább a rövid távú érdekeltséget erősíthetik a hosszú távúval szemben. A mezőgazdasági üzemek is rövid távú érdekeiknek engedve hanyagolják el a környezetvédelmet, s ezzel hosszú távon teszik tönkre az egyik legfőbb termelési erőforrását, a termőföldet.

Kérdés az is, hogy a cselekvésnek a *helyesen vagy a hibásan felismert érdek* a motívuma, különösen ha arra gondolunk, hogy a történelemben mindig nagy volt a szerepe a hamis társadalmi tudatnak. Számos tényezőtől függ ugyanis, hogy az egyén, a csoport vagy a társadalom helyesen ismeri-e fel vagy véli felismerni érdekeit. Az ezt befolyásoló tényezők közül kiemelkedik a tájékozottság jelentősége; vagyis, hogy rendelkezésre állnak-e azok az *információk*, amelyek nélkülözhetetlenek az adekvát tudati tükröződéshez. E kérdés kapcsán nem arról van szó, hogy „fent" általában helyesen ismerik fel az érdekeket, s csupán „lent" uralkodik a hamis tudat. Kétségtelen, hogy a társadalom vezető szerveinek feladata a valóságos érdekek feltárása és megfogalmazása. Csakhogy nem eleve biztosított, hogy felső szinten az érdekeket mindig helye-

sen ismerik fel. Ha például a szocialista rendszernek ahhoz fűződik ténylegesen létérdeke, hogy a viszonyokat mélyrehatóan és folyamatosan újítsa meg, de a vezető szervek – mégha bizonyos társadalmi nyomásnak engedve is – hibásan ismerik fel a társadalmi érdeket, s ezzel végső soron akadályozzák a fejlődést.

AZ ÉRDEKEK HIERARCHIÁJA

Manapság erősen vitatott a társadalmi, csoport- és az egyéni érdekek hierarchiája. Az egyik gyakran feltett kérdés, hogy létezik-e az érdekeknek ez a tagoltsága. Egyáltalán létezik-e össztársadalmi érdek?

Az egyéni és a csoportérdek léte nem szorul bizonyításra, annál inkább indokolt ez a társadalmi érdek esetében. A társadalmi érdek mai vitatása – azt gondolom – csaknem természetes reakciója korábbi túlhangsúlyozásának. A régi dogmák helyébe gyakori, hogy új dogmák lépnek. A kérdés filozófiailag az, hogy a társadalom azonos-e az egyének és a csoportok puszta halmazával, vagy ez utóbbiakat is magában foglaló halmaznál több is, más is. Ha az utóbbi álláspontot fogadjuk el, akkor a társadalmi érdek nem azonosítható az egyéni érdekek és a csoportérdekek konglomerátumával, jóllehet az előbbi felöleli az utóbbit is. Pontosabban: egyes egyének és csoportok érdekei ütközhetnek is az össztársadalmi érdekekkel. Ez az ütközés olyan éles is lehet, hogy az össztársadalmi érdekben integrálódó egyéni és csoportérdekek halmazának nem is lehetnek részei meghatározott típusú egyéni és csoportérdekek. (Szélsőséges példa: a bűnözők egyéni és csoportérdekei – nyilvánvalóan – nem alkothatják részét az össztársadalmi érdeknek.)

Az össztársadalmi érdek létét akár közhelyszerű példákkal is szemléletessé tehetjük. Gondolom: össztársadalmi érdek a béke fennmaradása. De hasonlóan könnyen belátható, hogy a nemzet gazdagodása, polgárainak anyagi gyarapodása és szellemi fejlődése, javuló egészségi állapota, a népesség megfelelő ütemű növekedése és szerkezete, a környezeti ártalmak visszaszorítása stb. – közérdek. Ha feléljük a nemzeti vagyont, ha a családok nagy részének csökken a jövedelme és a fogyasztása, ha romlik a korspecifikus halandóság, ha felborul az ökológiai egyensúly stb., mindez a közérdeket sérti, s egyúttal egyes társadalmi rétegeket különösen hátrányosan érint.

További, gyakran feltett kérdés, hogy létezik-e érdekhierarchia, vagyis magasabb rendű-e az össztársadalmi érdek a csoport- vagy egyéni érdeknél?

Azt gondolom, hogy nemcsak egyszerűen létezik a társadalmi, a csoport- és az egyéni érdek tagoltsága (ismétlem: egyik sem homogén), hanem kimutatható hierarchiájuk is. Különösen történelmi helyzetekben a hierarchikus viszonyok kiélezetten jelentkeznek. *„Sehonnai bitang ember, / Ki most, ha kell, halni nem mer, / Kinek drágább rongy élete, / Mint a haza becsülete."* A költő a közérdeknek abszolút prioritást követel, nemcsak az egyéni érdekkel, de az egyéni léttel szemben is. Konszolidált időszakban természetesen a hierarchia nem lehet abszolút, az eltérő érdekeknek nemcsak ellentmondásait, hanem az ellentétek egységét, a különbségek viszonylagosságát, egymásba való átmenetüket is állandóan szem előtt kell tartani.

A társadalmi érdek olyan felfogása és érvényesítése, amely (Magyarország esetében) kizárja tízmillió állampolgár egyéni érdekeit, elfogadhatatlan, s tartósan nem is érvényesíthető. E torz felfogás megnyilvánul például a társadalmi érdek és az ún. népgazdasági érdek azonosításában. (Ami nem azonos a társadalom – igencsak lényeges – gazdasági érdekeivel.) Némi ironikus túlzással azt mondhatjuk: ha az emberek azt hallják, hogy a népgazdasági érdekekre hivatkoznak, ijedten pénztárcájukhoz kapnak. A „termelőszemlélet" – úgymond – a társadalmi érdek kifejezője, a „fogyasztói szemlélet" pedig vele ellentétes. A társadalmi érdek prioritásának azonban valójában az adja meg a létjogosultságát, hogy érvényesülése mértékében elvileg az is biztosítható, hogy mind több egyén (és mind több csoport) érdekei is érvényre juthassanak. (Ha például a nemzeti jövedelem belső felhasználása stagnál, akkor az egyik társadalmi csoport jövedelmét csak annak árán növelheti, hogy a többiek jövedelme csökken.)

Az egyéni érdek és társadalmi érdek ütközésének gyakran az az alapja, hogy az egyének az érdekeknek csak rövid távú oldalait ismerik fel és képviselik; míg az össztársadalmi érdekek esetében a stratégiai oldalnak kell (kellene) dominálnia. Még élesebb azonban az ellentmondás, ha a társadalom szintjén is a rövid távú érdekek uralkodnak.

Az érdekek hierarchiájával kapcsolatban az is gyakori kérdés, hogy az érdekkifejezés és -képviselet hierarchiája egybeesik-e az érdekek valóságos hierarchiájával.

Amiben alapvetően revideálnunk kell felfogásunkat (és gyakorlatunkat): az érdekhierarchia képviseletének *merev* összekapcsolása a társadalmi hierarchiával, vagyis azzal a megközelítéssel kell szakítanunk, hogy a társadalmi érdeket a központi szervek képviselik, és csak ők képviselhetik (mintegy kizárólagos jelleggel). A csoportok csak a csoportérdekek szószólói lehetnek, míg a hierarchia

alján levő egyének kizárólag egyéni érdekeket képviselnek. Gondoljuk át a következő példákat. Ha a tervutasítás mint a társadalmi érdek kifejezője azt tartalmazza, hogy az ötéves terv végére X millió tonnára kell emelni az acél termelését, de a felhasználó vállalatok korszerűbb technikát és technológiát alkalmazva ennél kevesebb acélmennyiséggel is el tudják látni feladataikat, akkor vajon a központ vagy a vállalatok képviselik-e a társadalmi érdeket?

A reform egyik fontos vonása annak fel- és elismerése, hogy nem lehet valamennyi össztársadalmi érdeket „fent" átlátni és érvényesíteni: mert ehhez nincsenek meg sem az ismeretek, sem az eszközök. Ha a jól működő vállalatok tiltakoznak az ellen, hogy részben az exportkényszer, részben a szabályozórendszer rövid távú irányultsága miatt a fejlesztéshez szükséges jövedelmüket elvonják, s ennek következtében nem alakíthatnak ki vállalati stratégiát, akkor vajon a felső szervek vagy a vállalatok képviselik-e a társadalmi érdeket? Ha a munkások elégedetlenek amiatt, hogy dolgozni és keresni csak túlmunkaidőben, vgmk-ban tudnak, holott ugyanezt az alapmunkaidőben szeretnék, de a szabályozórendszer azt nem teszi lehetővé, vajon a szabályozórendszert megalkotó, a szükséges változtatásoktól elzárkózó felső szervek vagy az egyén képviseli-e a társadalmi érdeket?

A dolog másik oldala, hogy a felső szint nem kizárólag össztársadalmi érdeket, hanem csoportérdekeket is képvisel. Egyes társadalmi csoportoknak – például a nagyvállalatok vezetőinek – kiemelkedően nagy a hatásuk a központi döntések meghozatalára. Fontos szempont az is, hogy irányítási rendszerünk erősen policentrikus. Naiv az az elképzelés, amely szerint van egy központi akarat, s minden felső szerv, intézmény ennek csupán végrehajtója. Az elképzelés nem azért naiv, mert ez nem lenne kívánatos, hanem mert nem így van. Mint már sokan megállapították: a kormány nem annyira az egységes központi hatalom hordozója, mint inkább a miniszterek érdekegyeztetési fóruma.

Milyen érdekeket hordoz az ágazati minisztérium? Egyrészt valóban képvisel össztársadalmi érdekeket. Emellett azonban képviseli a minisztériumok mint működő szervezetek sajátos csoportérdekeit is. És végül, de nem utolsósorban: a hozzá tartozó vállalatok érdekképviseleti szerve. A funkcionális minisztériumok (és főhatóságok) érdeke pedig, hogy a gazdálkodás valamely speciális intézményrendszerét (árrendszert, bérrendszert, költségvetést) a legfelsőbb várakozásoknak megfelelően működtessék (miközben ők is képviselik a saját és a hozzájuk tartozó szervezetek érdekeit is.) Tapasztalható, hogy a funkcionális részérdekeket nagyon könnyen azonosítják a társadalmi összérdekekkel. Például a költségvetés

egyensúlya valóban nagyon fontos a társadalom számára, de semmiképpen sem azonos az össztársadalmi érdekkel. Még általánosabban: az össztársadalmi érdek egyes részelemei között – mint erre már utaltam – sokféle ellentmondás létezik. *Ha valamely össztársadalmi szintű, de funkcionális részérdek dominanciája érvényesül a többi felett, az csoportérdek módjára működik,* s végső soron hamis társadalmi érdekké válik.

Mindez azt jelenti, hogy elsősorban a társadalom vezető szerveinek lenne feladatuk az össztársadalmi érdekek feltárása, megfogalmazása és érvényesítése; mindezt demokratikusan, nem monopolista jelleggel, nem autokratikus módon.

TÁRSADALOMIRÁNYÍTÁS ÉS ÉRDEKKÉPVISELET

Eljutottunk ahhoz a kérdéshez: *mi a szerepe a vezető szerveknek, vagyis a pártnak és az államnak az érdekek rendszerében?* (E tanulmány keretében nem foglalkozom azzal a nagyon fontos problémával, hogy milyen munkamegosztás szükséges a párt és az állam között e tekintetben.)

Ma a leggyakrabban hallható tézis: az állam szerepe, hogy teret adjon az érdekek kifejeződésének (artikulálásának) és ütközésének, továbbá, hogy szükség esetén koordinálja az ütköző érdekeket.

Véleményem szerint ez a feladatoknak igen kis részét jelenti. A fenti tézisben megfogalmazottakon túl megfontolandónak tartom a következőket.

Az érdekről folyó vitában helyesen *különböztetik* meg *az érdeket és az érdekeltséget.* Az érdek: lényegében a történetileg változó szükségletek összessége, s egyúttal a kielégítésükre való törekvés. Közhely, hogy a szükségletek társadalmilag meghatározottak, s a lakosság személyes szükségletei is ilyen módon determináltak. De például a tőkés profitszükséglete, a szocialista vállalat fennmaradási és fejlődési szükséglete van, az állam véderőszükséglete teljes mértékben társadalmi termék.

Az érdekeltségfogalom azt tartalmazza, hogy az érdekek hordozói miképpen tudják érdekeiket *érvényesíteni konkrét körülmények között.* Vállalataink másképpen tudták fennmaradásukat és fejlődésüket biztosító érdekeiket érvényesíteni a tervutasításos rendszerben, és másként 1968 után. (Ez utóbbihoz tartozik az is: az állandóan változó szabályozási rendszer útvesztőjében hogyan találja meg a vállalat azt az utat, amelyen céljaihoz eljuthat.) A kialakult viszonyoktól – a mechanizmustól és a szabályozóktól – függ,

hogy a munkás nagyobb reáljövedelemre irányuló szükségletét az alapmunkaidőben elégítheti-e ki vagy szabályozórendszerünk labirintusa inkább vgmk-ba vezeti-e?

A párt és az állam egyik alapvető feladata, hogy olyan érdekeltségi rendszert teremtsen, amely az érdekeiket képviselni, szükségleteiket kielégíteni törekvő csoportokat és egyéneket a társadalmi fejlődéssel is összhangban lévő irányba tereli. Arra is törekedni kell, hogy a befolyásoló eszközök lehetőleg világos, áttekinthető utat jelöljenek ki, mégpedig viszonylagosan stabilan, ami már lényegesen több, mint amit a fent említett tézis tartalmaz.

Az érdekek állami koordinációval történő „artikulálása" és ütköztetése azt feltételezné, hogy az ütköző érdekek mögött azonos erősségű társadalmi csoportok vannak. Csakhogy erről szó sincs! Elegendő arra gondolnunk, hogy vajon az aktív népesség (és mondjuk, ezen belül a menedzserek csoportja) erőviszonyai összemérhetők-e a nyugdíjasokéval. Ténylegesen nincsenek azonos súlycsoportban, s ezen az sem változtatna, ha a nyugdíjasoknak saját érdekképviseleti szervezetük lenne. (Ami egyébként kívánatos volna.) A (hozzávetőleges) társadalmi egyensúly csak akkor állhat fenn, ha az állam magára vállalja a nyugdíjasok érdekeinek képviseletét. Általánosabban: *a szociálpolitika* lényege éppen az, hogy az állam határozott koncepció és programok alapján, tudatos tevékenységgel (jövedelemtranszferek stb.) képviseli a valamilyen okból ideiglenesen vagy tartósan hátrányos helyzetben lévők érdekeit; az elfogadható szükségletkielégítést biztosítja a számukra, vagy/és hozzásegíti őket ahhoz, hogy képesek legyenek hátrányos helyzetük negatív hatásait mérsékelni. (A nyugdíj az idős korúak – és rokkantak – helyzetéből adódó hátrányt hivatott enyhíteni. De például egy átképzési rendszer funkciója lehet, hogy a munkanélkülivé vált dolgozók kikerülhessenek hátrányos helyzetükből.)

E részérdekek szociálpolitika általi állami képviselete már eleve össztársadalmi érdekképviselet is. Nem lehet stabil az a társadalom, amelyben az állam nem képviseli a hátrányos helyzetű kisebbség érdekeit a saját érdekeit hatékonyan érvényesíteni képes többséggel szemben.

Az össztársadalom érdeke sérül akkor is, ha a politikai irányítás valamely – bármely fontos és indokolt – részérdek kedvéért feláldozza a többség érdekeit (ilyen például a rosszul dolgozó vállalatok életben tartása). Ám ebben az esetben is rendszerint kezelni és enyhíteni kell azoknak a csoportoknak a gondjait is, amelyeknek érdekeit a feltételezett össztársadalmi érdekek szolgálatában sújtották. Akkor is sérül az össztársadalom érdeke, ha a – látszólag – kisebbségi érdekeknek nem akad támogatója. Ha pl. az állam nem

képviseli tevőlegesen a sokgyermekes családok érdekeit, ha hagyja, hogy a sok eltartott miatt jövedelmük, életkörülményeik kedvezőtlenül alakuljanak, akkor mélységesen sérti az össztársadalmi érdekeket is. Ha pénzbeli társadalmi jövedelmekkel, lakáspolitikával, egészségügyi ellátással, iskolapolitikával nem ellensúlyozza az eltartottak nagy számából adódó hátrányokat, kedvezőtlenül alakulnak a demográfiai folyamatok, csökken a népesség, romlik a korösszetétel, s leszűkül a társadalomnak az a bázisa, amelyből a tehetségeket merítheti, miután a gyermekek többsége alacsony jövedelmű (s gyakran ezzel együtt alacsony kulturális színvonalú) családokban él.

A gazdaság gyors strukturális változása nélkül nincs előrehaladás, általános gyarapodás. Nem jön létre az a többletjövedelem, amely a gazdaság, a tudomány, a kultúra, az egészségügy stb. fejlesztéséhez szükséges. A strukturális átalakulásnak azonban mindig vannak kárvallottjai, függetlenül attól, hogy milyen gazdasági mechanizmus működik. Amennyiben a piaci viszonyok hegemóniája érvényesül, a jelenség specifikus formában jelentkezik. Miközben a piac működése „jutalmazza" a kockázatot vállalókat, újítókat, a szükségletekhez alkalmazkodó tevékenységet folytatókat, s „bünteti" az ezekkel ellentétes magatartást, egyidejűleg a tényleges gazdasági tevékenységtől függetlenül (pl. szociális helyzet, családnagyság, kulturális színvonal, lakóhelyi regionális viszonyok) is elosztó előnyöket és hátrányokat. Márpedig meglehetősen szisztematikus módon, általában mindig ugyanazokat hozza még kedvezőbb helyzetbe, s többnyire azonosak e speciális disztribúció kárvallottai is.

A strukturális változások, illetve a piac működése kárvallottainak előrehaladását szolgáló képviselete az állam dolga. A polgári elmélet liberális szárnya azt vallja, hogy maga a piac kárpótolja később azokat, akiket hátrányba hoz. A progresszív irányzat ezzel szemben – ennek volt kiemelkedő képviselője a néhai *Káldor Miklós* – felismerte, hogy szó sincs ilyen automatikus kompenzálásról. A welfare-politika egyik alapvető funkciója éppen e negatív hatások kiegyensúlyozásában ragadható meg. Ha az állam ezt elmulasztja, s a potenciális kárvallottaknak elégséges politikai erejük van érdekük érvényesítésére (mint pl. a nagyüzemek vezetőinek és munkásainak 1972-ben) vagy/és az állam retrográd módon képviseli ezeket az érdekeket, akkor a szükséges változások is elakadnak. Ha a kárvallottaknak nincs politikai erejük érdekeik védelmére, s az állam sem vállalja érdekképviseletüket (pl. a nagycsaládosok, nyugdíjasok esetében), akkor viszont a társadalmi stabilitás gyengül, és más szempontból is sérelmet szenved az össztársadalmi

érdek. Végül az így felhalmozódott konfliktusok fogják lassítani a struktúraváltást, a társadalom fejlődését.

Ha léteznek az egyéni és a csoportérdekek konglomerátumától különböző össztársadalmi érdekek – aminek igazolására törekedtem –, akkor ezen érdekeket a pártnak és az államnak kell megfogalmaznia és képviselnie. Hangsúlyozni kell, hogy e funkciót nyitottan, ellenőrizhetően és a társadalom által korrigálhatóan kell betölteni. Ám koncepciózus társadalompolitika és távlatos gazdaságpolitika nélkül az össztársadalmi érdekek politikai célrendszerként meg sem fogalmazódhatnak, következésképpen nem is érvényesülhetnek.

A társadalompolitikának – amely totalitásként a *gazdaságpolitikát is felöleli* – feladata, hogy az össztársadalmi érdekek komponenseit meghatározza, és ami különösen fontos, rangsorolja őket. A társadalmi és a gazdasági tervezés tudománya és művészete éppen a preferenciák és diszpreferenciák meghatározásában van. A társadalompolitika azt döntheti el, hogy mely célok azok, amelyeknek prioritást kell biztosítani egy adott tervidőszakban; mely célok azok, amelyek megvalósítása legfeljebb az általános fejlődés ütemében haladhat előre; és melyek azok az igények, amelyeket csak kisebb mértékben vagy éppenséggel egyáltalán nem lehet kielégíteni. Közismerten minden cél megvalósításához anyagi és személyi erőforrások szükségesek, s ezek az erőforrások ma különösen korlátozottak. A kereteket figyelembe vevő rangsorolás nélkül csak a kívánalmak jegyzékét sorolhatjuk fel. Ez azonban soha nem társadalompolitikai koncepció. A kívánságok étlapja meg sem valósulhat, ha pl. az egyik cél közelítése megakadályozza a másik megvalósulását és megfordítva.

Az össztársadalmi érdek preferálása egyben a társadalom valamely csoportja érdekeinek is kedvez. És megfordítva: diszpreferenciák mindig hátrányos helyzetbe is hoznak csoportokat. Tehát a rangsorok mindenkor konfliktusok forrásai.

A rangsorolást sokféle tényező motiválhatja. Egy-egy adott cél társadalmi fontossága, szerepe az általános fejlődésben s a társadalmi konszenzus erősítésében; megvalósulásának vagy meg nem valósulásának következményei, várható hatása a társadalmi feszültségek alakulására vagy az a forrásigény, amely az adott cél megvalósításához szükséges stb.

A preferenciarendszer természetesen nem örök időre szóló: változnak a körülmények, a követelmények, az értékek, sőt az érdekek is.

A gazdaságpolitikai és társadalompolitikai döntés feladata és felelőssége a rangsorok mérlegelése és meghatározása, azok időről időre történő felülvizsgálata. E területen szükséges a leginkább tár-

sadalmi kontroll, ami nélkül még a jó döntések esetén sem jöhet létre a szükséges azonosulás. E kontroll híján nagy a valószínűsége a hibás döntéseknek is. Paternalizmusról több-kevesebb joggal nem akkor kell beszélnünk, ha a társadalom vezetői, intézményei gyakorolják társadalompolitikai funkcióikat, hanem ha azt antidemokratikusan, bürokratikusan teszik. A párt és az állam szerepének sokoldalú kimunkálása az érdekek egyeztetésének folyamatában egyáltalán nem ellentétes a széles körű demokratizmussal, hanem inkább feltételezi azt.

Társadalmi Szemle, 1987. 5. sz.

FORGÁCS IMRE

Pártirányítás és gazdasági döntéshozatal

A gazdaságirányításról és a politikai rendszerről folyó mai – gyakran igen éles hangú – eszmecserék egyik fontos vitakérdése a politikai döntéshozatal. A vélemények – némi leegyszerűsítéssel – kétfajta szélsőséges álláspont közötti változatok formájában jelentkeznek. Az egyik markáns csoportba azok a kritikus értékelések sorolhatók, melyek a politikai döntést általában ideológiai jellegű korlátnak tekintik, amely csak akadályozója a hatékony irányítás kibontakozásának, s különösen a gazdasági megújulást hátráltatja. Az irányítási rendszert érő kritikák többsége ugyanis úgy érvel, hogy országunk jelenlegi, nem könnyű gazdasági és belpolitikai helyzete elsősorban a nem megfelelő politikai döntések következménye. Gyakori érv például, hogy ideológiai merevség akadályozta bizonyos világgazdasági reálfolyamatok felismerését, s emiatt volt késedelmes a hatékony alkalmazkodás: döntési rendszerünk indokolatlanul túlcentralizált, s az önigazgatási jelleg nem kellő érvényesülése gátolja a gazdasági hatékonyság kibontakozását; a gazdasági reformot nem követte politikai reform, ily módon a politikai szféra egésze „elmaradottá" vált a gazdasághoz képest stb.

A másik típusú, konzervatív érvelés szerint a politikai rendszer és a döntési mechanizmus kialakult pályái nem kívánnak folyamatos, megújító jellegű változtatásokat; a demokratikus intézményi keretek adottak, csak a megfelelő formák tartalmasabb kitöltése a feladat. Az „értékőrző változatlanság" hívei azzal is érvelnek, hogy csak a politikai döntési rendszer állandósága biztosíthatja az ideológiai értékrend tisztaságát, azt, hogy a különböző reformlépések a megnehezült feltételek között se sérthessék társadalmunk olyan alapértékeit, mint a társadalmi stabilitás, a nem munkatevékenységekhez kötődő egyenlőtlenségek mérséklésére való törekvés, a munka alapértékkénti elismerése stb.

A polémiában való állásfoglaláshoz először is indokolt számba venni az optimális politikai döntéssel szemben leggyakrabban hangoztatott követelményeket.

Az optimális politikai döntéssel szemben támasztott első számú igény, hogy az szakmai szempontból megalapozott legyen – ma a döntési rendszer kritikája jelentős mértékben éppen e szakszerűség nem kellő színvonalát kifogásolja. A politikai döntések szakszerűsége természetesen olyannyira jogos követelmény, hogy legalábbis ebben az elvont formában – nyugodtan közhelynek tekinthetjük. Kicsit más azonban a helyzet, ha a mai döntési gyakorlat napi dilemmáit idézzük fel.

Ezek egyike, hogy a politikai fórumokat a problémák feszítő ereje sok esetben jobban sürgeti a döntéshozatalban, mint a szakértői köröket abban, hogy vitáik nyugvópontra jussanak: a döntési felelősséget gyakran szakmai szempontból tisztázatlan körülmények között is vállalni kell. Így például gazdasági reformunk úgyszólván egyetlen kérdéséről (kezdve a sort az exportorientáció indokolt mértékével és szerkezetével, folytatva a megfelelő szabályozórendszerrel, vagy a jövedelemkülönbségek még tolerálható vagy éppen ösztönző szintjével stb.) sem mondhatjuk azt, hogy akárcsak többségi elv alapján is tisztázható lenne a szakemberek álláspontja. Mindez természetes jelenség, amennyiben a problémák összetettségéről, illetve a szükségszerű munkamegosztás elkülönültségéről van szó. Némileg más a helyzet azonban, ha ezáltal a gyakorlati politika, illetve az egyes demokratikus fórumok elemi tájékozódása is alig biztosítható a szakmai kérdésekben. Ez különösen azokban az esetekben tapasztalható, amikor egy-egy szakmai álláspont önmagát értékmentesnek tünteti fel, s konkrét javaslatait a „hatékonysággal", a „racionalitással" vagy a „gazdasági ésszerűséggel" indokolja, holott valójában e fogalmak mindegyike ideológiai értékválasztások sorozatát is jelenti. A politikai tájékozódás nehézségei a gazdaságpolitika szakkérdéseiben ma nem kis részben abból adódnak, hogy a döntés-előkészítés gyakorlata nemcsak az esetleges szakmai alternatívákat, hanem a javaslatok ideologikus tartalmát sem hozza felszínre, s nem teszi megismerhetővé a döntést formálisan meghozó fórumok számára.

Ez utóbbi kérdés már átvezet a politikai döntések társadalmi értéktartalmához. E tartalmi követelmény, napjaink vitáira figyelve, különösen fontos: a politikai döntések jobb szakmai megalapozásának jogos követelése ugyanis gyakran a társadalompolitikai követelmények mellőzésével jár együtt. Gazdaságpolitikai példáknál maradva: ma gyakran hallható, hogy egy-egy szabályozási megoldás, adófajta vagy szervezeti reform – bevezetése esetén – a gazdaság és a társadalom egésze számára jelent kibontakozást, ehhez csak a megvalósítás politikai „ideológiai" akadályait kell elhárítani.

Valójában – mint a nemzetközi példákkal is alátámasztható – egy-egy döntési alternatíva, konkrét gazdaságpolitika nem általában és főleg nem önmagában véve rossz, hanem aszerint értékelhető, hogy mely társadalmi csoportokat preferál és melyeket hoz hátrányos helyzetbe a maga eszközeivel. Jó példa erre a közelmúlt és napjaink vitája, amely az Egyesült Államokban és néhány fejlett tőkés országban a neokonzervatív gazdaságfilozófiát, illetve a jóléti állam védelmezői között zajlik. A neokonzervatív érvelés szerint az állam és általában a politika jelenléte a gazdaságban a hatékonyság ellen hat, és a jóléti, szociális célú állami beavatkozások mérséklése s a piacgazdaság ettől várható felvirágzása az egész társadalom anyagi felemelkedését eredményezi. Ismert tény azonban, hogy az elmúlt évek során a tőkés világgazdaság növekedése nem „általában" emelte az életszínvonalat, hanem inkább a már amúgy is meglévő jövedelemkülönbségek nőttek. Nemcsak az egyes neokonzervatív gazdaságpolitikát követő országokon belül fokozódott az alkalmazkodás terhének a gyengébb érdekérvényesítő képességű rétegekre való áthárítása, hanem a fejlett és kevésbé fejlett országcsoportok, régiók között is nőttek az ilyen jellegű különbségek, s ma a lemaradó társadalmi rétegek, illetve országok egyre szélesedő körének helyzete látszik gazdasági értelemben reménytelennek.

A politikai irányítás szempontjából ezért nálunk is kiemelkedően fontos a politikai döntések társadalmi, tehát ideológiai értéktartalma, annak megismerése, hogy az egyes alternatívák és döntések milyen hosszú távú következményekkel járnak a társadalmi jövedelmek újrarendeződése, illetve az ezt követő értékváltozások területén. Miután – mint utaltunk rá – a szakmai viták ezt sokszor nem hozzák felszínre, a döntéshozatali rendszer s különösen a döntés-előkészítés újragondolásakor tudatosan kell keresnünk olyan szervezeti megoldásokat és irányítási eszközöket, melyek segíthetnek egy-egy politikai döntés társadalmi összefüggéseinek jobb megismerésében.

A politikai döntésekkel kapcsolatban gyakran s jogosan igényelt további elem a döntéshozatal demokratizmusának követelménye. A döntéshozatali formák, eljárások demokratizmusát szocialista értéknek kell tekintenünk, akkor is, ha tudjuk, hogy a demokratikus forma önmagában még nem oldja meg a társadalomépítés problémáit. A részvételi lehetőség a döntéshozatalban csupán eszköz a szocialista demokrácia olyan társadalmi céljainak gyakorlati érvényesítésére, mint például a társadalmi különbségek mérséklése, vagy az egyéni képességek perspektivikus kibontakoztatására, illetve a társadalmi esélyegyenlőségre törekvés.

A demokratikus döntéshozatal – mint ismeretes – olyan gyakorlat, melyben lehetővé válik azoknak a társadalmi csoportoknak a

részvétele, befolyása, melyeknek életviszonyait az adott politikai döntés érinti. Ebben a felfogásban a demokratizmus nem elsősorban mennyiségi kategória abban az értelemben, ahogyan azt a politikai sajtó gyakran használja, tehát hogy minél többen hoznak egy döntést, az annál demokratikusabb. Az önigazgatás, önkormányzat mint demokratikus forma általában a munka- és lakóhelyeken, a településeken merül fel olyan kérdések kapcsán, hogy meddig terjed egy-egy közösség önállósága, milyen mértékű például a helyi szervek, termelő kollektívák gazdasági mozgástere, azaz van-e lehetőségük a helyi közösségeknek saját viszonyaik tevőleges befolyásolására. E kérdés különösen a mai szűkös gazdasági viszonyok közepette válik gyakran igen élessé. A demokratikus fórumok jelentősége ugyanis nemcsak a preferenciáknál, tehát a javak, erőforrások elosztásánál nő meg, hanem – ennek másik oldalaként – a szűkösség okozta társadalmi hátrányok rangsorolásakor sem nélkülözhető. E fórumok segíthetik egy viszonylagos társadalmi konszenzus létrejöttét olyan fontos kérdésekben, mint például a nem halasztható gazdasági szerkezetváltás várhatóan ellentmondásos társadalmi következményei.

REFORMVITÁK ÉS POLITIKAI DÖNTÉSI RENDSZER

A gazdasági szükségletek, a hatékonyság, valamint az ideológia ma oly gyakori elvont szembeállítása elvezet egy mélyebb strukturális összefüggéshez, mely lényegében az állam gazdasági újraelosztó szerepével kapcsolatos, és a gazdasági és a politikai rendszer viszonyán keresztül vizsgálja a bevezetőben csupán jelzett, kétféle álláspontban foglaltakat. E kapcsolatrendszer egyike legaktuálisabb vitakérdéseinknek, s igen sok hasonlóságot mutat a keynesiánusok és neokonzervatívok között világszerte zajló polémiához; egyúttal tükrözi azokat az eltérő felfogásokat, melyek a gazdasági reform társadalmi céljainak eltérő megítélésével függnek össze.

Az egyik – korábban hivatkozott – álláspont szerint eddigi gazdasági reformjaink megtorpanásának, lelassulásának elsődleges oka, hogy a gazdaságirányítási változásokat nem követte a politikai rendszer reformja. Eszerint a politikai reformok elmaradása elsősorban a piaci folyamatok jótékony szabályozó hatását korlátozza az állami költségvetési újraelosztás túlzott mértékű fenntartásával. Azaz, a piaci önszabályozó mechanizmusok hatékonyságával szemben állandó fékező erőként hat az állami újraelosztás. Ebből egyenesen következik, hogy a költségvetési redisztribúció mérséklése jelentősen növelné a termelőszférák hatékonyságát. A nagyobb gazdasági teljesítmények pedig végső soron a költségvetés

helyzetét is javítanák, s ezáltal tágabb lehetőségek nyílnának az önkormányzati célok megvalósítására, a helyi gazdasági önállóság növelésére a költségvetési szférában is.

A másik – ugyancsak idézett – álláspont szerint csak a kormányzati gazdaságpolitika eszközei teszik lehetővé az önszabályozó piac konjunkturális ingadozásaiból eredő negatív társadalmi hatások s olyan, nemkívánatos tendenciák mérséklését (infláció, dekonjunktúra), amelyeket a világgazdasági kapcsolatok közvetítenek. A viszonylag magas fokú költségvetési centralizációt – e nézet képviselői szerint – az erőltetett devizakitermelés miatti kényszerű exporttámogatások mellett az is indokolja, hogy csak ily módon lehetséges az alanyi jogú szociális ellátási rendszer fenntartása és szélesítése. Ez utóbbit ugyanis történelmi vívmánynak tekintjük, s értékeit (pl. a viszonylagos szociális biztonságot, a lényegileg ingyenes oktatás- és egészségügyi rendszert stb.) az igen nehéz gazdasági körülmények között is védeni igyekszünk. Ezen érvelés szerint e társadalompolitikai elvek védelmét azonban más is indokolja. Mindenekelőtt az, hogy a szóban forgó értékek a szocialista demokrácia olyan tartalmi elemei, melyek fontosságukban megelőzik a politikai döntéshozatal módjának formai, eljárási mechanizmusait; nem vitatva ezzel utóbbiak jelentőségét a demokratikus érdekérvényesítésben.

A politikai szféra gazdasági újraelosztó szerepével kapcsolatos kétféle álláspont végső soron csak akkor értékelhető, ha utalunk a tőkés és a szocialista gazdaságok politikai irányításának néhány fontos strukturális különbségére, ami elsősorban a hiánygazdaság ma már széles körben ismert és egyes elemeiben vitatott elméletének kidolgozása nyomán vált láthatóvá. Így mindenekelőtt arra kell utalnunk, hogy a modern tőkés gazdaság viszonyai között a politikai irányítás a vállalati szférában érvényesülő s csak a magántulajdoni viszonyok között ható tőkekorlátra épül. A termelőeszközök tőkés magántulajdona ugyanis irányítási szempontból azt jelenti, hogy a makroszintű gazdasági egyensúlyok költségvetési és monetáris eszközökkel lényegesen eredményesebben befolyásolhatók, mivel a tőkekorlát már a vállalatok szintjén képes korlátozni, keretek között tartani a beruházási tevékenységet. Tapasztalati tény, hogy a magántőkés számára a gazdasági növekedés, illetőleg az ezt megalapozó beruházás egyike a legnehezebb elhatározásoknak. A magánvállalkozó ugyanis – mint közismert – nem általában a beruházásban és növekedésben, hanem a profit növelésében érdekelt, s ennek csak egyik eszköze a beruházás, illetve a gazdasági növekedés. A tőkés állami gazdaságirányítás szempontjából ily módon az egyik legfontosabb kérdés, hogyan lehet szabályozási eszközökkel a tőkekorlát ellenére is ösztönözni a beruházási tevé-

kenységet, egyszerűbben szólva, hogyan lehet élénkíteni, aktivizálni a gazdaságot.

A szocialista gazdaságok eddigi története viszont ennek bizonyos értelemben épp az ellenkezőjét bizonyítja. Viszonyaink között a vállalatok vezetői és kollektív vezetése közismerten nem tulajdonosai a tőkének – s bár jó ideje kerestük a vállalatok közötti közvetlen tőkeáramoltatás formáit – mindmáig nem működnek azok a magántulajdonon alapuló tőkeértékesítési motivációk, melyek a beruházások önkéntes korlátozásához vezetnek. Ez másként fogalmazva azt jelenti, hogy mind ez ideig nem sikerült szabályozási eszközökkel megteremteni a vállalatok, gazdálkodó egységek költségérzékenységét és vagyonérdekeltségét. A gazdálkodás alanyai számára a növekedési hajlam, a beruházásra való törekvés gazdaságossági és költségkalkulációtól független tény. A növekedés többnyire a vállalatvezetés vállalati méretet és befolyást növelő törekvéseitől, vagy a nemzetközi technológiai, műszaki-fejlettségi színvonal elérésére irányuló motivációtól függ.

Mindez sajátos feladat elé állítja az állami gazdaságpolitikát, s végső soron meghatározó a politikai döntési rendszer egésze szempontjából is, mivel a gazdaság egyensúlyi hiányai csak a kormányzati szinteken érzékelhetők. Ezért a politikai irányítás feladata ellenkező előjelű, mint a tőkés állami beavatkozás esetében: a beruházási tevékenységet, valamint a bérek gazdasági tevékenységtől alig függő növelését – amit tehát vállalati szinten úgyszólván semmi nem korlátoz – nemhogy ösztönözni kellene, hanem ellenkezőleg, az állami gazdaságirányítás legfőbb feladatává a makrogazdasági egyensúlyok védelme válik a vállalati beruházási és bérnövelő törekvésekkel szemben.

Kérdés, hogy e strukturális összefüggések miért jelentősek a politikai döntéshozatal szempontjából. Mindenekelőtt azért, mert ennek alapján felül kell vizsgálniuk azt a közvéleményben mélyen gyökerező meggyőződést, hogy a beruházások és a túlzott bérkiáramlás által okozott feszültségek s az azok következtében úgyszólván minden területen állandósult hiányjelenségek kizárólag a rosszul, alacsony hatékonysággal működő centralizált döntési rendszer következményei. A politikai (különösen gazdasági) döntések tapasztalható centralizációja – ami másként fogalmazva a helyi önállóság nem kellő érvényesülését jelenti – nem feltétlenül csak azzal magyarázható, hogy a központi szervek mindent a maguk hatáskörében kívánnak eldönteni. A döntések magasabb hierarchikus szintekre tolódásában ugyanis része van annak az alulról jövő nyomásnak is, amely mögött végső soron a beruházási javakért, erőforrásokért való versengés áll, és ami a gazdálkodó szerveket is arra ösztönzi, hogy saját ágazati vagy vállalati szempontjaikat a jobb ér-

dekérvényesítés érdekében minél magasabb politikai szintekre emeljék.

A gazdasági és politikai folyamatok e csupán jelzett összefüggéseiből – többek között – az a következtetés adódik, hogy leegyszerűsítjük a valóságot, ha politikai döntési rendszerünket pusztán „a gazdasági hatékonyságot" gátló, ideologikus korlátnak tekintjük. Továbbá: látnunk kell, hogy a politikai irányítás szervezeti és szabályozó rendszere nem reformálható meg oly módon, hogy egyes, a tőkés piacgazdaság viszonyai között sem mindig működőképes elemeket változtatás nélkül próbálunk meg alkalmazni. Ezek ugyanis többnyire másként működnek a szocialista gazdaság- és politikai irányítás viszonyai között. A makrogazdaság-politika szintjén például bizonyítható, hogy a monetarizmus eszköztárának felhasználása – ami elsősorban a pénzmennyiség központi szabályozására épül – a mi viszonyaink között nem ugyanazt a hatást gyakorolja a vállalati szféra tevékenységére, mint a tőkés piacgazdaság esetében.

GAZDASÁGI STRATÉGIA ÉS DÖNTÉSI MECHANIZMUS

A gazdasági és politikai rendszer jelzett sturkturális összefüggései természetesen nem igazolják döntési rendszerünk számos fogyatékosságát.[1] Így a gyakran tapasztalható rövid távú pragmatizmust és eszközközpontúságot sem, melynek létrejöttében közrejátszik a gazdasági folyamatok társadalmi összefüggéseinek nem kellő ismerete is. Ez a gyakorlatban többnyire úgy jelentkezik, hogy nem társadalmi céljainkhoz keresünk szabályozási, intézményi megoldásokat, hanem fordítva: az eszközökről folyó szakmai viták lezárulta után kezdünk foglalkozni a várható társadalmi következményekkel. Így kevés az esély arra, hogy az egyes reformterületekkel kapcsolatos részpolitikákból összefüggő gazdasági és társadalmi stratégia váljon. Ennek hiányában viszont nem marad lehetőség a társadalom egésze fejlődésének tudatos befolyásolására, s társadalmi céljaink könnyen a rövid távú alkalmazkodás kényszerítő feladatainak rendelődnek alá.

Egy valóban iránymutató gazdasági stratégiának ugyanis részletesebben és konkrétabban kell orientálnia olyan általános követelményeknél, mint hogy például törekszünk az életszínvonal megőrzésére, a népgazdasági szintű egyensúlyok védelmére stb. E törek-

[1] A döntési rendszer és különösen a döntés-előkészítés problémáival kapcsolatban több ponton idézzük *Huszár István* Pártirányítás és gazdaságpolitika című cikkét. Társadalmi Szemle, 1984. 6. sz.

vések a szocialista gazdaságirányítás állandó elemei. A párt gazdaságirányító tevékenységében akkor csökkenhet az „operativitás" mértéke, s erősödhet a stratégiai szemlélet, ha egyértelműbben megfogalmazódik az a néhány össztársadalmi szintű prioritás, melyet a párt a jelenlegi adóssághelyzet, a külgazdasági kapcsolatok lehetséges kombinációi, valamint a gazdaság belső szerkezeti megújulása szempontjából – szocialista értékeinket is mérlegelve – stratégiai jelentőségűnek tart. Azaz a megismert érdektörekvések, alternatívák társadalompolitikai és szakmai szempontokat is tartalmazó elemzését követően olyan politikai állásfoglalásokra van szükség, melyek nemcsak a preferáltakat, de az alulpreferáltak körét is láthatóvá teszik. Ma ugyanis egyre nyilvánvalóbbá válik a választás kényszerjellege; a társadalmi feszültségek tudatos vállalására is szükség van a gazdaság dinamizálása érdekében, ez azonban csak egy viszonylag széles körű társadalmi konszenzus létrejötte mellett lehet eredményes.

A társadalompolitikai szemlélet erősítése a gazdasági döntéshozatalban nem azt jelenti, hogy a politikai irányítás a gazdaságpolitika társadalmi következményeinek korrekciójára, a foglalkoztatás- és szociálpolitikai ellentmondások „visszacsatolásos" mérséklésére korlátozódhatna. A hiánygazdaság röviden vázolt összefüggései jelzik, hogy a makroszintű egyensúlyok biztosítására csak a gazdaságpolitika egyes részterületeinek (költségvetési politika, külgazdaság, vállalati jövedelemszabályozás stb.) szintetizálása útján lehetséges törekedni, ezért a politikai irányító szerveknek a gazdaságpolitika alapvető kérdéseiben is állást kell foglalniuk. E körbe mindenekelőtt az ún. makroökonómiai döntések tartoznak, melyek hosszú ideig csak általános követelményként jelentek meg („a párt dönt a gazdaság stratégiájáról", „orientálja az állami szerveket a szabályozás legáltalánosabb kérdéseiben" stb.). A valóságban azonban a pártszervezés egyrészt számos konkrét kérdésben is dönt, másrészt nincs önálló – az értékproblémákat és a társadalmi összefüggéseket is mérlegelő – stratégiája olyan alapvető fontosságú makroökonómiai kérdésekben, mint pl. a szocialista piaci sajátosságok és a szocialista árutermelés szabályozási problémaköre, a gazdaság nyitottságát védő, de az erőforrás-kivonást korlátozni törekvő külgazdasági politika vagy a veszteséges gazdasági tevékenységek visszafejlesztése és más kérdések.

Igen nehézzé teszi a stratégiai orientálást ugyanis az a gyakorlat, hogy a pártszervek csak utólag szentesítik az államapparátus által kialakított koncepciókat, s csupán külsődlegesen, egy más szempontrendszer alapján fogalmazzák meg a követelményeket. Ez az egyik oka annak a már jelzett konfliktusnak, hogy a politikai dön-

téshozatal a gazdasági fejlődés „ideológiai akadályaként" jelenik meg, hiszen látszólag gazdaságon kívüli, a társadalmi biztonságra, az alacsony jövedelmű rétegek helyzetére hivatkozó érvekkel opponálja a névlegesen „tiszta" racionalitáson alapuló gazdaságpolitikát.

A gazdasági egyensúly tartós felbomlása, a növekedés csaknem teljes leállása új gazdaságpolitikát, aktív koncepcióalkotást kíván, melynek folyamatában a pártnak fokoznia kell kezdeményező szerepét, határozottabb irányító feladatot kell vállalnia. Ezért lenne indokolt a párt által legfontosabbnak tartott gazdasági stratégiai kérdések (pl. struktúrapolitika, vállalati és lakossági jövedelempolitika stb.) átfogó, tudományos és politikai elemzése, mely a párt hosszú távú társadalmi céljainak és a jelenlegi gazdasági mozgástérnek a szintézisére, kompromisszumára törekszik.

A DÖNTÉS-ELŐKÉSZÍTÉS NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

A jelzett stratégiai irányítás megvalósulását nem segíti a döntés-előkészítés kialakult gyakorlata. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy a politikai fórumok elé ma az terjeszti elő a főbb gazdasági, társadalompolitikai ajánlásokat – többnyire változatlan tartalommal –, akinek azt végre kell hajtania. Ezért a politikai irányítás gyakran látszólagossá válik, de az egyedi, operatív beavatkozásoktól eltekintve, nem hat kellőképpen a szakmai információkat kizárólagosan birtokló állami szervekre, mivel a szolgálati ismeretek monopolizáltsága miatt tulajdonképpen függővé válik azoktól, akiket politikailag irányítania kellene.

A párt- és állami szervek kapcsolatrendszerének folyamatos elemzése azért is szükséges, mert a döntéshozatal körüli múltbeli és jelen viták lényegében még mindig a hatáskörökről folynak, és gyakran megfeledkezünk arról – az egyébként ismert elemi tényről –, hogy az igazi alternatívák és a valódi döntéshozói hatalom a döntések mindenkori előkészítői kezében koncentrálódnak. Ez egyaránt – ha nem is azonos módon – érvényesül a párt- és állami szervek, valamint a választott testületek és szakapparátusok kapcsolatrendszerében. Egyes álláspontok szerint ugyan nem indokolt a testületek vagy a párt ilyen szembeállítása az előkészítő, többnyire állami szakapparátussal. Az érvelés szerint sem a pártnak, sem a politikai testületeknek nem feladatuk, hogy szakmai vitafórumokká váljanak – ehelyett többfajta, szakmailag egyaránt helyes alternatíva közül kell kiválasztaniuk a politikailag legmegfelelőbbet. E tétel elméleti igazsága ellenére a tényleges döntési gyakorlat mégis azt mutatja, hogy a kérdések az apparátusi egyeztetések

szintjén lényegében eldőlnek. Ennek elsősorban nem a pártszervek vagy a választott testületek tagjainak vélt alacsonyabb felkészülési szintje az oka; a döntési kompetencia nem egyszerűen az általános szakismeretek meglétén vagy hiányán múlik. Sokkal inkább meghatározó szerepe van az ún. „szolgálati tudásnak", a hivatali-apparátusi pozícióból adódó konkrét tények, adatok ismeretének, melyek átfogják a döntési alternatíva egész hátterét, az előkészítés nem csupán szakmai, hanem politikai motívumainak ismeretét. Különösen megfontolandónak tűnik egy, a politikai vezető testületek tagjait segítő, független szakértőkből álló tanácsadói testület bevezetése.

A párt stratégiai jellegű irányító tevékenységét az is akadályozza, hogy az egyes állami irányító szervek, ágazati vezetők, vállalati menedzserek „versengése" – érdekeik pártdöntéssel való elfogadtatásáért – rendkívüli módon túlterheli a párt apparátusát, amelynek nagy része a napi események nyomása alatt, állandó hajszoltságban él. Nem annyira a felkészültség hiánya, sokkal inkább a megfogalmazásra váró előterjesztések nagy száma akadályozza abban, hogy elemezzen, szakmai és ideológiai szempontból egyaránt vizsgáljon nagy horderejű kérdéseket, s arra sincs ideje, hogy szintetizálni, értékelni próbálja a reform különböző irányzatait, az eltérő tudományos és politikai véleményeket, s ezekben maga is önállóan állást foglaljon.

Természetes, hogy a politikai nyomásgyakorlás – kevésbé tudományoskodó megfogalmazásban –, a lobbyzás, a kijárások rendszere nem iktatható ki a modern politikai szférákból, mint azt számos nemzetközi összehasonlítás is mutatja. A politikai apparátusok mindig is függenek valamilyen mértékben az „információkat szállító" szakmai szervektől. (Megjegyezzük, hogy például az amerikai politikai rendszerben még elterjedtebb lobbytevékenységeknek is ez a legitimáló ideológiája.) A lobbyérdekeknek való kiszolgáltatottság mértéke azonban mindenképpen mérsékelhető, s ezért is szükséges a makroszintű döntésmechanizmus egészének újragondolása, annak ellenére, hogy a kívánatos változtatási irány nem egyszerűen döntési probléma, a párt-, állami és társadalmi típusú szervek közötti munkamegosztási vagy hatásköri viszony kérdése. A döntési rendszer javításánál, az ehhez szükséges szervezeti változtatások megtételénél fontosabbnak tűnik a reformprogram olyan továbbgondolása, mely megkísérli a gazdasági, társadalmi, kulturális élet főbb területeit együttesen átfogni, olyan közérthető stratégiai célokat tűzve maga elé, amelyek politikailag orientálnak a párton belül és kívül egyaránt. Ezért a gazdaságireform-típusú feladatok, a gazdaságirányítási rendszer szükséges változtatásai sem foghatók fel csupán szervezeti-intézményi optimalizációs fel-

adatként. Szándékolt hatásukat csak akkor fejthetik ki eséllyel, ha részeivé válnak a párt által támogatott és összehangolt megújulási törekvéseknek.

Végső soron tehát kombinációkat, arányokat kell a tudomány és a politika eszközeivel keresnünk egy olyan időszakban, amikor először is fel kell ismernünk a világgazdaság és a világpolitika azon új jelenségeit, tendenciáit, melyek az elvontan hangoztatott hatékonyság jelszavaival elfedik a változások társadalmi összefüggéseit, ideologikus tartalmát. Ezt követően fel kell tudnunk tárni a nemzetközi együttműködésben és itthon meglevő tartalékokat, melyek a gazdasági és politikai megújulás feladatait képesek összhangba hozni szocialista társadalmi céljainkkal.

E folyamatban meghatározó szerepe lehet a Szovjetunió által meghirdetett békeoffenzívának, valamint a gazdaság és a társadalom átfogó megújulását célul tűző reformprogramnak. E program, mely várhatóan katalizátorként hat a szocialista országok hasonló erőfeszítéseire, sikere esetén új lendületet adhat a baloldali egységpolitikának, a szociáldemokrata és más haladó erők összefogásának a fejlett tőkés országokban is. Számukra is segítséget jelenthet a marxista elmélet olyan továbbfejlesztése, mely a szocializmus maradandó értékeit képes összhangba hozni a világgazdaság fejlődése által diktált követelményekkel.

Társadalmi Szemle, 1987. 8–9. sz.

Tartalom

Előszó / 5

I. TÖRTÉNELMI UTUNK ÉS A KÖZGONDOLKODÁS

Balogh Sándor
Népi demokrácia és szocialista út választása / 9

Szabó Bálint
A szocialista építés első időszakának értékeléséről / 22

Molnár János
A szocializmus megvédése és megújulása / 37

Halay Tibor
Szocializmusfelfogások ma a magyar közgondolkodásban / 46

Harsányi Iván
A nyugat-európai kommunisták szocializmuselképzelései történelmi távlatban / 64

H. Varró Rózsa
Válság- és ellentmondás-megoldás a szocializmusban / 76

Pach Zsigmond Pál
A nemzettudat alakulásáról Magyarországon 1945 után / 92

Papp Zsolt
Mozaikképek a létező szocializmusról / 107

Kiss Arthur
A felszabadulás utáni magyar történelem az antikommunista propagandában / 128

II. GAZDASÁGI ÚTKERESÉS ÉS MEGOLDÁSOK A SZOCIALISTA ÉPÍTÉS MAGYAR GYAKORLATÁBAN

Palánkai Tibor
A világgazdaság és a magyar gazdaság / 151

Sipos Aladár
A magyar gazdasági reform és fejlesztésének feltételei / 162

Hoós János
Hosszú távú gazdasági tervek és növekedés / 182

Csendes Béla
A magyar agrárpolitika és tanulságai / 195

Vajda György
A műszaki fejlődés és gazdasági közege / 211

III. TÁRSADALOMKÉP ÉS TÁRSADALMI FOLYAMATOK A 80-AS ÉVEKBEN

Szabó Kálmán
A tulajdonviszonyok változásai és társadalmi következményei / 229

Kolosi Tamás
Társadalmi struktúra, rétegződés, státus / 243

Kozma Ferenc
A gazdaságfejlesztés társadalmi vetületei / 261

Ferge Zsuzsa
Társadalmi értékek és szociálpolitika / 274

Andorka Rudolf
A valóságos társadalmi egyenlőtlenségek és a közvélemény / 289

Enyedi György
Településfejlődés – településpolitika / 307

Cseh-Szombathy László
A generációs probléma változásai; a család és a társadalom / 315

Makó Csaba
A szervezeti változások néhány szociológiai jellegzetessége / 320

IV. POLITIKAI INTÉZMÉNYRENDSZERÜNK MŰKÖDÉSÉNEK HATÉKONYSÁGA

Petrovszki István
A párt befolyásának erősítése / 333

Szandtner Iván
A KISZ megújulási törekvései / 340

Pozsgay Imre
A Hazafias Népfront szerepe és feladatai politikai életünkben / 350

Baranyai Tibor
A szakszervezetek szerepe a politikai intézményrendszer korszerűsítésében / 360

Pál József
A szövetkezeti mozgalom új vonásai napjainkban / 372

Ádám Antal
Az egyesületek, szövetségek szerepének növekedése politikai rendszerünkben / 388

Halász József
A választási rendszer és népképviseleti testületek tevékenységének korszerűsítése / 408

Héthy Lajos
Gazdasági demokrácia és érdekegyeztetés / 424

V. IDEOLÓGIA ÉS KÖZGONDOLKODÁS

Katona István
Ideológia és politika / 437

Ágh Attila
A magyar fejlődés pragmatikus jellege és az ideológia / 444

Pataki Ferenc
Egyén és közösség a mai magyar társadalomban / 453

Lukács József
Marxista humanizmus és vallásosság társadalmunk mai eszmei színképében / 465

Poór József
A mai vallásosság marxista recepciójáról / 483

Agárdi Péter
Napjaink ideológiai kérdései a tömegkommunikációban / 489

Hoch Róbert
Gazdasági érdekkonfliktusok és társadalompolitika / 511

Forgács Imre
Pártirányítás és gazdasági döntéshozatal / 523

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Szikra Lapnyomda (88–0123)
Felelős vezető Csöndes Zoltán vezérigazgató
A kötetet Szigeti Györgyné szerkesztette
A borító és a tipográfia Pányi Béla munkája
Műszaki vezető Bereczki Gábor
Terjedelme 37,7 (A/5) ív

100,– Ft